ВЕЛИКІ РОКОВИНИ

До 200-ліття українського мовного та літературного відродження

На 1998 рік припадає 200 років від появи в друку перших трьох частин „Енеїди“ Івана Котляревського — події, від якої ведемо літочислення нового українського письменства і новочасної нашої літературної мови; від якої, власне, почався якісно новий виток національно-культурного відродження України.

У добу, коли під брутальним чоботом московського самодержавія гинули рештки автономії і національно-політичного самовиразу України, коли ліквідовано Запорізьку Січ і Гетьманщину, коли українське селянство поспіль загнано в кріпацьку кормигу, а українська еліта відчужувалася від свого народу, манкуртизувалася та „кнутом і пряником“ успішно припиналася до імперського корита, коли грубим насильством і підступом було подавлено саму можливість оживлення національно-визвольного руху і здавалося, що ніщо вже не зможе врятувати Україну,— в ту лиховісну пору несподівано пролунав сміх „Енеїди“. Сміх, що йшов з глибин єства і духу народу, що в цих умовах був чи не найпромовистішим виразом життя і невмирущої, нездоланної енергії його відвічної волелюбної стихії.

Життєстверджний пафос української „Енеїди“, її насичене творчою потугою барвисте народне слово розірвали саван омертвіння, яким чужоземні поневолювачі запопадливо окутували розтерзану на частини Україну, і пробудили з летарґії здатні до руху і діяння її сили. Відтоді жвавіше запульсувало українське життя, все помітнішим ставало в ньому нарощування сил і динаміки в слові й ділі. Поряд з послідовниками і наслідувачами Котляревського з'явилася ціла плеяда ориґінальних творців, зорею першої величини серед яких заяснів геній Шевченка.

Започаткований „Енеїдою“ І. Котляревського український ренесанс послужив стимулом і чинником розвитку загальнонаціональних соборницьких тенденцій українського і українознавчого руху. Уже перші будителі українського народного духу в Галичині покликалися на „Енеїду“ І. Котляревського, як на символ загальноукраїнського відродження й етнокультурної єдности. Іван Могильницький у своїй граматиці, написаній у Перемишлі на початку 20-х років XIX ст., вказував на мову цього твору, як на зразок спільної української мови на всьому просторі української етнічної території. До вісників загальноукраїнського світанку „по довгих тмавих ночах“ відніс цей твір Маркіян Шашкевич у „Передслів'ї“ знаменитої „Русалки Дністрової“ (1837). „Енеїда“ по-

ширювалася на західноукраїнських землях у рукописних списках, а в буремний 1848 рік зроблено тут першу спробу її перевидати.

Рух цей, що починався тихим літературним струмком від перелицьованої на український лад „Енеїди“, поступово наростав, розширювався і посилювався, збагачуючись новими ідейними, культурними і суспільно-політичними впливами, врешті перетворився в потужну течію, яку неможливо було вже зупинити нічим — ні неґаціями і переслідуваннями, ні заборонними указами і циркулярами, ні тюремними царськими і цісарсько-королівськими мурами. Уже в XIX ст. він набув виразних рис національно-визвольного руху, що крізь складності й суперечності неухильно прямував до звільнення українського народу від чужинецької неволі, возз'єднання його і відновлення власної державности.

XX століття стало якісно новим етапом розгортання активних визвольних змагань за реалізацію ідеалів нації. Воно позначене історичними віхами створення Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки, вікопомним актом їх злуки, яскравим спалахом Карпато-Української держави, проголошенням відновлення української держави в 1941 році, героїчною боротьбою січового стрілецтва, збройних сил УНР і ЗУНР, Української повстанської армії, дисидентського руху і руху опору, винятково драматичною напругою національного буття.

Український народ повинен був ще пройти крізь пекло нелюдських окупаційних режимів, особливо найкровожернішого і найжорстокішого з них — комуно-московського, пережити організовані голодомори, масові розстріли, тюрми, катування, гулаги, депортації та інші численні акти насильства, вимушені еміґрації на чужину, витримати шалений масований наступ ворогів на самі основи його фізичного і духовного виживання, заплатити незмірними стражданнями і жертвами мільйонів його найкращих синів і дочок за те, щоб наприкінці цього століття врешті добитися свободи і своєї держави.

Тож сьогодні, з висоти 200-ліття, більше, ніж коли-небудь раніше, окреслюються вага і значущість небуденного чину І. Котляревського та відрізок історичного шляху нашого народу від появи його „Енеїди“ до сьогодення.

Наближається воістину великий ювілей. Але чому досі так глухо стосовно цієї події в нашій Україні?!

Сто років тому, коли українство в уярмленій російським деспотизмом Україні було під суворою забороною горезвісного емського царського указу, ініціативу відзначення славного ювілею відродження української літератури взяло на себе Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, що діяло в умовах підавстрійської частини України. Ювілейний комітет на чолі з Михайлом Грушевським і в складі з Іваном Франком та рядом інших чільних діячів української науки і культури звернувся до всього українського загалу, до наукових і культурних інституцій всіх слов'янських народів з закликом взяти участь „у цім величнім святі українського народу, святі національної рівноправности і загального поступу“.

Сьогодні ж організацією цієї справи мали б, очевидно, зайнятися верховні владні чинники України, її Академія наук, українознавчі відділення останньої при широкій співучасті творчих спілок і громадсь-

ко-політичних та культурних організацій. Адже вперше це наше „величне свято“ має відзначатися в умовах незалежної державної України. Тому і його масштаби, загальноукраїнський і позаукраїнський сенс мали б бути належним чином окреслені й організаційно забезпечені.

Йдеться, зрозуміла річ, не про поверхову видовищність і розважальну атракційність заходів, а передусім про широкий комплекс приурочених до ювілею конкретних позитивних акцій громадсько-політичного і культурного характеру, спрямованих на утвердження і розвиток нашої держави, виведення з кризи її господарства, піднесення української науки, літератури, мистецтва, видавничої справи, оздоровлення морально-психологічного стану суспільства і зміцнення його національної та релігійної єдности, а також на ширення доброї слави й авторитету України в світі.

Вважаємо, що цей ювілей мав би бути включений до числа найважливіших заходів ЮНЕСКО 1998 року. Слід також пам'ятати, що на 1998 рік припадає і цілий ряд інших „круглих дат“ нашої історії та культури, пройти мимо яких не можна: 350-ліття славних переможних битв Богдана Хмельницького, 150-років від скасування панщини в Галичині, виникнення тут на хвилі революційного 1848 року першої леґальної політичної організації українців т. зв. „Головної Руської Ради“ і її окружних філіалів, що дало сильний імпульс розвитку українського політичного життя в Галичині, 150-ліття появи першого україномовного часопису „Зоря Галицька“, проведення першого з'їзду українських діячів науки і культури — т. зв. „Собору руських учених“, першої вистави „Наталки-Полтавки“ на західноукраїнських землях; 125-ліття заснування Товариства ім. Шевченка, яке виросло в національну наукову академію бездержавної України.

Розуміємо, що при сучасному економічному становищі України трудно належним чином увінчати всі ті віхи нашого поступу. Але це треба зробити достойно, з максимальною мобілізацією можливих ресурсів і скеруванням їх на потрібні та функціонально важливі заходи. Ми повинні не тільки проливати сльози над історичною недолею, відправляти панахиди, а й відзначати, святкувати наші осягнення, перемоги.

Головне, ювілейні акції „Великих роковин“ мали б активізувати енергію діяння в усіх верствах українського громадянства, пробудити творчу думку, розважання над історією, сутністю патріотичного і громадянського обов'язку, над сьогоденням нашої України. Над разючими і болючими парадоксами вистражданої української держави, якою сьогодні править нелад і якій стати на ноги вперто не дає знавісніла орда внутрішніх чужинців та запеклих недругів України.

* * *

Отже, пригляньмося уважніше до проблем, що мають сьогодні особливе значення не тільки для подальшого розвитку нашої культури, а й для національної безпеки України, для існування українського народу як етнокультурного феномена і європейської нації. Сьогодні, в умовах існування незалежної української держави, у часи демократизації та лібералізації суспільних відносин та розбудови вільноринкової економі-

ки, набрали особливо високих обертів процеси російщення України. У порівнянні з цілеспрямованою русифікацією, що проводилася в умовах більшовицького режиму в Україні, ці процеси досягли значно більших масштабів та дієвости.

Хоча вже тривалий час формально діють закон про мови, відповідні статті Конституції України про державний статус української мови, в сучасній постколоніальній Україні й досі не забезпечено умов для її вільного функціонування. Всупереч чинному законодавству, у багатьох регіонах українська мова не впроваджується в діловодство. Проросійськи настроєне чиновництво, яке в багатьох реґіонах України опанувало державні установи, своїми аґресивними діями, спрямованими проти української культури, і насамперед української мови (одним з прикладів є розпорядження місцевої влади Харкова про переведення діловодства на російську мову), дезорієнтує широкі верстви населення, а заодно гальмує процес їх мовної реабілітації.

Переважна більшість офіційних представників нашої держави за кордоном також іґнорує українську мову, демонстративно вживаючи російську. Практично призупинено деколонізацію української армії та інших силових структур держави.

Українська мова не є сьогодні обов'язковим загальноосвітнім предметом у шкільництві України, тоді як російська — обов'язкова дисципліна в більшості реґіонів України. Цю традицію збережено з недавніх імперських часів, коли російську мову насаджували навіть у західних реґіонах України, де більшість населення цією мовою взагалі не користувалася. На Півдні та Сході України ентузіасти і патріоти, які роблять спроби запровадити хоча б в окремих школах українську мову, зазнають переслідувань місцевого реакційного чиновництва. На тому ж Півдні та Сході у більшості вузів зберігається російськомовний навчальний статус, а засвоєння державної мови не є обов'язковим.

Украй загрозливе становище склалося у засобах масової інформації (радіо, телебачення, преса) та книгодрукуванні. Останнім часом спостерігаємо явно виражену тенденцію до російщення трьох головних національних телеканалів України. Переважна більшість телефільмів транслюється без дублювання українською мовою. Через передачі телекомпаній „Інтер" та безліч місцевих телеканалів в Україні знову запанував московський ефір.

Жалюгідний вигляд має ринок української преси. В Україні домінують нові, добре фінансово забезпечені та технічно оснащені російськомовні видання, підтримувані потужними комерційними структурами України й Росії.

Українська преса в державі сьогодні має марґінальне значення, її обсяги значно скоротилися у порівнянні з роками тоталітаризму, за накладами вона не перевищує 10 відсотків усієї газетно-журнальної продукції.

Водночас Україна відчуває надзвичайно сильний інформаційний тиск мас-медіа Росії. Нашу державу заполонили потоки російських газет та журналів. Найпоширеніші московські видання („Комсомольская правда", „Известия", „АиФ" та інші) безперешкодно реєструються як українські, що дає їм можливість уникнути міждержавного оподаткування і значно здешевити продукцію. Таким чином вони заповнюють

інформаційний простір нашої держави, відсуваючи на другий план національні видання. Їхні публікації про Україну мають часто тенденційний характер, вони дискредитують нашу державність та фальсифікують українську дійсність. Поза всякими сумнівами, все це є частиною добре продуманого і профінансованого плану дій російських спецслужб, спрямованого на ерозію національно-державницької свідомости громадян України.

Як ніколи досі, занедбано українське книговидання. Книжковий ринок України на 95 відсотків заповнений російською книгою, яка видається потужними комерційними структурами безпосередньо у нас або безперешкодно, оминаючи міждержавне оподаткування, проникає на наш ринок з Росії та Білорусі. Як і раніше, а навіть ще більшою мірою контакт українського читача зі світовою культурою, класичним і сучасним письменством здійснюється головно через російськомовні видання. Таку ж русифікаційну роль відіграє російськомовна відео- та кінопродукція, що через сусідні держави масово надходить в Україну.

Становище в ділянці науки, освіти, музейництва, театру та у бібліотечній справі справляє враження планомірно здійснюваного культурного етноциду. Багатомісячне затримування мізерних зарплат, до якого вдаються державні фінансові органи в бюджетній сфері для гальмування інфляції як передумови отримання міжнародних кредитів, не може не обурювати. Згадані кредити, як відомо, у масштабах, удесятеро більших від необхідних бюджетних потреб, осідають у кишенях новоспечених комерсантів, пов'язаних з владною номенклатурою. Особливо велика економічна загроза криється в корупції на ринку енергоносіїв, пов'язаній з лобіюванням російських інтересів та затягуванням російського монополістичного зашморга у сфері економіки та політики.

Сьогодні, коли ареал української мови зведено до критичної межі, особливу роль повинні відіграти відповідні інституції Національної академії наук України, зокрема новостворений Інститут української мови. А проте академічні та університетські структури в Києві, яким доручено розв'язання правописно-термінологічних питань, нехтують слушні арґументи щодо реабілітації українського правопису та науково-технічної термінології. Волюнтаризм деяких київських чиновників проявився, зокрема, у впровадженні латинізованого стандарту в назвах хемічних елементів. Цей стандарт без будь-якого обговорення взято за основу у шкільних підручниках.

Таким чином, на більшій частині території України спостерігаємо викликане багатьма чинниками відчуження українців від української культури, якому, власне, нічого не протиставляється. Навіть за умов існування незалежної держави виникла реальна загроза національній ідентичності, що може призвести до нівелювання українського етносу.

Попри великі економічні труднощі, конче потрібною справою є здійснення на державному рівні програми, яка б передбачала:

— неухильне виконання закону та статей Конституції України, що передбачають обов'язкове знання і використання української мови державними урядовцями всіх рівнів;

— обов'язкове впровадження української мови в усіх освітніх закладах України, в тому числі вищих;

— надання державної підтримки українському за суттю та формою книгодрукуванню, пресі, радіо, телебаченню;

— обов'язкове використання у повному обсязі української мови усіма національними телеканалами та створення телепродукції належного культурологічного рівня; здійснення мовного контролю за діяльністю комерційних телестудій;

— створення законодавчого та економічного заслону російській інформаційній експансії, що на культурологічному відтинку загрожує національній безпеці України;

— обов'язкове впровадження української мови в армії та силових структурах держави;

— реконструкцію і дерусифікацію правописних і термінологічних норм та стандартів за участю компетентних фахівців з різних установ та товариств, спільно з установами Національної академії наук та Держстандартом України.

* * *

Сьогодні, на порозі 200-літнього ювілею нашого мовного відродження, українство, цей Богом створений етнонаціональний феномен, попри формальний статус української державности, перебуває під великою загрозою знищення, ще більшою, ніж це було 100 років тому, на схилку існування російської царської імперії. Ця загроза вимагає мобілізації усіх здорових сил нашого народу, його національної інтеліґенції, зокрема науковців, що не втратили зв'язку зі своїм народом, його тисячолітньою страдницькою долею.

Звичайно, було б наївно сподіватися порятунку від грубошкірого й абсолютно байдужого до долі України корумпованого чиновника; аморального політика, який сидить у дорого оплачуваному народом верховному законодавчому органі держави і відмовляється прийняти присягу на вірність цій державі, проводить спрямовані проти неї акції під чужими прапорами, відверто нехтує державну мову; одержимого булавоманією політика-„патріота" та інших вершителів справ сучасної України — не віриться, що всіх їх можна якось діткнути чи чогось навчити цитуванням хрестоматійних рядків чесного гуманіста і патріота І. Котляревського:

Де общеє добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку,
Лети повинність ісправлять.

Або:

Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильніша од гармат.

Одначе тепер, як і в усі доленосні моменти нашої історії, конче треба розгорнути широкомасштабний цілеспрямований рух усіх патріотичних сил, зібрати воєдино все живе, чесне, мисляче, всіх, хто по-справжньому любить Україну, на те, щоб звільнити її від залишків недавнього комуністичного минулого та злоякісних накипів сьогодення.

До абсурду парадоксально, але також і тепер, в умовах незалежної української держави, як і в найлихіші часи гонінь українства в минулому, залишається актуальною потреба захисту прав і гідности української мови, національної культури, необхідність рішучої протидії ворожим зазіханням на фундаментальні цінності духовности українського народу, відвертим і прихованим викривленням нашої історії.

Внутрішня і зовнішня українофобська орда, що сьогодні цинічно топчеться по Конституції України, безкарно робить усе, щоб знекровити, розвалити українську державу, дискредитувати її в очах власного народу та зарубіжного громадянства, має врешті відчути потугу і рішучість об'єднаних національно-патріотичних державних сил. Інакше нам, інтеліґенції, нашому українському громадянству, не буде виправдання перед історією.

До століття появи „Енеїди", 1898 р., І. Франко написав свій знаменитий „Пролог" „Великі роковини" — твір глибокої думки, високої національно-патріотичної напруги, афористично-закличні рядки якого налякали навіть цензуру конституційної Австро-Угорщини, а згодом він не зміг потрапити в жодне з радянських видань творів „великого революційного демократа". Звертаючись до свого народу, поет проголошував:

Кождий думай, що на тобі
Міліонів стан стоїть,
Що за долю міліонів
Мусиш дати ти одвіт.

Ці слова про патріотичну і громадянську відповідальність кожного за долю своєї країни, держави, нації й сьогодні мають проникнути у свідомість та серце українського народу. Тоді він, цей народ, неминуче скаже своє рішуче „ні!" знахабнілим чужорідним зайдам і доморощеним перевертням-яничарам, які тягнуть його назад, намагаються утвердити своє панування на нашій землі. Тоді Україна піде своєю дорогою.

Отже, пора, найвища пора дієво готуватися до славного ювілею. Його відзначення повинно мати чітку ідейно-концептуальну зорієнтованість. Головне: „Великі роковини" 1998-го ще раз мають промовити до переконання всіх — і друзів, і недругів України, що поступ української ідеї нездоланний.

Президія Наукового товариства ім. Шевченка

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Богдан РУБЧАК

ШЕВЧЕНКОВІ ПРОФІЛІ Й МАСКИ: ІРОНІЧНІ РОЛІ „Я“ У ПОЕЗІЇ „КОБЗАРЯ“*

Про іронію як літературний прийом у творах Шевченка для вираження вродженої іронічности, що закладена в природі народної культури українців, уже не раз писалося[1]. І хоча цей очевидний факт ми не маємо наміру спростовувати, хотілося б розглянути проблему використання іронії у Шевченка на тлі західноєвропейської романтичної і постромантичної традиції. Ми хочемо довести, що в основі діалектичного розвитку поетового „я“, який спостерігаємо в його творчості, лежить іронія, що її Фрідріх Шлеґель назвав романтичною, а Сорен К'єркеґор — „сократичною“.

Шлеґель уважає, що в „новій“ (тобто романтичній) іронії все, будучи насправді прихованим, подається у формі щирої відвертости. Причиною цього є те, що іронія втілює, а відтак пробуджує в нашій свідомості почуття нерозв'язного конфлікту між обмеженістю і безконечністю, відчуття неможливости і все ж конечности згоди між внутрішнім і зовнішнім началами. Таке, на перший погляд, парадоксальне світобачення дає можливість іроністові (особливо поетові) стати осторонь свого „я“ і таким чином переступити через нього. Погляд на себе ззовні в свою чергу дає поетові змогу контролювати свою уяву реаліями щоденного життя, водночас збагачуючи це щоденне життя поезією безконечности. Читач, „глухий“ до таких справ, не знає, як сприймати „самопародію“ поета, в якій той прагнення до цілісности виражає „переступанням через себе“, усвідомлюючи водночас неможливість те прагнення здійснити. Такий читач змушений то вірити поетові, то не вірити, сприймати жарт усерйоз, а серйозні речі — жартома, аж поки „зіб'ється з пантелику“[2].

Визначення „сократичної“ іронії, яке дав К'єркеґор, основується на очищальному викоріненні лицемірства в нас самих свідомим самовідсто-

* Перекладено за вид.: Rubchak Bohdan. Shevchenko's Profiles and Masks: Ironic Roles of the Self in „Kobzar“// Shevchenko and His Critics. 1861—1980/ Ed. G. S. N. Luckyj.— Toronto etc., 1980.— P. 395—429.

[1] Це переглянута і розширена версія наукової доповіді, що була виголошена в Українській Академії мистецтв і наук в Нью-Йорку 7 квітня 1974 р. та в Мічиганському університеті (Анн-Арбор) 17 березня 1979 р. Цитати взято з перших чотирьох томів вид.: Повні видання творів Тараса Шевченка: У 14 т. /Під ред. Павла Зайцева та Богдана Кравцева.— Чикаго, 1962—1964.

[2] Schlegel F. Kritische Schriften /Ed. Wolfdietrich Rasch.— Munich, 1971.— P. 21.

роненням через безперервні ігри масками. К'єркеґор починає з визначення поетичної іронії як вивільнюваного чинника: „Якщо я свідомо виголошую, що в те, що я кажу, вкладено мій зміст, і допускаю, що мій співрозмовник чудово розуміє цей зміст,— тоді я вже зв'язаний тим, що сказав [...]. Що більше, я вже зв'язаний стосовно самого себе і не можу відмежуватися, коли схочу. Але, з другого боку, якщо у те, що я сказав, не вкладений мій власний зміст,— тоді я вільний і стосовно цього змісту, і стосовно самого себе"[3]. Хоча таке, здавалося б, анархічне і „лицемірне" ризикування „буквальною серйозністю", а отже, відсторонення власного погляду на існування в умовах тотальної свободи (К'єркеґор називав її „абсолютною заперечувальністю") є доконечною умовою автентичної поезії. К'єркеґор запевняє нас, що це слід уважати лише першим кроком до вирішальних етичних самовідкриттів. „Абсолютна заперечуваність" іронії, зберігаючи свою якість заперечення, мусить вийти за межі модної метафізичної сфери, куди помістили її німецькі романтики, і стати кроком до реальности. Такий крок буде істотним лише тоді, коли поет сам зможе виробити власний погляд на життя, „і в своєму індивідуальному бутті [...] стати володарем над іронією"[4]. Іншими словами, якщо поет хоче, щоб його вірш був невід'ємним моментом у виробленому ним світобаченні, а не просто ізольованою демонстрацією його розуму, дотепности чи навіть „геніальности",— він мусить жити „поетично"; під цим К'єркеґор розуміє поетову постійну боротьбу за віднайдення і збереження власного автентичного „я"[5]. Тоді вже не важливо, скількома масками поет прикриватиметься,— читач одразу ж *відчує*, що іронічний прийом заперечувального відсторонення слід розуміти не як кінцевий результат, а як шлях до синтезу і розкриття власного „я" поета, а отже, до чіткого відчуття життя в його автентичності. Виходить, що поет поверх свого саморозкриття вдаватиметься до іронічної подачі власного „я" не для того, щоб приховати його від інших, а для того, щоб наново відтворити відчуття власної цілісности. Прибрані пози „сповідальної щирости", отже, цінні лише за умови, якщо вони самі відсторонені „опанованою іронією",— як у поезії Шевченка.

Нелегко знайти поета так переповненого самим собою, як Шевченко. „Сповідальний" тон його лірики, здається, настільки „щирий", що й у найбільш стриманих читачів викликає певну незручність. Навіть у його драматичних чи історичних поемах, жанр яких вимагає принаймні деякої відстороненості оповідача, в обов'язкові інтродукції, в постійні інтерлюдії, в саме розгортання оповіді безцеремонно вторгається поетове „я". З другого боку, й саме поетове „я" ніколи не є герметично замкненим: воно тяжіє не лише до світу, породженого й обмеженого рамками даного твору, а й до світу читача, який набагато важче передбачити. Справді, на відміну від інтравертної лірики багатьох пізніх романтиків, у „Кобзарі" постійно відчувається присутність читача. Шевченко часто звертається до

---

[3] Kierkegaard S. The Concept of Irony, with Constant Reference to Socrates /Transl. Lee M. Capel.— Bloomington; London, 1968.— P. 264—265. Хоча Шевченко і К'єркеґор були сучасниками, вони не мали змоги знати творчість один одного, і тому подібність багатьох їхніх думок дивує,— порівняльні студії цих двох поглядів дуже потрібні. Читачі, обізнані з К'єркеґором, крім сфери іронії, помітять ще декілька паралелей, які побіжно наводяться у цій статті.

[4] Ibid.— P. 337.

[5] Ibid.— P. 338.

нього з щирою безпосередністю, так ніби той стоїть перед ним лице в лице, слухаючи поетові слова. Власне кажучи, це Шевченко звертається найчастіше *до себе*: займенник **ти** і розмовні вирази, які поет адресує нібито самому собі, незмінно передбачають присутність співбесідника. Часто буває й таке, що коли в численних Ich-Gedichte вживається займенник **я**, то цей ліричний голос поета є голосом самого читача.

Присутність читача виявляється особливо виразно, коли поет скаржиться на те, що він дуже втомився від „людей" і тепер писатиме лише для себе. Але в наступній строфі поет, хоча в ній він нібито зрікається людей, все ж таки до них і звертається:

Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві
Отсі вірші віршую я —
Для себе, братія моя!

Опинившись перед реальною загрозою втратити своїх читачів-слухачів, він впадає в справжнісіньку паніку:

Мабуть, мені не вернутись
Ніколи додому;
Мабуть, мені доведеться
Читати самому
Отсі думи!

Іронія полягає в тому, що Шевченкові, як і багатьом письменникам-еміґрантам, доводилося уявляти своїх читачів не лише у творах (що нормально), а і в дійсності (що небезпечно). Він не знав по-справжньому своєї української аудиторії — ні коли жив у Петербурзі, ні згодом, на засланні. Тільки, покладаючись на спогади з дитинства і враження від коротких поїздок на Україну, наново уявляв цих читачів для себе.

Шевченко уяскравлював образи читачів безпосередністю звертання до них: він сповідається перед ними, гаряче, пристрасно апелює до них, заклинає їх, заграє з ними. Завдяки таким відверто театральним позам стосовно своїх уявних читачів Шевченко розробив комплексне драматичне „я", котре називатимемо його *вираженим „я"*. Це виражене „я" не є сталим (як у багатьох ліриків) — воно являє собою набір чітко відмінних поз, які розгортаються у „Кобзарі" в довільно скомпонованій змінній проґресії.

За таким компонуванням різноманітних поз — парадоксально, але всі вони максимально „щирі" — здається, годі вловити узагальнюючу сутність справжнього Шевченкового „я". Цьому є декілька причин. Перш за все, Шевченко рідко заглиблюється у свою підсвідомість, найчастіше — побіжно і лише для того, щоб нагромадити матеріал для своїх свідомо сконструйованих метафор. Очевидно, що всі його „мрії", „картини", певні комплекси почуттів і таке інше — це просто освячені романтичною традицією прийоми для втілення майже філософських способів світосприйняття. Це, звичайно, не суперечить його романтичним нападкам на інтелект чи гімнам серцю — ці моменти також передані яскравими образами. Іншою причиною нашої неспроможности збагнути сутність особи поета в Шевченковій творчості є те, що загадковість авторської особистости спричинена не так браком автобіографічної інформації в його віршах (що спостерігаємо, наприклад, у Шекспіра), як її явним надміром. Він нібито підкидає нам пригорщі квазіфактів про себе: ми нібито „плачемо і

сміємося“ над ними, але в якомусь місці щось м'яко спиняє нас на порозі й не пускає далі, досередини. Явним підтвердженням цього є часте повторювання висловів на зразок: „Я розповів би вам правду, але що з цього вийде доброго?“; це яскраво підкреслює його володіння роллю, яку він вибрав для себе в даний момент. Ще один приклад — Шевченкова доволі формальна характеристика своїх друзів, що супроводжується палкими запевненнями в дружбі, у численних посланнях, адресованих їм. Ця стриманість, втілена в аж надто розкішній мові, стає значно глибшою у відносинах Шевченка з об'єктом його любовної лірики, особливо коли йдеться про завжди присутній, але невловимий образ Оксани Коваленко, яка прозорою тінню витає в його поезіях.

Неспроможність читача *логічно усвідомити* особистість Шевченка ще не означає неспроможности *інтуїтивно відчути* силу і постійну присутність поетового „я“ в його творчості. Єдиним шляхом до пізнання і вираження реальности, а отже, до освоєння її, є покладення в основу поетичної творчости власного вираженого „я“ у різних його ролях і сполучування цих ролей у постійному процесі творчости. Тут маємо приклад втілення у мові автентичного стилю, який зароджується на глибинному рівні авторського „я“, схованому під поверхнею ясно збагнутих і свідомо сформульованих інтересів „виробленої особистости“[6]. Хоч би як старанно поет з даром такого автентичного стилю маніпулював манерою свого письма заради досягнення відстороненосте — манера ця постійно проглядається в його тексті. А якщо поет, за порадою К'єркеґора, здійснюватиме такі маніпуляції не хаотично, а з екзистенціональною послідовністю та зрозумілістю, то в проявах цього стилю його автентичне „я“ відбиватиметься ще виразніше. Хоча Шевченко зумисне приховує свою особистість, водночас нібито виявляючи її, уважний читач не може не відчути в його манері особливо могутнього, всеохопного потоку глибинної ідентичности, з якого на поверхню тексту зринають різноманітні поетові ролі. Ми називатимемо цю енерґію Шевченковим *„праособистісним „я“*[7].

[6] Згідно з Морісом Мерло-Понті, який базував це спостереження на думці Габрієля Марселя, стиль — це непорушний зв'язок між мною і світом: в єдиноцілості тіла-суб'єкта, який виражає себе (а отже, дає знати про себе світові) через єдиноцілість його звичок, виявляється якийсь загальноприйнятий стиль поведінки. З цієї основи постає стиль мого життя, позначений одним лейтмотивом. Стиль і бере щось від оточення, і формує його. Мерло-Понті переконаний у тому, що стиль творчости художника, поета, навіть філософа прямо оснований на стилі життя тіла-суб'єкта: ми „визнаємо“ існування стилю в когось, лише коли приймаємо ті первинні рівні його досвіду, на яких перехрещуються наше і його глибинні „я“. Ця концепція стилю іде врозріз із визнаною дефініцією стилю як поверхневої впорядкованости й сукупности естетичних цінностей та засобів. Див.: Merleau-Ponty M. Phenomenology of Perception /Transl. Colin Smith //International Library of Philosophy and the Scientific Method.— P. 144—145, 168—169, 327 та інші.

[7] Ортеґа-і-Ґассет, як і багато хто (наприклад, Марсель, Мерло-Понті), обґрунтовує це „глибинне“ „я“ інтересом чи бажанням. „Спонукальний інтерес“, каже він, є продуктом рефлективної свідомости, а отже, існує на поверхні „особистости“. Інтереси „я“ праособистости (а не лише особистости, свідомі якості якої диктуються ситуаціями) творять поле *первісного бачення*, на яке може спиратися рефлективна чи категорична свідомість. Підкріплюючи міркування Ортеґи-і-Ґассета екзистенціоналістською філософською думкою, можемо сказати, що жити автентично, уникаючи самообман і нечесности перед собою, згубних для нашої „особистости“,— це якомога повніше віддатися впливові нашого „глибинного“ „я“, яке ніколи не обманює. Слід сказати, що цей „праособистісний“ рівень „я“ не треба плутати з фройдівським „підсвідомим“ чи з якоюсь іншою серед численних психологічних категорій, пов'язаних з цим „підсвідомим“. Див.: Ortega y Gasset J. The Dehumanization of Art, and Other Essays on Culture and Literature.— Princeton, 1968.— P. 84 та інші. Див. також посилання 6.

На поверхні тексту (що спирається на глибинний стиль праособистісного „я") очевидна цілісність Шевченкової поетичної творчости досягається насамперед завдяки повторенню або варіаціям у різних творах автономних груп (більших чи менших) рядків, яким властиві чітко визначені тематичні мотиви та стилістичні особливості. Такі групи — складові блоки — ми називатимемо *монадами*. Інколи монади в „Кобзарі" — зокрема, якщо вони стислі і майже ідентичні — виконують, як видається, функцію середньовічних „штампів-банальностей" або, ймовірніше, „опорних точок пам'яти" української усної поезії. Однак, як звичайно, це одиниці довільної будови, і перегукуються вони між собою радше своєю подібністю, ніж повною ідентичністю. Риси подібности стають видимими лише тоді, коли однотипні монади вирвати з їхніх різноманітних контекстів (що їх вони відображають і в яких відображені самі) та помістити поряд; хоча само собою зрозуміло, що це не применшує їх значення у створенні ефекту безперервности впродовж усієї творчости. Щоб виділити хоч би один тип монад і адекватно описати майже непомітні перетворення їхніх складових у межах цього типу — перетворення, зумовлені контекстами,— треба глибоко вивчити його характеристики. Ми хочемо показати тільки, що ролі Шевченкового вираженого „я" часто втілюються саме в монадах, і, отже, задумана зміна цих ролей здійснюється завдяки зміні монад. Це, в підсумку, передбачає діалектичну безперервність ролей через увесь „Кобзарь".

Ми помічаємо, що в межах даного вірша чи розділу в більшому творі ролі вираженого „я", втілені в монадах, часто розміщено парами: така роздвоєність створює конче потрібне для іронії напруження. Кожна пара складається, сказати б, з двох „профілів" одного „обличчя", яке Шевченко показує своїм читачам у межах даного вірша чи уривка. Ми називатимемо один з них *основним профілем*, а другий — *профілем-відбитком* (проектованим профілем). Основний профіль не виходить за рамки реальности, якою вона є в даному вірші. Профіль-проекція — це акт бажання, політ уяви, що поривається за межі „реальної" ситуації до найдальших горизонтів буття. Коли один профіль з цієї пари дано на передньому плані і яскраво висвітлено, то другий перебуває в тіні; він залишається потенційно активним поряд з основним — або делікатно піддає сумніву образ основного, або, ще делікатніше, модифікує його. Таким чином, затінений профіль стає тією точкою зору, з якої освітлений профіль піддається іронічній оцінці.

Ми вживатимемо термін *маска* для визначення таких чітко окреслених характерів у „Кобзарі", які уособлюють, а отже, відсторонюють якусь позу чи пару поз поетового вираженого „я". Не всі Шевченкові персонажі виконують ці функції: Саул чи Амон, наприклад, не є в такій діалектичній близькості до його вираженого „я". Гадаємо, що прихильник Фройда міг би багато що знайти в Шевченкових старозавітних „поганих царях", оскільки в них утілено деякі з поетових нав'язливих тем та образів; ця проблема, однак, не має стосунку ні до вираженого, ні до праособистісного „я", як ми визначили їх раніше. Шевченкові маски існують в іронічному роздвоєнні — за аналогією до роздвоєння профілів. Зрідка в розповіді одна маска відображає обидва профілі — і основний, і профіль-відбиток (проекцію) — як це бачимо в Ich-Gedichte (Перебендя, Ярема, Марія, Христос). Частіше потрібні дві маски, щоб втілити цю діалек-

тичність. Часом таку пару можна побачити в одній поемі (Христос і Марія в „Марії“), а часом мусимо шукати їх у різних поемах (віршах) і навіть на різних стадіях творчого шляху поета; в останньому випадку можемо встановити це, знаходячи діалектично споріднені монади (Катерина і Марія — в ранній поемі „Катерина“ і в пізньому творі „Марія“). Рідше окремий персонаж розвиває так іронічну діалектику в різних поемах, у яких він головний (цар Давид, Христос).

Найбільш очевидні зв'язки між масками і профілями — в „особистих“ вступах до поем чи в численних ліричних відступах, які переривають і відсторонюють розповідну лінію поеми тим, що вона раптом подається через призму вираженого „я“. Такі зв'язки стають особливо цікавими якраз у межах самих масок: проектуючи себе в масці, поет іронічно втілює власну точку зору, яка дає йому змогу подивитися на себе збоку — у самовідображенні навіть повнішому, ніж його виражене „я“. Такі двозначності особливо часто трапляються в монадах, де маска використовує займенник **я** або в прямій мові, або у внутрішніх монологах. Саме ці монади (які, звичайно, не охоплюють усіх зразків монологу в поемах Шевченка) часто перегукуються з монадами в Ich-Gedichte. У так званому третьому „Сні“ старий козак просить для себе спокійної старости:

Щоб дав мені добру силу
Пересилить горе
І привів мене, старого,
На сі святі гори
Одинокий вік дожити...

А ось „особиста“ молитва з ліричного вірша:

Дай же, Боже, коли-небудь,
Хоч на старість стати
На тих горах окрадених
У маленькій хаті.

Ці дві монади подібні між собою ще й тим, що прикметники „святі“ й „окрадені“ часто вживаються як епітети до „гір“, підкріплюючи важливий для Шевченка лейтмотив „окраденої святости“. В поемі „Невольник“ і в її оригінальній версії „Сліпий“ батько героя, також старий козак, виносить свою зброю, щоб вручити її синові. Старий звертається до неї так:

...Зброє моя,
Зброє золотая,
Літа мої молодії,
Сила молодая!

А ось монада, одна з ряду подібних, у якій поет виражає свою тугу за сильним, радісним словом юности — символом його мужности, уже втраченим назавжди:

Не вернуться знову
Літа мої молодії,
Веселеє слово...

У цій парі монад маємо особливо показовий приклад відсторонення вираженого „я“ за допомогою маски, оскільки в багатьох Ich-Gedichte Шевченко порівнює своє слово зі зброєю: так ще очевиднішим стає драматичний зв'язок між старим вояком і „старим“ поетом — зв'язок, що лежить в основі мотиву поезії як битви за справедливість.

Десь між повністю довершеними масками і ролями вираженого „я“ в Ich-Gedichte знаходимо категорію голосу, яку можна назвати *напівмаскою*. Вона навіть більш двозначна через уживання займенника **я** упродовж *цілого* вірша; крім того, вона являє собою не настільки індивідуалізований персонаж, щоб його можна було назвати типовим (як, наприклад, у Роберта Браунінґа). Найчастіше бачимо в „Кобзарі“ напівмаски дівчини-селянки, старого чоловіка та старозавітнього пророка.

Хоча більшість віршових чи пісенних текстів, укладених в уста дівчини-селянки, мають сильне фольклорне забарвлення і свідомо творять ефект „розважальности“ в дусі „химерного“ Перебенді, все ж чимало монад з-поміж них наближаються до „серйознішого“ тону Ich-Gedichte: часто різниця між голосом вираженого „я“ і голосом дівчини передається тільки у закінченнях дієслів минулого часу, у закінченнях означень до даного займенника **я** і в подібних морфологічних родових ознаках. І коли контраст між пісенною легковажністю і „сповідальною“ серйозністю тону стає видимим, уже це творить цікаву іронічну двозначність, бо через пісню відсторонено виражається відчай поета: самотність, зневажене кохання, кривди, завдані гнобителями, навіть безпутність як патетична поза і єдиний вихід з нестерпної ситуації. В іншій парі прикладів першу монаду співає наймичка, тоді як друга подається від імени поетового вираженого „я“. Іронічний драматизм, створений очевидною різницею в тоні, посилюється жіночою стихією першого уривка:

Дівчаточка на музиках
У червоних черевиках,—
Я світом нужу...
Без розкоші, без любови,
Зношу свої чорні брови,
У наймах зношу!..
Огні горять, музика грає,
Музика плаче, завиває...
. . . .
І всі регочуться, сміються,
І всі танцюють. Тілько я,
Неначе заклятий, дивлюся
І нишком плачу, плачу я...
Чого ж я плачу? Мабуть, шкода,
Що без пригоди, мов негода,
Минула молодість моя.

Зауважимо, що напівмаска дівчини-селянки явно наближена до вираженого „я“, водночас максимально близька і до таких повних масок, як Катерина і Наймичка.

Шевченко часто звертається до сільської дівчини як до свого улюбленого уявного читача, як до уявної коханої чи навіть як до музи. Коли ми, розглядаючи такі риторичні звертання, врахуємо, що сільська дівчина — це напівмаска, ми помітимо тотожність між нею і поетом — вид духовного гермафродитизму, або Юнґової єдности animus і anima. Ще сильніше поет ототожнює себе з напівмаскою старого чоловіка: тут навіть граматичний рід сприяє злиттю обох голосів. Тридцятилітній автор звертається до себе як до старого, так часто, що перед очима читача він справді постає сивобородим, розбитим літами чоловіком. Можна припустити, що дівчина і старий стали для поета найбільш особистими alter ego, будучи часовими проекціями його „я“, відповідно — його минулого

і майбутнього. Як ми спробуємо показати далі, цей часовий порядок змінюється в пізнішій творчості Шевченка: молода дівчина стає проекцією майбутнього, а старий чоловік — поетового минулого.

Інші два джерела енергії, які стоять за іронічним роздвоєнням і потенційним синтезом профілів та масок Шевченкового вираженого „я",— час і простір. Ці системи перебувають у діалектичній опозиції — заперечують, а проте зумовлюють одна одну, тим самим передбачаючи своєрідний потенційний синтез — конкретно уявлений *майбутній простір* бажаної (основаної на ідеалізованому просторі минулого) позачасової особистості й національної утопії,— простір, у якому профіль-відбиток і профіль-основа зіллються в одно, виражене „я" буде *прямо* відбивати *праособистісне* „я", а відтак іронічні двозначності стануть зайвими.

У плані просторових напрямків виражене „я" Шевченка роздвоюється уявними переміщеннями профілю-відбитка і відповідною „реальністю" профілю-основи. Часто, особливо в ранніх творах, профіль-відбиток спрямовується вертикально, у сферу метафізичних образів. Такі образи вертикального напрямку відразу ж (хоч з'являються вони й надалі) вступають в іронічний діалектичний зв'язок із горизонтальними переміщеннями профілю-відбитка, посилюючи його суспільну функцію: він „звітується" не так про те, що бачить „за хмарами", як про те, що бачиться йому на землі. Так напруженість між горизонтальним і вертикальним напрямками переміщення передає неоднозначність між приватною і суспільною функціями вираженого „я".

Образи просторових напрямків доповнюються образами відкритого й закритого просторів. У ранній творчості Шевченка перед профілем-відбитком відкривається необмежений простір, тоді як профіль-основа перебуває в рамках обмеженого простору (небо, море, степ — з одного боку, і скромна хатина — з другого). В поезіях „Кобзаря" пізнішого періоду безмежні простори „загрожують" основному профілеві (піски — царина смерти — Північ), тоді як профіль-відбиток тяжіє до простору замкнутого й цивілізованого (мрії про теплу родинну хату, оточену вишневим садком): бідний сирота, що ночує попідтинню, тепер хоче бути хазяїном власного захищеного простору. Цікава двозначність: порожня, одинока хатина з пізніх віршів Шевченка — „реальність" профілю-основи — служить протиставленням чи зворотно оберненим віддзеркаленням мрії профілю-відбитку про цивілізований затишок, у якому відчувається присутність близьких людей.

Образи відкритих просторів, особливо в ранній поезії, пов'язані з широтою, розмахом; це стосується не лише профілю-відбитку, а й різноманітних персонажів (козаки, гайдамаки). Образи закритих просторів пов'язані із зосередженим спогляданням. Ми навіть хотіли б віднести таку схему до формальних аспектів поезії, хоч як система вона не спрацьовує: образи відкритих просторів часто втілено в довших рядках, в неспокійних змінах метроритму, в довільному синтаксисі; водночас образи замкнутих просторів здебільшого з'являються в компактних, „добре зроблених" ліричних віршах чи уривках поем, sub specie aeternitatis.

Буквально всюди в „Кобзарі" спостерігаємо іронічну напруженість між циклічним і лінійним часовими рухами. У вступі до поеми „Гайдамаки", наприклад, циклічний рух природного життя, поданий через особисту призму, іронічно компенсує історичний, а отже, лінійний рух сюжету

поеми і тим самим виносить історичну невдачу в позачасовість стоїчної філософії, sub specie aeternitatis. Далі в „Кобзарі“ циклічний рух природи відсторонює і тим самим підкреслює неухильність просування до смерти у поетовій автобіографічній (тобто історичній і лінійній) часовості: тоді як на засланні пори року чергуються з нестерпно повільною монотонністю, роки стрімко летять, забираючи з собою надії на майбутнє. Знову бачимо цю ж перспективу sub specie, але цього разу не так стоїчно заспокійливу, як безнадійно фаталістичну.

Діалектика між лінеарною і циклічною часовістю стає очевиднішою, коли ми розглядаємо *ек-статичні* переміщення часу в приватній історії вираженого „я“ і в суспільній історії українського народу[8]. Тут обіцяний синтез позачасової утопії спричинює те, що часовий напрямок виступає як лінійна проґресія до розв'язки в особистому чи соціальному плані, і все ж це — циклічний рух, повернення до своїх джерел. Загалом кажучи, в ранній творчості особисте поетове майбутнє базується на ідеалізованому національному минулому: поет сподівається стати не лише учасником, а й предтечею майбуття свого народу,— майбуття, основаного на моделях історії народу, переосмислених відповідно до потреб цього майбуття. У пізніших творах майбутнє нації випливає з особистого, так само ідеалізованого минулого самого поета.

Як ми бачили, виражене „я“ Шевченка вирізняє в своїй діяльності особисту (приватну) і суспільну функції. Часто вони існують в іронічному напруженні, і, щоб узгодити такі діалектичні розбіжності, роздвоєність вираженого „я“ і його масок реґулюється. У часовому вимірі профіль-відбиток *у своїх суспільних функціях* найчастіше приймає напівмаску пророка, щоб повним безнадії поглядом окинути смутне майбутнє України; ще частіше профіль-відбиток *у своїх приватних функціях* переміщується назад у часі, пориваючись до уявного теплого затишку сільської хати. У пізніших творах ці образи хати й домашнього вогнища стають моделлю священного інституту держави, згідно з якою мало б бути побудоване соціальне і навіть політичне майбутнє нації. Отже, у часовій циклічності майбутнє, щоб стати автобіографією, мусить повторити минулу й суспільну історію: майбутнє втілюється в образі щасливої дитини, якою поет, мабуть, був. Це той образ, виплеканий профілем-відбитком, що його профіль-основа покликаний спростовувати.

Проілюструємо наші моделі часово-просторового руху Шевченкового вираженого „я“, а також іронічні напруження, які цей рух викликає,

---

[8] Згідно із складним, комплексним поняттям *ек-стазу*, що його дав Мартін Гайдеґґер, людина здатна стати осторонь власного теперішнього, водночас не виходячи з нього, і осторонь самої себе, лишаючись сама собою,— щоб відчути причетність до часу інших. Інакше кажучи, людська істота переступає через власне теперішнє, сягаючи за межі свого „я“ у власне майбутнє, яке повинно бути і майбутнім для інших і яке бачиться їй уже насиченим її власним минулим, пережитим разом з іншими. Таким чином, теперішнє, минуле і майбутнє індивідуума творять динамічну систему пов'язаностей і форм, де кожна окрема форма передбачає всі інші й тим самим групує „хронологічну послідовність“ минулого, теперішнього і майбутнього. Навіть такий спрощений переказ Гайдеґґерової концепції часовости показує, що вона тісно пов'язана з іронічним відстороненням. Повне визначення *ек-статичної* часовости див.: Heidegger M. Being and Time /Transl. John Macquarrie and Edward Robinson.— New York, 1962.— P. 377—378.

декількома прикладами з ранніх поезій та з вірша „Три літа“, з принагідними алюзіями до пізніх поезій та поезій періоду ув'язнення.

Ще у вірші „Думи мої“ — першому вірші виробленого канону* — Шевченко започатковує іронічний взаємозв'язок основного профілю і профілю-відбитка свого вираженого „я“, який триватиме з деякими змінами аж до останніх його творів. Основний профіль у „Думах моїх“ — це бідний сирота-ізгой, що живе на чужині і що його люди або не помічають або беруть на сміх. Незабаром цей профіль витворить свою власну антитезу й спроектує її в бажання, не пориваючи водночас суттєвих зв'язків з нею. Профіль-відбиток — це романтичний поет у розквіті своїх надприродних сил: виражене „я“ стає шаманом-магом, що здатний воскресити воїнів минулих століть, розсунути тісні стіни хатини до широчіні просторів, де знову дзвенять давно змовклі битви, одним помахом руки обернути вічні сніги Росії на родючі поля України.

Найдивовижніший дар профілю-відбитка, з якого він і черпає свою могуть,— це вміння „дивитися на людей душею“. Плине ця його сила бачення з серця. Серце — центральний символ усього „Кобзаря“ — постійно протиставляється обачному інтелектові, який зважує, відмірює, розкладає по поличках і строго контролює пережитий досвід та штовхає людей на зраду. Дар поета дивитися очима душі дає йому змогу не лише воскресити минуле, а й інтуїтивно збагнути саму суть теперішнього й, отже, передбачити майбутнє — як особисте, так і національне: з цього постане згодом напівмаска пророка, яка домінуватиме в пізніших періодах творчости Шевченка.

Ще в „Думах моїх“ виражене „я“ грає в складні ігри з уявним читачем; ґрунтуються вони, як і скрізь у „Кобзарі“, на роздвоєнні обох профілів. Кожен профіль має справу зі своїм колом читачів. Профіль-основа уявляє себе серед байдужих, жорстоких людей, які насміхаються з його „Кобзаря“, тоді як профіль-відбиток пов'язаний із так само проектованим образом далеких читачів-українців на чолі з ідеальним поетовим читачем — дівчиною-селянкою, заради якої він і творить свої чудеса, сподіваючись на „ласки дівочі“.

Неважко добачити в усьому цьому яскравий зразок романтичної іронії. Сирота-ізгой, власне кажучи, ніщо, володіє чудесним даром переступати межу свого нікчемного існування в проекції поета — така проекція досить реальна в метафізичному сенсі, саме існування основного профілю наштовхує на думку, що профіль-відбиток, врешті-решт, вигаданий і ефемерний. Мало того, поет знає, що поривання до висот життя, закладене у профілі-відбитку, не принесе йому нічого, крім розчарування: основний профіль підказує, що поет міг би бути щасливішим, живучи тихим, безіменним життям селянина на своїй землі. В міру творчого зростання такий підтекст стає все більш явним (пропонуючи часом, з відповідними корективами, модель майбутнього для всіх українців) і вступає в іронічний конфлікт не лише з високими пориваннями профілю-відбитка, але також, в межах структури самого основного профілю, з бажанням поета, що не відмовився б від земних благ, які приносить літературна слава.

* „Думи мої“ відкривали першу публіковану збірку віршів Шевченка — очевидно, він мислив їх як своєрідний пролог. Хоча це не перший з Шевченкових віршів: йому, датованому 1839 р., передують поеми „Перебендя“, „Катерина“ та інші важливі ранні твори.

В „порочному колі“ романтичної іронії профіль-відбиток протистоїть своїм власним прикладом і відвертими кпинами такому прагненню до благ, що їх дає скромне життя селянина, з одного боку, а з другого — до благ, що їх дає слава. Тим самим профіль-відбиток передбачає, що безкорислива відданість недосяжному Ідеалові — як особистому, так і суспільному — неминуче обернеться прокляттям.

Маска, власна роздвоєність якої відповідає такому вираженому „я“ в „Думах моїх“, є в центрі романтичної поеми „Перебендя“. В очах суспільства Перебендя — це „сирота“ без дому і без роду. На відміну від профілю-основи в „Думах моїх“ він, однак, далекий від безіменности: це розумний, професійний „музика“, який грає і співає все, що лиш заманеться його слухачам. Його „професіоналізм“ посилюється характеристикою, яка спирається на сентиментальній концепції блазня, що „зовні сміється, всередині плаче“ і тим самим втілює іронічну роздвоєність його профілів:

Він їм тугу розганяє,
Хоч сам світом нудить.

Перебендя сам за своєю суттю — романтичний поет, єдині співрозмовники якого природа і Бог. У цьому профілі Перебендя не лише адресує свої *есенціональні,* алхімічні запитання природі,— він навіть здатний злетіти на небо і спочити на сонці:

Спочине на сонці, його запитає,
Де воно ночує? Як воно встає?
Послухає моря, що воно говоритъ?
Спита чорну хмару: Чого ти німа?

Отже, функції профілів у „Думах моїх“ і „Перебенді“ є оберненими, передаючи важливу діалектику суспільної й особистої функцій вираженого „я“. Тоді як основний профіль у „Думах моїх“ задовольняється анонімним статусом, профіль-відбиток прагне мати уявних читачів. З другого боку, в „Перебенді“ основний профіль добре знаний людям, а профіль-відбиток — абсолютно невідомий; що більше, поет радить своєму героєві зберегти містичну анонімність будь-якою ціною. Поетові, фактично, близькі обидва профілі Перебенді — і основний, суспільний, і його відбиток, особистий: тут ми спостерігаємо іронічне відсторонення „я“ за допомогою маски, оскільки, найімовірніше, автор адресує цю пораду насамперед собі.

У ранній квазіісторичній поемі „Гайдамаки“ бачимо важливу обставину в іронічних взаєминах між основним і відбитим профілями вираженого „я“ і в такому ж діалектичному русі в межах відповідної маски. У вступі до поеми виражене „я“ роздвоюється майже так само, як і в „Думах моїх“. В його профілі-відбитку поет називає себе батьком повстанців, які діяли вісімдесят років тому, звертаючись до них так, як звертався до своїх віршів-дітей у „Думах моїх“ („сини мої... нерозумні діти“) і яких він воскресив у своїй хатині: щоб просвітити їх, він розкриває перед ними картину ще давніших часів, аби вони вчилися відваги і величі у славних козаків. Поет іронічно натякає, що ця наука здобувається насамперед освітою, зокрема, коли нарікає, як важко йому знайти ватажка для своїх хлопців.

У полемічній частині вступу, у якій поет насміхається зі своїх російських критиків, він ускладнює основний профіль позою наївного селянина (це іронічний прийом, який з'явився у західноєвропейській сатирі XVIII ст.— образ „наївного простака", звичайного провінціала чи мандрівника), чий заземлений сарказм зриває маску з „рафінованого" лицемірства „вчених російських панів", що криється за їхнім фальшивим лібералізмом:

Теплий кожух, тілько шкода,
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.

Ця майстерно знайдена поза, з доречними „селянськими" виразами, буде розвинена в другій частині „Сну". В даному разі вона сама по собі існує в іронічному взаємозв'язку із „серйозними" мріями поета — безіменного сироти.

У масці вступу, роздвоєній на два профілі, втілено героя самої поеми. Дія розвивається за принципами Bildungsroman: в основу покладено „відкриття" і моральне виховання ватажка, романтичного героя, з яким Шевченко відверто ототожнює себе:

Отакий то мій Ярема,
Сирота багатий,
Таким і я колись то був...

Ярема, бідний сирота (і все ж „багатий", як не парадоксально), починає з найнижчого суспільного щабля — як смиренний слуга корчмаря-деспота. Але навіть на початкових стадіях сюжету такий основний профіль маски містить у собі і свій власний профіль-відбиток, для якого характерні образи злету, що своєю чергою доповнюються образами протилежного напрямку — пригинання до землі, яке судилося профілю-основі.

Не знав, сіромаха, що виросли крила.
Що неба достане, коли полетить,
Не знав, нагинався...

Ярема приєднується до гайдамацького повстання заради здобичі, щоб мати змогу одружитися зі своєю коханою Оксаною, ім'я якої відразу нагадує нам про Оксану Коваленко (справді, первісний мотив Яреми можна порівняти з мріями самого поета про особисте щастя, вираженими в Ich-Gedichte). Пізніше намір героя іти на війну мотивується сильним бажанням військової слави (яка в свою чергу нагадує нам Шевченкове пристрасне бажання літературної слави). Ярема усвідомлює своє покликання лише на останніх стадіях сюжету: він навіть воліє покинути свою кохану, яка вже стала його дружиною, на довший час чи й назавжди — для того, щоб вибороти свободу для свого народу (ми можемо розглядати це як паралель до Шевченкового усвідомлення своєї місії політичного поета). Звідси випливає, що не лише у вступі чи ліричних відступах, а й у самому розгортанні дії поет вибудовує сітку систематичних паралелей між маскою і вираженим „я".

Раніше ми вже покликалися на найважливішу невизначеність — двозначність між вступом і основною частиною „Гайдамаків", що зумовлена двома часовими напрямками. У вступі знаходимо справжній гімн цикліч-

ності часу; могутні імперії з'являються лише для того, щоб зникнути, а дрібні людські поривання і невдачі розчиняються в світлі байдужого місяця. Здавалося б, дивна прелюдія до поеми, в якій лінійна часовість історії домінує над сюжетом. Можна подумати, ніби за допомогою такого іронічного відсторонення лінійної часовости Шевченко хоче дослідити власну значущість України під вічним сонцем. Ми знаємо, що згодом він так само досліджуватиме час свого власного життя, дивлячись на нього не лише з погляду циклічности природи, а й з віддаленої перспективи історичного часу своєї нації. Навіть більше — в деяких пізніших творах він іронічно піддасть сумніву моральність циклічного часу з точки зору історичної часовости. Наприклад, в одному з пізніх ліричних віршів Шевченко говорить про багатого батька, який щороку одягає діброву — свою „доненьку" — у розкішні шати відповідно до пори року. Ця ніби невинна забава, однак, дивно закінчується. Загадковий батько:

Спать ляже, втомившися
Турбою такою.

Якщо згадати численні монади і розлогіші пасажі у цілому „Кобзарі", де Бог, байдужий, спить у той час, коли безвинні люди страждають і вмирають,— спить, коли його власного Сина розіп'ято на хресті,— можна вичитати в цих рядках глибоку іронію: замість того, щоб узяти на себе пекучі „турби" людства, „багатий батько" дозволяє собі бавитися в наглядача за порами року, тим самим прирікаючи гноблених на кривди, породжені їх становищем як в особистому, так і в національному плані.

У другому періоді Шевченкової творчости, представленому циклом віршів „Три літа", панують відчайдушні шукання і болісні сумніви. Внутрішньою боротьбою позначені всі його поезії, хоча де-не-де в пізніших творах відчувається і більш зрілий скептицизм. Отож, починаючи з другого періоду, профіль-відбиток вже не постає з профілю-основи так гармонійно, як досі, коли перший завжди брав гору над другим, хоча й під делікатним знаком питання,— надалі обидва профілі відкрито конфліктуватимуть один з одним, ставлячи один одного під гострий знак запитання. Можна сказати, що Шевченко відходить від шлеґелівської „романтичної іронії" й наближається до „сократичної іронії" К'єркеґора.

„Криза" цього другого періоду проявляється вже у вірші „Три літа", який відкриває однойменний цикл. (Такі ввідні вірші, що час від часу виринають у „Кобзарі", часто є носіями подібних монад і тим самим діалектично розвивають найперший ввідний вірш, „Думи мої"; справді, „Три літа" можна прочитати як антитезу до цього вірша.) Іронічне напруження в „Трьох літах" виникає із прямого зіткнення образів часовости. Особистий час уже мчить руйнівним потоком, і нема під ним твердого ґрунту — „вічного повернення". Циклічність часу по суті передана неґативними образами; час — це рутина днів, що з нестерпною монотонністю повторюють один одного, а *над ними* пролітають роки, що мчать у грізну безвихідь майбутнього:

І кидають на розпутті
Сліпого каліку...

Зауважимо, що тут сліпота символізує не роль Перебенді як містичного ясновидця, а роль вираженого „я" як безпомічного жебрака, що стоїть, приголомшений, на розпуттях національної та особистої історії.

Пригнічене особистими і політичними розчаруваннями, опинившись перед лицем непевного, тривожного майбутнього, виражене „я" в „Трьох літах" скеровує свій профіль-відбиток не у вертикальну площину, не в ідеалізоване *національне* минуле України, а у своє власне уявне *особисте* минуле. Згадуються Шевченкові ранні поезії і те, як вони писались; профіль-відбиток немовби сумістився з профілем-основою з юнацьких віршів — образом безгрішного, щасливого, безіменного співця. Нам вочевидь залишається одне — хутенько повернутися до перших сторінок „Кобзаря", і побачимо, що не все там отаке безжурне. В хвилину кризи навіть спогади про початки творчого шляху мусять зазнати змін, продиктованих бажанням.

Разом з поверненням профілю-відбитку до скрашених уявою початків поетової творчости і ще далі — до ідеалізованого пасторального дитинства у парі з уявною приятелькою — посилюється тяга до замкнутого простору тихого, безіменного родинного життя,— прагнення це незабаром вступить у іронічний конфлікт з прагненням особистої слави. Важливим моментом є те, що таке прагнення виливається в пекуче бажання *повторити* цю безіменність ідеалізованого дитинства у *майбутньому*. „Поставлю хату і кімнату",— обіцяє собі поет. Це буде родинна хата — така, як у спогадах про колишню сім'ю, що в ній він, мабуть, був щасливою дитиною, і така, як у мріях про майбутню сім'ю, навіяних мріями-спогадами про чисті почуття між ним, малим, і приятелькою його дитячих літ. Відтак, починаючи з „Трьох літ", ми помічаємо, що рух особистого часу вираженого „я" творить коло, в якому минуле незмінно трансформується у майбутнє; цей циклічний рух має відтепер заступити втрачену віру в те, що циклічна часовість природного життя — це надійна метафізична основа особистої долі чи долі нації.

Згодом, у подальших розділах „Кобзаря", профіль-основа ставитиметься іронічно-упереджено до пасторальних візій профілю-відбитка, а профіль-відбиток згладжуватиме цей сарказм гіркого досвіду власними „невинними співами". Профіль-основа, наприклад, бачачи, як ілюзії профілю-відбитка розвіюються в соціальних умовах Російської імперії, показує, що виростають ці ілюзії буквально на порожньому місці:

І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї,
Та одинокому мені
Здається — кращого немає
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славная країна...
Аж бачу, там тілько добро,
Де нас нема...

Щодо повернення профілю-відбитка в час дитинства, то профіль-основа насміхається з його потенційного інфантилізму:

На батька бісового трачу
І дні, і пера, і папір!
А іноді то ще й заплачу,
Таки аж надто. Не на мир
І на діла його дивившись,
А так — мов іноді, упившись,
Дідусь сивесенький рида
Того, бачте, що сирота.

У наступному уривку бачимо іронічний гібрид профілю-основи (у ролі старого чоловіка) та профілю-відбитка (у ролі дитини). Доля відцуралася поета, і він знову опинився на розпутті:

...кинула малого
На розпутті, та й байдуже...
А воно, убоге,
Молодеє, сивоусе,
Звичайне, дитина!
І подибало тихенько
Попід самим тином
Аж за Урал...

Маска, що супроводжує „Три літа", простежується і в поемі „Сліпий" з того ж самого другого періоду. Як і в „Гайдамаках", зв'язки між маскою і вираженим „я" окреслюються вже у вступі. І знову ж таки вступ перебуває в іронічній опозиції до розповіді: у ньому поет намарне виглядає тієї любови, яку його герой, хоч і з великими труднощами, все ж знаходить. Цей герой вирушає на війну не як сирота-ізгой Ярема в „Гайдамаках", а з теплого родинного гнізда, тобто його минуле збігається з ідеалізованим минулим поетового вираженого „я". І навпаки, вертається з війни не ватажком, а нещасним калікою-кобзарем,— це мовби розгорнутий „автопортрет" самого Шевченка з його „Трьох літ". І все ж, попри каліцтво, герой повертається-таки до села, одружується з коханою дівчиною (що доводиться йому мало не сестрою) і поринає в благодатне сільське життя. У завершальних рядках поеми автор знову змальовує циклічний рух людського життя, і це нагадує нам і про поетові мрії покласти край власному безталанному існуванню, і про його надії на краще майбутнє рідного народу, виражені в пізніх поезіях.

На відміну від профіля-відбитка Яреми, профіль-відбиток героя цієї поеми виявився доволі пасивним учасником у воєнних виправах козаків. Що більше, герой розповідає про свої пригоди спочатку в думі, згодом — у вузькому сімейному колі, а не прямо бере участь у дії, як Ярема. Таке зміщення прямої дії у розповідь і, як результат, зміщення площини профілю-відбитка на задній план підтверджує наше припущення, що в другому періоді поетичної творчости Шевченка замкнутий домашній простір починає переважати над відкритим простором воєнних баталій. Не має цей сліпий кобзар і того чудесного дару ясновидіння, що має сліпий Перебендя. „Сліпий", отже,— це іронічна опозиція до „Гайдамаків" у їх основній частині, з одного боку, і до „Перебенді" — з другого, так само, як „Три літа" — опозиція до „Думи мої".

У другому періоді свого творчого зростання Шевченко визначається щодо основних суспільних функцій свого вираженого „я", які надалі будуть перебувати в іронічній опозиції до його особистих надій і мрій. Утверджуються ці функції в поемі „Сон". Тут профіль-основа — сирота — робиться нібито жовчним і цинічним, стаючи в позу до краю розбещеного відлюдька, який марнує своє життя на знак протесту не лише проти соціальної несправедливости, а й проти всесвітнього Абсурду, виявом якого і є тяжкі соціальні умови. Відповідні зміни бачимо і в профілі-відбитку поета-характерника: суспільні функції змушують його стати в іронічну позицію не тільки щодо його власного основного профілю, а й щодо профілів-відбитків із віршів „Думи мої" та „Перебендя". По-перше,

тепер його політ-переміщення не вертикальне (як у Перебенді), а горизонтальне, хоча вертикальне переміщення все ж вабить поета. Своїй душі він каже:

Чого тобі шкода? Хіба ти не бачиш?
Хіба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися! А я полечу
Високо-високо, за синії хмари.
Немає там власті, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чуть.

Можливість вертикального польоту тут розглядається з точки зору моралі, чого в Перебендиного профілю-відбитка не було — з його алхімічним заглибленням у таємниці природи, яке перегукувалося з естетичними зацікавленнями ранніх романтиків. Отже, до таких „чистих" поглядів на природу, характерних для ранньої поезії Шевченка, „домішується" мораль: земля тепер зранена огидними норами копалень золота, в яких страждають люди, і гори тепер „политі кровію людською". Одне слово, магічне заглиблення у таємниці природи, яке і далі залишається бажаним, стає неприйнятним під оглядом моралі. Сама поетова душа перетворилася в знаряддя морального допиту і, відповідно, вміння „дивитися на людей душею" перетворилося в джерело неминучого страждання. Отож, чимало акцентів треба представити: *особистий* профіль-відбиток Перебенді (який він ховає від людей) повинен відійти на другий план, а новий, *суспільний* профіль поета-мага (який повчатиме людей) повинен переміститися в центр і стати профілем-відбитком. З огляду на суспільні функції вираженого „я" виходить, що мрія про Україну як ідилічний рай має бути переглянута і з погляду моралі. Іронічна бесіда поета зі своєю душею триває:

Он глянь: у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають...

Напрям польоту-переміщення *конче* має бути скерований у безкомпромісну горизонтальність; „подвійне мірило", яке застосовано до Перебенді і яке дає йому змогу сховатися під маскою скромного штукаря, тепер буде здаватися лукавством. Тут виникає потреба в новому „маскуванні", оскільки політ профілю-відбитка є вже польотом не сліпого провидця, а всезрячого, проникливого „вивідувача" людського сумління. Тому птах, що символізує цей новий напрям, не орел, що ширяє високо в небі, і не соловейко, якого знаємо з ранньої поезії, а огидна сова. Буває, що поетові важко змиритися з причетністю сови до його натхнення („І вию совою"), однак йому потрібна така „нечиста" Муза, бо її очі пронизують морок роздвоєної, лицемірної душі. І все ж прекрасно бачачи соціальну несправедливість, поет іронічно „щурить око", вдаючи, ніби такі болючі видива є лише виплодами п'яної фантазії (на відміну від чистого екстазу Перебенді). Водночас він переконливо показує — надіятися, що такі „п'яні" мрії здійснять „тверезі" „чорнилом политі" українці в Петербурзі, спраглі чиновницької кар'єри,— марна річ. Політична проникливість профілю-відбитка гнівного поета, отже, „маскується" за алкогольними галюцинаціями профілю-основи, замаскованого під анонімного п'яничку. Що більше, сам профіль-відбиток повинен також бути анонім-

ним і *невидимим* — щоб краще *бачити* і ефективніше виконати своє завдання *вивідувача*. Мета такої анонімности протилежна меті, поставленій перед профілем-відбитком Перебенді, з його хованням за хмари, аби краще озирнути основи буття Всесвіту. Як бачимо, магія вірша, що заторкує соціальні умови в Російській імперії, не може не стати чорною; і це, вважаємо, є основною причиною того, чому, починаючи з другого періоду своєї творчости, Шевченко так часто звертається до міфу про своє „непорочне", „чисте" минуле.

Гротескний „Сон" — втілення ясного бачення сьогодення суспільства і суспільно-просторових рамок цього сьогодення. У пізніших творах виражене „я" у його суспільній функції починає прибирати напівмаску пророка, щоб обстежити не тільки сьогодення, а й майбутнє. Часова орієнтація, відповідно, стає апокаліптичним рухом *уперед* — на противагу пасторальному огляданню *назад* у *приватних* (особистих) поетових мріях. Півмасці Єремії, який плаче на розпуттях історії, майбутнє української нації бачиться як пустеля; такі пасивні видіння іронічно збалансовані півмаскою Ісайї, який картає свій нарід за минулі помилки і закликає до майбутніх звитяг. Обидві ці півмаски провидців відповідають і пів-, і повній маскам юродивого, котрий є символом „ірраціональної" надії всупереч усякому здоровому глузду.

Тоді як виражене „я" у його *особистих* функціях відходить у міф „чистого" дитинства, це ж „я" у його *суспільних* функціях відкидає міф барвистих — в естетичній уяві — козаків та гетьманів, воскресінням яких Шевченко захоплювався ще так недавно. Пророче, безжальне око, відкриваючи майбутнє, наскрізь бачить театральну бутафорію романтичної істріографії (яку українські історики, сучасники Шевченка, смакували так самозабутньо і яку сам молодий поет безкритично приймав) і викриває фатальні гріхи українських ватажків XVII—XVIII ст. Їхню наївну віру у чесність „братів-православних" росіян та їхнє частеньке нехтування потреб власних безземельних селян. Шевченків осуд минулого своєї нації во ім'я майбутнього, з одного боку, і, з другого, ідеалізація індивідом його особистої минувшини перед лицем особистого смутного прийдешнього, посилюють часові розбіжності, яких у його пізніших творах удосталь.

Сюжет пізньої поеми „Юродивий" — схематичний і спирається на дійсний епізод з життя молодого бунтаря — „юродивого", який у церкві „затопив у морду" російському високочиновному службовцеві*. Хоча такий випадок і справді мав місце, відразу ж вимальовується паралель — вигнання Христом міняйлів з храму. І поетове звернення до Бога-Отця, в якому він сміливо уподібнюється до „сплячого" сатрапа підтримує цю паралель:

А ти, всевидящее око!
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордували, розпинали

---

* Насправді не все було так, як у „Юродивому". Один молодий революціонер вдарив-таки у церкві високопоставленого чиновника. Однак „жертвою" був не губернатор України Дмитро Гаврилович Бібиков, як стверджується в поемі, а його секретар, Микола Ерастович Писарев. Ця подія трапилася не в Києві, як запевняє Шевченко, а в Петрозаводську.

І вішали. А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло. Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кіоті...

По виголошенні цього різкого вироку недалекоглядному, байдужому Богові поет заявляє, що сам полине на Сибір, щоб *по-людськи* виконати обов'язок бездіяльного всевидящого Ока — глянути, щоб свідчити й ректи.

А я полину на Сибір,
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темнії і в нори,
Без дна глибокії, і вас —
Споборники святої волі —
Із тьми, із смрада і з неволі,
Царям і людям напоказ,
На світ вас виведу...

Відразу ж видно подібність цієї монади до центральних монад у поемі „Сон", написаній тринадцять років перед тим: горизонтальний переліт, погляд непідкупного свідка, святі каторжани у вертепах і норах (у поемі „Сон" серед них перебуває сам Христос)*. Незважаючи на це, у вірші „Юродивий" профіль-відбиток відмовляється від своєї ролі саркастичного, але, загалом, пасивного спостерігача; натомість він наважується діяти — вивести на світ, воскресити. Своєю чергою ці дії — вивести на світ, воскресити — нагадують „Думи мої", з тією кардинальною різницею, що тепер поетичний логос воскрешає не естетично уявлену минулу славу козаків, а етично усутніснену теперішню нікчемність їхніх „онуків": ролі пророка і мага-характерника об'єднуються часовою спрямованістю в майбутнє політичного й духовного визволення.

У пізніших поезіях Шевченка профіль-відбиток поета-мага приймає маску Христа-мученика, бунтаря, захисника блаженних, речника вселенської любови, страждeнного сина узагальнено-безособового батька і, врешті, верховного пророка, учителя логосу. Функції маски Христа говорять про неминуче іронічне роздвоєння профілів. Основний профіль Христа — це профіль байстрюка (між іншим, — і це для Шевченка характерно, — якщо безбатченкові Катерини судилося стати кобзарем (поема „Катерина"), то безбатченкові Марії суджено стати високодуховним борцем за свободу). Христос у своєму основному профілі — теж мученик: таким він з'являється у поемі „Сон" і в ряді пізніших творів. У подальших рядках з поеми „Сон" втілено цей основний профіль мученика, тоді як його профіль-відбиток передається складно-іронічним означенням „цар":

В кайдани убраний
Цар всесвітній! Цар волі, цар,
Штемпом увінчаний,

---

* Той факт, що коментатори пробують отожнити декілька іпостасей Христа у „Кобзарі" з різними справжніми сектантами Шевченкової доби, не спростовує наших аргументів, а тільки, власне кажучи, підкріплює їх, загострюючи, як і вони, іронічну двозначність між людським і божественним.

Наступна цитата з „Неофітів", писаних тринадцять років опісля, починається з подібної ж монади. Це — різкий осуд Бога і його „помощників" за їхнє ставлення до Христової самопожертви:

...І за що
Його, святого, мордували,
Во узли кували;
І главу його честную
Терном увінчали?
І вивели з злодіями
На Голгофу-гору;
І повісили між ними —
За що? Не говорить
Ні сам сивий Верхотвореці,
Ні його святії —
Помощники, поборники,
Кастрати німії!

Коли прочитуємо такі уривки разом з зарисовками пасторального дитинства Христа (поема „Марія"), то цілком ясно вимальовуються паралелі між долями Христа і самого поета. Навіть у не вельми шанобливих, але, загалом, приязних питаннях, звернених до Божого сина, відчуваються Шевченкові сумніви щодо доцільности його власних страждань, зокрема їх історичної зумовлености:

Наробив ти, Христе, лиха!
А переінача́в
Людей Божих? Котилися
І наші козачі
Дурні голови за правду,
За віру Христову,
Упивались і чужої,
І своєї крови!
А получшали? Ба, де то!

Профіль-відбиток маски Христа — це вчитель логосу в його фінальному тріумфі, який воскрес із мертвих, щоб словом Божим захистити знедолених. Неважко побачити тут паралелі до власних поетових спроб піднестися над летаргічним скепсисом його основного профілю й освятити власне слово, як зброю, на послугу майбутньому. Наступні рядки, наприклад, завжди цитують нібито від Шевченкового „я", хоча з контексту відразу видно, що насправді вони виходять з уст Христа. Так у цьому уривку сила поезії й пророцтва — магія поетового і Христового профілю-відбитка — постає в особливо гострій двозначності:

...возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово!

З одного боку, маска Марії існує в цікавому діалектичному зв'язку з Христом, а з другого — з власним вираженим „я" поета. Хоча приклади такого зв'язку можна знайти в кількох місцях у „Кобзарі", в „Марії" вони найбільш помітні. У своєму профілі-основі Марія постає звичайною, непорочною, доволі приземленою сільською дівчиною; читач не може не порівняти її з дівчиною-селянкою, котра дуже часто зринає у ролі ідеального поетового читача, музи, коханої і, в кінцевому підсумку,— напівмаски його вираженого „я". Після того як Марію, завдяки її дитинній

вірі у силу серця (що уподібнює її з Катериною), спокусив „узагальнено-безособовий“ пророк, вона з любов'ю плекає свого сина серед пасторального довкілля, що так нагадує нам міф поетового дитинства. Але коли їй судилося стати свідком Христового розп'яття — це ще страшніша зрада її віри у любов, бо завершує цю любов не народження, а смерть,— вона вже не може залишатися анонімною сільською дівчиною, і її профіль-відбиток виходить назовні: вона стає громадським діячем, гуртуючи доволі бездіяльних апостолів свого сина (чи це не сучасні Шевченкові українські інтеліґенти?), віддано ширить його вчення. І, як паралель до власного безутішного кінця, який бачиться поетові в його майбутньому, помирає забутою людьми жебрачкою. Громадська діяльність Марії говорить про те, що вона стала профілем-відбитком Христа більш діяльним, ніж він сам. Шевченко подає це цілком явно, тим більше, що без Марії Христове слово залишилося б непочутим: тут поет ще вище підносить шанований ним символ матері й, що важливіше, відводить кардинальну роль жіночому началу в духовній екзистенції — anima Христа і його власного духу.

У цій статті ми намагалися проілюструвати, як профіль-основа іронічно ставить під знак запитання профіль-відбиток поетового вираженого „я“ у межах його приватних функцій. Після поданих раніше пояснень стосовно півмасок і повних масок цього „я“ у його *суспільній* діяльності нам буде легше встановити, яким чином співвідноситься у цій суспільній сфері профіль-основа поета-мученика із профілем-відбитком революційного пророка. Як уже зазначалося, скептицизм профілю-основи часто спирається на невиразне бачення історичного минулого України та її можливої долі в майбутньому. Ось приклад такого самокартання, що належить до одного типового ряду монад:

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списами
Московські ребра?

Час від часу поет питає, чи не більш слушним було б, замість брати на себе спокусливу роль очевидця та пророка, *всім серцем* віддатися особистій сфері екзистенції, де майбутнє малюється як зідеалізоване пасторальне минуле. Таке розчарування уповні проявляється в рядках, у яких поет проклинає тих своїх старших друзів, котрі, навчивши його писати вірші, виманили з уявного раю непорочности; це можна порівняти із спокушенням Марії „узагальнено-безособовим“ пророком у поемі „Марія“. У таких рядках ми вловлюємо іронічну двозначність між особистою і національною свободами, котра знаходить остаточне вирішення в постовому усвідомленні того, що одна свобода не може існувати без другої. Оплакуючи свою втрачену дитинну непорочність, поет кляне тих, хто „збив його з путтня“, штовхнувши на шлях художніх та інтелектуальних пошуків, а тепер звинувачує у „хитаннях“:

Бо ви мене з святого неба
Взяли між себе і писать
Погані вірші научили!
Ви тяжкий камінь положили
Посеред шляху...
. . . .

Тепер іду я без дороги,
Без шляху битого... А ви!
Дивуєтесь, що спотикаюсь,
Що вас і долю проклинаю.

Зауважмо, між іншим, що в образі „святого неба" вертикальний політ Перебенді підмінено уявним образом зідеалізованої чистоти дитинства і юности. З другого боку, в посланні до його товаришів по каземату поетів профіль-відбиток у своїх суспільних функціях іронічно коментує „наївні" уявлення про безіменне сільське життя:

Розійдемось, рознесемо
В степи, в ліси свою недолю,
Повіруєм ще трохи в волю,
А потім жити почнемо
Між людьми як люди.

У вірші „Саул" суспільне „я" начеб нагадує особистому „я", що *вже запізно*, а отже, аморально мріяти про таку благодатну сільську безіменність:

...А тепер
Плугами, ралом не розорем
Прокляту ниву: проросла
Колючим терном...

Тут очевидна імплікація: плуги повинні бути перекуті на мечі.

Іронічне роздвоєння вираженого „я" між його суспільною й особистою сферами діяльности, разом з відповідним роздвоєнням його профілів, триває до останнього вірша „Кобзаря". У цьому вірші особиста сфера — коли профіль-відбиток відкрито вступає у царину видив пасторального дитинства — домінує повністю. Після зворушливої спроби ошукати смерть поет врешті відмовляється від тієї старости, що її літературна слава, колись така бажана, має дати тепер: писання банальних од во славу трону (можливо, в стилі старого Державіна) чи підсолодженої сентиментальної прози. Дивно, але Шевченко мовчить про своє можливе майбутнє пророка — навіть проклятого пророка,— мабуть, маючи на думці, що пророчий вогонь врешті-решт згасне, залишаючи попіл заяложеної „літературної продукції". Натомість поет хоче побудувати модель свого зідеалізованого минулого у вічній майбутній потойбічності; він мріє про затишний простір „хаточки", яка є — і водночас не є — могилою на берегах його дорогого серцю Дніпра. Стає зрозумілим, що синтез суспільної і приватної сфер діяльности вираженого „я", не кажучи вже про синтез його профілів, так і не вдалося здійснити.

Однак на філософському рівні „Кобзаря" непрямий вираз такого синтезу, пекуче бажання досягти його все-таки відчувається. Майбутнє людства в цілому й України зокрема, що бачиться поетові, ґрунтується на моделі сільської родини, зокрема матері й сина, як у сконденсованому образі Марії і Христа. Ось приклад, де це бажання висловлено дивовижною простотою:

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати,
І будуть люди на землі.

Навіть гнівні слова напівмаски Ісайї малюють подібну перспективу одмінених селянських хатин, коли пророк перетворює (у майбутньому дієслівному часі) дебрю-пустиню Юдеї у буколічний український краєвид:

І пустиню опанують
Веселії села.

Потенційне злиття поетового особистого минулого і майбутнього його народу, що випливає з потенційного злиття особистої й суспільної сфер діяльности поета, передбачає злиття лінійної та циклічної часовости. Ми можемо розуміти це, як затримку історичного часу або як утопічний вихід за часові межі. На такому ідеальному рівні часовости (чи а-часовости) сама історія атрофується, стримуючи насильство й ненависть, які сама ж і спричинює: тільки в такому зідеалізовано-міфічному національному майбутньому — як і в зідеалізованому міфі особистого минулого — місце насильства посяде вселенська любов.

Тим часом судилося жити серед людей, судилося боротися, страждати і померти. Це і є в „Кобзарі" той остаточний іронічний штрих, що кладе край беззастережним, утопічним спокусам безчасовости. У ранній поезії циклічність життя природи вже наперед вводилася у течію часу через профіль-відбиток поета-мага. Та невдовзі ця зручна схема була розбита вщент відповідальністю перед суспільством — почуттям, без якого міг обійтися старий Перебендя, але якого не міг знехтувати молодий поет. Тобто він не міг дозволити собі злукавити, цілковито поринувши в минуле (чи то національне, чи виплекане не менш пристрасною уявою особисте минуле), бо його відданість уявним і справжнім читачам — живим людям, про яких не можна не дбати,— була надто велика, щоб цієї відповідальности уникнути.

Хоча через такі високі моральні засади синтез вираженого „я" не міг дійти до завершення, все ж ми згортаємо Шевченків „Кобзар" з відчуттям завершености іншого, більш автентичного синтезу. Воно плине з нашого інтуїтивного осягнення сильного поетового праособистісного „я", енерґію якого постійно несуть різноманітні двійні опозиції профілів, масок, часових вимірів, просторових напрямків і сфер діяльности. В той час як роздвоєності поетового вираженого „я" іронічно відсторонюють глибинну енерґію праособистісного „я", ця енерґія злютовує усі поезії його у таку автентичну єдність, якої не може дати жоден ідеологічний чи формальний синтез; енерґія ця втілена у єдиноцілості письма — єдиноцілості поетового виразу, що дає можливість сприймати „Кобзар" як єдиний поетичний твір, oeuvre. Але така єдиноцілість виразу сама по собі ще недостатня. Безкомпромісна перевірка на „щирість", що їй піддають одна одну різні пози авторського „я" („щирість" ця й потрібна авторові тільки для того, щоб піддавати її сумніву в стилі романтичної іронії, яка тут є тільки знаряддям і нічим більше),— це пошук праособистісним „я" самого себе, в міру того, як воно поступово розкривається в мові. Саме цей пошук і творить основу „Кобзаря" як цілости; мало того, завдяки йому єдиноцілість *книги* стає єдиноцілістю *автентичного життя*, як його розумів К'єркеґор.

1974, 1979

З англійської мови переклали
Марія КЕРЕСТЕЙ і Тарас ДМИТЕРКО

Bohdan RUBCHAK

SHEVCHENKO'S PROFILES AND MASKS: THE IRONIC ROLES OF „I" IN THE POETRY OF „KOBZAR"

A study of irony in Shevchenko's works as a literary strategy is not novel. A more profound insight into the problem is suggested in the context of West European Romantic and Postromantic tradition. Though due to objective reasons the synthesis of „I" in Shevchenko's works could not reach its climax, it used to be engendered by the poet's genius. The energy of the poet's „I" is constantly conveyed by various double oppositions of profiles, masks, time dimensions, space directions and spheres of activity. The splitting of the poet's „I" ironically separates the deep energy of the personal „I", the latter consolidating all of Shevchenko's poems into a sort of authentic unity which could not have been provided by any ideological or formal synthesis. This energy is implemented in the integrity of the poet's speech accounting for the wholistic nature of the entire „Kobzar".

Андрій СКОЦЬ

ПОЕТИКА УМОВЧАНЬ У „КОБЗАРІ" ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У Шевченковому „Кобзарі" впадають в око паузи, графічно позначені трьома крапками. Їх багато, дуже багато. Мабуть, у нікого з українських поетів художній текст так не „пошматований", „порваний", так густо не засіяний паузами, як у Тараса Шевченка. Серед українських прозаїків таке явище спостерігаємо хіба що в архітектоніці творів Архипа Тесленка.

Емоційно-психологічні паузи в художньому творі — дуже важливий компонент, елемент його структури, зокрема поетичного синтаксису. Вони функціонально значущі, і, зрозуміло, їх треба „прочитати", бо паузи визначають не тільки ритмомелодику художнього твору, але і його ідейно-смислове навантаження. Отже, психологічна пауза в художньому творі — категорія естетична і змістовна.

У світовій літературі небагато назвемо поетів з ліризмом такої сили, як у Т. Шевченка. Його ліризм не однорідний, не однотипний — він м'який, ніжний, лагідний і експресивний, полум'яний, вибуховий. І ця Шевченкова могутня лірична стихія позначилася також на паузації його поетичних творів.

Т. Шевченка треба читати й між рядками, в підтексті й над текстом, треба збагнути другу і третю глибини його творів. Велика художня сила „Кобзаря" не тільки в тексті, а й в художніх паузах. Шевченкові паузи — це сокровенна тайна його поетичного живопису, це вияв його могутнього ліричного духу. У паузах Т. Шевченко зашифрований, закодований. Ці коди треба віднайти, розшифрувати, розгадати, незримі субстанції художности треба зробити „зримими". „Прочитавши" Шевченкові умовчання, так звані апосіопези, значно розширимо поетичні обрії „Кобзаря", глибше пізнаємо його художні світи.

І саме „мовчазливому" Шевченкові, його паузаційному тайнопису присвячено цю статтю.

Важливу ідейно-естетичну функцію виконують паузи в мові Катерининої матері (поема „Катерина", 1838—1839). Вони значною мірою домальовують її образ і є тими смисловими ланками, що об'єднують два полярно протилежні емоційні стани її душі, її супротивні емоційні спалахи — караючий гнів і материнську любов. Паузи передають коливання емоційний амплітуд:

Проклятий час-годинонька,
Що ти народилась!
Якби знала, до схід сонця
Була б утопила...
Здалась тоді б ти гадині,
Тепер — москалеві...
Доню моя, доню моя,
Цвіте мій рожевий!
Як ягодку, як пташечку,
Кохала, ростила
На лишенько... Доню моя,
Що ти наробила?..
Оддячила!.. Іди ж, шукай
У Москві свекрухи.
Не слухала моїх річей,
То її послухай[1].

Мати сварячи любить, люблячи сварить. Тут паузи супроводжуються знаками запитання і оклику. Ці знаки уточнюють змістову функціональність пауз, роблять їх питальними або окличними. Таких прикладів у „Кобзарі“ багато.

„Мова“ пауз чітко „прочитується“ в останньому епізоді Шевченкової „Катерини“. Пані з карети дає жебракам (кобзареві та його поводиреві-хлопчикові) гроші, милується гарним обличчям міхоноші („Какой милый!). Пан у кареті — безмовний, ніби німий, показаний лише в дії: “глянув... одвернувся... пізнав...“. Три дієслова розділено трьома крапками. Раптове замовчування, „багатомовна“ мовчанка, що підкріплює дивну поведінку пана і готує нас до сприйняття його злочинности:

Пізнав, препоганий,
Пізнав тії карі очі,
Чорні бровенята... (І, 44).

Тут три крапки означають уже не багатозначність, а однозначність, як кажуть, усе ставлять на своє місце:

Пізнав батько свого сина,
Та не хоче взяти (І, 44).

Звернімо увагу на прикінцеву картину Шевченкової поеми:

Берлин рушив, а Івася
Курява покрила...
Полічили, що достали,
Встали сіромахи,
Помолились на схід сонця,
Пішли понад шляхом (І, 44).

Чому курява покрила тільки Івася? А де подівся кобзар? У даному разі Т. Шевченка цікавить, точніше турбує, лише доля безбатченка Івася як жертви зрадливої любови. Для розпусного москаля рідний син уже не син рідний. Він покритий курявою, покинутий, забутий батьком, батько сина одцурався. Три крапки тут виражають протяжність дії, продовжують у часі жебракування Івася, посилюють трагізм його безталанної долі.

[1] Шевченко Тарас. Повне зібрання творів: У 12 т.— К., 1989.— Т. 1.— С. 33—34 (Далі цитати з творів Т. Шевченка подаються за цим виданням, у тексті римською цифрою позначається том, арабською — сторінка).

І водночас пауза увиразнює різкий соціальний контраст. Контрастність цієї лаконічно описаної картини чітко обумовлена. Тут заховано глибокий соціальний підтекст. Один світ, один шлях, але різні на ньому людські долі: розкошують пани і бідують жебраки.

У поемі „Наймичка" (1845) паузи також дійовий, активний компонент художньої структури.

Немічна, важко хвора, нетерпляче чекає Ганна повернення Марка з чумакування, а зустрівши сина, просить невістку Катрю, щоб та вийшла з хати. Знову, вкотре уже, вона робить це в інтересах свого сина, щоб ніхто, крім нього, не знав таємниці її і його життя:

Вийшла з хати Катерина,
А Марко схилився
До наймички у голови.
„Марку! подивися,
Подивися ти на мене:
Бач, як я змарніла?
Я не Ганна, не наймичка,
Я..."
Та й оніміла (І, 244—245).

Здавалося б, після слів „Я не Ганна, не наймичка..." — многостраждальна мати нарешті відкриє свою таємницю, назве себе цим великим і святим словом „мати". Адже вона, бідолашна, його вистраждала. Однак Т. Шевченко раптово обриває слова Ганни, ставить три крапки. Емоційно-психологічна (затяжна) пауза в мові Ганни — багатозначна мовчанка. Вона передає крутий поворот думки, емоційно-психологічний „злам", готує нас, передусім Марка, до сприймання чогось незвичайного. Пауза докаже те, що не доступне слову, безсилого передати невимовний біль і муку героїні. Мати хвилюється. Їй і приємно назвати себе матір'ю (своєю жертовністю вона заслужила на це високе найменння) і водночас страшно. Вона вважає себе винною перед своїм сином, адже пустила його в світ „безбатченком", „байстрюком". І лише після того як Ганна попросила вибачення в Марка, вона признається, що є його матір'ю. Останній погляд... останній подих... останнє слово... і з цим словом „мати" на устах нещасна жінка помирає:

Марко плакав, дивувався.
Знов очі одкрила,
Пильно, пильно подивилась —
Сльози покотились.
„Прости мене! Я каралась
Весь вік в чужій хаті...
Прости мене, мій синочку!
Я... я твоя мати".
Та й замовкла... (І, 245).

У чотирьох порівняно невеликих поетичних рядках тричі вжито три крапки. Вони передають хвилювання матері.

Звернімо увагу на емоційну, майже вибухову (не випадково „зомлів Марко") силу цих останніх слів, промовлених пошепки, тремтячим голосом немічної, вмираючої матері, яка розкриває велику таємницю свого тяжкого життя.

Звернімо увагу на чудодійну силу слова „мати" (це не художній троп) — воно утверджує високий титул святого, жертовного материнства.

Шевченко знає, де його поставити. Його появу в тексті випереджено емоційно-психологічною (затяжною, довгою) паузою, яка робить це слово „мати" якимсь сакральним.

У своїй габілітаційній лекції про „Наймичку" Т. Шевченка, прочитаній у Львівському університеті, І. Франко принагідно зауважив, що Шевченко-лірик любить малювати „сцени тихого щастя або тихого горя". Отже, його поема „Наймичка" — це драма материнського „тихого горя", бо воно не винесене на люди, з ніким не поділене і тому таке трагічне. (У нашому народі кажуть: „Поділене щастя — два щастя, поділене горе — півгоря".) І це „тихе горе" матері-наймички, крім словесного, знайшло своє пунктуаційне вираження у трьох крапках, які графічно позначають емоційно-психологічну паузацію в поемі.

Апосіопези посідають важливе місце також у поетиці Шевченкової „Відьми" (1847) і значною мірою визначають своєрідність її художньої палітри. Відьма — своєрідне псевдо матері, метафоричний образ винятково великої, потужної сили, художнє вираження материнської печалі, муки, материнської драми-трагедії. Жінка, прозвана відьмою, майже втратила життєву рівновагу, її розум затуманений. Мовні партії відьми часто-густо перериваються умовчаннями, паузами, які передають пошарпану, пошматовану думку, її фрази недомовлені, уривчасті. Про своє материнське безталання вона говорить циганові:

Нагадала! Нагадала!
З дочкою ліг спати...
Завдав сина у лакеї...
Громадою з хати
Виганяли... Нагадала.
Я собак дражнила
Попід вікнами з старцями.
І байстрят носила
За плечима. Щоб привчались... (І, 281).

Умовчання в поемі „Відьма" правлять за стилістичний засіб уповільнення, затримки (ретардації) дії:

Сина Йвана
Оддав якійсь пані
У лакеї. А Наталю... (І, 281).

Далі відьма має розповісти про щось неймовірно страшне. Шевченко ставить три крапки. Фраза відьми недомовлена, дія розірвана, загальмована. Пауза дала можливість відьмі затримати віддих і переключитись на принагідну репліку, таку, що прямо стосується теми її повідомлення:

Чи твої цигане
Всі поснули?

Циган

Всі поснули.

Відьма

Бо щоб не почули
Мого слова. Страшно буде.
І ти, старий друже,
Злякаєшся, як вимовлю... (І, 281).

Знову умовчання, три крапки, дія теж ретардована:

Чи тобі байдуже?
Наталоньку! Дитя своє!
Ірод нечистивий!..
Занапастив... (I, 281).

В іншому місці поеми паузи прискорюють художню дію. Душа відьми переповнена ненавистю до лиходія пана. Скривджена жінка прагне помсти. Вона зізнається старому циганові:

Діточок шукаю,
Наталоньку!.. Ні, ні, ні, ні!
Я шукаю пана.
Розірву!.. Візьміть до себе
І мене, цигане,
Я ведмедя водитиму,
А як найду ката,
То й спущу його на його.
Отойді, проклятий!..
Ні, не спущу. Сама його
Загризу... (I, 282).

Загалом, умовчання в поетиці „Відьми" належать до того художнього активу, який домальовує трагічний образ відьми.

У „Мар'яні-черниці" (1841) нашу увагу привернув образ кобзи, на якій сліпий кобзар виконує пісню для сільської молоді. Кобзареві вчора на базарі „кобза зопсовалась... Розбилася...", тільки три струни осталось. Два дієслова-присудки розділено не комою, а трьома крапками, які акцентують увагу читача: саме на розбитій кобзі кобзар виконує пісню:

„Постривайте, мої любі,
Трошки одпочину.
Сядьмо, хлопче". Посідали.
Розв'язав торбину,
Вийняв кобзу, разів зо два
Ударив по рваних (I, 115).

„Ударив по рваних". Який гарний метонімічний образ! В іншому місці поеми читаємо: „Струни рвані три перебирає". Дуже вагома, багатозначна художня деталь — зіпсована, розбита, з порваними струнами кобза. Вагомість, багатозначність цієї деталі, так би мовити, підкріплюється паузою, позначеною трьома крапками. Чи є зв'язок між кобзою і кобзаревим співом? Безперечно. Він захований у підтексті, в умовчанні. На такій кобзі кобзар грає і співає пісню про Мар'яну — про свою нещасну, розбиту любов. Це не тільки музичний супровід, гармонування співу. Розбита кобза увиразнює, доповнює зміст пісні, вона — своєрідне „унаочнення" до неї.

У кобзаревій пісні, немовби в дзеркалі, відбито його духовний портрет. Він — натура задушевна, глибока, чиста, шляхетна. Тут знайдено вагомий штрих до його біографії: „Я те лихо знаю", „згадайте про мою Мар'яну". Отже, це його пісня-спогад з днів молодости, його любовна (лірична) драма, „незгоєні рани, невтишені жалі, завмерлеє в серці кохання". І знову цей улюблений Шевченків прийом — емоційний „злам" на високих реґістрах: „Я вам з того світа, любі, усміхнусь. Усміхнувся... Та й заплакав". Два цілком різні психологічні стани людської душі (сміх і плач) роз'єднано і водночас з'єднано емоційно-психологічною паузою.

Силоміць щеплені асоціації. А результат цього — емоційний ефект, вражаючий, сильний.

Інший приклад з цієї поеми. Автопортрет кобзаря в „Мар'яні-черниці" чітко вирисовується в другому розділі в ліричному відступі, що є криком зраненої, зболеної душі народного співця, його лірико-поетичною сповіддю. Він нарікає на свою тяжку долю:

Дивіться на мене: я виплакав очі.
Мені їх не шкода, мені їх не жаль.
Ні на що дивиться: ті очі дівочі...
Що колись... колись-то... Думи та печаль,
А більше нічого не мав я й не маю... (I, 120).

Вагома портретна деталь: його незрячі очі і її очі, дівочі... Тут в умовчанні „прочитується" ретроспекція: „Що колись... колись-то..." Ці прислівники в тексті також виділено трьома крапками. Залишилися лише „думи та печаль, а більше нічого..." Тут очевидна недомовленість, але з підтексту зрозуміло: кобзар пережив нещасну любов. Життя його тяжке, нестерпне. Він втрачає життєву рівновагу:

Легше, мої любі, покриться землею,
Ніж бачить, як другий, багатий, старий,
Цілує за гроші, вінчається з нею... (I, 120).

На цьому місці мова кобзаря переривається. Апосіопеза готує читача до чогось несподіваного, незвичайного, трагічного. Таким є емоційний вибух ліричного героя (кобзаря):

О Боже! мій Боже! Волею своєю
Розбий моє тіло і душу розбий (I, 120).

За допомогою художньої ретроспекції Т. Шевченко дав можливість своєму кобзареві ще раз пережити пережите. „Мар'яна-черниця" — це кобзарева поема-сповідь, „мандрівка в молодість", але сумну, тяжку і драматичну, що стала трагедією всього його життя. Він розповідає про щось найдорожче, найінтимніше, виносить на люди сокровенну тайну свого життя. Цим пояснюється висока лірико-драматично-романтична напруга, що домінує в поемі і є її окрасою. Вона, ця напруга, крім усього, виражається і в паузації, яка інтимізує ліричну сповідь кобзаря, робить її хвилюючою, трепетною і щирою.

Емоційно-психологічна (затяжна) пауза у творах Т. Шевченка часто випереджує якусь незвичайну дію. Таку функцію вона виконує в поемі „Княжна" (1847). Князь-вельможа, поміщик-ліберал, любитель п'яних оргій, виродок-розпусник жертвою своєї похоті обрав рідну дочку:

В гаю все покотом лежало —
Пляшки і гості, де що впало,
Там і осталось. Сам не впав,
Остатню каплю допивав.
Та й ту допив. Встає, не пада,
Іде в покої... (II, 22).

Пауза ніби допоможе поетові зібратися з силами, і він вибухає громовим гнівом:

Скверний гаде!
Куди ти лізеш? Схаменись!
Не схаменувся, ключ виймає,
Прийшов, і двері одмикає,
І лізе до дочки (II, 22).

Раптове умовчання посилює емоційно-вибуховий, вулканічний Шевченків протест.

Козацька могила і козацька воля — ці поетичні образи в „Кобзарі" не раз виступають поряд. На Україні „родилась, гарцювала козацькая воля", вона „лягла спочить... А тим часом виросла могила" („Думи мої, думи мої...", 1840). У цій поетичній фразі опорні слова — „козацька воля", „спочить", „могила". Щоб поєднати їх, Т. Шевченко робить паузу. Тут закодовано оригінальне Шевченкове художнє бачення козацької могили: це не місце поховання волі, а лише місце її перепочинку. Підтекст гранично чіткий і зрозумілий: відпочинок не вічний, навіть не довготривалий. Відпочивши, воля „встане" з могили.

У „Розритій могилі" (1843), у цій поезії „невтишимого" національного болю Т. Шевченка над „сплюндрованою" матір'ю Україною, три крапки вжито двічі. Художню дію тут сконцентровано в діалозі між ліричним героєм, до болю закоханим у рідний, „милий" край, і Україною. Ведеться розмова сина з матір'ю. „Україна мовить" історичну правду-трагедію „про свою недолю":

Панувала і я колись
На широкім світі,
Панувала... (I, 169).

Після трьох крапок іде звертання до Богдана — „нерозумного сина". Тут в умовчанні „прочитується" „нерозумний" дипломатичний акт Б. Хмельницького — його Переяславська угода з Москвою, що привела до ліквідації української автономії та руїни України.

Образ „начетверо розкопаної, розритої могили" — це символічне вираження московського колоніально-руйнівного „господарювання" в Україні. Цей образ підкріплює пауза:

І могили мої милі
Москаль розриває...
Нехай риє, розкопує,
Не своє шукає (I, 169).

У „Розритій могилі" є умовчання, графічно в тексті не позначені трьома крапками. Звернімо увагу на закінчення твору:

Начетверо розкопана,
Розрита могила.
Чого вони там шукали?
Що там схоронили
Старі батьки? Ех, якби-то,
Якби-то найшли те, що там схоронили,
Не плакали б діти, мати не журилась (I, 170).

Що схоронили старі батьки (предки) у могилі? Т. Шевченко залишив це на здогад читача. Із поетичного контексту інших Шевченкових творів на схожу тему можна розшифрувати цей його тайнопис. У могилах славні діди і прадіди „схоронили" українську волю і славу (ці поняття в „Кобзарі" змістовно дуже близькі). Це засвідчують, зокрема, ранній вірш Т. Шевченка „Думи мої, думи мої...", а також написаний відразу після „Розритої могили" вірш „Чигрине, Чигрине..." (1844). Асоціативний підтекст такий: „Чигирин — гетьманська столиця Б. Хмельницького — це Україна. У часи Шевченка — повітове містечко Київської губернії, колись

славний, тепер безславний, колишня „святая слава" Чигирина асоціюється з козацькими могилами:

Розсипаються могили,
Високі могили —
Твоя слава... (І, 171).

Козацька могила і козацька воля також текстуально „сусідні" образи у вірші „Буває в неволі іноді згадаю..." (1850). „Начинена благородним козацьким трупом, начинена туго" Шевченкова козацька могила „живе" і „дихає" українською волею. Вона, могила, готова „встати" на бій за Україну.

До постаті Б. Хмельницького Т. Шевченко звертався не раз. У його поезії „Якби-то ти, Богдане п'яний..." (1859) український гетьман показаний у різних тематичних площинах. Тут схрещуються різні, навіть різко суперечливі, діаметрально протилежні Шевченкові оцінки Б. Хмельницького. Паузи в цьому творі — також його важливий, дійовий компонент. Вони допомагають Шевченкові високу, поважну тему несподівано знизити до бурлеску. Не випадково три крапки тут стоять на стику „високого" і „низького".

Твір невеликий за розміром, щоб побачити в ньому розміщення пауз і відчути їх, процитуємо його повністю:

Якби-то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув!
Та на замчище подививсь!
Упився б! здорово упивсь!
І препрославлений козачий
Розумний батьку!.. і в смердячій,
Жидівській хаті б похмеливсь
Або в калюжі утопивсь,
В багні свинячім.

Амінь тобі, великий муже!
Великий, славний! та не дуже...
Якби ти на світ не родивсь
Або в колисці ще упивсь...
То не купав би я в калюжі
Тебе преславного. Амінь (II, 247).

У підтексті твору (в умовчанні) „прочитується" Переяславська угода Б. Хмельницького. Не даремно вірш починається образом Переяслава, який становить тематичну основу твору. Т. Шевченко ніби зводить з Богданом порахунки за Переяслав. Певною мірою навіть відчувається якась-то фаміліарність, панібратське зближення Тараса з Богданом. Але, повторюю, тільки йому одному серед усіх українців, великому Тарасові, дозволено було судити з історичної перспективи праведним судом великого Богдана. І тут з багатого арсеналу художніх засобів Шевченко-поет взяв собі на допомогу також емоційно-психологічні паузи.

Високою емоційною напругою, пафосом, що підкріплюється численними апосіопезами, пройнято вірш „Сон" („Гори мої високії...", 1847). Його тематична основа — спогади про Україну, зокрема про перебування Т. Шевченка на Переяславщині (1845). Тут нас приваблює і чарує високохудожня картина України. Поет милується красою рідного краю. Ідейна домінанта поезії „Сон" („Гори мої високії...") — Шевченкова всесильна,

всеперемагаюча, сокровенна, жертвенна, свята любов до України. З далекого Орська поет з великим пієтетом звертається до дніпровських гір:

Ні, ні...
Не ви прокляті... а гетьмани,
Усобники, ляхи погані!!..
Простіть, високії, мені!
Високії! і голубії!
Найкращі в світі! Найсвятії!
Простіть!.. Я Богу помолюсь...
Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю! (II, 30).

Богу помолюся і святого Бога проклену — теза і антитеза, розділені паузою. Це не богохульство, а радше вияв безмежної любови до України. Це той Шевченків максималізм, що зробив його Шевченком. У даному разі пауза перериває поетичну мову і готує читача до сприймання наступних рядків, а вони — ідейний епіцентр твору. Не випадково весь процитований уривок витриманий в окличній тональності, позначеній багатьма знаками оклику.

Винесену в прикінцеві рядки поезії „Стоїть в селі Суботові...“ (1845), що є епілогом до поеми-містерії „Великий льох“, патріотичну ідею державного воскресіння України також випереджає довга пауза:

Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!.. (I, 233).

Ідейно-естетична функція паузи тут особлива. Вона чіткіше окреслює центральну ідею твору, логічно виділяє з поетичного контексту твору. Окличний знак і крапки, якими закінчується вірш „Стоїть в селі Суботові...“, роблять дію оптимістичною і передають її протяжність у часі, ніби переносять читача в майбутню вільну Україну — відкривається другий план твору.

У своєму останньому вірші „Чи не покинуть нам, небого...“, написаному 15 лютого 1861 р., Т. Шевченко вживає умовчання аж десять разів (твір порівняно невеликий за розміром). Поет тяжко хворий, збирається „риштувать вози в далеку дорогу, на той світ... до Бога“ і, зрозуміло, хвилюється. Це хвилювання передається часто вживаною у творі паузацією. Але живий, як кажуть, живе гадає. Поета не покидає надія ще пожити на Україні, побудувати хату над Дніпром, кругом хати посадити садочок.

Поезія „Чи не покинуть нам, небого...“ має свого адресата, на жаль, нам не відомого. Цей адресат — остання Шевченкова любов, яка прощальною зіркою блиснула на його любовному небосхилі й своїм жіночим теплом скрасила згасаючі дні життя поета. Шевченкова лебедина пісня по вінця налита любов'ю до неї, його „сопутниці святої“, „друга“, „зорі“, „сестри“, „долі“:

Прилинеш ти у холодочок,
Тебе, мов кралю, посаджу.
Дніпро, Україну згадаєм,

Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах —
І веселенько заспіваєм... (II, 309).

На такій високій, мажорній ноті, позначеній трьома крапками, закінчується поезія „Чи не покинуть нам, небого...“, а з нею Шевченків „Кобзар“. Але веселого співу на Україні, на жаль, не було: поет невдовзі помер. Останні три крапки багатозначні. Взагалі, у „відчитанні“ Шевченкових пауз цілком зрозумілий елемент суб'єктивізму (маємо ми право на нього). Отже, останні три крапки в „Кобзарі“ Т. Шевченка ми „прочитали б“ так: Шевченків спів не закінчений, триває... Шевченко живе...

Висновок напрошується один: паузація в „Кобзарі“ — це складова і невід'ємна частина його духовного фонду, і, читаючи Шевченка, „читаймо“ його паузи.

Andriy SKOTS'

THE POETICS OF SILENCE IN TARAS SHEVCHENKO'S „KOBZAR“

Graphically marked artistic lapses of silence are poetically relevant. They are an important element of the poet's artistic manner. Interpreting Shevchenko's lapses of silence and revealing their conceptual and aesthetic functions make it possible to widen the poetic horizons of „Kobzar“ and more profoundly understand its artistic impact.

Євген НАХЛІК

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ЯК РЕФОРМАТОР УКРАЇНСЬКОГО ВІРШУВАННЯ

Поетичний феномен Шевченка не зреалізувався б не тільки без героїчної історії України та розвиненої усної народної творчости, а й без могутніх загальноєвропейських рухів Просвітництва і романтизму, які, власне, і зробили можливим трансформацію фольклору в європейські літератури останньої третини XVIII — першої половини XIX ст. Як пише Д. Наливайко, Шевченкова „близькість до народної поезії, найширше й найактивніше використання її потенціалу — явище зовсім не унікальне, як нерідко вважали, а, навпаки, закономірне в контексті європейського літературного розвитку останньої третини XVIII й першої половини XIX ст. Яскрава, національно й індивідуально своєрідна поезія Шевченка — не тільки феномен, що самобутньо зріс на українському ґрунті, а й один з вершинних виявів всеєвропейської тенденції літературного процесу.

Цілком очевидно,— пише далі Д. Наливайко,— що Шевченко як літературне явище не „здійснився" б, якби в зазначений період не сталися докорінні зміни в усьому європейському реґіоні; якби не відбувся в добу преромантизму поворот до національних і народних тенденцій, якби Гердер та його послідовники в різних країнах радикально не переглянули шкалу естетико-літературних цінностей; а романтики від Вордсворта й гейдельбержців не почали освоювати багатства народної творчости, побачивши в ній естетико-художню систему, що мала стати основою і програмою їхньої творчости, і, нарешті, якби всі ці нові віяння, ціннісні орієнтації, естетико-художні принципи не знайшли визнання серед тогочасного читацького загалу"[1].

Європейський, у тому числі й вітчизняний, просвітницький рух відіграв у становленні нової української літератури подвійну, у чомусь навіть парадоксальну роль. З одного боку, Просвітництво з його ідеєю єдности людства, універсальних законів розвитку, ідеєю світової літератури („Weltliteratur"), уперше сформульованою Ґете, сприяло освоєнню українським письменством першої половини XIX ст. інтернаціональних художніх форм, зближенню української літератури з літературами євро-

---

[1] Наливайко Д. С. Шевченко в європейському контексті // Наливайко Д. С. Спільність і своєрідність. Українська література в контексті європейського літературного процесу.— К., 1988.— С. 248—249.

пейськими і формуванню її європейської моделі розвитку. З другого боку, пізнє, преромантичне Просвітництво і романтизм, що розвивалися під знаком гердерівської ідеї про цінність національної самобутности, спонукали українських митців слова до творення фольклорно-генетичного варіанта національного письменства. Утім, у цьому теж виявився рух до становлення новоєвропейського типу літератури, початки якого неодмінно сягають усної словесности. При тому динаміка зв'язків і співвідношень між тими тенденціями, що вели українське письменство до європейської моделі через освоєння загальноєвропейських художніх форм, і тенденціями, що витворювали його європейську модель через фольклоризацію, була складна і навіть суперечлива. Національно-фольклорні форми, естетизовані й уведені в літературний процес пізньопросвітницьким і романтичним рухами, не могли не конкурувати з формами літературного походження, які теж охоче культивували преромантики і романтики. Взагалі в XIX ст., як зазначав І. Франко, рівночасно з „інтернаціоналізацією літературних уподобань і інтересів [...], рівночасно з тим, так сказати, зведенням до спільного іменника всієї справжньої літературної творчости, а то до спільного іменника могучих духових, суспільних та моральних інтересів нашого часу, йде і змагається також націоналізація кождої поодинокої літератури, виступає чимраз рельєфніше її питомий національний характер, її оригінальні прикмети, основні особливості її народного гумору і народного пафосу, властивості її вислову, літературного стилю, поетичної техніки"[2].

Українські письменники першої половини XIX ст., засвоюючи загальноєвропейський літературний досвід, рівночасно прагнули створити глибоко самобутню, фольклорно-генетичну за художніми формами національну літературу. Виразником цього процесу став Т. Шевченко, зокрема у своєму віршуванні, заклавши ним основи української версифікації середини XIX ст.

Сучасне шевченкознавство розрізняє в ритмічній структурі Шевченкового вірша дві основні групи розмірів: силабічну, яку складають розміри переважно народнопісенного (14-, 8-, 12-, 10-складові вірші), а також книжного (12—11-складовий вірш) походження, і силабо-тонічну, в якій переважає чотиристопний ямб, запозичений з „Енеїди" І. Котляревського та поезії О. Пушкіна, у якій ним написано більше половини всіх віршів[3]. За спостереженням І. Качуровського, Шевченко виступив „продовжувачем української барокової силабіки попередніх сторіч"[4]. При тому основоположник нової української літератури спирався, зокрема, на зачин творців нашої низової літературної поезії XVII—XVIII ст. (кантів, псальмів, бурлескно-гумористичних віршів, пісень інтимного та суспільно-по-

[2] Франко І. Я. Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1981.— Т. 31.— С. 34. Далі покликаємося на це видання в тексті, зазначаючи том і сторінку.

[3] Див.: Чамата Н. П. Ритміка; Розміри народнопісенного походження // Шевченківський словник: У 2 т.— К., 1977.— Т. 2.— С. 166, 170—171; Качуровський І. Метрика.— К., 1994.— С. 25, 111. Орієнтуючись на франко-португальський спосіб визначення розміру силабічних віршів (рахуба складів провадиться до останнього наголосу у вірші та піввірші), І. Качуровський називає 14-складовик 13-складовиком, а 12—11-складовик — декасилабіком, тобто 10-складовиком (Там само.— С. 12, 56, 57, 61—63, 67, 79, 105).

[4] Там само.— С. 66.

літичного характеру в різних рукописних збірниках), а також духовної пісенности XVIII ст., які запровадили в українське віршування т. зв. коломийковий розмір, і на традицію говірного 13-складового вірша давньої української поезії XVI—XVIII ст. (М. Смотрицький та ін.)[5]. Але насамперед Шевченко продовжив новаторську спробу своїх найближчих попередників — поетів-романтиків — прищепити українському віршуванню суто національні форми — той-таки коломийковий 14-складовик, а також колядковий 10-складовик та деякі інші. Поет зробив усе можливе, щоб ці народнопісенні розміри стали придатними для літературного вираження складного духового та душевного світу освіченого українця XIX ст.: з успіхом вдавався до різноманітних ритмічних і метричних варіацій цих розмірів, використовував версифікаційний прийом перенесення, неточну і внутрішню рими, повторення тих самих або споріднених слів, інструментацію (суголосся між різними словами, повторення звуків). Він збагатив 14-складовий вірш, як зазначає Н. Чамата, „ритмічними елементами, запозиченими з літературного вірша і самостійно виробленими (зміщення цезури непарного рядка, перерозподіл сили ритмічних пауз, іноді спричинений enjambement'ами і порушенням строфічности тощо).

Розширення сфери ритміко-інтонаційного варіювання 14-складовика, зумовлене характерним для поезії Шевченка ускладненням ладу ліричного переживання, привело до створення класичного у своїй гнучкості, різноманітності та динамічності канонічного літературного розміру"[6].

Висока частота вживання 14-складовика в Шевченковій поезії пояснюється тим, що в основу цього розміру була покладена глибоко національна форма — коломийковий вірш (але не той, що властивий коломийкам, а той, що часто трапляється в народних історичних, соціально- та родинно-побутових, надто ж любовних, піснях, поширених у Східній Україні). За даними статистичного дослідження Р. Омеляшка, „на загальнослов'янському тлі 14-складовий коломийковий розмір є найпоширенішою і найхарактернішою віршовою формою саме в українському пісенному фольклорі" XVII—XIX сторіч, причому на всьому етнографічному ареалі його побутування[7]. „Виняткову продуктивність 14-складового вірша (4 + 4 + 6) в українській поетичній культурі" цей дослідник пояснює „особливостями ритміко-структурної організації коломийкового вірша, певним чином пов'язаної з фонетико-морфологічними та семантико-синтаксичними закономірностями української мови"[8].

Але яка подальша доля 14-складового вірша Шевченка? Якщо ритміку „Кобзаря" загалом досліджено, то питання про її ефективність і перспективність для розвитку української поезії наступних десятиріч іще треба осмислити, хоча це спробував зробити вже відразу по смерті поета М. Костомаров, який про Шевченкову трансформацію уснопоетичного слова в літературне, книжно-поетичне, писав: „Шевченко говорит так, как народ ещё и не говорил, но как он готов был уже заговорить, и только ожидал, чтоб из среды его нашелся творец, который бы овладел

---

[5] Див.: Омеляшко Р. А. Витоки Шевченкового 14-складового вірша // Радянське літературознавство.— 1989.— № 6.— С. 47—57.

[6] Чамата Н. П. Ритміка Т. Г. Шевченка.— К., 1974.— С. 167—168.

[7] Омеляшко Р. А. Витоки...— С. 48.

[8] Там само.— С. 50.

его языком и его тоном: и вслед за таким творцом точно так заговорит и весь народ, и скажет единогласно: „Это — моё"; и будет повторять долго-долго, пока не явится потребность нового видоизменения его поэтического языка"[9].

І справді, Шевченкова поезія породила довгу шерегу наслідувачів, які особливо експлуатували 14-складовий вірш „Кобзаря". А все ж 14-складовик не став по-справжньому ефективним віршовим розміром в українських поетів другої половини XIX — початку XX ст.— П. Куліша, С. Руданського, Ю. Федьковича, І. Манжури, О. Кониського, Л. Глібова, В. Навроцького, Дніпрової Чайки, Марійки Підгірянки, П. Карманського та інших, хоча певні здобутки в культивуванні коломийкового ритму в них, безперечно, були. Вкрай рідко трапляється цей розмір і в сучасних поетів. І причина тут, очевидно, не тільки і навіть не стільки в тому, що т. зв. епігони Шевченка не зрозуміли новаторського характеру його версифікаційної техніки, аж ніяк, до речі, не простої, і ототожнювали його 14-складовик із звичайнісінькою стилізацією під коломийковий ритм. Адже ж дослідники XX ст. розкрили секрети версифікаційного новаторства і чарівности Шевченкового 14-складового вірша, а проте ніхто з сучасних поетів не застосовує його так успішно, як класичні силабо-тонічні розміри.

Постають запитання: яка ж художня цінність на щаблях літературного проґресу різних версифікаційних розмірів — силабічних (як-от коломийкового чи Шевченкового 14-складовика) і силабо-тонічних? Чому все-таки в цілому відбулася заміна силабічної системи віршування на силабо-тонічну? Чи має силабо-тонічна система якусь вищу художню цінність у порівнянні з силабічною літературною і народнопісенним складочисленням? Чим є утвердження в російській та українській літературах новоєвропейського типу силабо-тоніки — об'єктивною загальноєвропейською закономірністю чи нав'язанням більш розвиненими західноєвропейськими літературами менш розвиненим східнослов'янським своїх версифікаційних розмірів? Що таке 14-складовий вірш Шевченка — закономірний, але обмежений певними історико-літературними рамками перехідний етап від народнопісенного складочислення до силабо-тонічного віршування чи спроба утвердити в українській поезії суто національну версифікаційну форму, закорінену у фольклорі?

Хоч би як там було, але в останній третині XIX ст. в українській літературі з'явилася, кажучи словами М. Костомарова, „потреба нової видозміни поетичної мови". Маґістральний розвиток тогочасної української поезії пішов по лінії європеїзації версифікаційних форм, дедалі активнішого і ширшого засвоєння силабо-тонічного віршування, з яким пов'язані найвидатніші художні здобутки української поезії останньої чверти XIX ст. Силабічні розміри народнопісенного та книжного походження не витримали конкуренції з популярними в російській, німецькій та англійській літературах силабо-тонічними розмірами, хоча „після Шевченка силабічний вірш іще тримався деякий час у творчості Куліша й Федьковича, а також у численних Шевченкових епігонів"[10]. Спорадичні ж спроби наших поетів XX ст. (І. Качуровського, Віри Вовк) відродити українську силабіку не знайшли продовження[11].

---

[9] Костомаров Н. Воспоминание о двух малярах // Основа.— 1861.— № 4.— С. 51—52.
[10] Качуровський І. Метрика.— С. 66.
[11] Там само.

Отже, малоефективне використання у пошевченківську добу 14-складового вірша можна пояснити не тільки не досить високою обдарованістю поетів, а й малоефективністю та малоперспективністю культивованого тоді віршового розміру. До речі, і в Шевченковій ритміці відбувався, як це фіксує „Шевченківський словник", перехід від 14-складового вірша до „високорозвиненого в 1-й пол. 19 ст., особливо в творах російських поетів, чотиристопного ямба"[12]. І. Качуровський звернув увагу на те, що якщо перші спроби Т. Шевченка вживати „німецько-російський, пересаджений на український ґрунт Котляревським [...] чотиристоповий ямб" не виходять за межі октасилабіка (восьмискладовика), то „наприкінці життя поетового писані твори щоразу ближче підходять до чисто ямбічної схеми", Шевченків октасилабік поволі переходить у чотиристопний ямб, як-от у пізніх поемах „Неофіти" і „Марія"[13].

Крім І. Котляревського і Т. Шевченка, поодинокі спроби прищепити новій українській поезії силабо-тонічне віршування зробили ще байкарі і поети-романтики першої половини та середини XIX ст., які окремі свої твори написали чотири-, п'яти- і шестистопним, а також різностопним ямбом (П. Гулак-Артемовський, Є. Гребінка, Л. Боровиковський А. Метлинський), амфібрахієм (Є. Гребінка, О. Афанасьєв-Чужбинський, М. Петренко, М. Устиянович, В. Александров), анапестом (М. Костомаров), дактилем (А. Могильницький), використовували різні види строф: катрен, секстину, семирядкову строфу, сонет[14]. Проте все це було на рівні саме окремих спроб, які ще не творили стійкої традиції, а тим більше, маґістральної лінії розвитку українського віршування.

Першим з українських поетів, хто цілком свідомо поставив перед собою завдання утвердити в українському віршуванні силабо-тонічні розміри і найрізноманітніші види строф, уживані в європейській поезії від доби Ренесансу до епохи романтизму включно, був П. Куліш. Щоправда, в поетичних творах 1840-х — початку 1860-х рр. він вдавався насамперед до освоєння фольклорних віршових форм. Під українські народні думи та пісні стилізована його перша поетична проба — „епопея" (історична хроніка) „Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького" (К., 1843).

Цікаво, що в епілозі до „Чорної ради" (Русская беседа.— 1857.— № 7) П. Куліш поглянув на поезію Т. Шевченка під кутом зору проблеми співвідношення фольклорно-національного та літературно-європейського. Автор епілогу вказав не тільки на зв'язок Шевченкового вірша з українською народнопоетичною стихією, а й на „близость его форм к стиху пушкинскому". Цю спорідненість П. Куліш потрактував досить-таки своєрідно, в дусі тодішніх своїх естетичних уявлень піднісши як безперечне достоїнство національну — і ширше — східнослов'янську самобутність Шевченкової музи: „[...] поэт наш, черпал одной рукой содержание своих плачей, песнопений и пророчеств из духа и слова своего племени, другую простирает к сокровищнице духа и слова севернорусского; только у него свой доступ к ней и свой путь к её тайнам. Для него не существуют иноземные формы речи, усвоенные русскими писателями с самого начала

[12] Чамата Н. П. Ритміка.— С. 166.

[13] Качуровський І. Метрика.— С. 74, 111.

[14] Див.: Сидоренко Г. К. Віршування в українській літературі.— К., 1962.— С. 48—62.

сближения их с Европой. Он так силён разными началами, что его не останавливает искусственная оболочка литературных произведений русских поэтов. Сквозь безчисленные вариации слова, порожденные ненародными влияниями, он видит слово русское в его родном складе речи и овладевает им по праву кровного родства с севернорусским племенем“[15].

Не дивно, отже, що в створеній згодом — у 1861—1862 рр.— поетичній збірці „Досвітки“ (СПб., 1862) Куліш наслідував ранню поезію Шевченка в темах, образах, мотивах, ішов, як висловився І. Франко, „за слідом Шевченка“, властиво, „Чигиринського Кобзаря“ (1844), і „в манері поетичного складання“ (33, 234), без міри припадав до уснопоетичного джерела, використовував традиційні фольклорні образи та прийоми, вставляючи в текст своїх творів народнопоетичні вислови й навіть цілі рядки, парафразуючи народнопісенні строфи. Та версифікаційна техніка автора „Досвіток“ була далекою від Шевченкової віртуозности. Коломийкові ритми Куліша, на відміну від Шевченкових, досить монотонні, що зумовлено, зокрема, їх тонізацією та одноманітною хореїзацією, послідовним синтаксичним завершенням строф, двох суміжних рядків. Куліш зазвичай не починав нового речення з середини поетичного рядка, як це з успіхом робив Шевченко.

Усе це дало підстави І. Франку відзначити згубний художній вплив автора „Кобзаря“ на автора „Досвіток“ і віддати останньому „перше місце в числі епігонів Шевченка“ (33, 234)[16].

Згодом Д. Чижевський зауважив, що в „Досвітках“ „Куліш віршує здебільша шевченківськими розмірами. Але це є лиш самоомана! Наслідування пісенних ритмів він заміняє майже завжди (винятки — кілька пісень та окремих місць) звичайним тонічним віршем російського типу з цілком рівномірним чергуванням наголосів. Вже це робить його вірш проти віршу Шевченка одноманітним, незважаючи на те, що Куліш часто міняє розміри“[17]. У цій версифікаційній особливості „Досвіток“, яку спостеріг Д. Чижевський, відбилася характерна суперечливість тодішньої позиції Куліша-поета. З одного боку, він прагнув стати Шевченковим наступником у поезії, прямо декларував свою мету „докінчати“ Шевченкову „роботу“ (послання „Брату Тарасові на той світ“ у „Досвітках“), а з другого — крізь ці Кулішеві потуги пробивався порив його могутньої письменницької індивідуальности до художнього самовираження. В іншо-

---

[15] Куліш П. О. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к “Черной раде”) // Куліш П. Твори: У 2 т.— К., 1989.— Т 2.— С. 471.

[16] Треба, однак, зазначити, що І. Франко знаходив і певні здобутки в “Досвітках”, зокрема “деякі уступи” в поемі “Настуся” (26; 353), надто ж той, у якому Куліш, “дуже добре” відчувши особливу поетичність селянського оповідання, спробував відтворити “широку, квітчасту, лицарську, козацьку бесіду”, хоч і дав у ній голос жінці, старій Обушисі (37, 10). Крім того, свою антологію “Акорди” (Львів, 1903), до якої ввійшла українська лірика пошевченківської доби, Франко відкрив віршем Куліша “Заспів”, яким зачиналося перше видання “Досвіток”. Зрештою, при своїх недоліках і значною мірою наслідувальному характері, “Досвітки” були найкращою поетичною збіркою в українській літературі після Шевченкового “Кобзаря” аж до виходу в світ збірки М. Старицького “З давнього зшитку. Пісні і думи“ (ч. 1 — 1881; ч. 2 — 1883) і Кулішевої ж таки “Хуторної поезії”.

[17] Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму).— Нью-Йорк, 1956.— С. 455—456. Під “тонічним віршем” Д. Чижевський мав на увазі силабо-тонічний, хоча точніше все-таки говорити не більше, ніж про тенденцію до силабо-тоніки в “Досвітках”.

му поетичному посланні-маніфесті — „До братів на Вкраїну“ (Основа.— 1862.— № 3) Куліш заявляв, що після передчасного ушестя Шевченка бере на себе сміливість його „кобзу Німую узяти“, „підтягнути“ „струни На голос високий“ „Кобзаря“ і рівночасно — „почепити“ „До старих струн нові“.

Прикметно, що вже на початку 1860-х рр., іще за життя Шевченка, Куліш усвідомлював, що українським поетам треба позбутися наслідування Шевченкового „Кобзаря“ і йти своїм шляхом в освоєнні народнопісенної стихії, прагнути до вираження у віршах власної особистісної й творчої неповторности. Фактично на це він зорієнтовував колеґ-письменників у своїй оцінці поезії Я. Щоголіва, висловленій у передмові до публікації добірки його (а також П. Кузьменка) віршів в альманасі „Хата“ (1860): „Не Шевченків голос він переймає; переймає він голос народної пісні, і із пісні бере основу свого компонування. Тим часом, яко поет правдивий, а не підспівувач, має він у своєму голосі щось праведно своє,— якусь власну повагу й красу, которої ні в пісні народній не покажеш, ні в Шевченкових віршах не доглядишся; не чуже-бо добро він собі присвоїв, а своїм власним даром нас чарує“[18].

А в листі до віршувальника-початківця О. Остапенка-Біленка від 29 вересня 1860 р. П. Куліш чітко виклав цю настанову на ориґінальне віршотворення з таким філософсько-естетичним обґрунтуванням: „[...] вірші Ваші справді ще тільки наклььовуються. Шевченкова поезія обладає Вами так, що не дає Вам і разу бринькнути на своїй власній струні. Як увійдете більш у силу народньої пісні і народньої мови, тогді слобонитесь од сього пана. Добрий він пан, а все пан! Воля ж у словесности — найперше діло. Треба, щоб чоловік сам собі паном був: оттоді він справді чоловік буде!“[19]

Тож не випадково в „Досвітках“ прострумовують спроби до розширення ритміки та строфіки, що виявляється в урізноманітненні панівних у збірці силабічних розмірів (коломийковий 14-складовик, 12—14-складовик, 12-складовик, 8-складовик, колядковий 10-складовик, 12—10—8-складовик) і в зародженні в їхніх межах силабо-тонічних тенденцій:

х о р е ї ч н о ї — чотиристопний хорей в окремих віршах „думи“ „Давнє горе“ („Чом, Дунаю, став ти мутен, Став ти мутен, каламутен?“), послання „З того світу“, медитації „Люлі-люлі“, поеми „Настуся“ („Тільки правда на Вкраїні Повік-вічний не загине, Тільки правда, права воля Буде всім жада́на доля...“) і „Великі проводи“; шестистопний хорей у четвертій строфі поезії „Что есть мнѣ и тебѣ, жено?“ („Снились дітям райські віковічні квіти“), у ритмах послання „До Данта“ („В праведному серці той огонь палає, Що па́лить у пеклі душі беззаконні; В мученому серці холод побиває“);

а м ф і б р а х і ч н о ї — чотиристопний амфібрахій у четвертому вірші („Дивуюсь, радію, у серця питаю“) першої строфи „Заспіву“, перших

---

[18] К у л і ш П. Первоцвіт Щоголева і Кузьменка: (Слово од іздателя) // К у л і ш П. Твори: В 2 т.— К., 1989.— Т. 2.— С. 513.

[19] Цит. за: С л а б ч е н к о М. До історії відношень між П. О. Кулішем та Т. Г. Шевченком // Пошана. Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. 18 Издан в честь проф. Н. Ф. Сумцова.— Х., 1909.— С. 559.

трьох строфах поезії „Что есть мнѣ и тебѣ, жено?“, другому („По тих гробовищах, у землю глибоких“) та шостому („Живе його слава од віку до віку“) віршах єдиної секстини в „Народній славі“; тристопний амфібрахій („Лежить мого роду без ліку“) в третьому вірші цієї ж секстини, двостопний амфібрахій у першому чотиривірші послання „З-за Дунаю“ („Покину, покину, Чужую чужину, Та на Україну Со́колом полину“);

часом пеонічної — двостопний пеон III, тісно пов'язаний з чотиристопним хореєм в окремих віршах „Настусі“ („Козакуйте ж, процвітайте, Та й нам слави уділяйте. Козакуйте ж, прославляйтесь, На нас любо оглядайтесь“; „Ой світіть же по світлиці Бідолашній удовиці“), у IV розділі пісні шостої „Великих проводів“ („Що ні шабля, ні рушниця Против них не помішниця; Що ні сукні, ні шкатули Від хижацтва не влизнули“), в останньому чотиривірші „Народної слави“ („Ти безрідному — родина, Одинокому — дружина, Товариство — на Вкраїні, Одрадонька — на чужині“). Перегук кількох силабо-тонічних розмірів (двостопних пеона II та пеона III, чотиристопних ямба і хорея) вчувається у вигадливооркестрованій, версифікаційно ускладненій, але милозвучній ліричній мініатюрі „Люлі-люлі“.

Треба сказати, що всі ці силабо-тонічні імпульси та тенденції з'являлися в „Досвітках“ суто стихійно, непослідовно; їм іще не ставало сил виокремитися з-під влади панівних у збірці силабічних віршів у цілком самостійні ритмічні структури. А що Куліш у „Досвітках“ віршував за правилами силабіки, свідчать його наголоси в першому виданні збірки: поет дотримується природних наголосів, не підганяючи їх під мимохідь народжувані силабо-тонічні ритми: „Ви́соко підняв ти натуру людську́ю“,: „Хто не знає, Данте, твого́ горювання, Той і твого́ пекла страшно́го не взнає: З твого́ серця вийшли ті оповідання“; „Кличе пишний князь Єрема Перед себе Голку,— Молодого, ота́мана Панце́рного полку“; „Ти́ї люде, моя́ нене, Твою́ річ святую Розже́врілы в душі мої́й, Як і́скру живую“. Тим часом наш читач XX сторіччя, вихований переважно на силабо-тонічній версифікації, при читанні силабічних віршів Куліша, поданих у сучасних виданнях без наголосів, схильний мимохідь підганяти їх наголошенням відповідних складів під силабо-тонічні розміри. Цієї інерції не уник, до́ речі, навіть Д. Чижевський: не маючи в еміґрації ні першого видання „Досвіток“, ні навіть „Сочинений и писем“ Куліша і користуючись львівським шеститомним або берлінським чотиритомним виданням „Творів“ Куліша, у яких не проставлено наголосів, він припустився прикметної помилки, вбачаючи в „Досвітках“ звичайний тонічний вірш з цілком рівномірним чергуванням наголосів (власне, силабо-тоніку). Насправді ж можна говорити хіба що, скажімо, про певну схильність до хореїзації коломийкового розміру в цій збірці, а не про перетворення його в хореїчний вірш.

Та все ж ці перші проблиски в „Досвітках“ хорея, ямба, амфібрахія і пеона були призвістками майбутнього переходу автора збірки до силабо-тонічного віршування.

У межах силабіки П. Куліш апробував у „Досвітках“ катрен (ця строфа явно домінує у збірці), а також секстину (окремі строфи в „Настусі“, „Великих проводах“ та „Народній славі“), терцину („До Данта“), дев'я-

тивірш (I розділ пісні першої „Великих проводів“) строфоїди („Давнє горе“, „З того світу“, в „Народній славі“, „Настусі“).

1862 р. П. Куліш написав новаторський за формою (чотиристопний дактиль, септима) ще один „Заспів“ (крім того, котрим відкривалися „Досвітки“) — як вступ до задуманої поеми — й того ж року опублікував його в „Черниговском листке“ (№ 10) та „Основі“ (№ 8; згодом під назвою „До кобзи“ вірш увійшов до „Хуторної поезії“). Тоді ж створив шестистопним ямбом „Сонет“ і надрукував його вперше в тім-таки „Черниговском листке“ (1862.— № 27), а вдруге — у львівському журналі „Мета“ (1863.— № 1; під назвою „Шуканнє-викликаннє“ вмістив його у своєму „Дзвоні“).

Попри певні новаторські тенденції у змісті („Великі проводи“) і формі „Досвіток“, ця збірка загалом іще залишилася в традиційному річищі української романтичної поезії 1840-х — початку 1860-х рр., вийти за яке П. Куліш тоді ще не прагнув,— навпаки, намагався утвердити і розвинути його (усвідомлюючи на початку 1860-х рр., що поет повинен виражати у віршах власну творчу індивідуальність, Куліш на той час іще не ставив питання про кардинальне оновлення української поетичної традиції попередніх десятиріч). Це призвело до того, що загалом традиційні за змістом і формою „Досвітки“, які до того ж поступалися Шевченковому „Кобзареві“ за художньою майстерністю, українська громадськість сприйняла без особливого захоплення. Доволі байдужно поставився до поетичних спроб свого товариша М. Костомаров, який ознайомився з ними ще в рукопису. Згодом у „Передмові“ до петербурзького видання „Кобзаря“ 1867 р. він писав: „Після Шевченка, хто схоче на тій же кобзі грати, навряд чи скаже що-небудь нове і навряд чи стануть його слухати“. І П. Куліш з ним погодився: „ [...] это совершенная правда. Нам надобно в родной поэзии брать новые, еще небранные ноты“[20].

Ці „нові ноти“ Куліш спробував узяти вже наприкінці 1860-х рр. у своїх переспівах поетичних книг Старого Заповіту — „Іова“ (Львів, 1869) та „Псалтиря“ (Львів, 1871), якими він, власне, заповзявся запроваджувати в українське віршування силабо-тонічні розміри. Щоправда, перед тим, пробуючи відтворити прозовий початок Біблії „стихотворним складом“, Куліш переспівав два уривки з Мойсеєвого П'ятикнижжя коломийковим 14-складовиком, колядковим 10-складовиком і тонічним 10-складовим віршем з чотирма наголосами та цезурою (дві „Мусієві пісні“ в „Правді“, 1868, ч. 42). Та, мабуть, відчув, що ці ритми не дуже надаються до частого вживання в перекладах зі Святого Письма, бо в подальших переспівах з нього користався переважно силабо-тонічними розмірами (хоча згодом усе-таки ще переклав суцільним 14-складовиком апокрифічну „Книгу Товіт“: „Товитові словеса, переказані старорущиною“, Коломия, 1893).

Тим часом цей Кулішів зачин — здійснена на зламі 1860—1870 рр. спроба реформування української версифікації через біблійні переспіви — зовсім випав з поля зору наших віршознавців. А шкода, бо цей зачин досить примітний. „Іова“ Куліш послідовно відтворив (1868) неримованим п'ятистопним ямбом, запозиченим з добре знаної йому драма-

[20] Кулиш П. А. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь.— 1885.— Т. 4, № 13.— С. 73.

тургії Шекспіра[21]; лишень на відміну від англійського письменника, який у своїх п'єсах (і сонетах) послуговувався віршем акаталектичним (10-складовим) і гіперкаталектичним (11-складовим), Куліш у цьому перекладі обмежився самим тільки гіперкаталектичним. До речі, таким же віршем (тільки римованим — *абаб*) він склав три катрени партії „демонського хору“ в написаній тоді ж (1869 р.) „вертепній містерії“ „Іродова морока“.

У переспіві „Псалтиря“ П. Куліш лише частково вжив коломийковий 14-складовик (III, IV, VI, IX—XI псалми — усього 24 повністю і 2 частково) та деякі інші силабічні вірші (8 псалмів), а переважно вдався до цілого букета силабо-тонічних розмірів: ямба — чотиристопного (I, V, XIII, XIV — усього 50 псалмів), чотири — тристопного (XXVII, LXXXIX, XCVII, XCVIII, CIII), п'ятистопного (II, C, CIV, CV), п'яти-чотиристопного (CXLVI), шестистопного (XXIII—XXV, XXXII — усього 15), чотиристопного хорея (VII, VIII, XII — усього 37 повністю і 1 частково), тристопного амфібрахія (XLIX, CXIV), тристопного дактиля (XVII), тристопного анапеста (XIX частково), двостопного пеона III (XX). Власне кажучи, своє переспівування „Псалтиря“ та „Іова“ П. Куліш перетворив на вправляння в силабо-тонічному віршуванні. Те саме можна сказати і про його переклад чотиристопним хореєм (у 1868—1869 рр.) біблійної „Пісні пісень“, згодом ним же перероблений (без зміни віршового розміру) на лібрето під назвою „Хуторянка“ й у такому вигляді опублікований у буковинському альманасі „Руська хата“ (Львів; Чернівці, 1877).

Цілком визначено і цілеспрямовано на „нову, більш європейську,— за висловом І. Франка,— дорогу поезії“ (41, 288) Куліш став у своїй новій оригінальній збірці „Хуторна поезія“ (Львів, 1882) і в наступних віршотворах: поемах „Магомет і Хадиза“ (Львів, 1883), „Маруся Богуславка“ (1880—1890-ті рр., перша редакція — 1882 р.; опубл. в 1899, 1901 рр.), драмах „Байда, князь Вишневецький“ (СПб., 1884), „Цар Наливай“ і „Петро Сагайдачний“ (1880—1890-ті рр., опубл. 1900 р.), поетичній збірці „Дзвін“ (Женева, 1893) та ряді інших, у яких „Кулиш уже не подражает Шевченку, находит свой собственный тон“ (41, 149). Його версифікаторське новаторство в „останніх поетичних творах“ полягало, за Франковим спостереженням, у „рішучому розриві“ (33, 173) із стилізуванням під Шевченка, у звільненні від знеособлювального впливу народної думи та пісні й в освоєнні літературних форм поетичного самовираження, тобто замість коломийкового та інших народнопісенних віршів — силабо-тонічних розмірів і відповідної розмаїтої строфіки (хоча інколи пізній Куліш усе-таки повертався до силабіки і передусім 14-складовика, як-от у віршах „На двадцяті роковини великого похорону“ та „Ключ розуміння“, вміщених у „Хуторній поезії“). Але вже тою-таки „Хуторною поезією“ він розпочав, за висловом М. Зерова, „свою боротьбу з Шевченком“ — зокрема, „боровся він з ним новою своєю строфікою та метрикою“[22],

---

[21] До речі, в "Бесіді Старого Розуму з Недомислом", що є замаскованою від царської цензури спробою публікації переспіву "Іова" (друкувати українські переклади Біблії в Росії було заборонено), Куліш в одній з приміток, пояснюючи вислів *кінь жре дорогу*, покликався, зосібна, на Шекспіра: „Это выражение быстроты бега встречается у арабских поэтов и у Шекспира“ (Кулиш П. А. Бесіда Старого Розуму з Недомислом // Кулиш П. А. Хуторская философия и удаленная от света поэзия.— СПб., 1879.— С. 268).

[22] Зеров М. Поетична діяльність Куліша // Зеров М. Твори: У 2 т.— К., 1990.— Т. 2.— С. 290.

звернувшись до ямба — чотиристопного із строфічним поділом („Молитва“, „Епілог“), п'ятистопного („Слово правди“, „Псалтирна псальма“, „До старої баби“, „Нові жиди“, „На сповіді“, „Гімн єдиному цареві“, „Гімн єдиній цариці“, „До Шевченка“, „На незабудь року 1847“), шестистопного („До Шекспіра“, „До рідного народу“, „Ода з Тарасової гори“, „До пекельного наплоду“), а також п'яти-шестистопного („Пророк“, „Варіації первої Давидової псальми“, „Покута козацького батька“), до анапеста („Божий суд“) і дактиля („До кобзи“). Він вправлявся у писанні білим віршем („Псалтирна псальма“, „До старої баби“), використовував різноманітні види строф: двовірш („Псалтирна псальма“, „До старої баби“, „До Шекспіра“, „Ода з Тарасової гори“), численні варіанти катрена („Слово правди“, „Пророк“, „Молитва“, „Епілог“ — усього 18 творів), секстину („Божий суд“), септиму („До кобзи“).

Це Кулішеве звернення до силабо-тоніки в оригінальному віршуванні було надзвичайно вдале. І. Франко у відгуках на „Хуторну поезію“ відзначав, що „форма віршова“ в ній „у всіх поезіях дуже гарно викінчена“, „єсть майже бездоганною“ (26, 178, 353). Цю форму П. Куліш старанно виробляв під впливом західноєвропейської та російської поезії — Ґете, Шіллера, Гайне, Байрона, Шекспіра, Пушкіна...

Хоч як це парадоксально, але зверненню П. Куліша до силабо-тоніки сприяла його послідовна хореїчна тонізація коломийкового розміру в „Досвітках“, яка своєю одноманітністю шкодила ритмомелодиці віршів. Сприяла, по-перше, тому, що перехід від силабічної системи до силабо-тонічної в цілому здійснювався передусім через хореїчну тонізацію силабічних віршів. А по-друге, тому, що невдача завжди спонукає справжнього письменника до естетичних пошуків. Шевченко надзвичайно урізноманітнив коломийковий ритм, максимально збагатив його віршові можливості, а це, природно, аж ніяк не стимулювало поетові пошуки в царині ритміки і строфіки, радикальний перехід до ефективнішої системи віршування. Що ж до П. Куліша, то переважно монотонне звучання коломийкового вірша, навпаки, підштовхнуло його врешті-решт до пошуку засобів ритмічної та строфічної різноманітности. Треба мати на увазі ще й відмінність між Шевченком і Кулішем у природі поетичного таланту. Шевченко будував свій вірш насамперед на інструментації, евфонії, прийомі перенесення, неповній і внутрішній римах, асоціативних зв'язках слів і звуків, їх повторах, модифікаціях ритму, що давало поетові змогу надзвичайно урізноманітнити ритмічний візерунок культивованих ним 14-складовика та чотиристопного ямба. Куліш таким хистом інструментації не володів, отже, й не міг безмежно урізноманітнювати плин коломийкового чи якогось іншого ритму, а тому вдався до розширення кількости культивованих розмірів, до використання різних силабо-тонічних віршів і розмаїтої строфіки. І в цьому сповна виявив свій поетичний талант.

Добру основу для переходу П. Куліша до силабо-тонічного віршування заклала його інтенсивна перекладацька практика з кінця 1860-х рр., яка, власне, і спонукала поета до освоєння силабо-тонічних розмірів в оригінальному віршотворенні. Вже йшлося про роль у цьому процесі біблійних переспівів П. Куліша. Важливе значення мало і його вправляння наприкінці 1870-х — у 1890-х рр. у перекладанні українською мовою творів західноєвропейських і російських письменників. Уже 1881 р. він мав переклад семи п'єс Шекспіра, а на 1886 р. викінчив іще шість п'єс (три з

них опублікував окремим виданням у Львові 1882 р., інші десять вийшли друком теж у Львові, але допіру в 1899—1902 рр.). У перекладах шекспірівських драм П. Куліш загалом дотримувався версифікаційних особливостей віршових частин оригіналу, чергуючи п'ятистопний ямб римований і білий (але у відтворенні пісень уживав довільні розміри)[23]. Щоправда, на відміну від Шекспіра, Куліш майже всуціль послуговувався своїм улюбленим гіперкаталектичним п'ятистопним ямбом і лише зрідка використовував акаталектичний.

На початку 1880-х рр. Куліш переспівав окремі поезії А. Фета, І. Нікітіна, О. Кольцова, О. Толстого, О. Пушкіна, Д. Минаєва, М. Некрасова (цикл „Переспіви з великоруських співів", десять з них уперше побачили світ на сторінках українських часописів та альманахів 1880—1890-х рр., а повністю їх як окремий цикл надруковано 1908 р.). Здебільшого вільно добираючи ритмічні розміри, поет меншу частину вибраних текстів переспівав силабічними віршами: 14-складовиком („Степ", „Чумаки-ночліжане", „Привітаннє з Доном", „Солов'їна левада", „Коло колодязя"), 12-складовиком („Весна й літо в степу" — перші дев'ять строф, „Степова могила"), а більшу — силабо-тонічними: ямбом п'ятистопним („Степ опівдні", „Вечір у степу", „Україна", „Паланка") і шестистопним („Дніпрова повідь"), амфібрахієм чотиристопним („Ніч у степу", „Гаданнє-віщуваннє") і тристопним („На греблі"), чотиристопним анапестом („Весна й літо в степу" — останні п'ять строф, „Пасіка"). У переспіві „Степова сіножать" помітний перехід чотиристопного хорея у двостопний пеон III („Ой по До́ну, по Дону́, По крутому бережку, Там село поуз село Мов квітками процвіло"), наявне тут і спорадичне вклинення двостопного дактиля („А ти, траво, хвилюйся! А ти, око любуйся!").

Шестистопним ямбом П. Куліш відтворив першу пісню Байронового роману у віршах „Дон Жуан" (Львів, 1891); неримованим гіперкаталектичним шестистопним ямбом (замість римованого п'ятистопного в оригіналі) — його ж поему „Чайльд-Гарольдова мандрівка" (саму ж прощальну пісню Чайльд-Гарольда, складену чотиристопним ямбом, П. Куліш передав 10-складовим силабічним віршем,— цю пісню він переспівав, очевидно, ще на початку 1857 р., коли зробив спробу перекласти всю першу пісню поеми[24]; остаточно ж увесь текст поеми П. Куліш відредаґував на початку 1894 р.[25]; друком вона вийшла у Львові 1905 р.). У 1890-х рр. П. Куліш переклав чимало ліричних віршів і балад Ґете, Шіллера, Гайне і Байрона (ці переклади склали дві повних і початок третьої частини його збірки „Позичена кобза"; перша частина вийшла окремою книжкою у Женеві 1897 р.). У цих переспівах П. Куліш ужив найрізноманітніші силабо-тонічні розміри:

---

[23] Див.: Шаповалова М. С. Шекспір в українській літературі.— Львів, 1976.— С. 60, 61, 71, 72.

[24] „Отсе я, оддихаючи, переложив по-нашому перву пісню Чайльда Гарольда",— повідомляв Куліш Г. Ґалаґанові в листі від 30 березня 1857 р. (Киевская старина.— 1899.— Кн. 9.— С. 349).

[25] Про це він зробив нотатку в записнику: „1894 ледня 15 перечитав і поправив пісню перву. Ледня 18 перечитав до кінця другої пісні і дещо поправив. 1894 лютого 1 скінчив увесь, прочитав і дещо поправив" (Цит. за: Франко І. Передмова // Байрон Г. Чайльд Гарольдова мандрівка. Переклав Панько Куліш.— Львів, 1905.— С. III).

ямб — чотиристопний („Перед судом“, „Підлипайло“ Ґете, „І в день журюсь, і серед ночи...“, „Предивний сон і звеселив...“, „Чого кипить химерна кров...“ Гайне), чотири — тристопний („Старий гай мрій, пахучий гай!“, „Стоїть ніч тепла, весняна...“, „Блукаю між квітками...“ Гайне), чотири — п'ятистопний („Співець“, „Міньйона“, „Квітка над квітки“ Ґете, „Чудовні очі весняної ночи...“ Гайне, „Молитва природи“ Байрона), чотири — шестистопний („Рибалка“ Ґете), п'яти — шестистопний („Грецькі боги“ Шіллера), шестистопний („Необорима армада“ Шіллера, „Колись про любощі гарячі я мечтав...“ Гайне, „До тогосвітньої“, „Сльози“, „Віддалеки“ Байрона — усього 13 творів);

хорей — чотиристопний („До радости“ Шіллера, „Скарб“ Ґете, „Як увечері блукаю...“, „Ох, бажаю сліз любови...“ Гайне — усього 11 творів), чотири-тристопний („Пряха“ Ґете, „Стиха серце підмиває...“, „Тим від тебе утікаю...“ Гайне), п'ятистопний („Розвивається і зеленіє...“ Гайне);

шестистопний дактиль („Новий Паззій і його квітківниця“ Ґете, „Що тебе носить кругом серед сонної літньої ночи?“);

амфібрахій — тристопний („В твої голубенькі очиці...“ Гайне), чотиристопний („Граф Габсбург“ Шіллера, „Вільшаний цар“, „Балада про князя-старця“, „Мертвецький танок“ Ґете, „Пісня“ Байрона), шестистопний („Олексій та Дора“, „Римські елегії“ Ґете);

чотиристопний анапест („Коринфовська молода княгиня“ Ґете).

Куліш також апробував сполучення п'ятистопного ямба з двостопним амфібрахієм („Люблю я квітку, та котру не знаю...“ Гайне) і навіть такий перехідний від силабо-тонічного до тонічного вірша розмір, як дольник („Любить метелик пишну троянду“ Гайне).

Читаючи, переспівуючи та перекладаючи біблійні тексти, твори західноєвропейських і російських письменників, П. Куліш і сам набував мистецького досвіду. Наслідком Кулішевого перекладання шекспірівських п'єс стало написання, за їхнім художнім зразком, ориґінальної „Драмованої трилогії“ (1880—1890-ті рр.), більшість сцен якої складено п'ятистопним ямбом, а окремі сцени, в яких беруть участь другорядні дійові особи,— прозою. У перших двох драмах — „Байда, князь Вишневецький“ і „Цар Наливай“ послідовно вжито жіночий (гіперкаталектичний) вірш, часто білий, а в найважливіших висловлюваннях персонажів — римований; в останній же — „Петро Сагайдачний“ — переплетено гіперкаталектичні та каталектичні вірші, з майже суцільним римуванням (упереміж чоловіче з жіночим — *абаб* чи *аабб*).

Відгомін шекспірівських віршів знаходимо і в ориґінальній поезії П. Куліша. За спостереженнями М. Шаповалової, мотив з „Отелло“ (промови Отелло в сенаті) у специфічному відтворенні Куліша („У мене мова про́ста.// Я не проре́чистий на красне слово“[26]) майже дослівно повторюється в його вірші „Слово правди“ (зб. „Хуторна поезія“): „Я не проре́чистий на красне слово,// У мене річ не святкова,— щоденна“[27]. Так шекспірівський п'ятистопний ямб безпосередньо переходить в ориґінальне віршотворення П. Куліша.

---

[26] Шекспирові твори. З мови британської мовою українською поперекладав П. А. Куліш. Т. 1. Отелло. Троїл та Крессида. Комедія помилок.— Львів, 1882.— С. 28.

[27] Див.: Шаповалова М. С. Шекспір...— С. 75.

Ранні редакції — 1882—1884 рр.— Кулішевої збірки „Дзвін" стали безпосереднім продовженням „Переспівів з великоруських співів" — сам автор засвідчив той факт, що „задля них [...] узявся до своєї бандури, може, й геть надовго занедбаної", а „переспівуючи великорущину, набрав охоти і до щироукраїнського співання, з котрого й вийшов оцей „Дзвін"[28].

Ця оригінальна поетична збірка певною мірою стала підсумком Кулішевого віршотворення 1882—1893 рр. З майже сотні її текстів (віршів і поем) лише кілька написано силабічним 14-складовиком. Прикметно, що цей розмір, яким у „Досвітках" П. Куліш так натхненно оспівав визвольні козацькі рухи, у „Дзвоні" знадобився йому тільки для дегероїзації козаччини та полеміки з її співцем Шевченком („Останньому кобзареві козацькому"), знеславлення гетьманів („Зараза"), сатиричного викриття галицьких москвофілів („Народный дом"), а також малозначущих традиційних народнопісенних стилізацій, суб'єктами яких виступають імперсональні ліричні персонажі — козак („Козацька хата") і молодиця („Серце моє тихе..." — тут ужито 12—14-складовик). Таким характерним чином коломийковий розмір виявився остаточно витіснений на периферію поетичної творчости пізнього Куліша.

Натомість у „Дзвоні" повновладно панують силабо-тонічні вірші, над якими безконкуренційно вивищується ямб, особливо шестистопний — т. зв. александрійський вірш („Національний ідеал", „Стою один", „Дума про курку з курчатами", „Дума-казка про Діда й Бабу..." — усього 36 творів), п'ятистопний („На перелозі", „Піонер", „Чолом доземний моїй же таки Зналій", „Благословляю час той і годину..." — усього 25), п'яти — шестистопний („Землядтво", „Три поети", „Троє схотінок" — усього 8), шести — п'ятистопний („Дума-пересторога", „Рай" — усього 4), а також чотиристопний („Побоянщина", „З хутора", „Метаморфоза"), тристопний („Письмакам-гайдамакам"), чотири — тристопний („До тарасовців"), чотири — п'ятистопний („Яке нам діло до того?"), п'яти — тристопний („Панам-добродіям"). Віддано данину й різностопному ямбові (Я6-5-4-3), поширеному в українській байці першої половини XIX ст. Загалом ямбічні тексти становлять понад 80 відсотків усіх творів „Дзвону".

Інші силабо-тонічні розміри трапляються у цій збірці значно рідше: по тричі — чотиристопний хорей („Яка пані, такі й сані", „Заворожена криниця", „Хмари") і п'ятистопний дактиль („Сум і розвага", „Муза", „Анахорет"), по разу різні види амфібрахія — тристопний („Міра за міру"), чотиристопний („Заспів" до „Думи про курку з курчатами"), чотири — тристопний („Заспів"), чотири — двостопний („Невидимий співець") — та анапеста — тристопний („Побратими"), шестистопний („На чужій чужині"). Варто відзначити спроби двоударного тонічного вірша („З Підгір'я") і дактиле-хореїчного чотириударного дольника, переплетеного з чотиристопним дактилем („Квітки з сльозами...").

У „Дзвоні" П. Куліш використовував найрізноманітніші види строф, частину з яких увів в українське віршування уперше: двовірш („Німецька наука-розлука", „Царська грамота", „Муза"), східний бейт („Анахорет. Взором арабщини"), різні варіанти катрена, п'ятивірш („До Тараса за річку Ахерон", „Землядтво", „Яке нам діло до того?"), секстину („Забули ми", „Побратими", „Видіннє", „Прокид від сну", „Соловейко"), септиму

[28] Куліш П. Дзвін.— Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України, Ін-т рукопису, ф. І, № 28329, арк. 3.

(„Покобзарщина“, „Сум і розвага“), восьмивірш („Титани“, „Побоянщина“, „Заспів“ до „Думи про курку з курчатами“), александрину („Перед Гоголевим честенем“, „До підкарпатніх земляків“), октаву („Гомер і Шекспір“, „Дума-пересторога“, „Премудрість“, „До Марусі В***“), дев'ятивірш („Українським історіографам“), Спенсерову дев'ятирядкову строфу („До Мазепи“, „Лилія“, „Одвідини“).

Ритмічною різноманітністю відзначається „Маруся Богуславка“, зіткана частково ще за традицією (перша редакція цієї поеми, нагадаємо, була створена 1882 р.) з коломийкових 14-складовиків, спорадично силабічного 17-складового леонінського вірша, а переважно — шести-, п'яти- і п'яти — шестистопних ямбів, п'ятистопного анапеста, чотиристопного амфібрахія, чотири- та шестистопного хорея, а також восьмистопного хорея, переплетеного з чотиристопним пеоном III („Музо, правди староруської вовік жива богине, Серця чистого і розуму свободного святине!“). Розмаїта і строфічна будова поеми: у ній чергуються катрени, Спенсерові строфи, октави, децими, двовірші, секстини, строфоїди. Версифікаційним нововведенням автора стало сполучення трьох 14-складовиків у секстину (*абвбгб*).

Крім того, октавою написано поеми П. Куліша 1880-х років „Уляна-ключниця“, „Адам і Єва“, Спенсеровою строфою — „Сторчак і Сторчачиха“ (ці три твори ввійшли до його збірки „Хуторні недогарки“, Харків, 1901), „Магомет і Хадиза“, а „онєгінською“ чотирнадцятирядковою строфою — вірш „Чому тебе нема між нами...“ і незавершена поема „Грицько Сковорода“ (1890-ті рр.). Звертався пізній Куліш і до традицій українського віршування — так строфою „Енеїди“ І. Котляревського складена його поема „Куліш у пеклі“ (1890-ті рр.).

Тож цілком слушно Д. Чижевський відзначив, що „найпозитивніша формальна риса пізніх віршів Куліша є їх ритміка — він, залишаючи тепер пісенні розміри майже цілком, упроваджує зате в українську поезію зовсім нове багатство тонічних (точніше силабо-тонічних.— **Є. Н.**) розмірів та різноманітність строф“[29].

Численними перекладами, переспівами й оригінальними творами П. Куліш прищеплював рідній літературі європейські поетичні форми. Якщо в російському романтизмі першої третини XIX ст. звернення до національних джерел ішло паралельно із засвоєнням новітнього європейського досвіду, то в українському романтизмі ці процеси розпалися на два етапи. У 1820—1860-х рр. переважала фольклоризація — творення нового письменства на ґрунті народної словесности, хоч і в тих часах з'являлися яскраві спроби апробувати інонаціональні літературні форми (у віршуванні — чотиристопний ямб, амфібрахій, сонет та інші). А в 1870—1890-х рр. П. Куліш узявся докінчити те, чого не встигли зробити його попередники — романтики і Шевченко: освоїти класичні надбання нової європейської літератури. Звідси його велика увага до улюбленця романтиків Шекспіра, до преромантичної та романтичної поезії, культивування вільних перекладів та переспівів, таких популярних у добу романтизму.

Особлива заслуга П. Куліша в тому, що він одним з перших став на шлях інтернаціоналізації, насамперед європеїзації художніх форм нової

---

[29] Чижевський Д. І. Історія...— С. 458.

української літератури (жанрових, ритмомелодичних, строфічних), зокрема „розширив [...] рамки особистісної лірики, випроваджуючи її поза національний тин, європеїзуючи її“[30]. Власне кажучи, пізній Куліш започаткував історично назрілу реформу української версифікації: силабо-тонічна поезія М. Старицького, І. Франка, В. Самійленка, Лесі Українки, А. Кримського виростала переважно з тих пагінців ритмомелодики і строфіки, які він прищепив українському віршуванню. За словами Б. Лепкого, „поки поети пробували переспівувати нібито легкий склад Тарасових творів, поти не було великого хісна для нашої поезії, а як стали приглядатися до поетичного ремесла Кулішевого — явилися нові справжні Мистці,— одним з перших Іван Франко“[31].

Щоправда, І. Франко вважав, нібито „першим із тих, кому доводилось проламувати псевдошевченківські шаблони і виводити нашу поезію на широкий шлях творчости“, був М. Старицький, а вже за ним пішов П. Куліш „у пізнішій добі свого віршування“ (33, 259). Однак докладний аналіз цієї проблеми показує, що цілеспрямоване оновлення українського віршування пошевченківської доби, пов’язане з переходом до силаботоніки, майже водночас започаткували Куліш і Старицький, але перший з них відіграв у цьому процесі провідну роль[32]. Не випадково І. Качуровський подає як визнаний факт відомість про те, що загальний перехід в українському віршуванні до силабо-тоніки почався „від Куліша“[33]. Звичайно, самий цей процес мав закономірний характер, перехід був назрілим, і якби за його здійснення не взявся п’ятдесяти-шістдесятилітній новатор, то це неодмінно зробили б поети молодших поколінь. Та саме перекладачеві „Іова“ і „Псалтиря“, п’єс Шекспіра, авторові „Хуторної поезії“, „Магомета і Хадизи“, „Байди, князя Вишневецького“ судилося виступити першим реформатором українського віршування пошевченківської доби, ґенератором переходу від силабіки, зокрема фольклорно-генетичних версифікаційних форм, до силабо-тоніки.

З огляду на відмінності, в тому числі версифікаційні, між поезією Шевченка та поезією пізнього Куліша, на Кулішеве оновлення українського віршування пошевченківської доби, у літературознавстві навіть висловлювано думку (зосібна Р. Якубовським, близько до цього підходив і М. Зеров) про те, що в українській поезії другої половини XIX ст. співіснували й змагалися дві школи — Шевченкова й Кулішева. Як робочу гіпотезу такий поділ Ю. Шевельов схильний вважати корисним, хоча й застерігає, що „не треба забувати й про третій напрям, народницько-публіцистичну поезію“ і що „назви ці — Шевченкова школа, Кулішева школа — умовні, що справжні заповіти Шевченкові продовжували... поети школи Куліша“, які „шукали нових шляхів, [...] виступали революціонерами форми й змісту, [...] працювали над синтезом українського і європейського, в їхній творчості жив неугавний дух шукань“[34].

---

[30] Łepkyj B. Zarys literatury ukraińskiej.— Warszawa; Kraków, 1930.— S. 225.

[31] Лепкий Б. Передмова // Куліш П. Твори.— Берлін, 1923.— Т. 2: Поезії.— Кн. 1.— С. 11.

[32] Див.: Нахлік Є. І. Франко про оновлення українського віршування пошевченківської доби // Іван Франко — письменник, мислитель, громадянин: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 25—27 вересня 1996 р.).—Львів, 1998.— С. 517—523.

[33] Качуровський І. Метрика.— С. 19.

[34] Шерех Ю. [Шевельов Ю.] „Душа убога встала рано“ (Василь Мова) // Шерех Ю. Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеології.— К., 1993.— С. 114.

Як поет, який свідомо орієнтувався на художні зразки європейської класичної поезії й насамперед на силабо-тонічне віршування, П. Куліш виступив предтечею українських „неокласиків“ М. Зерова, М. Рильського, П. Филиповича, М. Драй-Хмари, О. Бурґгардта (Юрія Клена), здійснив помітний вплив на Є. Маланюка. І сучасна українська силабо-тонічна поезія сягає своїм корінням версифікаторських починань П. Куліша.

Отже, в українському віршуванні XIX ст. виокремилися дві лінії розвитку.

Перша пов'язана з опрацюванням силабічних розмірів і книжного, і — переважно — народнопісенного походження, серед останніх — передусім коломийкового вірша, в культивуванні якого простежуються три етапи: стилізації під коломийковий ритм у Шевченкових попередників (наприклад, у поетів „Руської трійці“ — М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького); Шевченкове створення на основі коломийкового розміру ориґінального 14-складового вірша; наслідування т. зв. епігонами Шевченка коломийкового ритму і Шевченкового 14-складовика.

Друга лінія в розвитку українського віршування XIX ст. пов'язана з освоєнням у поетичній творчості (в тому числі Шевченка, який послуговувався чотиристопним ямбом) класичних силабо-тонічних розмірів, котрі утвердилися в українській поезії у двох останніх десятиріччях XIX ст. і досі посідають у ній панівне становище.

У першій третині XX ст. в українську літературу прийшли поети, для яких характерними стали сміливі модерністські й аванґардистські пошуки в царині віршування (П. Тичина, В. Чумак, В. Еллан, В. Поліщук, М. Семенко, Гео Шкурупій, М. Бажан, Б.-І. Антонич та інші). Після репресивного загальмування розвитку цієї поетичної лінії в 1930-х рр. вона знову відродилася у 1960—1990-х (І. Драч, Ігор Калинець, В. Голобородько, В. Кордун, М. Воробйов, І. Римарук, В. Цибулько, Р. Кухарук, Вікторія Стах та багато інших). Серед українських закордонних поетів виклик силабо-тоніці кинули Емма Андієвська, В. Барка, Б. Бойчук, Ю. Тарнавський, Р. Бабовал, Ю. Гаврилюк, Ю. Коломиєць та інші). Усім згаданим поетам притаманні експериментаторські шукання, вільне поводження з силабо-тонікою, звернення до тонічної системи версифікації, до верлібра та вільного римованого вірша, дольника, акцентного вірша, культивування неточного та непослідовного римування, використання прийомів іпостасування, інструментації, гри і перегуку звуків, повторів поетичних фіґур тощо. Декотрі з цих авторів звертаються до найдавніших пластів фольклору, його зразків тонічної метрики, творячи на основі народнопісенних розмірів нові ритмічні модифікації.

Цікаво, що чимало знахідок цих поетів були передхоплені генієм Шевченка, який витонченою інструментацією та вигадливою асоціативністю поетичної мови, окремими спробами вільного й акцентного вірша здійснив прорив у поезію XX сторіччя. Перспективними для розвитку українського віршування виявилися, зокрема, не самі по собі розміри народнопісенного походження в „Кобзарі“, силабічні в своїй основі (як-от коломийковий чи колядковий вірші), а ті ориґінальні версифікаційні нововведення, принципи, ритміко-інтонаційні варіації, за допомогою яких Шевченко культивував їх.

А найориґінальнішими серед сучасних українських віршарів-новаторів виступають В. Барка й Е. Андієвська, поезію яких вирізняє перехід до

неконвенційної організації мови, власна стилістика, поєднання семантично віддалених слів, рима, побудована на суголоссі не голосних, а приголосних звуків.

Заповідається, що ця третя лінія, котра домінує в західній поезії, невдовзі стане панівною і в українському віршуванні. Силабо-тоніка, як і колись силабіка, виявляє свій історично-перехідний характер: тоніко-інтервальні системи (суміш тримірників, дольник та інші) і верлібр з різними відгалуженнями витісняють її на периферію сучасного віршотворення.

Yevhen NAKHLIK

PANTELEYMON KULISH AS AN INNOVATOR OF UKRAINIAN SYSTEM OF VERSIFICATION

The paper focuses on the stages of the evolution of Kulish's versification beginning with the syllabics up till the domestication of European syllabotonics. Some attention is given to the diversity of his rhythm and foot structure.

Степан КОЗАК

МІХАЛ ҐРАБОВСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ПОЕЗІЯ*

Формування різновидів романтичного українофільства у польській романтичній літературі відзначалося у першу чергу багатством фольклорних та історіографічних джерел, які виводилися з „польської України“**, тобто з доволі відмінних під етнічним оглядом давніх земель Речі Посполитої. Отож з Україною — краєм дитячих літ — у багатьох поетів-романтиків, котрі переважно походили із середньої шляхти, були пов'язані „спогади дитинства, повсюдний у середовищі молодих митців потяг до фольклористичних мандрівок і збирацтва — вияв спротиву елітарній культурі батьків, що приніс свої плоди у поезії, надаючи їй реґіональних рис, особливо відзначених та високо оцінених тогочасною критикою“[1].

Одним з перших таких критиків у вітчизняній літературі післялистопадового періоду був Александр Тишинський, котрий у маловідомому романі „Американка у Польщі“ (1837) вказав на той факт, що „у загальній картині польської поезії мають власне обличчя“ українська, литовська та інші реґіональні школи, які спираються на народні первні, беруть до уваги місцеві звичаї, забави, пісні, пам'ятки, характер, традиції. Власне це „накладає особливий відбиток на їхні твори“ та свідчить про своєрідність і духовну окремішність[2]. У такому ж контексті „українська школа“ „виринула“ понад Сеною у „Паризьких лекціях“ Адама Міцкевича у College de France та закарбувалася у свідомості сучасних і на-

---

* Текст перекладено за вид.: Studia Polono-Slavica Orientalia Acta Litteraria / Pod. red. Białokozowicza.— Wrocław, 1981.— T. 7.— S. 161—185.

** Сучасний український читач повинен врахувати певний термінологічний аспект: „Визначення „Україна“, „український“ у вживанні польських літераторів першої половини XIX ст. стосувалося лише середнього правобережного Придніпров'я і не поширювалося на Лівобережжя, а також і на велику частину українських земель Правобережжя: тут, крім України, були ще Поділля, Волинь, Галичина, або Червона Русь. [...] Тому і термін „українська школа“ мав відношення лише до тієї частини польських авторів, які походили з провінції, званої „Україною“. Цит. за: Кирчів Р. Український фольклор в польській літературі.— К., 1971.— С. 20. М. Максимович під Україною розумів усі території, населені етнічними українцями, про що можна судити з добору пісень в аналізованій далі збірці, до якої увійшли тексти зі Слобожанщини, і з Наддніпрянщини, і з Галичини. Сучасні польські та українські дослідники під Україною розуміють територію сучасної української держави. (Приміт. перекл.).

[1] Straszewska M. Romantyzm.— Warszawa, 1977.— S. 150—151.

[2] Tyszyński A. Amerykanka w Polsce.— Petersburg, 1837.— Cz. 1.— S. 246—272.

ступних поколінь. (Немале значення має той факт, що явище романтичного українофільства було добре відоме у середовищі емігрантів не лише тому, що поміж ними опинилася частина поетів і письменників „школи", але й завдяки дискусіям і виступам, з одного боку, речників польської демократичної думки Кремповецького та Чинського, а з другого,— Міхала Чайковського, представника угруповання (Адама Чарторийського).

Проте роль А. Тишинського, загалом, обмежується самим лише винайденням терміна „українська школа", оскільки справжнім теоретиком „школи" та її чільним представником був опонент автора „Американки у Польщі" Міхал Ґрабовський, котрому вдалося (хоча подекуди й доволі однобоко) визначити обсяги та вагомість романтичного українофільства у польській літературі, його глибинні джерела, історичні передумови та міфотворчі властивості.

Свої осягнення М. Ґрабовський завдячує не стільки діяльности А. Тишинського та дискусії, яку той розпочав на сторінках „Tygodnika Petersburskiego"[3] (хоча з його терміном безпосередньо пов'язана розвідка Ґрабовського „Про українську школу в поезії", вміщена в пізнішому (1840 р.) виданні „Літератури та критики")[4], скільки всебічному українському вченому Михайлові Максимовичу та його праці „Украинские народные песни" (М., 1834), вплив якої на тогочасні українську, польську та російську літератури й фольклористику очевидний. Власне ця праця підштовхнула М. Ґрабовського до ширших міркувань про український фольклор, а саме — історичні пісні та героїчні думи, що становили основне джерело романтичного українофільства. Тому критик також не міг не звернути свого погляду до оспівуваного у цій праці історичного козацтва, однієї з найбільш міфотворчих тем у польському, українському та російському романтизмі[5]. Цікаво, що ці ключові з погляду польсько-українських літературних взаємин міркування М. Ґрабовського з'явилися водночас із романом „Американка у Польщі", тобто 1837 р., у першому виданні „Літератури та критики"[6].

Книга привернула увагу сучасників не лише з огляду на особу її автора та представлений ним критичний метод, але в першу чергу розглянутою проблематикою, яка тоді перебувала в апогеї зацікавлення; скажімо, Ю.-І. Крашевський, дивуючись із захоплення польських романтиків Україною та їхнього романтичного українофільства, прямолінійно висловився, що україноманія є однією з моральних хвороб XIX століття; натомість у іншому місці предметно підсумував: „Що створений майстрами світ (йдеться про поетичний світ України.— **С. К.**) легко тепер населити, то збірка пісень Максимовича та історія козацтва немало до того причинилися"[7].

Свідчення Ю.-І. Крашевського по-суті беззаперечне й ще раз блискуче доводить, що проблеми, які М. Ґрабовський розглянув у праці, присвя-

---

[3] Див., зокрема: Tygodnik Petersburski.— 1837.— N 55 і 68; пор. також: Grabowski M. Kilka uwag nad szkołami poezji polskiej // Ibid.— 1839.— N. 36.

[4] Grabowski M. Literatura i krytyka.— Wilno, 1840.— S. 1—100.

[5] Див.: Kozak S. U źródeł romantyzmu i nowożytnej myśli spolecznej na Ukrainie.— Wrocław, 1978, а особливо розділ „Historia w pieśni" та інші.

[6] Grabowski M. Literatura i krytyka.— Wilno, 1837.

[7] Kraszewski J. Choroby moralne XIX wieku. III. Ukrainomania // Tygodnik Petersburski.— 1839.— N 18 (див. також N. 17).

ченій збірці М. Максимовича „Украинские народные песни", мали і надалі мають засадниче значення для дослідників польсько-українських літературних взаємин, зокрема тих з-поміж них, хто поглиблено цікавиться проблемою романтичного українофільства. У літературі, присвяченій цій тематиці, незважаючи на згадку про „романічну" творчість М. Ґрабовського[8], тобто всього, що стосується його т. зв. українських повістей (скажімо, „Коліївщина і степи", „Гуляйпільська станиця", „Пан староста Каньовський"), переважала, однак, думка про нього як про польського літературного критика[9], і лише у розвідці Мечислава Інґльота, в якій розглянуто літературні погляди петербурзького гуртка, та у праці львівського полоніста Романа Кирчіва приділено увагу даній темі[10].

Вказуючи на теоретичні підстави літературно-критичних поглядів Ґрабовського, котрий намагався обґрунтувати розвиток суспільства у дусі Гердера, розвиток літератури — у дусі Шеллінґа, а поезії — у дусі Канта, М. Інґльот зауважує, що саме цим треба пояснювати програму поетизації автором „Літератури і критики" реліктів історичного минулого, його історичні та слов'янознавчі зацікавлення, вдячним тереном яких „стала поезія українського народу. У своїй рецензії „Про українські пісні" М. Ґрабовський поставив знак рівности поміж українським та козацьким фольклором. У свою чергу козацтво він називав східнофеодальним лицарським орденом, твердив, що воно керувалося тим же християнським духом, що й, скажімо, орден мальтійських кавалерів. Уже саме приділення уваги традиціям козацької поезії свідчило про історичні зацікавлення Ґрабовського"[11].

Наголошування цієї проблеми може правити за вступ до пов'язаних з титульним питанням засадничих міркувань. Як уже згадувалося, Ґрабовський, трактуючи збірку М. Максимовича „Украинские народные песни" як привід (про це також свідчить підзаголовок), написав обширну розвідку (назва бо рецензії оманлива) „Про українські пісні", додавши у підзаголовку: „З приводу видання 1834 року у Москві Паном Максимовичем першого тому збірки простонародних українських пісень". Праця обсягом понад 130 сторінок займає усю другу частину „Літератури і критики" та складається з таких розділів:

I. Яке значення козацтва?
II. Українські пісні, видані 1834 р. у Москві П. Максимовичем.
III. Про елементи української поезії в польській поезії.
IV. Чи можна створити сучасну національну епопею?[12]

---

[8] Часто згадують роман: Koliszczyznę i stepy.— Wilno, 1838 (див., скажімо: Мочульський М. Гощинський, Словацький і Шевченко як співці Коліївщини.— Львів, 1936), але мало коли решту: Stanica Hulajpolska.— Wilno, 1840—1841.— Т. 1—5; Tajkury.— Wilno, 1845—1846.— Т. 1—4; Pan starosta Kaniowski.— Warszawa, 1856; Zamieć w stepach.— Petersburg, 1862.

[9] Див. ск.: Grabowski T. Michał Grabowski, jego pisma krytyczne i pojęcia polityczne.— Kraków, 1901; Bar A. Grabowski jako teoretyk i przeciwnik romantyzmu.— Lwów, 1929; Grabowski T. Krytyka literacka w Polsce w epoce romantyzmu (1831—1863).— Kraków, 1931. І лише нещодавно Данута Матляк (Danuta Matlak) опублікувала статтю: Michał Grabowski jako krytyk literatury rosyjskiej // Rocznik Komisji historycznoliterackiej.— Wrocław, 1969.— Т. 7.

[10] Inglot M. Poglądy literackie koterii petersburskiej w latach 1841—1843.— Wrocław, 1961; Кирчів Р. Український фольклор в польській літературі.— К., 1971; пор. також: Гнатюк В. Впливи Максимовича на польсько-українську школу // Україна.— 1927.— Ч. 6.

[11] Inglot M. Poglądy literackie...— S. 50.

[12] Цей останній фраґмент трактату має теоретично-літературний характер, відрізняється від трьох попередніх і немовби незалежний від них.

Як легко зауважити, праця Ґрабовського закроєна широко та амбітно, у кожному розділі розглянуто окрему проблему, яка заслуговує на ґрунтовне потрактування. Розгляд першого розділу — „Яке значення козацтва?“ — варто почати парафразою з Мохнацького: чого Ґрабовському (і романтикам) треба було на козацькій землі, чого він шукав у козацтві? Хто був для нього дороговказом? Очевидно, що в даному випадку дороговказом для нього були Максимович і його збірка героїчних дум та історичних пісень, але значно раніше цей шлях проторували попередники українського автора — Й.-П. Гердер, З. Ходаковський, М. Цертелєв та поети української школи, передовсім Б. Залєський[13]. Адже зі змісту зібраних у цій збірці пісень і дум видно, що в них наш критик шукав романтично-героїчних часів і поетичного настрою, бо ж

В степи втікати, до могил припавши,
Щоб про минуле звідти розповісти —

усе це провадило безпосередньо до джерел „поезії історії“, позначеної печаттю давнини та великою ідеєю свободи[14].

Отож не випадково М. Ґрабовський свої міркування про козацтво починає такою рефлексією: „У ті часи, коли захід і південь Європи їжилися шпилями ґотичних замків, а на скелях Родосу чи Мальти перебували лицарські ордени — рештки великих християнських походів на Азію, їхні мешканці ні сном ні духом не відали, що за фортечним муром польської Речі Посполитої, який захищав усіх від усіляких напастей, на східних кордонах тієї ж Європи склалася ціла особлива військова система, утворилося велике товариство озброєних людей, котрі живуть у безупинній війні, з війни та війною. В його лоні упродовж довгої низки років численні народи формувалися, розвивалися, квітли, проходили через цілий ряд періодів історичного життя. Однак від цієї системи, про яку досі ні звуку в далеко не всеохопній історії Європи (а лише надолуження (у вивченні.— **Перекл.**) її допоможе змалювати вірніший образ кількох століть і кільканадцяти поколінь та витлумачити рештки звичаїв і пам'яток духу, донині плідного і не затертого чужими впливами), від цієї преважливої системи залишилося тільки поневіряння і неґативна оцінка козацтва. І все ж, це ім'я та зосереджені в ньому уявлення — річ важлива сама собою, і воно повинно зайняти не останнє місце у візії кількасотлітнього минулого південно-східної Європи. Тут ми неодмінно побачимо одне велике дерево, яке своєю розлогою кроною та галуззям відкидає тінь на Дніпро, Дон, Чорне, Азовське, Каспійське моря, велетенські простори аж до Волги та Яїку, Кавказу й Уралу. Тут ми зі здивуванням побачимо, що навпроти федерації західного феодалізму

[13] Про це промовисто свідчить творчість поетів української школи та їхнє листування. Так, у відповідь на лист Ю.-Б. Залеського за січень 1826 р. М. Ґрабовський пише: “Що ж до українських пісень, котрих ти собі зичиш, то бажання твого сповнити не можу, а принаймні обіцяти чогось напевно. Бажаючи цим зайнятися, і зайнятися з користю, треба зважитися на мандрівку краєм, спуститися під селянські стріхи і не жаліти ні часу, ні праці”. Цит. за.: Michała Grabowskiego listy literackie / Wydał A. B a r.— Kraków, 1934.— S. 34.

[14] Пор.: J a n i o n M. Kozacy i górale // Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich / Praca zbiorowa pod redakcją S. K o z a k a i M. J a k ó b c a.— Wrocław, 1974.— S. 135 та інші.

стоїть друга така ж федерація військового стану на сході. Поряд із лицарськими замками, що стояли на сторожі західного християнства, знаходилися інші такі ж військові табори, розташовані в пустошах й поміж річковими порогами; тут острів був монастирем, степ — командорією, і, навіть, як і у тих, існувала обітниця безженства. Та, незважаючи на різнорідність складників цього багатораменного дерева, треба розпізнати в ньому одну велетенську цілість, натхнену одним духом"[15].

Такий етноцентричний та емоційний підхід до ідеї козацтва, показ його героїчної величі та мальовничих лицарських чинів — не що інше, як програмно-романтичне проголошення „ідеї вольности козачої", що нею були переповнені вірші українських, російських та польських романтиків, особливо належних до „української школи". Очевидно, що їхня поетична ідея козацтва спиралася перш за все на пісенну, нечувано барвисту й пластичну, леґенду, витворену історичними піснями та думами, що їх гарячково вишукували фольклористи й поети-романтики, вбачаючи в них невичерпне джерело героїчних тем з польсько-українського прикордоння, а особливо — сюжетів про спільні богатирські звитяги у війнах з Півмісяцем.

М. Ґрабовський також перебував під впливом цієї пісенної леґенди, однак, міркуючи над питанням: „Яке значення козацтва?" — він дивився на цю проблему радше очима історика[16] та історіософа, намагаючись узагальнити й синтезувати „історичний феномен", що зветься козацтвом, навколо якого нагромадилося чимало істотних непорозумінь: „Немає речі, немає предмету історичного дослідження, яким би судилося бути менше, а може, навіть гірше зрозумілими, аніж козацтво. Різні забобони, претензії ворожих сторін, національні упередження народів кількох країн злучилися, аби затемнити і викривити погляди щодо цієї системи народів, а також народностей з неї посталих. [...] Хоча упродовж останніх років на цю частину історії стали дивитися серйозніше, і багато недоречностей були спростовані, однак мені видається, що справедливий спосіб сприймання та оцінювання козацтва як історичного феномена, особливо у нас, ще не став загально знаним. Починаючи розмову про українську поезію, власне пам'ятки козаччини, я вважаю першорядною справою розповісти, чим було козацтво, хто такі були оті козаки, котрі, навіть уже не будучи політичним організмом, залишили по собі незнищенні національні риси, ориґінальні свої звичаї, свою мову, свою поезію"[17].

Останнє речення пояснює передумови та мотиви апологетичного ставлення М. Ґрабовського до Січі й козацтва в цілому, причини захисту його від образливих та принизливих „забобонів, претензій ворожих сторін, національних упереджень народів кількох країн" включно. Отож, романтик Ґрабовський відзначався народознавчою та історичною при-

---

[15] Grabowski M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 6—8.

[16] Усвідомлюючи свою недостатню на той час орієнтацію в українській історії, М. Ґрабовський у примітці зазначає, що відомості про формування козацтва запозичив із рецензії „пана Полєвого (Ніколая Полєвого.— **С. К.**), присвяченої „Истории Малой России..." Бантиш-Каменського". Див.: Grabowski M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 10.

[17] Ibid.— S. 8—9.

страстю, яка, навіть улягаючи різним коливанням і тискові суспільного запотребування чи моді на „відтворення кресового минулого“[18], була підставою для оптимістичного висновку про долю „козацького народу“, всупереч поширеним переконанням, які ототожнювали занепад „політичної системи“ зі смертю нації. Політична смерть не була для нього рівнозначною смерті історичній, бо народ як форма колективного буття надалі зберігає тяглість історичної свідомости, а вона — явище духовного порядку, якого жодне фізичне насильство знищити не спроможне. Народ, котрий пережив навіть своє історичне буття, продовжує існувати духовно у поезії та історії[19]. У цьому полягає сенс відкритого романтиками та підхопленого Ґрабовським „духу народу“, а також спроба ревальвації „індивідуальности народу“, вираженої у багатстві поезії, звичаїв, культури, у релігійній, мовній, етнічній єдності, а понад усе — у спільності історичної традиції та політичних прагнень народу.

На ґрунті останньої історична уява кресового романтика, спраглого великих, загальнолюдських ідей, репрезентованих козацькою традицією, затрималася на січовому козацтві як на форпості християнства[20], приписуючи йому роль східного лицарського ордену, яким керував той же християнський дух, що й орденом мальтійських кавалерів. Натхнений своїми асоціаціями, М. Ґрабовський, крім того, опоетизував його порівнянням, згадаймо, оборонних фортець середньовічних лицарів та козацьких військових таборів, захованих поміж степових курганів та річкових порогів, де „острів був монастирем, степ — командорією, і, навіть, як і у тих, існувала обітниця безженства“[21].

Але захоплення М. Ґрабовського січово-козацькою романтикою цими пеанами не обмежується. Представляючи історію формування Січі, часи, обставини й мотиви її виникнення, автор „Коліївщини і степів“ поряд з докладними, поверховими та помилковими судженнями водночас вказує на Січ як на місце, де громадилися різноплемінні бунтівники та втікачі[22], оскільки саме „конечність рятувати життя втечею до віддалених місць була джерелом козацтва. Здобута безпека породжувала пізніше жадання помсти ворогам і почуття цілковитої незалежности. Незалежність, здобич,

[18] Про свою спробу „відтворити“ минувшину України М. Ґрабовський розлого пише у „Вступі“ до: Ukraina dawna i teraźniejsza.— Kijów, 1850.— T. 1: O zabytkach najgłębszej starozytności, а також у листуванні. Скажімо, у листі до Александра Пшездецького читаємо: „Я підготував до друку великий том „Вітчизняних пам'яток“ [„Pamiętniki domowe“], тобто записок про давні звичаї, перекази, леґенди і т. ін. Цього ж року беруся щиро до моєї „Минулої та сучасної України“, про яку уже широко розтрублено, але ще багато бракувало і бракує, аби покласти на стіл цей твір. Маю намір зробити мапу могил, кільканадцять розкопати; власне листуюся з цього приводу. Пишу також новий роман (не „Тайкури“) і сього року його видам (йдеться про „Старосту Каньовського“.— **С. К.**). Маю також кілька інших проектів і, щоб обговорити їх зі Свідзінським, їду оце на кілька днів до Києва. Ми маємо великий том актів до історії доби Хмельницького, який доволі яскраво б висвітлив цей період; його неодмінно треба видати. Якщо Пан Граф має щось стосовне до цього предмету, будь ласкавий, надішли якнайшвидше“ (Michała Grabowskiego listy literackie...— S. 346).

[19] B a r A. Grabowski jako teoretyk...— S. 21.

[20] G r a b o w s k i M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 8. Такий підхід часто трапляється у піснях та думах, див.: K o z a k S. U źródeł romantyzmu...— S. 53 та інші.

[21] G r a b o w s k i M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 8.

[22] Ці питання всебічно розглянуті у книзі: W ó j c i k Z. Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyznie w dawnej Rzeczypospolitej.— Wyd. 3.— Warszawa, 1968.

зростання у сильне товариство, врешті осілість зробили козацьке життя привабливим для злидарів з-поміж втікачів. Темний і брутальний спочатку невільник, який дрижав перед батогом, якщо не перед мечем татарина, ганьблений, зневажуваний, тепер він — вояк з мечем у руках, на бистрім коні, вільний, як вітер степовий, славлений у піснях, рівний своїм товаришам,— чи ж міг цей втікач не припасти усім серцем до козацького буття?"[23].

Поміж цими, витриманими в емоційному тоні реченнями міститься також багато безсторонніх зауваг, котрі окреслюють Січ як зародок „козацької республіки", особливо відколи „військова республіка дніпровських козаків перейшла до зрілих форм суспільного побуту, почала модифікуватися в залежності від географічних кордонів та політики сусідніх держав, входити з ними у відносини миру й війни. Із мішаних втікацьких дружин постав одноплемінний малоросійський народ, який намагався зміцнити свою незалежність, боровся за неї і зазнав поразки"[24].

Процитовані висловлювання та зауваження наводять на висновок, що у цій частині міркувань М. Ґрабовський відходить від суто консервативної позиції, на якій стояв[25], як і письменники петербурзького гуртка; радше деякі підходи виказують певну збіжність з поглядами Максимовича та польською еміґраційною демократичною думкою, представленою Кремповецьким, Ворцелем і Чинським. Саме завдяки їм відбулася засаднича переорієнтація польської точки зору на українське питання[26], але у поглядах на козацтво, поряд із захопленням козацькою республіканською системою, не бракувало тверджень, що „для Польщі розрив з козацтвом став причиною її занепаду" і що джерелом сучасного відродження братів-слов'ян є представлений козацькою традицією революційний чинник — дух свободи, закорінений у „їхніх народних піснях, в яких любов, свобода, мужність були найпоширенішою темою; зазвучавши від берегів Вісли до берегів Неви, відважний дух цих пісень вплинув на поширення мистецтва народної війни",— доводив Ян Чинський у своєму рефераті „Quelle a ete l'influence des Kosaks sur la litterature, le sciences, les arts et civiiisation en general dans le Nord et dans l'Orient?"[27], виголошеному 1835 р. на організованому Історичним інститутом міжнародному конґресі у Па-

---

[23] Grabowski M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 19.

[24] Ibid.— S. 28.

[25] Це багаторазово підкреслює М. Інґльот у цитованій праці. Яскраві приклади такої позиції можна знайти особливо у пізніших підходах М. Ґрабовського, а також у його кореспонденції. У листі до Ю.-І. Крашевського від 1843 р. читаємо: „Наша україноманія, яку ти першим окреслив як хворобу, була справжнім розкладом і недоречністю. Понад усяке розуміння було те, як ми, поляки, мало не з кожного розбійницького ватажка робили героя; на історичні події ми дивилися упереджено, оббріхували себе у небувалих злочинах, обожнювали власних неприятелів. Однак усе це може і було б непоясненною загадкою, якщо не згадати про поширення поміж нами демагогічні доктрини, які кожну справу простолюду перетворювали у справедливу. Після таких надмірностей легко можна було б зрозуміти, що справжня поезія народу, котрий у вікових кривавих змаганнях з нами просяк до нас ненавистю та жагою помсти, мусить дихати саме такими почуттями. Це історія, якої жодні людські симпатії не здатні переробити". Див.: Michała Grabowskiego listy literackie...— S. 327—328.

[26] Див.: Козак С. Польсько-українські революційні зв'язки (1830—1863) // Український історичний журнал.— 1965.— Ч. 3.

[27] Цей реферат опубліковано у томі матеріалів конґресу: Congres Historique Europeen reuni a Paris, a u nom de l'Institut Historique.— Paris, 1836.

рижі, присвяченому зіставленню актуальних досягнень європейської культури у царині історико-природничих наук та мистецтв.

З трибуни того ж конґресу, виступаючи з подібним рефератом, але з позицій угруповання Адама Чарторийського, схожі думки висловив голосний „козацький романіст" Міхал Чайковський, котрий вбачав у козацькій традиції ознаки та прикмети „найчистішої слов'янськости", з якої било багате й живе джерело „рідної польськости"[28].

На цій думці також ґрунтується обговорювана тут козакофільська концепція М. Ґрабовського, котрий, віддаючи належне фольклористам і поетам за живий інтерес до вітчизняних пам'яток і традицій, наприкінці розділу „Яке значення козацтва?" несподівано, але рішуче стверджує, що лише з появою збірки українських пісень М. Максимовича (він виразно зазначає, що йдеться не про видання 1827 р.[29], яким, до речі, користувалися не лише Б. Залеський, Ю. Словацький, С.-В. Гроза чи Жеґота Паулі, але й А. Міцкевич[30], а саме про видання 1834 р.) „можна вважати, що ми знаємо українську поезію. Досі про неї міркували більше на підставі чуток, а не ґрунтовного знайомства. Усі знали, що на Україні є славні думи, старовинні історичні співанки про Нечая, Дорошенка; що на правому боці Дніпра є лірники, на лівому — бандуристи. Але звістки ці були глухі, і ми радше здогадувалися, ніж докладно знали, якими скарбами володіємо, точніше кажучи, які скарби щодня втрачаємо зі смертю старців, зі зміною звичаїв селянського люду, із втратою ним пам'яті про своє минуле буття. Можна було боятися, що з плином років ця багата поезія перетвориться у цього люду на таку ж незначну пам'ятку, якою було наше дотеперішнє знання про неї. Принаймні доступ до цих простонародних пісень не був легким, вони були найдоступнішими для тих, хто не вмів (чи не міг) їх належним чином вивчити. Тому треба визнати, що лише твір п. Максимовича надає форми й обрисів тому, що раніше бачилося тільки в імлі й нечітких сутінках"[31].

Процитована думка додатково пояснює мотиви зацікавлення М. Ґрабовського публікацією М. Максимовича, водночас вона є авторським вступом до другого розділу його розвідки, який містить оцінку вартости української збірки та спроби власних поетичних перекладів. Посилання на козацьке минуле було покликане, сказати б, історично зміцнити та узаконити ці спроби критика. Отож, подаючи власну конструкцію минулих „романтичних часів", М. Ґрабовський привертав увагу сучасників до найбільш міфотворчих реґіонів романтизму, до джерел великої „поезії історії"[32].

---

[28] Реферат М. Чайковського „Quelle a ete l'influence des Kosaks sur la litterature dans le Nord et dans l'Orient?" також був уміщений у збірнику: Congres Historique Europeen...; пор.: Piotrowiczowa J. Michał Czajkowski jako powieściopisarz.— Wilno, 1932.— S. 30—34.

[29] Згадуючи про томик М. Максимовича „Малороссийские песни" (М., 1827), М. Ґрабовський принагідно зазначає, що після смерти Ходаковського (1825) колекція останнього потрапила до рук українського видавця (а отже, і до його пісенних видань), що підтверджують сучасні польські (Й. Масьлянка) та українські (В. Юзвенко, О. Дей) дослідники.

[30] Див.: Batowski H. Przyjaciele Słowianie. Szkice historyczne z życia Mickiewicza.— Warszawa, 1956.— S. 31; пор. також: Гнатюк В. Впливи Максимовича...

[31] Grabowski M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 35—36.

[32] „Поезія історії" у літературних програмах романтизму була покликана відтворити, тобто „воскресити", повернути давнину, що уможливлювало почуття тотожности з минулим, а отже, і з національним самоусвідомленням, пишуть у своїй книзі Janion M. i Żmigrodzka M. Romantyzm i historia.— Warszawa, 1978.— S. 44.

Тут ми маємо до діла із явищем, аналогічним тому, який виявили авторки „Романтизму та історії“, котрі, міркуючи над певним аспектом тієї ж „поезії історії“, пишуть: „Поетична інтерпретація минулого згідно з цими критеріями рухалася в напрямку великих ідей, представлених народами та визначними особистостями, які втілювали ці ідеї. Звідси образ минулого, витворений романтизмом,— героїчного, пристрасного, скерованого до великої мети, натхненого піднесеними ідеалами. Домінування в житті нації потужної ідеї романтики вважали доказом його поетичности [...]. Відкриття „романтичних часів“ у літературі дев'ятнадцятого століття було покликане компенсувати польській культурі брак традиції „романтичної поезії“ — брак вітчизняної давньої мистецької творчости, яка б увічнювала властиву минулому нації „поезію життя“[33].

У цьому контексті легко зрозуміти, що романтичне козакофільство М. Ґрабовського було тісно пов'язане з ідеологією та естетикою романтизму, а перш за все з пошуками тієї „великої ідеї“, що була водночас ґарантією давности й поетичности народу. Тому таке сильне захоплення викликала у критика збірка М. Максимовича „Украинские народные песни“, в якій провідним мотивом є саме твори, ніби „взяті з козацької історії“.

Аналіз збірки М. Ґрабовський починає зауваженнями щодо укладення змісту, особливо підкреслюючи історичний критерій, в першу чергу, коли йдеться про думи. На думку критика, оскільки зібрані тут думи засновані на історичних подіях, то прийнятий Максимовичем поділ на думи, що постали до часів унії, від виникнення унії до смерти Богдана Хмельницького та після його смерти, видається слушним і „властивим природі речей“[34]. Реферуючи, парафразуючи та цитуючи найцільніші фраґменти дум і передмови М. Максимовича, М. Ґрабовський вплітає у текст своєї розвідки переказ змісту найцікавіших пісень та дум, не забуваючи водночас проілюструвати свій виклад власними перекладами відповідних текстів, зауваженнями на історичні теми, полемічними репліками чи спостереженнями, нерідко суперечливими, але цікавими[35].

Скажімо, покликаючись на думку М. Максимовича щодо дум, які останній характеризував як „співані бандуристами поеми“, що відрізняються від пісень „швидше розповідним, аніж епічним, характером та вільною мірою вірша, який складається з неокресленого числа тонічних складів“, М. Ґрабовський несподівано зауважує: „До цієї дефініції варто додати, що бандуристи в Україні є (а може, правильніше сказати — були, бо заледве кілька з них доживає віку волоцюгами і жебраками на лівому березі Дніпра) фаховими співаками. Вони — різновид бардів, менестрелів, або, точніше, рапсодів (бо усе це, природно, кревно пов'язане з прекрасною Грецією). Тому й думи їхні часами є уламками справжньої епопеї, іншим разом — просто римованими хроніками, за допомогою яких

---

[33] Janion M. i Zmigrodzka M. Romantyzm i historia.— S. 45.

[34] Grabowski M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 37—38, 65.

[35] Ця свідома діяльність критика була подиктована, як можна довідатися з його кореспонденції, пошуками правди, деколи це була правда однобока, виразно тенденційна, а проте автор переконано твердив: „Я шукаю правди, я прагну інших, зокрема малоросіян, напровадити на дорогу правди, а тому буду переконливим настільки, наскільки зможу спиратися на вірогідні твердження“. Див.: Michała Grabowskiego listy literackie...— S. 373.

усі первісні народи намагалися закарбувати у пам'яті традицію вітчизняної історії"[36].

Вважаючи українські думи та пісні рештками „справжньої епопеї", в якій для сучасних та прийдешніх поколінь збережено пам'ять про події вітчизняної минувшини та усю історичну традицію, М. Ґрабовський у цьому не лише принципово не відходив від точки зору М. Максимовича, але ніби свідомо покликався на відомий програмно-романтичний уступ з передмови українського дослідника, котрий дивився на думи й пісні, як на „намогильні пам'ятники", вбачаючи у них перш за все „живих свідків віджилого минулого", бо „події козацького життя виливалися у дзвінкі пісні, і тому вони повинні скласти найвірніший і найзрозуміліший літопис для нового історика Малоросії"[37].

Згідно з наведеними поглядами, пісенний образ української історії був водночас „вічно живим свідком історії" та виразом почуттів, поривань і прагнень нації; завданням романтичного творця було насамперед пізнання та докладне прочитання збережених у піснях і думах політичної історії та звичаїв нації.

Саме це бажання водило пером М. Ґрабовського[38], котрий, звертаючи пильну увагу на тексти з історичною канвою, не лише розлого їх коментував і щедро цитував, але й представив повні тексти чотирьох дум та аж тринадцяти пісень у власному перекладі, а саме: першої та четвертої пісні про гетьмана Свірговського, про Богданка, Богуславця, Байду, „Туман поле покриває", „Ой на морі, на морі синенькім", „Ой мала вдова сина сокола", „Гомін, гомін по діброві", „Ой панове молодці, відкіль ідете?", „Вітер гуде, трава шумить", „Наїхали козаки до Марусі в гості", „А що у тій Чорногорі за вороні коні", а також великі уривки пісні про Морозенка, пікінерів та інші.

З цієї колекції виразно видно, що особливою симпатією М. Ґрабовського тішилися історичні пісні, зокрема ті, в яких оспівується боротьба січового козацтва з турецько-татарськими наїзниками. Услід за М. Мак-

---

[36] G r a b o w s k i M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 38—39. Коли йдеться про згадане пов'язання з Грецією, то в листі до М. Ґрабовського Б. Залєський ще у 1825 р. писав: „Нагадую тобі [прохання] про пісні, мальовничі описи України — ти чудово знаєш, як я їх потребую. Цієї хвилі я читаю простонародні новогрецькі пісні Форіеля [Fauriel], якими так захоплена уся Європа, а українські ж бо за духом і виразністю майже такі самі". Цит. за: T r e t i a k J. Bohdan Zaleski (1802—1831).— Kraków, 1911.— S. 276.

[37] М а к с и м о в и ч М. Собрание сочинений.— К., 1877.— Т. 2.— С. 453—454; пор.: К о з а к С. Михайло Максимович — основоположник української науково-романтичної ідеології // Наша культура.— 1973.— Ч. 12, 1974.— Ч. 1.

[38] Ось для прикладу ще одне зізнання М. Ґрабовського, що походить із третього розділу аналізованої розвідки: „Не виїжджаючи кілька років з України, я намагався скористатися цією нагодою, аби ознайомитися як з її історією, так і поезією. Я збирав пісні, записував казки, добував із доступних мені архівів документи, які могли вияснити давнє становище цього краю, і мені здавалося, що я знаю Україну краще за багатьох інших. Я віддавна знаю майже всі закутки наддніпрянської України; завдяки обставинам я пізнав і решту спадку давніх козаків. Я проїхав вздовж усієї лівобережної Малоросії аж до місць, де уже дотикаються малоросійські та великоруські племена. Інтереси затримали мене найдовше власне у самісінькому центрі української еміґрації після перших розрухів Хмельницького у 1651 р., в Острогозьку. Отож, береги Сіверського Дінця, Сосниці, Айдару стали мені знаними не менше за береги Тясмину і Росі. Я нераз жалкував, що така нагода ознайомитись із цією поетичною Україною не трапилася комусь іншому, хто міг би з цього добути значно більше користи" (див.: G r a b o w s k i M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 108—109).

симовичем критик поетизує тут[39] період т. зв. „воєнної слави козацтва“, тобто часи перед унією, коли, як в один голос стверджували польські та українські романтики, „були ми вольними козаками“, що сприймалося як метафоричний синтез давньої польсько-української єдности, котру вони прагнули воскресити й оживити і на підставі якої конструювали політичну спілку для відбудови згаданого „тихого раю“:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами,
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата.
Пишалася синами мати,
Синами вольними... росли,
Росли сини і веселили
Старії скорбнії літа...
Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море сльоз і крові,
А сирот іменем Христовим
Замордували, розп'яли...
Поникли голови козачі,
Неначе стоптана трава,
Украйна плаче, стогне-плаче!
За головою голова
Додолу пада. Кат лютує,
А ксьондз скаженим язиком
Кричить: „Те деит! алілуя!...“

Отак-то, ляше, друже, брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели,
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай[40].

Таке ставлення й туга романтиків за доунійним польсько-українським „тихим раєм“ стануть ще зрозумілішими у контексті наступної історичної епохи, добре знаної їм з історичних джерел та повідомлень, зокрема також і з героїчних пісень і дум, які належать до періоду Хмельницького і гетьманщини, коли внаслідок загострення релігійних, соціальних та національних конфліктів розпочалися тривалі сутички і пролилася братня кров. І тут, незважаючи на певне озлоблення, яке виявилося у називанні козаків, а особливо гайдамаків, „розбійниками“, „грабіжниками“, „опришками“, М. Ґрабовський несподівано зауважує, що „цей період (йдеться перш за все про епоху між 1592—1657 рр.— **С. К.**), аж до доби Хмельницького, багатий на мучеників за релігійну та політичну волю України“[41]. Звертаючи увагу на зібрані у колекції М. Максимовича пісні,

---

[39] Grabowski M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 51.
[40] Шевченко Т. Полякам // Шевченко Т. Твори: У 5 т.— К., 1978.— Т. 2.— С. 41.
[41] Grabowski M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 59.

у яких оспівано власне таких козацьких героїв,— назвемо для прикладу Наливайка, Остряницю, Нечая,— критик особливо виділяє пісню, в якій „у дусі простонародної поезії [показано] картину побойовища", котре у польських словесних шатах змальовано так:

Tuman pole pokrywa,
Kozak polem przejeżdża.

Oj wyjechał pod mogiłę
Pod mogiłę Wierzchowinę.

Ty mogiło Wierzchowino
Czemuż z rana nie gorzała?

Oj jam rano nie gorzała,
Bom ja rano krwią kipiała.

Oj krwią jaką? Krwią kozacką
Po połowie ze krwią lacką![42]

Тему „землі, просяклої козацько-ляцькою кров'ю" та „всіяної білими кістьми", яка червоною ниткою проходить крізь український народний епос, М. Ґрабовський розглядав не лише в аналізованій розвідці, а й у пізніших працях та кореспонденції. Ось у листі до Ю.-І. Крашевського критик стурбовано пише, що „епопея, побудована на національних сутичках козаків з ляхами, не може бути похвальною для нас", а трохи далі, незважаючи на доволі критичне судження (див. приміт. 25), констатує: „Отож, чи зуміємо ми стерпіти правдиву козацьку поезію? Було б дуже шкода, аби національні пристрасті стали цьому на перешкоді. Минуле й історія не можуть розпалювати шаленства. На війни козаків і ляхів ми повинні дивитися, як на війни поміж греками та троянцями, і лише тоді ми відчуємо усю принадність малоруської Іліади. З точки зору літератури це було б дуже бажаним, бо усвідомлення справжньої краси є насолодою і насолодою плідною у вислідах"[43].

Гердерівська концепція України як новочасної Греції з'являється у міркуваннях М. Ґрабовського доволі часто. Властивий політичний сенс цієї аналогії він висловив у вищенаведеному фраґменті, останнє речення

---

[42] G r a b o w s k i M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 59—60.

[43] Michała Grabowskiego listy literackie...— S. 328. Така романтична точка зору була, мабуть, питанням дуже істотним, оскільки навіть в оцінці Коліївщини, найдраматичнішої події в історії україно-польських відносин критик зумів подекуди бути стриманим. На марґінесі нотаток про „Канівський замок" С. Ґощинського М. Ґрабовський пише: „Одна з подій, пам'ять про яку ще досі дуже жива і повсюдна в Україні,— це бунт посполітства супроти шляхти 1768 року та найтрагічніша його сцена — уманська різня. Ще й досі, хоча рідко, трапляються ті, хто був наочним свідком тих страхітливих подій, а мало знайдеться тих, хто б не чув про них докладних оповідей. Кожен, хто народився і виховувався в Україні, знає ці перекази з дитинства, коли вони з усією силою діють на чутливу уяву. Про цю різанину є розмаїті поеми та майже сучасні їй описи, та й зовсім небагато українських адептів поезії не пробували своїх сил на цьому місцевому трагічному матеріалі. Ґощинський був з ним обізнаний, як і інші, отож не дивно, що, коли він шукав матеріалу для поеми, змістом якої мали б бути Україна та її звичаї, йому на думку спали перекази про Коліївщину (так тут називають цей заколот). [...] Небуденні явища подибуємо і в самому дусі його твору, і в тих місцях, які він живцем переніс із щоденного побуту народу, натрапляючи на які, ми, хто знає Україну, дивуємося, як він зумів висловити власне те, що було у наших головах і серцях, у наших спогадах та уяві, що ми віддавна знали, тільки не зуміли цього змалювати наяву. Якщо Ґощинський надалі збереже цей кут бачення, якщо він зуміє залишитися при своєму національному обличчі, хоча б навіть і провінційному, природа його поезії знайде визнання небуденного значення". Див.: O szkole ukraińskiej poezji // G r a b o w s k i M. Literatura i krytyka.— Wilno, 1840.— Cz. 1.— S. 130—131 i 134.

якого виразно спонукає до щораз глибшого вникання у „дух України“, що на його думку, була тим феноменом у літературі, яким колись була Греція[44]. Заповідання насолоди з осягнення „справжньої краси“ у багатих „джерелах української простонародної поезії“ було покликане тамувати невдоволення від надмірної кількости взаємних „кривавих картин“, що поступалися пластичністю, таємничістю, принадністю та „силою уяви“ хоча б таким пісенним строфам, що їх цікаво перекладав польською мовою М. Ґрабовський:

Hej od ujścia Dniepra do źródeł
Siedemset rzeczek i cztery,
A wszystkie one w Dniepr wpadły,
W Dniepr sławny, niewysłowiony.

Powiejcież wiatry niżowe
powiejcie w żagle bezdenne!
Oj siedzi Kozak przy rudlu,
On rudlem gdzie chce powraca,
Na czarne morze spodląda.

Oj płynie okręt sam jeden,
W nim Turczyn siedzi z Turkinią.
Turkinia siedzi, nie próżnuje,
Ręczniczek jedwabny ona wyszywa.

Dla kogóż ten ręcznik będzie?
Czy dla Turczyna, czy Tatarzyna
Oj czy dla Kozaka młodego?
Oj to będzie dla Koszowego młodego[45]

Згідно з поглядами українського фольклориста й романтиків загалом, М. Ґрабовський переконаний, що „кожна кепська пісенька“, навіть її „найменший уривок“, може не тільки виявити справжню красу, але й чогось навчити, зокрема тих, хто шукає у піснях і думах слідів історичної традиції або дійсно прагне „заглибитись у таємниці природи простонародної поезії“. У такому разі митці повинні поділяти з народом його уподобання, вірування, погляди, нахили, повинні становити з ним одне ціле[46], і лише тоді їхні твори будуть творінням усього народу. Тільки тоді поезія наповниться свіжими барвами й пахощами, навіть якщо вона набуде інших форм та прибереться в інші мовні шати, як-от у дуже вдалому творі М. Ґрабовського — пісні про Свірговського:

---

[44] Про можливі джерела таких думок див.: Kozak S. U źródeł romantyzmu...— S. 18, 115—118.

[45] Grabowski M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 58.

[46] Вслід за Гердером, який закликав „іти в народ і пізнавати його душу“, що голосним відлунням розійшлося цілою Слов'янщиною, Зоріян Доленґа-Ходаковський, вплив якого на польських, українських та російських фольклористів був величезний, іще 1818 р., у своїй відомій розвідці „Про дохристиянську Слов'янщину“, писав, що хоч би скільки він замислювався над „образом слов'ян“, завжди „почував внутрішню шану до наших прадідів, повагу до величі їхньої думки, і завше віднаходив у собі бажання подальших дослідів і викінчення в міру сил цього образу“. Зосереджуючи свою увагу на цьому питанні, Ходаковський висновує: „Треба йти і спускатись під стріху селянина у різних віддалених сторонах, треба поспішати на його учти, забави та різні пригоди. Там, у димі, який піднімається над головами, снуються ще старі обряди, наспівуються старовинні пісні, і поміж танками простоти озиваються імена забутих богів“. Див.: Dołęga Chodakowski Z. O Słowiańszczyznie przed chrześcijaństwem oraz inne pisma / Opracował oraz wstępem opatrzył J. Maślanka.— Warszawa, 1967.— S. 24—25.

Gdy tego pana Jana
Świergowskiego Hetmana
Gdy Turcy zachwycili;
Głowę mu odrąbali,

Głowę mu odrąbali
Na buńczuku wieszali
I w surmy wygrywali,
Z niego się naigrawali.

A z dołu chmura się ściąga,
Kruków obłok nabiera,
Tuman na Ukrainę kładzie;
A Ukraina się smuci,
Oj Ukraina się smuci,
Hetmana swego płaze.

Wtedy bujne wiatry powiały
Gdzieście naszego Hetmana podziały?
Wtedy jastrzębie naleciały
Gdzieście naszego Hetmana żałowały?

Wtedy orły zaszumiały
Gdzieście naszego Hetmana pochowały?
Wtedy skowronki się wzwiły
Gdzieście się z naszym Hetmanem żegnały?
U głębokiej mogiły
Koło miasta Kilii
Na tureckiej tinii[47].

Можна з усією певністю твердити, що завдяки саме блискучій обізнаності з українським фольклором та його особливостями М. Ґрабовський зумів зберегти ориґінальність стилю й „епічність духу“ не лише процитованої тут поезії, а й усіх включених до аналізованої розвідки пісень, дум, які він переклав. Але тут ми маємо справу не лише з начитаністю, літературними пізнаннями та майстерністю у використанні різних можливостей перекладу. Як романтик та ентузіаст України, Ґрабовський, услід за Гердером (а Максимович був чільним українським послідовником цього німецького філософа[48]), постійно усвідомлював, що поезія — гідна більшої довіри „дочка людської душі“, вираз „духу нації“. І для того, аби пізнати, змогти оцінити народ, „треба увійти в його епоху, край, у коло його думки й відчуттів, побачити, як він живе, як вихований, які предмети бачить, що пристрастно любить, яке його повітря, його небо, клімат, його статура, його танці й музика. Нехай дослідник пізнає усе це не як чужинець чи ворог, а як приятель і родич“[49].

Аналізована тут розвідка М. Ґрабовського „Про українські пісні“, а також ретельний перегляд його починань та діяльности на польсько-українській літературній і культурній ниві дають підстави зробити висновок про те, що кресовий романтик виходив власне з цього засновку, до того ж він мав надто багато приводів, аби досліджувати „дух України“ не як чужинець, а як родич та ентузіаст. У світлі сказаного можна бути певним, що висловлені ним подекуди у попередніх міркуваннях консервативні та тенденційні думки не лише не мали істотного впливу на об-

---

[47] G r a b o w s k i M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 52—53.

[48] Видається, однак, що Максимович торував шлях до Гердера не безпосередньо, а через праці Бродзінського та Ходаковського, на які часто посилається.

[49] Ł e m p i c k i Z. Herder // Ł e m p i c k i Z. Wybór pism.— Warszawa, 1966.— T. 2.— S. 386.

говорювану тут розвідку, але й жодною мірою не відбилися на практиці перекладу, добору текстів тощо.

Це підкреслювало багато польських дослідників[50]. Український учений Р. Кирчів також дотримується такої думки, виразно зазначаючи у монографії „Український фольклор в польській літературі", що „шляхетсько-реакційна тенденційність світогляду Ґрабовського не залишила помітного сліду на самій практиці його перекладів. Тут він виходить із чітких естетичних засад точності перекладу, засад, які він не раз обстоював і в своїх критичних виступах, з позицій яких, як вказувалося вище, позитивно оцінив переклади пісень львівськими авторами. Всі переклади Ґрабовського позначені також серйозною увагою до форми українських пісень і рим, намаганням вірно передати їх образно-емоціональний зміст, інтонації, настроєву гаму, дати уявлення польському читачеві про характерні особливості їхньої художньої мови"[51].

Ми процитували твердження львівського знавця предмету, аби в контексті ніби голосу ззовні усвідомити собі об'єктивне значення та обсяг літературного починання М. Ґрабовського, неслушно недооціненого у нас, бо не помічено було навіть факту, що ініціативи в дусі Гердера автора розвідки „Про українські пісні" мали засадниче значення для польського романтизму загалом, а для дослідників польсько-українських літературних стосунків зокрема. У кожному разі, можна було переконатись, що ці питання не стосуються лише марґінесу літератури чи виключно периферійних явищ, як це твердили деякі дослідники[52]; сьогодні уже легко можна побачити, що автор аналізованої розвідки розв'язав у ній (власне на українському матеріалі) багато істотних питань та проблем, які випливали з ідеології та естетики романтизму, особливо — пов'язаних з „національним обличчям", проблемою романтичного історизму та народности, а також „духовним обличчям" літератури.

Підставою всієї цієї концепції є „простонародна українська поезія", яка була для М. Ґрабовського виразником „душі народу", його мистецтва та квітучої натури, котра не з „писань" черпає натхнення, а, як говорили протороманстики, „складає пісні з уст музи" та співає, видобуваючи (що добре видно із збірки М. Максимовича) „найстаровинніші барви", постали з дуже багатої фантазії та глибоких почуттів. Отож не дивно, що, висловлюючись у таких суперлятивах про думи, критик називає їх епічними оповідями, які подекуди випромінюють блиск і талант на міру Дантового[53], що видно хоча б з наведеного фраґменту „Чорноморської бурі", яку М. Ґрабовський вважав чільною з-поміж перекладених дум:

[50] Див. цитовані тут праці M. Inglota, M. Janion, M. Żmigrodzkiej.

[51] Кирчів Р. Український фольклор...— С. 80.

[52] Пор.: Bielanka-Luftowa M. Znaczenie terytorium w tzw. szkole ukraińskiej // Pamiętnik literacki.— 1936.— Zesz. 2.

[53] Grabowski M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 46. У іншому місці він бачить у думах „байронівські фраґменти", тобто значно живіші й сучасніші, про що в листі до Ю.-І. Крашевського (Michała Grabowskiego listy literackie...— S. 326) пише, зокрема, що поважний та сумний тон дум „змальовує до певної міри великий смуток і непевність народу, котрий наважується на справу повстання, яке вирішить його долю. Так само та дума про Самка Мушкета, яку я у моїй „Літературі та критиці" назвав байронівськими фраґментами, виявилася зовсім не фраґментом, але цілком епічною розповіддю, бо інакше й бути не могло, а тільки так, що козацькі провідники, наважуючись на розбрат з Польщею, певно мучилися в глибині душі важкими сумнівами. Дивна річ, що простонародна поезія уміла так досконало увічнити той найтаємничіший стан умислів епохи, а при тому знову ж повторю, що ці думи, взяті лише як замальовка часу й місця, виявилися неперевершено досконалими".

LITERATURA
I
KRYTYKA.

PISMA M. GR.

Dobrzeby było przekonać się, że krytyka się pisze nie dlatego, żeby poprawiać autorów, ale żeby pomnażać massę sprawiedliwych wyobrażeń estetycznych i literackich w biegu powszednim. — Krytycy są to adwokaci, którzy wyjaśniają interes, ale nie piszą dekretu. — Ten dekret pisze dopiéro *sąd przysięgłych*; to jest naród. — Jeżeli sędziowie byli ukwalifikowani, jeżeli dekret ich *opinja publiczna* sprawiedliwy; zostawia się autorowi poprawić z wad wykazanych.

Myśl Autora o Krytyce.

Wilno

DRUKIEM TEOFILA GLÜCKSBERGA

1837.

Титульна сторінка книжки М. Ґрабовського „Literatura i krytyka".— *Wilno, 1837 p.*

5 438-8

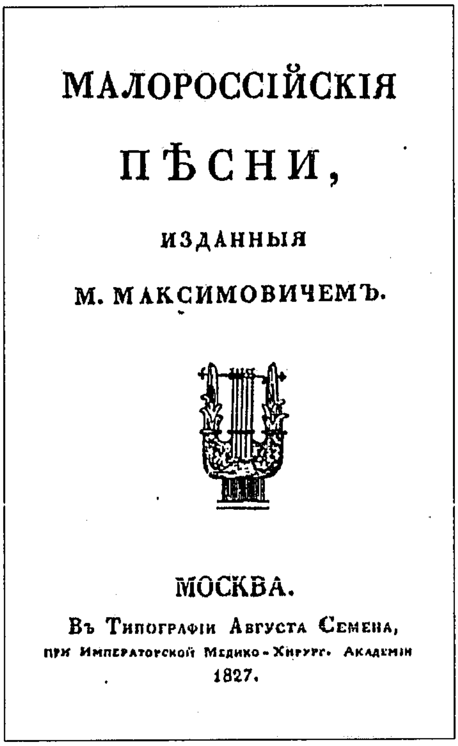

МАЛОРОССІЙСКІЯ
ПѢСНИ,
ИЗДАННЫЯ
М. МАКСИМОВИЧЕМЪ.

МОСКВА.
Въ Типографіи Августа Семена,
при Императорской Медико-Хирург. Академіи
1827.

Титульна сторінка збірки
М. Максимовича
„Малороссійскія пѣсни“.—
Москва, 1827р.

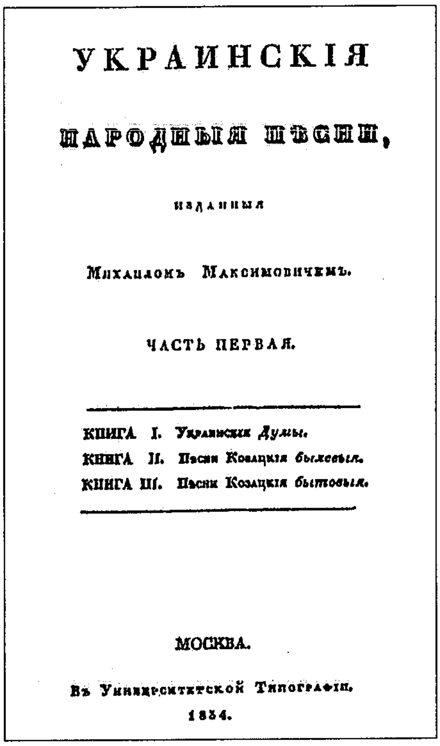

УКРАИНСКІЯ
НАРОДНЫЯ ПѢСНИ,
изданныя
Михаиломъ Максимовичемъ.
ЧАСТЬ ПЕРВАЯ.

КНИГА I. Украинскія *Думы.*
КНИГА II. Пѣсни Козацкія *былевыя.*
КНИГА III. Пѣсни Козацкія *бытовыя.*

МОСКВА.
Въ Университетской Типографіи.
1834.

Титульна сторінка збірки
М. Максимовича
„Украинскія народные пѣсни“,—
Москва, 1834 р.

Na Czarnym morzu, na białej śród morza skale,
Jasny sokół żałobnie kwili, wykwila,
Smutny siedzi, pilnie patrzy na morze Czarne, na fale,
Że na morzu Czarnym powstaje niedobra chwila;
Że na niebie wszystkie się gwiazdy pochmurzyły,
Że pół miesiąca obłoki zasłoniły,
A z dołu bujny wiater powiewa,
Na czarnym morzu przeciwna fala się zrywa,
Statki kozackie na trzy części rozbija:
Jedną część w ziemę Agarską zaniosłą,
Drugą część pędzi w gardło Dunaju bez wiosła,
A z trzecią co się dzieje?..
Na Czarnym morzu się zatapia.
Przy tej części był Hrycko Zborowski,
Ataman kozacki Zaporoski;
Ten się przechadza po okręcie,
Przemawia słowy w złym momencie:
Ktoś między nami, panowie, wielki ma grzech na sobie;
Coś wielka nawalnica napada nas w tej dobie;
Spowiadajcie się, panowie, Bogu miłosiernemu,
Morzu Czarnemu i mnie Atamanowi koszowemu.
Kto grzeszy, niech wpadnie w morza Czarnego głębinie!
Niech za jednego wojsko kozackie nie ginie.
To gdy Kozacy usłuszeli,
Do drzechów się nie czuli, wszyscy milczeli,
Odezwał się tylko jeden Kozak rejestrowy,
Piriatyński popowicz Oleksij, pisarz wojskowy[54].

Правдоподібно, що М. Ґрабовський зберіг ориґінальну поетично-мелодійну подобу української думи, хоч однією з найважливіших проблем, яку він мусив розв'язати, беручись за переклади дум, власне, була їх мелодично-ритмічна організація, пов'язана з особливостями музичного ладу, чи, як це він сам назвав, „особливим кроєм поетичного речитативу"[55]. Усвідомлення відмінности ритміки та мелосу дум, пов'язане з розумінням відмінности мовно-граматичної системи ориґіналу та перекладу, а також різного ступеня розвитку мов причинилися до того, що переклади М. Ґрабовського мають подекуди, висловлюючись у прийнятих на сьогодні термінах, характер контекстуального перекладу, що дає можливість повною мірою зрозуміти усі нюанси чи ориґінальність тлумаченого тексту[56], без потреби, ясна річ, віднесення до першотвору:

To nie wicher po Czerkiniej dolinie hula,
Nie bystry orzeł jastrzębiów płoszy,
Wdowi synek Konowczenko na wronym koniu harcuje,
Mieczem jak błuskawicą połyskuje,
Trzech Tatarów-janczarów zbija z koni,
Wtedy szabie bułatne na dół kloni,
Kozakom rycerstwo swoje wychwala,
Biezpiecznie po dolinie buja,
Bisurmanów na śmiech podejmuje[57].

---

[54] Grabowski M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 73—74.

[55] Див.: Michała Grabowskiego listy literackie...— S. 325. Пор. з: Колесса Ф. Про генезу українських народних дум.— Львів, 1921.

[56] Під цим оглядом на увагу заслуговує праця: Micewicz T. Zarys teorii przekładu. Zagadnienia wybrane.— Warszawa, 1971, а також раніші компедіуми: O sztuce tłumaczenia.— Wrocław, 1955 та Теория и критика перевода.— М., 1962.

[57] Grabowski M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 82.

Немає сумніву, що тут ідеться не стільки про „вірність" українському оригіналові, скільки про збереження рис, близьких до поетики дум та відтворення їх образно-емоційної лункости. Це добре видно з перших віршів цитованої тут знаної „Думи про Івана Коновченка":

На славній Україні,
У славнім городі у Корсуні,
Кликне-покликне Хвилоненко, Корсунський Полковник:
„Годі вам, панове-молодці, домовати,
Ідіте зо мною на Черкеню-долину гуляти,
Слави лицарства козацькому війську доставати!"
От-тогді по городам не музики вигравали,
Осаули військовії похожали,
Листи читали, козаків у похід виликали:
„А хто буде панотцьового — промовляли —
Неділешнього обіда дожидати,
Той буде Хвилоненка,
Корсунського Полковника
В шести миляx доганяти"[58].

А зараз, для прикладу, варто порівняти переклад цитованого фраґменту, аби ближче придивитися перш за все до поетичної трансформації явища, котре виникло на межі двох споріднених мов і культур:

Na slawnej Ukrainie,
W slawnym mieście Korsuniu,
Krzyczy-wykrzyka Chwilonenko, korsuński pułkownik:
„Dość wam, panowie młodcy, domować!
Chodźcie ze mną na Cherkenią-dolinę pohulać;
Sławy, rycerstwa kozackiemu wojsku dostawać!"
Wtedy to nie muzyki po miastach grają —
Assawuli się wojskowi przechadzają,
Listy czytają, Kozaków w pochód wyzywają:
„A kto zaraz, mówią, na koń nie siędzie
I niedzielnego Pana ojca obiadu doczekiwać będzie,
Ten Chwilonenka
Korsuńskiego pułkownika
O sześć mil dopędzać będzie"[59].

З наведених перекладів пісень і дум, їх фраґментів, а також присвячених їм міркувань та зауваг виразно видно, що в особі М. Ґрабовського ми маємо перекладача, котрий відзначався великою літературною культурою, розумів ориґінальну красу епічної народної поезії та зумів зберегти її риси та барви. Можна з усією певністю стверджувати, що згадуваний уже факт перебування М. Ґрабовського на пограниччі двох культур і мов допоміг йому відчути дух української поезії, який справді зворушив його у збірці, яку опрацював М. Максимович.

Водночас у заувагах, що підсумовують другий розділ розвідки, критик сповненими скромности щодо власного доробку та любови й захоплення щодо народної української поезії словами робить такий висновок: „Я думаю, що для того, хто шукає у цих піснях слідів історичної традиції чи справді прагне пізнати таємницю природи простонародної поезії, не існує навіть такої кепської пісеньки, такого найменшого уривка, який би

[58] Цит. за: Максимович М. Украинские народные песни.— М., 1834.— С. 51—52. Див. також: Думи // Упорядкування текстів, вступна стаття, примітки Г. Нудьги.— К., 1969.— С. 147—148.

[59] Grabowski M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 77—78.

не міг його дечого навчити. Навпаки, для такого дослідника будь-які витяги зі збірок простонародних пісень, будь-які хрестоматії будуть недостатніми. Він сягне самих джерел, буде студіювати оригінальні збірки з усіма притаманними їм особливостями, бо не знайти перекладу, у якому хоча б частка енергії та краси оригіналу не втратилася. Однак поміж творів простонародної поезії є настільки досконалі, що їх можна уважати творчо довершеними, шедеврами мистецтва, вони захоплюють самі собою, без жодних сторонніх спонук. Годилося б, щоби знайомство з ними стало набутком якомога ширшого загалу“[60].

На користь такого твердження промовляє не лише згадана „досконалість“ та „творча довершеність“ української поезії, але й, сказати б, фундаментальніші арґументи. У наступному розділі аналізованої розвідки, названому „Про елементи української поезії в польській поезії“, автор обґрунтовує свою позицію: „...Українська поезія повинна живо нас цікавити через те, що її елементи діяльно входять до складу нашої національної поезії, особливо сучасної. Незмірно шкода, що письменники золотого віку Сиґізмундів гордували вітчизняною простонародною поезією, скарби якої, доступні за тих часів, сьогодні для нас загинули. Пізніші поети також не визнавали гідним своєї учености звертати увагу на ті прості квіти, а ще менше — на квіти краю, усіх мешканців якого уважали бунтівниками. Самуель Твардовський, хоча й запитує у пісні, звідки взялися лють і запекла ненависть холопів до своїх панів, навіть не здогадується, що ці лють і ненависть бринять над українськими нивами в поетичних відлуннях від [часів] його Козацької війни. Власне кажучи, справді поляки могли відчувати природну нехіть до цих просяклих нашою кров'ю пісень. Потрібні були довгий шерег подій та час, аби ми дійшли до сьогоднішньої безсторонности. Треба було, щоб взаємні кривди й урази розвіялися, а залишилася сама тільки поезія. Це зробив час. Наші найновіші поети, народжені на Україні, кохаються у співах давніх і минулих віків, які бриніли біля їхньої колиски, і пахощі й барви яких вони внесли в національну поезію“[61].

Цей цікавий висновок критика виразно свідчить, що М. Ґрабовський як людина мовно-культурного та історичного польсько-українського прикордоння був особливо чутливий до літературно-культурних явищ та процесів, які відбувалися на цьому прикордонні, не виключаючи також взаємних сутичок і конфліктів, у тому числі збройних. Звичайно, йому

[60] Grabowski M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 72—73.

[61] Ibid.— S. 100—101. Цікаві доповнення до цього висновку містить розвідка М. Ґрабовського „Про українську школу в поезії“, а особливо ті її частини, у яких автор доводить існування „української школи“ у польській літературі. Він пише, що в даному разі йдеться перш за все про „щораз більше заглиблення в дух українського народу“, бо степова самотність, безлюддя і відірваність від цивілізації є запорукою „збереження у нього (тобто народу України.— **С. К.**) без жодних змін його цікавих національних рис, успадкованої з давніх давен, сформованої дуже специфічним суспільним побутом, а до того ж у середовищі людей з дуже багатою фантазією та глибокими почуттями, поетичної (натури). Отож дуже справедливо, що в нас уся ця поетична школа спиралася на дух родинности, близький усім нашим слов'янським племенам, а особливо плідно, напевне,— на готову поезію та найсвіжіші епічні форми; ще справедливіше буде сказати, що найновіші поети цієї школи беруться вивести наяву сучасні, а не далекі, не мертві, навпаки, живі ще сьогодні звичаї, які водночас сягають сивої давнини і вочевидь постали за умов дуже несхожих на сучасний стан речей мало не в усьому світі“. Див.: Grabowski M. Literatura i krytyka.— 1840.— S. 57.

не вдалося уявнити всіх механізмів, що стосуються польсько-українського прикордоння, ані відкрити загальних законів, які керують історією сусідніх суспільств, однак він був налаштований доброзичливо, що видно хоча б із того, як, шукаючи виходу, він плутається у класових обмеженнях та суперечностях[62], не тільки, зрештою, власних, але й своєї епохи, так само розшарпуваної розбіжностями.

А проте, роздумуючи над збіркою українських народних пісень М. Максимовича, М. Ґрабовський зумів висловити власний погляд на роль козаччини та українського фольклору у формуванні романтичних тенденцій у польській та російській літературах. Щодо останньої він виразно зазначає, що „у російській літературі є окрема українська школа, так само, як і в нас, власне зараз я познайомився з прекрасним письменником цієї школи Гоголем"[63].

Вказівка на схожість українських шкіл у польській та російській літературі свідчить про спостережливість та вдумливість М. Ґрабовського. Він був переконаний, що інтерес російської літератури до українських справ подиктований істотними переоцінками вартостей і сучасними течіями, в тому числі зверненням до фольклору та історії. Тут відбувалося явище, аналогічне до того, яке він аналізував у третьому розділі розвідки[64] і під впливом якого, зрештою, опинився й сам,— український фольклор, а зокрема героїчні думи й пісні, гарячково колекціоновані та коментовані тогочасними фольклористами й літераторами, виводили простісінько на шлях романтизму. М. Ґрабовський не сумнівається, що „наша так звана „романтична" поезія виводиться не з наслідування німців, не з теорій Шлеґеля; вона, свіжа й прекрасна, вийшла із живого джерела національних народних поезій"[65].

Намагаючись обґрунтувати свій кресовий етноцентризм, М. Ґрабовський твердить, що саме „Дніпрові квіти", які „наповнили пахощами і барвами наш вітчизняний літературний квітник", належать до найжиттєздатніших джерел поезії, а відлуння їх чується у творчості польських поетів української школи. Адже немає й найменшого сумніву, що такі поети, як Залєський, Ґощинський, Мальчевський, уже в дитинстві наслухалися українських пісень, і пам'ять про них занесли до учених мурів

[62] Див.: Michała Grabowskiego listy literackie...— S. 327—328, 373. Пор. з виданням: Grabowski M. Literatura i krytyka.— 1840.— S. 56.

[63] Michała Grabowskiego listy literackie...— S. 91—92.

[64] До цих питань він звертався також у виданні „Літератури та критики" 1840 р., вказуючи, зокрема, на поверховість українофільства О. Пушкіна: „Однією з головних підстав великої слави й справді чудового російського поета Пушкіна дехто (не я) вважає його поему „Полтава", взяту з української історії, принаймні присвячену переможній битві, яка трапилася на полях України. Поема завдячує свій успіх багатьом справді прегарним місцям, які не могли не постати з-під пера цього обдарованого творчою силою чоловіка; такими є деякі описи битви, образ Петра Великого та ін. Але як на картину України, то він змалював лише профіль голосного історичного випадку, натомість на приватний побут цієї країни, на особливий характер її мешканців, їхні звичаї, усе, що становить мальовничу поверхню народів та країн (і що дбайливо змальовують навіть сучасні історики), не було пролито жодного світла. Персонажі відповідно до своїх прізвищ та знаних життєвих пригод діють як українці, але в їхній мові; у мотивах учинків і найменшою мірою не відчувається природного характеру, не відчувається властивого їм за тих часів ступеню пов'язаности з побутом, який був одним з найхарактерніших і у дикій своїй простоті — одним з найпридатніших для плідного відтворення у поезії" (S. 35—36).

[65] Grabowski M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 105.

столиці як „живі враження рідного краю й самого дитинства. А ще, коли пізніше, уже на порозі зрілого віку, з їхніх очей упала полуда, коли вони побачили, що діється на літературному світі всієї освіченої Європи, от тоді їхні погляди і поетичні смаки опинилися в дивній згоді, виявилися у цілковитій гармонії з поглядами і смаками покоління нових письменників"[66].

Змальована тут суто романтична версія формування творчої особистости романтичного поета з польсько-українського пограниччя, у подальших частинах розвідки набула глибших барв і була доповнена „віщими" імпондерабіліями та прероґативами. Згаданих чільних представників української школи, а особливо Б. Залєського, М. Ґрабовський уважає рівнею „невченим запорозьким співцям", які „упродовж трьохсот років народжувалися поміж диких засік і куренів [...]. Натхнення прийшло до нього [Залєського] просто, природно, вільно, як і до усіх цих людей, творців простонародної поезії, імена котрих нам невідомі, і від яких зосталися лише чудові, приречені на безсмертя голоси"[67].

Порівняння поетів української школи із леґендарними бандуристами й лірниками виглядає до певної міри перебільшенням, але М. Ґрабовський був переконаний, що згадані представники школи виходять далеко поза межі зовнішніх атрибутів та „штукарства" у своїй „українській" творчості, акцентуючи увагу в першу чергу на поетичності пісень та багатстві народних традицій, звичаїв, на історичному бутті цієї землі й народу, від якого вони „цілковито переймають дух і барву справжньої української поезії, однієї з найдосконаліших паростей самородної слов'янської поезії, а отже однієї з-поміж перших у всьому світі"[68].

Зрозуміло, що, переймаючи „дух і барву" народної української поезії, „душа" кожного з „пророків школи" хоч-не-хоч увібрала в себе велику „поезію історії". Саме ця поезія, на думку критика, ніби знову ожила у творчості Залєського, Ґрабовського та Мальчевського, коли завмерло барвисте життя козацтва й загасло вогнище поезії, і ось тоді заблищало „дивне його повторення" на небі польської літератури, як „на тлі хмар явище, зване фата-морґаною". Воно постало під „враженням віку і духу", воно було „живцем [перенесене] із сердець і голів українського народу", оскільки „блукало воно невпізнане й перемішане з вульгарністю, як пастух Адметового племені, у середовищі щоденного життя, почуттів та уявлень [...]. А для того, щоб його побачити, треба було симпатії й віри, треба, щоб поет близько й довірливо жив разом зі своїм народом і цілковито перебував під впливом його уяви"[69].

На думку кресового романтика, власне так вчинили поети української школи, котрі шукали автентичности та „природних національних рис"

---

[66] Grabowski M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 106.

[67] Ibid.— S. 107. Натомість у виданні „Literatura i krytyka" 1840 р. М. Ґрабовський зауважує, що, так само, як і у бандуристів,— у поетів української школи „виразно відчувається козацьке походження". Отож, цілком можливо, що, скажімо, Б. Залєський „під покровом історичного імени висловив свою власну тугу за Україною, від якої був віддалений, що він довірливо відкрив нам барви й вроду, якими в уяві поета відзначалася його далека, рідна, жива, дуже відмінна звичаями і зовнішнім виглядом із Мазовшем сторона. Невдаваний український дух, глибоке розуміння предмету [...] надають зовсім іншого характеру творам польської української школи". Див.: Grabowski M. Literatura i krytyka.— 1840.— S. 41.

[68] Ibid.— 1840.— S. 38.

[69] Ibid.— S. 133—134.

як джерела інспірації для польського романтизму, що відчував голод на вітчизняну первісну народну поезію та новочасну національну міфологію. Натомість на Україні, що увесь час перебувала у неспокої, вони віднаходили те, чого шукали. Очевидно, їхня буйна, а навіть бурхлива, фантазія бачила усе в надмірі виразних кольорів, героїчних вимірах, безмірі степів, простоті натури й трагічності історії, тут спонтанність поєднувалася з простотою, східна екзотика з питомими рисами, а сучасність — із найстарожитнішою давниною“[70].

У цьому — прихований сенс та надихаюча роль українського фольклору, що, власне, підкреслив автор у прикінцевій частині аналізованого розділу „Про елементи української поезії в польській поезії“, пишучи, що „наші три українські поети малювали три зовсім різні України: Ґощинський — Україну гайдамацьку, Залеський — Україну козацьку і нарешті Мальчевський — Україну польську, шляхетську [...]. Можна сказати, що ці три поети розділили між собою усю суть України. Дикі фізіономії та криваві пригоди взяв Ґощинський, барвисте життя та лицарську історію — Залеський, Мальчевському дісталася найтриваліша частина — меланхолія цих місць і часів“[71].

Виявлення цих трьох різних поетичних образів України має ключове значення для дослідників польсько-українських літературних зв'язків епохи романтизму. Ці образи романтики ідейно інтерпретували по-різному, включно з відомими пасторальними інтерпретаціями, „шекспірівськими“ недоречностями, скажімо з „катастрофічними“ фразами Ю. Словацького у „Срібному сні Саломеї“:

Ach! Ukrainy nie będzie!
Bo ją ludzie ci na mieczach rozniosą.
Ach, róż polnych z jasną rosą
Zabraknie, bo je ludzie ci kochankom rozdadzą.
Ach, dumy w grobach ucichną!
Bo się pieśni do polskich już rycerzy uśmiechną
Ach, koniec Ukrainie!
*Bo się sztandar szlachecki na kurhanach rozwinie**.

Аналізуючи поставлене питання, зокрема роль та значення романтичного українофільства у польській поезії, сучасні польські дослідники виразно зазначають, що „польська Україна відходила в минуле, але для

---

[70] Grabowski M. Literatura i krytyka.— 1840.— S. 56—57. Шукаючи відповіді на поставлене питання, М. Ґрабовський приходить до переконання, що „дедалі глибше занурення у дух українського народу (на чому був заснований успіх української школи) не є, на мою думку, помилковим або маловагомим задумом. Український народ, як і всі інші відгалуження слов'янського племени, зберіг багато природних національних рис і залишків сформованого в найдавніші часи зв'язку з побутом, які, що б там не казали, є для нас щирою поезією. В українців збереглися ще цілісніше та характерніше, ніж у багатьох інших народів. Загальновизнана сьогодні висока вартість їхньої простонародної поезії свідчить, що вона оберталася в середовищі особливих звичаїв племени, обдарованого великим чуттям і живою фантазією. Так воно, власне кажучи, і є. До того ж багатовікове політичне буття цього народу створило численні козацькі пам'ятки та звичаї, якими Україна відрізняється від решти близької до неї по крові слов'янської Руси. Козаччина була військовим суспільством, у якому народ тієї країни, яку нині називають Україною, перетривав кількасот років у постійних заворушеннях, повстаннях і війнах“. Ibid.— S. 53—54.

[71] Grabowski M. Literatura i krytyka.— 1837.— S. 114—115.

* Ех! України не буде! / Бо ті люди мечами її рознесуть. / Ех, цвіту шипшини з ясною росою / Не стане, бо ті люди роздадуть їх закоханим. / Ех, думи в могилах замовкнуть! / Бо уже до польських лицарів усміхаються пісні. / Ех, кінець Україні! / Бо шляхетський прапор майорить на курганах. (Приміт. перекл.)

польської культури її порятував романтизм. Вона була, напевне, найбільш міфотворчим реґіоном польського романтизму. Через її контрасти [...], через її безмежність, що наштовхує на думку про нескінченність, [...] Ґощинський визнавав Україну, можливо, найгарнішим у давній Польщі краєм, а український народ — здатним стати поміж найгероїчнішими. Леґенда України у багатьох творах переплелася з образом революції, повстання та громадянської війни, з портретом незалежного, вільного козака, котрий в разі потреби із зброєю в руках відстоює свої права, з переконанням, що віднайдення шляху порозуміння з народом становить головну суспільну проблему тодішньої Польщі. Романтики найбільше цінували інстинкт свободи, характерний, внаслідок певних історичних обставин (інституція запорозького козацтва, вільного від панщини), для козацького народу України. Козаків ми знайдемо майже повсюдно там, де романтизм хотів бачити здійснення давніх або сучасних ідеалів народного та натурального життя, простонародного почуття, вільного буття"[72].

Немає сумніву, що велетенську роль у цьому відіграв Міхал Ґрабовський, аналізована розвідка якого, закладені у ній міркування, переклади, історичні розбори і пристрасна полеміка, викликані появою збірки „Украинские народные песни" М. Максимовича, сприяли формуванню романтичних тенденцій та переконань у письменстві та польському житті тогочасної епохи, з одного боку, а з другого — спричинили поширення у польській та європейській літературі образу романтичної України, її пісенно-козацької леґенди, міфотворчі риси якої такою великою мірою збуджували уяву романтиків.

Окреслюючи передумови, джерела й мотиви формування у польській літературі польського романтичного українофільства, не обійдемо увагою і акцентоване у М. Ґрабовського політично-пісенне козакофільство, не позбавлене сакральних рис, ірраціоналізму та етноцентризму, з чого починається історично розпрацьована та ідеологічно пояснена автором „Літератури та критики" ота романтична леґенда України, яку гуртом підхопили та поширили, а пізніше й піднесли на п'єдестал національної культури поети та прозаїки української школи.

З польської мови переклав Андріс ВИШНЯУСКАС

Stepan KOZAK

MICHAŁ GRABOWSKI AND UKRAINIAN VERNACULAR POETRY

The formation of the varieties of the Romantic Ukrainophilism in the Polish literature of Romanticism is marked by the abundance of folk-lore and historiographic sources originating from Ukraine. Michał Grabowski was one of those who interpreted and popularized Ukrainian reality in the first half of the 19th c. His work „Literature and criticism" (1837) provides a good example here. It contained reflections, translations, historical analyses and intense polemics provoked by the appearance of the Ukrainian Folk Songs collection by M. Maksymovych. The above mentioned work by M. Grabowski contributed to the formation of Romantic trends in Polish literature and life at the time. It also resulted in the spreading of the image of the Romantic Ukraine as well as of its legendary Kozak songs in the Polish and European literature the mythical features of which were strongly stimulating the imagination of Romanticists at large.

---

[72] Janion M., Żmigrodzka M. Romantyzm i historia.— S. 128.

Ольга КУЦА

ДОН-КІХОТ РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

М. Драгоманов визнав себе Дон-Кіхотом російської літератури. Подібною до неї або навіть такою ж мала стати література українська, тобто реальною, повною проґресивних ідей, новоєвропейською — ця вимога до рідного письменства була майже незмінною. Тоді він зміг би легко проміняти свою Дульсінею на рідну прекрасну Олену[1]. Українці — сучасники і наступні покоління — зради не прощали. Як справедливо підсумовував М. Павлик, найглибше розходження між ними і М. Драгомановим було „in punkto націоналізму та російської літератури"[2]. Хоча М. Драгоманов неодноразово признавався, що його поклони перед російською літературою мали „утилітарну" мету. Ця проблема донині залишається чи не найбільш дратівливою у драгоманознавстві. Не вдаючись до аналізу її в антидрагоманівській літературі, яка стала доступною сьогодні нашому читачеві, одразу зазначимо, що підстав для звинувачень М. Драгоманова у свідомому зросійщенні української літератури немає. Можна говорити про нерозуміння, недооцінку, а звідси й нехтування національної специфіки рідного письменства при нестримно-щирому бажанні вивести його на європейський рівень розвитку. Не треба боятись визнати, що інколи несправедливі докори женевського громовержця були болючим батогом для найменш винуватих, тих, хто понад силу працював у царині української культури, і тоді шкодили. Але пояснювати це зневагою всього українського недопустимо. Адже часто гострі стріли летіли в діячів російської культури та їхні творіння. Ці взаємини залишалися у тіні для сучасників, а потім про них не прийнято було писати. Хоча дослідники порушували проблему драгоманівського характеру, який значною мірою впливав на взаємини, цей чинник обминався як другорядний, а наслідки його розглядались в іншій площині, найчастіше — національній. А він чи не найбільше загострював порушену тут проблему. О. Кониський, наприклад, підкреслюючи, що суттєвих розходжень між ним і М. Драгомановим немає, справедливо вказував на його спосіб „писати доктливо" як найбільшу хибу і головний бар'єр у спілкуванні. У листі до М. Драгоманова від 10 грудня 1883 р. читаємо: „...Така є у Вас вдача дотикати

---

[1] Див.: Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну.— Коломия, 1894.— С. 177—178.

[2] Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895): У 8 т.— Чернівці, 1910.— Т. 6.— С. 105.

особі автора; навіть гріхами за царя Гороха... Коли б Ви тямили, як се шкодить! Інколи серце кров'ю обливається, коли бачиш, що більша половина Вашого впливу марнується єдине через отаку вдачу!.. Ви в бочку свого меду всиплете ложку дьогтю!..“[3] Однак складність проблеми не в самому характері, а значно глибше — у трагічних умовах, які змушувати навіть таких непоступливих, як М. Драгоманов, мати дві рідні мови, дві рідні літератури і розвивати, як скаже він сам, „другу душу“. М. Драгоманов-Українець був сильний — одна із двох душ, яку живила українська духовність, українська культура, з відомих причин у той час „слабіша“, а тому й „підрядна“ (М. Драгоманов), не здавалася, боролася і перемагала. Все ж його діяльність зосереджувалась на стику двох культур — української та російської, що і призвело до постійного неспокою та невдоволення — власного і з боку оточення.

Молодий Драгоманов, як відомо, був цілком перейнятий духовними інтересами освіченого російського суспільства і проходив ідейну школу прогресивної російської молоді. Але ранні виступи у російській пресі, листування із діячами російської культури ілюструють зовсім не побожне ставлення до всього російського. Промовистим є докір сімнадцятирічного Драгоманова відомому діячеві літературного та громадського руху, редакторові журналу „Атеней“ Є. Коршу. Хоча у журналі друкувалися такі відомі автори, як Анненков, Бабет, Буслаєв, Дмитрієв, Каченовський, Соловйов, Тихонравов, Щедрін та інші, гімназист вказував редакторові: „Відверто скажу Вам: Ваша критика мало що не гірша від критики в інших журналах... Про літературні статті мало можна сказати доброго... Розбирайте книги важливіші“[4]. У 1861 р. двадцятирічний Драгоманов, полемізуючи із шанованим Добролюбовим, пішов усупереч громадській думці Росії, яка на деякий час була збита з пантелику авторитетним голосом „Современника“[5]. Коли М. Добролюбов несправедливо „шмагав“ на сторінках журналу вченого і педагога М. Пирогова (стаття „Всероссийские иллюзии, розрушаемые розгами“), то М. Драгоманов відреагував сміливо і гостро. Із змісту статті „По поводу заметки о Н. И. Пирогове“ зрозуміло, що молодий публіцист вже неодноразово дописував у російську столичну пресу, але його матеріалів не друкували. М. Драгоманов писав про „статейку“ М. Добролюбова як факт неповаги до людської особистости, приклад фразерства про гуманність і в той же час свідчення негуманного поводження з людьми. Видрукування її в „Современнике“ він трактував як свідчення малодушности, незрілости і хиткости громадської думки у Росії, яка не суперечила теорії ліберального деспотизму, теорії, що знайшла собі поборника у Добролюбові. Далі М. Драгоманов критикував російських публіцистів і „хронікерів“, які своїми матеріалами повчають „провінціалів“, бо, мовляв, краще знають їхні справи „из своего прекрасного далека“. Тут же київський студент робив висновки про незадовільний стан російської педагогічної науки, яка аж ніяк не може здійснювати ідеальних вимог морального впливу на молоде покоління, бо

---

[3] Листування Драгоманова з Кониським // За сто літ.— Х.; К., 1930.— Кн. 6.— С. 306.

[4] Україна.— 1929.— № 3—4.— С. 63—64.

[5] Див.: Волынский А. Русские критики: Литературные очерки.— СПб., 1896.— С. 189.

для цього педагогам треба бути „високоморальними особистостями“, а таких, твердив він, у сучасному російському суспільстві немає[6].

Одночасно М. Драгоманов розійшовся із „принципіальними“ українофілами, які намагалися перейти до викладання у недільних школах українською мовою. Він обстоював російську мову, вважаючи неможливим у той час обійтись без її культурних засобів та й взагалі несуттєвими подібні домагання, оскільки „наука все-таки наука“. (За це йому неодноразово дорікали члени Старої Громади.) Статті на захист національних прав і можливостей української літератури, друковані на сторінках „Основи“, видавались „поверховим націоналъством“, „непотрібними теоретичними спорами“, а ставлення її авторів та видавців до російської літератури навіть реакційним. Але у 1886 р. він обґрунтував у статті „Педагогическое значение малорусского языка“ необхідність навчання в українській початковій школі тільки по-українськи. Тут М. Драгоманов акцентував навіть на різному підході українців та великоросів до релігійних понять — в українській народній поезії, наприклад, поняття про Бога за своєю чистотою і симпатичністю близькі до євангельських, адже постійний епітет Бога у ній „милий“; у великоруській же Бог постає головним чином у старозавітних формах, у яких релігія є більш обрядовою, ніж моральною[7]. Названа стаття була сприйнята як вияв політичного сепаратизму.

З 1865 р. М. Драгоманов, як відомо, працював постійним співробітником у російській періодиці, зокрема оглядачем слов'янських проблем у „Санкт-Петербургских ведомостях“,— мав спеціальність „полеміка з московськими газетами“ і „псував“ папір протикатковщиною. Суттєвим для нашої теми є зізнання М. Драгоманова про роботу над галицькою хронікою у „Санкт-Петербургских ведомостях“. У листі до М. Бучинського він зазначав, що писав там про галицькі справи тільки для того, щоб створити перевагу передрукам москофільського львівського „Слова“ у впливовому петербурзькому „Голосе“ і „Московских ведомостях“. При тому М. Драгоманов вимушений був „не раз дещо пропустити і деякі спички гладити, т. є. просто „прибрехувати“ [...]. Не ховав гріхів і українців, но не всі і не у повнім світі виставляв їх“[8]. Про ці виступи М. Драгоманова писав у новозаснованій галицькій „Правді“ О. Сторожинський (псевдонім О. Борковського). Він оцінював статті Волинця (псевдонім М. Драгоманова) як велике заохочення до невсипущої праці на ниві рідного слова. Хоч його осуди і не втішні, зате повчальні. Серед „блудів“, які найперше витикнув Волинець і яких треба позбутися галицьким письменникам,— їх віра в „єдинство“ українського народу і мови з великоруським народом і мовою. Свою статтю О. Сторожинський закінчив подякою Волинцеві за науку, яка повинна привести „до ліпшого пізнання блудячих“ та заохо-

---

[6] Див.: Драгоманов М. По поводу заметки о Н. И. Пирогове // Русская речь.— 1861.— № 54.— С. 30—31.

[7] Див.: Учитель (Драгоманов Михайло). Педагогическое значение малорусского языка // Санкт-Петербургские ведомости.— 1866.— № 93.

[8] Переписка М. Драгоманова з Мелітоном Бучинським. Зладив М. Павлик.— Львів, 1910.— С. 97.

тити галицьких письменників „до єдиноспасаючої праці над нашим рідним українським словом“[9].

М. Драгоманов цілком правильно зорієнтувався у поверховому тлумаченні окремішности українського народу від великоруського. До арґументованого доходити було не так просто. „Треба було багато учитись (і на біду самоучкою і без бібліотек),— писав він пізніше до В. Антоновича,— щоб наповнити ту пустоту в голові, яка у нас у всіх (крім трьохчотирьох спеціалістів) щодо України і її проблем“[10]. Особливість його розгляду і розв'язання українських проблем полягала у тому, що він підійшов до них шляхом зворотним — від „європейства“. М. Драгоманов це усвідомлював і не міг для себе визначити — чи це було „на щастя чи нещастя“ (Арх.— С. 41). У роботі над підготовкою до видання творів української народної словесности російський інтеліґент-космополіт М. Драгоманов ставав українцем, що всіма силами душі полюбив свій народ, але не приймав опозиції, навіть пасивної, російству. Перед українським культурним рухом він ставив два завдання: по-перше, українські інтеліґенти повинні свідомо почувати себе громадянами Росії, не відриватись від неї ні політично, ні морально, ні літературно — письменники мали „дати вихід духові українському“ в російську літературу; по-друге, ці ж інтеліґенти мусили бути одночасно і синами українського народу, розвивати рідне письменство[11]. Таким чином М. Драгоманов не міг уникнути суперечностей і праці його, особливо першої половини 1870-х рр., викликали нападки своїх і чужих. Щиро вболіваючи за українську літературу, він визначив їй у загальноросійському контексті мінімум — „для домашнього вжитку“. Намагання довести шкідливість централізованої політики уряду не поєднувались із власною арґументацією „справжнього обрусіння“, а чітка вимога до української науки вказати на „зовсім одмінний від великоруського“ характер української літератури — із його ж засадами „общерусизму“. Накреслена М. Драгомановим цілісна система культурно-літературної праці, що повинна була стати надійним „поводом... на світ висунуть носа“[12], показати світові силу і характер української культури, галичан розчаровувала, бо його теорію „чотирьох літератур“ вони сприйняли як „феодалізм“ у літературі, при якому українська виконувала б „роль козачка“[13]. Треба підкреслити, що у праці „Література російська, великоруська, українська і галицька“ М. Драгоманов ставив так багато взаємопоєднувальних завдань, що сподіватись на їх позитивне хоча б сприйняття було просто наївно. Тактичний хід М. Драгоманова — через відсутність реальних українських сил виходити у світ через Росію та її культуру — прикривався пропаґандою найкращих здобутків російської літератури і підкреслюванням її значення для української. В останньому М. Драгоманов настільки перебирав міру, що його запідозрювано в українофобстві... Хоча він досить виразно вка-

[9] Сторожинський О. „С.-Петербурзькі відомості“ о галицькій літературі // Правда.— 1867.— Ч. 26.— С. 208.

[10] Архів Михайла Драгоманова.— Варшава, 1937.— С. 41 (далі при посиланні на це видання у тексті зазначаємо: Арх.).

[11] Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— К., 1970.— Т. 1.— С. 174 (далі у тексті вказуємо том і сторінку).

[12] Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським.— С. 172.

[13] Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким // За сто літ.— К., 1927.— Кн. 1.— С. 138.

зував, що на інший шлях, самостійний, „ми ... не маємо сили“ ні зовнішньої, ні внутрішньої і що його план, його тактика — через Росію — тимчасова, адже „хто знає де ще стане центр культури у Росії, що станеться з теперішньою Росією...“ (I, 174; 188). Урядові кола збагнули тактику М. Драгоманова. (Ми обминаємо тут численні виступи представників російської офіційної науки, які з обурливим єхидством писали про автора праці „Література російська, великоруська, українська і галицька“ як про „хитромудрого Одісея“, що „хватнув занадто сміливо“, наваживвшись „дробити“ розумові сили російського народу, коли у Росії може бути тільки одна літературна мова, одна російська наука і одна російська література[14].) Попечитель Київської навчальної округи Антонович у секретній доповідній на ім'я керуючого Міністерством народної освіти у Санкт-Петербурзі признавався, що не зовсім зрозумів спрямування статті, але впевнений, що йдеться про самостійність і відокремлення української літератури „не як кінцеву мету, а як засіб, яким у даний час можна скористатись“[15].

Деякі власні зізнання М. Драгоманова про захоплення російською літературою та занижені оцінки літератури української, а особливо окремі уривки з його листування 1870-х рр. із російськими кореспондентами, зокрема з редактором „Вестника Европы“ М. Стасюлевичем та редактором літературно-політичної газети „Новое время“ О. Суворіним, справді виглядають доказовими фактами для обґрунтування його русофільства, а то й москвофільства. Аналіз цього листування у цілості аж ніяк не дає підстав для тверджень про „ідейний союз“ з російськими публіцистами з метою „обмосковлювання“ українців, особливо галичан[16].

У взаєминах з впливовими російськими публіцистами М. Драгоманов тримався незалежно і принципами не поступався. Навіть до пропозиції О. Суворіна, з яким був у дружніх взаєминах, писати у його газеті під „особливою“ рубрикою поставився недовірливо і скептично. Він був упевнений, що перша спроба співпраці у „Новом времени“ і йому, і О. Суворіну зіпсувала б нерви, бо все написане ним обов'язково вийшло б „...нецензурне або сепаратистичне“. М. Драгоманов хотів бути „самим собою“, працювати для своєї ідеї „науково“, незалежно від мови викладу (це могла бути не тільки російська, але навіть німецька мова). Він не зрікався роботи у публіцистиці, але при обов'язковій умові — „...без цензури, ненависть до якої, як найпринизливішого виду „тілесної доторканості“, стала... органічною“[17]. Як видно з листування, О. Суворін неодноразово доводив М. Драгоманову, що „общеруські питання цікавіші від малоруських“, на що М. Драгоманов востаннє йому заперечив у травні 1876 р., арґументуючи, що „малоруські“ питання — це конкретні приклади „не тільки общеруських, але общеєвропейських...“[18]. Все ж М. Драгоманов вірив у „здорове обрусіння“. Це „здорове обрусіння“ могла здійснювати російська література, але не вся, а саме демократична, „обще-

[14] Див. про це: Современное украинофильство // Русский вестник.— 1875.— № 2, т. CXV.— С. 838—840; Милюков А. Отголоски на литературные и общественные явления.— СПб., 1875.— С. 163.

[15] Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України, від. рукописів, ф. 26, спр. 347, арк. 12.

[16] Див.: Мухин М. Драгоманов без маски.— Львів, б. р.— С. 7.

[17] З листування М. П. Драгоманова з О. С. Суворіним // Україна.— 1927.— № 4.— С. 127.

[18] Там само.— С. 129.

руська“. Її він відокремлював від „псевдо-общеруської“. Саме поширення цієї „псевдо-общеруської“ літератури М. Драгоманов спостерігав у Галичині та Закарпатті. Одна з вагомих причин активної популяризації тут російської літератури — це намагання протиставити істинну „общеруськість“ „псевдо-общеруськості“, щоб таким способом полемізувати з деякими представниками москвофільського спрямування, як, наприклад, священиком російського посольства у Відні М. Раєвським. Це видно з листа М. Драгоманова до О. Пипіна від 4 березня 1876 р. Узагальнюючи спостереження після поїздки у Закарпаття, М. Драгоманов писав про шкідливість „псевдо-общерущини“, котру ширив серед угрорусів Раєвський тенденційно дібраною російською літературою[19]. „Здорове обрусіння“, яке породжувала демократична російська література, на його думку, не тільки підносилося понад національні проблеми, а було протилежністю націоналізму. Хоча тут же М. Драгоманов гостро відчував неприродність протиставлення демократизму і націоналізму як двох ідейних спрямувань у літературі та штучність обстоюваної „общеруської“ літератури.

Наприкінці 1870-х рр. М. Драгоманов майже відмовився від нагадувань про важливість „общеруського“ письменства для українського та вимог участі у ньому українських письменників. Цей період він уважав „ліпшим часом“ для української літератури, щоб „побоॅротись“ з російською, яка переслідувалась тоді за нігілізм і була позбавлена уваги з боку революційних гуртків. Всеросійство „підірвалось“ у соціалістичній пропаґанді, і взагалі, як спостерігав М. Драгоманов, російські спеціалісти народну справу уявляли вужче, ніж українці. Останні не тільки ніколи не радили відкинути зовсім науку чи відкласти її на „другий день революції“, а розуміли втілення соціалістичної ідеї „на ширших підвалинах“ — разом з політичною свободою, розвитком усіх національностей, науки, мистецтва[20].

Вибір мови літературного твору не підлягав дискусії: українська думка повинна мати „українську одежу“ та пропаґувати „осілість“ — пора кочування українського інтеліґента чи то думкою, чи конкретною працею „от финских хладных скал до пламенной Тавриды“ і „od morza do morza“ закінчилась“[21]. Усі ці „многоцінні думки“ (І. Франко) відсувалися у тінь запідозрюваннями М. Драгоманова в русофільстві, а також гострим полемічним спрямуванням статті „Шевченко, українофіли і соціалізм“, яке спричинили самі ж публікації у галицькій пресі, що торкалися особисто М. Драгоманова.

У 1880-х рр. він був єдиний українець, який відкрито — „не анонімно“ (М. Драгоманов) — вів політичну аґітацію за автономію України. Найкращим засобом для заліковування рани на тілі України, тобто розриву її інтеліґенції — „недоїдків офіційної школи польської і великоруської“ — з народом, він уважав „встановлення політичної самостійності України“[22] (виділення М. Драгоманова — **О. К.**). Діяльних сил, щоб вирватись із рук

---

[19] Дорошкевич О. Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна // За сто літ.— К., 1928.— Кн. 3.— С. 76.

[20] Див.: Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // Драгоманов М. Вибране.— К., 1991.— С. 427—428.

[21] Див.: Драгоманов М. „Переднє слово“ (до „Громади“ 1878 р.) // Драгоманов М. Вибране.— С. 302, 306, 326.

[22] Драгоманов М. Предисловие // Письмо В. Г. Белинского к Н. В. Гоголю.— Женева, 1880.— С. XVII.

чотирьох урядів, М. Драгоманов не бачив. Реальнішою і практичнішою вважав програму „не сепаратистичну, а федералістичну"[23]. Політичною ціллю українців мало стати перетворення поневолюючих держав у федерації. Установлення політичних свобод означало розв'язання повною мірою національного питання. Не були байдужими йому і російські проблеми. Конституційний рух у Росії, як признавався М. Драгоманов М. Павликові, не видавався йому ніколи „побічною річчю", а „був і єсть своїм ділом, в котрому він чувся обов'язковим тягти свою віровку"[24]. Пропаґанду політичної свободи він поставив, як відомо, першою метою редакції „Громади", а російську мову оголосив „de facto федеральною на Сході Європи"[25]. Таким чином М. Драгоманов опинився у центрі політичних і не політичних дискусій у Женеві та Росії. Сенсацію викликала опублікована у „Вольном слове" серія статей „Историческая Польша и великорусская демократия". Він гостро викривав пусті фрази про гуманне ставлення до інших націй, якими прикривались великоруські демократи 1860-х рр., революційні народники 1870-х, представники різних течій і напрямів. Насправді, за довголітніми спостереженнями українського публіциста, всі вони керувалися у власній діяльності лише інтересами власних держав і національностей, ідеєю великоруського месіанізму, що є „однією із характерних рис великоруського суспільства, в тому числі і його демократії..."[26]. За цю роботу М. Драгоманова „лаяли з усіх 16 точок горизонту: консерватори, радикали, ліберали і т. і." (Арх.— С. 320). Він усвідомлював, що чільне місце у російській публіцистиці втрачено назавжди, але і далі відверто говорив правду навіть про шанованих російських авторитетів. Заохотою до праці були листи від членів Старої Громади. Вони спонукали робити значний поступ у національному питанні. Піднесення і найвищий розвиток політичної та культурної ідеї М. Драгоманова у 1880—1882 рр. пояснюється взаємопогодженістю завдань українського руху між Києвом та Женевою. Адже ще у 1880 р. плани Старої Громади і женевського амбасадора не розходилися. У листі, писаному наприкінці 1880 р., старогромадівці повідомляли, що підтримують програму „Громади" (див.: Арх.— С. 264). Упевненість вселяли газетні повідомлення з України про друкування Шекспірових творів українською мовою (у Києві в перекладі М. Старицького та у Львові — П. Куліша). На шпальтах „Вольного слова" він доводив у 1882 р. „московським націоналістам" і „великоруським літераторам" самостійність і величезні можливості української мови, її здатність передавати як глибоко філософські, так і високохудожні образи, бо „це не мова простолюду тільки, як твердять московські невігласи, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої ще попереду..." (2, 145). Перед цим він критикував постійного публіциста органу ліберального народництва „Русское богатство" Л. Алексеєва, який закидав українофілам іґнорування російської літератури. Важливо підкреслити, що відповідь Л. Алексеєву перекреслювала власні дотеперішні докори українцям за недостатнє знання та пошанування російської літе-

[23] Драгоманов М. Предисловие // Письмо В. Г. Белинского к Н. В. Гоголю.— Женева, 1880.— С. XVIII.

[24] Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом.— Т. 5.— С. 201—202.

[25] Драгоманов М. Предисловие // Письмо В. Г. Белинского к Н. В. Гоголю.— С. XX.

[26] Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия // Вольное слово.— 1881.— № 6.— С. 5.

ратури. М. Драгоманов інтерпретував як „вину перед власним народом" той факт, що українофіли понад міру зацікавлюються російською літературою, „занадто приймають її до серця". А це призводить до поверхового засвоєння здобутків більш розвинутих літератур[27]. В аналізі українських народних пісень, який зробив Л. Алексєєв, М. Драгоманов виявив наукову поверховість, суб'єктивізм, звичайне небажання вникати в культуру іншого, неросійського, народу та інші „софізми". Таким „софізмом", який чи не найбільше обурив авторитетного дослідника народної словесности всього слов'янства, була віднайдена Л. Алексєєвим в українських народних піснях тема „смерті народу". М. Драгоманов при зіставленні українських та російських творів народної словесности якраз констатував живучість і оптимізм перших, багатство у них соціальних мотивів, яскраво виражений протест проти гноблення і будь-якого приниження. Серед десятків пісень антикріпосницького змісту він зміг назвати лише дві великоруські, і то „лакейські" — „Хорошо лакею жить во господском дворе"[28]. Гострої критики зазнавав російський публіцист від М. Драгоманова за те, що, взявшись писати про українофільство, не поцікавився культурним життям українців в умовах Австро-Угорщини. Тоді він зміг би переконатись, що у Львові чи Відні перекладають по-українськи не лише Щедріна, але й Байрона, Шеллі, Шекспіра, Геккеля, Ланґе і що студенти університетів обговорюють там українською мовою Спенсера, медицину і тригонометрію. І виглядає все те зовсім не „по-дурному і смішно", як думає Л. Алексєєв, а так же, як і те, що „в Парижі про те ж саме говорять по-французьки, а в Москві — по-російськи"[29].

М. Драгоманов часто переконувався у безуспішності свого тактичного плану „через російську літературу". Наприклад, у першій половині 1870-х він квапив О. Пипіна до перевидання „Истории славянских литератур", надіючись внести певні корективи на користь української літератури. Цю місію мала виконати інтерпретація творчости М. Гоголя. М. Драгоманов, який цінував у літературі „більш дух і матеріал, ніж слово", аж ніяк не хотів, як писав про це ще раніше М. Бучинському, „покинути москалям" М. Гоголя[30]. У листі до О. Пипіна від 28 вересня 1873 р. М. Драгоманов підкреслював особливі відтінки південного славізму і контраст у погляді М. Гоголя на українські історичні традиції, козацькі пісні тощо і на петербурзьке чиновництво, факт появи „Ревізора" після роботи над „жагучою" історією України. „Ви також пропустили ці причини,— писав М. Драгоманов,— і не побачили в Гоголеві до самої смерті „українця", свого роду Шевченка. Переглянувши з тієї точки зору листи Гоголя [...] і статті його [...],— Ви би сказали багато повчального і для півночі, і для півдня, і, найголовніше, пояснили б,— що ж зробило Гоголя Гоголем, [...] реформатором Росії"[31]. У перевиданні „Истории славянских литератур" (1879) О. Пипін не врахував зауважень М. Драгоманова. Хоч у книжці були широко використані положення із таких його статей, як „С Галицкой границы", „Восточная политика Германии и обрусение", „Евреи и поляки в Юго-Западном крае" і особливо „Література російська, великоруська, українська і галицька". Зазначимо, що від деяких висловлю-

---

[27] Драгоманов М. Что такое украинофильство? // Драгоманов М. Вибране.— С. 438.

[28] Там само.— С. 433.

[29] Там само.— С. 439.

[30] Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським.— С. 144.

[31] Дорошкевич О. Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна.— С. 73.

ваних у цих працях думок М. Драгоманов відмовлявся одразу. І О. Пипін про це не міг не знати. Так, надсилаючи у 1875 р. шанованому вченому брошури „Літератури російської, великоруської, української і галицької", М. Драгоманов зазначав, що „все це речі застарілі"[32]. Однак О. Пипін не звернув уваги на застереження.

Із наступом реакції у 1880-х рр. старогромадівцям доводилось не тільки відмовлятись від домовленостей, а приймати рішення цілком протилежні. Листування з Женевою унеможливилось. Будь-який зв'язок із М. Драгомановим компрометував і загрожував репресіями. Переконуючись у централізаторських замашках російської інтеліґенції, члени Старої Громади не хотіли надалі, перефразовуючи вислів Франка, колисатись у колисці ілюзій і надіятись на те, що національні свободи впадуть у подолок із ліберальними російськими реформами[33]. У період 1882—1883 рр. М. Драгоманов не одержував листів від членів Старої Громади. Це відчуження для нього було незрозумілим. Матеріальні умови з кожним днем погіршувались, адже „пролазити" (М. Драгоманов) у європейську пресу було нелегко. Скептицизм, як зізнавався, заважав йому і в женевському оточенні. А це ж був період коли „дулось" і „лаяло" його, а то й демонстративно відверталось все „патентоване" російство: для одних він був ніґіліст, для інших — нетерорист, ще для інших — сепаратист. М. Драгоманов у 1883 р., наприклад, почувався не просто вигнанцем — „Робінзоном Крузо у богоспасаємій Женеві", „без обіда", з 30 франками на ціле літо. Від образи сам спогад про членів Старої Громади „всю душу вивертав". Можна тільки догадуватись, якою вагомою для нього моральною підтримкою були у цій ситуації похвали російських політиків на адресу програми „Вольный Союз — Вільна Спілка". М. Драгоманову писали, що ця програма „єдина, яка може згуртувати всі елементи російської інтеліґенції"; період ідей, викладених у ній, „російська історія перескочити не може. Вона повинна пережити його". М. Драгоманова визнавали не тільки талановитим російським політиком, а й „учителем" політиків. А з України — ніби „вони з холери повмирали" (див.: Арх.— С. 322—324). Чому програма „Вольный Союз — Вільна Спілка" „противна" членам Старої Громади, М. Драгоманов зрозумів аж у 1885 р., коли В. Антонович зміг викласти у листі основні пункти взаємонезгоди. Наскільки йому була невідомою ситуація в Росії та Україні, увиразнюють рядки з „Автобіографії", у якій він пише про цензурні полегшення для українського слова у 1881—1882 рр. (див.: 1, 72). Важливими для розгляду нашої проблеми є спогади члена драгоманівського гуртка С. Шелухина, який обґрунтовував шкідливість поширення серед української молоді „широких русских идей и идеалов", бо вона просто „ловилася на гачок" і „гинула морально". Навіть драгоманівці, що були свідками „темної ролі" російських революціонерів, відмовлялися від гасел спільної боротьби за політичну свободу у Росії. „На жаль,— писав С. Шелухин,— у Драгоманова ми не знаходили собі піддержки, бо він не бачив того, що робилося у нас..."[34]

---

[32] Дорошкевич О. Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна.— С. 74.

[33] Див.: Франко І. Сухий пень // Літературно-науковий вісник.— 1905.— Кн. 2.— С. 88.

[34] Шелухин С. Українство 80-их років XIX в. і мої зносини з Ів. Франком // Літературно-науковий вісник.— 1926.— Кн. 7—8.— С. 272.

Звідси В. Антонович доходив висновків про неможливість політичного єднання між росіянами та українцями, бо воно „протиприродне і без насильства над українцями не можливе. Тому балачки про одну державу, в тім числі й про федерацію, зайві...“[35] Також і розмови про проґресивну роль російської літератури В. Антонович уважав шкідливими. Ставлення до неї він висував першим пунктом незгоди між М. Драгомановим і Старою Громадою. Опинившись у безцензурних умовах, завжди обережний лідер Старої Громади писав М. Драгоманову про найбільшу шкоду російської літератури у вихованні української інтеліґенції. Крім того, що названа література відвертає молодь від будь-якої іншої європейської літератури, вона небезпечна тому, що пропаґує державно-централістські ідеї, подає лише „обривки“ від ліберальних думок та відучує від самостійного їх вироблення — „словом, за малими винятками, це література денервуюча, розпусна і деморалізуюча“ (Арх.— С. 29). Цей лист В. Антоновича, у якому роз'яснено причини розходження між ними, був для М. Драгоманова приголомшуючим. Стосовно російської літератури він відповідав: „Ніхто більше від мене не хотів би, щоб наші черпали культуру прямо із європейських джерел, а не із московсько-петербурзьких водовозних бочок. [...] Що ж робити, коли земляки не слухаються і коли саме ті, що найбільше плюють на московські колодязі, найменше читають європейських книжок, так що виявляються ще менше європейцями, ніж кацапи...“ (Арх.— С. 31). Далі М. Драгоманов наголошував на європейськості російської літератури та несправедливому ставленні до неї українців. Стосовно Галичини, то тут поширення її вкрай необхідне.

Загострення взаємин між двома лідерами українського руху передувало відомій полеміці між О. Пипіним („Спорь между южанами и северянами“) і членами Старої Громади. Ця полеміка також стимулювала віддалення М. Драгоманова і земляків аж до повного розриву між ними, що означав „банкрутство „общерусизму“ на українськім ґрунті“[36]. У статті „Спорь между южанами и северянами“ О. Пипін майже дослівно повторював сказане М. Драгомановим про М. Гоголя, а також деякі його тези із праці „Література російська, великоруська, українська і галицька“. Оскільки найкращі українські сили, підсумовував О. Пипін, працювали для спільної російської справи, то життя українців стало провінціалізмом — „таке з тих пір ставлення російської літератури до малоруської народності...“[37] Повторював російський вчений плутанину М. Драгоманова з галицькою проблемою, яка ускладнювала значення „малоруського провінціалізму“. Нагадуємо, що ворогування між галицькими „общерусами“ і народовцями, яке мало неґативний вплив на літературу в Галичині, М. Драгоманов пояснював „непонятою їми (тобто „общерусами“. — **О. К.**) общеруськістю“ (1, 198). Галицька література, окрема, самостійна, коли б виростала і розвивалась тільки на власному ґрунті, була б „дуже провінціальною“. Українська „одна пособити не може“, бо і сама корис-

---

[35] Шелухин С. Українство...— С. 272.

[36] Франко І. З останніх десятиліть XIX в.// Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1984.— Т. 41.—С. 491.

[37] Пыпин А. Н. Спорь между южанами и северянами // Вестник Европы.— 1886.— Т. 2, март—апрель.— С. 745.

тується широкими ідеями російської. Також неможливо галичанам зректись рідної задля общеруської, бо її фактично у Галичині немає, є лише „місцевий жаргон“ (див.: 1, 198—201). Абсолютно те ж маємо у статті О. Пипіна: прагнути галичанам до общеруської єдности нерезонно, бо галицьке життя з общеруським не має нічого спільного, галичани „туго“ розуміють російську літературу, їхні російські літературні спроби проявляються у карикатурних формах. Але общеруське єднання, „поняте серйозно“, могло б стати для них опорою. Адже єдність лише з малоруською галичан не порятує, бо малоруське плем'я поділене історичними умовами, і більша частина його живе у єдності з великоруським центром, з яким „навряд чи може поділитись у своєму розумовому житті; у цій більшій частині література народною мовою давно стала провінціалізмом“[38]. Нагадування давно відомих старогромадівцям думок не могло не обурити. Від їх імени К. Михальчук написав О. Пипіну відкритого листа, який, зрозуміло, у тогочасних умовах не міг бути видрукуваним, але, переписаний і поширений у кількох екземплярах, набув невдовзі громадського розголосу. В ньому по-науковому доказово відкинуто майже всі арґументи М. Драгоманова стосовно взаємин української літератури з російською, вказано на необґрунтованість теорії „общеруської“ літератури. Участь українців у творенні російської літератури, на думку К. Михальчука, тільки дала зайвий привід великоросам вважати українське письменство інтеґральною частиною своєї літератури. У листі вказувалося на нелогічність спроб заперечувати трактування російської літератури як тільки великоруської й одночасно вважати українську провінціалізмом. Стосовно порад прагнути до „общеруської єдності“, то вона, хоч би як була „понята серйозно“, зможе реалізуватись тільки через відступництво, зречення своєї народности, зраду національних святинь. Бо час роздвоєнь уже минув, читаємо у листі, „ідея народності (тут у значенні національности.— **О. К.**) глибше увійшла у свідомість людей. [...] Гоголі і Богдани Залеські, які у свій час наївно уявляли, що можна бути одночасно справжніми українцями і великоросами або поляками, у теперішній критичний час неможливі“[39].

Отже, виходило саме так, як скаже пізніше Б. Грінченко, що фрази таких авторитетних людей, як М. Драгоманов, приймались „навсправжки“. Його тактичних ходів, що підпорядковувались благородній меті служіння українській культурі, або недобачали, або не хотіли про них знати. Роздвоєння, навіть вимушене, підкопувало благородну мету. Подібне маємо із висловлюванням М. Драгоманова в „Очерках истории украинской литературы XIX ст.“ (1884) М. Петрова. Рецензент книги М. Дашкевич підмітив, що питання стосовно взаємин української літератури з „общеруською“ М. Петров вирішив „однобоко“: напрями розвитку української вивів із напрямів „общеруської“; думки і висновки в „Очерках украинской литературы XIX ст.“ випливають не із власних досліджень М. Петрова, а з раніше поширених тверджень — „слідом за „Українцем“ (Драгомановим), не цілком увійшовши у його думки, М. Петров приймає відображення в українській літературі основних напрямів, що панували

[38] Пыпин А. Н. Споръ...— С. 766—767.
[39] Михальчук К. Открытое письмо к А. Н. Пыпину.— К., 1909.— С. 40.

в общеруській...“[40] Головна хиба підручника в тому, провадив далі М. Дашкевич, що М. Петров, порушуючи найсуттєвіше в історії української літератури питання — про її походження і рушійні начала, поєднав декілька загальних, висловлених раніше поглядів, а в основному надав перевагу погляду Українця, „видозмінивши його у плані визнання головного значення за російським „впливом“[41]. М. Дашкевич, як видно, зрозумів наміри М. Драгоманова, його тактику, бо шанобливо назвав „захисником“ української літератури і докоряв М. Петрову за те, що „не цілком увійшов“ у погляди М. Драгоманова.

Середина 1880-х рр. — це час постійного нервового „розстрою“: справедливі вимоги із Женеви впливати на організацію в Галичині радикального антимосквофільського руху не знаходили підтримки; із ста приятелів, котрі братались-сестрились з ним, тепер не було нікого. М. Драгоманов не знав, що від Старої Громади залишилась тільки „купка“ людей. Ця „жменя“, що одержимо тримала прапор Старої Громади, вирішила виконувати свою місію до кінця з глибокою вірою у „святість“ своєї ідеї (Арх.— С. 287). Серед людей цієї „купки“ уже не було багатьох, до кого безпосередньо звертався М. Драгоманов. Радикально настроєні люди в Галичині не хотіли „зрікатись і думки про політичну самостійність“[42]. Статус російської мови як федеральної, що пропонував М. Драгоманов, не задовольняв навіть таких його прихильників, як М. Павлик. Коли російські революціонери задумали видавати у Женеві журнал „Политическая свобода“, то М. Павлик радив М. Драгоманову „натиснути“, щоб друкувати у ньому статті й по-українськи, оскільки це мало „принципіальне“ значення. „Не бійтесь,— писав він,— Росія буде читати, а як не вміє по-українськи, то так навчиться“[43]. У безвихідній ситуації М. Драгоманов уважав „дуже щасливим випадком“ для українців симпатії росіян, навіть при їх централістичних устремліннях, до адміністративної децентралізації і земської автономії. Цю прихильність, на його думку, треба було використати. Це означало „узятись за діло зручніше“, „налягати“ на земську, а не на національну автономію, і взагалі, не виставляти національних проблем та менше тикати росіянам їх національним централізмом тощо[44]. А пошуки „органічної формули“, яка визначила б ставлення українців до росіян, знову приводили найперше до російської літератури. М. Драгоманов радив припинити „канитель“ про самостійність української мови, а спонукати інтеліґенцію до перетворення цієї мови в орган європейської культури. Перш ніж перейти до улюбленої наукової праці, він вирішив зайнятися прикрою йому „гайдамаччиною“ — „взяти в халяву ніж літературний — та обійти наших архиєреїв...“[45]. Зрозуміло, що статті виходили гостро полемічними і проблему взаємин двох літератур обминути було неможливо. Наприклад, щоб нейтралізувати вплив на галичан публікації Туриста (В. Антоновича) „Лист Подо-

---

[40] Дашкевич Н. Отзыв о сочинении г. Петрова „Очерки истории украинской литературы XIX столетия“ // Записки императорской Академии Наук.— СПб., 1889.— Т. 59, кн. 1.— С. 54.

[41] Там само.— С. 55.

[42] Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом.— Т. 5.— С. 172.

[43] Там само.— С. 204.

[44] Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну.— С. 79.

[45] Листування Драгоманова з Кониським.— С. 313.

рожного" — адже зреферовані у ній думки іспанця П. Хенера могли, на думку М. Драгоманова, підживлювати „москалежерство",— він „приклав прямісінько" висловлене у ній на адресу російської літератури до української. М. Драгоманов підкреслював також „одну школу" для російських та українських письменників, хоча далі у тій же статті писав про відсутність будь-якої школи в українській літературі; „менше інтересні" теми в українській у порівнянні з російською; „слабійшу" форму, брак перекладів тощо[46]. М. Драгоманов не знав, скільки зусиль вимагалося від земляків, щоб зберегти хоча б зовнішні ознаки культурно-національного життя, побороти небезпеку втрати традиції, оборонити мінімум, що в тих нелюдських умовах був фактично максимумом. Важливо, що О. Кониський дуже добре розумів М. Драгоманова і знаходив у собі сили забувати особисті образи, щоб тільки зберегти його для української справи. Задум О. Кониського відновити у 1888 р. вихід „Правди" і зробити її часописом європейського рівня був немислимий без участи М. Драгоманова. Політичну програму для неї міг написати тільки М. Драгоманов: „Се вже Ви,— писав О. Кониський,— ліпше нас знаєте"[47]. Реальної допомоги і поради він очікував із Женеви. І справді, після виходу двох номерів „Правди" із численних листів від галичан та киян із докорами і претензіями єдиний „із доброю порадою" надійшов від М. Драгоманова. О. Кониський підкреслював, що важливою „деталлю" розходження між ними є надмірна пропаґанда російської літератури: „Ви так вельми налягаєте на галичан, щоб стежити російське письменство, так несете вгору літературу російську і так нехтуєте українською, що люди [...] бачать у Вас гегемона Московщини"[48]. Письменник навіть умовляв М. Павлика впливати у цьому плані на М. Драгоманова, бо статті і поведінка його мали вплив цілком протилежний, якого сам він домагався,— із них виходило, „щоби великоросини мали верх над українцями у всім, навіть політично"[49]. О. Кониський мав рацію, бо ця проблема або „деталь", як писав він, і справді в останнє прижиттєве десятиліття М. Драгоманова найбільше загострювала його стосунки із земляками — через неможливість спілкуватись, листовне непорозуміння, зміну ситуації у напрямі до ускладнення, що спонукало міняти попередні домовленості та рішення.

Промовистою є історія публікування листа І. Тургенєва до М. Драгоманова, що стала однією із найприкріших у взаєминах останнього з І. Франком. Усе почалося з доброго наміру М. Драгоманова „стьогонути" москвофільство листом відомого російського письменника, який прихильно відгукнувся у цьому листі про народно-український літературний напрям та осуджував „общеруську" літературу в Галичині як „марево або труп". Зволікання часопису „Діло" із публікацією листа М. Драгоманов пояснював лише тим, що писаний він, мовляв, до „нелюбої" народовцям особи, тобто до нього. Насправді, причиною було більше його „наштуркування" (І. Франко) до читання російської літератури і демонстрація її переваг в умовах повної заборони української. У той же час галичани

[46] Див.: Чудак. В справі відносин українців до російської літератури // Зоря.— 1889.— Ч. 8.— С. 144; Ч. 9.— С. 159; Ч. 11.— С. 191.

[47] Листування Драгоманова з Кониським.— С. 291.

[48] Там само.— С. 306.

[49] Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом.— Т. 5.— С. 275.

не знали про неоднозначне ставлення М. Драгоманова до І. Тургенєва — „то „обожнювання", близьке до інститутського, то майже фізична огида"[50]. Шанобливе ставлення до творчости І. Тургенєва не заважало виказувати „неясності" і допікати за „уступки" цензурі. М. Драгоманов вимагав від І. Тургенєва „ясно і рішуче" зайняти позицію, незалежну від уряду та революціонерів, друкувати твори у безцензурних умовах, на що письменник відповідав: „Ви хочете від мене боротьби,— а я для неї старий і не маю сили..."[51] У 1880 р. М. Драгоманов критикував шанованого російського письменника аж ніяк не менше, ніж українських. Коли І. Тургенєв назвався лібералом, що очікує реформ тільки зверху, то М. Драгоманов не зважив на авторитет письменника і його заслуги перед російською літературою. У „Предисловии" до „Письма В. Г. Белинского к Н. В. Гоголю", яке видано, щоб викрити „байку" І. Тургенєва про 1840-ві рр. і протиставити непоступливу позицію В. Бєлінського угодовству І. Тургенєва, він різко виступив проти останнього: адже і Бєлінський, і Бакунін, і Герцен вільним безцензурним революційним словом готували реформи, а такі, як Грановський, могли швидше смерти ждати, ніж реформ зверху[52]. Безсумнівно, що різкий випад проти І. Тургенєва мав причиною не тільки очікування з боку російського письменника реформ „зверху". М. Драгоманов не простив порушення у 1878 р. домовлености у справі українській — стосовно брошури „Література українська, проскрибована урядом російським". А домовленість була така: коли М. Драгоманов „визволить" із міністерства внутрішніх справ затримані на швейцарсько-французькому кордоні брошури і роздасть їх членам міжнародного літературного конґресу, І. Тургенєв, який часто головував на засіданнях, зробить доповідь на тему статті „Література українська, проскрибована урядом російським". М. Драгоманов виступить після нього і запропонує резолюцію. В один із днів роботи конґресу, коли М. Драгоманов був відсутній, а брошура ще не була роздана, І. Тургенєв у своєму виступі передав її зміст, висловив співчуття з приводу Емського указу 1876 р., але резолюції, про яку було домовлено з М. Драгомановим, не запропонував. Наскільки цей епізод був болючим для М. Драгоманова, свідчать його спогади про російського письменника. Час не затер неприємних вражень від поведінки останнього під час конґресу в Парижі: І. Тургенєв був „поганим" оратором; його „надто сконфужена манера, якийсь пискливий голос... та й зміст посередній" не відповідали фіґурі. М. Драгоманову не подобалися якесь дивне визнання з боку талановитого письменника своєї незначущости, дивакуваті заяви, зайві аванси французьким літераторам, млявість у веденні засідань конґресу, незнання навіть формальностей[53]. Та все це переважувала прихильність І. Тургенєва до українців, у яку М. Драгоманов непохитно вірив. Не вірити не мав підстав, бо у розмовах з ним російський письменник навіть надавав перевагу українцям перед росіянами, їх, як висловився під час однієї

[50] Драгоманов М. Воспоминания о знакомстве с И. С. Тургеневым // Письма К. Д. Кавелина и И. С. Тургенева к А. И. Герцену.— Женева, 1892.— С. 224.

[51] Там само.— С. 222.

[52] Див.: Драгоманов М. Предисловие // Письмо В. Г. Белинского к Н. В. Гоголю.— С. V—VI.

[53] Див.: Драгоманов М. Воспоминания о знакомстве...— С. 216—217.

зустрічі, „особливому виду ідеалізму і твердості, дуже симпатичній у порівнянні з утилітаризмом чи великоруською розпущеністю“[54].

Важливо, що сам М. Драгоманов неодноразово спостерігав парадокси або „дисонанси“, до яких призводила його пропаганда російської літератури. Наприклад, у 1870-х рр. галицький часопис „Друг“, замість європейського соціалізму, як того він вимагав, „почав „Чернишевщину“ сіяти“. Подібно і радикальний „Народ“ у 1890-х рр.— „замість європейського прогресивного демократизму — народництво“[55]. Надуживання перекладами посередніх або й низькопробних творів шкодило поширенню українського радикального часопису. Із Києва, замість грошової допомоги для видання „Народу“, писали: „...Нехай редакція не переклада усякої нісенітниці з російського, бо оригінали не варт того“[56]. М. Драгоманов у 1890 р. застерігав М. Павлика бути обережним у підборі російських творів — “...Щоб за Вас не подумали такого, чого Ви сами не думаєте (це я знаю)“[57]. Гостро критикуючи галичан за „москалежерство“, він одночасно картав М. Павлика за „аванси москалефільству“, за те, що „кличе до себе „общеруськість...“ Сам М. Драгоманов інколи не добирав виразів в оцінках творів російських письменників. Наприклад, критичні виступи Г. Успенського — це „поверхова балаканина, як і всі його мудровання“, а „Власть тьми“ Л. Толстого — „противна до блювання“[58]. Все ж російська література мала стати одним із важливих засобів для „свідомості і організації“ українців („все інше“ могло прийти з часом)[59]. Але у її пропаґанді треба було „вміти думати“ (М. Драгоманов). У розумінні М. Драгоманова, це — „ширити те добре“, що є у російській, мати її за „посередницьку“ між українцями та росіянами, але одночасно „розвивати свою літературу... щоб... навіть культурний чоловік якнайменше мав потреби в літературі російській“[60].

М. Драгоманов не побачив в українській літературі отих „новоєвропейських“ творів, які б виводили її поза рамки „домашнього вжитку“. У полеміці з Вартовим (Б. Грінченком) він уточнював, що рідне письменство тільки „змагається“ вийти з тих рамок. Хоча повне видання творів Т. Шевченка М. Драгоманов уважав своїм найпершим обов'язком і фактично був найенерґійнішим популяризатором поета у світі, він так і не зміг визнати його „за викінченого поета образованої громади“. Тому рідними для українців мусили зоставатись О. Пушкін і М. Лермонтов[61]. Зате російськомовні твори Т. Шевченка часто ставали доказом нібито „легшої і відповіднішої“ (М. Драгоманов) для українського поета російської мови.

М. Драгоманов усвідомлював свої „уступки“ російству як лише невелику частину, і то теоретичну, від тих, які українофіли робили російській державності практично. І мав рацію, бо у 1860—1870-х рр. спостерігав виховання дітей у їхніх сім'ях на творах російської літератури, читав

[54] Див.: Драгоманов М. Воспоминания о знакомстве...— С. 223.
[55] Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом.— Т. 6.— С. 97—98.
[56] Там само.— С. 172—173.
[57] Там само.— С. 32.
[58] Там само.— С. 97.
[59] Возняк М. М. Драгоманов у відновленій “Правді” // За сто літ.— Кн. 6.— С. 244.
[60] Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом.— Т. 6.— С. 100.
[61] Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну.— С. 107—108.

їхні власні російськомовні наукові дослідження, одержував листи від членів Старої Громади, писані по-російськи. Йому ж довелося далеко від України заговорити по-українськи одночасно про сотні речей із сфери політики, науки, культури, про які українською мовою не говорив до нього ніхто ні у російській Україні, ні навіть у Галичині, де вже були українські кафедри в університеті[62]. Тому гірко було хворому М. Драгоманову читати у 1893 р. листа від В. Беренштама про наслідки його пропаґанди російської літератури, пропаґанди, яка „не мала особливого рятувального значення", а зате „принесено у жертву національну свідомість" (Арх.— С. 92). Виходило якесь „лицемірство", бо цього листа „патентований" українофіл писав по-російськи, тоді як він, „москвофіл", листувався із В. Беренштамом, як з іншими старогромадівцями, по-українськи. Обурений та ображений, жалівся М. Павликові: „Оттакі то вони майже всі, „сепаратисти" українські" (Арх.— С. 380).

М. Драгоманов кидався на всі боки. „Слимаковий", майже „мікроскопійний" хід української справи (І. Франко) не переставав непокоїти його душу, яка рвалася до широкої діяльности. Навіть польська література, як здавалось йому, зробила значний поступ у порівнянні з українською. Виною відсталости рідного письменства, як виглядало М. Драгоманову, були „пасивність", „лінивство", „нерухливість" українців у вивченні європейських мов (він недооцінював вагу багатої німецькомовної науково-суспільної та художньої літератури в інтелектуальному житті української інтеліґенції, особливо галицької), через що вони мусили їсти „європеїзм хоч із російської миски"[63].

М. Драгоманов же міг цілком обійтися без творів російської літератури, бо надавав перевагу англійській. Стосовно русофільства, то він „зовсім ніякий — філ, [...] а просто Українець зо вселюдськими тенденціями..."[64].

М. Драгоманов не знав, що в останні два десятиліття „Україна трохи не та", бо свідомі українці вирішили невідступно працювати в ім'я своєї ідеї „на грунті широкого націоналізму" (О. Кониський). Б. Грінченко у пошуках виходу із складної ситуації знайшов його „в одному слові — Україна". І. Франко та його однодумці були переконані, що для „великого діла" у тих обставинах можна було використати тільки один засіб — „живе рідне слово".

Листи, які ішли з України у Софію, переконували, що тактика — через російську літературу — хибна і тому зазнавала краху, а витрачений для її зреалізування час — пропащий. Цю реальність М. Драгоманов, із незмінно непоступливим характером, завжди „схильний занадто налягати на оборону своєї позиції" (М. Грушевський), відверто визнати не міг. Але він чимраз частіше, як писав про це М. Павликові, думав про „свою хату".

---

[62] Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну.— С. 105.

[63] Листування М. Драгоманова з Кониським.— С. 296.

[64] Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну.— С. 149.

Ol'ha KUTSA

THE DON QUIXOTE OF RUSSIAN LITERATURE

M. Drahomanov considered himself the Don Quixote of the Russian literature. Ukrainian literature was to have become similar to it or even the same, i. e. realistic, filled with progressive ideas and focused on new Europe. His requirement for Ukrainian belles-letters was almost intact, though not very consistent, remaining as one of the most sensitive issues of Drahomanov studies. One may speak of the misunderstanding, underevaluation, and thus negligence of the national specific features of Ukrainian literature accompanied by a strong and sincere desire to elevate it to the European standards, but it can hardly be explained by detesting all that is Ukrainian. This is proved by the course of Drahomanov's activity, his socialpolitical profile as well as by his enormous correspondence.

Уляна ЄДЛІНСЬКА

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ФАКТОРА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
(За фактами лексикографії XIV—XV століть)

В історії багатьох народів окремі реґіони їх етнічної території в різний час відігравали більшу чи меншу національно-будівну й мовотворчу роль, по-різному заповнювали її конкретними фактами і вносили свій вклад у спільну скарбницю. У певні періоди історії України таку роль відігравала і Галичина. Відносно невеликий відрізок часу новітньої історії (1876—1941) під цим кутом зору висвітлений у книзі Юрія Шевельова „Внесок Галичини у формування української літературної мови"[1].

У 1943—1944 рр. автор книжки, доцент Харківського університету, опинившись у Львові, писав: „Звичайно, я і перед тим знав, зокрема з дискусії навколо правопису 1928 року, про відмінності мови Галичини супроти мови мого рідного міста, але звісно і Києва та й більшости міст на схід від Збруча супроти Галичини. Але з переїздом до Львова мовні відмінності стали для мене особливо виразними. При цьому це були не просто місцеві діалектні риси, а й інакша традиція літературної мови зокрема плеканої в пресі, літературі, школі, мові інтелігенції на щодень"[2].

Охоплений дослідженням вченого період (за етапами 1876—1905, 1905—1920, 1921—1941) є яскравим прикладом ролі екстралінґвальних факторів у розвитку мови взагалі, а літературної зокрема. Кожний з тих етапів мав свою специфіку. Проаналізувавши суспільно-мовну ситуацію у той час в Україні, Ю. Шевельов висловив ряд узагальнень, які становлять тезисне розкриття проблеми, поставленої у заголовку книжки: „вплив Галичини в часі між 1860 р. і 1930 р. істотно змінив українську літературну мову"[3]; „За своїм складом значна частина, а може й більша частина галицизмів в українській літературній мові пережила час великої чистки і вживається дальше"[4]; загалом беручи, „галицький внесок у лексику української літературної мови найбільше обслуговує сфери абстрактної лексики, наукової термінології, коло понять, зв'язаних з міським побутом, захоплюючи тут не тільки назви предметів і процесів, а і

---

[1] Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови // Українознавча бібліотека НТШ. Число 7.— Львів; Нью-Йорк, 1996.— 189 с.

[2] Там само.— С. 7.

[3] Там само.— С. 149.

[4] Там само.— С. 152.

вирази ввічливости, етикету тощо,— себто обслуговуючи не лише номінативні, а і експресивні, зокрема соціально-експресивні функції мови"[5]. Очевидно, у певних виявах вплив позначився і на інших рівнях мови (наголос, синтакса, фонетика і морфологія)[6].

Висновок ученого про роль мови західноукраїнського реґіону у формуванні загальнолітературної мови, зроблений в опублікованій за межами України (у 1949, 1966, 1975 рр.) праці, навряд чи був відомий в Україні, де в той час на цю проблематику (і не тільки на цю!) накладено сувору заборону. А навіть більше, вона сприймалася вороже. У 1952 р. вийшла стаття І. Білодіда „Могутня зброя в боротьбі за творчий розвиток мовознавства"[7], в якій читаємо: „Історичні, справді наукові дані, розбивають буржуазно-націоналістичні вигадки про роль „Заходу" в розвитку української мови і пущену буржуазними націоналістами західноукраїнських областей версію про „дві літературні мови"[8]. Висловлювання продовжується в такому ж дусі, який був у цей час офіційним і мав для української науки різні наслідки. Але тут не йдеться про дві літературні українські мови. Та сама цитата була наведена в статті З. Франко, але вона стала відправною тезою для розгляду питання — „варіантність чи територіальна відмінність української літературної мови"[9]. Праця Ю. Шевельова і стаття З. Франко написані в різний час, у різних умовах, незалежно одна від одної, але вони перегукуються рядом узагальнень і певним ілюстративним матеріалом. З'ясовуючи причини виникнення цієї варіантности та називаючи її прояви на різних мовних рівнях, авторка одночасно підкреслює спільні, інтеґруючі елементи обох варіантів літературної мови, які йшли від системи мови, їх співіснування і взаємовпливів, тенденцій до консолідації. Стаття З. Франко охоплює також післявоєнний діаспорний варіант розвитку української літературної мови, який зберіг і розвинув окреме, суто національне, зокрема те, що „на Україні під вивіскою націоналістичного нещадно випалювалось"[10].

Мовні факти говорять про те, що як довго існували історичні умови роз'єднання українського народу, так довго зберігалися умови для більше чи менше вираженої варіантности писемної мови. Та все ж вона (ця варіантність) постійно базувалася на спільній мовній основі і проявлялася у прямуванні до збереження генетичної єдности, до тяглости національної традиції, у спільному творенні й водночас підсвідомому взаємозбагаченні.

За ілюстрацію до цієї тези можуть правити мовні явища не тільки кінця XIX — першої половини XX ст., а й історично віддаленого середньовіччя.

Від найдавніших часів західну частину княжої Руси-України становила Галицька земля зі столицею в Галичі, від 1199 р.— Галицько-Волинське князівство. У сучасній історичній літературі це князівство на-

---

[5] Шевельов Ю. Внесок Галичини...— С. 120.

[6] Див.: Там само.— С. 131—147.

[7] Білодід І. К. Могутня зброя в боротьбі за творчий розвиток мовознавства // Більшовик України.— 1952.— № 6.— С. 37—48.

[8] Там само.— С. 44.

[9] Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць.— К., 1995.— Вип. 2.— С. 169—178.

[10] Там само.— С. 178.

зивається не тільки безпосереднім спадкоємцем політичних та культурних традицій Києва, а й першою безперечно українською державою[11]. І. Крип'якевич писав: „Галицько-Волинська держава об'єднувала тільки етнографічні українські землі і завдяки тому тут сильніше зазначилися прикмети української культури, що стала основою національної окремішності. Близьке сусідство з Заходом принесло українському народові нові культурні впливи і надбання. Після занепаду Києва Галицько-Волинська держава продовжила на ціле сторіччя існування державної організації і стала головним політичним центром для всієї України"[12].

Галицько-Волинське князівство було не тільки значним політичним центром, а й осередком духовного життя[13]. З того періоду збереглося і ряд писемних пам'яток конфесійної літератури. Одним з перших, хто склав список цих пам'яток (15 книг), був О. Соболевський (серед перелічених: Добрилово Євангеліє 1164, Ірмолой XII—XIII ст., виявлений В. Григоровичем, Галицьке Євангеліє 1266—1301, Холмське Євангеліє XIII—XIV ст., Луцьке Євангеліє XIV ст. та ін.)[14]. Щодо їх мови, то, вибравши декілька західноукраїнських слів, він зробив висновок у дусі погодінської теорії, якої послідовно дотримувався і в пізніших своїх працях[15].

Та спеціальні дослідження на фонетико-морфологічному рівні окремих пам'яток, які опрацював О. Соболевський, переконливо доводять протилежне. Основні думки тих досліджень наводить А. Москаленко з конкретною науковою метою: „Ми подамо риси майбутньої української мови, різних її діалектів у пам'ятках XI—XIII ст., виявлені дослідниками, за століттями з тим, щоб підтвердити нашу тезу про початок становлення мови української народності десь з середини XI ст."[16]. Особливо чітко заперечує висловлювання О. Соболевського дослідження В. Мочульського, яке дало підстави „для XII ст. визнати для Галицько-Волинської та Київської области одне спільне наріччя з дуже незначними, хоч і помітними, діалектними відхиленнями в деяких пунктах їх досить широкої території"[17]. Від себе А. Москаленко підкреслює роль Галицько-Волинського князівства, яке найменше постраждало від татаро-монгольської навали й об'єднало під своєю владою значну частину земель усіх півден-

---

[11] Див. зокрема: Субтельний О. Україна. Історія.— К., 1991.— С. 62. Автор посилається на висловлювання М. Грушевського та С. Томашівського.

[12] Крип'якевич І. Історія України.— 2-ге вид., переробл. і доп.— Львів, 1992.— С. 91.

[13] Исаевич Я. Культура Галицко-Волынской Руси // Вопросы истории.— 1973.— № 1.— С. 92—107.

[14] Соболевский А. И. Очерки из истории русского языка. Галицко-волынское наречие в XII—XV веках.— К., 1884.—117 с.

[15] У 1905 р. була опублікована стаття акад. О. Соболевського „Древне-киевский говор" (Известия Отделения русского языка и словесности.— СПб., 1905.— Т. 10.— С. 308—323), у якій доводив тезу про брак у пам'ятках київського походження певних південноруських, тим більше — пізніших українських рис. Ці твердження викликали гостру наукову дискусію, в якій особливе місце зайняв акад. А. Кримський. Суть цієї дискусії зі своїми власними науковими арґументами проти думок О. Соболевського виклав Л. Булаховський у праці „Нариси з історії української мови.— До питання про мову стародавнього Києва та Київщини" (Мовознавство. Наукові записки.— К., 1955.— Т. 13.— С. 30—46). Там же зроблено посилання на бібліографію дискусії.

[16] Москаленко А. А. Основні етапи розвитку української мови.— К., 1964.— С. 43—60.

[17] Мочульский В. К истории малорусского наречия. Житие св. Савы священного.— Одесса, 1894.— С. 24.

норуських князівств. Тоді місцевий діалект Київської землі, треба думати, втрачає на деякий час свою провідну роль у процесі формування мови української народности, її на себе, очевидно, приймає галицько-волинський місцевий діалект, риси якого й зафіксовано в пам'ятках XIII ст. і пізніших. У той же час А. Москаленко не погоджується з А. Кримським, який уважав, що „мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI віку — це цілком рельєфна, певно означена, ярко індивідуалістична одиниця; і в ній аж надто легко і виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної малоруської мови"[18]. А. Москаленко одночасно заперечує погляди тих мовознавців і істориків, які ведуть початок української мови від XIV ст.[19]. Уся ця дискусія і висновки базувалися переважно на аналізі пам'яток конфесійної літератури. Але з XIII ст. з території західно-українських земель походить і світська пам'ятка розповідного жанру — Галицько-Волинський літопис. Аналіз мови цієї пам'ятки приводить дослідника до конкретніших висновків:

„дві частини літопису — галицька й волинська — мають у галузі лексики, фразеології та стилістики значні розбіжності в їх відношенні до традиційних норм староруської мови та до народнорозмовної мови, яка розвивалася вже в напрямку формування мови української народності.

Більш консервативна літературна мова галицької частини [...] все ще міцно дотримується староруських літературних норм, створених на базі взаємовідносин між руською і церковнослов'янською мовами. Пор. паралелізм у вживанні руських і церковнослов'янських слів, здебільшого звичні в церковнослов'янських текстах та перекладній літературі словосполучення, книжні стилістичні засоби тощо.

Мова волинської частини літопису, навпаки, звільняючись (у власному тексті автора) майже зовсім від церковнослов'янізмів, черпає, в основному, свої мовні засоби і прийоми з живої народнорозмовної мови того часу..."[20].

Ця думка переконливо проілюстрована аналізом лексики, фразеології та стилістичних особливостей пам'ятки.

Крім аналізу мови пам'ятки, дослідник, вивчаючи її зміст, подає відомості про існування в тому часі княжих архівів і канцелярій. У розділі „Заняття редактора зводу 1266 р. в княжій канцелярії" автор робить припущення, що для написання літопису редактор переглянув княжий архів у Холмі або, що більш ймовірно, був високим урядовцем при дворі Данила, працював у княжій канцелярії або навіть її очолював[21].

Ці припущення підтверджує аналіз тексту Галицько-Волинського літопису, який провів О. Купчинський[22] на предмет реконструкції докумен-

---

[18] Москаленко А. А. Основні етапи...— С. 59—60. Цитата за: Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови.— К., 1922.— С. 107.

[19] Там само.— С. 60.

[20] Генсьорський А. І. Галицько-волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості).— К., 1961.— С. 283.

[21] Там само.— С. 72—75.

[22] Купчинський О. А. Актові джерела Галицько-Волинського князівства XIII ст. та їхня реконструкція на основі літописів // Бібліотека науці: Збірник наукових статей.— К., 1990.— С. 96—116.

тальної спадщини Галицько-Волинського князівства як результату багатогранної діяльности княжих канцелярій і заанґажованих у політику осіб. „Найбільше актів,— каже автор,— походить з Володимира, Галича, далі Холма, Луцька, Перемишля [...] Хронологія цих пам'яток 1206—1289 рр.“[23] У статті показана динаміка розвитку актової писемности княжої доби, з якої, на жаль, як досі відомо, залишилися тільки поодинокі сліди.

Із тексту Галицько-Волинського літопису випливають також відомості про поширення книг, тобто писемних пам'яток у цей час у князівстві. Тільки князь Володимир Василькович (1288) подарував різним церквам понад 30 книжок, які перераховуються. Аналізуючи цей факт, І. Свєнціцький, зауважив: „Оці 34 книги, писані чи то самим князем, чи на його замовлення, для історії галицько-волинського наріччя XIII ст. могли б дати чимало вельми цінних даних“[24], чого, на жаль, українська наука не зробила досі. Цю літописну згадку використовує і Я. Запаско, описуючи художні особливості волинського Євангелія XIII ст. Він датує його 60—80 рр. XIII ст. і підкреслює, що саме в цей час діяв у Володимирі-Волинському скрипторій при дворі князя Володимира Васильковича (1270—1288), який постачав книжками не тільки галицько-волинські, а й інші південноруські землі[25].

Та часи розквіту, які переживала Галицько-Волинська держава у XIII ст., тривали відносно недовго. У середині XIV ст. закінчується період духовного піднесення і політичної стабілізації, яких вдалося досягти за часів володарювання короля Данила, князів Лева Даниловича, Володимира Васильковича та їхніх синів. Велика частина України опинилася під чужою владою: Буковина ввійшла до складу Молдавського князівства, Закарпаття вже раніше перебувало у складі Угорщини, Галичину і Холмщину захопила Польща, а більшу частину Волині, Поділля, Київщину, Переяславщину — литовські князі.

Та, незважаючи на підлегле політичне становище, в якому опинилися українські землі з середини XIV ст., руська (староукраїнська) мова завдяки попередньому розвиткові та функціонуванню в межах своєї правової території мала підготований відповідний ґрунт для того, щоб у нових історичних умовах, уже в межах Великого князівства Литовського стати офіційною мовою, задовольняючи потреби судово-адміністративних канцелярій різних рівнів. У той час на це не могла претендувати жодна із мов панівних народностей. Литовська і молдавська — через брак писемних традицій, польська — через офіційну латиномовну практику. Руська мова на території Великого князівства Литовського дістала статус державної мови, офіційно затверджений Литовським статутом 1529 р. і пізнішими його виданнями (1566 і 1588 рр.) у відповідній статті: „А писаръ земъскии маєтъ по руску литєрами и словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а нє иншимъ єзыкомъ и словы“. Загальні культурологічні і державницькі руські (староукраїнські) традиції у поєднанні

[23] Купчинський О. А. Актові джерела...— С. 112.

[24] Свєнціцький І. Нариси з історії української мови.— Львів, 1920.— С. 44.

[25] Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга.— Львів, 1995.— С. 49.

з політично мотивованими литовськими знайшли свій вияв у назві Литовсько-Руської держави.

Після литовсько-польської унії 1386 р. руська (староукраїнська) мова ще довго побутує в канцеляріях Польщі, де нею видавалися документи. За часів Казимира Великого декілька років діяла „Руська" королівська канцелярія[26]. За свідченням спеціальних досліджень, „усі Яґелончики, аж до Сиґізмунда Августа, в Литві по-руськи писали, привілеї й надання давали, і навіть часом не найкраще по-польськи вміли"[27]. Широко відомий і часто підкреслюваний факт, що руське малярство мало стояти в XIV ст. на досить високому рівні розвитку, якщо Владислав Яґелло в 1393 р. спроваджує руських малярів до Кракова, щоб вони виконали розписи в костелі на Лисій горій та у краківському замку, і затримує їх там кільканадцять місяців[28].

Помітні сліди адміністративної, культурної та художньої діяльности українського народу з того періоду його історії — писемні пам'ятки, твори іконописного мистецтва, настінний розпис, графіті збереглися донині. Зокрема, дійшла до наших днів значна кількість пам'яток ділової писемности XIV—XV ст. як результат діяльности литовсько-руських і польських канцелярій. Їх мовний склад став основою т. зв. предметного мовознавства в галузі теоретично-практичної лінґвістики, а саме історичної лексикографії, яка повністю прив'язана до конкретного текстового матеріалу і тим самим виконує роль джерела для досліджень і конкретних висновків, в тому числі стосовно територіального фактора в історії української мови. Це джерело для вивчення мови пам'яток XIV—XV ст. за теперішнім станом українського мовознавства сьогодні зібране у „Словнику староукраїнської мови XIV—XV ст." (далі — ССУМ)[29]. Словник побудований на пам'ятках ділової мови XIV—XV ст., яка, з одного боку, відкрила доступ живомовній стихії у писемній традиції, з другого — стала транслятором нових територіально і стилістично зумовлених мовних особливостей. Останнє, як ніщо інше, сприяє пізнанню ролі територіального фактора у розвитку української мови.

Хоч у політичному сенсі до складу Великого князівства Литовського входила значна частина східноукраїнських земель включно з Чернігово-Сіверщиною, Переяславщиною, Київщиною, проте пам'ятки ділового письменства того часу збереглися здебільшого із західноукраїнських територій. Причиною такої ситуації є позамовні фактори, зокрема розташування і діяльність княжих канцелярій. Та, мабуть, основна причина, як зазначив Л. Булаховський, криється у тому, що „історична доля Київщини була трагічніша за долю західноукраїнських земель і що книжна спадщина українських земель, віддалених від сфери нападів монголо-

---

[26] Див.: Maleczyński K. Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich.— Wrocław, 1951.— Cz. 1.— S. 262; Horodyski B. Podręcznik paleografii ruskiej.— Kraków, 1951. Серед зразків рукописів фото № 7. Skoropis kancelarii krakowskiej 1550 r.

[27] Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Історія української літературної мови.— Вінніпег, 1949.— С. 79 (тут цитата з праці польського ученого С. Бантке).

[28] Посилання на польського дослідника Ф. Бостеля використане з праці: Коць-Григорчук Л. Нове про найдавніші зразки українського іконопису // Народна творчість та етнографія.— 1991.— № 4.— С. 65.

[29] Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.— К., 1977—1978.— Т. 1—2.

татар та інших руйнівних для колишньої староруської цивілізації подій, збереглася значно краще, ніж власне Київська"[30]. Найчисленніша група пам'яток, що збереглися і становлять джерельну базу словника,— документи, писані на Волині, Підляшші й Поліссі: найбільше — в Луцьку, менше — в Острозі, Володимирі, Рівному, Кобрині, Кременці, Бересті, Холмі та спорадично в інших містах. З галицьких, менше подільських пам'яток переважають ті, що складалися у Львові, Зудечові (суч. Жидачів), Перемишлі, Галичі, Медиці, Коломиї й окремі в Самборі (первісна назва Погоничі), Снятині, Городку, Вишні, Хотині та ін. Із Східної України збереглися документи, писані в Києві, Переяславі, Житомирі, Овручі, Прилуках. Вище була мова про те, що в XIV—XV ст. українська мова служила мовою канцелярій і за межами етнічних українських земель. Збереглися українські документи, писані на території Польщі: у Кракові, Судомирі, Ланчиці, Віслиці, Опатові та ін., а також на території Литви і Білорусі: у Вільні, Троках, Городні тощо.

Ще з часів Київської держави у сферу її впливу входила сусідня Молдавія, яка згодом, у XII—XIV ст., фактично належала до складу Галицько-Волинської держави. Ці дві території єднали не тільки спільні торговельні шляхи з Галичини до Чорного моря, а й спільне джерело культури (Візантія), православна віра, жваві взаємолюдські зв'язки. „Вся державна і суспільна організація Молдавії нагадувала форми Київської і Галицько-Волинської держави. У Молдавії офіційною мовою в державі і церкві була тогочасна українська мова, тобто церковно-слов'янська в українській редакції"[31].

Саме ці пам'ятки письменства ввійшли також у канон джерел ССУМ і завдяки особливому збереженню становлять у них найчисленнішу групу[32].

Отже, склад пам'яток, що ввійшли в канон джерел ССУМ, переносить дослідника у суспільно-мовне середовище західних земель України і прилеглих територій, де у XIV—XV ст. жила, функціонувала і творилася українська мова зі своїми характерними і часто варіантними територіальними особливостями, вносячи через жанр ділової писемности певний вклад у загальнонаціональну мовну скарбницю. Мабуть, це визначальний

---

[30] Булаховський Л. А. Нариси...— С. 43.

[31] Жуковський А. Молдавія // Енциклопедія українознавства.— Львів, 1996.— Т. 5.— С. 1639.

[32] Вони вперше в українському мовознавстві використані нарівні з документами, складеними на Україні, і вважаються рівноправними джерелами для дослідження староукраїнської мови. Мова цих пам'яток, хоч і українська в своїй основі, але адаптована в чужому середовищі. У зв'язку з цим у її складі є пласт чужомовної, відсутньої в інших документах лексики (переважно молдавської), що зумовлено місцевими реаліями, українська лексика з граматичними елементами молдавської мови і врешті досить велика група українських слів, які зафіксовані тільки в молдавських грамотах. Див., напр.: Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV вв.// Збірник комісії для дослідження історії української мови ВУАН.— К., 1931.— Т. 1.— С. 247—338; Гумецька Л. Л. До питання про мовну основу слов'янських молдавських грамот // Восточнославянские языковые, литературные и фольклорные связи: Тезисы докладов и сообщений межвузовской научной конференции.— Черновцы, 1966.— С. 15—16; Гумецкая Л. Л. К вопросу о языке молдавских грамот XIV—XV вв.// Otázky dějin Středni a Vychodní Europy: Sbornik Dr. Josefu Macůrkovi k semdesatým narozeninam.— Brno, 1971.— S. 25—35.

(крім, звичайно, екстралінґвальних явищ) чинник для з'ясування ролі територіального фактора в історії української мови.

Сучасний стан слов'янської історичної лексикографії створює сприятливі умови для порівняльної лексикології. Маємо на увазі наявність історичних словників польської, чеської та білоруської мов. Найвідповіднішими для порівняння є словники, побудовані на близьких науково-теоретичних засадах. За лексикографічними принципами побудови ССУМ найближчий до „Словаря древнерусского языка XI—XIV вв." (далі — СДРЯ)[33]. Обидва словники єднає метод розписування вибраних писемних пам'яток, облік усіх наявних слововживань, що дає підставу для подачі кількісних даних стосовно вжитку слів. Крім цього, писемні джерела СДРЯ походять з усієї території східних слов'ян — від Галича (південного) до Суздаля*. Таким чином, цей словник охоплює матеріал, який територіально і хронологічно має прямий стосунок до історії української мови XI—XIV ст. У певному аспекті цей матеріал — прямий історичний попередник лексичного матеріалу, засвідченого словником староукраїнської мови XIV—XV ст. (хоч, зрозуміло, значно багатший у кількісному, територіальному і жанровому планах), а отже, і необхідне джерело для спостережень над ним у висвітленні нашої теми[34].

Аналізуючи в загальних рисах лексикографічні матеріали ССУМ і СДРЯ під кутом зору його географії, а отже, й пізнання окремих аспектів ролі територіального фактора в історичному розвитку української (західноукраїнської і загальноукраїнської, також загальноукраїнської і російської) мов, можна зауважити лінґвальне sensu stricto підтвердження

---

[33] Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.).— М., 1988.— Т. 1.— С. 8—9. Досі вийшло чотири томи до слова „моленик". Цей словник почав створюватися під керівництвом Р. Аванесова після з'їзду славістів у Москві (1958 р.). Одночасно інша група російських учених під керівництвом С. Бархударова працювала й у 1975 р. видала перший том „Словаря русского языка XI—XVII вв.". В Україні немислимою була тоді праця з історії української мови в хронологічних рамках XI—XVII ст. В Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР не велися дослідження мови київського періоду. Прерогатива на ці дослідження належала в основному вченим Москви і Ленінграда. Згідно з офіційною ідеологічною настановою, українська мова „мала" починатися з XIV ст.

* Загалом, пропоновані географія матеріалів словника і добір лексем, як і взагалі задум словника на той час, випливали не з реальних і об'єктивних чинників розвитку східнослов'янських мов, а з політичної доктрини — „обґрунтувати" історичну основу створення єдиної мови „радянського" народу в межах Радянського Союзу.

[34] В обох словниках (як видно із заголовків) XIV ст. є спільне. У джерелах СДРЯ для цього століття, крім пам'яток інших жанрів, що відповідає його засадам, включені 34 українські грамоти, які є також у складі джерел ССУМ. Всі вони виступають у СДРЯ з умовною позначкою *ю.-р.* (южно-русское) і вісім — з позначкою *з.-р.* (западно-русское) і чітко вказують на ті лексеми або окремі значення, які тільки в них засвідчені. Це, з одного боку, легко виділяє ті елементи, які появилися на цьому ґрунті (в українських пам'ятках ділового жанру XIV ст.), але, з другого — позначка *ю.-р.* (треба думати українське) відмежовує в СДРЯ тільки цей лексичний пласт від усієї системи мови попереднього періоду, де територіальні особливості за складом пам'яток не виділяються. Насправді обидва словники єднають не так відмінності, як спільне лексичне багатство, яке і в ділових пам'ятках XIV—XV ст. збереглося від раніших століть. Це однак інший аспект дослідження. Йому в основному присвячена праця Німчук В. „Давньоруська спадщина в лексиці української мови" (К., 1992.— 413 с.), побудована, як видно, в діахронному плані. Тридцять років раніше на базі словника І. Срезневського „Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам".— СПб., 1893—1903.— Т. I—III (що живив цілі покоління вчених) була написана праця, яка мала синхронний характер: Ковалів П. Лексичний фонд літературної мови Київського періоду XI—XIV ст.— Нью-Йорк, 1962.— Т. 1.— 444 с.; 1964.— Т. 2.— 322 с.

згаданих вище постулатів. Втім, незважаючи на те, що на західноукраїнських землях XIV—XV ст. на ґрунті суспільно-ділової сфери проходив процес поєднання власних корінних мовних засобів з елементами лексичних запозичень, процес граматично-фонетичної адаптації цих запозичень і органічного входження їх у систему української мови пізніших століть, він переконливо засвідчує цілий ряд фактів, що підтверджують не лише мовну „варіантність", але і мовну відмінність. Це найвиразніше і найвимовніше ілюструє лексика.

Наявність значного прошарку лексики пізнішого походження, яка не засвідчена у СДРЯ або виступає у ньому з позначкою *ю.-р.*, тобто така, треба думати, що за місцем і часом була поширена там, де створювалися самі документи. До цієї лексики належать, наприклад, такі дієслова, як *важитисѧ, вивєсти* (межі), *вказо(ы)вати*, серед них особливо багато дієслів доконаного виду: *выдєржати, выєздыти, выєхати, вызнати, выслужити, выслухати, вытєсати; ганити, доводити* (доказувати), *дозволити, доказовати, допомагати, допускати* (в СДРЯ *допустити* з позн. *з.-р.*), *дорадитисѧ, дорозумѣти, досвѣтчити, досѣгнути* (здійснити), *дотикатисѧ, кидати, карати, мєшкати* та багато інших.

Не менше таких лексем серед іменникового складу, наприклад, *баранина* (бараняча шкіра), *бочка, Болдоръ* (як особова назва), *букъ, бѣлицѧ* (шкірка), *вага, выгонъ, гаи*[35], *градъ, дорога, достатокъ, дѣлницѧ* (частина спадщини), *дѣл* (поділ спадщини), *дѣдичъ, дѣдичьство, калина, копєцъ, ланъ, могоричъ, обора* та ін.

На прикладі окремих лексем цієї групи можна проілюструвати історичний процес їх входження у літературну мову. У ССУМ перша фіксація слова *рѣчъ* у значенні „предмет" датується 1388 р. і засвідчена у привілеї кн. Вітовта, виданому в Луцьку. З того часу воно поширюється і входить у словосполучення на позначення конкретних реалій: *дробныи рѣчи, крамныє рѣчи* — роздрібний товар, роздрібний крам, засвідчені молдавськими грамотами, де йдеться про визначення мита[36]. У словнику І. Срезневського під словом *рѣчъ* також виділяється це значення і паспортизується тільки західноукраїнською грамотою 1388 р.[37] (як у ССУМ). У СДРЯ значення „предмет" передане церковнослов'янізмом *вєщъ* (виступає там 1186 разів у 11-ти значеннях), тоді як у ССУМ слова *вєщъ* зовсім немає. Натомість воно багато представлене в українських писемних пам'ятках XVI—XVII ст., виступаючи там у семи значеннях у різножанрових пам'ятках з усієї української території[38]. Отже, можна гадати, що

---

[35] Брак слів *гай, квіт, кохати* у пам'ятках, які О. Соболевський уважав київськими і те, що *гай* засвідчений у Галицько-Волинському літописі як назва місцевости біля Луцька, дали йому підстави для висновків про те, що стара київська говірка не належала предкам українців. Л. Булаховський у цитованій раніше праці (с. 35—36) вважає, що цей висновок „чи не найслабіший з методологічного погляду критичний прийом Соболевського". У СДРЯ *гай* саме паспортизоване грамотами з позначкою *ю.-р.* і цитатами з Галицько-Волинського літопису (1287).

[36] Почєнши где єстъ головноє мыто... от сєрпа, циновии рѣч(и), миси... и от иншии рѣчи дробных... щобы платили у Сєрєти мыто (Сучава, 1460, ССУМ, т. 1, с. 313).

[37] Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1903.— Т. 3.— С. 226.

[38] Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.— Львів, 1997.— Вип. 4.— С. 10—11.

серед інших слово *річ* у значенні „предмет" прийшло в сучасну літературну мову через західноукраїнську мовну територію і діловий жанр письменства. Подібне явище можна простежити на такій лексичній паралелі, як *ветхий* і *старий*. Церковнослов'янізм *ветхий* у ССУМ зафіксоване тільки один раз, у молдавській грамоті, у словосполученні *ветхий путь*. Натомість, як свідчить ССУМ, на західноукраїнській території в офіційному вжитку панівним було слово *старий* (501 фіксація у п'яти значеннях). Не був тут поширеним, як свідчать пам'ятки, і церковнослов'янізм *бесѣда*. Він засвідчений знов тільки молдавською грамотою у словосполученні „*бесѣду имати* (к кому)" — розмовляти (з ким). Це слово багато представлене в СДРЯ: *бесѣда* (217 разів), *бесѣдовати* (360 разів)[39], а також широко вживане в українських різножанрових пам'ятках XVI — першої половини XVII ст. Тут воно семантично розгалужене з кількома похідними: *бесѣдний, бесѣдник, бесѣдницѧ, бесѣдоване, бесѣдовати, бесѣдовник*[40].

Введені в реєстр ССУМ власні назви осіб, топоніми від апелятивного походження свідчать про процес їх словотвірного входження у систему мови в часовому і територіальному планах. Наприклад, у ССУМ немає загальнослов'янського слова *баба*, але воно в ньому представлене як продуктивний словотвірний елемент ряду власних назв: *Бабинскии, бабинъ потокъ, бабичъ, бабичина, бабишевъ, бабоу(л), бабовские дворы*. *Верба, вербїе* і похідні від них: *вербіѧ, вербовецъ, вербовци, вербота, верботич, вербоѧ, вербяев, вербѧжъ*. Чимало загальнопоширених лексем засвідчені саме як похідні у системі власних назв і топонімів[41], поширених у західноукраїнському мовному середовищі або в середовищі, у якому українська мова використовувалася для творення власних назв.

Говорячи про лексику з погляду її появи в українській мові щодо часу, території і сфери вжитку, не можна поминути службових слів. У ССУМ звертає на себе увагу сполучник *ани*. Він досить продуктивний, засвідчений 503 рази у широкому діапазоні синтаксичних конструкцій. У СДРЯ його немає. Це, очевидно, один із західноукраїнських елементів. Уживається він у пам'ятках Галичини, Волині, а також в україномовних джерелах, писаних за її межами,— у Молдавії, Польщі, Литві. Натомість у СДРЯ панівним є сполучник *аще* церковнослов'янського походження, засвідчений 10 000 разів у трьох синтаксичних функціях. У ССУМ він виступає всього 19 разів і тільки в молдавських грамотах, хоч у такій самій, як у СДРЯ, синтаксичній функції — приєднуючи підрядні умовні речення. У тому ж таки ССУМ сполучник *аще* поєднується ще зі сполучником *коли* (*коли... аще*), чого немає у пам'ятках, вибраних для СДРЯ. Сполучне слово чи сполучник *коли* зафіксований в обох словниках у приблизно однакових функціях (трохи по-різному сформульованих), але в ССУМ він значно продуктивніший — виступає 429 разів з ширшою гамою синтаксичних конструкцій: поєднується ще з часткою *бы*, творячи

---

[39] Воно засвідчене тут найдавнішими пам'ятками: Изборником Святослава 1076, житіями Феофана Печерського, Феодосія Студита XII ст. та ін.

[40] Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.— Львів, 1994.— Вип. 2.— С. 80—82.

[41] Пор.: Карпова В. Л. Лексика, вживана на позначення навколишнього середовища: Назви рослин // Історія української мови. Лексика і фразеологія.— К., 1983.— Т. 186—215.

сполучник *колибы*. У СДРЯ при незрівнянно більшій кількості пам'яток він зафіксований тільки 180 разів як прислівник, сполучник і частка з вужчими синтаксичними можливостями, без форми *колибы*.

Дуже характерним для ССУМ, а отже, для української писемної мови XIV—XV ст. є багатство утворень займенникового і прислівникового типів з формантом *будь: будь гдє, будь котории, будь кто, буді що, буд колвє кто, будь какыи, будь коли, будь колко, боудь куда, будь отколѣ, будь чии*. Їх, очевидно, можна вважати новим елементом на українському ґрунті, бо СДРЯ не засвідчує жодної із названих словоформ.

До цього пласта лексики, що характеризує ділову мову західноукраїнського територіального варіанта, який базувався головно на загальнослов'янській мовній основі, входять слова з вужчою сферою вжитку, котрі як діалектизми в багатьох випадках увійшли в літературне користування, наприклад: *бєрбєница („оубєрбєницои крьници"), броднина*[42] (плата за користування бродом), *буковина, буковинка, бутин, валило* (млин-сукновальня), *вєрховина, вєснина, входы* (право вільного вступу в господарські ліси...)*, *грунь, дрыва, дубина* (дубовий гай, у СДРЯ — тільки палиця), *дубникъ, доуброва, доубровицѧ, доубровка, дубъ, доубъє, дѣвка* (у знач. „донька"), *жєрствило* (прядильня вовни), *зємлица, житщина* (податок від збіжжя), *лѣсокъ, пасика* (викорчувана ділянка лісу, призначена для бджіл), *пасичка, полонина, стоупа* (млин-сукновальня), *соудина, ясинка* (ліс), *ясєнинка* та ін. Декілька дієслів: *имити* (спіймати), *вѣдѣтися* (здаватися), *пакостити* тощо.

Поширеними у пам'ятках, що лягли в основу ССУМ, є слова з суфіксом **-ище** на позначення назв місця (*бєрєжищє, боищє, бранищє, бродіщє, дворищє, дубищє, лѣтовищє, попищє, оувозищє* та ін.), які в сучасних діалектних дослідженнях локалізуються: вони „згруповані в двох смугах говорів — на півночі в поліських і на півдні — частині карпатських говорів"[43]. Така локалізація збігається і з територією фіксації цих слів у пам'ятках XIV—XV ст., що говорить про історичну тривалість цього діалектного явища, яке не спостерігається в інших реґіонах.

У визначенні характерних особливостей української ділової мови XIV—XV ст. особливе місце займає проблема українсько-західнослов'янських лексичних взаємин. Вона також пізнавальна в контексті географії слова і його територіального поширення.

Суспільні умови, в яких активно функціонувала українська мова того часу, повертають її до Заходу, до безпосередніх контактів із західнослов'янськими народами, з західною культурою, що привело до своєрідного процесу інтерференції відображеного, безперечно, в мові писемних пам'яток. Саме діловий жанр споріднював тоді українську мову з чеською, вже раніше пристосованою для функціонування у цій суспільній сфері.

Ще у 1925 р. М. Грушевський у статті „Впливи чеського національного руху XIV—XV вв. в українськім життю і творчости як проблема до-

---

[42] Назва давнього українського села на Буковині. Горбач О. Південнобуковинська гуцульська говірка і діалектний словник села Броднина, повіту Радівці (Румунія) // Матеріали до української діялектології, редаґує Олекса Горбач.— Мюнхен, 1997.— Вип. 4.— 113 с.

* Пор. входини — вселення в нове приміщення.

[43] Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті.— К., 1976.— С. 32, 38.

сліду“[44], повторивши свої раніші висловлювання з приводу чеських елементів у канцелярській мові Галичини — в українських грамотах XIV—XV вв. (Історія України-Руси, т. 6, с. 367), додає: „З того часу сі грамоти не дочекались докладнішого дослідження, збірку їх текстів випустив проф. В. Розов перед самою революцією, але студій своїх над їх мовою не встиг опублікувати. Було б у високій мірі інтересно прослідити чи наші грамоти ідуть тут за взірцем чеського діловодства XIV в. чи певна чеська закраска їх се наслідок вживання чеських виразів в самій розмові сих бюрократичних польсько-українських кругів, що відбивається в формулах незалежних від чеських взірців“.

Приблизно через п'ятдесят років після виходу статті М. Грушевського був опублікований „Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.“, що відповів на поставлене вченим завдання. У дискусію на цю тему включився чеський історик-медієвіст Йозеф Мацурек, який на початку 1960-х рр. опублікував ряд статей про чеський вплив на мову українського документа XIV—XV ст. Вже на основі матеріалів словника Л. Гумецька докладно проаналізувала ці статті й погодилась із твердженнями автора, які стосуються сфери дипломатики, підтвердила, що в „українській актовій мові XIV—XV ст. є чимало богемізмів, особливо в термінологічній лексиці і фразеології“[45]. Водночас Л. Гумецька внесла цілий ряд поправок до оцінки українських лексичних запозичень з чеської мови, які походять із загальнослов'янського лексичного фонду. Дослідниця звернула увагу на шлях проникнення чехізмів до української мови через польське посередництво. Стаття Л. Гумецької вийшла в світ ще задовго до закінчення роботи над словником і становить певний етап у з'ясуванні цієї проблеми. ССУМ з'явився з послідовним застосуванням ремарок про походження слова *стп.* (старопольське), *стч.* (старочеське), що є результатом досліджень авторів під час укладання словника і матеріалом для наукових узагальнень чи доповнень на цю тему. В історичному розвитку української мови багато з тих лексем залишилося тільки у фіксаціях пам'яток XIV—XV ст., але частина з них істотно поповнила її словниковий фонд. З того часу збереглися в активному вжитку в нас такі слова, як *бавовна, безпечно, безправно, лист* та ін.

Значно складнішим, як чехізми в українській актовій мові XIV—XV ст., є питання про роль і місце польської мови. Історія дослідження мовних взаємин двох народів-сусідів — українського і польського досить давня і багата[46]. Одною з останніх праць на тему, безпосередньо пов'язаною з нашою, є стаття Веслава Вітковського „Полонізми у староукраїнській мові“[47], побудована повністю на реєстрі „Словника старо-

[44] Грушевський М. Впливи чеського національного руху XIV—XV вв. в українськім життю і творчости як проблема досліду // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1925.— Т. 141— 143.— С. 1—13.

[45] Гумецька Л. Л. Чи впливала старочеська мова на мову українських грамот XIV—XV ст.? (Праці проф. Й. Мацурека про зв'язок староукраїнського і старочеського документів) // Мовознавство.— 1967.— № 4.— С. 92—95. Тут же повна бібліографія статей Й. Мацурека.

[46] Докладну бібліографію з цього питання подав Й. Дзендзелівський у праці: Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі.— К., 1969.— С. 5—14. Своє дослідження автор проводить на діалектному матеріалі. Див.: С. 15—19.

[47] Witkowski W. Polonizmy w języku staroukraińskim // Annales universitatis Mariae Curie Skłodowska. Sectio FF Philologiae. Z pogranicza języków i literatur słowiańskich.— Lublin, 1996 / 1997.— Vol. 14—15.— S. 133—146.

української мови XIV—XV ст.“ (т. I—II). Автор провів докладний аналіз, включно з відсотковими даними, вирахувавши, що польські запозичення становлять близько вісім відсотків реєстрових слів ССУМ. Вони представлені словами всіх граматичних категорій. Найбільше іменників, яких, за підрахунками автора є понад 400. Виділено п'ять тематичних груп лексики: суспільно-адміністративна, судово-юридична, торговельно-виробнича, релігійна і військова. Крім іменників, подано дієслова, прикметники, прислівники, службові слова. Перелік лексичних запозичень з польської мови доповнюється їх морфологічною і фонетичною характеристикою. Ці слова в новому середовищі піддаються всебічній адаптації. У висновках автор підкреслює, що із нарахованих у загальному 862 слів принаймні половину реєструє „Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.“ (т. 1—11).

Автор не бачить ніяких труднощів у визначенні місця полонізмів в українській мові. Тоді як, наприклад, головний редактор і керівник праці над Старопольським словником XIV—XV ст. (далі — SSP) С. Урбаньчик у вступі до цього словника писав: „Нездоланні труднощі становить розрізнення виразів польських і чеських [...]. Такі ж труднощі пов'язані з розмежуванням польських виразів і українських (напр., в Aktach grodzkich i ziemskich) і білоруських (напр., у Kodeksie Katedry wileńskiej“)[48].

Серед названих автором статті 862 слів значний відсоток становлять слова загальнослов'янського походження, які, напевно, побутували в українській мові ще в період державного її функціонування в Галицько-Волинському князівстві, проте, як відомо, тогочасні писемні пам'ятки ділового жанру, на жаль, не збереглися або дуже мало збереглися[49]. Наявність повного, науково документованого старопольського словника із синхронним матеріалом із ССУМ дає можливість тепер докладно аналізувати кожне слово на предмет часу його появи в польській мові (часто у вигляді глоси в латиномовному тексті) і в пам'ятках української мови. Наприклад, слово *грабъ* на основі словникових даних майже одночасно засвідчене пам'ятками обох мов: 1430 рік — ССУМ і 1431 рік — SSP; *грабити* — 1447 — ССУМ і 1445 — SSP; *кгрунтъ* — 1322 — ССУМ і 1402 — SSP; *замокъ* — 1389 — ССУМ; 1500 — SSP; *неволникъ* — 1411 — ССУМ і 1437 — SSP; *неволѧ* — 1352 — ССУМ і XV ст.— SSP і т. ін. Серед слів, які наводить В. Вітковський, є чимало таких, що засвідчені ще пам'ятками старокиївського періоду, як, наприклад, *локоть* (міра довжини), *господаръ, валъ, валитисѧ* і багато інших (пор. СДРЯ).

В аналізованій статті серед авторських засад застосовано неправильний з погляду історії української мови принцип передачі давнього *ѣ* літерою **є** (с. 134, приміт. 5), натомість у пам'ятках української мови XIV—XV ст. виразно відбита одна із характерних рис *ѣ* > *и*. Так, наприклад, слово *мѣстичъ* засвідчене тільки з написанням *ѣ* та *и*. Літера **є** на місці *ѣ* виступає відносно рідко. Наприклад, слово *дѣлница* із 40 випадків уживання 37 написано з *ѣ* і тільки три з **є**, взятих з Вісліцького

---

[48] Słownik staropolski.— Warszawa, 1953—1955.— T. 1. Wstęp.— S. VII.

[49] Саме деякі із цих слів уведені в перший пункт наших спостережень. Окремі тематичні групи загальнослов'янського походження в українських пам'ятках XIV—XV ст. виділила І. Ощипко, див.: Побутова лексика українських грамот XIV—XV ст.// Питання українського мовознавства. Кн. п'ята.— Львів, 1962.— С. 90—102.

статуту і північноукраїнських пам'яток. Така ж картина в словах *дѣдичъ, дѣло, мѣщанинъ, велѣти* та ін.

Метод оцінки лексичних явищ, застосований у статті В. Вітковського, викликає застереження, проте не можна заперечити самого факту досить значного припливу польського і частково через польську мову чеського, німецького, латинського елементів до української мови XIV—XV ст., відображеного, зокрема, пам'ятками писемности ділового жанру. Деякі з тих лексем справді ввійшли до словникового активу української мови: *вірогідний, бидло, війт, сойм, сукня, каплиця, ужиток, мужатка, сума, бровар* (з нім.) тощо, а інші — залишилися тільки в складі тих пам'яток: *взгорокъ, валка, валчити, вароватисѧ, вздлужъ, жадливость, вотпити, вотпѣнѣє* та ін.

Хоч характерною особливістю мови писемних пам'яток ділового жанру XIV—XV ст. є наближення до територіально прив'язаної народної мови та наявність досить значного відсотка західноєвропейських мовних запозичень, проте і так звані церковнослов'янізми займають у них поважне місце. У цьому виражається „потреба культурної переємности, зв'язку з нашою старою культурною традицією"[50]. Суха, без художньої образности ділова мова, наповнена великою мірою мовними конкретами, завдяки церковнослов'янізмам набуває своєрідної піднесености стилю, вливається в русло власного літературномовного колориту. Церковнослов'янізми виступають у згаданих пам'ятках як назви релігійних свят, назви храмів, титули святих, духовних осіб, особливо почесних достойників, як шанобливі епітети, а також деколи як відповідники чи паралельні варіанти загальновживаної лексики (переважно в молдавських грамотах). Насувається припущення, що саме на ґрунті ділових пам'яток відбувалася певна селекція церковнослов'янізмів. У них здебільшого виступають ті, що залишилися в літературному вжитку донині. Вони фіксуються сучасними словниками української мови з позначкою *цсл.* і використовуються переважно з відповідною стилістичною метою, як, наприклад, *благовірний, благовіщення, благодать, благословення, благочестивий, благо* та багато інших. У свідомості мовлян цього періоду живими були і грецькі корені нашої мовної спадщини. Вони засвідчені значною кількістю власних імен грецького походження типу *Авивъ, Аврамєи (Аврамовичъ, Аврамовъ, Аврамъ), Агапиє, Агъта, Адамъ, Діонисъ, Димитрии* та ін. Значне місце займають грецизми в ділянці богословсько-церковної лексики, як *богородица, богослов, богоносєцъ*; назви духовних осіб типу *протодъяконъ, протопопъ, прєзвитєръ* та ін.; з ділянки духовної культури: *граматикъ, грамота, дидаскалиѧ, діякъ* та ін.

* * *

Українська писемна мова XIV—XV ст., засвідчена головним чином пам'ятками ділового жанру і внаслідок історичних обставин розвиваючись переважно на західноукраїнських землях, а навіть поза їх межами, стала

[50] Шерех Ю. Невіддільна спадщина (кілька слів про українські церковнослов'янізми) // Єдиними устами. Бюлетень Інституту Богословської термінології та перекладів.— Львів, 1998.— [Вип.] 2.— С. 3. Передрук із паризького еміґраційного журналу „Україна".— 1950.— Ч. 3.

тим містком, через який вона пройшла від київського періоду до епохи відродження XVI—XVII ст. Саме на цьому ґрунті формується пізніший західноукраїнський варіант української літературної мови, невід'ємна частина загальнонаціонального мовного організму. Власне, „переважно на основі південно-західних говорів,— говорить Ф. Жилко,— відбувається трансформація народнолітературного типу давньоруської літературної мови в староукраїнську літературну мову“[51].

В історичній літературі була висловлена теза: „Нація [українська] протягом XIV—XV ст. втрачає свою державність, але не втрачає національної свідомості“[52]. Збереження української мови в тодішніх історичних умовах, функціонування її як державної по слідах Галицько-Волинського князівства — це один з найвагоміших доказів для підтвердження цієї тези. У документах того часу широко представлене лексичне гніздо етноніма *Русь*. *Руский* як ознака національної окремішности, хоч політично підлеглої, виступає офіційно у титулах польських королів та литовських князів на означення тих українських земель, що входили в їхні володіння: *Король Казимир... господарь рускоѣ землѣ;* української території: *а городовъ оу рускои земли новыхъ не ставити*; на означення понять державної атрибутики, що, видно, ще офіційно побутували: *рускаѧ личба* — грошовий курс, платіжна вартість: *даровали есмо... и. конь рускои личбы краковскои монѣты; руское право, гривна рускаѧ, копа рускаѧ.* Етнічна назва українця, українки: *русинъ, руска*; мови: *листы... которыи тѣжъ есмо ва(м) роуски(м) ѧзыко(м) преложили длѧ липшего розоумѣньѧ;* Русь як назва всієї України: *Благословенье Ісидора, митрополита Киевского и всеѧ Руси.* Про цей відрізок історії ще у 1950 р. сказав Ю. Шерех: „Ми вже давно переросли етнографізм, ми усвідомили українськість усього понад-етнографічного в нашій історії: Київської і Литовсько-Руської Держави“[53].

У західноукраїнських мовлян була завжди присутня свідомість національної історичної тяглости: *тѧгалъ сѧ... о гай... [который] бывъ Коунашевичов из вѣка при роуских кнѧзѧх* (1369 р.); *а такѣж оставлѧемъ (его) ѧко за кнѧ(з) льва были за руски(х) кнѧжатъ* (1415); живою залишається єдність з Київською державою: *а (з)нати и(м) тимъ а(р)хима[ндрито](м)... а велики(х) Господарей Свои(х) владѣющи(х) велики(м) кнѧженїе(м) роускимъ и кїево(м)... онъ же наречетсѧ мати Градово(м) роускїе земли* (1481 р.).

Через західні землі, суміжні з Польщею, Чехією, Словаччиною, Угорщиною, доходили в Україну ідеї Відродження, гуманізму, частково реформації і контрреформації, а з ними — ідеї перекладу Святого Письма на доступну народові мову, що викликало нову хвилю розвитку української народної, т. зв. простої мови. Середина й друга половина XVI ст. залишили нам чимало перекладених українською мовою богослужбових

---

[51] Жилко Ф. Т. Некоторые особенности развития украинского национального языка // Вопросы образования восточнославянских национальных языков.— М., 1962.— С. 103.

[52] Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. Націогенез — національне відродження — національна свідомість українців на зламі XVI—XVII ст.// Україна. Наука і культура.— К., 1993.— Вип. 26—27.— С. 50.

[53] Шерех Ю. Невіддільна спадщина...— С. 3.

книг переважно західноукраїнського походження[54]. Першою з них була унікальна рукописна пам'ятка української культури Пересопницьке Євангеліє (1556—1561). Переписувачем і редактором тексту був Михайло Василевич із Сянока[55].

Одночасно з тим в умовах міжконфесійної полеміки не втрачав позицій авторитет церковнослов'янської мови, виразом чого в свою чергу був вихід у світ Острозької Біблії 1581 р. церковнослов'янською мовою. Однак українські книжники, здійснюючи переклади богослужбових книг, добре відчували різницю між обома мовами, але вона досі не була науково виражена, не була кодифікована. Цю місію в історії української філологічної думки виконав видатний український лінґвіст, перекладач, письменник, педагог, церковний діяч XVI—XVII ст. Лаврентій Зизаній Тустановський, якому належать праці „Грамматіка словенска" і „Лексис Сирѣчъ Реченіѧ, въкра(т)цѣ събран(ъ)ны. И из слове(н)скаго языка, на просты(й) Рускій Діѧле(к)тъ Истол(ъ)кованы", що вийшли друком 1596 р. Життя і діяльність автора цих праць — вимовний символ часу. Він крім усього був галичанином, але жив у Бересті, Вільні, на Волині, і працював для всієї України.

Хоч українські землі століттями були роз'єднані, а їх частини входили до складу різних держав, однак між ними ніколи не втрачалося почуття національної єдности. Основним об'єднавчим чинником була мова, яка виходила із спільної староукраїнської (староруської) основи. Залежно від суспільних функцій, які виконувала мова у кожну конкретну історичну добу, з'являлися в ній нові нашарування, які ставали надбанням загальнонаціональної мови.

У XIV—XV ст. на західноукраїнських землях українська мова функціонувала в державних канцеляріях Великого князівства Литовського і частково польської держави, тому розвивалася головно в жанрі ділового письменства. Його характерною особливістю було наближення до територіально диференційованої народної мови, значний відсоток західноєвропейських мовних запозичень, своєрідне використання елементів церковнослов'янської мови. Отже, йдеться про ті особливості, які в даному разі до певної міри становлять територіальний фактор при висвітленні історії розвитку української писемної мови.

---

[54] Так звані Учительні Євангелія та інші богослужбові книги зберігаються у поважній кількості в бібліотеках України і поза її межами. Одною з найбільших є збірка цих книг у Національному музеї у Львові, у Науковій бібліотеці ім. Стефаника НАН України, а також у Національній бібліотеці у Варшаві (Biblioteka Narodowa. Warszawa), із збірок Перемишльської консисторії, описані в рукописному каталозі: Katalog rękopisów cyrylickich. Opracował ks. Jan Bałyk.

[55] Чепіга І. Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI ст. (на матеріалах перекладів Євангелія) // Записки НТШ.— Львів, 1995.— Т. 229.— С. 280.

Uliana YEDLINS'KA

SOME ASPECTS OF RESEARCHING THE ROLE OF THE TERRITORIAL FACTOR IN THE HISTORY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE (BASED ON THE LEXICOGRAPHIC MATERIALS OF THE 14TH—15TH CC.)

The written monuments of the Ukrainian language of the 14—15c are presented mainly by state documents written in the offices of the Lithuanian — Rus' State. They originate mostly from the West Ukrainian lingual territory. The document reflect the complicated process of the integration of various lingual elements: the vocabulary of vernacular and dialects was mixed with Church-Slavonic words and foreign borrowings promoted by the genre peculiarities of the written documents. The lexical material which first appeared in the documents and with the passage of time, some centuries later, was assimilated by the Ukrainian language is defining to a considerable extent the regional factor in the development of the national literary medium.

Марія ЧИКАЛО

З ІСТОРІЇ НАЗВ КОЛЬОРІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (XIV—XVIII століття)

Кількісні та якісні характеристики лексики на означення кольорів можуть бути своєрідним індикатором загального розвитку суспільства на кожному історичному етапі, а її склад з погляду походження не тільки свідчить про певні тенденції розвитку мови, а й дає матеріал для висновків щодо історії самого народу: мовне сусідство, розвиток науки, війни, торгівля — все це знаходить часткове відображення в динаміці розвитку досліджуваної лексико-семантичної групи, яка в своїй основі належить до найдавніших шарів лексики.

Назви кольорів були предметом різнобічного дослідження, і не тільки лінґвістичного. Література з цієї проблеми у слов'янському мовознавстві — це низка розвідок, присвячених різним аспектам вивчення цієї лексико-семантичної групи: етимологічні студії, дослідження історії колористичних номінацій, їх функціонування в давніх і сучасних мовах, порівняльний аналіз окремих лексем і всієї системи двох чи більше мов. Лише східнослов'янська вербальна колористика налічує близько півтисячі наукових праць різного обсягу і характеру, серед яких гідне місце посідають дослідження українських учених. Велику наукову літературу, присвячену вивченню назв кольорів у різних мовах, має польське та російське мовознавство. Особливої уваги заслуговують, зокрема, такі праці, як монографічні дослідження А. Заремби[1] та Н. Бахіліної[2], в яких на величезній джерельній базі аналізуються системи назв кольорів (відповідно польської та російської мов) протягом усього історичного періоду, причому у першій із названих розвідок залучено діалектні матеріали з цілого обшару Польщі.

На матеріалі як сучасної української мови, так і давньої писемности цю лексико-семантичну групу досліджувала О. Дзівак[3], у працях якої

---

[1] Zaręba A. Nazwy barw w dialektach i historii języka polskiego.— Wrocław, 1954.

[2] Бахилина Н. Б. История цветообозначений в русском языке.— М., 1975.

[3] Див., зокрема, праці Дзівак О. М. Дистрибутивний аналіз назв кольорів в сучасній українській мові // Дослідження з фонетики, граматики, лексики і фразеології української мови.— К., 1974.— С. 96—104; її ж. З історії назв кольорів // Українська мова і література в школі.— 1973.— № 9.— С. 81—84; її ж. Похідні назви кольорів в українській мові // Дослідження з фонетики, граматики, лексики і фразеології української мови.— К., 1974.— С. 112—127; її ж. Про систему назв кольорів у сучасній українській літературній мові // Українське мовознавство.— К., 1975.— Вип. 3.— С. 23—25.

назви кольорів аналізуються на лексико-семантичному і словотвірному рівнях, а також визначається „місце назв кольорів в лексико-семантичній системі сучасної української мови". Українську колористику опрацьовували під різними кутами зору А. Критенко[4], А. Кириченко[5], В. Горобець[6], О. Коваль-Костинська[7]. Найдокладніше проаналізовано назви кольорів у сучасній українській мові, а також у пам'ятках Київської Руси (останні, наприклад, у працях М. Суровцевої[8]), натомість період XIV—XVIII ст. з погляду мовного вираження української колористики майже не привертав уваги дослідників. Прагнучи заповнити цю прогалину, використовуємо для порівняння фактичний матеріал попереднього періоду та сучасної української мови, а також дані сусідніх слов'янських мов — передусім білоруської, польської та російської, які історично дуже тісно пов'язані з українською. Їх взаємовпливи та взаємопроникнення становлять інтерес щодо розвитку окремих лексичних груп, що виразно демонструє система слів на означення кольорів.

Матеріал для дослідження взято із трьох лексичних картотек — „Історичного словника українського язика" (за ред. Є. Тимченка), „Словника староукраїнської мови XIV—XV ст." та „Словника української мови XVI—першої половини XVII ст." (далі відповідно — Карт. Т.; Карт. ССУМ; Карт. СУМ*), які зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Опрацьовано також ряд пам'яток, що не ввійшли з тих чи інших причин до названих картотек. Дані для порівняння взято з картотеки „Гістарычнага слоўніка беларускай мовы" (Інститут мовознавства АН Білорусі) (далі — Карт. ГСБМ) та з матеріалів до „Лінґвістичного атласу Європи" (Інститут української мови НАН України) (далі — ЛАЄ), а також з опублікованих лексичних і лексикографічних праць.

Українські пам'ятки писемности дуже нерівномірно засвідчують назви кольорів, оскільки їх використання зумовлене стильовою і жанровою специфікою літератури. Найчастіше вербальна колористика трапляється в ділових документах. При переліковi речей у заповітах, заявах про пограбування чи інших актових матеріалах спостерігається намагання яко-

---

[4] Критенко А. Семантична структура назв кольорів в українській мові // Славістичний збірник.— К., 1963.— С. 97—111; його ж. Колір і барви в поезії Тараса Шевченка // Мовознавство.— 1967.— № 4.— С. 63—74.

[5] Кириченко А. Г. До семантичної характеристики назв кольорів у східнослов'янських мовах // Питання українського мовознавства.— 1960.— Кн. 4.— С. 127—136; її ж. Структурно-семантичні типи назв кольорів у східнослов'янських мовах // Доповіді та повідомлення Львівського університету.— 1955.— Вип. 6, ч. 1.— С. 111—115.

[6] Горобець В. І. З історії назв кольорів в українській мові // Культура слова.— 1977.— Вип. 12.— С. 56—65; його ж. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст.: На матеріалі українських діаріушів.— К., 1979.

[7] Коваль-Костинская О. В. Имена существительные — названия цветов в славянских языках (на материале русского, украинского и болгарского языков) // Українське мовознавство.— 1974.— Вип. 2.— С. 19—28.

[8] Суровцева М. А. К истории выражения цветовых значений в древнерусском языке XI—XVI вв.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— М., 1967.— 24 с.; ее ж. К истории слова „синий" в русском языке // Ученые записки Кишиневского университета.— 1964.— № 71.— С. 90—95; ее ж. Развитие цветового значения слова „красный" // Русский язык в школе.— 1970.— № 3.— С. 97—100; ее ж. Становление и развитие группы слов, обозначающих оттенки красного цвета // Лексика и фразеология.— Кишинев, 1973.— С. 41—53.

* Див. список скорочень у кінці статті.

мога точніше вказати забарвлення, особливости відтінків, узорів тощо. У цих пам'ятках зафіксована переважна більшість назв мастей тварин, зокрема коней, які мали особливе значення для тогочасного господарства. На матеріалі текстів ділового мовлення найкраще простежується територіальне поширення назв кольорів.

Багаті на колористику також травники і лікарські та господарські порадники, автори яких детально описували вигляд рослин чи інших складників пропонованих читачеві рецептів. Очевидно, звідси треба виводити початки тієї української термінології, що містить у своєму складі назви кольорів.

Література конфесійного характеру вирізняється з погляду колористики з-посеред інших пам'яток: особливости стилю вимагали небуденної лексики, не затертої побутовим мовленням. Тут використовувано символічне значення кольорів, коли *бѣлый* асоціюється зі святістю, чистотою, непорочністю, *чорный* — із силами зла і т. ін. Саме в цьому жанрі маємо значну кількість перекладних пам'яток, у яких використовується (але не тільки в них) ряд запозичень, зокрема групи червоного кольору (*багряный, пурпуровый, шарлатный*). Але слід зауважити, що назви кольорів у конфесійній літературі трапляються значно рідше, ніж у згаданих вище типах пам'яток.

Ще рідше досліджувана лексика вживається у літописах, хроніках — переважно для описів явищ природи, часом інших реалій. Інтермедії, вірші, відповідно до тогочасних канонів, практично не використовували лексики на означення кольорів, як і полемічна література, тематична специфіка якої не вимагала вербальної колористики.

Найважливіше для нас завдання — виявити максимально повний корпус назв кольорів, уживаних у пам'ятках досліджуваного періоду, та визначити їх семантику, для чого кожен випадок колористичного слововживання розглядаємо в широкому контекстуальному оточенні. На підставі значень назви кольорів групуємо в мікросистеми (далі — МС). Класифікацію (а мало не кожний дослідник пропонує власну), основану переважно на шкалі спектру Ньютона, можна було б вважати недоцільною, оскільки слід насамперед враховувати лінґвістичну природу слова, а не фізичні властивості реалій, названі ним. Але, незалежно від самого спектру, тут ідеться про назви, які мовою надані тому чи тому кольору, тобто така класифікація так чи інакше базується виключно на лінґвальному факторі.

Усі виявлені назви кольорів у межах своїх мікросистем ділимо ще на ахроматичні та хроматичні. До ахроматичних, тобто „некольорових", належать МС назв білого, сірого та чорного кольорів, кожна з яких протягом досліджуваного періоду зберегла своє стрижневе слово. У периферії відбулися певні процеси, які зумовили те, що тепер ці групи належать до розгалужених і здатних обслуговувати всі мовні сфери. Семантичний обсяг двох мікрогруп — білого і сірого кольорів — частково накладається, звідки виникає спільність лексичної реалізації ознак, які містяться в межах цього накладання (так, у лексемі *сивый* в одних випадках реалізується семема „білий", в інших — „сірий").

Ахроматичні мікросистеми в пам'ятках досліджуваного періоду кількісно обмежені. Можна вважати, що перша з них представлена однією назвою — *бѣлый*. Дві інші назви — *срѣбный і водпистый* — уживаються

в текстах рідко, та й до МС білого кольору їх можна віднести лише умовно. Але вона має виразну тенденцію до зростання, поширюючись у новий період мотивованими назвами: *алебастровий, крейдяний, молочний, сніжний* і т. д.

МС чорного кольору складається з двох назв — стрижневого слова *чорный* та назви масті *вороный* — мотивованого прикметника, утвореного від іменника *воронъ*. Слово *чорный* у наших пам'ятках виконує широкі функції, називаючи колір, творячи стійкі словосполучення, термінологічні одиниці та набуваючи образного значення. *Вороный* використовується тільки для означення масті, в обстежених джерелах — масті коней. У сучасній українській мові група чорного кольору поповнилася новими, переважно вторинними номінами: *агатовий, антрацитовий, вугляний, смоляний* тощо.

МС сірого кольору є проміжною між двома попередніми. Вона обіймає ряд абстрактних і мотивованих назв кольорів із стрижневим словом *сѣрый*. У її складі і власне українські назви, і запозичені з польської мови (*шарый, вилчастый*).

Слово *сѣрый* належить до найдавнішого пласта лексики, проте не має у давній писемности великого поширення. Значно частіше уживається західнослов'янський варіант цієї лексеми — *шарый*, який і дотепер зберігся у деяких діалектах української мови. На означення забарвлення (точніше, повну втрату його) волосся та масті тварин використовувалася назва *сивый*, яка тепер має значно ширшу сферу вжитку, хоч домінуючою лишилася давня валентність. Вибули із сучасного українського лексикону слова *сєдивый (шєдивый), плєснивый* і *вилчастый*. Прикметник *попєлястый*, мотивований, як і попередні, вживається і сьогодні — і в літературній мові, і в діалектах. Збереглися назви *мишастый* і *димчатый* (остання дійшла до нас у варіанті *димчастий*). При всіх змінах, яких зазнала мікросистема „сірий колір", вона майже не поповнилася в сучасній українській мові. Можна вважати, що її становлення відбулося на давньоукраїнському ґрунті, а процеси, що пройшли в МС, єдиній у цьому плані, мають реґресивний характер.

До хроматичних кольорів належать ті, що містяться в сонячному спектрі Ньютона (червоний, жовтогарячий, зелений, жовтий, синій і блакитний), а також так званий змішаний колір — коричневий.

Найбагатшою в українській мові є МС червоного кольору. За історичний період ця система зазнала певних змін. У писемних пам'ятках XIV—XVIII ст. до неї входили такі назви: *багряный, борщовый, бураковый, вишневый, кармазиновый, коралный, кривавый, маковый, пурпуровый, рожевый, рудый, румяный, червоный, шарлатный.*

Можна констатувати, що стрижневим словом МС у досліджуваний період є *червоный* — універсальна назва для визначення широкої гами відтінків цього кольору та одна з найуживаніших в українських пам'ятках. Відомо, що в писемності Київської Руси до аналізованої групи входило, за різними даними, від 7 до 10 назв кольорів. Пам'ятки XIV—XVIII ст. засвідчують 14 назв у найрізноманітніших морфологічних та фонетичних варіантах. Сучасна українська мова ще багатша на назви МС червоного кольору, її поповнили такі номени, як *калиновий, кумачевий, малиновий, рубіновий* тощо, які мають більшу чи меншу частотність уживання і ту чи іншу сферу функціонування.

Історія мікросистеми коричневого кольору, однієї з найрозгалуженіших, відзначається динамізмом. Це єдина група, в межах якої у досліджуваний період відбулися зміни в ядрі; відчутних перетворень зазнала також периферія. До цієї МС входять такі назви кольорів: *брунатный, бурый, глинястый, гнѣдый, горчичковать, карый, каштановатый, кофейный, смаглеватій, тисавый.* Аж до XVIII ст. центральне місце в мікросистемі займала назва *бурый* — давнє запозичення з не зовсім ясною етимологією, найпевніше — східного походження. До її семантики входить уся гама коричневого кольору, про що свідчить необмежена валентність уже в києворуський період. Із XVII ст. у всіх східнослов'янських мовах з'являється мотивована назва кольору *коричневый*, що швидко набирає універсальних колористичних властивостей і займає стрижневу позицію в МС, витіснивши на периферію свого попередника. В українській мові це слово з'являється як відносний прикметник, та на сучасному мовному ґрунті воно сприймається уже як немотивована назва кольору — одна з найпопулярніших на всій мовній території — і зберігає функцію ядерної.

У сучасній українській мові відтінки коричневого кольору позначаються такими одиницями, як, наприклад, *горіховий, кавовий, шоколадний.*

МС назв жовтогарячого кольору належить до тих, що зазнали значних змін протягом своєї історії. У києворуський період на означення цього кольору засвідчене слово *рудожьлть*. Відтоді, аж до кінця XVI ст., нами не виявлено репрезентантів цієї МС, доки не з'являється в документах слово *жолтогорячий*, яке стало стрижневим у мікросистемі і зберегло цю функцію до кінця досліджуваного періоду. Трохи згодом група поповнилася назвою *помаранчовый*. У новий час туди ввійшли назви *оранжевий* і *морквяний*, перша з яких належить до запозичених, інша — до питомих мотивованих. За нашими спостереженнями, у сучасній мові почала переважати назва *оранжевий*, витісняючи давніше слово *жовтогарячий.*

МС жовтого кольору належить до розгалужених і містить такі назви: *бурштиновый, восковый, жовтый, золотистый (злотковый), канаровый, половый (плавый), русый (русявый), соловый* і, можливо, *грушковый.* Найуживанішою з них була назва *жовтый*, проте *злотистый, половый* і *русый* також засвідчені досить часто. Решта іменувань використовувалася принагідно, в деяких випадках маємо по дві-три фіксації. Ця колористична група відчутно поповнилася у XIX—XX ст. мотивованими назвами, такими, наприклад, як *житній, лимонний, медовий, пісочний, пшеничний, солом'яний, цитриновий, шафрановий, янтарний* тощо.

МС зеленого кольору належить до типових малорозгалужених мікросистем і складається з трьох основних назв з фонетичними та словотвірними варіантами. Незважаючи на особливу поширеність у природі зеленої барви, лексем для її номінації несподівано мало: навколо стрижневого слова *зеленый* групуються назви *кропивный* і *травястый.*

Крім зазначених, до мікросистеми ввійшли в новий період розвитку мови інші мотивовані назви для номінації різних відтінків: *болотний, горіховий, малахітовий, салатний, смарагдовий, яблучний*, що дає підстави зараховувати сучасну МС до розгалужених.

* * *

Докладніше спинимося на двох цікавих мікросистемах — назви синього і назви фіолетового кольорів, які, незважаючи на певні притаманні їм особливості, можна вважати типовими для досліджуваної лексико-семантичної групи. Перша з них містить слова, які мають найдавніші фіксації у пам'ятках, друга — назви фіолетового кольору — належить до найпізніше сформованої в усіх слов'янських мовах.

До МС синього кольору ми відносимо також назви голубого, незважаючи на традиційний спектральний поділ, де цим барвам належать різні сектори. Проте в реальній дійсності ми сприймаємо блакитний колір світлим відтінком синього, так само, як рожевий — світлим відтінком червоного, бузковий — фіолетового і т. д. Можна сказати, що, наприклад, слова *світло-синій* і *темно-голубий* виступають абсолютними синонімами, називаючи те саме забарвлення.

Назви синього кольору в українській писемності не становлять розгалуженої мікросистеми. Крім слова *синий*, яке позначає широку гаму відтінків, для номінації темно-синього кольору вживалося слово *кгранатовый*, ясно-синього — *блакитный* і зрідка *голубой*, яскраво-синього — *лазуровый* і *василковый*.

Стрижневою назвою синього кольору є слово *синий*. Етимологи дотримуються думки, що воно походить від давньоіндійського кореня -***si**- із значенням „яскравий, блискучий" (див., наприклад, Фасм., III, 624) і належить до загальнослов'янської лексики: р. *синий*, бр. *сіні*, цсл. *синь*, болг. *син*, схв. *сȕњй* „сіруватий, синій", слн. *sínji*, ч., слц. *siný* п. *siny* (там само).

Слово *синий*, належачи в мікросистемі до абстрактних колористичних іменувань, має давнє походження. Проте історія його становлення як назви кольору (на відміну від більшости стрижневих колористичних назв) не закінчилася в доісторичний період — залишкові явища цього процесу можна спостерігати на матеріалі пам'яток Київської Руси, а, можливо, й пізніших. Приклади вживання його у таких словосполученнях, як *синии млънии, синее вино* („Слово о полку Ігоревім"), *синя яко сажа* („Житіє Андрія Юродивого"), *сини очи* (у п'яниці)[9], поряд з такими, як *сине море, синего Дону* („Слово о полку Ігоревім") ілюструють той факт, що семантика слова *синий* на той час повністю не визначилася.

Уже в найдавніших пам'ятках досліджуване слово мало широкий діапазон функціонування. Ця лексема містила у своїй структурі ряд сем, пізніше згаслих: сему „блискучий, яскравий, сяючий", яка, схоже, первісно була визначальною; сему „темний, чорний, чорний з синім відтінком або полиском"; сему „з синцем", а також пізнішу інтеґральну сему „синій". М. Мур'янов уважає, що „семантика прикметника *синій* сьогодні відрізняється від давньоруського періоду, коли вона була ближчою до значення сяючий, яскравий"[10]. Це саме підтверджує М. Суровцева, яка на підставі аналізу широкого фактичного матеріалу доходить висновку,

---

[9] Приклади наведено з дослідження Н. Бахіліної „История цветообозначений в русском языке".

[10] Мурьянов М. А. К интерпретации старославянских цветообозначений // Вопросы языкознания.— 1978.— № 5.— С. 22.

що „різні значення слова синій розвивалися в такому порядку: первісне його значення „сяючий, блискучий“ засвідчене в пам'ятках XII ст., паралельно вживалося слово *синій* у значенні „темний“. Пізнішими утвореннями слід вважати значення „з синцем“ (XIII ст.) і „чорний“ (XV ст.). Слово *синий* у значенні одного з основних кольорів спектру, середнього між голубим і фіолетовим, зафіксоване у пам'ятках з XIII ст.“[11]

Іншої думки дотримується Н. Бахіліна, доводячи, що „це слово вже в епоху найдавніших пам'яток [...] існує як назва кольору і вживається у сучасному значенні „синій“ або точніше „яскраво-синій“[12]. Сказане автор підтверджує прикладами з пам'яток: в дузѣ свойство суть чрьвеное и *сине* и зелено (Изб. Св., 1073 р.) та деякими іншими[13]. Вживання слова *синий* у значенні „чорний“ Н. Бахіліна датує не XV ст., як М. Суровцева, а XI—XII ст.[14]

Цікаво, що Г. Циганенко (ЭСРЯ, 424) вважає, що *синий* у києво-руську добу, крім указаних вище, мало також значення „багряний“, не підкріплюючи, щоправда, цього міркування жодними арґументами. Можна тільки здогадуватися, що йдеться, найімовірніше, про барву гематоми, синця, яку іноді позначають як „багряний“. Але колір гематоми майже завжди настільки складний, з такими тонкими переливами різних відтінків, що його важко однозначно визначити як „багряний“, так само, правда, як і „синій“.

Намагаючись пояснити вживання слова *синий* у значенні „темний, чорний“, Н. Бахіліна висуває гіпотезу щодо етимології цього слова, відмінну від загальноприйнятої: „Можна думати, що слово за походженням і в давнину близьке до позначення світла, тобто що в ньому збереглося значення „яке стосується світла, блиску“, але не „блискучий, сяючий“, а навпаки, „темний“, „тьмяний“, „позбавлений блиску, сіяння“[15]. Проте таке припущення поки що не підкріплене якимись доказами.

В українських писемних пам'ятках досліджуваного періоду слово *синий* вперше трапляється в XV ст. у словосполученні *синьıи рани* (зафіксовано також варіант *синъєвая рана*) із значенням „синець“: никто да нєсмѣєтъ... глобоу ис ни(х) брати ни за дшєгоубство... ни за татство... ни за кръвавыи рани а ни за *синьıи* рани (1467, ССУМ, II, 345); Коли(ж) кмє(т) па(н)у алюбо шлѧ(х)тичю раноу оучини(т) двє алюбо три за ка(ж)ноую раноу єі... а боудє(т) ли *си(нъ)євая* рана а кровава за мєчовѧю раноу соуди(м) (XV ст., там само).

Слід зазначити, що слово *синий (синъ, синь)* і в наступні століття не відзначається високою здатністю словосполучуваности. Найчастіше воно використовується (особливо в документах, присвячених кримінальним справам) для опису ран, слідів від побоїв, синців, а також ознак різних захворювань, наприклад: в паст҇ѹха Тишка ран много битых, *синих* по хрыбту и по роукам (Луцьк, 1558, AS, VII, 39); у Га(в)рила... ѡчи по(д)битыє, *сини* (Житомир, 1582, АЖМУ, 43); А другиє раны видє(л) єсми на нє(м) на хрыбтє, *синиє*, крывавыє, спу(х)лыє, ажъ увє(с) хрыбє(т)

---

[11] Суровцева М. А. К истории...— С. 95.
[12] Бахилина Н. Б. История цветообозначений...— С. 174.
[13] Там само.— С. 35.
[14] Там само.
[15] Там само.— С. 176.

син и кривыва(в) (!) (Щенієв, 1605, ДМВН, 63); мєщанъ барзо збили же ажъ ранъ збитихъ *синихъ* кривавихъ розознатъ нє можєтъ излѣчитъ (Київ, 1646, ЛНБ, 103, 22/Id, 2011, 1); лице побыто, где ударено, кровъ, по(д)ля уха рана кро(в)ю накипѣла, очи *синѣи*, где не бито било тѣло, бѣло, где бито, *сино*, а где не бито, бѣло ж (Новогородок, 1725, ДНРМ, 168); На осутки, то є(ст) плями по тѣлѣ, жолтявіє, *синѣ* (XVIII ст., ЛГП, 62); Пухлина та посполита биває *синя*, чорна (там само, 73); в(ъ) животѣ розніє о(т)мѣни, червонє, *синиє*, а нє толко на ногахъ (там само, 65).

У такому самому контексті вживаються і похідні від *синий* слова *синєвый, синявый, синятинный*: и за ѡказа(н)ємъ єго видє(л) є(с)ми на нє(м) раны крывавыє *синєвыє* битыє (Володимир, 1579, ЖКК, I, 168); у Га(в)рила Поцика(и)ла... раны на руцє право(и), повы(ш) ло(к)тя, *синє-вы(и)* (Житомир, 1582, АЖМУ, 43); видє(л) є(с)ми... рану... битую *синєвую* києвую (Житомир, 1609, ДМВН, 172); Раны *синявыи* и кривавыи, кийми битыи (Луцьк, 1575, Арх.ЮЗР, 8/VI, 423); видѣлъ на плечи правомъ разы *синявыи*, спина тожъ *синявая* (1693, Карт. Т.); видѣлъ, повѣдаетъ, плечи криваво *синятинные* всѣ збытие (1693, Карт. Т.).

У значенні „синець“ функціонував іменник *синятина*, який зберіг у своєму семантичному обсязі зв'язок з колористичною ознакою і, відповідно, з назвою кольору, від якої походить: На носе рана крывавая и под очима *синятыны* битые (1565, Карт. Т.); а потомъ Грицко Щоченченя оглоблею в руку правую вышей локтя ударил, аж ту рука вся спухла и кровю з *синятиною* набегла (Луцьк, 1622, Арх.ЮЗР, 1/VI, 526); Видѣлисмо збытоую до *синятинъ* гоубоу по(д) очима *синятини* и висо(к) тожъ до *синятини* збыти(й) (XVII ст., Карт. Т.).

Абстрактний іменник *синостъ*, який утворився від досліджуваного прикметника, також містить у структурі свого лексичного значення вказівку на колірну ознаку: Олѣєкъ роби(т) з ма(с)ла на подагрє, і на покорчєніє жилъ, и *синости* побитіє (XVIII ст., ЛГП 30); ganн(ъ)gрєна суха, знаки єй сії є(ст)... *синостъ*, а(лъ)бо чарнє плями болючіє (там само, 88). В іншому контексті це слово вжите в образному значенні і виступає як певний символ, хоч і не зовсім зрозумілий: Грѣха червєности и *синости* позбывши: И змазы южъ вшєлѧкои правєсѧ змывши (Львів, 1616, ЧИОНЛ, XXIII-3, 94). Цілком можливо, що в цьому поетичному творі проявляється своєрідна етимологічна ремінісценція, відголос давнини, коли *синий* означав також „темний, чорний“, що асоціювалося із злими силами, можливо, з дияволом. За свідченням П. Марковича, у народному побуті ця назва кольору мала символічне значення — у повір'ях пекельний вогонь має синій колір. Дослідник наводить приклад ритуалу „замовляння упиря“, записаного у недалекому минулому в одному з українських сіл Східної Словаччини. Під час виголошення формули заклинання присутні повинні стежити, червоне чи синє сіяння піднімається над могилою упиря. Червоне сіяння означало, що заклинач перемагає вампіра, синє — що той виявився сильнішим. У разі появи синього сяйва чоловіки, що асистують ритуалові, мають бити палицями по могилі упиря. „Символіка *синього* кольору тут має значення поганого вогню, чогось страшного“[16].

[16] Маркович П. Українські писанки Східної Словаччини // Науковий збірник Музею української культури в Свиднику.— Пряшів, 1972.— Т. 6, кн. 2.— С. 109.

Дещо відокремлено стоїть приклад з „Лексїкона славенороccкого" П. Беринди, де прислівник *сине* стоїть у ряді слів, які несуть у собі певного роду неґативні характеристики, і значення його, здається, зв'язане не із спорідненим прикметником на означення кольору, а радше зі згаданим вище абстрактним іменником: Бла́го: Ґды пи́ше(т)сѧ бе(з) ти́тлы, ѣ' росской мо́вѣ значи́тъ: Не гора́здъ, мдле, недо́бре... лѣни́во, гню́сне, не ѡхо́тне, блѣ'до, *си́не*, що трꙋпѣю фа́рбоу ма́е(т) (1627, ЛБ, 7). Якщо судити за найближчим оточенням цього слова, то тут ідеться про забарвлення, яке викликає неприємні відчуття або асоціації.

Прикметник *синий* у досліджуваних пам'ятках писемности вживається, крім уже вказаних випадків, для номінації барви тканин і предметів одягу: Одомашка синея у престола великого (Київ, 1554, КМПМ, І, дод. 10); же(н)ская шубка ли(с)я сукно(м) сини(м) лю(н)ски(м) крыта (Володимир, 1567, ЦДІАК, 28, 1, 2, 25); привилей... с привѣсистою печатю на шнꙋре шолкꙋ чирвоного, бѣлого, синего и жолтого (Несухоїже, 1571, AS, VII, 389); па(н) микола(й)... взя(л) кгва(л)товне... сукмано(в) лу(н)ски(х) сини(х)... и оубра(н)е лу(н)ское синее (Київ, 1590, ЦДІА СПб., 823, 1, 133, 73—73 зв.); отдал... жупан синий (Бориспіль, 1638, АБМУ, 26); взяли ж насилно... сукна синіого тонкого на одинадцать портиш (Ніжин, 1750, ГРУ 181).

Подеколи слово *синий* позначає забарвлення також інших реалій, наприклад, шкіри: мовь сномь Ізраилевымъ абы взѧли первость о(т) ко(ж)дого члвка, а то есть первост золото, сребро... и бисеръ, и шерсть козью, шкоуры *синїи*, и дерево негнїючое (серед. XVII ст., Хрон. 103 зв.). Воно могло використовуватися для атрибутивної кваліфікації певної хімічної речовини, очевидно, відповідного кольору: галуну и каменя синіого по фунту одному... води рѣчной албо дожчевой, варить часовъ 2 (1726, Карт. Т.). Тут, найпевніше, йдеться про мідний купорос, який донині в народі називають *синім каменем*. Слово *синий* входило і до складу фітоніма: и ничого иншого не скоштовалъ, ѡпрочъ трохи сꙋрового *синей* капꙋсты листѧ (Вільна, 1627, Дух. б., 6 зв.); Олꙋсъ по ла(т)нски... немецкаа или *синѧа* капꙋста (XVI ст. Травн., 329). Тут, як звичайно в термінологічних одиницях, до складу яких входять назви кольорів, маємо не лише вказівку на барву листя рослини; за допомогою колористичної ознаки ця рослина виділяється з-посеред інших однорідних. Досліджуване слово могло використовуватися і просто для позначення кольору рослини або її частини, не несучи при цьому термінологічного навантаження: то(й) цвѣт расте(т) промежь жита, нѣкоторыи(ж) цвѣтъ тое травы е(ст) *синъ* нѣкїиже багрѧнъ нѣкїи(ж) бѣлъ (XVI ст. Травн., 222 зв.).

Якщо звернутися до даних старобілоруської писемности, то можна зробити висновок, що досліджувана назва кольору використовувалася у ній дещо ширше, хоч і не так активно, як у староросійській мові. Приблизно такі ж у цих мовах і похідні утворення від досліджуваного прикметника. Наприклад, із значенням *„синець"* у білоруських пам'ятках вживаються іменники *синета, синетина, синетизна*.

Особливо високою частотністю вживання відзначається назва кольору *синий* у староросійських пам'ятках. Вона „використовується в описі зовнішности людини: блідого обличчя хворого або небіжчика, людини, що постраждала від побоїв [...] Ми знаходимо її в позначенні кольору водних джерел [...] Слово використовується в описах предметів, явищ природи

[...], часто вживане для позначення барви коштовних каменів, одягу і тканин, хатнього начиння та ін."[17]

Цікаво, що в деяких українських діалектних реґіонах словом *сіні* позначається голубий колір, про що свідчать, наприклад, записи із с. Хочино Олевського р-ну Житомирської обл., с. Яблуньки Турківського р-ну Львівської обл. (Карт. ЛАЄ). У с. Вороньків Бориспільського р-ну Київської обл. для позначення голубого кольору зафіксований демінутив *синен'кий* (там само). У Словнику М. Онишкевича (II, 214) *синявий* подається із значенням „голубий", а дієслово *засиніти* (про полотно) означає „посіріти": — Полотно, котре с'а б'ілит, тоди зараз *засин'ійе*, де дошч упаде (Он., I, 286).

В усній народній творчості назва кольору *синій* належить до дуже популярних. Якщо дотримуватися думки, що звичайно фольклорні твори відображають на лексичному рівні давніші часи, то можна вважати, що слово *синій* могло вживатися і в давніх українських писемних пам'ятках із значенням „святковий, багатий", пор.: Ремесничокъ якъ паничокъ,— а ручка бѣленька, *Синій* жупанъ, а въ руцѣ — тросточка тоненька (Закр. 36); Середульший брат добре дбає, На собі єдиний дорогий *синій* каптан має (УНДІП, 64). Очевидно, таке саме значення складного прикметника *златосиній* у народній пісні: Ой, із города із Трапезонта виступала галера... *Златосинім* киндякомъ по(о)бивана (УНДІП, 39). В народній поетиці назва кольору *синій* (*синенький*, а зрідка й *синявий*) виступає постійним епітетом при назвах водних обшарів: На синьому морі, Під припічком долі, Да там куца собака обметицю їла (УП, 74); А въ Козака столько вѣры, Якъ на *синемъ* морѣ пѣны; А въ дѣвчины столько ласки, Якъ на *синемъ* морѣ ряски (Закр., 93); Намовиу бим камінь, камінь, тей воду синьаву, Лиш не можу намовити дывчину більаву (ЕЗ, XI, 84). Уже в „Слові о полку Ігоревім" (список XVI ст.) знаходимо подібний приклад: Въстала обида въ силахъ Дажь-Божа внука... въсплескала лебедиными крылы на *синѣмъ* море (с. 107), отож, очевидно, це словосполучення побутувало протягом усього історичного періоду, так само, як і, ймовірно, наприклад, словосполучення *синенький цвѣт*: Цвѣли лозы при дорозѣ — *синенькимъ* цвѣтомъ (Закр., 108).

Трапляється в усній народній творчості також вживання слова *синий* для номінації не власне синього кольору, а якогось наближеного до нього відтінку чи такого, що нагадує *синій*: *Синій*, як курячий пуп (УНПП, 336); За *синій* ноготь не поратує (Висл., 42) тощо.

У сучасній українській літературній мові сполучуваність слова *синій* дуже широка; воно вживається в усіх жанрах літератури як у своєму основному значенні „яскраво-синій", так і для позначення різних відтінків синього кольору.

Назва кольору *голубый* у контексті давньої української мови належить до периферійних у МС назв синього кольору. Вона дуже скупо засвідчена досліджуваними пам'ятками, і її можна було б вважати оказіональною, якщо б не подальша доля цієї назви в українській мові.

У лексичній системі мови пам'яток Київської Руси це слово, очевидно, побутувало віддавна, оскільки в Іпатіївському літописі під 1187 р. воно

[17] Бахилина Н. Б. История цветообозначений...— С. 179—181.

трапляється у складі топоніма, що свідчить про міцне становище слова на мовному ґрунті: И повѣдаша вѣжи и стада Пловѣцкия у *Голубого* лѣса[18].

О. Дзівак обмежує число мов — репрезентантів цього слова до трьох: польської, російської та української. Н. Бахіліна пише, що „прикметник голубий відомий лише частині слов'янських мов, а саме східнослов'янським мовам"[19]. Але у тих чи інших формах його можна виявити і в інших слов'янських мовах. Якщо у старопольських пам'ятках вживалося слово *gołębi, gołąbkowy, gołębkowy* у значенні „властивий голубові" (SS, II, 452), тобто воно виконувало роль відносного прикметника, то словники сучасної польської мови вже фіксують *gołębi* у значенні „сизо-голубий" (WSPR, 228). У словацькій мові *holubí* означає „сірий, сіро-голубий"; у сербохорватській *гȍлубаст* — „сизий" (ЕСУМ, I, 556). Крім того, О. Преображенський наводить ще і давньопруське *golimban* „голубий" (Преобр., I, 142).

Етимологічні дослідження цієї назви кольору, що привертала увагу багатьох учених, не привели до єдиних результатів. Основною виявилася проблема пріоритету слів *голубий* і *голуб*, тобто того, котре з них було мотиваційним, а котре мотивованим у системі слов'янських мов. М. Фасмер, розкриваючи етимологію слова *голубий*, розв'язує для себе питання однозначно: „Від голуб — за синім полиском шийного пір'я голуба" (Фасм., I, 432). Такої самої думки дотримуються О. Потебня, Л. Булаховський, П. Черних. Водночас, наприклад, О. Преображенський уважає, що, навпаки, іменник *голуб* утворений від прикметника *голубий*: „назва голуб — за кольором" (Преобр., I, 142). Але у слов'янських мовах іменник усе ж частіше правив за мотиваційну основу назви кольору, що можна простежити на прикладі таких вторинних колористичних іменувань, як *гранатовий, фіолетовий, морковний, каштановий* і т. д., тобто назви конкретних предметів, які мають характерно забарвлену поверхню, стають підставою для творення назв кольорів; самі ж назви кольорів переважно бувають мотивантами у випадку творення абстрактних іменників із семантичною колористичною зумовленістю, пор.: *чорнота, білизна, сірість, зелень* та ін.[20]

У пам'ятках Київської Руси перші фіксації назви кольору *голубий* стосуються масті коней[21] і, мабуть, позначають якийсь відтінок сірого кольору. Таке ж лексичне значення цього слова підтверджується й даними сучасної української літературної мови, у якій *голубий* як масть тварини — це „темно-сірий", а, наприклад, похідне від нього слово *голубаня* — „темно-сіра корова" (див. ЕСУМ, I, 556). Припущення про вживання іменування *голубый* для позначення відтінку сірого кольору підтверджують і спостереження Н. Пелевіної, яка пише: „Слов'янські позначення синього і голубого кольорів виникли пізно, і в них можна

---

[18] Бахилина Н. Б. История цветообозначений...— С. 36.

[19] Там само.— С. 192.

[20] Можливо, саме тому всім іншомовним за походженням назвам кольорів, крім деяких, запозичених слов'янськими мовами порівняно недавно, як-от: *маренго, хакі, електрик,* чи трохи раніше — *беж, бордо* (останні, між іншим, мають паралельні слов'янські варіанти *бежовий, бордовий*), властиве типове слов'янське словотвірне оформлення.

[21] Бахилина Н. Б. История цветообозначений...— С. 194.

простежити інші колористичні значення, найчастіше ахроматичні"[22]. Аналогічне явище можна помітити також в інших мовах давнього періоду: „Немає виразного позначення голубого і синього кольорів і в давніх германських мовах"[23]. У староросійській мові це слово „з'являється в ділових пам'ятках як назва кольору тканин, одягу, а також кольору коштовних каменів [...] Можна припускати, що до XVI—XVII ст. значення прикметника визначалося як „світло-синій", тобто збігається із сучасним"[24]. З плином часу ця назва кольору вживається дедалі частіше: уже в староросійській літературі XVIII ст. „вона охоче використовується для описів явищ природи, кольору неба, повітря, води"[25], набуваючи, таким чином, універсальности словосполучення, властивої їй у сучасній російській літературній мові, так само, як і в сучасній українській.

У давніх білоруських пам'ятках назва кольору *голубый* засвідчена частіше, ніж в українських джерелах того ж часу. Переважно вживається для позначення барви тканин та одягу, рідше — килимових виробів, коштовних каменів. Нерідкі також випадки використання його як назви масті коней: пустил есми был коня свого, шерстю *голубого* (1579, Карт. ГСБМ); украдено коня *голубого* (1582, там само) і т. д. В одному з білоруських джерел аналізований прикметник короткої форми вжито для уточнення якогось (можливо, сіруватого або синюватого) відтінку чорного кольору шерсті коня. Очевидно, тут ідеться про світле підшерстя тварини: продал мещанину... коня своего на *голубе* вороного (1577, там само).

В українських писемних пам'ятках ми виявили єдиний випадок уживання назви кольору *голубый*, зафіксований у документі XVIII століття, який з мовного погляду дещо сумнівний: при том нашли [драгуны]... гайдамацкия пожитки... а именно:... шеровары стамедныя красныя адни, расшиты голуном *голубым* (Кременчук, 1750, ГРУ, 149). Як видно з цієї цитати, пам'ятка, схоже, була писана не українцем, хоч дане джерело пов'язане як з територією, так і з історією України. Отже, ми можемо говорити про досліджувану назву кольору лише за її спорадичною появою у творах фольклору, в яких вона використовується (часто в демінутивній формі), наприклад, для позначення кольору очей: А хто любить чорны очи, а я *голубенъки* (Закр., 112), а також називає колір одягу, причому, як і у випадку з прикметником *синій*, має додаткове семантичне навантаження, виступаючи з побічним відтінком „дорогий, багатий, святковий": Оглянувся — аж господар біжить, Як чорний ворон летить На воронім коні, В *голубім* жупані (УП, 60); За городом за Келебердою Там Овраменка вбито. Ой не за великі гроші вбито,— За жупан *голубенький* (УНДІП, 19).

Назва кольору *голубий* побутує і в українських говірках, особливо східного і центрального реґіонів (Сумська, Київська, Черкаська, Житомирська обл.), зафіксована також у Рахівському р-ні Закарпатської обл. і Турківському р-ні Львівської обл. (Карт. ЛАЄ). У бойківських говірках,

---

[22] Пелевина Н. Ф. О соотношении языка и действительности (обозначения красного и синего цветов) // Научные доклады высшей школы: Филологические науки.— 1962.— № 2.— С. 150.

[23] Пелевина Н. Ф. О соотношении...— С. 150.

[24] Бахилина Н. Б. История цветообозначений...— С. 194.

[25] Там само.— С. 196.

за даними словника М. Онишкевича, у значенні „голубий колір“ вживається слово *синявий*, у якому за допомогою суфікса **-яв**, котрий надає слову неповного вираження ознаки, реалізується сема „світло-синій“, „блідо-синій“, що, фактично, й є блакитним кольором (Он., II, 214). У буковинських говірках трапляється словотвірний варіант *голубовий*: Голубову кофточку я вже зносила (Мат. бук. гов., 90).

У сучасній українській літературній мові назва кольору *голубий* має необмежену валентність і широкий діапазон вживання, не поступаючись перед своїм синонімом *блакитний*, а, можливо, і передуючи йому за частотністю.

Назву кольору *блакитный* запозичено з польського *błękitny* „голубий, світло-синій“. Вживається також у бр. *блакітны*, ч., слц. *blankytný*, схв. *blakitan* з таким самим значенням, як і в українській мові.

У польську мову, на думку О. Брікнера, це слово потрапило з чеської, яка у свою чергу засвоїла його з латинського *blanchetus, blanketus* „світле полотно“ (Br., 31). А. Заремба вказує, що прикметник *блакитный* походить від назви тканини, так само, як *блаватний*[26]. І далі зауважує, що слово, будучи запозиченим з пізньої латинської мови, первинно означало „матеріал, біла тканина, потім матеріал світло-синього кольору (ця зміна відбулася, очевидно, на чужім ґрунті, ще до введення слова у польську мову), звідки блакитний — „світло-синій“[27]. За словником Лінде, *błękit* — це *„niebieski, bławatny, modry“*, тобто охоплює гаму синього кольору від світлих тонів до яскраво-синього (Linde, I, 121). ЕСУМ, не заперечуючи можливости запозичення польського *błękit* з пізньолатинського *blanchetus, blanketus, blanquetus* (що походить з франкського **blank* „блискучий“ і споріднене з н. *blank*) через чеське посередництво, пропонує також інший варіант — засвоєння його з свн. *blancheit* „біла, сталево блискуча фарба“ (ЕСУМ, I, 205). Останнє припущення збігається зі шляхом запозичення цього слова українською та білоруською мовами, який запропонував Д. Шелудько: „блакитний, бр. блакитный < п. *błękit* < ч. *blankyt* < н. *blank*“[28].

Перша фіксація назви кольору *блакитный* у старопольській писемності належить до 1428 р.: *Bla(n)tkythe — blauus ca*[29]. У білоруських пам'ятках вона засвідчена з другої половини XVI ст. і вживалася в кількох фонетичних варіантах — *блакитный, блакотный, бланкитный, блекитный, бленкитный, блокитный, блякитний* (ГСБМ, I, 50) — із значенням „голубий“. Окремі контексти, у яких наявна досліджувана назва, вказують на чітку диференціацію старобілоруськими джерелами голубого і синього кольорів — перший номінується словом *блакитный*, другий — *лазуровый* „яскраво-синій“, пор.: шнурковъ лазуровых и *блекитныхъ* локотъ ровно сто осмъ десятъ (1625, ГСБМ); жупанъ *бланкитъный*, жупанъ лазуровый (1636, там само). Слово *блакитны* зберегглося в активному лексичному фонді сучасної білоруської мови (ТСБМ, I, 383), натомість у білоруських діалектах воно не виявлене (див. СБГ).

---

[26] Zaręba A. Nazwy barw...— S. 44.

[27] Ibid.— S. 47.

[28] Шелудько Д. Німецькі елементи в українській мові // Збірник комісії для дослідження історії української мови.— К., 1931.— С. 42.

[29] Там само.— С. 47.

В українських писемних пам'ятках *блакитный (блакитьный, блакотный, блєкитный, блєнкитный, бликитный, блокитный)* вперше трапляються, як і в старобілоруських, з другої половини XVI ст.: Однорядокъ люньскій *блакитный* (1562, Тимч., I, 98). Звертає на себе увагу те, що вже наприкінці 70-х років XVI ст. це слово стало масово використовуватись у джерелах, що, очевидно, пояснюється назрілою практичною потребою в номінації голубого кольору, який раніше переважно називався за допомогою композити *свѣтлосиний.* Досліджувані пам'ятки традиційно майже виключно засвідчують приклади функціонування слова *блакитный* як назви кольору тканин і одягу, наприклад: кнг҃ня ма(р)я... оу мєнє заставила ризы о(д)ни адама(ш)ки *бліки(т)ноє* (Ковель, 1578, ЖКК, I, 118—119); прибыли дрѹгии ризы кита(й)чаныи *блаки(т)ныи* (Львів, 1579, ЛСБ, 1114); по(б)ра(л)... жупа(н) *блєки(т)ны(и)* (Житомир, 1582, АЖМУ, 44); Гербъ... въ полю *блакитномъ* (1582, Тимч., I, 82); долома(н) атласовы(й) *блаки(т)ны(й)* (Київ, 1617 ЦДІАЛ, 181, 2, 125, 2, 1 зв.); Трєтіє [фєлоны] *Блє(н)китныє* Адамашковыє (Луцьк, бл. 1627, ПВКРДА, I-2, 256); Поясо(в) чотыри: кита(й)чаны(и) *блокитны(и).* и бавє(л)няны(й) пстры(й) (там само, 257—258); Въ другой съкрынѣ... штучка крашенини *блаки(т)ной,* шовку *блаки(т)ного* лото(в) зо три (Долонтів, 1733, ДНРМ, 266); взято козаками Олишевскими... жупанок сукна *блакитного* (Ніжин, 1750, ГРУ, 181) і багато інших.

Значно рідше слово *блакитный* вживалося на позначення кольору інших реалій, наприклад, забарвлення неба: И заправды тѣло єст о которое опираєтсѧ зракъ нашъ: то єстъ о высоту нб҃а видимаго, котъроє видѣніє *блакитно* (1618, Тимч., I, 98); Тото нб҃о видимоє, которое видиме *блакотноє,* носитъ на собѣ свѣтъ (поч. XVIII ст., там само). Вживалося воно також для визначення кольору дорогих каменів: Ta kamenami sazene Dorohymi sut zelene Sut biłoie czerlonoie Sut *błakitne* ta świtnoie (Яворів, 1619, ЗНТШ, XXXV—XXXVI, 21 зв.), а також інших реалій: Можна якую хотя горѣлку блакитнымъ коліоромъ заправить (серед. XVIII ст., Тимч., I, 98).

Указані приклади не дають нам можливости точно встановити барву, названу словом *блакитный.* У лексикографічній праці Корецького йому відповідає латинське *caerulus* (1650, ЛК, 428), що має надто широке лексичне значення, щоб використати його для уточнення семантики досліджуваної назви: 1) „синій, лазуровий, голубий"; 2) „голубоокий"; 3) „темно-зелений"; 4) „темного кольору, темний" (ЛРС, 143).

Діалектні матеріали не репрезентують слова *блакитний.* У сучасній українській літературній мові воно належить до часто вживаних, особливо охоче використовується в поезії.

Назва кольору *лазуровый (лазоровый, лязуровий, лѧзоровый)* утворена від іменника *лазуръ (лазоръ),* який для слов'янських мов є запозиченням. Переконливу етимологію наводить О. Преображенський: „Слово це цікаве: першоджерело перс. *lajuvard* „синій камінь"; звідси ар. *lazoeward*; прикм. *lazuwardi.* З ар. слат. *lazur, lazurius, lazulum, vulgo azur* (Преобр., I, 430). М. Фасмер, також виводячи це слово з арабської мови, вважає, що воно через середньоверхньонімецьку потрапило до західнослов'янських (старочеської і старопольської) мов, а вже звідти — до східнослов'янських (Фасм., II, 450). Але треба пам'ятати, що шлях запозичення слів східнослов'янськими мовами, зокрема українською, не мусив пролягати через

західнослов'янські. Сумнівним щодо шляху запозичення через західнослов'янські мови видається й наш випадок. У старопольській мові слово *лазуръ (lazur)*, за даними SS (IV, 12), вперше фіксується у XV ст. (А. Зарембa подає приклади тільки з XVII ст. і — до речі, слідом за Ф. Міклошичем — вважає його тюркізмом), пор.: Lazur lazurium (1472 р.); Lazur lapis lazuri (XVI ст.). З XV ст. воно засвідчене також у старочеській писемності; цим же часом датується тут перша згадка прикметника *lazurowý (lazaurowý)* (Geb., II, 212). У давніх українських (а також російських) джерелах з XVI ст. зафіксовано назву кольору *лазоровый*. Мабуть, мотивант побутував у мові раніше, тим більше, що реалії, які позначалися словом *лазуръ (лазоръ)*, тобто фарба і камінь, „відомі на Руси, очевидно, з найдавніших часів"[30].

Слово *лазуровый*, мотивоване за предметною співвідносністю, позначає колір, що відповідає тому предметові, від назви якого утворений прикметник. В аналізованому випадку — це *лазурит*, але колір цього мінерала визначається в різних джерелах по-різному, наприклад, у найпопулярніших: „Колір синій, іноді з фіолетовим або зеленуватим відтінком" (УРЕ, VII, 554); „Мінерал темно-синього кольору" (СУМ, IV, 437). А вже прикметник *лазуровий* в останньому джерелі тлумачиться як „яскраво-синій; блакитний" і маркується стилістичною позначкою „поетичне" (там само). З наведених визначень видно, що ця назва кольору перебуває на межі двох колористичних лексико-семантичних груп — синього і голубого. Виходячи з фактажу писемних пам'яток староросійської мови, Н. Бахіліна так визначає семантику цієї назви кольору: „Слід вважати, що звичайно слово означає синій, яскраво-синій, яскраво-голубий колір, його дуже часто порівнюють і в давньоруських пам'ятках і у сучасній літературі з кольором неба"[31]. Очевидно, протягом своєї історії назва кольору *лазуровий* не змінювала значення, оскільки його мотиваційна співвідносність завжди була досить прозорою.

Якщо в староросійській мові досліджувана назва кольору була досить поширеною і мала необмежену сполучуваність, то в українських пам'ятках зустрічається лише кілька прикладів її використання. Найраніше це слово зафіксоване у фонетичному варіанті *лазоровый*: Панъ Дръвинский... до двора своего побрати казалъ... суконъ дву лунских з оксамитомъ, одна чирвоная, а другая *лазоровая* (1593, Арх.ЮЗР, 1/VI, 97). Саме цей варіант є найчастіше вживаним у староросійських писемних пам'ятках, а також у діалектах сучасноні російської мови[32]. У пізніших наших матеріалах виявляємо фонетичний варіант, який згодом став основним для цього іменування,— *лазуровый*: я(р)мякъ сукна лю(н)ского *лазурово(г)о* (Житомир, 1609, ДМВН, 126); жупано(в) фалє(н)дышовы(х) два — оды(н) лазуровы(и), а други(и) чи(р)воны(и) (Житомир, 1650, ДМВН, 205); Знайшли... курту *лазуровую* фалендишовую (1690, Карт. Т.). Наведені та більшість інших прикладів репрезентують вживання аналізованого слова для номінації кольору одягу. Наші матеріали містять лише два випадки використання цієї колористичної назви для позначення барви інших предметів: Свѣжій папер *лазуровій* от цукру натерти густо крейдою (XVIII

[30] Бахилина Н. Б. История цветообозначений...— С. 203—204.

[31] Там само.— С. 204—205.

[32] Там само.— С. 205—207.

ст., Карт. Т.); Фѣлъковыи квѣтъ *лазоровыи*, травіца малаѧ (XVIII ст., ЛГП, 96).

В одній із пам'яток назва *лазуровый* стоїть поруч з іншим колористичним іменуванням. Не зовсім зрозуміло, чи тут ідеться про змішані два рівноцінні кольори (двоколірне забарвлення предмета) чи про додатковий відтінок основного кольору — сірий з лазуровим відтінком або лазуровий із сірим відтінком: злупили жупанъ *лязуровы(й)* шары(й) (Житомир, 1606, ДМВН, 32). В окремих прикладах зустрічається номінація темного відтінку лазурового кольору, утворена шляхом словоскладання, як от: фєло(н) аксамиту *тє(м)нолазурового* взористого (Львів, 1637, Інв. Усп., 54 зв.); Анътепендионъ *темно-лазурового* адамашку (1637, Тимч., I, 24).

Назва кольору *лазуровий* у сучасній українській літературній мові вживається здебільшого в художній літературі, зокрема в поетичній мові, звичайно для позначення кольору неба, моря, квітів. Варіант *лазурний*, також з приміткою „поетичне", сучасні лексикографічні праці тлумачать як „те саме, що й *лазуровий*" (СУМ, IV, 437); він використовується у мові нарівні з попереднім. В українських діалектах, за нашими даними, ця назва не побутує.

Марґінальне слово сучасної мікросистеми синього кольору, *гранатовый (кгранатовый, кгранатовій, гранатовий)* належить до поширених колористичних номінацій відтінку синього кольору у пам'ятках української мови.

Якщо звернутися до словників української, білоруської й польської мов (у російській це слово не вживається), то виявиться певна розбіжність у його тлумаченні. С. Лінде, наприклад, дає таке пояснення: „Брунатного, індигового, фіолетового кольору" (Linde, II, 117). У ТСБМ (II, 78) одне із значень слова *гранатавы* — це „яскраво-червоний, кольору граната". Є. Тимченко семантику цієї колористичної назви розкриває так: „Кольору фрукта *Punica granatum*, темно-синій, індиговий", тобто виключає з лексичного змісту слова сему „брунатний", але, вводячи у тлумачення порівняння з фруктом, дає можливість оперувати досить широкою гамою відтінків (Тимч., I, 647). „Большой польско-русский словарь" (с. 234) перекладає досліджувану назву вже тільки як „темно-синій". У колізію з названими лексикографічними працями входить СУМ, у якому з обмежувальною приміткою „діалектне" це слово пояснюється як „темно-червоний" (СУМ, III, 156). Слово *гранатовый* як колористична назва справді збереглося в діалектах української мови, але не в цьому, первісному для нього значенні, а як назва темно-синьої барви. Невдалий також приклад, наведений у СУМі як ілюстрація: Лисам (тобто пальтам на лисячому хутрі.— **М. Ч.**), покритим *гранатовим* сукном, більше... шапкують. У часи І. Франка багачі носили верхній одяг модного тоді темно-синього, а не темно-червоного кольору.

Цю неточність у визначенні семантики слова *гранатовий* можна пояснити, розглядаючи його етимологію. Так, А. Заремба, посилаючись на дослідницю С. Скварчевську, пише, що воно „походить від назви фрукта гранат і первісно позначало насичений червоний колір (або радше пурпуровий), пізніше, коли побічний відтінок фрукта — темно-синій — був прийнятий як його основний колір, він почав позначати темно-синій колір (радше фіолетовий), тоді як вторинний іменник гранат „камінь", будучи

постійно пов'язаним з іменованим предметом, залишив за собою значення червоного кольору"[33]. Можна сказати, що СУМ припустився помилки в часі: на сучасному мовному зрізі слово *гранатовий* вже не могло позначати темно-червоного кольору, але в досліджуваний нами період таке його значення цілком імовірне. Однак фактичний матеріал не дає можливости розшифрувати значення аналізованого слова, оскільки всі випадки його вживання стосуються виключно номінації кольору тканини і предметів одягу (тобто не позначають речей із стабільним природним забарвленням), а також не мають лексичного оточення, придатного для порівняння колористичних іменувань з погляду їх семантичного наповнення, пор.: В той же скрыни было полкопеняче *кгранатовоє* кунами подшитоє (1590, Тимч., I, 647); Жупан канавацовый, делея *кгранатовая* (1597, там само); А при томъ сверилѣ пропало у его... кунтушъ каруно-ви(и) *кгранатови(и)* мужски(и) (Новогородок, 1723, ДНРМ, 137); В комнатѣ... кунтушъ *кгранатовій* женскій, зайцями по(д)шитій, старій (Глинськ, 1751, ДНРМ, 322); Кафтанъ... китайки *кгранатовой* (1757, Тимч., I, 647) і т. д. Очевидно, темно-синій одяг був популярний у давні часи, на що вказує частотність фіксацій слова *гранатовый* у писемних джерелах для номінації кольору одягу і тканин.

Як показують діалектні матеріали, у говорах сучасної української мови *гранатовий* трапляється, але рідко. Саме з такою обмежувальною ремаркою наводить його М. Корзнюк у „Словнику Північної Волині" із значенням „темно-синій": Мині кгранатовый сачик хурішии, як рудей (села Кречів, Лежниця Іваничівського р-ну Волинської обл.); зафіксоване воно і в наддністрянському діалекті (за даними ЛАЄ). Ця назва кольору належить до активного лексичного фонду в сучасній польській мові, а в сучасній білоруській слово *гранатавы* збереглося у первісному значенні „яскраво-червоний, кольору *граната*" (ТСБМ, II, 78).

Дуже пізно — у другій половині XVIII ст.— у харківській пам'ятці один раз ужито назву кольору *василковый*, що стосується забарвлення одягу: Никифор...— росту среднего, ... в одежде *василковой*, под ним мерен рыжий (Харків, 1771, ГРУ, 546). Проте з уваги на час і місце написання документа та на специфіку його лексики можемо вважати це слово іншомовним нашаруванням. У сучасній українській лексиці слово *васильковий* побутує у значенні „кольору квіток *васильків*; синій" (СУМ, I, 296), але переважно в східних мовних реґіонах.

Від XVII ст. у пам'ятках з'являється назва кольору *модрый*, що належить до МС синього кольору. Про це слово, поширене у давній і сучасній польській мові, О. Брікнер пише, що воно праслов'янського походження, а „подальші висновки непевні" (Br., 343). В ЕСУМ назва *модравий* із значенням „синьо-зелений" вважається польським запозиченням. Вона відома кільком слов'янським мовам: п. *modrawy* „блакитнуватий, синюватий", *modry* „блакитний, волошковий", ч., сл. *modravý* „синюватий, блакитнуватий", *modrý* „синій, голубий", вл. *módrawy, módry* „блакитний", нл. *modry* „те саме", болг. *мо́дър* „синій; блакитний; бірюзовий", м. *модрикав* „синюватий", схв. *mȍdar* „синій, сизий", слн. *móder* „блакитний". Походження слова виводиться із праслов'янського *modrъ* „блакитний" (див. ЕСУМ, III, 496). Який відтінок позначає слово *модрый* у текс-

---

[33] Zaręba A. Nazwy barw...— S. 53.

тах українських пам'яток, визначити складно. Можемо тільки припускати, що в контексті: Опоны... модрои барвы *брунатнои* (XVII, Хрон., 46) — досліджуване слово не виступає синонімом колористичного іменування *брунатный*, а лише останнє вказує певний відтінок — сіруватий, коричневий чи ще інший. У лексикографічній праці П. Беринди *модрый* вважається назвою синього кольору: Синета: Гуацинтъ, то є(ст), з модрогѡ єдвабꙋ, синій єдвабъ (1627, ЛБ, 113). В іншій пам'ятці це слово вказує на забарвлення неба, що також не дає підстав для визначення позначуваного відтінку: Небо... є(ст) подобно зеленой водѣ, на то(м) м(с)ць ходи(т). Дрꙋгое нбо ѡгнистое барвы, на то(м) слнце ходи(т). Третое нбо модрое барвы, на то(м) звѣзди ходя(т) (XVIII ст., Карт. Т.). У решті контекстів зазначене слово називає колір тканини: иние покры(т)е ꙋдѣлайте зъ шкꙋръ баранѣхъ чирвоно ба(р)вѧныхъ, а на(д) тые дрꙋгїе еще модріе да бꙋдꙋтъ, ѡпоны зъ четыре(х) барвъ... то е(ст) модрои барвы, брꙋна(т)нои темночи(р)вонои (XVII ст., Карт. Т.); Стрѣлци мѣли хорꙋговъ модрꙋю (XVII ст., Карт. Т.).

Таким чином, домінантою у цій мікросистемі є назва кольору *синий*, на означення яскраво-синього кольору вживалися ще назви *лазуровый* і *василковый; блакитный, голубый* і *модрый* називали ясно-синій колір; на означення темно-синього забарвлення використовувалася назва *гранатовый*. Остання з них залишилася в діалектному лексиконі. *Модрий*, мабуть, рідше за *гранатовый*, теж вживається в західних говорах. У словнику Є. Желехівського та С. Недільського подано варіант *модравий* із значенням „meergrün", що відповідає сучасному окресленню „кольору морської хвилі". Решта вказаних іменувань збереглася в літературній мові; крім того, МС „синій колір" збагатилася іншими назвами: *блаватний, волошковий, ізумрудний, індиговий, ультрамариновий* тощо.

* * *

Спеціальні найменування для фіолетового кольору в усіх слов'янських (а за нашими неповними даними, і в багатьох інших індоєвропейських) мовах з'явилися найпізніше. Це не означає, що фіолетовий чи бузковий кольори не називалися чи й не розрізнялися взагалі. Для їх номінації, очевидно, використовувалися одиниці інших мікросистем, наприклад, слово *вишневий*, що належить до МС „червоний колір", або ряд інших назв, які ми віднесли до цієї ж мікросистеми, хоч вони позначають змішану червоно-синю барву (але з перевагою першої),— *багряний, борщевый, бураковый, кармазиновый, пурпуровый, шарлатный*. Виявити на підставі досліджуваних контекстів, який саме колір позначають ці слова, неможливо, тому сказане раніше можна вважати тільки припущенням. Цілком можливо, що фіолетове забарвлення називалося за допомогою інших слів (наприклад, *брунатный*). На користь останньої назви свідчить контекст, у якому, схоже, нове найменування уточнюється, пояснюється давнішим (якщо тільки тут не йдеться про кілька предметів): возми... шаты пресвѣтлы(х)... *фїалковыхъ, бꙋрнатны(х)* (XVII ст., Карт. Т.).

Але на той час, коли з'являється спеціальна назва для позначення цього кольору — *фиалковый* (з одноразово засвідченим словотвірним варіантом *фѣолетовый*),— вказані слова звичайно не сплутували. Так, маємо засвідчене розрізнення слів *шарлатный* і *фїалковый*: якои фарбы

потребуешъ половой попели(с)тои жо(л)тои каштановои червонои: шарла(т)неи *фіа(л)ковои?* (кін. XVI ст., Розм. 50).

За походженням слово *фиалковый* — запозичення з французького *violet* (з лат. *viola* — „фіалка") (Фасм., IV, 192, 196), що через німецьке і польське посередництво засвоїлося українською мовою. М. Фасмер вважає, що російська мова цю назву запозичила через німецьку (у зв'язку з появою **ф** на місці французького **v**). Але, ймовірніше, вона до російської мови потрапила з польської або української, оскільки „прикметник *фиолетовый* з'являється в російській літературі не раніше як у другій половині XVIII ст."[34] При цьому спочатку вона фіксується якраз у словотвірному варіанті *фиалковый*. Можливо, що паралельно існувала також форма *фиолетовый*.

У старопольській мові слово *fioletowy* документується XVI ст. як відносний прикметник, а від XVII ст. у варіанті *fiołkowy* вживається на означення кольору[35]. Початком XVII ст. датується також використання слова *фиалковый* як колористичного найменування у білоруських пам'ятках: шаты преначи(ст)ши(х) фар(б)... *фиял(л)ковы(х)*, бу(р)натны(х), ша(р)латны(х) (Карт. ГСБМ). На прикладі цього контексту можемо спостерігати, що всі вказані назви кольорів, які є близькими за значенням і подекуди могли б заступати одна одну, вжиті для номінації різних кольорів.

Українські пам'ятки документують слово *фиалковый* у ролі відносного прикметника з XVI ст.: *фиа(л)кова* трава (XVI ст., Травн., 194 зв.). У цьому ж „Травнику" знаходимо свідчення, що смеа „колір квітів фіалки" реалізується словом *боградны*, що підтверджує наші припущення про використання його у значенні „*фіолетовий*": три соу(т) цвѣты *фїалковы* нѣкїа цвѣто(м) бѣлы, нѣкїа же черлены, нѣкїа же боградны, но тѣ всѣ три єдину силу имѣютъ въ врачеванїю (там само, 464). Натомість у пізнішому джерелі на позначення кольору таких квітів вжито лексему *лазуровыи*, пор.: *Фѣалъковъи* квѣтъ лазоровыи, травіца малаа (XVIII ст., ЛГП? 96).

Цитований „Травник" подає також контекст, який можна було б вважати до певної міри етимологічним дослідженням: Виωла по ла(т)нски... фїωленз по неме(ц)ки а по по(л)ски ино ру(с)ки *фїалко(в)* цвѣ(т) (XVI ст., Травн., 464). У староукраїнських лексикографічних працях подані переклади латинського і грецького (в латинській адаптації) відповідників аналізованих іменника й прикметника: *ianthinus, фѣя(л)кови(й)* (1642, ЛС, 223); *viola, фиялокъ* (там само, 414); *violari(us), фиялкови(й)* (там само); *calathiana viola, фия(л)ки ро(з)витые* (там само, 108); *melanion, фѣя(л)ка чо(р)ная* (там само, 266); *viola фіа(л)ки* (перша пол. XVII ст., Сем.). Не у всіх наведених контекстах це слово несе семантичне навантаження „колір", на що вказує хоч би промовисте словосполучення *фѣялка чорная*. Пам'ятки подальшого періоду переконливо засвідчують, що у семантичній структурі слова *фиалковый* значення „колір" є стабільним компонентом.

---

[34] Бахилина Н. Б. История цветообозначений...— С. 251.

[35] Див.: Siekierską K. Barwy staropolskiej przyrody // Studia historycznojęzykowe i dialektologiczne.— Kraków, 1992.— S. 33.

З XVIII століття писемні джерела ширше документують назву кольору *фиалковый* (переважно у фонетичному варіанті *фиялковый*), яка використовується для позначення барви тканин та одягу, а іноді також інших предметів, наприклад: еще тежъ сотницѣ пошивъ *фиялковую* гусарку на баволнѣ (XVIII ст., Карт. Т.); канак... на богатой *фіялковой* стонжцѣ завѣшенній (XVIII ст., там само); Кунтушъ *фиалкови(и)* карунови(и) му(ж)ски(и) (Новогородок, 1723, ДНРМ, 141); Єсть камення жолтое, блакитное и *фіалковое* и всякого цвѣту (1727, Карт. Т.); тамъ видѣли мигдали, же цвѣтутъ: цвѣтъ *фиялковій* (там само).

Сучасної форми *фіолетовий* у староукраїнських пам'ятках не виявлено, очевидно, вона запозичена в новий період з російської мови і переважає за вживаністю давніший варіант *фиалковый*.

Для ясно-фіолетового, тобто бузкового, кольору у досліджуваних пам'ятках спеціальної назви не виявлено. Слова *бузковий* „такого кольору, як квіти бузку; ясно-ліловий" (СУМ, І, 250) та *ліловий* „кольору бузку або фіалки; світло-фіолетовий" (СУМ, IV, 515) — це нові назви, перша з яких автохтонна, а друга належить до французьких запозичень.

Мікросистема „фіолетовий колір", за нашими спостереженнями, крім названих назв кольорів, інших одиниць не містить, у сучасній мові вона залишається слабо розгалуженою.

* * *

На основі аналізу фактичного матеріалу можна констатувати, що:

Лексика на означення кольорів, засвідчена в українських писемних джерелах XIV—XVIII ст., являє собою в основному сформовану ЛСГ відкритого типу, що легко піддається вичленуванню, здатну чітко і точно диференціювати переважну більшість кольорів та відтінків.

Кожна група протягом досліджуваного періоду зазнавала різних змін. У деяких з МС відбувався перерозподіл між ядром і периферією (наприклад, мікросистема коричневого кольору), заникали одні та з'являлися інші номінаційні одиниці, а загалом проходила кількісна і якісна еволюція кожної з них. Група фіолетового кольору має ту специфіку, що почала формуватися в історичний період.

Стрижневі назви кольорів відзначаються високою функціональністю. За певних умов вони можуть виступати в ролі іменування мало не кожного відтінку кольору в межах мікросистеми, а часом і сусідніх мікросистем. Новоутворені мотивовані прикметники, які переважно належать до периферії, часто вживаються зі словом *колір (барва)*, без якого вони семантично недостатні, якщо не мають контексту, що вказує на колористичну належність цього прикметника. Давніші мотивовані назви, які з'явилися в досліджуваний період, більшою мірою самодостатні й переважно не потребують додаткового уточнення, щоб бути правильно зрозумілими *(рожевий, вишневий, малиновий, бузковий)*.

Більшість стрижневих назв має праслов'янське походження. Периферію становлять переважно мотивовані питомо українські назви, утворені за реґулярною моделлю вторинної номінації. Запозичення, основу яких становлять тюркізми на означення мастей з МС коричневого кольору та окремі одиниці МС червоного кольору, пройшли на українському мовному ґрунті морфолого-словотвірну адаптацію.

Хронологічно частотність уживання назв кольорів нерівномірна. Документи XIV—XV ст. засвідчують найменшу кількість цих назв, у наступному столітті їх стає значно більше, хоч це переважно давні за походженням слова, які або не вдалося нам виявити, або з якихось причин не потрапили до пам'яток, або ж ці пам'ятки не дійшли до нас. У джерелах XVII ст. вже не тільки часто вживано назви кольорів та їх відтінків, а й з'являються нові компоненти системи — іншомовні запозичення і питомі мотивовані прикметники.

Процес поповнення назв кольорів не припинився і дотепер, що зумовлено розвитком науки, виникненням нових технологій, змінами моди чи смаків людей або іншими чинниками. У сучасній українській літературній мові назви кольорів — це повноцінна розгалужена група лексики, яка обслуговує всі мовні стилі й має властивість довільно поповнюватися новими одиницями, що творяться за реґулярною семантичною моделлю або запозичуються з інших мов.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ МОВ

ар. арабська
болг. болгарська
бр. білоруська
вл. верхньолужицька
лат. латинська
м. македонська
н. німецька
нл. нижньолужицька
п. польська
р. російська
сл. словацька
слн. словенська
схв. сербохорватська
ч. чеська
цсл. церковнослов'янська

ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АБМУ — Акты Бориспольского мейского уряда 1612—1699 гг. / Предисл. А. В. Стороженка.— К., 1892.

АЖМУ — Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 pp.) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук.— К., 1965.

Арх.ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов.— К., 1859—1914.— Ч. 1—8.

АЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.— СПб., 1861—1892.— Т. 1—15.

Бул. — Булыка А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы.— Мінск, 1972.

Висл. — Пословицы и поговорки Галицкой и Угорской Руси // Записи Русского географического общества.— СПб., 1869.

ГРУ — Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. документів.— К., 1970.

ГСБМ — Гістарычны слоўнік беларускай мовы / Гал. рэд. А. І. Жураўскі.— Мінск, 1982—1989.— Вип. 1—9.

ДМВН — Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. акт. док. / Підгот. до вид. В. В. Німчук, В. М. Русанівський та ін.— К., 1981.

ДНРМ — Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.: Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко.— К., 1976.

Дух. б. — Духовныи Бесѣды святого ѡтца нашего Макарія пустелника єгипетского о досконалствѣ Хрістіанъ Православныхъ...— Вільна, 1627.

ЕЗ — Етнографічний збірник.— Львів, 1895.

ЭСРЯ — Циганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка.— К., 1970.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: У 7 т.— К., 1982—1989.— Т. 1—3.

ЖКК — Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни // Акты, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— К., 1849.— Т. 1—2.

Закр. — Закревскій Н. Старосвѣтскій бандуриста: Избранные малороссийские и галицкие пѣсни и думы.— М., 1860.— Кн. 1—3.

ЗНТШ — Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка.— Львів, 1914.— Т. 117—118.

Інв. Усп. — Інвѐнтар сиріч порядноє описаня вещей обрітающихся в скарбці церковном при храмі Успенія... пречистої приснодіви Марії... описаний Костянтином Медзапетою.— Львів, 1637. Зберігається у відділі рукописів ЛНБ НАН України, ф. 5, спр. 2170, 1, арк. 1—80.

Карт. ГСБМ — Картотека Гістарычнага слоўніка беларускай мовы. Зберігається в Інституті мовознавства АН Білорусі.

Карт. ЛАЄ — Картотека Лінґвістичного атласу Європи. Зберігається у секторі діалектології Інституту української мови НАН України.

Карт. Т. — Тимченко Є. Картотека „Історичного словника українського язика". Зберігається в Інституті українознавства НАН України.

КМПМ — Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт исторического исследования.— К., 1882.— Т. 1—2.

ЛБ — Беринда П. Лексикон словеноросьский: Надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука.— К., 1961.

ЛГП — Лікарські та господарські порадники XVIII ст. / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко.— К., 1984.

ЛНБ — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.

ЛРС — Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь.— М.: Русский язык, 1976.

ЛС — Лексикон латинський Є. Славинецького / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1973.

ЛСБ — Документи Львівського Ставропігійського братства: рукопис кін. XVI — серед. XVII ст. Зберігаються у ЦДІА України у Львові, ф. 129, спр. 1.

Мат. бук. гов. — Матеріали до словника буковинських говірок.— Чернівці, 1971—1979.— Вип. 1—7.

Он. — Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок.— К., 1984.— Ч. 1—2.

ПВКРДА — Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— К., 1846—1859.— Т. 1—4.

Преобр. — Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка.— М., 1959.— Т. 1—2.

Розм. — Розмова (Рукописна українська пам'ятка кін. XVI ст.). Зберігається в Паризькій національній бібліотеці, шифри sln° 7; № 2.290.

Сем. — Семимовний словник (латинсько-новогрецько-турецько-татарсько-вірменсько-українсько-молдавський).— Перша половина XVII ст.— Зберігається у Бодлеанській бібліотеці в Оксфорді, шифр M. S. March 187.

ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. / Редкол.: Д. Г. Гринчишин та ін.— К., 1977—1978.— Т. 1—2.

СУМ — Словник української мови: В 11 т. / Редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін.— К., 1970—1980.

Тимч. — Історичний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка.— Х.; К., 1930—1932.— Т. 1, вип. 1—2.

Травн. — Травник — лікарський порадник XVI ст. Зберігається у ЦНБ Харківського ун-ту, шифр I—2, 121159 с.

ТСБМ — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т.— Мінск, 1978—1984.

УНДІП — Українські народні думи та історичні пісні.— К., 1955.

УНПП — Українські народні прислів'я та приказки.— К., 1961.

УП — Українська поезія, кін. XVI ст.— поч. XVII ст. / Упорядники В. П. Колосова, В. І. Крекотень.— К., 1978.

УТ — Український травник. XVI ст. // Romanoslavica, XIV.— Bucureşti, 1967 (фотокопія між с. 384—385).

Фасм. — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева.— М., 1964—1973.— Т. 1—4.

Хрон. — Хронограф серед. XVII ст.— Зберігається в Державній бібліотеці в Москві, ф. 236, № 4.

ЦДІАК — Центральний державний історичний архів України у Києві.

ЦДІАЛ — Центральний державний історичний архів України у Львові.

ЦДІА СПб. — Центральний державний історичний архів у Санкт-Петербурзі.

ЧИОНЛ — Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца.— К., 1879—1914.— Кн. 1—24.

AS — Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie.— Lwów, 1910.— T. 7.

Br. — Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1957.

Geb. — Gebauer J. Slovnik staročeský.— Praha, 1903—1913.— D. 1—2.

Linde — Linde S. B. Słownik języka polskiego.— Lwów, 1854—1860.— T. 1—6.

SS — Słownik staropolski.— Wrocław etc., 1955—1981.— T. 1—8.

WSPR — Wielki słownik polsko-rosyjski.— Warszawa; Moskwa, 1967.

Mariya CHYKALO

FROM THE HISTORY OF COLOUR TERMS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE (14TH—18TH CC.)

The colour terms attested in the written sources of the 14th—17th cc. present a largely consolidated lexical-semantic group. They were evolving both quontitatively and qualitatively. The basic colour terms are characterized by high functionality and ancient Slavonic origin. Chronologically, the frequency of the usage of colour terms in the Ukrainian language as is testified by the available literary records increases from the 14th to the 18th cc. Beginning with the 17 th c. these were not only names of colours and their shades which were frequently used but also new components of the system appear — borrowings from other languages and peculiarly motivated adjectives. The process of expanding colour terms is still in progress.

The quantitative and qualitative characteristics of colour vocabulary not only testify to certain tendecies of the development of the language but also provide material for some conclusions concerning the history of the very nation: its linguistic neighbours, the development of science, trade, wars, etc.

Ганна ВОЙТІВ

УКРАЇНСЬКІ НАЗВИ ОДЯГУ XIV—XVIII СТОЛІТЬ

Історія номенів групи „одяг“ викликає зацікавлення не тільки тому, що лексико-семантична система, а отже і окремі тематичні та семантичні об'єднання слів належать до найменш вивчених рівнів української мови. Інтерес до цього лексичного об'єднання визначається належністю назв одягу до лексики, тісно пов'язаної із одним з найрухливіших елементів матеріальної культури, що робить цю макрогрупу динамічною та стійкою і дуже цікавою з погляду дослідження кількісних та якісних змін, які можна простежити і у діахронії, і на синхронному зрізі.

Переважно до тематичної групи „одяг“ належать слова лексико-граматичного класу іменників, в основу виділення яких дослідники кладуть „ономасіологічну категорію предметности“[1]. Винятком є лише загальні назви, які виражають умовно-узагальнене поняття. Семантичні ознаки іменників-конкретних назв ґрунтуються на речовості позначуваних ними об'єктів, тому лексичне значення назв узалежнене властивостями реалій. Основу семантики цієї категорії слів нерідко становить конкретний референт або його зоровий образ. У такому випадку важливо в дослідженнях з історичної лексикології не вдатися до „осучаснення“ засвідчених у писемних пам'ятках назв, особливо, якщо зважити й на те, що контекст пам'яток часто не містить інформації, за якою можна було б ідентифікувати предмети. Відношення „вільної залежности“ або „відносної автономії“[2], що зберігаються між конкретнопредметними словами зумовлюють об'єднання цих лексем у тематичні групи, складовими частинами яких у свою чергу є лексико-семантичні ряди.

В українському мовознавстві маємо небагато історичних студій лексики на означення одягу. Першу спроба фронтального опису тематичної макрогрупи „назви одягу“ в діахронічному аспекті на матеріалі різностильових та різножанрових пам'яток української мови XI—XVIII ст. зроблено в академічному виданні „Історія української мови. Лексика і фразеологія“[3]. Ширше цю проблему досліджено на окремих синхронних зрізах. Так, історію назв одягу, засвідчених у писемних джерелах до XIV ст., на матеріалі існуючих словників та картотек детально висвітлено

[1] Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті.— К., 1988.— С. 45.
[2] Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка.— М., 1964.— С. 34.
[3] Історія української мови. Лексика і фразеологія.— К., 1983.— 743 с.

у дисертації Г. Миронової[4]. Нарівні з іншою лексикою, зафіксованою в українських пам'ятках києворуського періоду, компоненти групи „назви одягу" стали предметом дослідження у фундаментальній праці П. Коваліва „Лексичний фонд літературної мови київського періоду X—XIV ст."[5]. Лексика на позначення одягу в пам'ятках української мови XIV—XVIII ст. не була предметом спеціального дослідження. Принагідно до цієї теми зверталися автори статей та монографій, які займалися окремими питаннями історичної лексикології. Так, В. Горобець[6], вивчаючи лексику українських діаріушів XVIII ст., детально систематизує засвідчені у цих пам'ятках назви одягу, прикрас, головних уборів, вказує на особливості їх семантики, шляхи проникнення запозичень. І. Ощипко[7] аналізує назви одягу у межах тематичних груп, до яких входить побутова лексика. Л. Батюк[8] вказує на місце досліджуваної групи у мові козацьких літописів, житомирських актових документів, а М. Худаш[9] — у лексиці документів Львівського Ставропігійського братства.

Для докладнішого дослідження макрогрупи „одяг" у пам'ятках української мови XIV—XV ст. ми опрацювали матеріал трьох фундаментальних лексичних картотек — „Історичного словника українського язика" (за ред. Є. Тимченка), „Словника староукраїнської мови XIV—XV ст." та „Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.", які зберігаються в Інституті українознавства НАН України, лексику ряду пам'яток, що не ввійшли до названих картотек, зокрема опублікованих писемних джерел з другої половини XVII—XVIII ст. Простежено історичну долю кожної досліджуваної лексеми, максимально залучено дані пам'яток української мови києворуського періоду. Головну увагу зосереджуємо на назвах загальнонародного характеру, які стосуються одягу, що його носили вихідці з різних верств населення.

До тематичної групи „одяг" переважно входять видові назви предметно-побутового характеру. Лексеми зі значенням „одяг взагалі" утворюють нечисленний ряд: *одєжа (одєжда, одиꙗние, одѣанїѧ, одѣганє, одѣнє, одѣнъє, одѣнѧ), риза/ризи, платьє (платє, платꙗ убиръ (убєръ, убіоръ, убюръ, вбиръ, вбѣръ), шата/шати, строй, сукнꙗ*[10].

[4] Миронова Г. М. Названия одежды в древнерусском языке. Дис... канд. філол. наук.— К., 1978.— 220 с. (машинопис).

[5] Ковалів П. Лексичний фонд літературної мови Київського періоду X—XV ст.— Нью-Йорк, 1962.— Т. 1: Основний фонд.— 385 с.; 1964.— Т. 2: Запозичення.— 315 с.

[6] Горобець В. Й. Лексика історико-мемуарної прози першої половини XVIII ст.— К., 1979.— 127 с.

[7] Ощипко І. Й. Із спостережень над побутовою лексикою української мови (На матеріалі „Лексикону славеноросского Памви Беринди) // Пам'ятки української мови.— 1960.— Кн. 4.— С. 117—126; її ж. Побутова лексика українських грамот XIV—XV ст. Питання українського мовознавства.— Львів, 1962.— Кн. 5.— С. 90—102.

[8] Батюк Л. І. Лексика Літопису Самовидця // Дослідження і матеріали з української мови.— К., 1959.— Т. 1.— С. 24—36; його ж. Назви одягу в Актовій книзі Житомирського міського уряду кінця XVI ст. Питання історії української мови.— К., 1970.— С. 19—26.

[9] Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI — початку XVII ст. (На матеріалах Львівського Ставропігійського братства).— К., 1961.— 165 с.

[10] Див.: Войтів Г. В. Загальні назви одягу в писемних пам'ятках української мови // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах.— К., 1991.— С. 66—76.

Відповідно до об'єднання у групи за функціональним призначенням реальних компонентів одягу розчленовуємо на підгрупи номінативні одиниці: „назви натільного одягу", „назви поясного одягу", „назви верхнього одягу".

НАЗВИ НАТІЛЬНОГО ОДЯГУ

Підгрупу назв натільного одягу в українських писемних пам'ятках репрезентують слова *кошулѧ, рубашка/рубаха, сорочка, чехликъ*. Будучи синонімами, ці лексеми відмінні за походженням та місцем, що його посідають у системі української мови і історичного, і сучасного періодів.

Домінантою парадигми є слово *сорочка*, похідне від праслов'янського кореня *sork (пор. укр. сорочка, бр. сорочка, р. сорочка, стсл, срачица, слн. sračica). М. Фасмер вказує на зв'язок слова з литовським *šarkas* „одежа, сукняний каптан рибалок" поряд з „піджак, халат" і латиським *svarks* „сюртук, піджак" (Фасм.*, III, 724). Найранішим пам'яткам української мови релігійного змісту (Євангелія, Патерики) властиве вживання церковнослов'янської форми *срачица, срака*[11] (Фасм., III, 724), однак у текстах світського характеру, передусім у літописах, повсюдно засвідчено повноголосні форми *сорочка, сорочеца* (Срезн., III, 467).

За нашими матеріалами, у досліджуваний період слово *сорочка* фіксується аж у XVI ст.: Если кто хочет узяти сукманъ, дай ему и *сорочъку* (XVI ст., НЄ, 220); ничого на замокъ нє (и)дєть кромє сторожꙋ па(р)каново(мꙋ) на *сорочъкꙋ* ѕ гр(ш) (Житомир, 1552, ОЖЗ, 122). Однак те, що пам'ятки XIV—XV ст. не засвідчують слова *сорочка*, природно, не відтворює справжньої картини його функціонування в українській мові. Про широке використання лексеми свідчить характер пам'яток та географія поширення: *Сорочо(к)* колє(н)ски(х) шє(ст) (Володимир, 1561, ЦДІАК, 28, 1, 2, 42); ѧ... взѧ(л)... *сорочо(к)* є жє(н)скы(х) (Одрехова, 1567, ЦДІАЛ, 37, 16, 6); взято... *сорочокъ* жє(н)скихъ тонкихъ сємъ (Київ, 1591, ЦДІА, СПБ., 823, 1, 133, 80); *сорочок* жєнски(х) дєсять (Глинськ, 1751, ДНРМ, 323). Все це, а також стабільність у значенні, сприяє закріпленню за словом ролі домінанти у мікрогрупі „сорочка".

Засобом номінації видів сорочок є звична для тематичної групи „одяг" модель „іменник — прикметник". Прикметники в цьому випадку вказують переважно на функціональне призначення: а мєновитє... взєли... *сорочокъ* нєвєстских (Луцьк, 1595, ЛНБ, 5, II, 4048, 88 зв.); забрали... пнѣ О(л)ша(н)ская... *сорочокъ* му(ж)ских вусѣмъ (Новогородок, 1722, ДНРМ, 133); *сорочка* дѣвчача (Глинськ, 1756, ДНРМ, 341); *сорочка* дитяча о(д)на (там само, 340).

У фразеологізмах, де слову *сорочка* переважно належить головне смислове навантаження, яскраво виявляється тісний зв'язок номена з конкретними властивостями реалії й тими можливостями та особливим підтекстом, що їх вбачає у цій реалії суспільство: а в козака дꙋша в тѣлѣ, а *сорочку* воши ззѣли (XVIII, КТ); Зна(и)дє(т) сва(т)ба *сорочку* (бл. XVII ст., Клим. Зин., 227); Здоро(в) Тєрєшко в нову(и) *сорочцѣ* (там само, 226); Козак душа правдивая *сорочки* не має (XVIII ст., КТ). Тут у семантичній структурі лексеми *сорочка* актуалізуються потенційні семи „основний вид одягу", „вияв добробуту".

---

* Див. список скорочень у кінці статті.

[11] Миронова Г. М. Названия одежды...— С. 77.

З часом слово набуло переносного значення „захисна оболонка чого-небудь", а також спеціалізувалося як назва порожнини в машинах і апаратах, призначених для циркуляції рідини або газу, які охолоджують чи нагрівають що-небудь (СУМ, IX, 467). За словом усталилася здатність творити стійкі словосполучення: *гамівна сорочка; залишитися в одній сорочці; змокнути до самих сорочок; зняти останню сорочку; залишити без сорочки; оббирати до сорочки; промочити до сорочки; без сорочки родитися; у сорочці родитися* (СУМ, IX, 467).

Поряд із засвідченим уже в XVI ст. *сорочечка* (1572, КТ) у подальший період виникають похідні від слова *сорочка* деривати *сороченька, сорочина, сорочинка* (СУМ, IX, 466—467).

У списку XV ст. складеного на початку XIII ст. „Літописця Переяславля Суздальського" у значенні „вид верхньої легкої одежі" вперше задокументовано лексему *кошуля* як назву одежі, за фасоном дещо відмінної від сорочки, але функціонально тотожної: Латына... начаша пристроати собѣ *кошюли* а не срачици... и кротополие носити (Срезн., I, 1306; СРЯ, VII, 397). За свідченням етимологів, це праслов'янське запозичення з латинського casula „хатина, намет; (пізніше) плащ із каптуром", що є демінутивною формою лат. *casa* < **cat-j-a* „хата, курінь", яке, очевидно, зводиться до іє. **kat* „сплітати, скручувати" (ЕСУМ, III, 70; Фасм., II, 361—262; Пр. I, 374; Sławski, II, 547—548). На позначення різних видів одягу слово широко засвідчене у більшості слов'янських мов (пор. укр. *кошуля*, бр. *кашуля*, стр. *кошуля*, п. *koszula*, ч. *košile*, стч. košule, слц. *košeľa* [košuľa], вл. *košla* [košula], нл. *košula*, болг. [*кошуля*], м. *кошула, схв. кошуља*, стсл. *кошоулꙗ* — ЕСУМ, III, 70).

Як і його власне слов'янський відповідник *сорочка*, давнє запозичення *кошуля* фіксується досліджуваними пам'ятками української писемности з середини XVI ст.: Дванадцать *кошулъ* коленскихъ, шолком вышиваныхъ (Луцьк, 1563, РЕА, II, 127). Демінутив *кошулка*, за нашими даними, документується на початку XVII ст.: марѹша сє(н)ковая... скаржилася... и(ж) дала... Просто(г) поло(т)на на ѡсмъ *кошуло(к)* бѣлоголо(в)ски(х) (Львів, 1607, ЛСБ, 1046, 23 зв.).

На відміну від пам'яток російської мови, де запозичення адаптувалося зі значеннями „вид верхнього легкого одягу", „хутряна одежа, покрита тканиною", „сорочка" (СРЯ, VII, 397), українські джерела, подібно як і польські (SS, III, 358), вказують лише на реалізацію словом поняття „сорочка". До того ж у пам'ятках нерідко підкреслюється значення слова *кошуля* як назви натільної одежі: а па(н) послыша(в)ши воланє люде(й) зобраны(х)... ѹ во(д)но(й) *кошули* выбє(г) (Кременець, 1563, ЛНБ, 103, 26/Id, 1810, 23 зв.). Особливо виразно це явище простежується в контекстах, у яких слово вживається як видова назва у порівнянні з родовим словосполученням *платє бєлоє* „білизна": у Голєнача... скри(н)ку розлупавши, взяли, в которо(м)... было... *пла(т)я бєлого* того (ж) часу побрано, то єсть: *кошу(л)* хлопскихъ колє(н)скихъ чотыри, простых(х) *кошу(л)* — дєсєтъ (Житомир, 1584, АЖМУ, 105).

Означальні компоненти сприяють реалізації ознак „функціональне призначення" (*кошу(л)*... жє(н)скихъ три (Житомир, 1583, АЖМУ, 65); по(з)ваны(й) побра(л)... поло(т)на бєло(г) хлопъски(х) *кошѹ(л)* (Вінниця, 1610, ЛНБ, 5, II, 4052, 150); „фасон": *кошу(л)* колє(н)ски(х) до(л)ги(х) жоны моє(и) шо(л)ко(м) и бѣлю ро(з)шиваны(х) шє(ст) А *кошу(л)* коро(т)ки(х) колє(н)ски(х) ѡсмъ (1571, ЛНБ, 103, 5/Ic, 1855, 1 зв.-2); „тка-

нина“: *кошулъ...* поло(т)на колє(н)ского чотыри... *кошу(л)...* шє(ст)на(д)ца(т), полотна простого то(н)кого (Житомир, 1584, АЖМУ, 75).

Незважаючи на високу частоту вживання, значну сполучуваність та стабільне значення слова *кошуля* у пам'ятках української мови, в сучасній українській мові, на відміну від деяких інших слов'янських мов (пор. бр. *кошуля*, п. *koszula*, ч. *kišile*, слц. *košeľa*, м. *кошуља*, схв. *кошула*), воно не стало основним найменуванням одежі групи „сорочка“ в сучасній українській мові, хоч географія його побутування в діалектах широка. Лексикографічні джерела XIX ст. відзначають уживання слова у більшості реґіонів України (Гр., II, 297; Писк., 115; Верхр. 2, 29; Верхр. 4, 273; Жел., 373; 45, 83). На сучасному етапі розвитку української мови спостерігається локалізація лексеми в діалектах західного реґіону. Найяскравіше це явище, може, не без впливу польської мови, простежується у наддністрянському та надсянському говорах, хоч окремі вкраплення засвідчені на Волині, Поліссі (причому в деяких населених пунктах йдеться про верхню сорочку, в інших — про блузку) та на Поділлі (АУМ, II, № 293). Як застаріле і рідковживане слово *кошуля* зафіксоване в Матеріалах до словника буковинських говірок (МСБГ, IV, 90). На Пряшівщині воно побутує у фонетичному варіанті *кожеля* (АУМ, II, № 293). У бойківських говірках, крім нейтрального *кошуля*, досить поширені здрібнілі *кошулька і кошулейка* (Онишк., I, 384). Належність слів *кошуля, кошуленька* до діалектних засвідчує і Словник української мови (СУМ, IV, 318).

На відміну від слів *сорочка* та *кошуля*, які, хоч і на різних рівнях, стабільно вживалися і вживаються в українській мові, утворені від спільнослов'янського кореня **rub-* (Фасм., III, 510) *рубаха, рубашка* (вже на період фіксації у пам'ятках демінутив) не належать до назв, поширених в українській мові досліджуваного періоду. Вони не зафіксовані пам'ятками києворуської доби, а наявний у нас матеріал вперше документує слова *рубаха/рубашка* на початку XVII ст.

П. Беринда ставить слово *рубаха* в один ряд з церковнослов'янським *срачица* та власне українським *сорочка* (1627, ЛБ, 120), а в тогочасній народній „Пісні про Кулину“ (Tut chowaiu sczo zomaiu: Rubaszku, Siermieszku — 1625, П. про Кул. 24) емоційне навантаження семантики слова *рубашка* близьке до семантики лексеми *сорочка* у засвідчених вище фразеологізмах пізнішої фіксації: а в козака дѹша в тѣлѣ а *сорочку* воши ззѣли (XVIII, КТ); Козак душа правдивая *сорочки* не має (XVIII ст., КТ).

Слова *рубаха, рубашка* не зайняли важливого місця у досліджуваній мікрогрупі, напевне, через те, що вони з'явилися в мові тоді, коли основний репрезентант поняття „натільний одяг“ *сорочка* був широко засвідчений у лексичній системі української мови, і не принесли зі собою ні нового значення, ні відтінку значення. Сприяв цьому, мабуть, і факт, що *рубаха/рубашка* — основне найменування сорочки в російській мові, де воно побутує в пам'ятках уже в другій пол. XVI ст. (Срезн., III, 179) і з XVII ст. помітно витісняє відповідник *сорочка*, який зрідка ще вживався, переважно при описах майна феодальної знаті[12] (23, 111).

[12] Борисова Е. Н. Из истории некоторых слов бытовой лексики рязанских памятников XVII—XVIII вв.// Ученые Записки Балашовского педагогического института. Историко-филологическая секция.— Балашов, 1956.— Т. 1.— С. 111.

Отже, локалізація цього найменування в XVIII ст. у пам'ятках Лівобережної України може пояснюватись і деяким російським впливом: *Рубахъ* поло(т)на тонкого і толстого (Кременчук, 1748, ДНРМ, 318); мужеских *рубашо(к)* три (Ромни, 1744, ДНРМ, 305).

Історія вживання слів *рубаха/рубашка* в пам'ятках значною мірою зумовила і відсутність цих лексем в українській літературній мові сучасного періоду. Це, однак, не стосується діалектів — у сусідніх з російською мовою східних, а інколи й північних говірках (АУМ, II, № 293; Бабій, 61) вони побутують. В окремих випадках спостерігається локалізація слова на Волині та Хмельниччині (АУМ, I, № 293). У наддністрянському говорі натомість виникає власне українське утворення *рубатка* зі спеціалізованим значенням „груба (стара) сорочка" (Верхр. 4, 291; Верхр. 2, 61; СУМ, VIII, 891).

Діалектне розмежування в українській мові XIV—XVIII ст. яскраво виявляється в географії поширення слова *чехликъ* (пов'язане з *чохолъ* прасл. походження; прасл. форму реконструюють двояко: **čxlo* і **kъzlo* — Фасм., IV, 354), яке засвідчене лише у лемківських пам'ятках і, напевне, вживається на позначення різновиду жіночої сорочки: я... зєзнава(л) и(ж) є(м) взѧ(л)... *чє(х)ликъ* (Одрехова, 1576, ЦДІАЛ, 37, 16, 6). І Керницький вважає, що *чехликъ* — назва жіночої вишитої сорочки, яку застібали ззаду[13] (86, 147). У спеціалізованому значенні „вишивана сорочка" слово вживається в сучасних лемківських говірках (Коковський, 112).

Таким чином, у нечисленній мікрогрупі „сорочка" в пам'ятках української мови XIV—XVIII ст. основу складають праслов'янські за походженням лексеми: *сорочка, рубаха, рубашка, чехликъ*. Разом з тим широко засвідчене в українській мові досліджуваного періоду і побутує й досі у її говорах запозичене більшістю слов'янських мов з латинської слово *кошуля*. Домінантою мікрогрупи є слово *сорочка*, яке згодом стало основним найменуванням відповідної реалії в українській літературній мові, витіснивши синоніми *кошуля, рубаха, чехликъ* на периферію системи. Найменуванням цієї групи властива незмінність значення, якщо не брати до уваги незначних модифікацій.

НАЗВИ ПОЯСНОГО ОДЯГУ

Окрему підгрупу у пам'ятках української мови становлять назви поясного одягу, тобто ті найменування чоловічого і жіночого одягу, основним компонентом яких є пояс. Поясна одежа прикривала нижню частину фіґури, її одягали безпосередньо на сорочку. Натільний і поясний одяг становили своєрідний ансамбль.

Чоловічий одяг

Від найдавнішого історичного періоду поясним одягом чоловіків в Україні були штани, різноманітні за формою, кроєм та матеріалом, що спричинило появу різних найменувань на позначення цього одягу. У писемних джерелах XIV—XVIII ст. мікрогрупа „поясний чоловічий одяг"

[13] Керницкий И. М. Бойковские и лемковские лексические особенности в языке староукраинских памятников XVI—XVII вв.// Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу: Тезисы докладов / Советский комитет славистов. Комиссия ОЛА; ИРЯ.— М., 1975.— С. 147.

представлена номінативними одиницями *гачі/гаці, ногавиці, плюдри, портки, речи споднис, убране, шароварьі, штанъі*, вжитими, крім назви *убране*, у множинній формі. Містячи для читача досліджуваного періоду вичерпну інформацію про особливості позначуваних ними предметів, ці назви, однак, самі собою не можуть стати сучасному дослідникові достатнім критерієм для виявлення всіх властивостей названих ними різновидів одягу. Окремі ознаки цих реалій якоюсь мірою вдається визначити за допомогою контексту.

Мікрогрупа „чоловічий поясний одяг" не має чітко окресленого слова-домінанти (можна припускати, що якоюсь мірою цю функцію виконувало словосполучення *речи споднис*), а зв'язки між її членами мають радше позалінґвальний, аніж власне мовний характер.

Назва *гачѣ/гаці* засвідчена в нашому матеріалі в поодиноких випадках: *ѡстегнъі: Гачѣ, Ѹбра(н)е* (1627, ЛБ, 154); хлопцеви за буты, за шапку, за коцикъ, за кошулю и гацѣ — зл. 5 (Львів, 1649, Арх.ЮЗР, I/11, 408). У пам'ятках Київської Руси слово фіксується у церковнослов'янській формі *гаща* зі значенням „білизна" (Срезн., I, 511). Слово належить до поширених у слов'янських мовах (пор. р. гачи, стбр. кгачи, п. gacie, стч. hače, болг. гащи, м. гаки, схв. ráħe, слн. gača) і безпосередньо походить із псл. **gatja* (одн.) **gatje* (дв.), яке підтверджується старим запозиченням в фіно-угорських мовах (пор. фін. kaatio „штани", уг. *gatya* „кальсони", „селянські штани") (ЕСУМ, I, 483—484). Однак глибшої етимології слова встановити не вдалося. Дослідники вважають найімовірнішим пов'язання її з псл. **gatiti* „прикривати" (укр. гатити), яке стосується іншого одягу типу пов'язки, що закривав певні частини тіла (Br., 131; Sławski, I, 241—246; ЕСУМ, I, 484).

В інших східнослов'янських мовах слово *гачи* також засвідчене рідко. У староросійській мові воно появляється в XVII ст. і, крім значення „штани", набуває ще й значення „верхня частина задніх ніг худоби" (СРЯ, IV, 13), а в старобілоруській — у формі *кгачи, кгати*, засвідчене в кінці XVI ст. (Бул. 1, 148). У старопольській мові *gacie, gace* „штани", „пов'язка на стегнах, яку використовують під час купелі" (SS, II, 374; SPI, VII, 163). Слово збереглось у говорах української мови західного реґіону: *гачі* діал. „штани" (СУМ, II, 42); бук. *гачі* „верхні чоловічі штани з сукна домашнього виробу" (МСБГ, I, 84); лемк. *гаці* „кальсони" (Коковський, 112), бойк. *ґаті, ґаці, ґачі, гачі* „штани з тонкого полотна" (AGB, 1, N 141), *гаті, ґаті, гатки, ґатки* „підштанки"; *гачі* „штани з грубого полотна на літо" (Онишк., I, 162), покут, *гачі, ґатки* „штани" (PJ 44, 67), гуц. *гачі* „штани", „переважно штани з сукна", факультативно „кальсони", *гачі-крашеники* „фарбовані штани" (Карт. СГГ) (пор. також *гачник* „місце для пояса в кальсонах" (Жел., I, 138) „очкур" (Гр., I, 277; Карт. СГГ) гашник „очкур" (МСБГ, I, 84).

Слово *портки* пов'язане із коренем **pъrъt*, відомим у більшості слов'янських мов (пор. р. *портки*, бр. *портки* „шани" стсл. *прътиштъ, прътиште* „шматок тканини", болг. *пъртушина* „поношений одяг", схв. *пртенина* „полотно, полотняна одежа, білизна", слн. *prt* „полотно", ч. *prt* „груба тканина, полотно", п. *portki* „прості чоловічі штани"). Дослідники пов'язують етимологію слова **pъrtъ* з **porti* „пороти" (Фасм., III, 332; 339; Пр., II, 111).

У пам'ятках києворуського періоду слово *пъртъ* вживається в значеннях „шматок тканини", „покривало", „пелена", „оболонка", „лляна

нитка“, „ґніт“, „одяг священика“. У множинній формі *пърты* воно широко засвідчене як загальна назва одягу (Срезн., III, 1753—1755; СРЯ, II, 129).

Назва *портки* входить у систему української писемної мови значно пізніше — у другій половині XVI ст. і, на відміну від властивого для її твірної основи *пърты* широкого значення „одяг взагалі“, набуває конкретного значення „штани“: Боданъ (!) пѹрило... мелъ *по(р)текъ* плоте(н)ны(х) 4 па(р) черевико(в) (1583, Мит. кн., 54 зв.— 55). Слово *портки* як назву штанів з кінця XV ст. фіксують пам'ятки російської (СРЯ, XVII, 131), а у другій половині XVII ст. спорадично — білоруської[14] мов.

Слово переважно вживається як назва верхніх штанів, на що вказує сема „матеріал“: *портки каразеи белое* (Житомир, 1584, АЖМУ, 106), *портки фалюндишъ лазуровые* (Володимир, 1599, Арх.ЮЗР, 6/І, 173), *портки лунские синие* (Житомир, 1618, Арх.ЮЗР, 3/І, 229), однак, зокрема при наявності опозиції *убране/обране — портки*, в деяких контекстах, можливо, слово вживається й на означення спіднього одягу: кожух новый, чоботы... обране новое суконное, сорочок 2, порток 2... ест при нем (Бориспіль, 1638 АБМУ, 25—26). Діалектологічні дослідження пізнішого часу підтверджують таке розмежування семантики слова *портки*. Воно зберегло і узагальнене значення „штани“ (PJ 44, 67), і конкретизоване — „штани з полотна“ (Верхр. 2, 83; Карт. СГГ), „кальсони“ (Онишк., II, 118; Карт. СГГ). У гуцульських говорах на означення білих штанів з домо-тканого полотна засвідчено також похідне утворення *поркіниці* (Карт. СГГ).

Прозоре за своєю етимологією слово *ногавиці* утворене суфіксальним способом від *нога* (пор. ще *рукавиця*) і називає частину одежі, якою покривають ногу (Фасм., III, 78—79; Пр., I, 69). Як назва поясної чоловічої одежі у формі pluralia tantum воно вперше документується у Переяславському літописі початку XIII ст.: и ѧки гворъ в ногавици створше, образъ килы имоуще (Срезн., II, 461). Слово увійшло до числа небагатьох назв одягу, засвідчених у пам'ятках XV ст.: а у сирѧтьскомъ отъ крамныхъ рѣчеи, отъ шапокъ, от ногавицы по три гроши (ССМ, II, 56) і збереглося у документах до XVIII ст.: А в козака дѹша в тѣлѣ, а сорочку воши зз'ѣли *ногавицѣ* до половицѣ (XVIII ст., КТ), але частота його вживання у пам'ятках незначна. Дослідники історії російської (СРЯ, XI, 415; 96, 76) та польської (SS, V, 290) мов вказують на широке значення „частина костюма, що облягала ноги“. Значення „штани“ більше властиве слову *ногавицы* у білоруських джерелах[15]. У сучасній білоруській мові слово *нагавіцы* із значенням „штани“ має розмовний характер (ТСБМ, III, 224). У багатьох слов'янських мовах за лексемою *ногавиця* закріпилося значення „холоша“ (пор. р. діал. *ногавица*, бр. діал. *ногавіца*, п. *nogawica*, ч. *nohawica*, слц. *nohawice*).

В українській мові у множинній формі *ногавиці* слово зберегло значення „суконні штани“, а в однині *ногавиця* „холоша“ (СУМ, V, 439). Морфологічний варіант *ногавки* у західноукраїнських говорах маркується як „полотняні штани“ (СУМ, V, 440).

---

[14] Козырев И. С. Очерки по сравнительно-исторической лексикологии русского и белорусского языков.— Орел, 1970.— С. 75.

[15] Там само.— С. 77.

Лексема *убранє/обранє* починає широко вживатися в українській мові з середини XVI ст.: Двое *убране* влоское (Луцьк, 1563, РЕА, II, 127). На означення поняття „вбрання для ніг" слово *ubranie* засвідчують пам'ятки польської мови (SW, VIII, 205), що, можна допустити, і сприяло появі в українській мові форми *убранє* власне на означення чоловічого поясного одягу, хоч українській мові досліджуваного періоду властивими є пов'язані з темою „одяг", утворення, похідні від псл. **bьrati, bero* < *іє *bher* „носити, приносити" (ЕСУМ, I, 248) (пор. *убиръ, убирати, убраный, убрати*). Раніші фіксації слова *убранє/обранє* стосуються західних і центральних територій: *убран(н)я* положє(н)ны(х) — шєстєро (Житомир, 1584, АЖМУ, 105), *ѹбра(н)є* лю(н)скоє блаки(т)ноє (Київ, 1591, ЦДІА СПб., 820, 1, 133, 82); за *ѡбраня* по(л)гривны (Львів, 1607—1645, РДВ, 25). З першої половини XVII ст. пам'ятки засвідчують його поширення в східних реґіонах: *убрання* чєтвєро (Новогородок, 1722, ДНРМ, 133).

У досліджуваний період немає форма *убрання/вбрання* у родовому значенні „сукупність предметів, виробів із тканини, хутра, шкіри та ін., якими одягаються, закривають тіло, одяг" (СУМ, X, 360). Підтвердженням того, що слово *убранє* означає видову назву чоловічого поясного одягу, могло бути використання його у перекладній частині словника П. Беринди із цим значенням: ѡстєгны: гачѣ, *ѹбра(н)є* (1627, ЛБ, 134), а також відсутність будь-якої, крім слова *убранє*, лексеми на позначення поняття „штани" при переліку тематично близьких назв: войт... отъбивши въ коморы замок взял двѣ паре ботов, пару черевиков, пул осмы пары подошов, сукъню лунъскую гулубую, *убране* того ж сукна, которого и сукня (Луцьк, 1566, СИМКЦА, 61); На ѡдиѧнъє шпита(л)ныхъ слєпы(х) хромыхъ мѹжского станѹ дєсѧ(т) же(н)ского дєсѧ(т) ѡсобъ сєрмѧгами соро(ч)ками и *ѹбранъѧми* шапъками и ботами (1632, ПВКРДА, I-1,133). Слово вживалося на позначення верхнього сукняного, інколи замшевого чоловічого поясного одягу: *убранє фалє(н)дышовоє* (Житомир, 1606, ДМВН, 58); *обране суконное* (Бориспіль, 1638, АБМУ, 25); *убранєи* двоє *бєлоє каразєи* (Володимир, 1578, ТУ, 169), *убра(н)є замъшовоє* (1570, КТ). Крім того, слово маркується як назва штанів з полотна: *у(б)ра(н)я полотє(н)ны(х)* — шєстєро (Житомир, 1584, АЖМУ, 105), *убране портное* (1694, КТ).

Згодом слово *убранє/обранє* переходить на периферію семантичного ряду „штани" і вже у XIX ст. локалізується лише на Гуцульщині як назва синіх широких штанів фабричного сукна без клинів[16]. Дослідники гуцульського говору на сучасному етапі такої назви не виявили. Лексема збереглася у надсянському та наддніпрянському говорах як назва чоловічого костюма.

Слово *штани* належить до пізно засвідчених номінацій сукняного та полотняного чоловічого поясного одягу: *штаны суконьніє* (1734, КТ); *штани сермяжніє* (XVIII ст., КТ); [Дѣвчата] и минѣ полотна на штани дадуть (XVIII ст., КТ). Однак виявлення твірної основи цього слова в антропонімах першої половини XVII ст.: *Штана* ѡдна (1649, РЗВ, 36, 401) (пор. розм. штанина, діал. *штанка* „холоша" — СУМ, XI, 534) і *Штанко* (1649, РЗВ, 30 зв.) (пор. *Штанько* — той, хто носить штани

[16] Головацкий Я. О народной одеждѣ и убранствѣ Русановъ или Русскихъ въ Галичинѣ и сѣверо-восточной Венгріи.— СПб., 1877.— С. 66, 82.

(Гр., II, 512) значно зміщує вглиб період утвердження цієї лексеми в системі української мови.

Суперечлива етимологія слова *штани* призвела до припущень різного характеру: одні автори вважають його тюркізмом (Фасм., IV, 477), інші — іранізмом[17]. Існує думка і про спорідненість слова з псл. **stegno* (пор. *остегны: гаче, убра(н)е* (1627, ЛБ, 68)[18].

У староросійській мові слово *штаны* засвідчене на початку XVII ст.[19], у старобілоруській — значно раніше, в середині XVI ст.[20]. Однак воно рідко виявлене в пам'ятках старобілоруської мови, а його пізніше утвердження у літературній мові (ТСБМ, V, 395) може бути зумовлене українським та російським впливами. Слово *штани* — поширена нейтральна назва чоловічого поясного одягу в сучасній українській літературній мові. У переносному значенні воно вживається як назва особи чоловічої статі, у ролі мисливського терміна — на означення шерсті, пір'я на зовнішньому боці ніг у тварини, які відрізняються від іншого покриву (СУМ, XI, 534). Поряд із словом *штани* у мові побутують спільнокореневі утворення *штаненята, штанина, штанка, штанці, штанчата* (там само).

Комплексне найменування *сподни речи/сподние речи* (пор. речь <**rekti*, **reko* — Фасм., III, 465, 478); *сподни* < *спод* < **pod* (Фасм., III, 295) засвідчене в пам'ятках української мови з середини XVII ст.: а дочка моя, боронячись, *сподніѣ рѣчи* розодрала Савъцѣ (1667, КТ). У зв'язку з тим, що слово *речь* у множинній формі вживалося в широкому узагальнювальному значенні „одяг, білизна, предмети особистого користування" (так и шатки и плате белое и инших не мало *речей* мела есми.— Володимир, 1567, Арх.ЮЗР, 8/III, 135), виникає потреба граничної (у відповідності з властивостями мови) мотивованости іменування[21], що і призводить до появи номінативного словосполучення, у якому слово речі втрачає узагальнювальний характер: *спо(д)ныхъ рєчє(й)* двоє фалє(н)дишовыє ѡ(д)ни, другиє покляковыє (Житомир, 1650, ДМВН, 193).

Наявність на позначення чоловічого поясного одягу синонімічних однослівних назв спричинила те, що стійке словосполучення *сподниє речи* виходить з лексичного складу української мови. Однак у південно-західних говорах як синонім до слова *штани* вживається множинний субстантив *сподні*. Подібне утворення характерне для інших слов'янських мов (пор. п. *spodnie* „штани" — SW, VI, 308; р. *сподники* — ССРЛЯ, XIV, 547; бр. *сподніčкі* „кальсони" — ТСБМ, V, 269). Можливо, що українське *сподні* — це результат явища семантичної конденсації, але, найімовірніше, широке побутування слова у південно-західних говорах зумовлене активним раніше вживанням на згаданій території польської лексеми *spodnie*.

[17] Трубачев О. Н. Из словянско-иранских лексических отношений // Этимология, 1965.— М., 1967.— С. 40—41.

[18] Откупщиков Ю. В. Тюркское ли заимствование слово *штаны*? // Этимологические исследования по-русскому языку.— М., 1963.— Вып. 4.— С. 109—110.

[19] Борисова Е. Н. Из истории некоторых слов бытовой лексики рязанских памятников XVII—XVIII вв.// Ученые Записки Балашовского педагогического института. Историко-филологическая серия.— Балашов, 1956.— Т. 1.— С. 132.

[20] Козырев И. С. Очерки...— С. 79.

[21] Способы номинации в современном русском языке.— М., 1982.— С. 89.

У поодиноких випадках староукраїнські тексти XVII ст. засвідчують у значенні „штани" лексему німецького походження *плюдри* (нім. *Pluderhose*): Самуило Сѹлима... єще два по(л)ковники... самого живо взѧвши... ѹ *плюдры* порохѹ насипали (серед. XVII ст., ЛЛ, 172); Tam wsi Nimci *pludry* swy zaszargali (XVII ст., КТ). За свідченням польських дослідників, слово *плюдри* служить на позначення широких штанів з буфами, які носили баварці та шведи (Goł., 171) (пор. *pluder* „німець", „швед" — SW, IV, 239). Слово добре прижилося на польському мовному ґрунті (пор. *pludry, pladry, pludereczki, pluderki, pludraczka, pludrak, pludrzasto, pludrzasty, pludrzysko* — SW, IV, 239), неодноразово засвідчене у білоруських пам'ятках (пор. *плюндры, плюдры, плюдерки, плюндрыки* — Бул. 1, 245). В українській мові досліджуваного періоду слово *плюдри* перебувало на периферії семантичного ряду „чоловічий поясний одяг" і позначало лише конкретну, не властиву українському костюмові, реалію. Та оказіонально слово вживалося в українській мові ще у XIX ст. Я. Головацький згадує про нього як про назву жовтих штанів з овечої замші, які носили міщани Надвірної[22].

Слово *шаровари/шаравари* запозичене українською мовою через тюркське посередництво з ір. *šаrаvāra — „штани", нперс. *šalvar* (Фасм., IV, 410) і починає документуватися пам'ятками з першої пол. XVII ст. на позначення широких козацьких штанів особливого крою: ѡдѣяниє на нємъ — тото рубашка да *шаравари* овчинниє бѣлѣ (Прилуки, 1740, ДНРМ, 281); *шароварыи...* вишневыи (XVIII, КТ); *Шаровари* синие (1757, КТ). Слово *шаровары* у російській мові засвідчене не раніше XVI ст. У білоруській мові воно фіксується в другій половині XVI ст. у формі *шаловары* (Бул. 1, 359), найближчій до слова-етимона.

Слово *шаровари* сьогодні входить до загальновживаного розряду української лексики і має значення „широкі штани особливого крою, які переважно заправляють у халяви; штани такого крою, зібрані біля кісточок унизу, які є частиною національного одягу деяких народів", „спортивні штани такого крою" (СУМ, XI, 410, 414).

Жіночий одяг

Мікрогрупа „жіночий поясний одяг" у пам'ятках представлена назвами *запаска, запоѫска, индеракъ, плахта, сподницѧ, фартухъ*. Жодну з них не можемо вважати домінантою.

Критерій розмежування позначуваних цими лексемами реалій полягає, по-перше, у тому, зшитий чи незшитий одяг вони становлять, і, по-друге, зі скількох полотнищ складаються. Дослідники відзначають кілька способів створення жіночого поясного одягу за допомогою незшитих (одноплатовий і двоплатовий одяг), частково зшитих та зшитих прямокутних деталей. Незшитий та напівзшитий жіночий поясний одяг належить до найдавніших видів слов'янської одежі[23]. У пам'ятках української мови такий тип вбрання іменується словами *запаска, запоѫска, плахта, фартухъ*.

---

[22] Головацкий Я. О народной одеждѣ...— С. 31.
[23] Матейко К. І. Український народний одяг.— К., 1971.— С. 73.

Віддієслівне утворення *запаска*, споріднене із *пасъ*, належить до спільнослов'янських найменувань поясного одягу. Воно засвідчене у значенні „жіночий фартух" у пам'ятках російської мови (СРЯ, V, 259), в сучасних, що межують з українськими, південно-російських (СНРГ, X, 305) та білоруських (ДАБМ, карта № 330) говорах. На території білоруського Полісся у формі pluralia tantum слово *запаска* набуло значення „зав'язки на спідниці" (ЛП, 288). Форми *zapaska, zapaseczka, zapasnica, zapasia, zapasek* вживаються на позначення фартуха у польській мові (SW, X, 27).

В українських писемних джерелах слово *запаска* засвідчене на початку XVII ст.: марушка сє(н)коваꙗ скаржиласꙗ на ѡлєкшую вдову и(ж) дала на *запаску* поло(т)на кол'ѣнского (1607, ЛСБ, 1046, 2 зв.). Як назва загальновідомої на той час реалії, слово *запаска* не вживається у контексті, який містив би широку інформацію про названу ним річ. Можна лише припускати, що в окремих контекстах слово репрезентує поняття „полотнище з зав'язками, яке носили спереду поверх плахти": я възявши плахту и *запаску*... пошла... до церкви (Вороніж, 1717, ДНРМ, 91). Такий спосіб носіння запаски підтверджують також етнографічні джерела[24]. У колективній монографії „Історія української мови. Лексика і фразеологія" слово *запаска* подається як назва буденного жіночого одягу, що складається з двох поздовжніх кусків грубої (неваляної) вовняної (а пізніше й бавовняної) тканини (ІУМЛФ, 393). Наші матеріали переважно підтверджують цю думку: *запаска штаметовая* (XVIII ст., КТ); *запаска... китайчаная* (XVII ст., КТ); *запаска выбойчастая* (XVIII ст., КТ), *запаска вибивата* (Полтава, 1756, ДНРМ, 342); *запаска полотна кол'ѣнского* (1607, КТ). Однак сема „буденний одяг" не є постійною для лексеми *запаска*: інколи контекст вказує на актуальність семи „святкове дороге вбрання". Доказом можуть бути семантичні конкретизатори, що означають назви дорогих привозних тканин *табін* та *парчу*: *запасок таб'ѣнових* дв'ѣ (XVIII ст., КТ); [*запаска*] *парчевая* сутая (1774, КТ). Проте різниця в матеріалі не впливає на стабільність семантики лексеми, якої протягом історичного періоду не змінили незначні модифікації. Так, Словник української мови фіксує нормативне значення „жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру, що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки" і діалектне значення „фартух" (СУМ, III, 247), широко засвідчене у діалектологічних дослідженнях (Б.-Н., 146; Верхр. 4, 267; МСБГ, II, 29; Бабій, 72, 75; Онишк., I, 279). Деякі лексикографи відзначають особливості фартухів-запасок: „жіночий шерстяний кольоровий або чорний фартух", „різновид фартуха темно-синього кольору" (Писк., 84), „різновид шерстяного зеленого фартуха, що його вдягають поверх плахти або опинки" (Гр., II, 76), „жіночий шерстяний кольоровий або чорний фартух" (Б.-Н., 146), „жіночий фартух, тканий із кольорових смужок", „вишитий фартух" (Бабій, 72, 75).

Слово *запаска* збереглося в гуцульському говорі як назва незшитого двоплатового поясного одягу, виготовленого з різнобарвної тканої упоперек овечої шерсті, інколи переплетеної з металевими нитками — сухозолотом (Карт. СГГ). У словосполученні *поверхна запаска* лексема вживається у значенні „фартух" (Карт. СГГ). Дослідники гуцульських говірок

---

[24] Николаева Т. А. Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье.— К., 1987.— С. 46.

вказують на наявність у семантичній структурі слова *запаска* спорадично засвідченого компонента „широкий плетений пояс, звичайно червоний"[25].

Паралельно зі словом *запаска* пам'ятки засвідчують власне українське утворення *запояска* (XVIII, КТ), за словотворчою моделлю аналогічне до співвідносного спільнослов'янського *запаска*. Сучасна українська літературна мова не зберегла лексеми *запояска*; її фіксує „Малоруско-німецький словар" Є. Желехівського і С. Недільського (Жел., І, 264).

Якщо слова *запаска і запояска* вживалися на означення поясної одежі з незшитих пілок, то основною функцією слова *плахта* є номінація жіночого одягу, виготовленого з вертикальних полотнищ картатої тканини, зшитих наполовину або на дві треті. Плахту зшивали вдвоє так, щоб з'єднана частина охоплювала фіґуру, а незшиті вільно звисали по боках. Скріплювали плахту поясом, під який інколи підтикали незшиті частини[26].

Походження псл. **plaxъta* пов'язане з *плоский* і *пласт* (Фасм., III, 275, 284). Основна ознака етимона виявляється в семантиці слова *плахта* у більшості слов'янських мов (пор. схв. *плахта* „простирадло, скатерть", слн. *plahta* „ковдра", *plahuta* „грубе полотно"; ч. *plachta* „завіса, вітрило", слц. *plachta, placha*, п. *płachta* — те саме (Фасм., III, 275—276). У білоруську та російську мови слово потрапило з української як назва картатої української тканини та назва поясного одягу (ТСБМ, IV, 270; ССРЛЯ, IX, 1347). Слову *плахта* в українській мові досліджуваного періоду притаманні значення: „шматок тканини,ряднина": А жєна взѧла *плахтꙋ* и ростѧгнꙋла над вєрьхомъ стꙋдни (серед. XVII ст., Хрон., 269 зв.); „волосяниця": давъно бы въ *плахтѣ* або в рѧднѣ а на попєлѣ сѣдѧчи покааніє чинили (1556—1561, ПЄ, 262). У словосполученнях *плахта* вживається на позначення траурної одежі: врєтище *плахта* жалобна, жало(б)ный оубиръ (1596, ЛЗ, 36) і вітрила: *плахта* шкꙋтнаа (1627, ЛБ, 150).

Однак основу семантичної структури слова *плахта* становить значення „жіночий поясний одяг", засвідчене з другої половини XVI ст.: з жонки познимали... сермягу чорную, рантух, *плахту* (Луцьк, 1575, Арх.ЮЗР, 8/VI, 425). Щодо сфери вживання, то пам'ятки засвідчують слово *плахта* на різних територіях: *плахту* з жоны его зняли (Луцьк, 1588, Арх.ЮЗР, 1/VI, 244); Въ скринѣ *плахотъ* осмъ (Лохвиця, 1720, ДНРМ, 118), проте частота вживання лексеми більша у центральних та східних реґіонах, що підкреслюють і пізніші етнографічні дослідження[27].

Означальним компонентом при найменуванні плахти часто стає назва кольору: *Плахот* дві одна червоная, а другая блакитная (XVII, КТ); чорных *плахот* чотыри (Кременець, 1593, Арх.ЮЗР, 1/VI, 98). Здебільшого носили плахти, де переважав візерунок (клітинки, смужки): *плахта* съ клѣтъками (Глинськ, 1576, ДНРМ, 341) саме у таких гамах: червоній, синій, чорній. Однак пам'ятки засвідчують існування плахт, для яких характерні інші кольори та візерунки: *пълахъта* шолкова грушкова нова

---

[25] Кобилянський Б. Гуцульський говір і його відношення до говорів Покуття // Український діалектологічний збірник.— К., 1928.— Кн. 1.— С. 70.

[26] Матейко К. І. Український народний одяг...— С. 76; Маслова Г. С. Народная одежда русских, украинцев и белоруссов в XIX — начале XX вв.// Восточнославянский этнографический сборник: Труды Института этнографии. Новая серия.— М., 1959.— Т. 30.— С. 629.

[27] Матейко К. І. Український народний одяг...— С. 76.

(Глинськ, 1756, ДНРМ, 341); *Плахта* шолковая жолта с квѣтками черними и бѣлими (Полтава, 1756, ДНРМ, 343). За свідченням етнографів, вибір тканини певного кольору залежав від того, хто й коли носив плахту. Плахти, у яких переважав червоний колір, були святковими, їх одягали здебільшого дівчата, синім надавали перевагу літні жінки, особливо у піст[28]. Плахта, ткана з чорної шерсті, була одягом жінок похилого віку.

Таке постійне функціонування навантаження кольору зумовлює виникнення стійких словосполучень *плахта синѣтна* (Полтава, 1756, ДНРМ, 343), *плахта черчата* (1648, КТ), *Черв(ъ)чатъ* (Срезн., III, 1570) <*червъ* „черв'як, з якого добували червону фарбу" (Фасм., IV, 334, 335, 349), на основі яких за допомогою суфікса **-ка**, що субстантивує основу прикметника, утворюються нові двокомпонентні конструкції: *плахта синѣтка* (Полтава, 1756, ДНРМ, 343), *плахта синятка* (Луцьк, 1595, ЛНБ, 5, II, 4048, 88 зв.) (пор. *синьота* „синій колір": На плахті *синьоти* багато то й звуть *плахта синітка*.— Гр., IV, 121), *плахта чєрчєтка* (Луцьк, 1595, ЛНБ, 5, II, 4048, 89) (пор. ще *плахта чернітка (чернетка* і зменш. *черніточка* — Гр., IV, 450). Мотиваційна ознака „колір" у названих словосполученнях співвідносна з мотиваційною ознакою „матеріал". Так, пряжу синього кольору, з якої виготовляли плахти, названо словом *синята*: клубочокъ *синяти* (Глинськ, 1756, ДНРМ, 343), слово *черчатий//червчатий* засвідчене у значеннях „назва кольору" і „ознака одягу", виготовленого з черцю — тканини червоного кольору. Це підтверджує і словосполучення *плахта черчата червоная* (Глинськ, 1756, ДНРМ, 343), де лексема *черчатий* — відносний прикметник, у якому вже послаблений зв'язок з первинною мотивацією. Колір плахти у такому випадку передається якісним прикметником *червоний*.

Якщо основа плахти складалася напів з червоних, а напів з синіх ниток, то таке вбрання іменувалося словосполученнями *плахта наполная* (Житомир, 1583, АЖМУ, 66), *плахта напѣлка* (Глинськ, 1756, ДНРМ, 341), де колір лише опосередковано був мотиваційною ознакою.

З кінця XIX і особливо в XX ст. названа словом *плахта* реалія перестає виконувати роль поширеного поясного жіночого одягу в Україні. Однак у мові за звуковим комплексом *плахта* далі зберігається позначуване ним поняття „жіночий одяг типу спідниці, зроблений із двох полотнищ переважно вовняної картатої тканини" (СУМ, VI, 571). Крім того, за спільністю ознак слово *плахта* починає передавати поняття „картата декоративна тканина", що у свою чергу мотивує появу значення „покривало або килим з такої тканини" (СУМ, VI, 571). Словник засвідчує також похідні від *плахта* утворення *плахотка, плахтина, плахточка, плахтовий* (там само). Ширший спектр у семантиці слова засвідчують діалекти. Лексикографічні матеріали підтверджують виявлену у пам'ятках тенденцію поширення самої реалії як поясної частини жіночого костюма українок у східних реґіонах (Гр., III, 192; Писк., 100; Б.-Н., 283), тоді як на західних територіях слово вживається на позначення інших реалій у межах тематичної групи „одяг": наддністр. „тепла хустка" (Верхр. 4, 284; Верхр. 2, 86), бойк. „біла домоткана довга накидка, яку одягали пастухи під час дощу"[29], наддністр. „довгий прямий верхній чо-

[28] Матейко К. І. Український народний одяг...— С. 77; Маслова Г. С. Народная одежда...— С. 631.

[29] Матейко К. И. Этнографические особенности одежды бойков // Карпатский сборник.— М., 1972.— С. 71.

ловічий одяг з полотна"[30], лемк. „поздовжній білий головний убір з червоними тороками"[31].

На діалектному рівні засвідчені похідні від слова *плахта* утворення різного характеру, які зберігають семантичні ознаки групи „одяг": *плахтенка* „верхна одежа до стану" (Верхр. 5, 115), „верхна полотненка" (Верхр. 4, 285), *плахточка* „сукня" (Чабан., III, 128), *плахитье* „одежа" (Б.-Н., 283), *плахіття* „одежа" (Гр., III, 192). Надсянські, наддністрянські та закарпатські говори зберегли засвідчене у пам'ятках значення „великий шматок тканини,ряднина" (PJ 44, 71; Шило, 249; АУМ, II, № 291). Значення „рядно" збережене в говірках українців Пряшівщини, Холмщини та Підляшшя (АУМ, II, № 291). Окремі випадки зафіксовано на території Рівненської та Хмельницької області (там само).

У деяких говорах основна семантична ознака етимона „плоске, рівне" стала мотиваційною для найменування реалій, які не мають семем, спільних з групою „одяг". На Бойківщині локально слово *плахта* має значення „дошка, на якій качають тісто" (Онишк., II, 79), на Поліссі — „дощатий щит в рамі крила вітряка" (СПГ, 162)[32].

Запозичене східнослов'янськими мовами з німецької через польську слово *фартухъ* (Фасм., IV, 186) (пор. укр. *фартух*, бр. *фартух*, діал. *хвартук*, р. *фартук*, п. *fartuch, fertuch*, „частина одягу" — 1448 р., SS, II, 56, нім. *Vortuch* „кусок тканини перед чимось"), за нашими матеріалами, засвідчене, переважно у пам'ятках конфесійного змісту, у власне українському фонетичному оформленні *хвартухъ* із широким значенням „предмет одежі, який одягають, щоб запобігти забрудненню вбрання спереду": А пото(м)... положи(л) ризы, ѡдѣꙗнѧ свое, и взѧ(л) *фартоу(х)* припоѧсавсѧ (XVI ст., УЄ Трос., 57); напрьве іюдѣ ноги оуми(л) и *фартоухо(м)* ѡтеръ (XVI ст., УЄ № 29519, 239 зв.). На означення компонента жіночого вбрання слово *фартух/хвартух* засвідчене наприкінці XVI ст.: кнꙗзь... побрал фартоуховъ ткацки(х) тонкихъ (1592, ЖКК, II, 130). Окремі контексти дають підставу зробити припущення, що у пам'ятках української мови слово *фартухъ* вживалося на позначення двох різновидів поясної одежі. Це призвело до виникнення двокомпонентних назв: *фартухъ передный* і *фартухъ ѡколистый*: *фартуховъ ѡколистыхъ и передныхъ* петнадца(т) (ІУМЛФ, 394); *фартухо(в) ѡколисты(х)* два домового поло(т)на (Львів, 1607, ЛСБ, 1046). Ад'єктивні кваліфікатори в обох випадках мають прозору етимологію: слово *передный* вказує на частину одягу, яку носять спереду, *околистый* — на одежу, яка охоплює фіґуру навколо. Можна допустити, що у такому значенні слово *фартух* інколи вживається і без уточнювального означення: чому тобѣ, доню, фартухъ спереду выще ся поднявъ, нѣж и(з) заду (XVIII ст., КТ).

Слово *фартухъ/хвартухъ* належало до поширених у досліджуваний період найменувань поясної одежі, на що вказує вживання його у текстах народнорозмовного характеру: А в том девка, давши Рожковскому знати, же при пану никого нимаем, ... толко карел... сплячий, над которым с фартухом албо радном... для наруценя му его на очи... станула (Луцьк,

---

[30] Головацкий Я. О народной одеждѣ...— С. 44.

[31] Там само...— С. 76.

[32] Докладно про географію поширення та семантику лексеми *плахта* в українських говорах див.: Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики.— К., 1990.— С. 164—165.

1604, Арх.ЮЗР, 8/III, 499), у ділових документах при переліку краденого: у арендара... *фартухъ* шытый коштовный взяли (Луцьк, 1650, Арх.ЮЗР, 6/I, 569), у перекладній частині словника П. Беринди: *фартȣхъ*, хȣста для ѡпасаня (1627, ЛБ, 204), а також наявність відапелятивного прізвища: *фа(р)тушны(й)* (1649, РЗВ, 154 зв.) та словотвірної структури *хвартушина* (XVII ст., КТ). Свідченням адаптації назви *фартух/хвартух* в українській мові досліджуваного періоду є використання його як складової частини відомого прислів'я: Бли(ж)шаа сорочка неже *хвартух* (кін. XVII ст., Клим. Зин., 216).

Сучасна українська мова успадкувала з попереднього періоду значення: „жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру та фасону, який одягають спереду на сукню, спідницю, аби запобігти забрудненню їх", „предмет одягу різного крою з різного матеріалу, який одягають під час роботи, щоб запобігти забрудненню одягу спереду" (СУМ, X, 566).

У говорах слово *фартух* часто вживається на позначення спідниці: наддністр. „спідниця з кольорового фабричного полотна"[33], бойк. „спідниця з грубого домашнього полотна", „будь-яка спідниця", „весільна спідниця з білого полотна" (Онишк., II, 328), вол. „домоткана призібрана біля пояса спідниця, переважно п'ятипілкова з розрізом спереду"[34].

Сема „запобігати забрудненню" лягла в основу невластивого мові XIV—XVIII ст. значення „шкіряна, полотняна і т. ін. запона в колясці, візку тощо для захисту їздця від болота, пилу: назва різного виду запон біля механізмів" (СУМ, X, 566), що сприяло появі спеціального значення „деталь верстата, у якій розміщені механізми для передавання руху" (там само).

На означення зшитого жіночого поясного одягу в пам'ятках української мови засвідчено назви *сподниця/сподница* та *индаракъ*. За нашими матеріалами, слово *сподница* зафіксоване у першій половині XVII ст.: а хуст небожчки, малжонки моєє, яко: кошули, рантухи, *сподници* по половицы той же сестре моей с панею федорового отписую (Луцьк, 1621, АрхЮЗР, 1/VI, 508), *сподничъка* (Луцьк, 1622, Арх.ЮЗР, 6/I, 428). Слово *сподница* пов'язане з лексемою *спод* (Br., 424; Holub, 445), яка бере початок від спільнослов'янського *под, що означає „дно", „низ" (Фасм., III, 295). Безпосередньою твірною основою для похідного *сподниця* слід вважати основу прикметника *сподній*.

Засобом реалізації понять, які стосуються крою та вигляду спідниці, були означальні компоненти: *сподниця кли(н)часта* (Лохвиця, 1746, ДНРМ, 309), *сподниця подбита* (там само); *сподниця... бєз подшивки* (Новогородок, 1723, ДНРМ, 140). Крім цього, джерела засвідчують, що спідниці часто були прикрашені позументом: *сподниця*... обложєна... бузоментом (Чернігів, 1747, ДНРМ, 314); Воръ... украл *сподницу*... з(ъ) добрими басаманами (Лохвиця, 1723, ДНРМ, 309). Характерно, що пам'ятки XVIII ст. підкреслюють звичай одягання спідниці з корсетом, який іменується словом *шнуровка* (пор. п. *sznur* < нвн. *snuor* — Фасм., IV, 462; Br., 551; Бул. 1, 307): *Сподниця* дуклєвая з шнуровкою (Чернігів, 1747, ДНРМ, 314).

---

[33] Головацкий Я. О народной одеждѣ...— с. 50.

[34] Пономар Л. Г. Походження назв українського народного одягу на Поліссі // Народна творчість та етнографія.— 1985.— № 5.— С. 37.

Варіювання семантичних компонентів „крій“, „фасон“, „матеріал“, „колір“ не змінювало основної семантики слова *спідниця*. В сучасній українській мові лексема стала домінантою мікрогрупи „жіночий поясний одяг“ і основою для похідних слів: *спідничаний, спідничина, спідничинка, спідничка, спідничний, спідничник, спідничиця* (СУМ, III, 524). У межах основного значення вона вживається також на позначення чоловічого вбрання, що нагадує спідницю, та частини жіночої сукні від талії до низу (там само) (пор. діал. полт. *спідниця* — частина кожушка від талії до низу (Гр., IV, 177). На основі метонімічного переносу слово набуває значення „жінка як представниця своєї статі“ (СУМ, III, 524).

На матеріалі пам'яток не вдалося встановити у семантиці слова *спідниця* елемента „спіднє вбрання“, засвідченого у пам'ятках польської мови (Gol., 184). У сучасній українській мові це значення властиве слову *спідниця* (у множинній формі) (СУМ, III, 524) або словосполученню *нижня спідниця*. Ця особливість також збережена в лемківських говірках у семантиці однокореневого зі *спідниця* слова *спідник*[35]. Одночасно *спідник* — це назва подолка сорочки з домашнього невибіленого полотна[36].

Поряд із поширеною назвою *спідниця* в пам'ятках української мови зрідка трапляється слово *индеракъ*: взяли(с)мо ѡ(т) дѣда шпита(л)ного вины за *и(н)дера(к)* кожушаны(и) зло(т) в гро(ш) s (Львів, 1607—1645, РВД, 18 зв.). Мовознавці дошукуються етимології слова в німецькому *Unterrok* (див. SW, II, 88; Бул. 128; Br., 192; Фасм., I, 78). В українську мову, як і у білоруську (пор. стбр. *индеракъ*), воно потрапило, мабуть, із польської (пор. стп. *inderak*). Однак у старобілоруській мові слово набуло більшого поширення, ніж у староукраїнській (Бул., 127), і утворило демінутив *індерачокъ* (Бул., 127). На перший погляд, назві поясного одягу не властивий означальний компонент *кожушаний*, проте, за твердженням дослідників, слово *индеракъ* інколи вживалося на позначення спідниць, пошитих з баранячих шкур[37] або підшитих попелицями та лисячим хутром[38].

Хоч лексема у пам'ятках української мови засвідчена спорадично, вона у формі *ондорак/андарак* збереглася у системі мови надалі, локалізувавшись в українських говірках Берестейщини у значеннях „зимова спідниця“ та „вовняна спідниця з кольоровими смужками“ (Матеріали АУМ) і в суміжних з Білорусією районах Житомирщини та Київщини в значенні „вовняна, переважно червона, спідниця, перетканa різнокольоровими поздовжніми смугами“[39].

Отже, основу підгрупи „поясний одяг“ у пам'ятках української мови становлять питомі слов'янські найменування: *гаці, запаска, запоíска, ногавиці, речи сподние, плахта, портки, сподница, убране*. Лексеми *индеракъ, плюдри, фартухъ* — це запозичення з німецької, які потрапили в українську мову, правдоподібно, через польське посередництво. *Шаровари* — спільне східнослов'янське запозичення з перської мови через

---

[35] Тарнович Ю. Лемківщина: Матеріальна культура.— Краків, 1941.— С. 99.

[36] Там само.— С. 96.

[37] Bartkiewicz M. Odzież i wnętrza domów mieszczańskich w Polsce w drugiej połowie XVI i w XVII wieku.— Wrocław; Warszawa, 1974.— S. 12.

[38] Молчанова Л. А. Очерки материальной культуры белоруссов XVI—XVIII вв.— Минск, 1981.— С. 70.

[39] Пономар Л. Г. Походження назв...— С. 36.

тюркські. Етимологія слова *штани* суперечлива. Неоднакова також історична доля аналізованих слів. Одні з них без значних семантичних змін, а тільки з певними фонетичними відмінностями, активно вживаються у сучасній українській літературній мові (*запаска, ногавиці, плахта, фартух, штани, шаровари*), інші засвідчені в діалектах (*гачі, запояска, индерак, плюдри, портки, сподні, убранє*).

НАЗВИ ВЕРХНЬОГО ОДЯГУ

Важливе місце у тематичній групі „одяг" займає підгрупа „верхній одяг", яка містить найбільшу кількість назв. Насамперед особливості верхнього одягу визначалися природними умовами, кліматом та характером побуту населення. Однак розвиток взаємозв'язків з іншими народами, зокрема зі Сходом, вплив загальноєвропейської моди значно сприяли запозиченню крою одягу, а разом з цим і його назв. Передусім це стосується верхнього одягу заможного населення, переважно шляхти та міщан, виготовленого з дорогих привозних тканин і багато оздобленого. Один і той різновид верхнього одягу у різний період і в різних місцях, часто в залежності від матеріалу, оздоблення, дрібних деталей, називали неоднаково. До особливостей верхнього одягу належало ще й те, що він переважно не ділився на одяг чоловічий та жіночий. Всі ці позамовні фактори вплинули на формування групи лексики, члени якої об'єднані на основі спільної родової ознаки „верхній одяг".

Довгополий одяг

Найменування мікрогрупи „зимовий одяг" позначали одяг, виготовлений з хутра чи пошитий з тканини, але, відповідно до пори року, підбитий хутром. Поняття „зимовий довгополий одяг" в опрацьованих пам'ятках представлене словами *байбаракъ, вовки, вѣлчура, газука, делѣꙗ, кожухъ, ферезиꙗ, футро*.

До найчастіше вживаних, семантично стійких і словотвірно активних представників цієї групи належить лексема *кожухъ*, що використовується на позначення одного з найдавніших різновидів одягу, поширеного у слов'янському світі, де суворі природні умови спричиняли повсюдне використання хутра та шкіри для виготовлення одежі (пор. укр. *кожухъ*, р. *кожухъ*, бр. *кажухъ*, п. *kożuch*, ч. *kožich*, вл. *kožuch*, нл. *kožuch*, болг. *кожух*, сх. *кожух*, слн. *kóžuch*). Етимологію лексеми вбачають у слові *кожа*, що походить з псл. **koža* < *kozja*, похідне від „коза", первісне значення „козяча шкура" — ЕСУМ, II, 492; Фасм., II. 276—277; Пр., I, 329; Sławski, III, 37—38). Кожух як основний зимовий верхній одяг споконвіку відомий в Україні. Специфічною є його роль у звичаях та обрядах нашого народу (Вор., 551—553).

Ця назва засвідчена вже у „Слові о полку Ігоревім": Орьтъмами и ꙗпончицами и *кожухы* начашꙗ мосты мостити по болотомъ и грꙗзивымъ мѣстомъ (Срезн., I, 1246). За твердженням дослідників, у Київській Русі слово *кожухъ* вживалося на позначення верхнього хутряного одягу переважно заможнішої частини населення[40]. У пізніший період очевидною

[40] Миронова Г. М. Назви верхнього одягу в давньоруській мові. Мовознавство.— 1977.— № 6.— С. 77.

стає тенденція до утвердження в українській мові лексеми *кожухъ* як найуніверсальнішого найменування хутряного одягу. Особливо яскраво це явище простежується на синтагматичному рівні, у різноманітних дво- чи багатокомпонентних найменуваннях, у яких слово *кожухъ* є головним компонентом. У моделі номінації „кожух + прикметник, який вказує на матеріал", кількісно переважають словосполучення *бараний кожухъ* та *кожухъ смушковый.* Етнографи також підтверджують, що кожухи виготовляли переважно з овечої шкури (Вор., 551), хоч використовувався й інший матеріал. Чіткіша диференціація різновидів кожухів за ознакою „матеріал" спостерігається при зіставленні словосполучень *кожухъ куний* (Луцьк, 1576, Арх.ЮЗР, 1/І, 54); *кожухъ бобровый* (Луцьк, 1566, СИМКЦА, 62), *кожухъ соболий, кожухъ сибирковый* (Володимир, 1567, Арх.ЮЗР, 8/ІІІ, 150); *кожухъ горностаєвый* (Київ, 1633, ЛНБ, 5, ІІ 4060, 23 зв.); *кожухъ кроликовий* (Володимир, 1578, ТУ, 171); *кожухъ котовый* (Клеванів, 1571, Арх.ЮЗР, 1/І, 33).

Означальний компонент у складних найменуваннях виділяє й інші елементи семантичної характеристики слова *кожухъ* в українській мові. Зацікавлення викликає словосполучення *кожухъ одевалный* (Житомир, 1650, ДМВН, 192), яке наштовхує на думку, що у досліджуваний період слово *кожухъ* побутувало одночасно у ширшому значенні: „шкура, хутро тварини", хоча чітко опозиція обох значень у нашому матеріалі не простежується.

Часто контекст вказує на особливості фасону, що у свою чергу доповнює семантичну характеристику слова: *кожуховъ* три с ко(л)нєрами бобровыми (Київ, 1591, ЦДІА СПб., 823, 1, 133, 80 зв.); *кожух...* с кнафлєм одным сребрнымъ (Луцьк, 1566, СИМКЦА, 62); *кожух* куний, сукномъ чорнымъ файлюндышомъ крытый съ петличками безъ бобра (Луцьк, 1576, Арх.ЮЗР, 1/І, 54); *кожухъ* ...зъ шкурами без бобра (там само).

У вживанні лексеми *кожухъ* не існувало будь-яких територіальних чи хронологічних обмежень, найчастіше її документують тексти народнорозмовного характеру. Все це засвідчує стабільність слова в мові, що у свою чергу сприяло виникненню фразеологізмів: До стого Дха не покидай *кожуха* (XVII ст., КТ); обѣцал пнъ *кожух* дати и слово єго тепло (XVIII ст., КТ); без *кожуха* бєрєть скруха (XVIII ст., КТ); Держисѧ чого доброг(о) іакъ вош *кожѹха* (XVIII, КТ). Пам'ятки засвідчують значну кількість похідних утворень від *кожухъ.* Досить часто фіксується демінутив *кожушокъ,* причому контекст інколи вказує на те, що слово означає різновид непокритого одягу: голые *кожушки* куние, горностаевые попеличие и лисие (Луцьк, 1593, Арх.ЮЗР, 1/І, 361); кожушокъ белиный наголо (1570, КТ). Принагідно зауважимо, що у досліджуваних пам'ятках не вдалося виявити подібних конкретизаторів при нейтральному *кожухъ,* натомість широко представлені назви різноманітних тканин, що ними покривали кожухи: *кожухъ...* крытый поръпъяновым сукном (Луцьк, 1566, СИМКЦА, 62); *кожухъ...* подъ муравскимъ сукномъ (Клевань, 1571, Арх.ЮЗР 1/І, 33); *кожухъ...* сукномъ чорнымъ файлюндышомъ крытый (Луцьк, 1576, Арх.ЮЗР, 1/І, 54); *кожухъ* сукном синим швєбєдинским прикритый (Володимир, 1578, ТУ, 171). Коли, однак, ідеться про найменування *кожухъ смушковый* (Київ, 1501, ЦНБ, ІІ, 20651, 1), то для нього не характерна сполучуваність з конкретизатором-назвою тканини.

Деривати *кожушина, кожушинка* не відзначаються емоційною маркованістю, в окремих випадках значення слова *кожушина* підтверджує думку, що семантика лексеми *кожухъ* пов'язана із значенням „вичинена шкура тварини": *кожушини* чорной шмат (XVIII ст., КТ). На це вказує також наявність прикметника *кожушаньй* у словосполученні и(н)дєра(к) *кожушаний* (Львів, 1607—1645, РДВ, 18 зв.), у якому він вживається у значенні „матеріал". Від іменника *кожухъ* як назви одягу утворюється дериват *кожушний*: *кожушние* рукава (1740, КТ). З 1448 року у пам'ятках української мови фіксується аґентивне утворення *кожухаръ* (ССУМ, I, 491). П. Беринда у цьому ж значенні вживає синонім *кожушник* (1627, ЛБ, 63). З-поміж похідних від слова *кожухъ* виділяється дієслівна форма *кожуховати* — „шалювати будинок", яка виникла внаслідок переносу за функцією: подряжено церков *кожуховатъ* (XVII ст., КТ).

У дальшому розвитку української мови (на відміну, наприклад, від сучасної російської, де слово *кожух* не належить до активного лексичного запасу) спостерігається активне функціонування лексеми на всіх рівнях. До того ж, якщо значна частина назв одягу з часом часто змінює чи модифікує свою семантичну структуру, то слово *кожухъ* відзначається стабільністю значення, що засвідчує тлумачний словник сучасної української літературної мови (СУМ, IV, 208). Крім того, це слово стало технічним терміном (там само).

Широко вживаються у сучасній мові також різноманітні похідні утворення, дериваційною базою для яких стало слово *кожух*: *кожухар, кожуховий, кожушаний, кожушанка, кожушаночка, кожушина, кожушисько, кожушище, кожушник, кожушок.*

У говорах української мови виявлено ще й інші найменування, споріднені з *кожух*: бойк. *кожуша, кожуща* „кожушок без рукавів"; *курчий кожух* — „короткий кожушок" (Онишк., I, 364); лемк. *кожуща* — „короткий жіночий зимовий одяг"[41]; *кожушниця* „жіночий кожушок"[42], *кожушаниця* „жіночий кожушок"[43]; наддністр. *кожушина* — „кептар"[44]; пол. *кожушка* — „короткий чоловічий кожух", „вид верхнього жіночого одягу" (СПГ, 88); *кожушанка* — „кофта на хутрі", „шубка жіноча" (Писк., 1983, 1081); зб. *кожушиння* — „кожухи"; *кожух-пані* — „власний, багатий кожух" (Яворн., 364).

З другої половини XVII ст. у пам'ятках української мови засвідчена лексема *байбаракъ*, яка репрезентує поняття „кожух, критий сукном або іншою якою матерією" (Тимч., 50); *Байбарак* киндюковий зайцями подшитий (1698, там само). Фіксуються також однокореневі зі словом *байбаракъ: бейберейка, бейберекъ* (XVIII ст., КТ) у значенні „ґатунок шовкової тканини" і *бейберековый* (XVIII ст., КТ) — „зроблений з бейбереку".

Дослідники вказують на запозичення слова *байбаракъ* з тюркських мов від *baj* — „багатий" і *barak* — „вид грубого сукна", що, в свою чергу, походить від перського *barak* — „тканина з козячого пуху" (ЕСУМ, I, 115; Фасм., I, 107).

---

[41] Зубрицький М. Верхня вовняна ноша українсько-руського народу в Галичині // Матеріали до українсько-руської етнології".— Львів, 1908.— Т. 10.— С. 2 (відбиток).

[42] Тарлович Ю. Лемківщина...— С. 102.

[43] Матейко К. І. Український народний одяг...— С. 202.

[44] Там само.— С. 184.

Щодо інших слов'янських мов, то у староросійській *байберекъ* і *байберечикъ* — це назва тканини з крученого шовку (СРЯ І, 66), у сербсько-хорватській *bajbèrek* — назва кольорової вишивки на полотні (ЕСУМ, І, 115). Польські лексикографи розрізняють два значення слова *bajbarak* — „сердак без клинів" і „різновид шовкової тканини", причому вказують на запозичення слова з тюркських мов через українську (SW, I, 83). На дальших етапах розвитку української мови семантика лексеми *байбаракъ* не зазнала істотних змін, хоч дещо модифікувалася. Наприклад, Словник української мови в залежності від контексту визначає слово як назву верхнього чоловічого чи жіночого одягу або кожушка, вкритого сукном (СУМ, І, 89). Дещо ширше семантика слова представлена в говорах. З-поміж діалектів карпатського ареалу воно стабільно побутує у гуцульських говірках зі значеннями „чоловічий кожух з хутром до середини і смушковим коміром", „звичайний сердак без клинів", „різновид чоловічого та жіночого сукняного одягу зимою з рукавами, восени без рукавів" (Карт. СГГ). У цьому ж ряду засвідчено термінологізоване найменування *байбарак-попоясник*, що означає різновид одягу з овечої шкури, багато оздоблений шовком і сап'яном[45]. На Гуцульщині одночасно зі словом *байбарак* побутує *байбарачок* і зб. *байбарачня* (Карт. СГГ), яке, допускаємо, вживається на позначення дещо ширшого поняття, ніж сукупність одежі типу „байбарак"). У сусідніх з гуцульськими говірках Покуття *байбарак* — це також синонім до *сердак*, а на межі буковинських і гуцульських говірок слово засвідчене як назва короткого кожуха з рукавами[46]. У південно-західних районах Сумської області слово *байбарак* — це назва верхнього жіночого зимового одягу, пошитого з овечих шкур і покритого зверху коштовним матеріалом (найчастіше тонким сукном) (Прийм., 7); на Борозенщині і Канівщині *байбарак* — назва різновиду критої жіночої шуби або овечого кожуха (Гр., І, 20).

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. писемні джерела документують появу мотивованих за ознакою „матеріал" питомих українських утворень *габачъ* та *габякъ*, які, на думку дослідників (Тимч., 498; ІУМЛФ, 392), є назвами кожухів, критих габою — білим грубим сукном: Три сувои полотна и кожухъ одинъ *габачъ* (1697, Тимч., 498): Ѣхалъ Ясневельможный... съ... полковниками (одягненими) въ *габяки* козацкимъ строемъ зъ рогами устроенными (XVIII ст., там само). Ф. Піскунов натомість вважає, що *габякъ* — це назва сукняного каптана з білого сукна (Писк., 46). У „Малоруско-німецкому словарі" Є. Желехівського та С. Недільського *габяк* — „сюртук з габи" (Жел., І, 133). На сьогодні у системі української літературної мови та діалектів слова *габачъ* та *габякъ* відсутні.

Окремі автори (ІУМЛФ, 392) вважають, що на позначення кожуха, критого габою, вживається також слово *бѣлякъ/билякъ*, мотивоване за ознаками „матеріал" та „колір": Взял в Протаса кобеняк и мѣлъ перешити на *бѣлякъ* (1670, Тимч., 172). Автори „Історичного словника українського язика" за ред. Є. Тимченка подають ширше значення „одіж з білої габи" (Тимч., 172). Контексти писемних пам'яток не дозволяють

---

[45] Kolberg O. Ruś karpacka. Cz. 1: Dzieła wszystkie.— Wrocław; Poznań, 1970.— T. 54.— S.— 187.

[46] Гуцульщина: Лінгвістичні етюди.— К., 1991.— С. 53.

чіткіше встановити значення слова *бѣлякъ*. На сьогодні як назва одягу воно вийшло з ужитку.

Назву *шуба/шюба* „Словник староукраїнської мови XIV—XV ст." засвідчує вже у 1378 р.: А губка далъ *шюбу* свою куничюю дорогимъ сукномъ брунатънымъ пошита... пани ханьци (ССУМ, II, 566). Дослідники вказують на запозичення цієї лексеми через нім. *schûbe, schoube* — „довгий просторий верхній одяг" з іт. *giubba* „верхній одяг з довгими рукавами" (Фасм., IV, 482). Слово широко прижилося на слов'янському мовному ґрунті (пор. укр. *шуба*, р. *шуба*, бр. *шуба*, болг. *шуба*, схв. *ш"ба*, слн. *šûba*, ч. *šuba*, п. *szuba*, вл. *šuba*).

У староукраїнській мові слово *шуба* поряд із найменуванням *кожухъ* належить до найпоширеніших назв чоловічого та жіночого хутряного одягу. Фактичний матеріал переконує у тому, що вони не були синонімами і означали різний одяг. Наприклад, при переліку краденого тогочасні автори чітко розрізняють шубу і кожухъ: тот же боѧрин... зо всѣми людми в коморе взѧли... двѣ *шꙋбе* лисих, шибку (!) кроликовꙋю, *кожꙋхи* два баранихъ (Вільна, 1546, AS, IV, 474). Контекст доводить: якщо основними конкретизаторами, що вказували на матеріал при слові *кожухъ* були прикметники *бараний* і *смушковый*, то при лексемі *шуба* вони взагалі відсутні. Для виготовлення шуб використовували переважно хутро диких тварин, про що переконливо свідчить сполучуваність досліджуваного субстантива з відповідними означальними компонентами. Слово *шуба* на сучасному етапі широко відоме у значеннях: „верхній зимовий одяг з хутра, на хутрі" (перев. з довгими полами) та „шерстяний покрив тварин", а також у переносному значенні „сніговий, рослинний та інший покрив" (СУМ, XI, 554). Діалекти не поповнюють семантичної структури досліджуваного слова та його дериватів.

Запозичене з початку XVIII ст. польське найменування *wilczura* документується пам'ятками української мови у кількох графічних та фонетичних варіантах *вилчура, волчура, вулчура, вѣлчура*: *вѣлчура* чорная (1720, Тимч., 484); пошив *вилчуру* (XVIII ст., там само, 250). У мові-джерелі слово маркується за ознакою „матеріал", тобто „шуба зі шкури вовка" (ЕСУМ, I, 390), але вже на польському мовному ґрунті відчувається втрата зв'язку слова з його внутрішньою формою, що дозволяє йому розширити значення, стати найменуванням шуби з будь-якого хутра (Goł., 198). Зрозуміло, що така деетимологізація лексеми ще яскравіше виявилася у системі української лексики, підтвердженням чого є сполука *вѣлчура лямпартовая* (1723, Тимч., 484) і таке тавтологічне утворення, як волчуръ двѣ вовчихъ (1725, там само). Не принісши в українську мову нового поняття, запозичення *вилчура* не зуміло витіснити з неї до цього широко відомих найменувань хутряного одягу. Тому слово вийшло з активного вжитку, і його засвідчують лише окремі діалектні словники (див. Жел., I, 94, 106; Яворн., 115).

Лексикалізована форма множини *волки/вовки* — це метонімічне утворення, яке фіксується вже у XVI ст. у значенні „матеріал": чꙋга мꙋравскаѧ белаѧ *во(л)ки* по(д)шитаѧ (1582, ЖКК, II, 130). На початку XVIII ст. семантика слова вже відповідає поняттю „шуба з вовчого хутра": синови єи Роману *вовки* китаєм блакитным покритиє (1704, ДНРМ, 30). На відміну від запозичення *вѣлчура*, питоме *вовки* не втратило прямого зв'язку з етимоном. Залежність від внутрішньої форми не сприяла поширенню

слова, що призвело до відсутности його у системі сучасної української літературної мови. З доступних нам праць його фіксують „Словарь української мови“ Б. Грінченка (Гр., І, 245) і „Словник української мови“ Д. Яворницького (Яворн., 114).

До назв цієї мікрогрупи належить і слов'янське запозичення з німецької *футро // хутро* (пор. нім. *futro*, п. *futro*, бр. *футра*, укр. *хутро*). У формі *футро* воно, напевне, прийшло в староукраїнську мову через старопольську і вже на українському мовному ґрунті набуло властивого їй фонетичного оформлення. Фактичний матеріал вказує на незначну різницю між періодами перших фіксацій запозичення і власне українського варіанта: *футро* во(л)чоє (1571, ЛНБ, 103, 15/с, 1555, 1) і *хутро* лисее (Луцьк, 1600, Арх.ЮЗР, 1/VI, 274). Але кількісно в пам'ятках XVI — першої половини XVII ст. переважає форма *футро*, чого не можемо сказати про дальший період, у якому виявляється тенденція до частішого вживання українського *хутро*. У системі лексичних значень слова *футро // хутро* основним є первинне значення „вичинена шкура хутрового звіра“: *хутро* рисіє хрибтовоє староє з подкунтуша (XV ст., КТ). Однак метонімічний перенос, здійснений за реґулярною моделлю „матеріал“ —> „виріб з цього матеріалу“, відбувся ще на рівні польської мови (SP, VII, 159), і його результати послідовно простежуються у пам'ятках української мови. Слово переважно вживають з прикметниками-конкретизаторами, які означають матеріал: *хутро* лисєє (Луцьк, 1600, Арх.ЮЗР, 1/VI, 274); футро кунєє (Вінниця, 1610, ЛНБ, 5, II 4052, 148 зв.). В окремих випадках ширший контекст вказує на те, що виріб покривали тканиною: *хутро* блакитноє подбитоє баранками бѣлими (1747, ДНРМ, 316). Можна допускати, що найменування *футро // хутро* не являє собою назви якогось особливого різновиду хутряного одягу. Найвірогідніше це або узагальнена назва, або синонім до слова *шуба*.

Слово *хутро* активно входить до складу сучасної української літературної мови. Воно відоме у значеннях: „волосяний покрив на тілі тварини, шерсть“, „шкури хутрових звірів, які йдуть на виготовлення одягу“, „вичинена шкура хутрового звіра“ (СУМ, XI, 478). До останнього з цих значень словник подає додаткове значення „виріб (шуба, комір і т. ін.) з вичиненої шкіри хутрового звіра“ (СУМ, XI, 478). Щодо форми *футро*, то не без впливу польської мови вона закріпилася в значенні „шуба“ у говірках південно-західного наріччя.

Моносемантичне тюркське запозичення *делѣя // дылѣя* (пор. тур. *telli* „затканий, гаптований золотом та срібними нитками“; тур. *degiley* / degle „вид одягу“ — ЕСУМ, II, 28; Тимч., 691) відоме в українських пам'ятках з середини XVI ст.: Двѣ *делеи* адамашковыхъ, одна зеленая, другая чирвоная третяя *дылѣя* оксамитная чирвоная съ петлицами золотыми (Луцьк, 1563, РЕА, II, 127). У другій половині XVI ст. слово *делѣя* вперше засвідчене у білоруській (Бул., 90) та польській (SPI, IV, 586) мовах. Немає одностайности серед дослідників у поглядах на реалію, позначувану лексемою *делѣя*. В „Історичному словнику українського языка“ за ред. Є. Тимченка подано значення „рід опанчі“ (Тимч., 691). Дослідники білоруських пам'яток вважають, що *делѣя* — це назва плаща, підшитого хутром (Бул., 54). У польських джерелах ідеться про багатий чоловічий верхній одяг, підшитий хутром, з великим хутряним коміром, що часто переходив у рукави (SPI, IV, 586). Українські етимологи вслід

за Б. Грінченком (Гр., I, 367), який посилається на працю Я. Головацького[47], викладають значення слова *делія* як „ведмежа або вовча шуба" (ЕСУМ, II, 28). Напевне, у такому напрямку модифікувалося у пізніший період значення слова у південно-західних говорах.

Контексти українських пам'яток підтверджують думку про те, що *делія* — це назва верхнього одягу, зшитого з дорогих тканин, часто підбитого хутром: нєбо(ж)чикъ кєлємє(т) да(л) бы(л)... *дєлѣю* фа(й)лю(н)дышꙋ бꙋ(р)натного лисы по(д)шитꙋю з кгꙋзами серебрьными (Володимир, 1572, ЖКК, II, 26); *Дєлиѧ* алтабасоваѧ, подшита кꙋнми, соболи (1558, AS, VI, 214).

Як бачимо, на синтагматичному рівні переважно простежується сема „багатий одяг". Інколи ця сема актуалізується і у порівнянні: х҃с прє(з) три(д)ца(т) лѣтъ єдноу соукню носилъ нє кохалсѧ в *дєлїа(х)*, и фєрєзїахъ (поч. XVII ст., Проп. р., 265). З кінця XVII ст. частота фіксації слова *делѣя* зменшується. У XIX ст. воно, як вже згадувалося, ще зберігається у Галичині[48], але у XX ст. практично виходить з ужитку.

Етимологічно споріднене із *делія* (ЕСУМ, II, 28; Тимч., 691; Бул., 91) слово *делюра* // *делѣура* спорадично зафіксоване в українських джерелах XVII ст.: *дєлюра* чє(р)вона ѡ(т)ласоваѧ с пє(т)лицами пє(р)ловими (Житомир, 1609, ЦДІАК, 11, 1, 513). У білоруській та польській мовах воно вживається також у XVII ст. (пор. стбр. *делюра* Бул., 91; стп. *deljura*)[49]. За твердженням М. Барткевич, *делюра*, на відміну від *делії*,— це назва довгої верхньої одежі, не підшитої хутром[50]. Подібне засвідчує контекст українських пам'яток: *делюра* брунатная, фалендышовая, зеленым киромъ подшита (Луцьк, 1609, Арх.ЮЗР, 6/I, 357). Однак, за Л. Ґолембіовським, *делюра* — це синонім до *делѣѧ* та *ферезиѧ* (Goł. 116).

На позначення чоловічого та жіночого верхнього одягу з довгими рукавами в пам'ятках української мови з другої половини XVII ст. використовується слово *газука* і його демінутив *газучка*: *Газука* аксамиту взористого, белоголовская (1596, Арх.ЮЗР, 3/I, 82); Газучка ѡ(т)ласоваѧ бурнатнаѧ (1590, ЖКК, I, 219).

Лексема *газука* могла репрезентувати і назву зимового одягу: взѧто фꙋ(т)ро во(л)чоє што было по(д) *газукою* (1571, ЛНБ, 103, 15/Іс, 1855, 1); нєбо(ж)чикъ кєлємє(т) да(л) бы(л)... *газꙋкꙋ* мꙋра(в)скꙋю шарꙋю сму(ш)ки чо(р)ними по(д)шитꙋю (Володимир, 1572, ЖКК, II, 26). До української мови слово потрапило, можливо, зі старопольської, у якій фіксується вперше у 1489 р. (стп. *hazuka, azuka*, лат. *casuca* — SS, I, 541). За свідченням Брікнера, поляки запозичили цей латинізм через чеську або німецьку мови (ч. *hazuka*, нім. *Hasucken* „домашня одежа" < *casa* „дім" — Br., 170). Старобілоруська мова фіксує слово *газука* у значенні „вид верхньої довгої одежі з рукавами" також у другій половині XVI ст. (ГСБМ, VI, 241; Бул., 76), у староросійській мові лексема не простежується.

Невелика кількість фіксацій, переважно в інвентарях речей, які належали заможній верстві населення, мінімальна (окрім зафіксованого демінутива) здатність до утворювання дериватів, брак лексеми у пам'ятках

---

[47] Головацкий Я. О народной одеждѣ...— С. 17.
[48] Там само.
[49] Bartkiewicz M. Odzież i wnętrza...— S. 165.
[50] Ibid.

подальшого періоду — все це свідчення того, що слово *газука* не прижилося в українській народній розмовній мові.

Слово *ферезия* (зменш. *ферезийка*) в українській мові вживалося на позначення коштовного верхнього одягу з петлицями та дорогими ґудзиками, підшитого хутром або тканиною: цѹ(р)це... зофеи *ферезью* чи(р)вонѹю аксамитом по(д)шитѹю (Житомир, 1609, ЦДІАК, 11, 1, 5, 12 зв.); Побрали... *ферезыю* фалендышовую лязуровую, лисями хриъбтами подшитую, съ петлицами... ферезыйку лязуревую фаленъдышовую, зъ белыми петлицами, подшитую баею (Луцьк, 1622, Арх.ЮЗР, 6/I, 429). Вважається, що слово *ферезія* запозичене через тур. *feredže* із сгр. φορεδιά „каптан, плаття“ (Фасм., IV, 191; Linde, I, 649; Бул., 56).

Проіснувавши в українській мові протягом XVII ст., слово виходить з ужитку. Аналогічна доля лексеми у білоруській та польській мовах (пор. стбр. *ферезья, феразыя, фаразыя, фарезыя, ферезъя* — вид верхнього чоловічого одягу — Бул., 334; стп. *ferezja* „вид верхнього чоловічого та жіночого одягу“ — Linde, I, 649; SW, I, 733). У російській мові слово *ферезь* у значенні „верхній не підперезаний кімнатний одяг без коміра і з довгими рукавами“ відоме у другій половині XVI ст. (Срезн., III, 1354), у пам'ятках російської мови XVII ст.— це назва верхнього на хутрі або не підшитого одягу з різних тканин, у XVIII ст. слово набуває значення „сарафан“[51].

У пам'ятках києворуського періоду широко засвідчене слово *свита (съвита, свитина, свитица, свитъка)*, яке означало одяг усіх верств населення (Срезн., III, 275—276). Г. Миронова вважає, що тоді лексема могла означати назву і верхнього, і спіднього одягу[52]. У досліджуваний нами період слова *свита (свитка, свитина)* звузило семантику і вживається на позначення чоловічого і жіночого одягу, пошитого з домотканого сукна, який носило переважно бідне населення: взяли(с)мо на *свиту* читы(р)десѧ(т) гро(ш) (Львів, 1607—1645, РДВ, 24); челяди дают *свити*, чоботи, шапки (XVII ст., КТ); останнюю *свитину* з хребта збуваємо (1797, КТ).

Етимологія слова *свита* викликає різні судження. Більшість авторів вважає можливою реконструкцію прасл. **sъvita* від *sъ* + *viti* (Пр., II, 262; КЭСРЯ, 403). М. Фасмер обстоює реконструкцію *svita*, посилаючись на фінське запозичення із слов'янських мов *vitta* „плащ“ (Фасм., III, 581). Слово *свита* як назва верхнього одягу засвідчене у російській мові досліджуваного періоду[53]; як назва тканини воно вживається у болгарській та сербо-хорватській мовах, як назва одежі — у словенській (Фасм., III, 581). Польське świta О. Брікнер вважає запозиченням із східнослов'янських мов (Br.; 538).

Зафіксоване у пам'ятках української мови значення „довгополий верхній одяг, звичайно з домотканого сукна“ збереглося за словом *свита* до сьогодні (СУМ, IX, 76). Споріднене семантичне навантаження і у слово-

---

[51] Борисова Е. Н. К вопросу о региональной деловой письменности XVII—XVIII вв. как источнике изучения русского литературного языка // История русского языка и лингвистическое источниковедение.— М., 1987.— С. 135.

[52] Миронова Г. М. Назви верхнього одягу...— С. 79.

[53] Борисова Е. Н. К вопросу...— С. 113.

сполученні *сіра свита*: „свита, пошита з грубого сірого сукна; одяг убогих людей; бідний селянин у дореволюційній Росії (СУМ, IX, 76). Словник також засвідчує деривати *свитина, свитинка, свитиночка, свитка, свиточка, свитянка, свитник*.

Пам'ятки української мови документують лексеми *кирея, сермяга, сукманъ, сѣрякъ*, які вживаються у значенні, близькому до значення слова *свита*. Перші фіксації слова *сукманъ / сукмань* спостерігаємо з середини XVI ст.: Ник(ь)то плата нового соук(ь)на не оуставлѧєть в *соук(ъ)манъ* стары(й) (1556—1561, ПЄ, 231 зв.); з мєнє дє(й) знѧли *су(к)ма(н)*... шары(й) (Володимир, 1567, ЦДІАК, 28, 1, 225).

Етимологія слова визначається по-різному. Одні вважають його похідним від *сукати, сукно* (Пр., II, 415), інші — запозиченням з тюркських мов (Фасм., III, 799). Одночасно з українською слово *сукманъ* засвідчують пам'ятки російської[54], білоруської (Бул., 311) і польської (там само) мов. Ад'єктиви вказують, що слово вживалося на позначення чоловічого і жіночого одягу: *сукман музкий* (Луцьк, 1571, Арх.ЮЗР, 8/VI, 350); *сукма(н) бєлоголовъски(й)* (Житомир, 1650, ДМВН, 193). Зміна у морфологічній структурі слова *сукманъ* призводить до семантичних змін: у формі жіночого роду *сукмана* воно вживається на позначення одежі священика: абы священникъ мѣлъ на собѣ *сукману* пристойну (1687, КТ). Неодноразово в пам'ятках засвідчене утворення *сукманина*, в якому експресивний суфікс **-ин-а** надає слову конотативного відтінку: Вигнаний патріарха... шолъ зъ мѣста одной *сукманиной* приодѣтый (Київ, 1621, Коп. Пал., 777); А хочай би который дав шеляжину, а чей би собѣ припрятав хоч та злую *сукманину* (XVIII ст., КТ). Зневажливий відтінок у значенні слова *сукманина* у цих контекстах підсилюється найближчими ад'єктивами: *злая, одна*. Емоційно-оцінне спрямування помітне і у похідному слові *сукманка*: [пекаръ] внетъ ѡбачивши сꙋкню волати почнет и плакати, бо дрꙋгій подібно *сꙋкманки* не мѣлъ (1676, КТ). Похідні утворення *сукманка* і *сукманина* збереглися у говірках української мови (Гр., IV, 227), однак не знайшли відображення у Словнику сучасної української літературної мови, де засвідчено лише слова *сукман* і *сукмана* в аналогічному значенні „старовинний, переважно чоловічий сукняний верхній одяг з довгими розширеними до низу полами; свита" (СУМ, IX, 831).

Діалектні словники XIX ст. засвідчують, що слова *сукман, сукмана* могли вживатись як синонім до *свита* і у значеннях „рід сюртука" (Писк., 251), „сукняний каптан" (Гр., IV, 227), а в закарпатських говірках за словом *сукман* закріпилося значення „жіноче плаття" (ЛАЗО, II, № 153, коментар).

Назва *сѣракъ / сѣрякъ* мотивується за ознаками „колір" та „матеріал" і вживається у пам'ятках XVII—XVIII ст. на позначення одягу типу свити, виготовленого із сукна сірого кольору: взялисмо на *сѣра(к)* копꙋ (Львів, 1607—1645, РДВ, 27 зв.); Грицку на крашенину на *сѣрякъ* и полотно дано 96 к (1792, КТ). Частота фіксацій лексеми у пам'ятках незначна, однак, на нашу думку, це пов'язане не з реальним використанням слова у мовленні, а з непрестижністю одежі, названої цим словом.

---

[54] Котков С. И. Очерки по лексике южновеликорусской письменности XVI—XVIII веков.— М., 1970.— С. 164.

Поряд із словом *сѣракъ* зафіксовано дериват конотативного характеру *сѣрачина*: А коли би который дав сѣрачину хоч як мѣх (XVIII ст., КТ) (пор. ще *сукманина*).

Сучасна українська літературна мова зберегла слово *сіряк* у значенні „старовинний верхній довгополий одяг із грубого сукна" (СУМ, IX, 232). Оскільки цим словом називали одежу найнижчих верств населення, то на основі метонімічного переносу виникло значення „незаможна людина; бідняк; неосвічена, некультурна людина з низів" (СУМ, IX, 232). Ширше семантика слова *сірак* / *сіряк* та похідних від нього представлена у деяких говорах: закарп. *сірак* — „куртка домашнього виробництва"[55], бойк. *сірак* / *сирак* „чорна довга свита з білими „обшевами", тобто вишивками", „сукняна куртка", „стара свита", „куртка із сіро-синього сукна з синьою обшивкою та стоячим коміром", „вишивана безрукавка" (Онишк., II, 219), полт. *сіряк* „чоловічий одяг"[56], *сірячина* „жіночий одяг"[57] „юпка з домашньої вовни"[58], поділ. *сірячина* „короткий сукняний сіряк з домотканого білого або коричневого сукна"[59].

Слово *сєрмяга* / *семрѧга* / *сермѧга* належить до спільнослов'янських запозичень, ймовірно, із балтійських мов[60] (пор. укр. *сєрмяга* / *семряга*, бр. *сермяга*, р. *сермяга*, п. *siermięga*, *sziermięga*, каш. *šermąga*, *šurmąga*, лит. *širmas* „сірий, сивий".

У староукраїнських текстах слово вперше задокументоване в другій половині XVI ст. у значенні „верхня чоловіча та жіноча довгопола одежа, яку носили поверх кожуха": А на нємъ само(м) зня(ли): *сєрмягу*, кожу(х) барани(и) (Житомир, 1584, АЖМУ, 127).

Слово вживається досить часто, переважно у пам'ятках народнорозмовного характеру. Контекст неодноразово свідчить, що йдеться про недорогий і поширений вид одягу: на ѡдиѧнъє шпита(л)ныхъ слєпы(х) хромыхъ... *сєрмѧгами*, соро(ч)ками и ѹбранъѧми... по(л)тораста зо(л) фѹ(н)довано (1632, ПВКРДА, I—1, 133); теды протестансъ, упросивъшы собе у сторожа *сєрмягу*, а сукъни свои зоставивъши, ледъве живъ, з конъвенту вышолъ (Луцьк, 1649, Арх.ЮЗР, 3/IV, 309).

Подібно у староросійській мові слово *сермѧга* — назва звичайно простої сукняної одежі, чоловічої й жіночої, яку носили поверх шуби[61]. Поряд із нейтральним *сермѧга* засвідчено демінутив *сермѧжка*, де суфікс **-к-а-** надає семантиці слова елементу зневажливості: з того ѡбозу лє(д)во хто ушолъ и то в *сє(р)мѧ(ж)цѣ* (серед. XVII ст., ЛЛ, 179).

У досліджуваних пам'ятках нам не вдалося виявити слова *сермѧга* в значенні „домоткане грубе нефарбоване сукно", засвідченому сучасними словниками як основне (СУМ, IX, 122), однак виявлено прикметник *сер-*

---

[55] Симоненко И. Ф. Быт населения Закарпатской области (по материалам экспедиций 1945—1947 гг.) // Советская этнография.— 1948.— № 1.— С. 63—89.

[56] Кузема В. Г. Назви одягу в говірці верхів'я ріки Орелі // Українська народна лексика.— Дніпропетровськ, 1973.— С. 29.

[57] Там само.— С. 31.

[58] Матейко К. І. Український народний одяг...— С. 159.

[59] Там само.— С. 181—182.

[60] Варбот Ж. Ж. О некоторых потенциальных лехитских заимствованиях в русском языке: Этимологические исследования.— Свердловск, 1981.— Вып. 2.— С. 87—91.

[61] Борисова Е. Н. Из истории некоторых слов...— С. 116.

мяжный як означальний компонент при іменниках, що означають тканину (переважно сукно) або вироби з цієї тканини: сукна *сє(р)мя(ж)но(го)* бєло(г) валєного локо(т) пя(т)дєсга(т) (Київ, 1590, ЦДІАЛ СПб., 823, 1, 133, 73 зв.).

На сьогодні вид одягу, що його позначало слово *сермяга*, вийшов з ужитку, однак слово у варіантах *семиряга, семеряга, семряга* (СУМ, IX, 122) і *серм'яга* (СУМ, IX, 139) як застаріле входить до складу сучасної української літературної мови, де, крім згадуваного значення „домоткане грубе нефарбоване сукно", вживається у значеннях „верхній селянський одяг з такого сукна, сіряк" та „людина, що носить такий одяг, належачи до соціальних низів" (СУМ, IX, 122).

Слово *кирея*, за нашими матеріалами, спорадично починає вживатися під кінець XVIII ст.: *кирея* цвѣта сукна блакитного подшита лисѣмъ мѣхомъ завойчастая зъ золотими петлицами (XVIII, КТ). В українську та деякі інші мови воно потрапило з турецької (пор. укр. *кирея, керея*, р. діал. *кирея* „верхній каптан; лисячий кожух", п. заст. *kiereja* „широкий верхній одяг, підбитий хутром", схв. *ćereće* „вид бавовняного домотканого сукна" із тур. *kerege* „широкий плащ" < *ker* „розтягати" — ЕСУМ, II, 435). Найбільшу активність слово виявляє вже за межами досліджуваного періоду — у XIX ст., де вживається у значеннях „плащ, довга сукняна верхня одежа, велика свита з капюшоном" (Гр., II, 239) і „шинеля з рукавами й відлогою з фабричного сукна" (Б.-Н., 193). Приклади з творів Т. Шевченка та П. Куліша, наведені Б. Грінченком, вказують на те, що кирея — це переважно козацький одяг, підбитий хутром (Гр., II, 239).

Як назва верхньої теплої простої одежі з овечої чи козиної шерсті вживається слово *гуня*, вперше засвідчене у другій половині XVI ст.: знашли *гуню* бѣлую старую (Луцьк, 1565, ТУ, 112); пограбили и кгвалтовне побрали кони, волы, возы, *гуни*, сермяги (1585, КТ). У лексикографічних джерелах досліджуваного періоду слово *гуня* вживається у значенні „кожух": милотъ овєчина, ско(р)ка овєчаѧ, или *гѹнѧ* (1593, ЛЗ, 56); Милоть: Овчина, скора овчаа или кожу(х), а(л)бо *гѹнѧ* (1627, ЛБ, 63). Однак пам'ятки народно-розмовного характеру цього не підтверджують. Виявлено натомість значення „грубе ворсисте покривало": amphitapa, *гунѧ* косматa (1642, ЛС, 81); Подѣлайте теж прикритє над ним начинивши *гунь* з шерсти козіи (XVII ст., КТ). Псл. **gunja*, ймовірно, запозичене з пізньолат. *gunna* „кожух" неясного, можливо, кельтського походження (ЕСУМ, I, 620). Слово успадковане більшістю слов'янських мов, переважно як назва верхнього одягу або грубої ворсистої матерії чи покривала (пор. укр. *гуня*, бр. *гунька*, п. *gunia*, ч. *houne*, слц. *huňa*, болг. *гуня*, слн. *gŭn*, схв. *гŷњ*).

Значення лексеми *гуня* у пам'ятках сусідніх з українською слов'янських мов досить близькі до семантики цього слова в українських писемних джерелах (пор. стбр. *гуня* „ворсиста вовняна ковдра або покривало, старий порваний одяг; верхня одежа з овчини" — ГСБМ, VII, 198), стп. *gunia, guna* „простий грубий одяг, який носили вбогі люди: ґатунок грубого сукна, покривала з нього" — SPl, VIII, 235), стр. „верхня одежа; стара одежа" (СРЯ, IV, 159).

Поряд із словом *гуня* в староукраїнській мові існували похідні суфіксальні деривати. Утворене за допомогою суфікса суб'єктивної оцінки **-ищ-е**, слово *гунище* набуває відтінку зневажливості: Skazemo wam mnoho dobroho Wilmi smacznoho y kolomutnoho. O Mikity popu borodatom

Kotri tu stoit w *huniszczu* kostrubatom (Раків поч. XVII, Траг., 1). В утворенні *гунка* суфікс **-к-а** виконує двояку функцію: модифікаційну: *гунка*, зменш. до *гуня:* И взѧлъ иліѧ *гꙋнкꙋ* свою, и звинꙋлъ єи (серед. XVII, Хрон., 320) та мутаційну: *гунка* — „кожухар": Милотаръ:... кожꙋшникъ, *гꙋнка* (1627, ЛБ, 63).

Сучасна українська літературна мова успадкувала слово *гуня* та похідне *гунька* в основному значенні „верхня одежа з домотканого грубого, перев. нефарбованого сукна" (СУМ, II, 194—195). У говорах семантичні властивості лексеми виявляються яскравіше: пол. „вид довгої одежі, подібної на свиту; вид піджака без підкладки; жіноче плаття (з неґативним відтінком) (Бабій, 19, 20); „верхній жіночий одяг з домотканого сукна, подібний до свитки"; перен. „вайлувата неохайна жінка" (СПГ, 91); бойк. „верхній чоловічий одяг домашньої роботи, чемерка, рід сіряка з овечого сукна; сіряк з довгими рукавами, які зв'язуються і вживаються замість торб"; „тканина з овечої вовни; волохате сукно на Закарпатті" (Онишк., I, 199); наддністр. „груба сукняна спідниця" (Жел. I, 164); закарп. „сукно", „покривало" (ОКДА, II, № 1).

Лексикографічні праці XIX ст. відзначають лексикалізацію демінутива *гунька / гунка*: *гунка*: „шубник, кожар, кожушникъ" (Писк., 61), *гунька* „жінка, яка гугнявить" (Гр., I, 340).

До мікрогрупи „плащовидний одяг" можна віднести лексеми *бурка, бурнусъ / бурносъ, доломанъ / даламанъ, кобенякъ / копенекъ / копенякъ, опанча / єпанча / ѡпонча, плащъ.*

Слово *плащъ* у значенні „вид верхнього одягу, полотняний плащ" засвідчене в києворуський період у перекладній пам'ятці XIII ст. (117, 234; ІУМЛФ, 140). Лексема вживається у більшості слов'янських мов (пор. укр. *плащ*, р. *плащ*, бр. *плащ*, стсл. *плаштъ*, болг. *плащ*, схв. *плашт*, слн. *plašč*, ч. *plášt*, слц. plášt, п. płaszcz, влн. płaszcz), її походження пов'язується зі словом *плат* (Br., 420; Пр., II, 70) або із *плоский* **plaskjъ*, п. *płaski* (Фасм., III, 277; КЭСРЯ, 342).

У пам'ятках досліджуваного періоду *плащъ* вживається на означення довгого верхнього одягу заможної частини населення: взяли... *пласчъ* чорний, аксамитный, соболцами подшитий, обложоний пасаманами сребрными, съ петлицами сребрными, коштовалъ двесте золотыхъ Полскихъ (Луцьк, 1622, Арх.ЮЗР, 6/1, 430). Переважно йдеться про назву чоловічого одягу, інколи у спеціалізованому значенні „одяг вищого католицького духовенства": с которого жерела виникнꙋли єжджєна до Римꙋ... по *плащи* бискꙋпіи (Острог, 1598—1599, Апокр., 171 зв.). Ймовірно, що назвою відповідного різновиду жіночого одягу стало суфіксальне утворення *плащикъ*: пани братовая... речи нижей менованые... выбрала, а меновите: ... *пласчикъ* гатъласовый вишъневий рысями подшитый (Луцьк, 1631, Арх.ЮЗР, 8/III, 585); то есть взяли и пограбили у мене зъ венкомъ: ...*пласчикъ* чорного мухоиру, лисами подшитый (Володимир, 1594, Арх.ЮЗР, 1/I, 397). Одночасно слово *плащикъ* засвідчене як зменшене до *плащъ* у значенні „одяг священиків": пото(м) оузкіє *плащики* на верхꙋ носѧ(т)... а разо(м) и шию и рамена ѡкрываю(т) ними (серед XVII ст., Кас., 6 зв.).

На основі семи „служити прикриттям, охороняти" слова *плащъ, плащикъ* (переважно у пам'ятках конфесійного характеру) набувають переносних значень „прикриття, привід, претекст": и такъ прикрившися

плащємъ покори клꙋбꙋка, нє знаєть што диєть (1600, ЦНБ, 476, П/1736, 45 зв.): и подъ *плащикомъ* христіанства тые были шкодлившіе, нижли поганскіе, бо рыхлѣй бы могли домовою незгодою... церковь Божію загубити (бл. 1626, Кир. Н., 25) та „захист, опіка": часто маєм мовити тоє по(з)доровлєнє, абы ѡна [Богородиця] насъ *плащємъ* ѡбороны своєи покрывши боронила (Львів, 1646, Зобр., 20). Як назва різновиду плаща в староукраїнській мові вживався дериват з префіксоїдою **пулъ-** *пулъпласче*: *Пулъпласче* гладкое саи чорный (XVII ст., КТ).

Від перших фіксацій у пам'ятках і досі слово *плащ* зберегло своє основне значення „верхній одяг", на сьогодні конкретизоване як „верхній широкий безрукавний одяг, який носять наопашки", „легке пальто з водонепроникної тканини" (СУМ, VI, 573), а у двокомпонентних назвах *плащ-намет* і *плащ-палатка* як спеціалізоване значення „водонепроникна накидка, що може служити плащем або палаткою, наметом" (там само). Діалектологи не виявляють особливих відмінностей у семантиці лексеми *плащ*. Однак у наддністрянських говірках на основі переносу за функцією слово набуло значення „велосипедний скат". Можливості слова ширше виявляються у дериватах: *плащик* — зменшено-пестливе до *плащ*, *плащовий* „призначений для виготовлення плащів", *плащуватий* розм., заст. „одягнений у плащ або одяг, схожий на плащ (про циган)" (СУМ, VI, 573), діал. *плащечок* „зменш. до плащ", *плащина* „поганенький плащ", *плащок* „сорочка без рукавів, у яку вдягають дитя до першого причастя" (Гр., III, 193).

Одне з найдавніших тюркських запозичень в українській мові *опанча* (пор. тур. *japunǧa* „накидка з капюшоном, попона", крим.-тат. *japunǧy* — те саме — Фасм., II, 20) в пам'ятках досліджуваного періоду адаптувалося у різному фонетичному оформленні: *опанча, опонча, єпанча, ꙗпонча*. У різних фонетичних варіантах воно вживається в старобілоруській (*епанча, епонча, опонча, опанча, апанча* — Бул., 111), староросійській (*епанча, япанча* — СРЯ, V, 52) і старопольській (*opończa* — SS, V, 607) мовах.

Уперше лексема у значенні „плащ" відзначена в „Слове о полку Игореве" у формі *ꙗпончица*: Орьтъмами и *ꙗпончицами*, и кожухи начашꙗ мосты мостити (Срезн., III, 1659). У нашому матеріалі слово *опанча* вперше засвідчене на початку XVI ст.: боты... жупа(н) пахолко(в)... кожухи два барани(х) новы(х)... *є(п)а(н)ча*... то всє на то(т) час при нє(м) побра(л) (Київ, 1501, ЦНБ, II, 20651, 1). Іноколи слово вживається з прикметником-конкретизатором, який вказує на матеріал: *Опанча повстяная* (XVIII, КТ); *опанча суконная* (XVIII, КТ); *Опанча валєная* (Новгородок, 1723, ДНРМ, 142). Основна семантична ознака тюркського етимона „покривати" знаходить вияв і у похідних значеннях: „підстилка під сідло, чепрак": панъ Богданъ... взял в мене коня моего вороного, з седломъ, з *опанчею* (Луцьк, 1566, Арх.ЮЗР, 1/VI, 56); „покрівля шатра": Hen kothera rozbitaia, *oponczoiu* prykrytaia, to moy cherem, to moy terem (1625 П. про Кул., 24); „оклад ікони": Третій образъ мѣ(л) *ѡпо(н)чу* златую, и ри́зу порфировую (XVII, КТ). Згодом слово *опанча* звузило свою семантику і закріпило за собою в українській літературній мові лише основне значення „старовинний верхній одяг, що мав вигляд широкого плаща" (СУМ, V, 703). У говорах слово переважно також репрезентує поняття „одяг": *опанча, панча* „вид верхнього одягу", *опанчина* „погана опанча" (Гр., III, 55), *опанча, опанечка* „шинель з фабричного сукна; козацький

і пастушачий повстяний короткий одяг або пошитий з хутра лошат" (Б.-Н., 262); *опоньча* „верхній каптан" (Писк., 169); пол. *панча* „старовинна довга і широка накидка" (СПГ, 151); бойк. *опонча* „довгий сіряк з грубого сукна", „верхній чоловічий одяг, який носила шляхта", „довгий сукняний сіряк від талії із зборками, з „заверненим" коміром, облямований чорно-білим шнурком", „плащ зі сірого сукна внизу із зборами і „клабуком" (пелериною), який носили заможні селяни (Онишк., II, 22); полт. *опанча* „назва старовинного одягу або матерії" (Ващ., 68), слобож. *опанча* „велика повстина, якою накривають вози з поклажею (у дощ використовували як плащ)[62].

Початок XVII ст.— період першої фіксації в пам'ятках української мови слова *бурка*, яке вживалося на означення довгої вовняної опанчі (Тимч., 56): У по(д)даного моєго Фєдора лакузы... має(т)но(ст) побрали, а мєновитє... *бу(р)ка* и(з) строкою є(д)ва(б)ною, куплєна за чотыри золоты(х) по(л)ски(х) (Житомир, 1609, ДМВН, 36). Функціональне призначення реалії, названої словом *бурка*, виявляється у такому контексті: далъ братъ Тихонъ... ему Василеви... *бурку* новую для слоти (1734, КТ). Як назва вовняної опанчі, яку носять у дощ, слово *bura/burka* вживалося у пам'ятках польської мови (Goł., 106). У російській мові лексема вперше засвідчена на початку XVII ст. (СРЯ, I, 356), у пам'ятках білоруської мови вона фіксується на століття раніше (ГСБМ, II, 256).

Найчастіше походження слова *бурка* у слов'янських мовах (пор. укр. *бурка*, бр. *бурка*, р. *бурка*, п. *burka*, ч. *burka*, слц. *burka*) пов'язується з прикметником *бурий* (Фасм., 1, 245; Br., 49—50) або виводиться від перс. *bark* „плече, лопатка" з припущенням пізнішого поєднання з *бурий* на основі народної етимології (Ш., 1, 2, 231—232; Горяєв, 34). Водночас висловлюються думки про латинське (лат. *burra* „стрижена вовна", „грубий мохнатий одяг") або тюркське (тюр. *бур-/бурк-* „морщити, закривати, кутатися") походження слова через кавказькі мови (ЕСУМ, I, 302).

Слово ввійшло до лексичного складу сучасної української літературної мови і вживається у значенні „повстяний безрукавний плащ або накидка з козячої вовни (переважно на Кавказі)" (СУМ, I, 258). У діалектах лексема *бурка* передає поняття: „опанча, валяна із шерсті, від дощу" (Писк., 27), „козача і пастуша повстяна коротка опанча або пошита із хутра лошат" (Б.-Н., 64), „вид верхньої довгої суконної одежі" (Бабій, 117), „чемерка" (Онишк., I, 77). Засвідчені й переходи слова в інші семантичні ряди, які, однак, не виходять за межі макрогрупи „одяг". Так. у наддністрянських говірках Тернопільщини Я. Головацький виявив уживання слова на позначення відлоги в опанчі[63], а у надсянському говорі воно є назвою вовняної спідниці власного виробу (PJ 44, 68).

Найменування плаща з каптуром *бурнусъ/бурносъ* уперше задокументоване в середині XVII ст. у відапелятивному антропонімі: Го(р)дѣ(й) *Бѹ(р)носъ* (1649, РЗБ, 376 зв.). Як назва одягу воно з'являється в пам'ятках XVIII ст.: Хм... не малоє число козаковъ до орди прибравши

---

[62] Лисиченко Л. А. Архаїчні назви одягу в східнослобожанських говірках // Праці XII Республіканської діалектологічної наради (Київ, 21—23 квіт. 1965)./ Відпов. ред. Ф. Т. Жилко.— К., 1971.— С. 339.

[63] Головацкий Я. О народной одеждѣ...— С. 18.

шталтомъ татарскимъ в *бурнусъ* и виверненіє кожухи чим обманулъ Поляковъ (XVIII ст., КТ).

Слово кваліфікується як давнє запозичення, очевидно, за турецьким (тур. *burnus* „легкий вовняний плащ") і французьким (фр. *bournous*) та польським (п. *burnus*) посередництвом з арабської мови: ар. burnus з гр. βιρρος „вид накидки", що походить від лат. *birrus* „т. с.", запозиченого з кельтських мов" (ЕСУМ, I, 304). У пам'ятках староросійської та старобілоруської мов слова не виявлено, однак його засвідчують словники сучасної білоруської (*бурнос* — „довгопола з широкими рукавами селянська одежа із самотканого сукна" — ТСБМ, I, 423) і російської (*бурнус* — „різновид просторого жіночого пальта з широкими рукавами" — ССРЛЯ, I, 699) мов.

У пам'ятках української мови слово вживається рідко, і, як можна судити з контексту, означає одежу, не типову для українського населення. Однак цікавою є історична доля лексеми за межами досліджуваного періоду. Як запозичення, слово у сприйманні носіїв української мови не мало внутрішньої форми, що сприяло використанню його на позначення кількох видів одягу: „просторе жіноче пальто з широкими рукавами; рід плаща або накидки" (СУМ, I, 260); полт. „довга одежа, яку одягають від дощу або снігу; вид піджака, старовинна жіноча сорочка" (Ващ., I, 18), бук. *бурнос, бурноз, бурмус, бурмуз*, рідко *буrудз* „верхній чоловічий, жіночий одяг, вид куртки, іноді на ваті" (МСБГ, I, 47), бойк. *бурмус* „верхній чоловічий одяг" (Онишк., I, 77), пол. *бурмус, бурнос, бурнус* „просторий подібний до піджака зимовий жіночий одяг з фабричного сукна" (СПГ, 37); *борнус* „вид чоловічого зимового одягу; рід жіночого зимового одягу" (СЛПЧ, 10), степ. *бурмус* (зменш. *бурмусик, бурмусичок*) „довгий чоловічий одяг на ваті" (СГНД, 40).

Назва *доломанъ* в українських писемних джерелах вперше засвідчена на початку XVII ст.: *доломанъ* атласовы(й) (Київ, 1617, ЦДІАЛ, 181, 2, 125, 2, 1 зв.), *доломанъ* адамашъковый чирвоный шкарлатный (1631, Арх. ЮЗР, 8/III, 585). Слово *доломанъ* — це тюркізм (тур. dolaman, dolama „верхній одяг яничар" > *dolomak* „закутувати, обгортати" (ЕСУМ, II, 106), запозичений багатьма слов'янськими мовами (р. *доломан* „гусарська куртка", п. *dołoman* „короткий військовий плащ; угорська куртка, обшита смушком", ч. *dolomán* „угорський військовий мундир з галунами", слц. *dolomán* „тс", болг. *долмáн* „старовинний чоловічий одяг з грубої матерії", м. *долàма* „тс", схв. *дòлама* „каптан"; слн. *dólman* „тс".

У білоруських пам'ятках слово *доломанъ // даламанъ* вживалося у значенні „короткий чоловічий плащ з рукавами" (ГСБМ, VIII, 263), у польських — *dołoman, dołaman, dołuman* — „чоловічий одяг з ґудзиками, з вузькими рукавами, який найчастіше сягає колін" (SPI, V, 298), у староросійських — *доломанъ* — „давній верхній одяг" (СРЯ, IV, 305).

Дослідники історії української мови кваліфікують *доломанъ* як назву короткого гусарського плаща (Тимч., 773). Інколи контекст лексеми дозволяє допустити, що йдеться саме про одежу воїна: ѡ(т)дали на(м) пановє старші шаблю и рꙋшни(ч)кꙋ и *долома(н)* (Львів, 1607—1645, РДВ, 5 зв.). З другої половини XVII ст. частота вживання слова знижується. На сьогодні воно перейшло у розряд історизмів і у цій категорії вживається як назва гусарського мундира, розшитого шнурами (СУМ, II, 359). У закарпатському говорі під впливом угорської мови, де *доломан*

належить до назв святкової національної одежі, слово вживається у значенні „довге пальто з петлями".

У другій половині XVI ст. вперше засвідчене слово *кобенѧкъ* / *копенекъ* / *копенѧкъ*: взяли... *копенекъ* каразые темноблакитное, керомъ червонымъ подшитый (Луцьк, 1598, Арх.ЮЗР, 1/І, 242). Варіантність зумовлена іншомовним походженням слова. Вважається, що воно етимологічно пов'язане з тюркськими мовами: тур. *kepenek* „опанча", кирг. *kebanak* „плащ", звідки в кінці XV ст. воно було запозичене угорцями (уг. *koponyeg* „плащ"). Українські дослідники вказують на паралельне запозичення слова українською мовою з угорської та тюркських мов (ЕСУМ, II, 476). Одночасно лексема потрапляє і у сусідні з українською мови. У старобілоруській (*кобенякъ, кабенякъ, копенякъ*) та старопольській (*kopieniak*) мовах вона відома як назва верхнього одягу без рукавів або з прорізаними рукавами (Gol., 142; Бул., 158), а у староросійській (*кебенякъ*) — у значеннях „верхній сукняний одяг у негоду", „зимова шапка", „капюшон" (СРЯ, VII, 108).

Як можемо судити з контексту українських пам'яток, слово *кобенякъ* вживалося як назва розстібного, переважно сукняного чоловічого одягу, інколи підшитого, з петлицями та шнурами, з коміром або без нього: *копенекъ* каразые темноблакитное керомъ червонымъ, подшитый (Луцьк, 1598, Арх.ЮЗР, 1/VI, 242); *копенякъ* новый, каразъ зеленый, темный, чирвонымъ сукномъ добримъ немецскимъ подшитый, без ковнира (Володимир, 1599, Арх.ЮЗР, 6/І, 273). П. Беринда вживає слово *копєнѧкъ* у ряду: хлѧмисъ: Жолнѣрскаѧ шата, *копєнѧкъ* (1627, ЛБ, 143). В одному з контекстів документується словосполучення *кобенякъ свитный* (1690, КТ), що вказує на особливість крою. Як бачимо, семантичні можливості слова *кобенякъ* не виходять за межі поняття „верхній одяг". Не виявляє лексема і достатньої словотворчої активності. Засвідчено лише утворення *полкопенѧче* (В той же скрыни было *полкопеняче* кгранатовое кунами подшитое (1590, КТ), яке означає одежу, схожу на кобенякъ.

У сучасній українській літературній мові значення „суконний довгий і широкий верхній чоловічий одяг з відлогою" вважається застарілим (СУМ, IV, 200), однак слово *кобеняк* вживається у значенні „вид чоловічого плаща з відлогою" (там само). Етнографи кваліфікують слово як назву верхнього широкого одягу, який можна носити поверх кожуха з відлогою[64] і типово козацького одягу (Вор., 560).

На сучасному етапі розвитку української мови слово вже перейшло до розряду застарілих і саме з такою характеристикою зафіксоване у словниках зі значенням „верхній сукняний одяг із відлогою, кобеняк" (СУМ, IV, 152).

З назв інших видів довгополого верхнього одягу у писемних пам'ятках української мови XIV—XVIII ст. найчастіше засвідчені *бекеша, єрмакъ, жупанъ, каптанъ, кунтушъ, лѣтникъ, однорѧдокъ, саѧнъ, чамара, чуга.*

Назва *бекеша* (зменш. *бекейшка*), на думку авторів Історичного словника українського язика, означає довгу шубу угорського покрою (Тимч., 82): пограблено *бекейшку* зеленую фалюндишовую (Луцьк, 1586, Арх. ЮЗР, 1/І, 231); Вкрадено в коморі *бекешу* синюю (1697, КТ). Недостатній контекст не дозволяє однозначно погодитися з цією думкою або її за-

[64] Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології.— Прага, 1927.— С. 160.

перечити. Однак у старопольській мові слово засвідчене у близькому значенні: *bekieszka* „коштовний верхній одяг угорського покрою“ (SPl, II, 42). У пам'ятках білоруської мови *бекешка* — „чоловіче пальто зі зборками на талії“ (ГСБМ, I, 265; Бул., 40). Етимологія цього засвоєного слов'янськими мовами запозичення (пор. укр. *бекеша*, бр. *бекеша*, р. *бекеша*, *бекеш*, п. *bekiesza*, ч. *bekeš*, слц. *bekeč*, болг. *бекеш*, схв. *бекѐш*) дискусійна. Частина дослідників вважає, що слово запозичене з угорської мови, можливо, через польське посередництво: уг. *bekecs, bekes* пов'язувалося з тат. *bікäč* „телиця, ярка“ (Тимч., 82; Фасм., I, 174). Однак останнім часом підтверджується думка Лінде про польське походження слова; п. *bekiesza* розглядається як зворотне утворення від п. *bekieszka*, похідного від прізвища угорського полководця К. Бекеша (Linde, I, 70; Ш., I, 2, 83; ЕСУМ, I, 164). Значно раніші фіксації слова *бекешка* порівняно з *бекеша* у пам'ятках польської, білоруської та української мов можуть служити підтвердженням цієї думки.

Як видно з невеликої кількості фіксацій, слова *бекеша, бекейшка* не набули значного поширення в українській мові досліджуваного періоду. Однак згодом частота вживання зростає. В українських говорах вони засвідчені у значеннях: *бекеша* „вид верхнього одягу: покрита сукном, виготовлена з овечої шкури шуба в талію“ (Гр., I, 48); „вид каптана або сюртука“ (Писк., 15), „хутровий, критий синім сукном довгополий приталений одяг зі зборами на Поділлі“[65]; *бекешка* „різновид дорогого жіночого хутряного одягу, покритого синім сукном на Львівщині“[66], „святкова верхня одежа для селян з тонкого сукна“ (Верхр. 5, 94); „чоловічий одяг; служить для називання куртки з водонепроникної тканини“[67]. У сучасній українській літературній мові *бекеша, бекешка* — „чоловічий верхній теплий одяг старовинного крою з брижами в стані“ (СУМ, I, 155).

З перших років XVI ст. писемні пам'ятки починають фіксувати запозичення *єрмакъ*, для якого характерне вживання у різних фонетичних варіантах: *гермакъ, гормакъ, ґермакъ, єрмякъ, ꙗрмакъ, ꙗрмꙗкъ: єрмѧ(к)* бєли(й) мура(в)ски(й) со шнꙋрами чо(р)ными є(д)ва(б)ными (Київ, 1501, ЦНБ, II, 20651, 1). Спорадично засвідчено і демінутив *кгермачокъ*: тые хлопы бѣтцким албо муравским *кгермачком* ся покрывают (1598, Виш. Кн. 500). За походженням слово належить до тюркізмів (пор. тат. *äрмäк* „одяг халатного крою з верблюжої шерсті“, каз. *ормок* „тканина з верблюжої пряжі“ походить від тюрк. кореня **ар-** „прясти, плести“ — ЕСУМ, I, 83). У другій половині XVI ст. його засвідчують староросійські (*армякъ / ормякъ* „верхня чоловіча одежа з сукна, шерсті“ — СРЯ, I, 47) та старобілоруські (*ермякъ, ермакъ, еръмякъ, ормякъ, кгермакъ* „вид верхнього одягу“ — ГСБМ, IX, 218; Бул., 111) джерела. Як запозичення з української мови кваліфікують лексему *jarmakъ / giermak* дослідники старопольської мови[68]. *Єрмакъ* належить до поширених номінацій одягу в староукраїнській мові. У вживанні слова не помітно особливих територіальних обмежень. Його значення „вид верхнього одягу“ конкрети-

[65] Матейко К. І. Український народний одяг...— С. 180.
[66] Головацкий Я. О народной одеждѣ...— С. 51.
[67] Кузема В. Г. Назви одягу...— С. 29.
[68] Minikowska T. Wyrazy ukraińskie w polszczyznie literackiej XVI w.— Wrocław; Poznań; Toruń, 1980.— S. 62.

зується на основі диференційних ознак „матеріал“: *єръмякъ* люнский (друга пол. XVI, ЖКК, II, 131); *єрмякъ* сꙋкна чорного ѳалюндышꙋ (Рожана, 1571, AS, VII, 398); *ярмякъ* каразеєви(й) (Житомир, 1581, АЖМУ, 60); *Еръмякъ* шипътуховы(й) (Житомир, 1650, ДМВН 205) і „фасон“: *єрмя(к)*... со шнурами є(д)вабними (Київ, 1501, ЦНБ, II, 20651, 1); *єрмякъ*... соболми подшитый (Рожана, 1571, AS, VII, 398); *армяковъ*... два... съ петлицами и зъ строкою и зъ гапликами серебрными (Володимир, 1588, Арх.ЮЗР, 1/I, 240).

З другої половини XVII ст. частота вживання слова *єрмакъ* зменшується, а в сучасній українській літературній мові воно взагалі відсутнє. У формі *арим'як* як назва теплого чоловічого верхнього одягу, пошитого з домотканого сукна, слово збереглося у поліських говірках Чернігівщини (СПГ, 26), а у формі *гармак* з широким значенням „рід одягу“ воно засвідчене у Словнику української мови Д. Яворницького (Яворн., 136).

Словом *жупанъ* іменується вид верхнього одягу, що його одягали під делію, ферезию, чамару, кунтуш. Перші фіксації слова в староукраїнській мові припадають на початок XVI ст.: шаблю, боты... *жупа(н)* пахолико(в) блаки(т)ны(и) лу(н)ски(и)... то все на то(т) ча(с) при не(м) побра(л) (Київ, 1501, ЦНБ, II, 20651, 1 зв.). З XV ст. слово засвідчене у пам'ятках польської мови (Бул., 54). Із 70-х років XVI ст. воно документується у староросійській (СРЯ, V, 124) і старобілоруській (Бул., 54) мовах з аналогічним, як і в українській мові, значенням. Як назва різних видів одягу лексема šupan побутує в чеській, словацькій та верхньолужицькій мовах (Linde, VI, 1167; 525; ЕСУМ, II, 209). Найпоширенішим є судження про те, що слово *жупанъ* запозичене українською мовою з італійського *qiubbone*, що пов'язане з араб. *ǧubban*, можливо, через польську мову (ЕСУМ, II, 209).

В українській мові досліджуваного періоду найменування *жупанъ* поширене без будь-яких територіальних обмежень: жупановъ влоскихъ три (Луцьк, 1563, РЕА, II, 127); *жупан* аксамитний чирвоний (Чигирин, 1600, ЧИОНЛ, VIII-3, 5); *жупа(н)* ши(п)туховий (Лохвиця, 1657, ЛРК, 90); *жупанъ* сини(й) (Київ, 1590, ЦДІА СПб. 823, 1, 133, 74); звон(н)їку мꙋравско(г) су(к)на а(р) 6 1/2 на *жупа(н)* (Львів, 1631, ЛСБ, 1052, 5 зв.).

Контекст пам'яток у деяких випадках дозволяє конкретизувати фасон одягу, іменованого словом *жупанъ*; наявність ґудзиків, коміра, інколи хутряної підбивки: *жупа(н)*... з кнафлями сребреными (Житомир, 1584, АЖМУ, 105); *жупанъ*... с потребами єдъвабними (Київ, 1625, ЛНБ, 5, II, 4060, 104); *жупа(н)* з гафътками срѣбними (Вінниця, 1610, ЛНБ, 5, II, 4052, 150); *жупа(н)*... лисы по(д)шиты(и) (Житомир, 1584, АЖМУ, 90).

Лексема *жупанъ* малопродуктивна як у семантичному, так і в словотворчому плані. Спорадично фіксуються деривати *жупанокъ: жупанок* мужеский (Ромен, 1755, ДНРМ, 305); *жупанина*: вишневая *жупанина* дитячая (XVII ст., КТ).

Дещо багатшу картину виявляють діалектні джерела періоду сучасної української мови, які засвідчують демінутиви: *жупаник, жупаничок, жупаниченько, жупанок, жупаночок, жупанчик, жупанець*, збірний іменник *жупання*, субстантивований прикметник *жупанний* „той, хто носить жупан“ (Гр., I, 492), дедемінутиви *жупане* „жіноча шуба, не підшита хутром“ (Онишк., I, 256), *полужупанчик* „різновид легкого каптана з ру-

кавами або без них, зі стоячим коміром зі застіжкою до пояса з гапликами[69].

Слово *жупан* у говорах переважно вживається на позначення довгополого верхнього чоловічого та жіночого одягу (Гр., I, 492; Писк., 77). У наддністрянському та надсянському говорах *жупан* — назва прикрашеного вишивкою та бісером жилета, що є частиною національного костюма.

Сучасна українська літературна мова використовує слово *жупан* у трьох значеннях „старовинний верхній чоловічий одяг, оздоблений хутром та позументом, що був поширений серед заможного козацтва та польської шляхти", „теплий верхній чоловічий суконний одяг", „верхній жіночий одяг, переважно з дорогих тканин" (СУМ, II, 547). Зі староукраїнської мови збереглося утворення *жупанокъ*, крім того, лексичний склад сучасної української літературної мови поповнився словами *жупаник, жупанецъ* та *жупанчик* (там само).

До числа поширених номінацій верхнього одягу належить слово *каптанъ / каѳанъ / кафтанъ*, вперше засвідчене в середині XVI ст. і вживане по усій Україні: Три *кафтаны* китайковыхъ, четвертый гатласу чирвоного (Луцьк, 1563, РЕА, II, 127); [побрал] *каптан* бархановый, коштовал чотыри золоты (Бориспіль, 1615, АБМУ, 9); Микита видѣлъ... *каѳанъ* суконій (Полтава, 1765, ДНРМ, 348); Слово запозичене з турецької мови (пор. тур. *kaftan* — вид верхнього довгого одягу — ЕСУМ, II, 377), куди, на думку деяких дослідників, воно потрапило з перської мови (пор. перс. *kaftan* — Фасм., II, 212; Sławski, II, 20). Воно відоме більшості сучасних слов'янських мов (пор. бр. *кафтан*, р. *кафтан*, п. *kaftan*, ч. *kaftan*, слц. *kaftan*, болг. *кафтан*, схв. *кафтан*, м. *кафтан*, слн. *kàftan*).

У староросійській мові слово *кафтанъ* уперше засвідчене у кінці XV ст. в значенні „верхня чоловіча одежа, різна за кроєм та призначенням, переважно довга (майже до п'ят) з довгими рукавами, яка спереду защіпається на ґудзики" (СРЯ, VII, 95), у старобілоруській — на початку XVI ст. (*кафтанъ, каптанъ, кахтанъ, кофтанъ, кохіанъ*) „каптан" — Бул., 55), у старопольській — у XV ст. (*kaftan, kawtan*) „різновид плаща" — SS, II, 219).

Як можна судити з доступного нам матеріалу, лексема *каптанъ* у досліджуваний період репрезентувала поняття „легка верхня розстібна одежа різного покрою": „я зъ одежею легкою, юпкою, *кафтаномъ* и кунтушемъ легъким, суконнимъ важилемъ 6 каменей ровно" (1723, Дн. Марк., I, 14); *кафтанъ* атласу чиръвоного прешиваный, зъ кгузиками золотыми (Луцьк, 1582, Арх.ЮЗР, 6/I, 121); *каѳанъ* женскій китаєвій зеленій, з окла(д)ками красними оксамитними, з по(д)бойкою кращеновою рудою, усами срєбними сѣтковими (Глинськ, 1751, ДНРМ, 322).

Використання при найменуванні *каптанъ* конкретизаторів *мужский, женский, дитячий* вказує на функціональні відмінності між реаліями, а, можливо, і на різницю у крої та фасоні: *кафтанъ* новий му(ж)ски(й) зелени(й) штофови(й), да други(й) женскі(й) рожеви(й) ду(к)леви(й) (Домантів, 1733, ДНРМ, 266); *каѳана* таѳи селезневой дитячого [не віддав] (1753, КТ).

Основа слова *каптанъ* стала твірною базою для демінутивів *кафтаникъ: кафтани(к)* баказыєвы(й) баво(л)няны(й) (Житомир, 1605, ДМВН,

[69] Головацкий Я. О народной одеждѣ...— С. 15.

39); *каптанокъ*: Еще... пошивъ Грицю *каптанокъ* (XVIII, КТ); *кавтанічок*: Da i czerczyka *kawtaniczek* (XVIII ст., КТ). У досліджуваних пам'ятках виявлено також префіксальне утворення *полукафанъ: полукафанъ* кумачной красной (Кременчук, 1748, ДНРМ, 317) і дериват *каθанище*, семантиці якого суфікс **-ищ-е** надає неґативної характеристики: тилко пола єго, удєршися,... в рука(х) заклякли(х) жєни моє(и) старого *каθанища* и ножъ зломлени(й) осталися (Новогородок, 1725, ДНРМ, 140). В окремих випадках лексема *каптанъ* набуває спеціалізованого значення „частина військового обмундирування": чинят из нихъ (боцянових кож) до битвы *кафътаны* панцеры (XVIII ст., КТ).

У сучасній українській літературній мові форма *кафтан* трактується як застаріла і діалектна (СУМ, IV, 122). Як нормативну Словник української мови подає форму *каптан* „старовинний чоловічий верхній одяг з довгими полами; сукмана, жупан, чумарка" (СУМ, IV, 97). Одночасно засвідчені похідні назви *каптанецъ, каптанина, каптанок* (там само).

Дослідження діалектологів вказують на деякі зміни та доповнення у семантичній структурі слова та його дериватів: пор. бук. *кафтан* „пальто", зневажл. „довгий жакет", рідко „кофта, блузка" (МСБГ, IV, 27, 28), бойк. *каптан* „каптан з тонкого полотна" (Онишк., I, 399); *кахтан* „плащ, приталений у поясі, нижче розширений клинами, які називаються „колами" (Онишк., I, 343), наддністр. *кафтаня* — „стара, чорна довга жіноча одежа"[70]; *каптанка* „верхня одежа, різновид кофти; піджак із вибійки" (Гр., II, 218); *кахтанє, кахтанка* „кофта із зборами на стегнах" (Онишк., I, 343).

Загальновживане *кунтушъ (кунтишъ, контушъ)* було назвою верхнього одягу військового та шляхетського станів з довгими і вузькими рукавами з широкими прорізами поздовж, з листвами та усами (клинами, що їх вставляють у боках нижньої частини довгополого одягу), прикрашеного шнурами та позументом, інколи підшитого хутром, який часто одягали поверх жупана (Вор., 566). За нашими даними, слово появляється в українських писемних джерелах в середині XVII ст.: *конътушъ* шкарлатный с петлицами шкарълатными (Володимир, 1649, Арх.ЮЗР, 3/IV, 67), *кунтушовъ* три в то(м) числѣ оденъ сукна тонкого пєрцєви(и), лисями подшитии (Глухів, 1704, ДНРМ, 30); *Кунтушъ* алого сукна тонкого, з лиштвами аксамитними зєлєними а пузументъ вкругъ золоти(и) а на усахъ пузумент широки(и) золоти(и) (Лохвиця, 1746, ДНРМ, 309).

Слово *кунтушъ* належить до загальнослов'янських запозичень (пор. укр. *кунтуш*, бр. *кунтуш*, р. *кунтуш*, п. *kuntusz, kontusz*, ч. *kanduš*, слц. *kontuš*, вл. *kuntuš*, *kantuš*, болг. *контош*, схв. *kȕntoš*, слн. *kontuš*). У староросійській мові *кунтыш* — назва верхнього одягу типу каптана з широкими відкидними рукавами (СРЯ, VIII, 123), в старобілоруській *кунтушъ* „каптан з відкидними рукавами" (Бул., 181). До української мови воно потрапило за посередництвом польської (пор. *kontusz* „один з найпоширеніших видів одягу заможного населення, який одягали поверх жупана — Goł., 141) з турецької мови (тур. *kontoş* „вид одягу" походить від гр. χανδυζ „перський одяг з довгими рукавами", що вважається словом мідійського походження — ЕСУМ, III, 143; Фасм., II, 418; Пр., I, 413; Sławski, II, 440—441; Br., 253; Machek, 239).

---

[70] Зубрицький М. Верхня вовняна ноша...— С. 5.

На українському мовному ґрунті лексема вживається в одному значенні. Спорадично у контексті реалізуються неосновні семи, які вказують на функціональне призначення: *кунтушъ*... жоночи(и) (Новгородок, 1723, ДНРМ, 137); *кунтушъ*... мужски(й) (там само), *кунтуш* хлопчачий (там само, 140). Найвища частота вживання назви *кунтушъ* припадає на другу половину XVII і XVIII ст. З другої половини XIX ст. дослідники відзначають перехід слова у розряд історизмів (Гр., II, 325; Писк., 119; Б.-Н., 200, Верхр. 2, 44; СУМ, IV, 400).

Слово з прозорою етимологією *лѣтникъ (литникъ, летникъ)* вживається як назва легкого довгого жіночого одягу і утворене за мотиваційною ознакою „призначення" (ЕСУМ, III, 269). У досліджуваних джерелах воно виявлене з другої пол. XVI ст.: а в коморе *ле(т)ни(к)* ѡдамашку чи(р)воного з оксамитомъ и з брамами... *ле(т)никъ* ѡтласовы(й) че(р)воны(й) (Кременчук, 1571, ЛНБ, 103, 1921, 6 зв.). Як назва літнього жіночого одягу з другої пол. XV ст. слово починає вживатися у старопольській (*letnik* — SS, IV, 25) та староросійській (*лѣтникъ / литникъ* — СРЯ, VIII, 217) мовах. Найбільше фіксацій в українських пам'ятках, переважно з центральних і західних територій, припадає на XVI — першу половину XVII ст.: за то дано... *лѣтникъ* (Львів, 1585, Юр., 9); *ли(т)ни(к) кита(й)-ки* чо(р)ное з о(к)самито(м) зе (з)лото(м) и (с) перлы (Вінниця, 1610, ЛНБ, 5, II, 4052, 148 зв.); *ле(т)ни(к)* табиновы(й) чо(р)ны(й) (Київ, 1617, ЦДІАЛ, 181, 2, 125, 2, 1 зв.). Внутрішня форма лексеми *лѣтникъ* сприяє стабільності її значення у досліджуваний період і, значною мірою, за його межами. Так, у семантиці слова в XIX—XX ст. залишається незмінною основна сема „жіноча легка одежа". Модифікація значення відбувається відповідно до видів одежі, іменованої словом *літник*: „лѣтня одежа" (Б.-Н., 210); „літнє смугасте плаття, різновид спідниці" (Писк., 127), поділ. „спідниця", „жакет з рукавами із чорного сукна, прямоспинного покрою"[71], лемк. „вихідна спідниця"[72], полт. „легенька одежина для літа" (Ващ., I, 55); наддністр. „каптаник з легкої тканини"[73]; пол. „жіночий одяг, подібний до спідниці, переважно з легкої матерії" (СПГ, 115), „шерстяна жіноча спідниця з домотканого сукна" (Бабій, 35). Як етнографізм слово засвідчене у тлумачному словнику — „старовинний жіночий одяг із легкої матерії" (СУМ, IV, 530).

Назва *одноръдокъ* (та її фонетичний та морфологічний варіанти *однорадокъ, одноръдка*) виникла за мотиваційною ознакою „крій та фасон". Існує припущення, що в основу назви покладено звичай шити однорядок без підкладки („в один ряд") або ж, що більше ймовірно, використовувати для застібання цієї одежі один ряд ґудзиків[74]. Етимологія слова зумовлює його однозначність і залежність від денотата. У староросійській мові слово *однорядокъ (однорядка)* та похідні від нього у значенні „верхня одежа з шерстяної тканини без підкладки" документується з кінця XV ст. (СРЯ, XII, 289). В українській писемній мові ця лексема означає переважно сукняний одяг, прикрашений шнуром та позументом, інколи підшитий хутром: *одноръдки* двѣ... со срѣбром (Вільна, 1546, AS, IV, 474); *одно-*

[71] Матейко К. І. Український народний одяг...— С. 188.

[72] Тарнович Ю. Лемківщина...— С. 96.

[73] Головацкий Я. О народной одеждѣ...— С. 24, 51.

[74] Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.— М., 1991.— С. 247.

радок сукна влоского зеленого з шнурами шолковыми (Володимир, 1568, Арх.ЮЗР, 8/III, 164); *ѡднорѧдокъ* ꙋтє(р)финꙋ зєлєного лисы по(д)шиты(й) (Володимир, 1572, ЖКК, II, 26).

Слово *однорядокъ* засвідчене здебільшого у пам'ятках північно-західного реґіону переважно у XVI ст. Із зникненням реалії лексема перестає вживатися в українській мові, її не фіксують лексикографічні праці вже у XIX ст.

Найменування *саянъ* (зменш. *саяникъ*) переважно трапляється у документах з території Волині та Київщини і означає різновид жіночої одежі, яку носили здебільшого шляхтянки. Перші фіксації слова припадають на другу половину XVI ст.: *саянъ* чирвоный адамашковый съ кнафлями позолотистими (Луцьк, 1563, РЕА, I, 127). В українську мову, як і в білоруську та російську, слово потрапило з італійської через польське посередництво (пор. стп. *sajan* < іт. *saione* „груба широка фуфайка" від *saio* „проста фуфайка, солдатська куртка"[75] — Вг., 479; Бул., 55; Фасм., III, 567). У пам'ятках польської мови *sajan* — „короткий одяг військових" (SW, VI, 6), „коротка верхня одежа дворян на італійський манер" (Goł., 181), „жіночий плащ" (Бул., 55). У староросійській мові *саянъ* — „жіноча одежа у вигляді високої спідниці з проймами; розкішний жіночий сарафан" (Сав., 125). Слово широко документується у старобілоруських текстах, де воно означає жіночий плащ, пошитий з дорогого сукна чи оксамиту (Бул., 294; Бул., 55). В українських джерелах воно вживається у типовому контексті, коли означальні компоненти в першу чергу вказують на матеріал: *саянъ* люнский зъ ѡксамитомъ (Київ, 1591, ЦДІАЛ, 823, 1, 133, 82); *сая(н)* китайки чо(р)ноє ѡ(к)самито(м) брамованы (1571, ЛНБ, 103, 15/с, 1855, 1 зв.). Означальний компонент дозволяє встановити також походження реалії: саянъ влоский (1585, Арх. ЮЗР, 6/I, 150). Трапляються окремі контексти, з яких видно, що слово означало одежу з рукавами, інколи підшиту хутром: тые бояре... в одном *саянику* бурнатном двуличном, белками подшитомъ... привезли мене (Володимир, 1567, Арх.ЮЗР, 8/III, 136); взято... *саяновъ* два... дрꙋги(й) чирвоны(й) з рꙋкавами до(л)гими (Київ, 1591, ЦДІАЛ, 823, 1, 133, 81 зв.).

В українських пам'ятках кінця XVII і XVIII ст. нам не вдалося виявити слова *саянъ*. Надалі воно локалізується на українських територіях, які межують з Білорусією у значенні „спідниця з вовняної домотканої тканини"[76] (пор. бр. діал. *саян* „спідниця з домотканого сукна" — СБГ, IV, 380; Л.П., 310).

Назва довгополого чоловічого та жіночого одягу, переважно підшитого хутром, *чамара* у нашому матеріалі фіксується на початку XVII ст.: *чамаръ* две, одна чырвоная фалендышовая, лисами подшитая, а другая баевая чоръная кроликами чорными подшитая (Володимир, 1625, Арх.ЮЗР, 6/I, 458—459) (пор. стбр. *чамара, чемара* „сермяга, яку защіпали під шиєю" — Бул., 354; стп. *czamara* „довгий, переважно священичий, одяг з рукавами до землі" — Goł., 109; „святковий одяг, який

[75] В українських писемних джерелах на означення військового одягу слово *саянъ* зафіксоване у Лексиконі латинському Є. Славинецького: Sagum і sagulum, саянъ риза вое(н)на (1642, ЛС, 359).

[76] П о н о м а р Л. Г. Походження назв...— С. 36.

одягали поверх жупана" — 244, 150; ч. *čamara* „кабат, який застібали за допомогою шнурів" — Holub, 116).

Існують різні думки щодо шляхів запозичення слова *чамара* слов'янськими мовами: через іт. *cimarra* „довгий каптан", з араб. *sammur* „соболь" (Фасм., IV, 331) або через ісп. *zamarre* „овечий кожух" з арабської (Holub, 116—117).

На півстоліття раніше ніж *чамара* зафіксовано слово *чамарокъ*: дей я сам у одном том *чамарку*... втек (Луцьк, 1566, Арх.ЮЗР, 8/VI, 177). Якщо допустити, що *чамарокъ* не означає іншого різновиду одягу, а є лише демінутивом від слова *чамара*, то можна говорити про набагато давніше запозичення цієї лексеми в усному мовленні на відміну від її фіксації у писемних джерелах. Крім того, в поодиноких випадках у досліджуваних пам'ятках вживається префіксальне утворення *полчамарокъ* / *пулчамарокъ*: пограбили а меновите... *по(л)чамарокъ* атласовы(й)... ле(т)никъ чо(р)ны(й) (Київ, 1617, ЦДІАЛ, 181, 2, 125, 2, 1 зв.).

За даними досліджень XIX ст., *чамара, чемерка* „різновид капоти, обороченої тасьмою і шнурами з висячими петлицями стоячим коміром"[77], *чемерка* „верхня одежа у чоловіків з талією і зборками ззаду" (Гр., IV, 451), *чемерка* „сірак на 6 фалд ззаду без коміра"[78].

У формах *чемера, чемерка* слово збереглося в сучасній українській літературній мові як назва старовинного чоловічого верхнього одягу, пошитого у талію з фалдами ззаду (СУМ, XI, 292—293). У поліських середньонаддніпрянських, подільських та слобожанських говірках воно побутує у різноманітних фонетичних варіантах (АУМ, I, № 160).

Слово *чуга* появилося в українській писемній мові наприкінці XVI ст. Воно вживається в одному значенні „одяг, який застосовується для їзди верхи, переважно пошитий з чорного або білого сукна, інколи підбитий хутром": чѹга мѹравскаꙗ бєлаꙗ во(л)ки подшитаꙗ (1582, ЖКК, II, 130). Насамперед лексема означала різновид козацької одежі. Вона найчастіше вживається у козацьких літописах та в документах, пов'язаних із побутом козаків: Дано (Петрику) *чугу* злотоглавую (XVIII ст., Літ. Вел., III, 104); прийшолъ до Хмельницкого... и привезлъ ему *чугу*, мечъ короговъ и булаву (1725, Дн. Марк., I, 244).

Як назва вузького каптана слово засвідчене у пам'ятках білоруської (*чуга* — Бул., 358), російської (*чуга* — Срезн., III, 1546) та польської (*czuha* — SPl, 260) мов. Зрідка у пам'ятках XVIII ст. засвідчена назва *чугай*, у Літописі Величка вжита з ад'єктивом, який вказує на походження: *татарскіе чугаи* (XVIII ст., Літ. Вел., IV, 25). М. Фасмер (Фасм., IV, 377) і В. Даль (Даль, IV, 611) вважають, що *чуга* та *чугай* — назви однієї реалії. На основі наших матеріалів важко однозначно судити: йдеться у даному випадку про морфологічні варіанти, які називають одну реалію, чи про засоби номінації різних видів одягу. Дослідники української мови XIX—XX ст. розрізняють назви *чуга* та *чугай*. Якщо слово *чугай*, назва свити, засвідчене на різних територіях (Гр., IV, 475; ССЛП, 97; СУМ, XI, 372), то *чуга* та її словотвірний варіант *чуганя* — це назви верхнього одягу лемків, що має вигляд сукняного плаща з пелериною та зішитими довгими рукавами, прикрашеного шнурами, який носять наопашки (46, 75; Верхр. 3, 483; Коковський, 112; AGB, 42; СУМ, XI, 372).

---

[77] Головацкий Я. О народной одеждѣ...— С. 16.
[78] Зубрицький М. Верхня вовняна ноша...— С. 5.

Короткий одяг

З-поміж назв короткого верхнього одягу в українських писемних пам'ятках народнорозмовного характеру найчастіше задокументовано лексеми *кабатъ, катанка, курта, сардакъ, юбка.*

Перша фіксація лексеми *кабатъ* у вивчених нами текстах припадає на середину XVII ст.: росшарпали килка сподницъ блаватных с *кабатами* (Луцьк, 1649, АрхЮЗР, 3/IV, 132); У в Омє(л)єняти *кабатъ* турє(ц)ки(и) мухояровыи (Житомир, 1650, ДМВН, 194).

Українською мовою слово запозичене з перської мови через посередництво угорської (уг. *kabat*) і польської (п. *kabat*); перс. kaba „вид короткого одягу, каптан" походить від ар. *kaba* „т. с." (ЕСУМ, II, 331). Польські джерела фіксують слово вперше у 1424 р. в значенні „різновид верхнього короткого плаща, часто стьобаного; різновид куртки" (SS, III, 215). У старобілоруській мові слово відоме з першої половини XVI ст. як назва верхнього одягу і селянського сукняного каптана (Бул., 54), у староросійській — з першої половини XVII ст. у значеннях: „різновид верхньої одежі іноземців (німців)", „царська одежа, крій якої нагадує сорочку з розрізами з боку і з широкими рукавами" (СРЯ, VII, 8). У пам'ятках української мови *кабатъ* — це назва короткої верхньої одежі, для пошиття якої використовували різні сукна, атлас, оксамит: *кабатъ* турє(ц)ки(и) мухояровы(и) (Житомир, 1650, ДМВН, 194); *Кабатов* два, оден на атласѣ, а другій аксамитній (XVIII ст., КТ). М. Горбачевський кваліфікує слово *кабатъ* як назву жіночого камзола без рукавів (Горб., 177). Те, що слово вживалося на позначення жіночого одягу, підтверджує і контекст пам'яток: О(т)далъ Стефанъ Федоровичъ... паси(н)кови своемѹ Янѹ Казаковичови по его матери позостали(х) рѣче(й) два *кабати* мѹхояровихъ (1689, КТ). Однак наявність словосполучення *кабат женский* (Домонтів, 1733, ДНРМ, 266) засвідчує можливість існування лексичного протиставлення, яке б передавало поняття „кабат чоловічий". На *кабатъ* та зменш. *кабатикъ* у спеціалізованому значенні „чернече вбрання" вказує Іоан Кассіан, описуючи статути монастирів: ѡпрочъ *кабата*, плаща, па(н)чох... нѣчого нє мѣли (серед. XVII ст., Кас., 39 зв.); *кабатиковъ* та(к)же полотє(н)ни(х) заживаю(т), которыє лєдво по ло(к)тѣ рѹки ѡкривают(т) (там само, 5 зв.).

У сучасній українській мові слово *кабат* належить до розряду діалектних і вживається у значеннях: „солдатська куртка, пальто" (СУМ, IV, 64); бук. „куртка, солдатський мундир (часів Австро-Угорщини); кофта з простого матеріалу" (МСБГ, II, 3); лемк. „спідниця" (Верхр. 3, 422); „спідниця з грубої тканини", „спідниця з тонкої тканини", „задня частина фартуха" (AGB, 62); пол. „піджак" (Бабій, 99), бук. „коротка з рукавами сукняна верхня одежа"[79], бойк. „короткий каптан" (Онишк., I, 332). З похідних від слова *кабатъ* утворень у говорах виявлено *кабатик* — вол. „верхній літній полотняний одяг"[80]; наддністр. „жіночий одяг, що ся-гає тільки колін" (Гол., 58); *кабатина* — наддністр. „довгий шовковий або перкалевий жіночий одяг, зимою на ваті"[81]; *кабатиня* — „солдатська одежа" (Гр., II, 203).

---

[79] Пашкова Н. І. Структурна організація й генетична характеристика назв верхнього одягу в буковинському говорі // Структура і семантика мовних одиниць.— К., 1985.— С. 25.

[80] Матейко К. І. Український народний одяг...— С. 150.

[81] Головацкий Я. О народной одеждѣ...— С. 24.

Назва *катанка* появляється у староукраїнських текстах на початку XVII ст.: *Катанка* Адамашковая кꙋнами по(д)шитая (Київ, 1635, ЛНБ, 5, II 4060, 04, 105). Найвірогіднішим можна вважати запозичення слова з уг. *katona* „солдат" через п. *katanka* „вид каптана куртки" > *katan(a)* „жовнір, солдат" (ЕСУМ, II, 402). У пам'ятках польської мови слово вживається ще у значенні „коротка одежа жінок та гірського населення" (Goł., 136). У старобілоруській мові *катанка* — „куртка" (Бул., 143), у старoросійській — „різновид верхнього одягу" (СРЯ, VII, 89).

У пам'ятках української мови лексема *катанка* репрезентує семи: „одежа з грубого сукна": *катанка* кграбринова (Житомир, 1650, ДМВН, 193); „одежа, підшита хутром": *Катанка* адамашковая кꙋнами по(д)шитая (Київ, 1635, ЛНБ, 5, II, 4060, 104); „одежа розстібна": *катанъка* кармазиновая з петлицами (Володимир, 1649, Арх.ЮЗР, 3/IV, 67); „одежа жіноча": оный зорвал з мене намѣткꙋ забралѣ тꙋю черничꙋю чорную *катанку* (1689, КТ).

Лексикографічні джерела сучасної української літературної мови подають слово *катанка* як діалектне у значеннях: „жіночий верхній суконний одяг"; „чоловіча суконна куртка" (СУМ, IV, 117). У XIX ст. *катанка* — „солдатський мундир" (Гр., II, 224), „святкова одежа міщанок — вид напівкаптана з відкидним коміром"[82]. Сучасні діалектологічні дослідження виявляють значення: бук. „довга суконна одежа з рукавами", „коротка суконна одежа з рукавами"[83], пол. „спідниця з домотканого сукна" (СПГ, 93), наддністр. „буденна коротка жіноча верхня одежа"; бойк. *катаєна* „короткий сіряк без рукавів; жилетка з домашнього сукна", *катанкє* (мн.) „приталена кофта, а від талії широка" (Онишк., I, 342).

До назв короткого одягу належить слово *курта*, яке почало вживатися у пам'ятках української мови наприкінці XVI ст.: Песяцкий взялъ *курту* червоную (Луцьк, 1596, Арх.ЮЗР, 3/I, 109). Як назва короткого верхнього одягу слово відоме іншим слов'янським мовам (пор. р. *курта*, *куртка*, бр. *курта*, п. *kurta*; ч. заст. *kurta*, слц. заст. *kurtka*). Воно походить від латинського *curtus* „короткий" і споріднене з псл. **kortъkъ*. В українську мову потрапило, очевидно, за польським та угорським (уг. *kurta* „короткий") посередництвом (ЕСУМ, III, 158).

Слово засвідчене на всій території і вживається на означення і жіночого, і чоловічого одягу, переважно виготовленого з сукна, розстібного з підкладкою: [вкрали] у Стефана Столмича *курту* зеленую каразиевую (Володимир, 1616, Арх.ЮЗР, 1/VI, 446); фале(н)дишовую по(д)шитую з сребними кгузами... *ку(р)ту* тотъ хлопецъ, вкравъши пну своєму... ѡказа(л) (Лохвиця, 1654, ЛРК, 33).

У XVII—XVIII ст. появляється суфіксальне утворення *куртина*, яке, на нашу думку, вживається у тому ж значенні, що й мотиваційне слово: Мы побрали у едного человѣка *куртину* синюю подшитую (1698, КТ); Куртина злотоглавая блакитная, сибирками подшитая, поли соболями опущени (XVIII ст., Літ. Вел., IV, 121).

Основний компонент у семантичній структурі слова *курта* „короткий верхній одяг" превалює у значенні лексеми та її словотвірних варіантів періоду XIX—XX ст.: *курта* „короткий одяг до пояса" (Гр., II, 331);

[82] Головацкий Я. О народной одеждѣ...— С. 51.

[83] Пашкова Н. І. Структурна організація...— С. 28.

курта „короткий сердак" (Верхр. 2, 301); *курта* „козачий одяг", „короткий теплий одяг" (Ващ., I, 52); *куртак* „жіночий короткий сукняний одяг з рукавами"[84]; *куртан, куртас, куртач* „короткий верхній одяг на ваті" (Яворн. 408); *курташ* „старовинний піджак з домотканого сукна" (Бабій 67); *куртина* „коротка свита для роботи"[85].

Спорадично у пам'ятках XVI—XVIII ст. трапляється слово *сардакъ* та його фонетичні варіанти *сєрдакъ* і *сирдакъ*. Більшість дослідників вважає, що слово походить від тюрк. *širdag, šerdag*[86], хоч дехто пов'язує його із словом *серце* (Фасм., II, 459). Українська мова стала посередником для запозичення слова *сердак* польською та російською мовами[87].

На основі засвідчених у пам'ятках даних можна допустити, що слово означало вид верхнього одягу, пошитого з шовкової чи сукняної тканини і відповідно до пори року утепленого хутром: *саръдакъ* адамашковы(й) (1572, КТ); *Сирдакъ* лȣнский лисами подшитый (Дубно, 1559, AS, VI, 52). Як назва короткого одягу воно подане у лексикографічних працях досліджуваного періоду: exomides, *сєрдаки*, краткая ѡдѣганїа (1642, ЛС, 188); *Сєрдакъ*. Subucula. T(h)orax laneus (1650, ЛК, 505). У цьому ж значенні засвідчений дериват *сирдачина*: *сирдачина* по колѣна (XVIII ст., КТ).

Рідковживане у досліджуваний період слово *сардак, сердак* добре прижилося на українському мовному ґрунті і вживається на території майже всіх говірок західного реґіону як назва короткого сукняного одягу (СУМ, IX, 58). У поліських та деяких закарпатських говірках — це „різновид старовинного піджака з домотканого сукна" (Бабій, 67), у говорі батюків — „грубий селянський піджак" (Верхр. 4, 292). У лемківських говірках слово засвідчене з приставним **о-**: *осердак* на означення кожушка без рукавів (Верхр. 3, 444), у бойківських говорах *сердак* — „жіночий жилет з полотна домашньої роботи, фарбований у чорний колір, з гаптованими на передніх полах квітами" (Онишк., II, 210). Найширше лексема вживається у гуцульському говорі, де вона є назвою найпопулярнішого короткого одягу з рукавами, виготовленого з грубого домотканого чи валяного сукна, переважно чорного або червоного кольорів, прикрашеного кольоровими шнурами. Носять сердак наопашки поверх киптаря-безрукавки (Карт. СГГ).

Документоване з першої пол. XVII ст. слово *юпа* та його словотвірний варіант *юпка* (*юпа* по(л)кгранатоваꙗ бȣ(р)натнаꙗ — Київ, 1617, ЦДІАЛ, 131, 2, 125, 2, 1 зв.), як і слова *жупан, шуба*, пов'язане з іт. *giubba* (*giuppa*), що походить від ар. *gubbah* „верхній одяг з широкими рукавами" (ЕСУМ, II, 209; Фасм., IV, 525). На думку М. Фасмера, у східнослов'янські мови слово *юпа* безпосередньо потрапило через німецьку (свн. *juppe, joppe*) та польську (jupa) мови (Фасм., IV, 525).

У пам'ятках білоруської (*юпа* — Бул., 372) та польської (*jupa, jupka, jupeczka* — Goł., 131) мов слово використовувалося як назва безрукавки. На основі даних, засвідчених у пам'ятках української мови, не можемо

---

[84] Т а р н о в и ч Ю. Лемківщина...— С. 102.

[85] Л и с и ч е н к о Л. А. Архаїчні назви...— С. 340.

[86] М а к а р у ш к а О. Словар українських виразів, перейнятих з мов тюркських // Записки НТШ.— Львів, 1895.— Кн. 5.— С. 13.

[87] D o c e w i c z L. Zapożyczenia w zakresie rosyjskich i polskich nazw odzieży // Slavia Orientalis — 1986.— T. 35, N 4.— S. 304.

точно встановити крою та фасону юпи. З контексту лише випливає, що йдеться про легку коротку розстібну одежу, пошиту з різноманітного матеріалу, інколи утеплену хутром: юпа чо(р)наꙗ... соболъцами по(д)шитаꙗ... кгꙋзиками золотыми рꙋбинами сажоные (Київ, 1633, ЛНБ, 5, II, 4060, 25 зв.); *юпа* коро(т)каꙗ атъласоваꙗ (Київ, 1633, ЛНБ, 5, II, 4050, 26); Покроил швецъ *юпку* зъ сафяну (1725, Дн. Марк., I, 292); *юпки* вибойчаной [не віддав] (1733, КТ). Матеріали діалектологів та етнографів вказують у XIX ст. на різницю у чоловічій та жіночій одежі, названій юпкою. У чоловіків — це короткополий каптан з домашнього тонкого сукна, пошитий у талію зі складками і стоячим коміром (Гр., IV, 531). У комплексі жіночої одежі — це корсетка з рукавами (Гр., IV, 532); на Полтавщині юпка — „жіночий некритий кожушок" (Вас., 154, 155); на Львівщині — „обрядовий одяг, вкритий сукном, підбитий білим баранячим хутром, з вилогами і коміром, оздоблений нашиттям, який одягала молода під час вінчання"[88].

Отже, підгрупа верхнього одягу в пам'ятках української мови представлена значною кількістю найменувань, які об'єднані між собою переважно на основі позамовних зв'язків і діляться на назви довгополого та короткого верхнього одягу.

Процес формування підгрупи верхнього одягу розпочався у києворуський період розвитку української мови, про що свідчать ранні фіксації лексем *кожухъ, опанча* та інших, однак її основу становлять назви, які вперше засвідчені в пам'ятках української мови досліджуваного періоду. Переважна більшість з них — це запозичення з європейських (*вѣлчура, жупанъ, футро, шата, юпка* та інші) та тюркських (*байбаракъ, делѣꙗ, доломанъ, кафтанъ, киреꙗ, кунтушъ* та інші) мов. Меншу кількість становлять власне українські утворення (*бѣлꙗкъ, вовки, габачъ, габꙗкъ, сѣрꙗкъ* тощо).

У межах підгрупи „верхній одяг" лексеми переважно не діляться на назви чоловічого та жіночого одягу, між ними рідко трапляються відношення рід-вид, для багатьох з них властива однозначність.

* * *

Отже, формування системи назв одягу в українській мові зумовлене загальними тенденціями та закономірностями розвитку мови, особливостями функціонування власне побутової лексики, а також вагомим впливом екстралінґвального фактора.

Оскільки дослідження лексики в історичному плані не може претендувати на вичерпне виявлення і систематизацію всього матеріалу, здійснено аналіз переважно найчастіше вживаних і найцікавіших з лінґвістичного погляду номінацій. Лексика на означення натільного та поясного одягу, засвідчена у писемних джерелах української мови XIV—XVIII ст., представлена порівняно невеликою кількістю назв. Натомість багату мікросистему у цій групі лексики становлять номінації верхнього одягу, які у свою чергу утворюють окремі тематичні підгрупи.

Як бачимо, основу групи „назви одягу" становлять іменники — конкретні назви, які об'єднуються передовсім за тематикою, одночасно у межах тематичних груп, підгруп та мікрогруп лексемам притаманна

[88] Матейко К. І. Український народний одяг...— С. 116.

значна семантична організованість. Так, деяким парадигмам властива домінанта (наприклад, *сорочка* для назв натільного одягу та *сподни речи* для назв чоловічого одягу), хоч таке явище трапляється нереґулярно і досліджувана лексика радше виявляє тенденцію до відсутності чітко виражених стрижневих слів. Яскравіше представлено явище синонімії (наприклад, *сорочка, рубашка, кошуля; сподниця, индаракъ; убранє, штаны; шуба, вѣлчура, волки, футро / хутро* та інших) та родо-видових відношень (наприклад, між парадигмою загальних назв одягу та підгрупами на означення видових назв одягу).

Семантичну організованість цього розряду лексики засвідчують також спільні мотиваційні ознаки при творенні мотивованих назв: „матеріал" (*вовки, габачъ, кожухъ, хутро* та інші), „зовнішня ознака, форма, крій" (*запояска, однорядокъ, пулъпласчє, чехликъ* та інші) та найменування, які утворюються за допомогою означального компонента (*сподни речи, фартухъ околистый* та інші). Такий означальний компонент ще й часто сприяє диференціації назв різновидів одягу і вказує, в першу чергу, на матеріал (*кожух бараний, кожухъ горностаєвый* та інші) та колір (*плахта синѣтна, плахта черчата, плахта чорна, плахта блакитная* та інші).

Для назв одягу властивою є і спільність деяких дериваційних рис, насамперед це значна кількість демінутивів переважно із суфіксами **-икъ** (*кабатикъ, кафтаникъ, плащикъ, саяникъ* та інші); **-окъ** (*ґермачокъ, жупанокъ, каптанокъ, кожушокъ* та інші), **-к-а** (*бекєйшка, газучка, свитка, сукманка, ферезийка* та інші), дериватів з суфіксом суб'єктивної оцінки **-ин-а** (*жупанина, кожушина, свитина, сукманина, сѣрачина, хвартушина* та інші), префіксальних дериватів з мутаційним значенням (*полукафанъ, полчамарокъ, пулъпласчє* та інші).

У досліджуваній групі лексем превалюють зміни на синтагматичному рівні, парадигматичні зв'язки у деяких підгрупах виражені не так яскраво. Особливо це стосується назв верхнього одягу, серед яких значне місце посідають запозичення різного походження, насамперед тюркізми (пор., *байбаракъ, бурнусъ, делѣя, доломанъ, єрмакъ, кирея, кобенякъ, кунтушъ, опанча, чуга* та інші).

Однак, незважаючи на значні іншомовні впливи, основу досліджуваної лексики становлять спільнослов'янські (*гаці, гуня, запаска, кожухъ, ногавиці, плахта, плащъ, убранє* та інші) та власне українські (*билякъ, вовки, габачъ, габякъ, запояска, лѣтникъ, сѣракъ, чехликъ* та ін.) утворення.

Формування і розвиток лексики одягу, особливості її територіального поширення найкраще простежуються на пам'ятках ділового характеру, які вимагали докладнішого опису предметів.

Серед назв одягу переважають засвідчені у пам'ятках XVI—XVIII ст. найменування, оскільки зміст документів XIV—XV ст. не сприяв широкому вживанню у них цих номінацій. Частіше фіксують названу лексику писемні джерела XI—XIII ст., що поряд із появою її у текстах XVI ст. вказує на існування її й у мові XIV—XV ст. Значні позамовні впливи, які узалежнюють становлення і розвиток лексики на означення одягу, сприяють її нестабільності, появі нових слів та значень. Однак ядро цього розряду лексики становлять назви, відомі ще в українській мові києворуського періоду, які збереглися в сучасній українській мові.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ МОВ, НАРІЧ І ДІАЛЕКТІВ

ар.	арабська	п.	польська
бойк.	бойківський	перс.	перська
болг.	болгарська	поділ.	подільський
бр.	білоруська	покут.	покутський
бук.	буковинський	пол.	поліський
вл.	верхньолужицька	полт.	полтавський
вол.	волинський	псл.	праслов'янська
гр.	грецька	р.	російська
гуц.	гуцульський	слн.	словенська
іє	індоєвропейська	слобож.	слобожанський
ісп.	іспанська	слц.	словацька
іт.	італійська	снаддн.	середньонаддніпрянський
закарп.	закарпатський	стбр.	старобілоруська
каш.	кашубський	степ.	степовий
кирг.	киргизька	стп.	старопольська
крим.-тат.	кримсько-татарська	стсл.	старослов'янська
лат.	латинська	стч.	старочеська
лемк.	лемківський	схв.	сербохорватська
лит.	литовська	тат.	татарська
лтс.	латиська	тур.	турецька
м.	македонська	тюрк.	тюркська
наддн.	наддніпрянський	уг.	угорська
наддністр.	наддністрянський	укр.	українська
нім.	німецька	фін.	фінська
нл.	нижньолужицька	ч.	чеська

ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АБМУ — Акты Бориспольского мейского уряда 1612—1699 гг./ Предисл. А. В. Стороженка.— К., 1892.

АЖМУ — Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр.) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук.— К., 1965.

Апокр. — Апокрисисъ албо ѡ(т)повѣдь на книжкы о съборѣ бєрєстєйскомъ... чєрє(з) Христофора Филѧлєта, врихлѣ дана.— Острог, 1598—1599.— Зберігається у фондах Львівського державного історичного музею, шифр Сд 206.

Арх.ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов.— К., 1859—1914.— Ч. 1—8.

АУМ — Атлас української мови: У 3 т.— К., 1984.— Т. I: Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі.— К., 1988; Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі.

Бабій — Бабий Ф. И. Бытовая лексика говоров среднего бассейна Горыни (названия одежды, обуви и головных уборов): Дис. канд. филол. наук.— Ужгород, 1985 (рукопис).

Б.-Н. — Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1966.

Бул. — Булыка А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы.— Мінск, 1972.

Вас. — Василенко В. К. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества.— Х., 1902.— Т. 13.— Ч. 2.

Ващ. — Ващенко В. С. Словник полтавських говорів.— Х., 1960.— Вип. 1.

Верхр. 2. — Верхратський І. Знадоби до словаря южноруського.— Львів, 1877.

Верхр. 3. — Верхратський І. Про говір галицьких лемків.— Львів, 1902.

Верхр. 4. — Верхратський І. Говір батюків.— Львів, 1912.

Верхр. 5. — Верхратський І. Про говір долівський // Записки НТШ.— Львів, 1900.— Т. 35—36, кн. 3—4.

Вор. — Олекса Воропай. Звичаї нашого народу (Етнографічні нариси).— К., 1993.— 590 с.

Горб. — Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и царства Польского / Сост. Н. Горбачевским.— Вильно, 1874.

Горбач — Горбач О. Північно-наддністрянська говірка й діялектний словник с. Романів Львівської области // Зібрані статті. Діялектологія.— Мюнхен, 1993.— С. 24—103.

Горяєв — Горяев Н. В. Сравнительный этимологический словарь русского языка.— Тифлис, 1892.

Гр. — Словарь української мови / Зібр. ред. журн. „Киевская старина“; Упоряд. з додатком власного матеріалу Б. Грінченко.— К., 1958.— Т. 1—4.

ГСБМ — Гістарычны слоўнік беларускай мовы / Гал. рэд. А. І. Жураўскі.— Мінск, 1982—1989.— Вип. 1—13.

Даль — Даль В. Толковый словарь живаго великорусского языка.— М., 1978—1980.— Т. 1—4.

ДАБМ — Дыялектологічны атлас беларускай мовы.— Мінск, 1963.

ДМВН — Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. акт. док./ Підгот. до вид. В. В. Німчук, В. М. Русанівський та ін.— К., 1981.

Дн. Марк. — Щоденник Я. А. Марковича. Ч. 1—3. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1734 гг.) / Под ред. Ал. Лазаревского.— К., 1893—1897; Ч. 4—5. Дневник Якова Марковича (1735—1740 рр.) / Вид. В. Модзалевський.— К.; Львів, 1913.

ДНРМ — Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.: Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко.— К., 1976.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: У 7 т.— К., 1982—1989.— Т. 1—3.

Жел. — Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-німецкий словар.— Львів, 1886.— Т. 1—2.

ЖКК — Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни // Акты, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— К., 1849.— Т. 1—2.

Зобр. — Зобранє короткой наꙋки ѡ артикулахъ вѣры Православно-католичєской.— Львів, 1646.— Зберігаєтьcя у відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, шифр II ст.— 2201.

ІУМЛФ — Історія української мови: Лексика і фразеологія / Редкол.: В. М. Русанівський (відп. ред.) та ін.— К., 1983.

Карт. СГГ — Картотека Словника гуцульських говірок.— Зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Кас. — Іѡанна Кассіана пȣстынножитєлꙗ ѡ ȣставах манастырских.— Б. м. н., серед. XVII ст.— Зберігається у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, ф. 3, № 32, арк. 1—236.

КЭСРЯ — Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка.— М., 1961.

Кир. Н. — Святого Кирила, екзарха Александрійського ігумена наука о противной унии против благочестивых священиков ясное казаніе // Чтения в историческом обществе Нестора летописца.— К., 1892.— Кн. 6.

Клим. Зин. — Зиновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту І. П. Чепіги. Вступ. ст. В. П. Колосової, І. П. Чепіги.— К., 1971.

Коковський — Коковський Ф. До словника назв народних одягів // Рідна мова (Науково-популярний місячник).—1934. Січень.— С. 112.

Коп. Пал. — Копистенський З. Палінодия.// Русская историческая библиотека. Т. 4. Памятники полемической литературы в Западной Руси.— СПб., 1878.— Кн. 2.— С. 313—1200.

КТ — Картотека „Історичного словника українського язика" / За ред. Є. Тимченка — Зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ЛАЗО — Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської обл. УРСР: Лексика.— Ужгород, 1958.— Ч. 1; 1960.— Ч. 2; 1993.— Ч. 3.

ЛБ — Беринда П. Лексикон словенороський: Надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука.— К., 1961.

ЛЗ — Зизаній Л. Лексис: Надрук. з віленського вид. 1596 р. фотомех. способом / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука.— К., 1964.

Літ. Вел. — Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. Составил Самуил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720.— К., 1848—1864.— Т. 1—4.

ЛК — Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1973.

ЛЛ — Львівський літопис 1498—1649.— Рукописна копія зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського НАН України, шифр VIII 206 м/37, арк. 162—182.

ЛНБ — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.

ЛП — Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря.— М., 1968.

ЛРК — Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Збірник актових документів / Підгот. до вид. О. М. Маштабей та ін.— К., 1986.

ЛС — Лексикон латинський Є. Славинецького / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1973.

ЛСБ — Документи Львівського Ставропігійського братства: рукопис кін. XVI — серед. XVII ст.— Зберігаються у ЦДІА України у Львові, ф. 129, спр. 1.

Мат. АУМ — Матеріали до II тому Атласу української мови.— Зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Мит. кн. — Берестейська митна книга. 1583 р.— Оригінал зберігається у Бібліотеці АН Литви, ф. 16, № 3, арк. 1—100 зв.

МСБГ — Матеріали до словника буковинських говірок.— Чернівці, 1971—1979— Вип. 1—6.

НЄ — Поучения на евангелие по Няговскому списку 1758 г.// Материалы для истории Угорской Руси. Памятники церковно-религиозной жизни угро-русов XVI—XVIII вв., изд. А. Петровым.— СПб., 1914.— Вып. 7.

ОЖЗ — Опис Житомирського замку.— Житодимир, 1552.— Рукопис зберігається у Російському державному архіві давніх актів, ф. 389 (Литовська метрика), спр. 563, арк. 117 зв.— 129.

ОКДА — Общекарпатский диалектологический атлас.— Вып. 2.— М., 1994.

Онишк. — Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок.— К., 1984.— Ч. 1—2.

ПВКРДА — Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— К., 1846—1859.— Т. 1—4.

ПЄ — Пересопницьке євангеліє, 1556—1561.— Зберігається в Національній бібліотеці України НАН України, № 15512.

Писк. — Пискунов Ф. Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан Россiйской и Австро-Венгерской Империи.— К., 1882.

П. про Кул. — Пісня про Кулину.— Б. м., серед. XVII ст.// Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1937.— Т. 155.— С. 22.

Пр. — Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка.— М., 1959.— Т. 1—2.

Прийм. — Приймак І. І. До особливостей місцевої лексики південно-західних районів Сумської області: Матеріали до словника українських говорів.— Нова Каховка, 1957.

Проп. р. — Різні проповіді.— Зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського НАН України, відділ рукописів, шифр 286 II/73.

РДВ — Реєстр доходів і видатків братства церкви Богоявлення у Львові.— Зберігається у фондах Львівського національного музею, шифр Рк 147.

РЕА — Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России.— СПб., 1882—1903.— Т. 1—3.

РЗВ — Реестръ запорожскому войску 1649 г., съ гербомъ Хмельницкаго и подписями Богдана Хмельницкаго и Ивана Выговскаго.— Зберігається в Російському державному архіві давніх актів, ф. 196 (Ф. Ф. Мазурина), оп. 1, спр. 1691.

Сав. — Савваитов П. Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора в азбучном порядке расположенное.— СПб., 1896.

СГНД — Дзендзелівський Й. О. Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністров'я // Лексикографічний бюлетень.— К., 1958.— Вип. 6.

СИМКЦА — Сборник исторических материалов, извлеченных из древних актов книг Киевского центрального архива при университете св. Владимира Н. Каманиным и М. Истоминым.— К., 1890.— Вып. 1.

СЛПГ	— Лисенко П. С. Словник специфічної лексики Правобережної Черкащини // Лексикографічний бюлетень.— К., 1958.— Вип. 6.
СПГ	— Лисенко П. С. Словник поліських говорів.— К., 1974.
Срезн.	— Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1893—1912.— Т. 1—3.
СРНГ	— Словарь русских народных говоров.— М.; Л., 1966—1990.— Вып. 1—25.
СРЯ	— Словарь русского языка XI—XVII вв.— М., 1975—1992.— Вып. 1—18.
ССЛП	— Мельничук О. С. Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району Одеської області) // Лексикографічний бюлетень.— К., 1952.— Вип. 2.
ССРЛЯ	— Словарь современного русского литературного языка.— М.; Л., 1948—1965.— Т. I—XVII.
ССУМ	— Словник староукраїнської мови XIV—XV ст./ Редкол.: Д. Г. Гринчишин та ін.— К., 1977—1978.— Т. I—II.
СУМ	— Словник української мови: В 11 т./ Редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін.— К., 1970—1980.
Тимч.	— Історичний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка.— Х.; К., 1930—1932.— Т. 1, вип. 1—2.
Траг.	— Трагедія руська.— Раків, поч. XVII ст.// Pamętnik teatralny, kwartalnik poświęcony historii i krytyce teatru założony przez Leona Schillera.— Warszawa, 1973.— Rocz. XXII, zesz. 2 (89).— S. 280—289 (між стор. 289—291 вміщено фотокопію).
ТСБМ	— Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т.— Мінск, 1984.— Т. 1—5.
ТУ	— Торгівля на Україні. XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина.— К., 1990.
УЄ № 29519	— Учительне євангеліє.— З території Бойківщини, XVI ст.— Зберігається у фондах Львівського національного музею, шифр Рк 29519 (4231).
УЄ Трос.	— Тростянецьке учительне євангеліє (Уривки).— Б. м. н., I пол. XVII ст.// Университетские известия.— К., 1911.— № 2.— С. 37—39, 78—79.
Фасм.	— Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева.— М., 1964—1973.— Т. 1—4.
Хрон.	— Хронограф серед. XVII ст.— Зберігається в Державній бібліотеці в Москві, ф. 236, № 4.
ЦДІАК	— Центральний державний історичний архів України в Києві.
ЦДІАЛ	— Центральний державний історичний архів України у Львові.
ЦДІА СПб.	— Центральний державний історичний архів у Санкт-Петербурзі.
ЦНБ	— Центральна наукова бібліотека НАН України у Києві.
Чабан	— Чабаненко В. А. Словник говірок нижньої Наддніпрянщини.— Запоріжжя, 1992.— Т. 1—4.
ЧИОНЛ	— Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца.— К., 1879—1914.— Кн. 1—24.
Ш.	— Этимологический словарь русского языка / Под ред. Н. М. Шанского.— М., 1963—1980.

Шило — Шило Г. Ф. Південно-західні говори на північ від Дністра.— Львів, 1957.

Юр. — Юридика монастиря св. Юрія.— Львів, XVI ст.— Зберігається у фондах Львівського національного музею, шифр Рк 146.

Яворн. — Яворницький Д. І. Словник української мови.— Катеринослав, 1920.— Т. 1.

AGB — Atlas gwar Bojkowskich / Opr. pod kier. J. Riegiera.— Wrocław etc., 1981—1986.— T. 1—6.

AS — Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie.— Lwów, 1910.— T. 7.

Br. — Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1957.

Goł. — Gołębiowski L. Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych sposobem dykcyonarza ułozone i opisane.— Kraków, 1861.— 351 s.

Holub — Holub J., Zyer S. Stručny etymologicky Slovnik jazyka českeho.— Praha, 1967.— 525 s.

Linde — Linde S. B. Słownik języka polskiego.— Lwów, 1854—1860.— T. I—VI.

PJ 44 — Studia nad dialektologią ukraińską i polską // Prace językoznawcze.— 1975.— N 44.

Sławski — Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 1956—1965.— T. I—II.

SPl — Słownik polszczyzny XVI wieku.— Wrocław etc., 1972.— T. 6; 1976.— T. 10.

SS — Słownik staropolski.— Wrocław etc., 1955—1981.— T. 1—8.

SW — Słownik języka polskiego, ułożony pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego.— Warszawa, 1900—1927.— T. 1—8.

ZPL — Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563.— Poznań, 1841.— S. 103—109.

Hanna VOYTIV

Ukrainian names of clothes in the 14th—18th cc.

The formation of the system of names of clothes in the Ukrainian language is stipulated by the general tendencies and regularities of the development of the language. The undertaken study of the most frequent clothes nominations has shown that the richest microsystem of this group of vocabulary is formed by the nominations of the outerwear. The semantic structure of this type of vocabulary is evinced in the common features of motivation while creating names as well as in the convergence of certain features of derivation, in particular, a significant number of diminutives. As for the dynamics of the development of these terms, the changes on the syntagmatic level prevail, paradigmatic relations being expressed less conspicuously. Borrowings are quite important. Yet the basis of the vocabulary studied is constituted by the common Slavonic and specifically Ukrainian lexemes.

Зоряна КУПЧИНСЬКА

СТРАТИГРАФІЯ ВІДПРИСВІЙНИХ ТОПОНІМІВ УКРАЇНИ (X—XX СТОЛІТТЯ)

Географічні назви на -ин, -ів

Стратиграфічні дослідження топонімії застосовуються у мовознавчій науці недавно. Чи не найкраще вони розроблені у польській, чеській і німецькій ономастиці. С. Роспонд вважає, що топонімічна стратиграфія — це „пошук структурно-топонімічних нашарувань, залежних від часу і території“[1]. Цей метод набуває щораз більшого поширення. До нього все частіше звертаються й українські дослідники.

Стратиграфічний аналіз в ономастиці — це дослідження ономастичного явища в хронологічній послідовності від найдавнішого етапу до сучасности. Стратиграфія топономастичної системи передбачає порівняння окремих етапів її становлення, стан розвитку її протягом різних періодів. Цей метод в ономастичних дослідженнях надзвичайно результативний, проте він дуже працемісткий, оскільки точну хронологізацію окремо взятого оніма часто встановити важко. Час першого писемного засвідчення якоїсь назви не завжди відповідає часу її становлення. Це засвідчення означає лише „не пізніше“ якогось року, але, як довго існував онім в усній практиці до появи його у пам'ятці, не може бути встановлено, хіба що якась граматична чи лексична форма була типовою для окремої епохи і проявилася у назві.

Статистичні підрахунки складу і типів онімів в діахронному і синхронному аспектах представляють також великий інтерес. Встановлення відсоткових співвідношень окремих типів назв на різних історичних етапах допомагає простежити тенденції еволюції онімосистеми. Статистичний аналіз топонімів може продемонструвати розселення окремих етнічних груп на певній території у різні історичні періоди. Статистика унаочнює онімійні аспекти окремих систем. Даний метод дає цікаві відомості про те чи інше явище в ономастиці, однак не може бути самоціллю ономастичного дослідження,— він дає лише яскраву ілюстрацію опису даної системи і служить для підтвердження або ж заперечення тої чи іншої концепції. Статистичні дані будуть корисними лише тоді, коли підрахунки проводяться на максимально виявленому й опрацьованому матеріалі. Статистичний метод у топонімії всебічно доповнює лексико-струк-

---

[1] Rospond S. Stratygrafia toponimiczna // Z polskich studiów slawistycznych.— Warszawa, 1958.— S. 159.

турний аналіз географічних назв. Статистика інформує про закономірності розвитку назв на різних історичних етапах, їх норми і динаміку в межах загальномовної і тононімної систем.

Спираючись на статистичні дані, які вичерпно характеризують топонімічні явища на пізніших етапах, можна робити окремі висновки про їх розвиток в інших, здебільшого ранніх періодах, які не повністю відображені в історичних джерелах. Крім того, статистика в топоніміці потрібна для підтвердження ступеня достовірности топонімічної інформації.

Одним із засобів комплексного топонімічного аналізу є картографічний метод. Про ефективність і переваги цього методу говорить у своїх багатьох роботах російський вчений Є. М. Поспєлов[2]. Без карти топонімічні дослідження неповноцінні, оскільки вона дає можливість показати топонімний фон території, встановлює межі того чи іншого явища; за допомогою карти виявляється розміщення топонімічних явищ як мовно-історичного факту, їх розвиток у просторі, міжмовні контакти і взаємодії, зв'язок із різними ландшафтними особливостями території тощо.

Дані статистики і географії за різні періоди допомагають з'ясувати ряд питань з топонімічної стратиграфії, що в свою чергу розкриває чимало невідомих сторінок для дослідження мови, історії, етнографії.

Одне з важливих місць у загальнослов'янській та українській топонімічній системі посідають географічні назви на **-ин, -ів.** Як відомо, географічні назви з цими формантами належать до ряду тих ранньослов'янських тононімних утворень, виникнення яких припадає на період зародження родової спадкоємности та приватновласницьких відносин у суспільстві, консолідації слов'янських племен і створення ранньослов'янських державних інститутів. На це вказує історичний розвиток формантів **-ин, -ів,** утворення за їх допомогою, з одного боку, апелятивних, з другого — власних назв; суспільно-історичні основи появи топонімічних моделей, словотворча і морфологічна структура, семантичне значення топооснов географічних назв на **-ин, -ів,** стратиграфія цих назв. На території України вони документально фіксуються з X ст.

Однією з найважливіших проблем у дослідженні топонімів є з'ясування їх слово- і формотворення. Особливо актуальне вивчення топоформанта.

ІСТОРІЯ ТОПОФОРМАНТІВ *-ИН, -ІВ*

Історія виникнення форманта **-ин** сягає індоєвропейської епохи. Суфікс ***-no** — один з найпродуктивніших формантів цієї доби; за його допомогою творилися дієслівні ад'єктиви та іменники. Цей суфікс має деякі першоподібні прикметники типу ст.сл. *юнъ*, лит. *jaunas* деетимологізовані настільки, що формант ***-no** тут виділяється важко навіть за допомогою етимологічного аналізу.

Щодо походження цього суфікса немає єдиної думки. Для нас найбільш переконливо є позиція А. Мейє. Дослідник вважає, що суфікс ***-in** — результат ускладнення суфікса **-ьn** (<*-ĭno), яке відбулося внаслідок злиття **ь** похідної основи і **ь** суфікса в **і**[3]. Небезпідставною є також думка

---

[2] Поспелов Е. М. Топонимика и картография // Географические названия.— М., 1962.— С. 7—16.

[3] Мейе А. Общеславянский язык.— М., 1951.— С. 293.

Л. Коцюби, що суфікс -*in міг походити від індоєвропейського суфікса *-ino, який мав складну історію формування і є результатом конглютинації похідної основи і первинного суфікса *-no[4].

Надзвичайно стабільний характер функціонування даного суфікса склався ще в давню слов'янську епоху. За часів появи пам'яток він став живим і продуктивним у всіх сферах свого вживання із незначними змінами.

Суфікс **-ин** є одним з усього ряду суфіксів (*-j, ***-ьń**, ***-in**, ***-ov**), різних за походженням, але близьких за властивістю виражати посесивні відношення, в тому числі індивідуальну належність. Давні похідні із цими суфіксами утворювали в добу Київської Руси особливу групу, що мала спільні тенденції розвитку: від первинного „синкретизму" значень, похідних у кожному із суфіксальних типів, від їх більшої предметности — до утворення двох диференційованих типів: одного — вузькоприсвійного, від основ власних або персоніфікованих іменників, і другого — присвійно-відносного типу, з подальшим щораз чіткішим формальним і семантичним розмежуванням вказаних типів в умовах проґресуючої ад'єктивації і взаємодії з конкуруючими синонімічними суфіксами[5].

Суфікс **-ов** // **-ів** своїм походженням зобов'язаний дериватам на **-о**, **-а** від старих основ на ***-й**, з яких він вичленовувався в результаті перерозкладу основ, у процесі взаємодії основ на ***-й** і ***-ŏ** і перерозподілу старих типів відмін. Висловлювано припущення, що взаємодія типів основ на ***-ŏ** та ***-й**, що призвела до раннього поглинання ***-jй**-основ основами на *-jŏ, почалася з їх м'якого різновиду (*-jŏ, *-jй). Очевидно, це могло сприяти більш ранньому виділенню даного суфікса власне а похідних від основ м'якого різновиду. До м'якого різновиду відміни на ***-й** в праслов'янській мові належали переважно імена діячів чоловічого роду з суфіксами ***-tel'jь**, ***-ar'jь** та інші. Суфікс, що вичленувався з похідних цих основ, міг поступово набувати значення таких похідних. Оскільки значення посесивности було типовим для більшости утворень від назв осіб, то даний суфікс міг природно поширитися на імена осіб чи персоніфікованих предметів, що змінювалися за іншими типами відмін. Насамперед у сферу функціонування могли потрапити імена чоловічого роду, незалежно від того, до якої відміни вони належали. Розвиток суфікса **-ов-** у праслов'янській мові йшов двома шляхами: морфологічним (початково за м'яким різновидом основ на ***-й** і ***-ŏ**) і функціонально-семантичним (вираження належности, у тому числі особистої).

У XI—XIII ст. похідні з суфіксом **-ов-** від власних назв входили в особливу групу прикметників, включаючи також і похідні від назв тварин, рослин. Особливістю останніх була можливість означати відношення до матеріалу.

Наприкінці XIV — на початку XV ст. джерела фіксують прикметники з суфіксом **-ов-**, що походять від назв осіб; ці прикметники вказують на індивідуального власника або на будь-яке інше відношення до одиничної особи. Вони становили ядро групи власне присвійних прикмет-

---

[4] Коцюба Л. Д. Из истории суффиксов относительных прилагательных украинского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— К., 1954.— С. 14.

[5] Зверковская Н. П. Суффиксальное словообразование русских прилагательных XI—XVII вв.— М., 1986.— С. 50.

ників, що характеризувалися присвійними суфіксами (*-**jь**, *-**инъ**, *-**овъ**) і короткою формою. Інші прикметники творилися від назв тварин і рослин за допомогою суфіксів -**ов**, -**ин**, поповнили розряд відносних прикметників.

Розвиток формантів -**ин**, -**ів** розглядається в основному на рівні апелятивному. Ці суфікси могли впливати на формування окремих морфологічних груп, проте нас цікавить, яких змін або яких впливів зазнавали чи завдавали форманти -**ин**, -**ів**, коли йдеться про перехід від особової назви до ойконіма.

Топоніми на -**ин**, -**ів** творилися двома шляхами: 1) від особових назв; 2) від неособових назв, тобто формально. Первісною основою топонімів на -**ин**, -**ів** була власна назва людини. У період зародження майнової диференціації суспільства, розвитку приватної власности людина набуває нової суспільної функції. Водночас її власна назва в даних умовах спричинюється до розвитку не лише лексичного, але й структурного значення утворень.

Топонімні назви на -**ин**, -**ів** належать до категорії відприсвійних, оскільки ці суфікси впродовж усього їхнього формування визначалися основним значенням належности. Із втратою семантичного навантаження присвійности суфікси -**ин**, -**ів** могли формувати географічні назви і структуральним способом.

Назви місцевостей на -**ин**, -**ів** у системі мови є singularia tantum, але вони не виражають кількісних відношень однини і не мають ні граматичного, ні лексичного значення одиничности. Форманти -**ин**, -**ів** є топонімними формантами, які творять іменники в однині, що неспіввідносні з формою множини. Проте, щоб набути такої форми, вони проходили довгий шлях через субстантивацію від прикметника. Вивчення розвитку топонімів на -**ин**, -**ів** із визначенням функціонально-структурних аспектів їх формування у конкретному історичному контексті — важливе завдання як в українській, так і в загальнослов'янській ойконімії. Топонімні утворення на -**ин**, -**ів** формують у слов'янському світі найбільший ареал, і реконструкція всіх функціональних особливостей цих формантів на національних територіях має особливе значення для порівняльного дослідження усієї слов'янської топонімії (ойконімії) та мовно-історичних процесів взагалі.

ЗАГАЛЬНА СТАТИСТИКА ТОПОНІМІВ НА *-ИН, -ІВ*

Українські географічні назви на -**ин**, -**ів** виявлені у джерелах X—XX ст., репрезентують досліджувану територію 1095-ма (-**ин**) та 3164-ма (-**ів**) назвами.

У хронологічному порядку число виявлених назв на -**ин**, -**ів** розподіляється неоднаково (див. табл. № 1, 2). На підставі зіставлень даних таблиць простежується як і для назв на -**ин**, так і для назв на -**ів** нерівномірність між числом засвідчень, які припадають на ранні століття (X—XIV), на середні (XV—XVIII) та на пізні (XIX—XX). З X по XIV ст. іде повільне зростання назв на -**ин**, -**ів**, проте з XV ст. ми спостерігаємо значне збільшення засвідчень об'єктів назв на -**ин**, -**ів** (див. рис. 1, 2). Таке збільшення назв на -**ин**, -**ів** у XV—XVII ст. можна пояснити тим, що у цей час помітно збільшилася кількість джерел у порівнянні з попереднім періодом (X—XIV). Це вказує на те, що тип назв на -**ин**, -**ів**

на досліджуваній території розвивався ще раніше, задовго до того, коли з'явились порівняно вичерпні документальні джерела.

Таблиця 1

Загальна кількість назв на *-ин* за століттями та їх відсоток до всієї кількости назв на *-ин*

Століття	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
К-сть назв	3	8	17	23	46	165	444	405	473	443	762
%	0,2	0,7	1,5	2,1	4,2	15	40,45	36,9	43,2	40,4	69,5

Таблиця 2

Загальна кількість назв на *-ів* за століттями та їх відсоток до всієї кількости назв на *-ів*

Століття	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
К-сть назв	4	7	19	18	69	566	1227	1137	1111	1057	1959
%	0,12	0,22	0,6	0,56	2,18	17,8	38,8	35,9	35,1	33,4	61,9

Не всі топонімні назви, зареєстровані у відповідному столітті, були створені й уперше засвідчені саме у вказаних століттях. У документах того чи іншого періоду, певна річ, крім новоутворених назв, зареєстровано і такі, що перейшли з попередніх століть. Зміна кількости назв протягом окремих сторіч зумовлена загальним їх розвитком — відживанням давніх і появою нових назв (див. табл. 3, 4).

Таблиця 3

Кількість збережених із попередніх століть, новозасвідчених і зниклих назв на *-ин* за століттями та їх відсоток до всієї кількости назв на *-ин* у кожному столітті

Століття	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
Збережені	—	3	6	15	21	37	116	289	354	410	443
%		37,5	35,2	65,2	45,6	22,4	26,1	71,3	74,8	92,5	58,1
Новозасвідчені	3	5	11	8	25	128	328	116	119	33	319
%	100	62,5	64,7	34,7	54,3	77,5	73,8	28,6	25,1	7,4	41,8
Усього	3	8	17	23	46	165	444	405	473	443	762
З них зникло	—	—	2	2	9	49	155	51	63	1	
%	—	—	11,7	8,6	19,5	29,6	34,9	12,5	13,3	0,2	

Таблиця 4

Кількість збережених із попередніх століть, новозасвідчених і зниклих назв на *-ів* за століттями та їх відсоток до всієї кількости назв на *-ів* у кожному столітті

Століття	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
Збережені	—	1	3	12	15	50	421	811	835	945	917
%	—	14,2	15,7	66,6	21,7	8,8	34,3	71,3	75,1	89,4	46,8
Новозасвідчені	4	6	16	6	54	516	806	326	276	112	1042
%	100	85,7	84,2	33,3	78,2	91,1	65,6	28,6	24,8	10,5	53,1
Усього	4	7	19	18	69	566	1227	1137	1111	1057	1959
З них зникло	3	4	7	3	19	143	349	170	121	32	
%	—	75	57,1	36,8	16,6	27,5	25,2	28,4	14,95	10,8	3,02

Так відомо, що з XIII ст. 23 назви на **-ин** переходять у XIV ст., а 25 назв засвідчено вперше. Цілком можливо, що значне збільшення кількости назв на **-ин** у XV—XVI ст. пов'язується із наявністю більшої кількости джерел цього періоду, на підставі яких вони виявлені. Очевидно, однією з основних причин найбільшої фіксації назв з **-ин**, **-ів** на сучасному етапі (див. табл. 1, 2, 3, 4) є те, що існують вичерпні джерела.

Дані таблиць 3, 4 та рисунків 3, 4 вказують не тільки на зростання кількости топонімних назв на **-ин**, **-ів**, а й на те, що простежується тенденція до занепаду. Це явище зумовлене, в першу чергу, історичними умовами, зокрема, тим, що разом з об'єктом (селом, містом, хутором) зникала і його назва. Мало місце і перейменування об'єктів (велика кількість назв зазнала формального перейменування у радянські часи). Процес занепаду топонімних назв зумовлювався також мовними причинами (часто замінялися форми назв на **-ин**, формами назв із іншими топонімними формантами). Із 23 назв на **-ин**, засвідчених у XIII столітті, у XIV ст. переходить 15, дві назви зникає; у XVI ст. з 444 назв у XVII ст. переходить лише 289, а 34,9 відсотка назв (155 одиниць) зникає. Порівнюючи дані статистики за весь досліджуваний період, зауважуємо, що тут спостерігаються деякі закономірності: 1) постійне збільшення новозасвідчених назв до XVI ст. (для **-ин** — 328 одиниць, для **-ів** — 806 одиниць); 2) поступове зменшення засвідчень назв на **-ин**, **-ів** із XVI по XIX ст. (пор., дані табл. 3, 4, рис. 3, 4), а потім (у XX ст.) різке збільшення їх.

Конфіґурації кривих відсотків динаміки розвитку новозасвідчених, збережених та зниклих назв на **-ин**, **-ів** протягом X—XX ст. (див. рис. 5, 6, 7) у переважній більшості збігаються; 3) простежується висхідна тенденція загальної кількости назв на **-ин**, **-ів** (див. рис. 1, 2); криві загальної динаміки розвитку назв на **-ин**, **-ів** протягом X—XX ст. мають подібну конфіґурацію.

Збільшення загальної кількости назв на **-ин** зумовлене тим, що зростало число збережених назв із попередніх століть (XI ст.— 3 одиниці, XII ст.— 6, XIII ст.— 15, XIV ст.— 21, XV ст.— 37, XVI ст.— 116, XVII ст.— 289, XVIII ст.— 354, XIX ст.— 410, XX ст.— 443 одиниці), хоч про новозасвідчені назви не можна сказати, що їх кількість збільшувалась послідовно (зростання було лише до XVI ст.), зниклі назви становили невеликий відсоток від загальної кількости назв (XII ст.— 11,7 відсотка, XIII ст.— 8,6, XIV ст.— 19,5, XV ст.— 29,6, XVI ст.— 34,9, XVII ст.— 12,5, XVIII ст.— 13,3, XIX ст.— 0,2 відсотка).

Ситуація з назвами на **-ів** дещо інша: збільшення кількости даних топонімів простежуємо до XVI ст. (X ст.— 4 одиниці, XI ст.— 7, XII ст.— 19, XIII ст.— 18, XIV ст.— 69, XV ст.— 566, XVI ст.— 1227 одиниць), потім іде незначний спад (XVII ст.— 1137 одиниць, XVIII ст.— 1111, XIX ст.— 1057 одиниць); це явище було зумовлене спадом кількости новозасвідчених назв: XVII ст.— 326 назв (пор., з XVI ст.— 806 одиниць), XVIII ст.— 276, XIX ст.— 112 назв), проте різке збільшення новозасвідчених топонімів на **-ів** у XX ст. (1042) зумовило і різке збільшення загальної кількости назв на **-ів**, хоч крива збережених назв на **-ів** йшла з висхідною тенденцією, а крива зниклих — по низхідній лінії (пор. рис. 4).

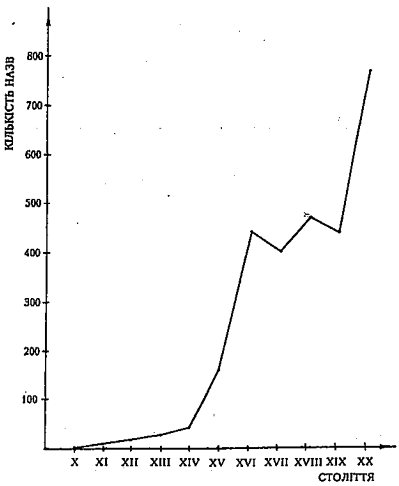

Загальна динаміка розвитку назв на *-inъ протягом X—XX ст.

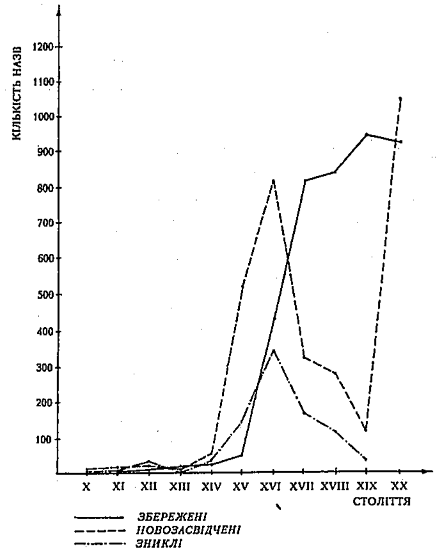

Загальна динаміка розвитку збережених, новозасвідчених та зниклих назв на *-inъ протягом X—XX ст.

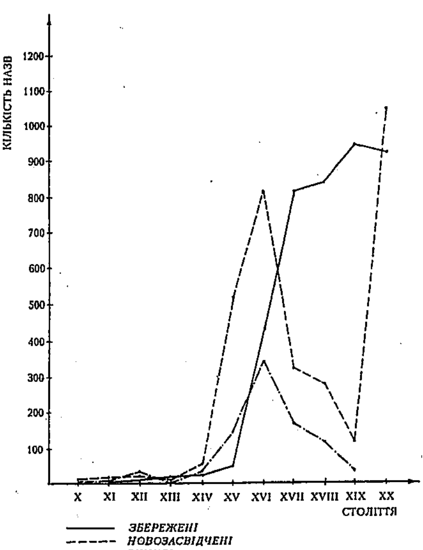

Загальна динаміка розвитку збережених, новозасвідчених та зниклих назв на *-ov протягом X—XX ст.

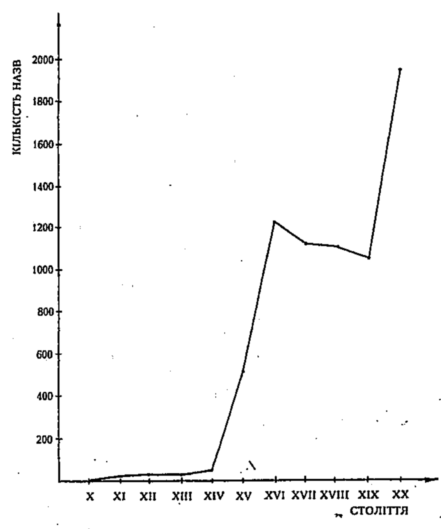

Загальна динаміка розвитку назв на *-ov протягом X—XX ст.

На підставі поданих статистичних зіставлень можна зробити попередні узагальнення:

1) із 1095 назв на **-ин** та 3164 назв на **-ів** найбільше число новозасвідчених припадає на XV—XX ст., перші століття (X—XIV) досліджуваного періоду подають мінімальне число назв;

2) тенденція до зростання загальної кількости назв простежується в обох типах назв;

3) географічні назви на **-ин** так само, як і топоніми на **-ів**, мають споріднені вияви статистичних даних (пор. рис. 1—7). Це ще раз підтверджує близькість даних двох типів назв.

Виникає закономірне питання: чи можемо ми вважати всі ці дані статистики за відображення дійсного стану розвитку топонімних назв на **-ин, -ів** протягом X—XX ст.?

Статистика може лише частково відобразити дійсний стан розвитку назв, і в першу чергу це стосується X—XV ст. У цей період простежується пряма залежність кількости виявлених назв від кількости джерел. Свідченням цього може бути збільшення кількости назв у XV ст. проти X—XIV ст. Так, за п'ять перших століть виявлено лише 97 назв на **-ин** + 117 назв на **-ів**, а за наступні п'ять століть — 1730 одиниць на **-ин**, 5098 одиниць на **-ів.**

Враховуємо ще один факт не на користь вичерпности статистики у нашому випадку: не всі географічні назви могли бути засвідчені у джерелах, проте ми не можемо заперечувати факту їх існування.

Отже, можна вважати, що на першому етапі досліджуваного періоду число виявлених назв перебуває у прямо пропорційному відношенні до кількости джерел: число назв зростає із збільшенням пам'яток, воно обумовлювалося зростом кількости джерел. Отже, збільшення числа назв із X ст. до XV ст. відбиває не реальну їх кількість, а відносну, пропорційну до дедалі більшого числа джерел. Це число в даний період загалом лише інформує, що типи назв на **-ин, -ів** на досліджуваній території розвивалися від найдавніших часів. Різке збільшення назв у XV—XVI ст. свідчить на користь того, що назви даних топонімних типів були задовго до появи обширної джерельної бази.

Вірогідність статистичних даних залежить від кількости наявних джерел, з яких черпаємо засвідчення назв. Порівняно різке збільшення кількости джерел, на підставі яких проводилося виявлення топонімів на **-ин, -ів** на другому етапі (XVI—XX ст.) зумовлює неоднакову у порівнянні з першим етапом (X—XV ст.) оцінку статистичних даних.

На другому етапі (XVI—XX ст.) пам'ятки виконують свою пряму функцію, вичерпно фіксують назви місцевостей. На число виявлених назв на даному етапі, як правило, не впливає кількість пам'яток, бо вони як у кількісному, так і у жанровому відношеннях дуже значні. Ними охоплена майже вся територія. У джерелах зафіксовано всі наявні в дійсності назви об'єктів. Отже, пам'ятки за цей час не обумовлюють кількости назв, а подають їх відносно повне число.

Таким чином, статистика назв на **-ин, -ів** із XVI ст. до XX ст. фіксує такий стан розвитку досліджуваних типів назв, які можна визнати за дійсні, а статистичні відомості вважати достовірними.

Картосхема 1

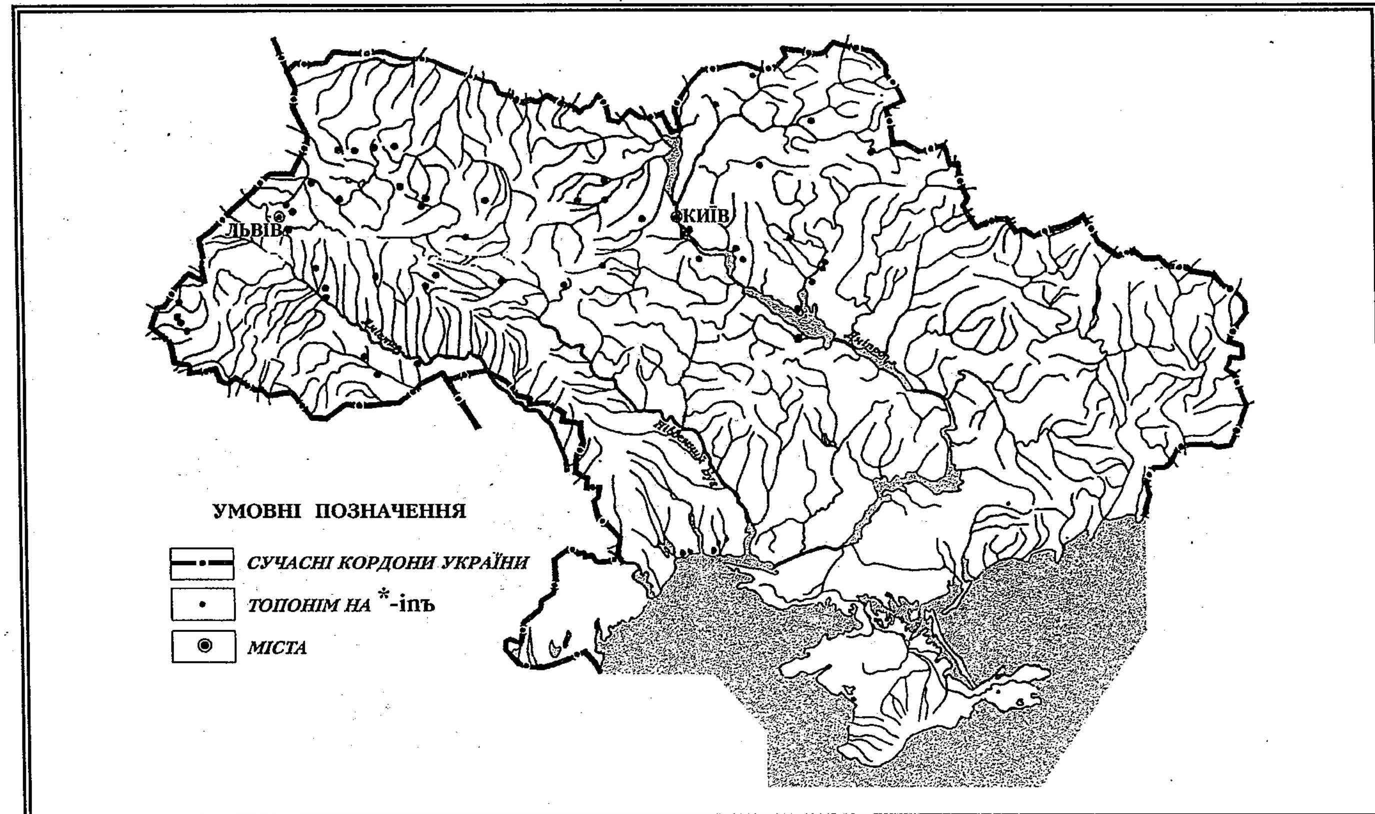

Географічні назви з формантом *-inъ X–XIV ст.

Картосхема 2

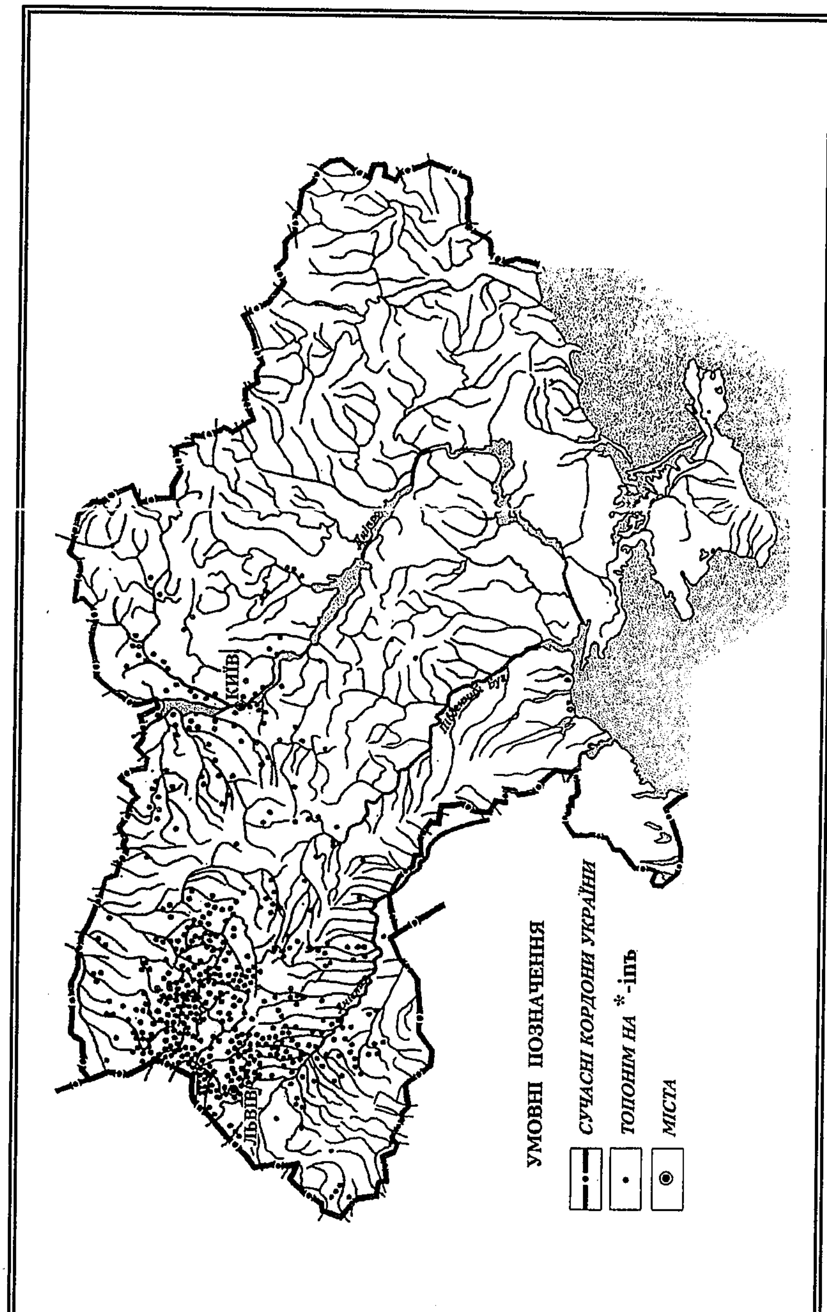

Географічні назви з формантом *-inъ XV–XVI ст.

ГЕОГРАФІЯ НАЗВ НА *-ИН, -ІВ*

Як раніше було сказано, географічні назви на **-ин, -ів** — загальнослов'янські. Вони поширені на територіях східних, західних та південних слов'ян. Територія української зони топонімів на **-ин, -ів** лежить на південному сході загальнослов'янського ареалу і південному заході східної його частини. Межі поширення топонімів на **-ин, -ів** в Україні досить чіткі: більшість їх скупчена у південно-західних, північно-західних, північних і північно-східних областях України (див. картосх. 1—8).

При вивченні територіального поширення назв на **-ин, -ів** приймаємо чотири умовні періоди: X—XIV ст.; XV—XVI ст.; XVII—XVIII ст.; XIX—XX ст.

Найбільша кількість назв на **-ин, -ів** протягом згаданих періодів зосереджена в басейнах рік Дністра, правих допливах Прип'яті, у верхів'ї та лівих притоках Бугу, в середній течії Дніпра (район Чорнобиль—Черкаси).

Значно менше об'єктів топонімів на **-ин, -ів** виявлено у пониззі Дніпра та Південного Бугу.

Для кожного з указаних хронологічних періодів характерні свої особливості розподілу і розміщення назв на **-ин, -ів**, що зумовлено конкретними історико-географічними умовами.

Перший (X—XIV ст.) період характеризується тим, що протягом даних століть засвідчено небагато назв на **-ин, -ів**, вони розміщені на території України поодинокими вкрапленнями, саме у тих місцях, які у пізніших періодах стали районами найбільших скупчень назв даних типів. Це дає підстави вважати (на що вказують і кількісні співвідношення назв, поширених на території, на якій вони розміщувалися), що назви на **-ин, -ів** у зоні на цей період та й раніше були представлені значно більшою кількістю, ніж про це свідчать джерела (див. картосх. 1, 2, 5, 6).

Найбільше назв на **-ин, -ів** у даний період засвідчено у басейнах рік Дністра (на рівні верхньої його течії) Бугу, Стрипи, Стиру, Горині, зафіксовані ці назви і на Пруті. Засвідчений великий відсоток назв даних типів порівняно зі всією кількістю назв цього періоду і на Лівобережжі (зокрема, басейн рік Десни і Сули).

Період XV—XVI ст. характеризується різким збільшенням топонімів на **-ин, -ів.** Основне зосередження назв обидвох типів — Галичина, Волинь, басейни рік Дністра, Горині, Дніпра (середня течія). Проте цей період характеризується певними особливостями у поширенні цих типів топонімів.

Значні скупчення географічних назв на **-ів** у XV—XVI ст. зареєстровані у басейнах рік Тур'я, Вижівка (Любомль—Ковель—Володимир-Волинський), у басейнах рік Стиру, Ікви, Горині (Луцьк—Дубно—Рівне), у басейні Бугу, особливо в його верхів'ї (Нововолинськ—Червоноград—Львів). Характерним для поширення назв на **-ів** є басейн Дністра: 75 об'єктів назв, які густо розмістилися по Дністрі у районі Калуша, Галича, Монастириськ, поодинокими ці назви є по праву сторону Дністра, на лівих же допливах, у басейнах рік Смотрича, Збруча, Серета кількість їх знову зростає (див. картосх. 6). Басейн Пруту також є цікавим щодо розташування назв на **-ів**: район Коломиї найбільш насичений ними, проте вниз по течії кількість даних назв зменшується. Найбільше їх у

Картосхема 3

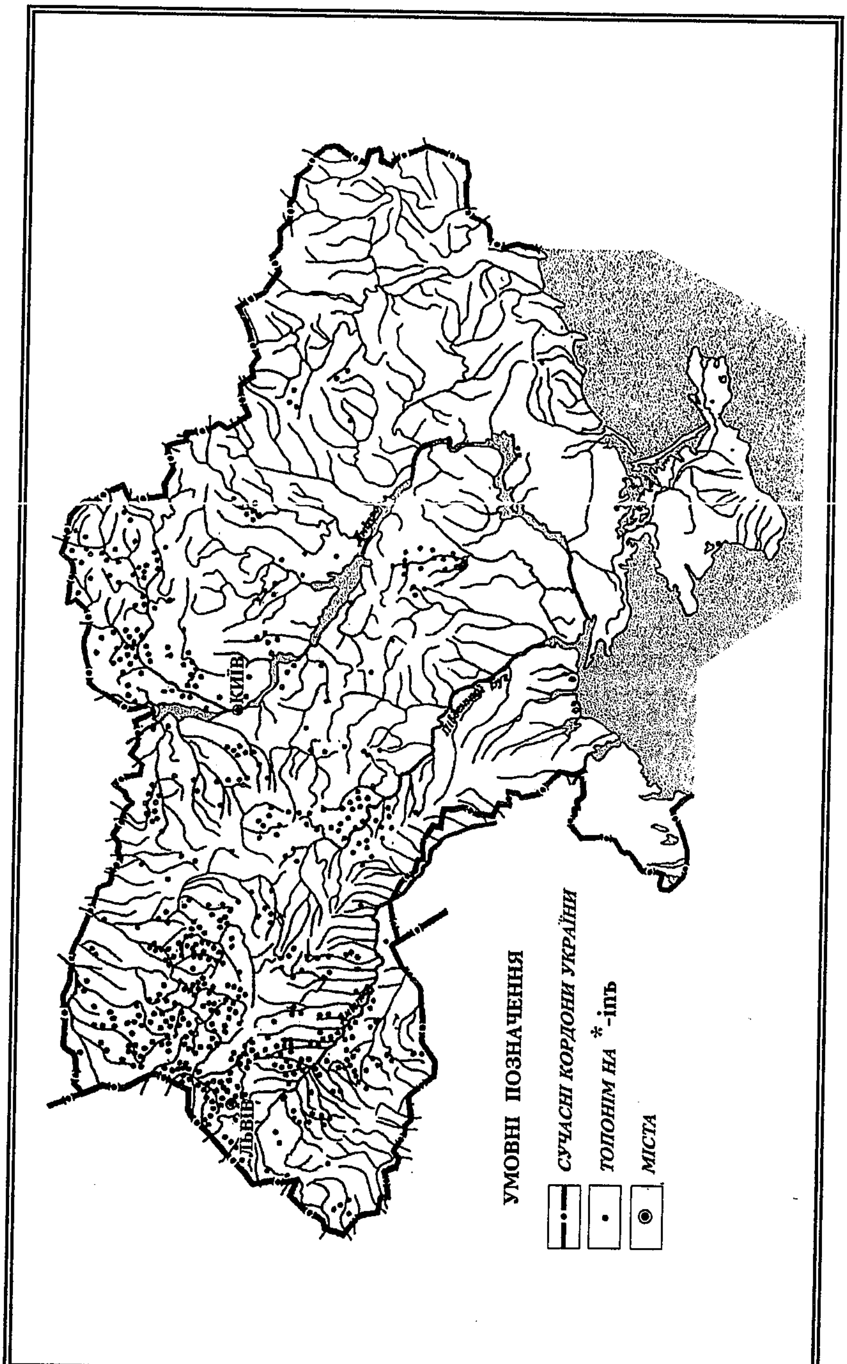

Географічні назви з формантом ***-inъ** XVII–XVIII ст.

Картосхема 4

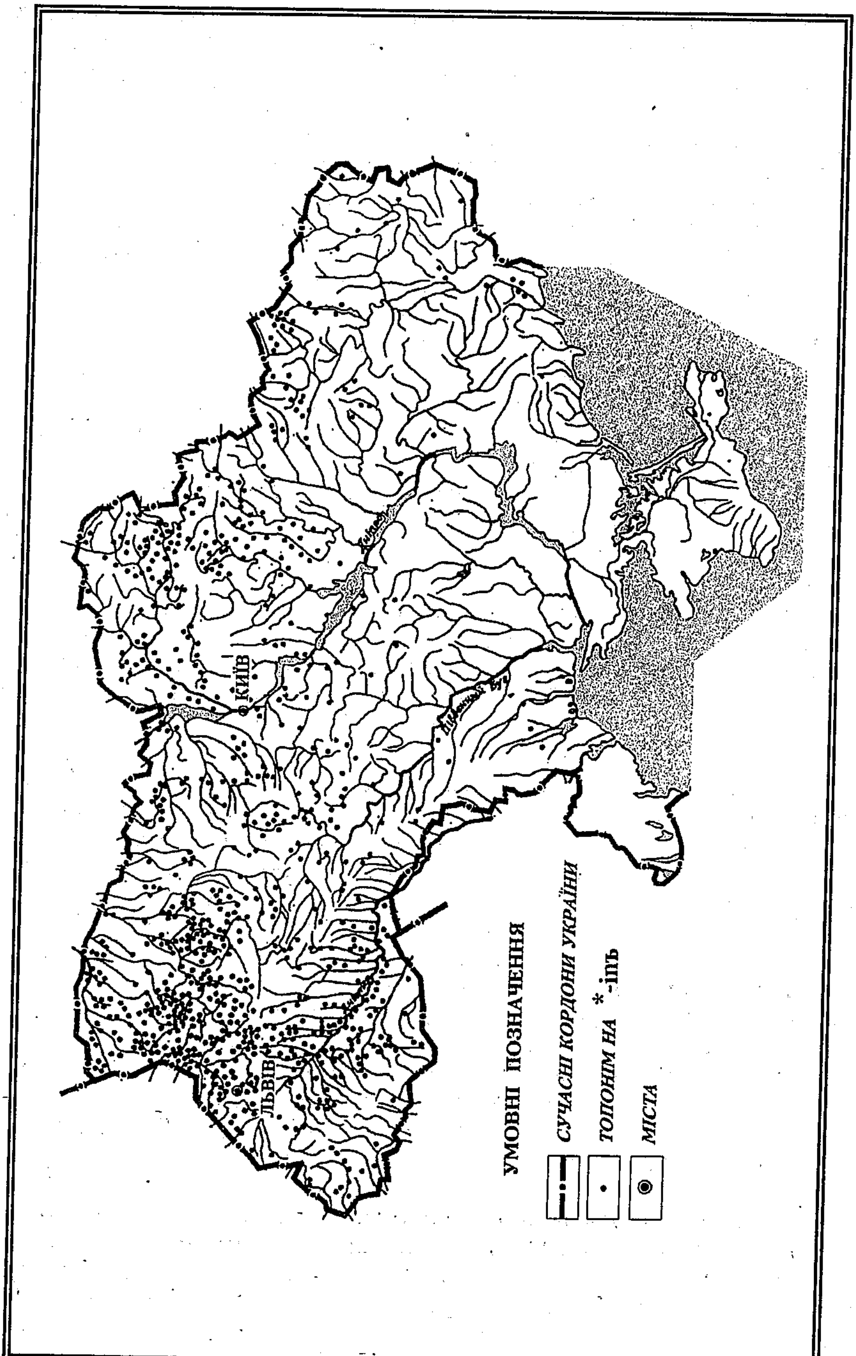

Географічні назви з формантом ***-inъ** XIX–XX ст.

басейні Південного Бугу розташовано між Ладижином і Гниванню, у басейні Росі та Ірпеню засвідчене велике скупчення топонімів на **-ів**, район Києва насичений назвами, проте вниз по Дніпру їх кількість поступово зменшується. Поодинокими є назви на **-ів** у басейнах рік Десни, Снова, Сули. У південних, східних та південно-східних районах України даний тип назв майже відсутній (див. картосх. 6).

Географічні назви на **-ин** на території басейнів рік Тур'ї, Горині, Бугу, Дністра розташовані рівномірніше, не утворюючи насичених скупчень. Назв на **-ин** більше засвідчено на Десні, в басейнах рік Здвижу і Тетерева. На півдні та південному сході назви на **-ин** не зафіксовано (див. картосх. 2).

У XVII—XVIII ст. дещо змінюється характер просторового засвідчення географічних назв на **-ин, -ів**. Територія зони стає ще більше насиченою цими назвами, а смуга насичення проходить у традиційних для даних типів місцях (басейни рік Дністра, Пруту, Бугу, Горині, Південного Бугу, середньої течії Дніпра). Особливістю є те, що як назви на **-ин**, так і назви на **-ів** щораз більше зосереджуються на Лівобережжі, утворюючи скупчення назв у басейні рік Десни, Снова, Сули. Назви на **-ин, -ів** у даний період дуже поширені на території Поділля (район Вінниці, Брацлава, Тетієва, Гайсина).

Як і в попередніх періодах, географічні назви на **-ин, -ів** не поширюються на півдні та південному сході України.

У XIX—XX ст. помітне дальше згущення об'єктів з назвами на **-ин, -ів** (див. картосх. 4, 8). Спостерігається загальне розширення зони із заходу на схід, із Правобережжя на Лівобережжя. Значно збільшується число назв на **-ин, -ів** у місцях попередніх скупчень, а поряд появляються нові осередки згущення об'єктів. Це стосується районів Путивля—Глухова, Ромна—Гадяча—Лебедина, Хорола—Миргорода. Характерним для цього періоду є те, що назви на **-ин, -ів** поширюються і на південь та схід України, хоча все-таки залишаються поодинокими у порівнянні із зонами, які традиційно насичені даними типами назв.

Об'єкти досліджуваних назв на **-ин, -ів** протягом усіх періодів мали нерівномірний розподіл на території України. Це дає можливість виділити основні і периферійні зони їх розташування.

Основна зона поширення назв на **-ин, -ів** розміщена в районі Володимира-Волинського—Луцька—Рівного—Дубна, у верхів'ї Бугу, навколо Львова, у верхній і середній течіях Дністра, у басейнах рік Пруту і Черемоша; до основної зони можна віднести територію Поділля (Вінниця—Брацлав), район Овруч—Київ, також басейн рік Десни і Сули (ця зона з'являється у XVII—XVIII ст., а ще яскравіше виявлена у XIX—XX ст.).

Протягом усього досліджуваного періоду виділяється п'ять основних інтенсивно насичених смуг зосередження назв на **-ин, -ів**: три — на заході та північному заході, одна в центральній та одна в північно-східній частині зони: північно-західна смуга — Володимир-Волинський—Острог; західна — Сокаль—Львів; південно-західна — Самбір—Галич—Коломия; центральна — Овруч—Житомир—Київ—Черкаси; північно-східна — Чернігів—Новгород-Сіверський—Суми.

Картосхема 5

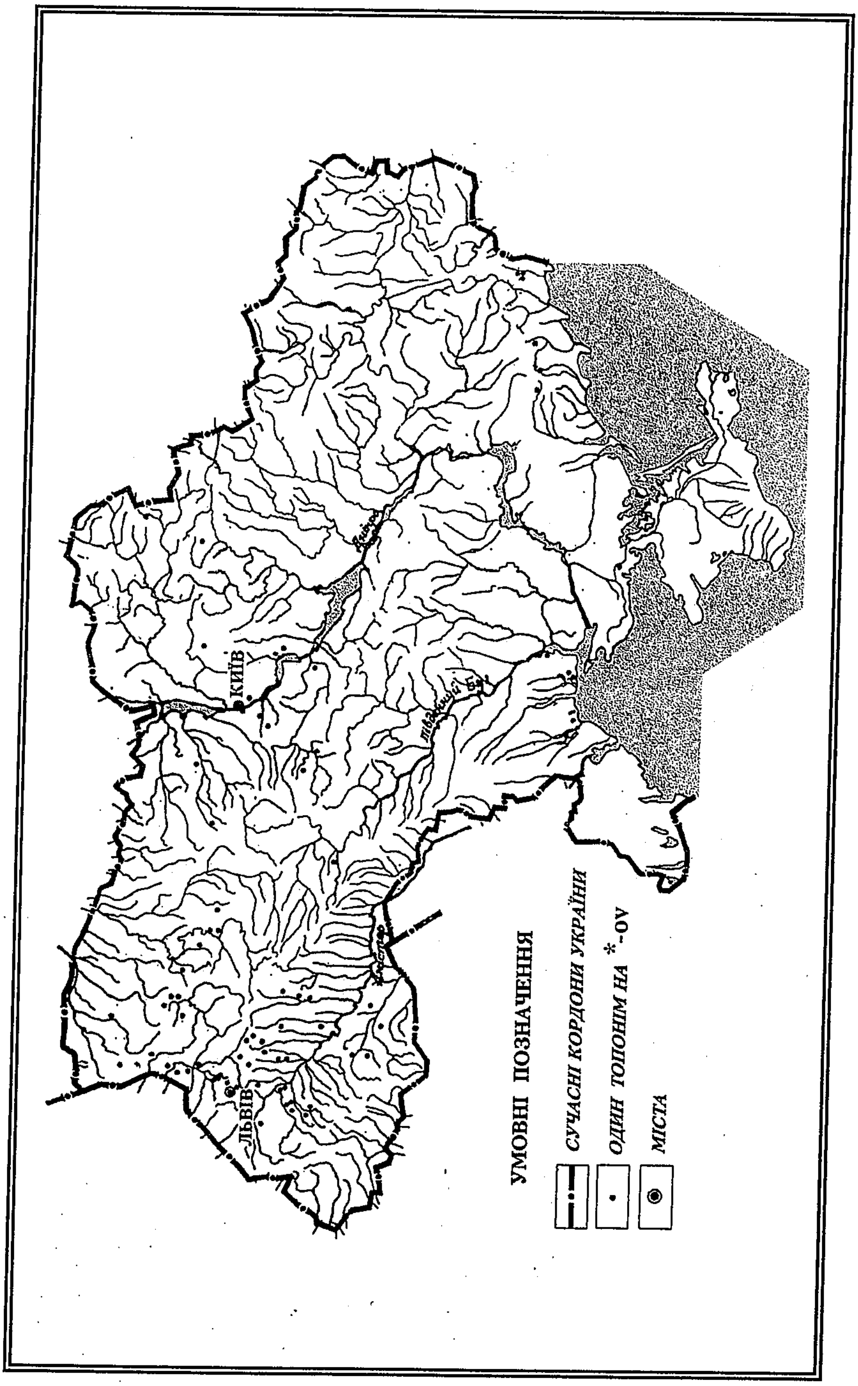

Географічні назви з формантом *-**ov** X–XIV ст.

Картосхема 6

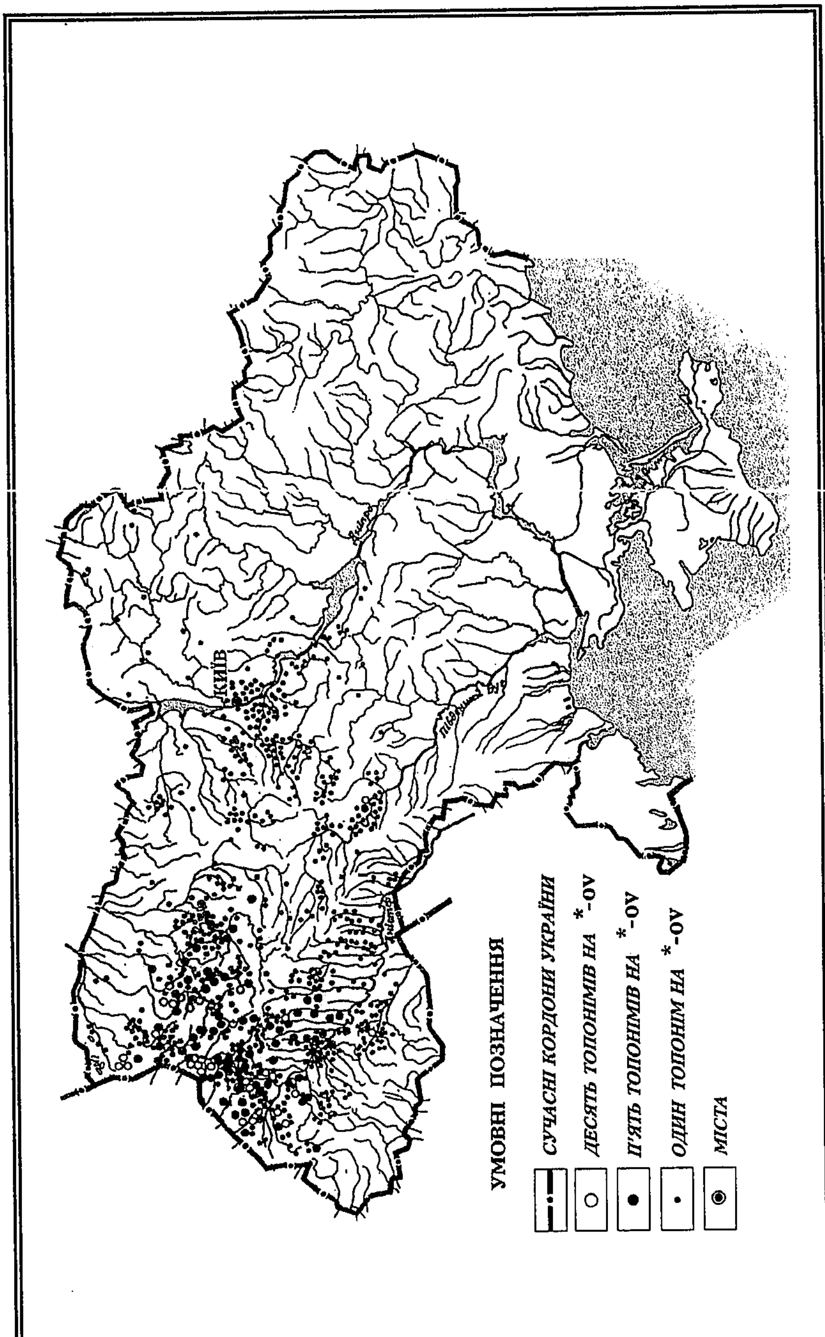

Географічні назви з формантом *-ov XV–XVI ст.

У кожній із цих смуг є власні концентрації об'єктів назв. Так, величезні осередки назв двох типів засвідчено у районі Львова, Белза, Володимира-Волинського, Луцька, Рівного, Острога, Галича, Жидачева, Самбора, Коломиї, Брацлава, Вінниці, Овруча, Києва. Аналізуючи ці факти, приходимо до висновку, що основна маса назв на **-ин, -ів**, зокрема у скупченнях, розташована навколо більш або менш відомих середньовічних міст, заснованих на густо і давно заселених землях при значних водних артеріях і на родючих ґрунтах.

Виділяється при цьому Західне Полісся, Прибужжя, верхнє Придністров'я, середнє Придніпров'я. Засвідчені угруповання назв на **-ин, -ів** уздовж рік на тих місцях, де сьогодні невідомі давні „городи" дають підстави для припущення про їх наявність у минулому. Досить цікаве щодо цього зіставлення територіальних центрів скупчення назв на **-ин, -ів** досліджуваної зони з дистрибуцією в зоні іншого прадавнього слов'янського типу топонімних назв, формація якого, на думку деяких дослідників, „характерна для прадавніх городів"[6].

На досліджуваній території спостерігаються зони, на яких назви даних типів зосереджені мало або ж цілком відсутні. Сюди належать південь, південний схід України, Крим.

На території Закарпаття є одиничні вкраплення даних назв. Можливо, ця частина України належить до території стертого ареалу назв на **-ин, -ів**, тому й стала периферійною зоною. Адже ця частина території зазнала асиміляційних впливів, що й могло привести до витіснення досліджуваних типів назв із території Закарпаття.

Цікавим є те, що територія основного насичення заповнена назвами на **-ин, -ів** здебільшого давніми (X—XVII ст.), а новіші назви зосереджувалися на Лівобережжі із XIX—XX ст., частково з XVIII ст.

Засвідчення назв у південній, південно-східній, східній частинах України — результат сучасного творення і номінації (рівень XIX—XX ст.).

Що ж до давніх назв на території південної України, то можна правдоподібно шукати причину лише в історичному стиранні ареалу назв даних типів, головним чином через зовнішні впливи.

Отже, назви на **-ин, -ів** зосереджені переважно у західних, північно-західних, південно-західних, північних регіонах України. Немає їх або майже немає на півдні та південному сході країни.

На території найзначнішого насичення об'єктів із назвами на **-ин, -ів** більшість припадає на західні регіони (Волинь, Галичина). Поширення назв на **-ин, -ів** відбувалося з південного заходу на північний схід. Ця закономірність простежується протягом усіх століть.

Підсумовуючи сказане, потрібно відзначити, що однією з передумов стратиграфічного дослідження топонімів на **-ин, -ів** є вивчення їх топоформантів, а поряд статистики топонімічних утворень і географії.

Лексико-семантичний і структурний аналіз назв на **-ин, -ів** дає право стверджувати, що утворення досліджуваних ареалів географічних назв проходило в рамках загальнослов'янської, зокрема східнослов'янської топонімічної системи, в якій виділяється топонімічна підсистема, обумовлена особливостями української мови.

---

[6] Rospond S. Atlas toponomastyczny Słowiańszczyzny // Z polskich studiów slawistycznych. Seria 3. Językoznawstwo.— Warszawa, 1968.— S. 220—221.

Картосхема 7

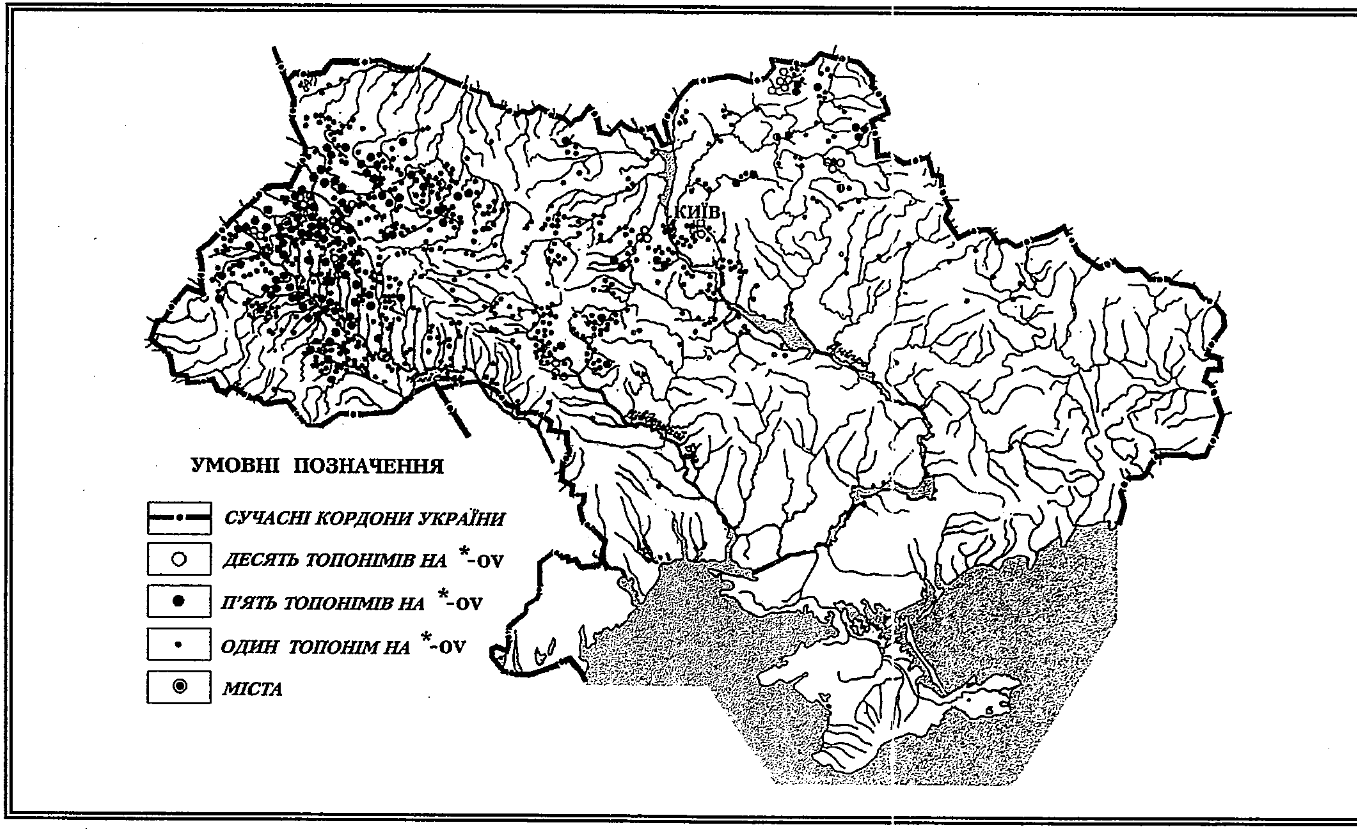

Географічні назви з формантом *-**ov** XVII–XVIII ст.

Картосхема 8

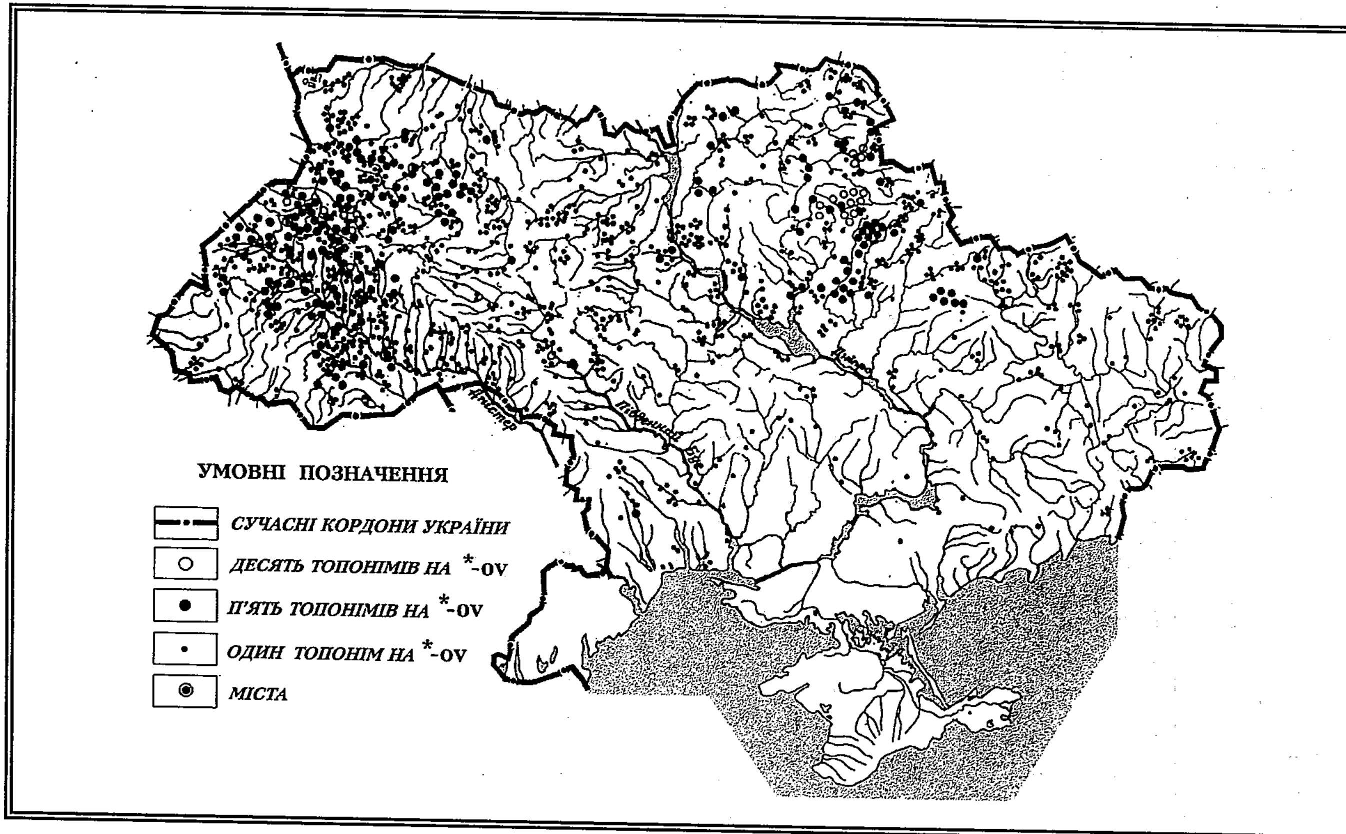

Географічні назви з формантом *-**ov** XIX–XX ст.

Протягом X— XX ст. засвідчена неоднакова продуктивність назв на **-ин, -ів.** Загально, із століття у століття, проглядна тенденція до збільшення назв (кількість за X—XV ст. не слід вважати вичерпною), що пов'язано з відповідними історичними та мовними факторами, а також кількістю збережених писемних джерел. Ці фактори впливали на зміни напрямків поширення назв в ареалах **-ин, -ів**, на зміни характеру їх скупчень (концентрацію) і розмивання, нарешті, зміни у конфіґурації меж досліджуваних ареалів, зокрема південно-східної межі. Топонімічні ареали географічних назв на **-ин, -ів** накладаються, в основному, з територією західних, північних, частково центральних і північно-східних областей сучасної України. У XIX—XX ст. вони поширюються у формі незначних скупчень і окремих вкраплень на півдні і південно-східні області українських земель.

Zoriana KUPCHYNS'KA

THE STRATIGRAPHY OF UKRAINIAN TOPONYMY DERIVED FROM PROPER NAMES (10TH—20TH CC.)
Geographical names ending in *-ин, -ів*

One of the preconditions of the stratigraphic study of place names ending in *-ин, -ів* is the analysis of their formatives along with the statistics of toponymic formations and their geography.

The lexical-semantic and structural analysis of geographic names ending in *-ин, -ів* reveals the formation of the areas to have been going on within the framework of the common Slavonic, in particular, Eastern Slavonic toponymic system in which a peculiarly Ukrainian layer is discernible.

The uneven productiveness of names ending in *-ин, -ів* has been apparent in the course of the last millenium. They are believed to have been on the increase all the time though the precise data is not fully known. The toponymic areas of the place names ending in *-ин, -ів* mainly cover the territory of the Western, Central and North-Eastern regions of the present-day Ukraine. In the 19th—20th cc. they have been spreading as insignificant groups and singular embeddings in the Southern and South-Eastern regions of Ukrainian territories.

Алла СВАШЕНКО

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ІМЕННИКОВОЮ ПАРАДИГМОЮ РУКОПИСНИХ КРОЛЕВЕЦЬКИХ РАТУШНИХ КНИГ XVII—XVIII СТОЛІТЬ

Серед писемних пам'яток другої половини XVII — першої половини XVIII ст., писаних тогочасною літературною мовою, неабияке місце належить актовим книгам різних міст України (Полтави, Миргорода, Лохвиці, Борисполя, Стародуба, Пирятина, Кролевця). Ці книги цінні для історичних та мовознавчих, передусім діалектологічних, студій, оскільки специфіка ведення судових документів вимагала дослівного запису скарг, свідчень учасників суду, зізнань звинувачених, тобто в актах цього типу, як слушно зауважив О. Левицький, „наче з фонографа, ви чуєте їхню (людей XVII ст.— **А. С.**) справжню мову“[1].

Рукописні „Кролевецькі* ратушні книги 1655—1749 рр.“ зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Києві, ф. 1767, спр. 1—3. Перші згадки про них припадають на початок XX ст.: у передмові до „Актових книг Полтавського городового уряду“ В. Модзалевський зазначає: „Є кілька книг по Кролевцю за XVII в., одна з них захоплює 1650-і роки“[2]. Цілком можливо, що кролевецьких книг було не три, а більше, оскільки уривки з них були опубліковані в чернігівській газеті[3] за 1858 р., однак цих уривків немає в рукописі, який ми досліджували. Про „Кролевецьку ратушну книгу“ згадує О. Маштабей: „В архівах та музеях УРСР зберігаються надзвичайно цінні для мовознавців актові документи [...] „Ратушні книги“ міст Почепа, Коропа [...], Кролевця“[4]. Автор навіть говорить про окремі мовні риси північних пам'яток, у тому числі й „Кролевецької ратушної книги“, однак жодного прикладу з неї не наводить, та й характеристику їй дає досить дивну: „Кролевецькі акти на 200 аркушах, від 1653 (насправді 1655.— **А. С.**) до 1670 р.“[5] Очевидно, О. Маштабей має на увазі першу книгу (якщо зважати на дати), але перша книга складається тільки з 75 аркушів, усі ж три книги дійсно

---

[1] Левицький О. І. По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини II половини XVII ст.— Харків, б.р.— С. 9.

* Місто Кролевець Сумської области.

[2] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в.— Чернигов, 1912.— Вып. 1.— С. 2.

[3] Выпись с книгь мѣских Кролевецких // Черниговские губернские ведомости.— 1858.— № 11.

[4] Маштабей О. М. Про завдання і деякі особливості методики історико-діалектологічного дослідження мови актових документів XVII ст. // Наукові записки Ворошиловградського педінституту. Серія філологічна.— Ворошиловград, 1956.— Вип. 5.— С. 49.

[5] Там само.— С. 50.

налічують до 200 аркушів, хоча тоді повинно бути інше датування (1655—1749). Н. Москальова[6] називає кролевецькі акти серед пам'яток XVII ст., матеріали яких вона використовувала для порівняння з полтавськими актами при аналізі словотвору й словозміни іменників. На жаль, встановити ступінь використання даних „Кролевецьких ратушних книг" цією неможливо, оскільки опубліковані тези й автореферат кандидатської дисертації не висвітлюють цього питання. Дослідженню фонетичних особливостей пам'ятки у порівнянні з сучасними говорами присвячено статтю авторки[7]. Їй же належить аналіз дієслівних форм[8] та характеристика старих кролевецьких прізвищ[9]. Однак обмежений обсяг цих публікацій не дав їй можливости схарактеризувати „Кролевецькі ратушні книги" як пам'ятку ділової української мови з виразними рисами північного наріччя.

У цій статті коротко охарактеризовано особливості словозміни іменників в українській мові XVII—XVIII ст., засвідчені у „Кролевецьких ратушних книгах".

Словозміна іменників, представлена в „Кролевецьких ратушних книгах", становить значний інтерес передусім для дослідження історії української мови та її діалектів. Слід зазначити, що рід іменників, зафіксованих досліджуваною пам'яткою, майже повністю збігається з родом цих іменників у сучасній українській літературній мові. Звертають на себе увагу лише кілька іменників. Це, по-перше, іменник *жаль*, який, на відміну від сучасної мови, зафіксований у „Кролевецьких ратушних книгах" як іменник жіночого роду: *жа(л) свою* (I, 70)*, по-друге, кілька іменників, які вживаються і в чоловічому і в жіночому роді: з *тоєи крадєжи* (I, 41) і в *умы(с)но(м) но(ч)но(м) крадєжу* (I, 41 зв.) — в тій самій справі; запозичені з польської мови лексеми *пренкгер* (варіант *пренгель*) — *pręgierz* і *пренкга pręga* (ганебний стовп) і в українській мові XVII ст. уживаються в чоловічому і жіночому роді: *у прє(н)кгєра бы(л) би(т)* (I, 41, 42 зв.), от *прє(н)кгєра* уво(л)нили(с)мо (I, 41) і увяза(в)ши до прє(н)кги (I, 32 зв.).

Як свідчить досліджувана пам'ятка, в іменнику *ратуша* ще й у XVII—XVIII ст. продовжується традиція невизначености роду, властива українським пам'яткам XVI ст.: жіночий рід: на *рату(ш) Кролєвє(ц)кую* (I, 63), в *ратушу Кролєвє(ц)кую* (I, 63) та ін.— усього 5 випадків; чоловічий рід: *ратуша Кролєвє(ц)ко(го)* (I, 66), в *ратушу нашом* (II, 119) та ін.— усього 7 випадків — пор. відзначені І. Керницьким варіанти роду

---

[6] Москалева Н. П. Словообразование и словоизменение имен существительных в Полтавских актовых книгах второй половины XVII в.: Автореф. дис... канд. филол. наук.— Днепропетровск, 1965.— С. 5.

[7] Свашенко А. О. Фонетичні особливості мови Актових книг Кролевецького міського уряду XVII—XVIII ст. у порівнянні з сучасними говорами (вокалізм) // Вісник Харківського університету. № 7. Серія філологічна.— Х., 1965.— Вип. 1.

[8] Свашенко А. А. Глагольные формы в „Кролевецкой ратушной книге" XVII — первой половины XVIII века // Вестник Харьковского университета. № 12. Серия филологическая.— Х., 1965.— Вып. 2.

[9] Свашенко А. О. Рукописна „Кролевецька ратушна книга XVII—XVIII ст." як джерело вивчення українських прізвищ // Тези доповідей науково-практичної конференції „Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI—XVIII ст.".— К.; Слов'янськ, 1993.

* Як уже зазначалось, у фонді 1767 історичного архіву вказано три справи. Номери одиниць зберігання для зручности далі будемо називати томами чи книгами: I, II, III.

цього іменника в пам'ятках XVI ст.: ишол *до ратуша* (УЄ, 13174, 176)[10], къ *ратушу*... поступили (АЮЗР, І, 57) — къ *ратушѣ* поступил (там же, 58), къ *ратуши* (там же, 57), а також в іншій досліджуваній нами пам'ятці XVII ст.: *в ратушу лофи(ц)ко(м)ъ* (ЛРК, 49, 57, 58, 89... та ін.) і *в лофи(ц)кой ратуши* (ЛРК, 90)*.

Порівняння парадигматики іменника у „Кролевецьких ратушних книгах" та інших пам'ятках XVII—XVIII ст. із системою іменникової словозміни XVI ст., яку проаналізував І. Керницький, дає змогу зробити висновок про подальший її розвиток у напрямку до норм сучасної літературної мови. Це стосується, у першу чергу, форм родового відмінка однини іменників чоловічого роду: уживання флексій **-у** та **-а** майже повністю залежить від семантики іменників, як і в сучасній мові. Закінчення **-у** (**-ю**) характерне для іменників із такою семантикою: 1) назви речовини, маси, матеріалу: *мєду* (І, 38, 70, II, 108), *тютюну* (І, 45, III, 3), *фалє(н)дишу* (І, 49), *аꙁамиту* (І, 49), *шо(в)ку* (І, 38), *пороху, солоду* (II, 7), *олѣю* (II, 7) і тільки один раз **-а**: *сыра* (III, 1); 2) назви почуттів: *болю* (І, 41), *гнѣву* (II, 4), *для по(ст)раху* (II, 4), з *афє(к)ту* (І, 6), *ра(н)кору* (І, 39, 66, 72), *з и(н)сти(н)кту* (II, 58); 3) назви процесів, станів: *выводу* (II, 22), *(с)мо(т)ру* (II, 53), *учи(н)ку* (І, 51), *ро(з)бою* (І, 66), *по(ст)рєлу* (І, 63) та ін.— усього 97 випадків; 4) назви груп людей, тварин: *товару* рогатого (І, 60, 61), *з ураду* (І, 35, 36... II, 43, 56... — на кожному аркуші по кілька разів), *по(л)ку* (І, 15, 65); 5) юридичні терміни: *тє(с)тамє(н)ту* (І, 61, II, 65), *дє(к)рєту* (І, 35 зв., 36), *вєдлугъ сазону* (І, 68), *юрамє(н)ту* (І, 65), *а(р)тикулу* (І, 8, 41), *крымѣналу* (II, 10), *ш(т)рафу* (II, 51), *тє(р)мину* (II, 68); 6) слова із значенням чітко не окресленого простору: *кгру(н)ту* (II, 18, 104), того *гаю* (II, 101, 102), *ѡ(т) шляху* (II, 79), *яру* (II, 95), *вирубу* (II, 54), але один раз *лана* (І, 8); 7) назви споруд: *храму* (І, 71), з *дому* (І, 41, 44), *ӧ(т) ӧкопу* (II, 115), *ѡ(т) вору* (II, 41), але з *по(г)реба* (І, 80), як і в сучасній мові.

Флексію **-а** (**-я**), як і в сучасній українській мові, мають: 1) назви істот: *Адамє(н)ка* (І, II), *Ха(р)ка* (І, 79), *кго(с)подаря* (І, 80), *коня* (II, 4), *вола* (І, 57) та ін.— усього 203 випадки; 2) назви конкретних предметів із чітко окресленою формою: *у(с)лона* (І, 53), *пояса* (І, 37), *жупана* (І, 51), *ка(ф)тана* (І, 8), *плуга* (І, 24), *колодѣзя* (III, І) та ін. — усього 32 випадки, але *ва(р)стату* (III, І); 3) назви населених пунктів: до *Коропа* (І, 43) *и(з) Бы(ст)рика* (І, 17), до *Ѡ(б)това* (І, 7) та ін.— усього 38 випадків; 4) назви мір часу: того *вечора* (І, 68), *дня, мця* (по кілька разів на кожній сторінці — усього 425 разів); *года* (II, 51, 52... — 4 рази) при переважаючому *году* (II, 99, 107, 114... та ін.— усього 8 разів), очевидно, під впливом форм *року* (І, 17, 38, 68 та ін.— усього 413 разів) і *часу* (І, 35, II, 44, 47, 48 та ін.— усього 16 разів), які й у сучасній українській мові мають виключно флексію **-у**; тільки закінчення **-а** мають назви місяців і днів тижня: *гє(н)вара* (II, 64), *а(в)гу(с)та* (І, 34, 36) та ін.; *понєдѣ(л)ка* (II, 21); 5) назви грошей: *шєлюга* (І, 59), *чєха* (І, 40); 6) назви мір простору: *у(п)руга* (II, 104); 7) числові назви: *по(л)деся(т)ка* (II, 8).

---

[10] Керницький І. М. Система словозміни в українській мові.— К., 1967.— С. 10.

* Див. список скорочень у кінці статті.

Як і в сучасній мові, іменник *двір* має обидва закінчення, очевидно, залежно від наголосу: до *двóру* (II, 8), з *двóру* (II, 69) — 2 випадки і *двóра* (II, 70, 71), з *двора* (II, 57, 61 та ін.— усього 13 випадків). На нашу думку, від наголосу залежали й обидва варіанти закінчень в іменниках *лист* (писаний текст): з *лú(с)ту* (II, 76) і *до ли(с)тá* (I, 79, II, 65, 119) та *гріх*: *до грѣху* (I, 59) і *до грѣхá* (I, 59). Про певні хитання писарів у виборі флексій свідчать такі варіанти: *то(го) пляцу* (II, 6) — 2 випадки *і пляца* (II, 30, 79) — 5 випадків, *ве(д)лугъ Статуту* (II, 4) і *статута* (I, 68), часом у тій самій справі: *ратуша Киевско(го)* і *ратушу Киє(в)-ско(го)* (I, 37). Звертає на себе увагу флексія **-а** в іменнику *ліс: ѡ(д) лѣса* (II, 30), *помѣжъ лѣса* (II, 95) — писар Григорій Романович, *лѣса* (II, 54) — писар Стефан Новицький. Прізвище *Новицький* вказує на походження писаря (чи його батька) з с. Новиця (сучасна Івано-Франківська область), у якому й сьогодні нами зафіксована форма *ліса: до ліса, з ліса*; отже, не виключена можливість, що флексія **-а** — діалектна риса писаря. Що ж до писаря з почерком № 11 (у нього і *лѣса і пляца*) та Григорія Романовича, можна припустити і помилки, зумовлені походженням писарів із західних реґіонів України, і впливом російської мови, дуже значним у другому томі пам'ятки. Правда, сучасна російська мова знає обидві форми: *из лéса* і *úз лесу*.

Іменники чоловічого роду в давальному відмінку однини у „Кролевецьких ратушних книгах" (I том), як правило, мають закінчення **-у**. Особливо це стосується одночленних найменувань осіб: *паламару* (I, 54), *Федору* (I, 40), *хре(с)тиянину* (I, 64), *брату* (I, 60), *цигану* (I, 28), *Сте(х)вану* (I, 64), *Івану* (I, 35) та ін.— усього 109 випадків; закінчення ж **-ові** (графічно **-овы, -ови, -овѣ**), **-еві** (графічно **-евѣ, -евы, -еви**) знаходимо тільки в 15 формах іменників-назв істот, з яких 10 зафіксовано у справах, оформлених писарем із почерком № 4: „вси церемонии *хре(с)тиянинови* належачие" (I, 71), *сынови* своему (I, 30 (двічі), *братови, су(к)це(с)сорови* (I, 44) — у заповітах (як уже було сказано, ці справи написані в основному книжною мовою); у рішеннях суду: „в Саѯонѣ описано(го)... кгды рѣ(ч) якая *кго(с)подаревы* да(н)ная" (I, 38), „*абы дово(д) Семенови чинила*" (I, 39), рідше у розповідях свідків: „*Кирилови не мови(л)*" (I, 71), „*Яковови... вырекъ*" (I, 73); „що з ус(т) мои(х) вы(й)шло... *Иванови*" (I, 40), „*целюрикови* заплати(л)" (I, 39), а 5 — у справах, оформлених писарем із почерком № 2: „да(л) *Ле(с)ковѣ*" (I, 18), „зо(с)та(л) вине(н) *Ле(с)ковы, Алеѯа(н)дровы, Федоровы* (I, 17) — у мові свідків і „наказали(с)мо *а(к)торови*" (I, 66) — у рішенні суду. У двочленних і тричленних найменуваннях флексія **-у** також переважає: *Трофиму Крамару* (I, 58), *Ан(д)рѣю Куце(н)ку* (I, 60), *Захарию Ивановичу Голубе(н)ку* (I, 63) та ін.— усього 62 випадки проти двох випадків з повторюваними флексіями **-ови, -овѣ**: *Иванови Григоровичови* (I, 35), *Гарасимовѣ Ми(с)че(н)ковѣ ко(т)ляревѣ (I, 31) — у писаря з почерком № 3.*

При прикладці паралельні форми з флексіями **-у** і **-ові** вживаються частіше, можливо, з певною стилістичною метою уникнення повторень однакових закінчень: *мужу Ма(р)тину Лукяновичу козаковѣ* (I, 58), *Иляшови Семеновичу кра(в)цеви* (I, 33), *пану Да(ц)кови Ви(н)диче(н)ку мещанину* (I, 10) та ін.— усього в першому томі 7 випадків; у другому — 24 випадки. Але в першому томі і при прикладці переважають форми

з флексією **-у**: *мужу Стефану* (І, 61), *брату Якову Ан(д)рѣє(н)ку* (І, 77), *сыну Га(в)рилу* (І, 61), *ӧтцу Григорию викарию* (ІІ, 62) та ін.— усього 33 випадки проти 7 з паралельними закінченнями. Взагалі ж співвідношення між формами на **-у (-ю)** і **-ові (-еві)** у першому томі має такий вигляд: **-у (-ю)** — 86,2 відсотка, **-ові (-еві)** — 13,8, у другому — відповідно 80 і 20 відсотків.

Така велика перевага флексії **-у (-ю)**, очевидно, зумовлена діалектним впливом на мову пам'ятки. Ця діалектна морфологічна риса належить до досить давніх і разом з тим живучих рис: ще в грамотах XIV—XV ст., які походять з північних територій України, В. Курашкевич відзначає тільки флексію **-у (-ю)**, тоді як у галицьких і молдавських грамотах форми на **-ови (-еви)** і **-у (-ю)** вживаються паралельно[11] — пор. також виключно форми на **-у**, відзначені нами в мовленні представників середнього й старшого покоління сучасних мешканців Кролевецького району: не'шчасному *І'вану* ниг'де не'ма та'лану (Т), *'брату* 'кажут' (Алт.), при'нос'ат' *'бат'ку* (Б), то'му *'дубу* го'доў 'д'в'іс'т'і (Б), да'ли *І'вану Свиридо'оновичу* 'орден (Б), коро'ваї да'јут' *'појізду* (Б), пона'равилос' *'бат'ку* (Добр.), *хвара'ону* при'сниўс'а сон (Дуб.), во'на бу'ла п'родана *'пану* (Т), ја ка'жу *'сину* (Андр.), *'бат'ку* ска'жи (Т); навіть у народних піснях чуємо тільки **-у (-ю)**: не до'кучу твой'му 'роду // в І'ванко да *кон'у* 'носит' (Добр.).

Тільки школярі зрідка вживають форми на **-ові**, очевидно, під впливом нормативної граматики: 'каже *'синов'і*, 'каже 'бат'ков'і (Т) (розповідь казки 11—12-річними дітьми). Проведені нами дослідження свідчать про виразну перевагу закінчення **-у (-ю)** ще в одній північній пам'ятці — АС: **-у (-ю)** — 73,7 відсотка,— **ові (-еві)** — 26,3 відсотка, і в пам'ятці, написаній на території, говірку якої М. Жовтобрюх[12] вважає перехідною від північних до південно-східних говірок,— АБ: **-у (-ю)** — 74,9 відсотка, **-ові (-еві)** — 25,1 відсотка, і в пам'ятці, видавці якої вказують на „взаємозв'язки говірок північно-західної Полтавщини з поліськими говорами"[13],— ЛРК: **-у (-ю)** — 72,8 відсотка, **-ові (-еві)** — 27,2 відсотка. Правда, закінчення **-у (-ю)** переважає і в актах, написаних на території Полтавщини,— АПГУ: **-у (-ю)** — 59 відсотка, **-ові (-еві)** — 41 відсоток[14], АП **-у (-ю)** — 66,6 відсотка, **-ові (-еві)** — 33,4 відсотка, але, по-перше, перевага ця не така велика, як у названих вище актах; по-друге, полтавські говори XVII ст. теж, мабуть, мали паралельні форми, як і тепер, хоча роль флексії **-у** була більшою у порівнянні з сучасними говорами. Як свідчать дослідження В. Ващенка, співвідношення флексій **-ові** і **-у** в живому мовленні має такий вигляд: *батькові* — 512 разів, *батьку* —

[11] Kuraszkiewicz W. Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku: Studium językowe.— Kraków, 1934.— S. 105.

[12] Жовтобрюх М. А. З морфології „Актів Бориспільського міського уряду XVII століття" // Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. Т. 10. Серія історико-філологічних наук.— Черкаси, 1957.— Вип. 3.— С. 109.

[13] Маштабей О. М., Самійленко В. Г., Шарпило Б. А. Передмова до „Лохвицької ратушної книги другої половини XVII ст." // Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.— К., 1986.— С. 9.

[14] Див.: Москальова Н. П. Відмінювання іменників II відміни за даними Полтавських актових книг другої половини XVII ст. // Наукові записки Запорізького педінституту. Філологічний збірник.— Запоріжжя, 1957.— Т. 4.— С. 246.

53 рази; *братові* — 361 раз, *брату* — 54 рази; *товаришеві* — 339 разів, *товаришу* — 124 рази[15]. Досить показовими в плані порівняння діалектних особливостей писаних пам'яток із різних реґіонів України є „Війтівські книги с. Одрехова" XVI—XVII ст. з виразними рисами південно-західних говорів. Дослідник цієї пам'ятки І. Керницький зазначає, що в ній „запанували тільки форми на **-ови**, **-еви**"[16], а форми на **-у** засвідчені тільки від трьох іменників: *брат, пан, обід*"[17]. Саме перші два іменники, як вказує І. Керницький[18], мають флексію **-и** і в польській мові, тому не виключена можливість польського впливу.

У знахідному відмінку, як і в сучасній мові, іменники чоловічого роду (назви істот) мають форми, тотожні з формами родового відмінка: „вымєня(л) на *коня*" (І, 37), „у(к)ралъ *вола*" (І, 57), „зарѣзали *барана*" (І, 59) та ін.— усього 86 випадків, а назви неістот — форми, тотожні з формами називного: „у(к)ра(с)ти *пыжъ*" (ІІ, 6), „*глєкъ* в(к)радєно" (ІІ, 6), „в(к)рали *сє(р)панокъ... поясъ*"(ІІ, 10) та ін.— усього 52 випадки. Разом з тим у „Кролевецьких ратушних книгах" фіксуються й форми родового-знахідного однини від назв неістот, що мають значення „об'єкта, тимчасово або частково охопленого дією"[19]: „и(с)по(д) полы выня(л) *чеха*" (І, 40), „сталъ пыта(т) *му(ш)кєта* прода(ж)ного (І, 40) — у розповідях свідків; „*носа* врѣзати" (І, 54) і поруч „*но(с)* ѡно(й) врѣзати" — у рішенні суду (писар з почерком № 2).

Як і в сучасній мові, іменники чоловічого роду твердої групи мають в орудному відмінку однини флексію **-ом**: *сѣнокосомъ* (ІІ, 115), *ли(с)то(м)* (І, 10), *атамано(м)* (І, 10) та ін.— усього 41 форма, лише 4 іменники під впливом польської мови мають флексію **-ем**: *во(й)тє(м)* (І, 7) — писар із почерком № 1, *сапалем* (І, 63), *вару(н)кє(м)* (ІІ, 114) — писар Клим Мосціпанов, *ӧбовя(з)кємъ* (ІІ, 115) — протоколіст Григорій Іванов. Іменники м'якої групи мають флексію **-ем**: *пє(р)стєнємъ* (І, 47), *конємъ* (І, 28), *зятєм* (І, 67) та ін., іменники з основою на **[ц']** теж мають закінчення **-ем**: *выхова(н)цє(м)* (І, 12), *злочи(н)цє(м)* (І, 73), *шє(в)цє(м)* (І, 16) та ін.— усього 26 форм. Церіднить „Кролевецькі ратушні книги" з Полтавськими актами, в яких Н. Москальова теж відзначає тільки **-ем** після **ц**: *жилцем* (І, 44), *хлопцем* (І, 62)[20], і відрізняє її від Стародубських актів, у яких Ф. Непийвода знаходить тільки 2 форми на **-ем**: *казанцем* (15) і *отцем*. Решта ж іменників має закінчення **-омъ**, типове для говірки Стародубщини[21]. Сучасні говірки Кролевеччини, як свідчать наші дослідження, теж мають тільки флексію **-ем**: *'мјіс'ацем* (Т, Б), *'хлопцем* (Т), *'пал'цем* (Р.), *Кро'леўцем* (Т, Б, Алт., Андр.).

---

[15] Ващенко В. С. Полтавські говори.— Х., 1957.— С. 112—113.

[16] Керницький І. М. Морфологічні особливості мови „Війтівських книг" XVI—XVII ст. с. Одрехови, колишнього Сяноцького повіту на Лемківщині // Дослідження і матеріали з української мови.— К., 1962.— Т. 5.— С. 91.

[17] Там само.

[18] Керницький І. М. Система словозміни...— С. 43.

[19] Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови.— К., 1964.— С. 178.

[20] Москальова Н. П. Відмінювання іменників ІІ відміни...— С. 250.

[21] Непийвода Ф. А. Система відмінювання іменників в „Актовій книзі Стародубського міського уряду XVII століття // Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. Т. 12. Серія історико-філологічних наук.— Черкаси, 1958.— Вип. 4.— С. 107.

Звертають на себе увагу флексії **-ом** і **-ем** в іменниках мішаної групи. Переважна більшість цих іменників — найменування по батькові членів суду на початку актів: перед нами, Яно(м) *Миколаєвичемъ*, Ми(с)ко(м) *Василєвич(ом)* і т. ін. Саме тому в цих закінченнях виявляється не народна вимова учасників суду, а індивідуальна манера писарів. Так, акти, оформлені писарем з почерком № 1 і № 5, фіксують тільки закінчення **-ем**: *Яковичє(м)* (І, 7), *Алєѯєвичє(м)* (І, 6), *Ма(р)тиновичємъ* (І, 67), *Лукяновичє(м)* (1,67) та ін., а в актах, оформлених писарями з почерками № 2 і № 4, переважають форми з флексією **-ом**: *Яко(в)лєвичо(м)* (І, 71), *Е(в)стаховичо(м)* (І, 40), *Василєвичом* (І, 16), *Яковичом* (І, 16). Правда, у писаря з почерком № 4 тричі вживається форма з флексією **-ем** (порівняно з 92 формами з флексією **-ом**). У цілому ж в усіх томах пам'ятки флексія **-ем** переважає. У мовленні злочинців, свідків і позивачів переважають форми з флексією **-ем**: *ножемъ* (І, 7), *товарише(м)* (ІІ, 5), *муже(м)* (І, 10) — 17 форм і як виняток у писаря з почерком № 2 — *пѣ(р)начо(м)* (І, 66), *мужом* (І, 16).

Флексії місцевого відмінка однини іменників чоловічого роду у „Кролевецьких ратушних книгах" повністю відповідають писемним традиціям XVII—XVIII ст. Це і плутання **-ѣ** та **-и** в закінченнях іменників твердої групи колишніх **о**-основ при значній перевазі традиційного **-ѣ**: на *дворѣ* (І, 69), в *проварѣ* (І, 69), в *разумѣ* (ІІ, 85), на *урадѣ* (ІІ, 115), в *стозѣ* (І, 27), у *Нѣжинѣ* (І, 53) та ін.— усього 48 форм: в реє(ст)ри (ІІ, 29), в *ро(з)дѣли* (І, 14), в *двори* (ІІ, 60) та ін.— 12 форм, і витіснення традиційної флексії колишніх іменників **jo**-основ **-и** флексією **-ѣ**: в *Кролє(в)ци* (ІІ, 98) і в *Кролє(в)цѣ* (ІІ, 89, 91...— усього 9 форм), в *Воронижи* (І, 29), але в *колодязѣ* (ІІ, 7), на *конѣ* (ІІ, 59), і **-е** на місці **-ѣ** згідно з правописом литовської канцелярії: в *Подоловє* (І, 24), на *тє(р)минє* (І, 38), на *но(ч)лѣзє* (І, 34) та ін.— усього 10 форм.

Флексія **-у**, колись характерна для іменників **й**-основ, фіксується в досліджуваній пам'ятці не тільки в цих іменниках: в *дому* (І, 7, 8...— усього 16 разів), при *сыну* (І, 70), в *саду* (ІІ, 43), в *раду* (ІІ, 57)[22]; її засвоїли іменники колишніх **о**-основ із суфіксами **-ик, -ок**: на *по(д)пи(т)ку* (1, 53), *ѿ дєся(т)ку* (1, 74); у *Бы(ст)рику* (1, 62), на то(м) *учи(н)ку* (1, 7, 27) та ін.— усього 24 форми, з наголошеною флексією: *на боќу* (1, 37), *в борý* (1, 69), в *ярý* (ІІ, 17, 18); власні й загальні назви: *при Василю Яце(н)ку и Данилу зятю, при Я(ц)ку Ѿ(с)таповичу и Фе(с)ку мещанину* (1, 47), при *пану Е(в)химу* (1, 48), на *Ѿни(с)ку Грице(н)ку* (1, 64) та ін.— у 1 томі виключно тільки це закінчення — 60 форм.

У другому томі флексія **-у** — теж переважає: *при Ѿнисиму* (ІІ, 70), *при Ивану Сулиму и Бо(н)дару* (ІІ, 2), *при пану Якову Никите(н)ку* (1, 70) та ін.— всього 96 форм, але тут у поодиноких випадках трапляється і старе закінчення **о**-основ **-ѣ**: *при Ларионѣ* (ІІ, 32), і **jo**-основ — **u**: *при Василии* (ІІ, 30). Якщо в першому томі не було жодного випадку вживання в місцевому відмінку закінчення **-ови, -еви (-овѣ, -евѣ)**, засвоєного з давального відмінка, то в другому томі воно вже зрідка з'являється, як правило, при прикладці з метою уникнення цілого ряду од-

[22] Іменники *садъ* і *рядъ* Л. Булаховський відносить до **и**-основ. Див.: Булаховський Л. А. Розвідки в ділянці граматичної аналогії в слов'янських мовах // Мовознавство.— 1936.— № 8.— С. 50.

накових закінчень: *при А(в)раму А(н)типовичу* мо(с)ко(в)съкому *жи(д)цеви* (II, 21), *при пану со(т)никовѣ* (II, 33), *при Кирику Ду(р)нодѣю жителевѣ* спа(с)кому (II, 82), *при Ларионѣ* Мокєєву *сну ку(з)нєцови* (II, 32), *при атаманови Га(в)рилу Бли(з)нюкови* (II, 30) — всього 6 випадків і тільки один раз без прикладки — *при ѡ(т)цевѣ* (II, 15).

На нашу думку, це пояснюється тим, що флексія **-ові** і в давальному відмінку не властива говіркам Кролевеччини, як вторинна, була зовсім чужа в місцевому відмінку, тому й не відбилась у першій книзі пам'ятки. У другій книзі, де вплив живої народної мови був слабшим, вона фіксується частіше, можливо, як данина загальноукраїнській письмовій традиції.

Взагалі ж процес засвоєння місцевим відмінком закінчення **-ові**, як свідчать інші актові книги, йшов досить повільно: у Полтавських актах, наприклад, Н. Москальова відзначає тільки три форми і всі в одній справі: *при сотниковѣ, при Фєдоровѣ, при Шєпилевѣ* (1, 80)[23], у Бориспільських актах їх знаходимо тільки в двох справах, датованих 1637 роком: *при Сидорови, Бе(з)боро(д)чє(н)кови* (22, 23), *Наумови* (22, 23), *Омєлянови Полуляхови* (22, 23), очевидно, оформлених одним писарем; у Пирятинських актах при величезній перевазі закінчень **-у** (**-ю**) у 18 формах фіксуються флексії **-ові, -ови** (**-еви**); **-овѣ** (**-евѣ**): *о мужикові* моєму (210), *при Івану Карасєвѣ* (186), *при Мєсковѣ* (14) та ін.

Заслуговують на увагу кілька відмінкових форм іменників середнього роду. Це, по-перше, форми знахідного і орудного відмінків однини колишніх іменників на **-ие**, які в сучасній мові мають флексії **-я, -ям.** Флексії **-є, -єм** у „Кролевецьких ратушних книгах" можуть бути свідченням впливу на мову пам'ятки місцевої говірки: *го(л)лє* (II, 46), *на пушанє* (III, 3), *здоровє* (II, 19), *за данєєм* (1, 7), *за нивєм* (1, 24), *питанєм* (1, 57), *за при(з)натєм* (1, 39) та ін.— усього 46 форм,— пор. сучасні форми у селах Кролевецького району: *ве'с'і̅л̅'е, го̅л̅'е, 'шчас'т'е, зна'н'е̅м̅, с'м'і'т̅'ем* (Б, Т, Андр., Алт., Дуб., Добр., Р). Тільки в справах, оформлених писарем із почерком № 2, зустрічаємо 3 іменники з флексіями **-а** (**-я**), **-ям**: ѡ *записаня* (1, 21), ѡ *збожа* (1, 21), ѡ*казанямъ* (1, 18). Можливо, цей писар був немісцевим, а може, більш освіченим, оскільки саме форми на **-я** в XVII ст., за свідченням С. Самійленка[24], стали нормативними. Переважають форми з флексією **-я** у досліджених нами Пирятинських актах: *жадання* (44), *виття* (49), *платя* (73) та ін.— 51,6 відсотка, а форми на **-е** — тільки 48,4 відсотка: *жаданне* (72), *плате* (279), у *схованне* (279) та ін.

Іменники колишніх **jo**-основ у місцевому відмінку мають переважно флексію **-у** (**-ю**) і в дослівно записаних розповідях свідків чи підсудних: *при здоровю* (II, 4), на то(м) же *мѣ(с)цу* (II, 4), *на полю* (1, 29) та ін., і в офіційній частині актів: *в по(й)манию* (1, 76), *о по(к)радению* (1, 7), при *со(з)наню* (1, 42), в *мо(л)чанію* (II, 105) та ін.— усього 36 форм проти чотирьох форм із флексією **-і** (графічно **-и**): *при за(й)мищи* (II, 6), *на за(м)ковищи* (II, 66), *на врочищи* (II, 102, 113); один раз після шиплячих **-ы** у писаря з почерком № 4, очевидно, білоруса*: *на збожы* (1, 41).

[23] Москальова Н. П. Відмінювання іменників II відміни...— С. 252.

[24] Самійленко С. П. Нариси...— С. 113.

* У цього писаря є ряд фонетичних та графічних білорусизмів.

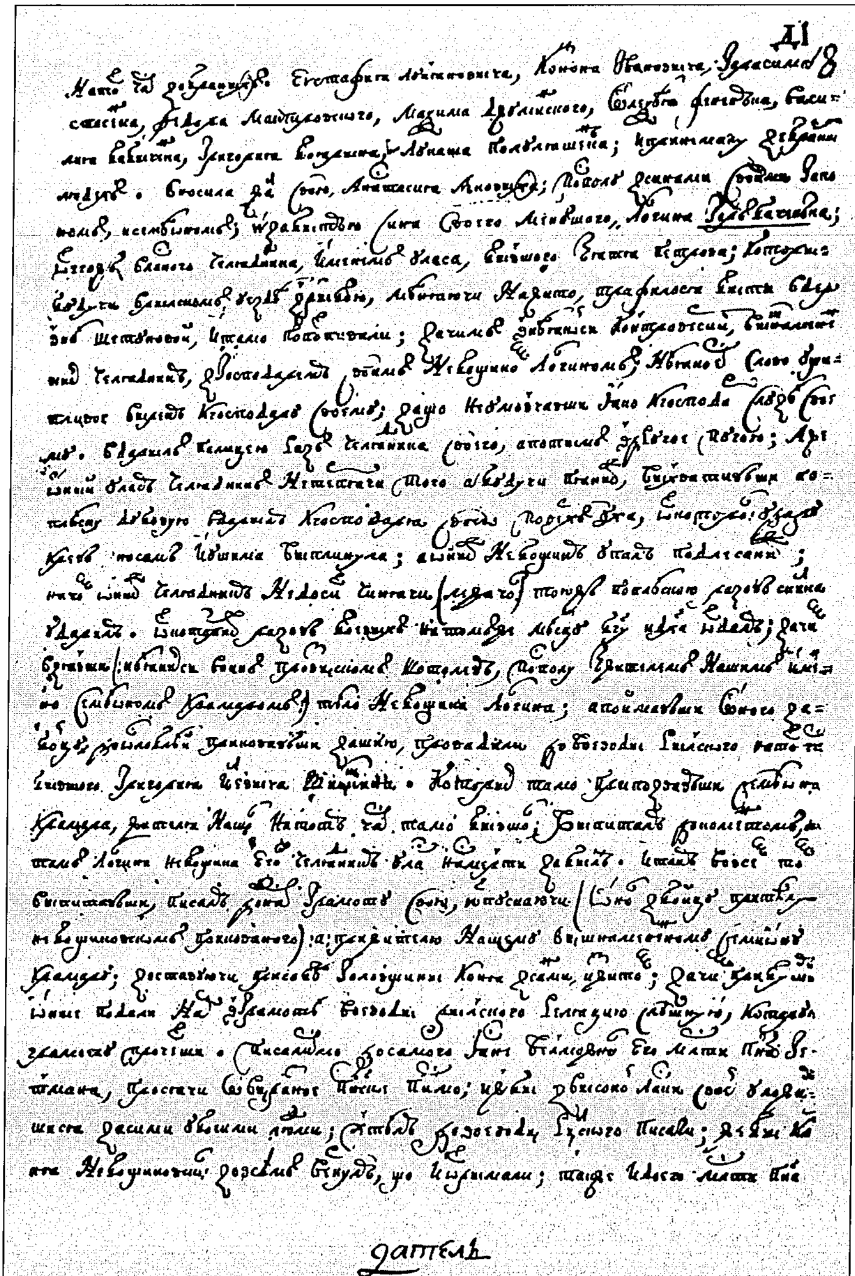

Сторінка із Кролевецької ратушної книги *XVII—XVIII ст.*
Писар Дионісій Максимович. XVII ст.

12 438-8

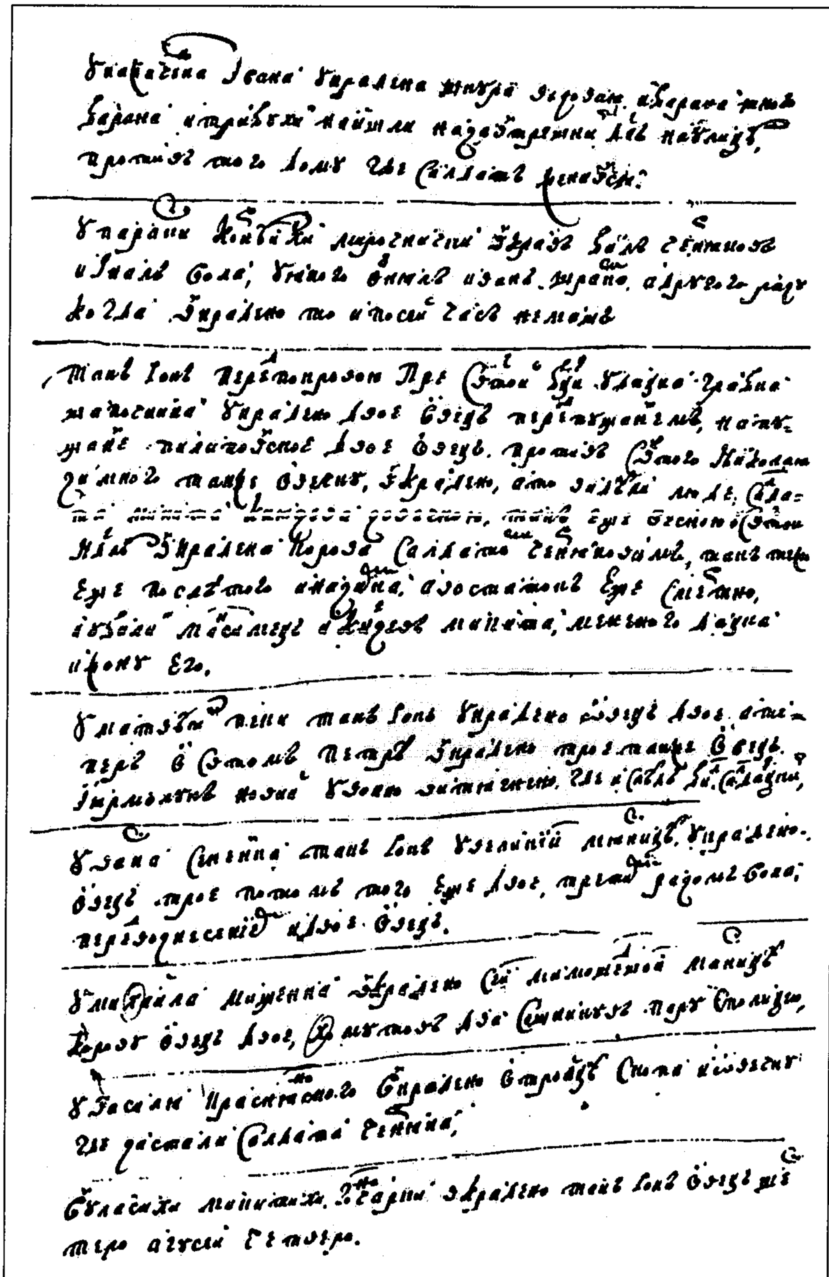

Сторінка із Кролевецької ратушної книги *XVII—XVIII ст.*
Невідомий писар. XVIII ст.

Частіше, ніж у сучасній мові, уживання флексії **-у -ю** в місцевому відмінку характерне майже для всіх пам'яток XVII ст.— пор.: АПГУ: **о** *забытю* (1, 47), *на веселлю* (1, 50), о *вькраденю* (1, 80); ПА: *на мѣсцу* (183), по *веселлю* (119), на *полю* (94); АС: на *предмѣстю* (34), *на свѣтаню* (59); АБ: *на врочищу* (22), *в краденю* (59), *на болоню* (59); ЛРК: ѡ *згине(н)ю* (31, 41), *в збо(ж)ю* (31), *у вєзєню* (41), *на мє(с)тъцу* (75), отже, в XVII ст. це явище не було здобутком одного діалекту; нині ж подібні форми типові тільки для південно-західних говірок.

Система відмінювання іменників колишніх **-а, -ја**-основ у „Кролевецьких ратушних книгах" відбиває загальну тенденцію української мови XVII ст. до подальшої уніфікації відмінкових закінчень, тобто має ті риси, які виявляються і в інших аналогічних пам'ятках. Це, по-перше, плутання флексій **-ы** та **-и** в родовому відмінку однини іменників колишніх **а**-основ: *до го(с)подьı* (1, 46), *Ко(ст)ромы* (1, 9), *Ярємы* (1, 10), *Ивано(в)ны* (1, 11) та ін.— усього 85 форм і *ко(н)чини* (II, 64), *години* (II, 21), *риби* (II, 56), *су(м)мы* (II, 117) — усього 33 форми. Флексії **-ы** (**-и**) часом вживаються паралельно в тій самій справі: *вѣры* і *вѣри* (1, 55) — писар із почерком № 2.

Звертає на себе увагу виключне вживання всіма писарями флексії **-и** після **г, к, х**: *зневаги* (1, 73), *за(с)луги* (1, 34), *з Калуги* (1, 59), *Лю(б)ки* (1, 48), *мѣро(ч)ки* (1, 61) та ін.— усього 72 форми, можливо, зумовлене напівпом'якшеною вимовою звуків [г], [к], [х] на Кролевеччині,— пор. не́ма *гар'мошк'і* (Р.), не́ма *доч'к'і* (Алт., Андр., Б, Т), ку́пи *'рибк'і* (Б, Т) та ін. Правда, **-ы** після **г, к, х** жодного разу не фіксується в розглянутих нами 1 томі актових книг Полтавського міського уряду, хоч **-и** в цій же позиції зафіксовано 30 разів, і в „Лохвицькій ратушній книзі". Не наводить жодного випадку вживання **-ы** після **г, к, х** Н. Москальова[25], хоч і подає чималий фактичний матеріал із Полтавських, Бориспільських і Стародубських актових книг. Можна було б припустити, що вживання флексії **-и** після **г, к, х** зумовлюється не звуковою якістю приголосних, а загальноукраїнською писемною традицією, але в Пирятинських актах знаходимо форми з флексією **-ы**: *дочкы, внучкы* (46), *дячыхы* (3), *дорогы* (16). Можливо, в XVII ст. напівпом'якшеність задньоязикових охоплювала більшу частину території України, і це явище відбивалось у пам'ятках, а може, пирятинські писарі мали нижчу кваліфікацію і не завжди дотримувались традиції.

Це, по-друге, плутання флексій **-ѣ** та **-и** в іменниках колишніх **-ја**-основ, ті самі слова в одній і тій же справі мають і **-ѣ**, і **-и**: з до(б)ро(й) *воли* і з до(б)ро(й) *волѣ* (II, 61) або вживаються з паралельними флексіями у різних справах, але оформлених тими самими писарями: ѡ(т) *турбацѣи* (I, 36) і ѡ(т) *турбацыѣ* (I, 70) — писар із почерком № 4; ŏ(т) Уласа *Дули* (I, 48) і ŏ(т) Уласа *Дулѣ* (I, 51, 55) — писар із почерком № 2. У першому томі „Кролевецьких ратушних книг" переважають живомовні форми із флексією **-и**: *воли* (I, 70), *Мари* (I, 72), з *бо(д)ни* (I, 32) — усього 72 випадки, **-ѣ** же мають тільки 22 форми: з *па(ш)нѣ* (I, 7), з *дєрє(в)нѣ* (I, 7), ѡноє *су(к)нѣ* (I, 36) та ін.,— у другому, навпаки, **-ѣ**

---

[25] Москальова Н. П. Відмінювання іменників першої і третьої відміни за даними Полтавських актових книг другої половини XVII ст. // Научные записки. Запорожский педагогический институт. Филологический сборник.— Запорожье, 1962.— Т. 8.— С. 46.

фіксується в 55 формах: з до(б)ро(й) *волѣ* (II, 19, 27, 29...), тоє *крадежѣ* (II, 7), ѿ(т) *дядѣ* (II, 104) та ін.; а **-и** тільки в 29: з до(б)ро(й) *воли* (II, 60), до *тєщи* (II, 7), *ѿ(д) продажи* (II, 28) та ін. Не можемо не погодитись із С. Бевзенком, який зазначає, що в таких випадках „ми, мабуть, швидше маємо фонетичну зміну **ѣ** на **и**, яка взагалі характерна українським пам'яткам цього періоду“[26].

Дуже рідко послуговується флексією **-ѣ** писар і почерком № 4: після **ц** і **ж, ч, ш** він уживає флексію **-ы**, можливо, під впливом білоруської графіки, а може, у зв'язку з власною вимовою*: *пшєницы* (I, 41), ѡно(г)о *заво(д)цы* (I, 42), *богородицы* (I, 44), *крадєжы* (I, 41), до Ивана *Кучы* (I, 69), *душы* (I, 72).

„Фонетична зміна **ѣ** на **и**“, на яку вказав С. Бевзенко, не дає змоги робити якісь висновки про функціонування флексій **-ѣ** і **-и** у давальному й місцевому відмінках іменників твердої і м'якої групи (колишніх **-а** і **ja**-основ).

При абсолютній перевазі флексії **-ою** (**-ею**) в орудному відмінку однини в 3-х іменниках — *выно(й)* (I, 73) *з ко(м)нато(й)* (II, 54), *з пека(р)не(й)* (II, 54) — фіксується флексія **-ой** (**-ей**), можливо, діалектного походження — пор. записані нами форми в селах Кролевеччини: мо́ја у́чилас́ 'первоју *уче́ницеі* (Б), за *'каждоі̌ стравоі̌* по стакану (Т), пре-ў̆ра'тилас́а 'сизої̆ *зо́зулеі̌* (Добр.). Форми на **-ой** (**-ей**) відсутні в інших актах цього періоду: на їх відсутність у Стародубських актах вказує Ф. Непийвода[27], у Полтавських — Н. Москальова[28], немає їх і в Бориспільських актах, оскільки всі приклади, які навела Н. Москальова: *вдовой* (114), *Гапкой* (114), *женой* (50), *Федорой* (51),— містяться не в самих актах, а в заголовках до актів, зроблених російською мовою в кінці XIX ст. їх видавцем: „раздѣлъ имущества между второбрачной *женой* Ивана Туцкаго *Федорой* и пасынкомъ ея Радькомъ“ (51) „раздѣлъ имущества между *вдовой Гапкой*“ (114).

У називному відмінку множини іменники чоловічого роду твердої групи (колишніх **о-** та **j**-основ) мають закінчення **-и** (графічно **-ы, -и**): *молодики* (I, 29), *кгва(л)то(в)ники* (I, 66), *пото(м)ки* (I, 63), *волы* (I, 42), *грыбы* (II, 7); іменники м'якої групи **-і** (графічно **-и, -ѣ**): *москалѣ* (I, 7), *конѣ* (I, 29), *объıватєлѣ* (I, 31), *ку(п)ци* (I, 14) та ін. Церіднить „Кролевецьку ратушу“ з іншими тогочасними актами (Полтавськими, Пирятинськими, Бориспільськими), але наша пам'ятка має й свої особливості, спільні з особливостями іншої північної пам'ятки — Стародубськими актами. Йдеться про активне вживання флексії **-овє** (властивої колишнім іменникам **й**-основ) в іменниках твердої групи (незалежно від типу колишнього відмінювання): *и(н)стикгаторовє* (I, 34), *а(к)торовє* (I, 69), *свѣ(д)ковє* (I 65), *татаровє* (I, 50), *пановє мєщановє* (I, 66), один раз *свѣтковѣ* (I, 51) (плутання букв **ѣ** і **є** на позначення [е] в ненаголошеній позиції — типова риса „Кролевецької ратуші“)[29] та „**-євє** (в іменниках

[26] Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови.— Ужгород, 1960.— С. 54.

* Уже говорилося про можливе походження цього писаря з Білорусі.

[27] Непийвода Ф. А. Актові книги Стародубського городового уряду як пам'ятка української літературної мови: Дис. канд. філол. наук.— К., 1962.— С. 177.

[28] Москальова Н. П. Відмінювання іменників I і III відмін...— С. 48.

[29] Свашенко А. О. Фонетичні особливості...— С. 112.

м'якої групи: *ѡбывателеве* (I, 69) (за аналогією до **-ове**). У Стародубських актах Ф. Непийвода відзначає такі приклади: *кредиторове* (10, 1690), *малжонкове* (72), *мужеве* (159, 1690), *поручникове* (114, 1690), *оповедантове* (35), *панове* (13, 1683), *поручникове* (1690)[30].

До цих двох поліських пам'яток наближається й „Лохвицька ратушна книга першої половини XVII ст.", частково пов'язана з поліськими говірками, про що вже говорилось (С. 26), зокрема нами засвідчено 4 іменники з такою флексією: *пото(м)кове* (133), *панове* (141), *ма(л)жонъкове* (181), *свѣ(д)кове* (190). У зв'язку з цим не зовсім переконливим уявляється нам твердження С. Самійленка про те, що „ця флексія типова майже винятково для давніх пам'яток Галичини, у Бориспільських актах, наприклад, флексія **-ове** трапляється тільки двічі (*панове* — 1615 р., *потомъкове* — 1637 р.); у Полтавських актових книгах XVII ст. лише в слові *панове*"[31]; можна додати ще й зафіксовану нами в Пирятинських актах форму *потомкове* (113). Наші дослідження, а також дослідження Ф. Непийводи переконують у тому, що форми на **-ове** в XVII ст. побутували не тільки в Галичині, а й на Поліссі.

У „Кролевецьких ратушних книгах" засвідчується й давня флексія **-е**, котра, на думку О. Шахматова, ще в давньоруський період „використовувалась для творення форм множини від іменників із суфіксом **-іno**"[32]: *мещане* (I, 6, 7, 53, 57, 75), *кроле(в)чане* (I, 52), *би(ст)ричане* (II, 47). Ці іменники, як твердив ще в 50-х роках минулого століття Ф. Буслаєв, виникли на противагу збірним іменникам як одиничні: *древля* (зб.) — *древлянинъ* (од.), *чудь* (зб.) — *чудинъ, литва* (зб.) — *литвинъ* (од.). Теза Ф. Буслаєва[33], а також міркування О. Потебні про значення збірности в таких словах, як *невольник* — пор. „орда узяла была живого *невольника* жолнѣрства" (Летопись Самовидца) *москаль* — „иде *москаля,* якъ трави" (Записки о Южной России)[34] та ін.

Флексію **-е** в „Кролевецьких ратушних книгах" мають також іменники з суфіксом **-тель:** *свѣдителе* (II, 74), *жителе* (II, 9). Можна припустити, що іменники з цим суфіксом колись мали в однині у своєму складі ще й суфікс одиничности — пор. давні українські й російські утворення з суфіксом **-ин:** *властель-* „*я властель* і панъ, а не слуга" (XVII ст. Тимч., 269,) і *властелинъ* — „поставилъ... Саломонъ... на тоє мѣсто *властелина*" (XVII ст., там само); *житель* (СРЯ, 5, 114) і *жителинъ* — „Феодоръ... бысть *жителинъ* в печерѣ (XV ст., там само) дає змогу пояснити, чому флексія **-е** була закономірною не тільки для вищеназваних іменників із суфіксом **-ин**, а й для інших іменників, зафіксованих „Кролевецькими ратушними книгами": *цигане* (I, 48), *люде* (I, 10, 11, 24 — усього 18 випадків), *сусѣде* (II, 21, 22) та іншими пам'ятками цього періоду: *люде* (ЛРК, 83), *цигане* (ЛРК, 26, 51)[35], *сусѣде* (АПГУ, I, 84) та ін.— пор. давньоруські іменники: *людъ* (збірне) „народ" (Срезн., II, 95) і *людинъ*

---

[30] Непийвода Ф. А. Актові книги Стародубського городового уряду...— С. 183.

[31] Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматика української мови.— К., 1980.— С. 139.

[32] Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка.— М., 1957.— С. 97.

[33] Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка.— М., 1959.— С. 218.

[34] Потебня А. А. Из записок по русской грамматике.— М., 1968.— Т. 3.— С. 27.

[35] Ф. Буслаев вважає, що форма *цыгане* помилкова, тому що однина *цыганъ* не закінчується на **-инъ**. Див.: Буслаев Ф. И. Историческая грамматика...— С. 218.

„людина“ (Срезн. II, 94); очевидно, збірне *циганъ* і одиничне — *циганин* — „тиж єсми ємоу дали и потвєрдили одного *циганина...*“ (ССУМ, II, 52).

У родовому відмінку множини іменники чоловічого роду сучасної другої відміни характеризуються певною строкатістю флексій, типовою для пам'яток XVI—XVIII ст. Переважає в „Кролевецьких ратушних книгах“ флексія **-овъ:** *кгва(л)то(в)никовъ* (I, 66), *со(т)никовъ* (I, 66), *свѣ(т)ко(в)* (I, 37), *сыновъ* (II, 12), *пановъ* (I, 65) та ін.— усього 41 випадок, хоча засвідчуються й живомовні варіанти, що, на нашу думку, можуть бути результатом розвитку дифтонгів на місці етимологічних [о], [е] в наголошеній позиції: *гаювъ* (II, 104), *ку(п)цювъ* (II, 18), *казану(в)* (II, 56), *рази(в)* (III, 4), частково збережених в окремих селах Кролевеччини — пор. залишки дифтонгів **Уи, Уі** сучасних мешканців с. Бистрика й Дубовичів (старше покоління): *но'суиў, мос'туиў, каза'нуиў*, монофтонга [**у**] в с. Тулиголові: *каза'нуў, га'јуў, хвос'туў*, монофтонга [**и**] в інших селах: *ра'зиў* (Алт., Андр., Б, Р), *мос'тиў* (Андр., Алт., Р), *товари'шиў* (Р, Алт.).

Широко представлена в досліджуваній пам'ятці фонетично змінена флексія колишніх іменників ĭ-основ **-ей (-ий)**: *конє(й)* (I, 12, 14, 62) і *кони(й)* (II, 5), *грошє(й)* (I, 22, 23 та ін.), *разий* (II, 21) *жителє(й)* (II, 5), *приятелє(й)* (I, 17) — усього 31 випадок, що дає підстави зробити припущення про більшу поширеність флексії **-ей** в українській мові XVII—XVIII ст. у порівнянні з сучасною мовою. На цю особливість пам'яток XVII ст. вказують Ф. Непийвода[36]: *жителей* (23, 1690), *кулей* (97, 1690) — АС; М. Жовтобрюх[37]: *гоней* (1682), *сыновей* (1685), *жителей* (1697) — А Б; Н. Москальова[38]: *жителей* (I, 73), *неприятелей* (II, 30) — АПГУ. І. Керницький[39]: *пѣнязий* (4 (3) зв), *приятелей* (5/47) — АО.

Стара нульова флексія іменників колишніх **о, jо**-основ збереглася тільки в тих із них, яким не загрожувало плутання форм родового відмінка множини з формами називного відмінка однини: от *тата(р)* (I, 37), у *прочa(н)* (I, 9), у *кроле(в)ча(н)* (II, 100); один раз у розповіді свідка: ко(л)ко *рокъ* (I, 73) і I раз у тестаменті Марії Стефанихи, написаному книжною мовою з часто вживаними церковнослов'янізмами, у виразі „святи(х) богоно(с)ныхъ *отецъ*“ (I, 61). Про те, що процес формування відмінкових закінчень у XVII—XVIII ст. ще не завершився, свідчить їх паралелізм у досліджуваній пам'ятці: *таляре(й), таляри(й)* і *талеровъ* (I, 35 — одна справа), *мо(с)кале(й)* (I, 12) і *мо(с)кале(в)* (I, 70, *ѡбывателе(й)* (I, II, 24...— 7 разів) і *ѡбывателевъ* (I, 7, 8, 9), *меща(н)* (I, 31, 35, 37... 16 разів), *мѣщано(в)* (I, 10, 23, 25, II, 3) і *мѣщане(й)* (I, 45). Іменники середнього роду та іменники чоловічого й жіночого роду колишніх **а**-основ уживаються в пам'ятці з нульовою флексією. Виняток ставлять лише форма з *полювъ* (II, 104) та позначені впливом іменників колишніх **-ĭ**-основ форми *тисяче(й)* (II, 57) і *ѡ(г)ло(б)лѣ(й)* (II, 4). Форми з флексією **-ей** відзначені нами і в інших тогочасних пам'ятках: *райцей* миских (АПГУ, I, 43), *пчолий* (ПА, 276), *грушей* (ПА, 229).

---

[36] Непийвода Ф. А. Актові книги Стародубського городового уряду...— С. 184.

[37] Жовтобрюх М. А. З морфології „Актів...“.— С. 122.

[38] Москальова Н. П. Відмінювання іменників II відміни...— С. 255.

[39] Керницький І. М. Морфологічні особливості...— С. 93.

Усі дослідники актової мови XVII ст. відзначають у давальному відмінку множини іменників чоловічого роду перевагу старої флексії **-ом** (**-ем**) над новішою **-ам** (**-ям**): так, М. Жовтобрюх[40] вказує на послідовне вживання **-ом** у Бориспільських актах: *бурмистром, райцом* (1637), *потомкомъ* (1644) та ін.— усього 14 прикладів; Н. П. Москальова[41] у Полтавських актах відзначає 14 форм на **-ом** і 13 на **-ам**; перевагу традиційної флексії **-ом** у Стародубських актах стверджує Ф. Непийвода[42]. Разом з тим усі названі дослідники відзначають перевагу нових закінчень **-ами** (**-ями**), **-ах** (**-ях**) в орудному й місцевому відмінках; давальний же відмінок ніби перебував у якихось інших умовах; звідки Н. Москальова робить такий висновок: „Флексія **-ом** у давальному відмінку складала в XVII ст. ще особливості народної української мови"[43].

На нашу ж думку, збереження в діловій мові старої флексії саме в давальному відмінку завдячує не „особливостям народної української мови XVII ст.", а особливостям ділових документів, у яких ця форма фіксується. Справді, форми на **-ом** (**-ем**) переважають і в „Кролевецьких ратушних книгах": „волно ему самому, жонѣ и *потомкомъ* его" (І, 43); „част припадаючую меншим *братом* Алексан(д)ру и Федору *Омеляне(н)ком*" (І, 17), „вручаю *на(с)тоятелем* храму нашого" (І, 30), „ревизию учини(в)шы *обывателем* нашим" (І, 46) та ін.— усього в І томі 12 форм, у другому — 17 проти 4 форм у І томі і 10 у II з флексією **-ам**: *купца(м)* (І, 14, II, 32), *козака(м)* (II, 109), *кролевчана(м)* (II, 101) та ін., але 20 із 29 форм із флексією **-ом** фіксується в однотипних документах купівлі-продажу, де вони входять до складу традиційних застиглих штампів типу: „во(л)но єму, жонѣ єго, *пото(м)комъ* и *сона(с)лѣ(д)нико(м)* єго", чи в тестаментах, які взагалі відрізняються своєю книжною мовою: „ѿ(с)та(в)ляю *сыно(м)* свои(м), *брато(м)* свои(м), *швакгро(м)* свои(м)", чи в листі митрополита Тобольського і Сибірського: „даю писмо *брато(м)* моимъ" (II, 26).

Ці готові формули пропаґувалися тогочасними „Письмовниками", або „Листовниками", які були під рукою в кожного писаря, про що вже згадувалось (С. 9); останньому треба було тільки вставити відповідне ім'я та прізвище, і документ готовий — пор.: „волно ему (имр), жонѣ, дѣтям и *потомком* его"[44]. Асиміляції шаблонної форми зазнали й іменники колишніх **а**-основ, у яких ніколи не було флексії **-ом**: „намъ вси(м) *ѿсобо(м)* (І, 79). Саме тому в актових книгах різних міст знаходимо абсолютно однакові конструкції з давальним відмінком: „волно ему, пану... малжонце (жонѣ) й *потомком* его" (АС, ПА), „продалъ на вѣчность ему и жонѣ его и *потомком*" (АБ, АПГУ).

Очевидно, ці конструкції й забезпечили ту перевагу флексії **-ом** над **-ам**, яку відзначають усі названі дослідники. У народній же мові XVII ст., на нашу думку, усталилась флексія **-ам** (**-ям**) так само, як і флексії **-ами** (**-ями**), **-ах** (**-ях**) в орудному й місцевому відмінках. На користь останнього припущення свідчить уживання її в типово книжних словах

---

[40] Жовтобрюх М. А. З морфології „Актів..".— С. 122.

[41] Москальова Н. П. Відмінювання іменників II відміни...— С. 256.

[42] Непийвода Ф. А. Актові книги Стародубського городового уряду...— С. 185.

[43] Москальова Н. П. Відмінювання іменників II відміни...— С. 256.

[44] Старинный малорусский письмовник...— С. VII, VIII.

у нашій пам'ятці: *ктитора(м)* (II, 32), *а(к)тора(м)* (I, 63). Та й дивно б було, щоб флексія, перші фіксації якої більшість учених відносить до XIII ст.[45], відзначена Ф. Медведєвим у грамотах XV ст. (тулинам, законам)[46], Л. Венєвцевою[47] в молдавських грамотах XIV—XV ст. (автор налічує 48 іменників середнього роду з таким закінченням), не стала пануючою в живій мові XVII ст.

В орудному відмінку множини іменники сучасної II відміни мають у „Кролевецьких ратушних книгах" переважно нове закінчення **-ами** (**-ями**): *я(р)ками* (I, 25), *мѣхами* (I, 7), *зведениками* (I, 8), *з братами* (I, 8, 77) та ін.— усього 62 форми. Стара флексія **-ы** (**-и**) здебільшого фіксується в таких канцелярських штампах: вѣчними *часы* (I, 6, 10, 11...— усього 19 форм), тыми *словы* (II, 9) та ін.— в офіційній частині актів: во(й)тъ з *мещаны* (I, 56) і в своєрідній формулі при продажу млина: „продалъ клѣ(т)ку млыновую з двома *колы* сту(п)ными, с валюши и просяными ступы (як бачимо, асиміляції шаблонною формулою зазнали й іменники колишніх **-а**, **-ја**-основ: *валюша* 'сукновальня' і *ступа*, в яких ніколи не було флексії **-ы** (**-и**). Зазначені канцелярські штампи знаходимо і в інших тогочасних пам'ятках: вѣчними *часи* (АБ, 20, 21, 50...), (ПА, 25), (АПГУ, I, 26), (АС, 13, 18, 19...), (ЛРК, 28, 116), тыми *словы* (АБ, 23), (ПА, 6), (АПГУ, I, 22, 42), (АС, 43) та ін. Такі ж форми рекомендує й письмовник: вѣчними *часи* (22). Однак живомовні форми з флексією **-ами** (**-ями**) потрапляли і в ці застиглі штампи: *словами* негодными (I, 26), *словами* ущи(п)ливыми (I, 71, 72) — писарі з почерками № 2, 3, 4. Крім уже розглянутих флексій, іменники сучасної II відміни мають у пам'ятці ще й флексію **-ми**, успадковану з парадигми іменників **ĭ-** та **й**-основ, і не тільки в тих словах, що мають її нині: з *ко(н)ми* (I, 18, 29), з *гро(ш)ми* (I, 9, 35, 41...), а й у тих, котрі в сучасній мові вживаються лише з флексією **-ами** (**-ями**): *з ѡбывате(л)ми* (I, 32, 45), *з сусѣ(д)ми* (I, 68), *свѣдите(л)ми* (II, 57). Дослідники Бориспільських, Стародубських і Полтавських актів відзначають аналогічні форми і в цих пам'ятках. Хоча на Кролевеччині й зараз можна почути подібні форми: се́ло бу́ло о́точене *солда́т'ми* (Дуб.), нава́ру ва́реникоў з *јаго́д'ми* (Т, Добр.), *з су́с'ід'ми* 'мирно жи́ве (Добр.), вважаємо це явище загальноукраїнським у XVII ст., а нині збереженим окремими говірками.

Іменники *око, плече, вухо,* що означають назви парних предметів, у „Кролевецьких ратушних книгах" мають форму давального-орудного відмінка двоїни **-има**: *очыма* своима (I, 65), *ушима* (II, 4), межи *плечима* (II, 21).

У місцевому відмінку множини переважна більшість іменників усіх колишніх основ фіксується „Кролевецькими ратушними книгами" з новою флексією **-ах** (**-ях**): *в города(х)* (I, 14), *о коня(х)* (I, 29), *в лѣта(х)* (I, 7, 8...), *в часах* (I, 7), *на пого(н)щика(х)*; *о речах* (I, 71), по тре(х) *дня(х)* (I, 62), *при людяхъ* (I, 8, 31, 47...). Однак говорити про повне витіснення флексією **-ах** (**-ях**) старих закінчень ще не можна: фонетично змінене

---

[45] Див.: Самійленко С. П. Нариси...— С. 78; Бевзенко С. П. Історична морфологія...— С. 86.

[46] Медведєв Ф. П. Нариси з української історичної граматики.— Х., 1964.— С. 141.

[47] Веневцева Л. В. Молдавские грамоты XIV—XV веков как источник изучения истории украинского языка (Фонетика. Морфология): Автореф. канд. дис.— Х., 1966.— С. 15.

старе закінчення іменників колишніх **й**-основ **-охъ** (з **-ъхъ**) фіксується в досліджуваній пам'ятці не тільки в іменнику *сынъ:* при *сынохъ* (І, 72, 77), а й в іменниках колишніх **о**-основ: *при казано(х)* (І, 74), *при козако(х)* (І, 47) та основ на приголосний: ѡ дво(х) *колохъ* (II, 85); в одному випадку спостерігається флексія **-ѣх:** *в млынѣ(х)* (І, 27). Флексія **-ех** у „Кролевецьких ратушних книгах" вживається досить часто, але походження її, на нашу думку, не однакове: іменники колишніх **о**-основ, очевидно, зазнали впливу іменників **ĭ**-основ: *при жителе(х)* (II, 77), *на обывателе(х)* (І, 46), *при свѣдителехъ* (II, 90, 92) та ін.— усього 14 форм; в іменниках колишніх **о**-основ (тверда група) це **-ех** може бути графічним варіантом старої флексії **-ѣхъ**: *при мещане(х)* (І, 8), *в лѣтехъ* (І, 44, II, 61), *в числе(х)* (II, III). Як видно з наших спостережень, і в давальному, і в орудному, і в місцевому відмінках старі флексії зберігаються в застиглих канцелярських штампах типу при *печатехъ*, при *людехъ*, при *козакох*, при *свѣдителех*; в усіх інших випадках переважає живомовна флексія **-ах** (**-ях**). Навіть у канцелярському штампі про продаж млина: ѿ дво(х) *колохъ* (II, 85), **-ох** уживається тільки один раз, тоді як **-ах** — 5 разів: о дво(х) *кола(х)* (II, 27, 35 (двічі), 69, 106).

Проведений аналіз іменникової парадигматики рукописної пам'ятки XVII—XVIII ст. „Кролевецьких ратушних книг" дає можливість увести в науковий обіг нові фактичні дані, підтвердити, а іноді й заперечити загальновідомі положення історичної граматики та історичної діалектології, уточнити причини паралельности флексій, виявити давні особливості лівобережнополіських говірок. Саме тому „Кролевецькі ратушні книги" можна вважати цінним джерелом історико-діалектологічних досліджень.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ СІЛ КРОЛЕВЕЦЬКОГО РАЙОНУ

Алт.	Алтинівка
Андр.	Андріївка
Б	Бистрик
Добр.	Добротове
Дуб.	Дубовичі
Р	Ревутинці
Т	Тулиголово

ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АБ — Акты Бориспольского мейского уряда 1612—1699 гг./ Предисл. А. В. Стороженка.— К., 1892.

АО — Акти с. Одрехови / Упоряд. І. М. Керницький, О. Л. Купчинський.— К.: Наук. думка, 1970.

АП — Книги третие мѣские Ператинские // Стороженки, фамильный архив.— К., 1908.— Т. 6.

АПГУ — Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века / Ред. и примет. В. Л. Модзалевского.— Чернигов, 1912—1914.— Вып. 1—3.

АС — Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 г. / Под ред. Модзалевского В. Л.— Чернигов, 1914.

АЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.— СПб., 1861.— Т. 1.

ЛРК — Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Збірник актових документів / Підгот. до вид. О. М. Машмабей та ін.— К., 1986.

Срезн. — Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1893—1912.— Т. 1—3.

СРЯ — Словарь русского языка XI—XVII вв.— М., 1978.— Вып. 5.

ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. / Редкол.: Д. Г. Гринчишин та ін.— К., 1978.— Т. 2.

Тимч. — Тимченко Є. Історичний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка.— Х.; К., 1930.

УЄ — Рукописне учительне Євангеліє XVI ст. Національний музей українського мистецтва у Львові. Бібліотека, № 13174.

Alla SVASHENKO

ON THE NOUN PARADIGM OF THE MANUSCRIPT KROLEVETS' TOWN HALL BOOKS OF THE 17th—18th CC.

The books of the 17th—18th cc. Left-Bank Ukrainian town records present a valuable source for historical and linguistic, especially dialectological studies. Keeping court records amounted to a literal rendering of complaints and trial proceedings at large. In these books the authentic vivid speech dated from those times can be heard as if from a phonograph (O. Levyts'kyi).

The analysis of the noun paradigm on the basis of just one of such manuscripts provides some data for laying new accents on the known subjects of historical dialectology such as parallelism of the inflexions and certain other features of Left-Bank Polissia dialects.

Флорій БАЦЕВИЧ

БОЖЕСТВЕННО-ЛЮДСЬКА ПРИРОДА МОВИ В КОНЦЕПЦІЇ ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНІ

Лінґвофілософські погляди Олександра Потебні, зокрема концепція сутности природи живої людської мови, у значній мірі все ще не оцінені й не висвітлені у своїх засадах, попри увагу до наукової спадщини відомого лінґвіста[1]. Власне те ж можна сказати і про його філософську концепцію загалом[2]. Досі неосмисленим залишається, на наш погляд, найголовніше — божественно-людське (теоантропологічне) розуміння сутности й природи мови. Причину цього бачимо в тому, що містико-теологічне сприйняття мови, яке має значні традиції в реґіонах поширення православ'я[3], тривалий час залишається поза увагою дослідників розвитку лінґвофілософських ідей. Саме через це, якщо йдеться про сприйняття й осмислення низки положень теорії мови О. Потебні, стало, на жаль, „загальним місцем" навіть глибоких досліджень твердження, що український учений — лише інтерпретатор В. фон Гумбольдта, певна річ, з корекцією на час і східнослов'янські „мотиви"[4]. І божественно-людській концепції сутности мови „не поталанило" чи не найбільше в контексті загалом глибокого розуміння лінґвістичних основ теорії О. Потебні: про

---

[1] Зокрема, у 1995 р. в Інституті мовознавства ім. О. Потебні НАН України відбулися чергові наукові читання, присвячені пам'яті вченого; на Третьому конгресі МАУ у Харкові (1996) працювала спеціальна секція, присвячена науковій спадщині О. Потебні. Серед помітних праць останнього часу, в яких глибоко аналізуються лінґвістичні й лінґвофілософські погляди українського вченого, назвемо, зокрема: Зубкова Л. Г. Лингвистические учения конца XVIII — начала XX в. Развитие общей теории языка в системных концепциях.— М., 1989; Долуд-Левчук-Киричук Н. Олександр Потебня — попередник лінґвістичної думки XX століття // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці філологічної секції.— Львів, 1992.— Т. 224.

[2] Див., наприклад: Вільчинський Ю. Олександр Потебня як філософ.— Львів, 1995.

[3] Див., зокрема: Бацевич Ф. Шляхи розвитку філософії мови в Україні // Провідні лінґвістичні концепції кінця XX століття: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.— Львів, 1996.

[4] Так, В. Постовалова теорію мови О. Потебні кваліфікує як редукований варіант гумбольдтівської концепції, див.: Постовалова В. И. Язык как деятельность. Опыт интерпретации концепции В. Гумбольдта.— М., 1982.— С. 197. Навіть такий глибокий дослідник літературознавчої спадщини О. Потебні, як І. Фізер, кваліфікує його лінґвістичну теорію як „безхитрісний синтез філософії Вільгельма Гумбольдта і психології Геймана Штейнталя", вважаючи, що ця теорія в цілому „не є l'archéologie du savoir", див.: Фізер І. Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні. Метакритичне дослідження.— К., 1993.— С. 7.

неї ні слова не сказано в університетських підручниках з історії лінґвістичних учень, а в монографічних працях та статтях, написаних переважно з якоїсь однієї філософсько-ідеологічної позиції, думки вченого про божественну природу мови розцінюються без серйозного аналізу і арґументації як „не до кінця викорінений ідеалізм“[5], хитання між ідеалізмом і матеріалізмом[6], атеїзмом і вірою, різновид феєрбахіанства[7] тощо. Ідеологічне підґрунтя такого підходу цілком очевидне. На нашу думку, менш помітна причина недостатньої уваги дослідників творчости О. Потебні до концепції божественно-людської сутности мови полягає ще й тому, що засади цієї концепції досить лаконічно викладено в одній з його праць — „Думка і мова“[8] — у зв'язку з полемікою щодо такої часткової проблеми, як гумбольдтівські антиномії мови.

Як відомо, німецький учений розумів антиномії важливим джерелом внутрішньої динаміки („діалектики“) живої мови, основою її творчої та енерґетейної сутности. Загалом, поділяючи погляд В. Гумбольдта, за яким мова і духовна сутність людини нерозривно пов'язані, О. Потебня, проте, вважав його ідею про тотожність мови і духу народу[9] логічно суперечливою. Український дослідник приймає іншу думку німецького вченого, зокрема про те, що „мова зароджується у таких глибинах людства, що її ніяк не можна вважати витвором народів. У ній є відчутна для нас, хоча в своїй сутності й нез'ясована, самодіяльність, і з цієї точки зору вона не є результатом діяльності духу, а — мимовільним його виплеском, е м а н а ц і є ю, не справою народів, а даром їм. Вони вживають мову, самі не знаючи, як її утворили [...]. Це не буде пустою грою слів, якщо ми скажемо, що мова самодіяльно виникає тільки з самої себе, а мови — [...] залежні від народів, котрим належать“. І далі: „характер народу і особливості його мови разом і у взаємній згоді з'являються із недосяжної глибини духу“ (с. 32). Як і В. Гумбольдт, О. Потебня розуміє неможливість редукування сутности мови тільки до людського чинника, хоч би як широко останній трактувалося, навіть аж до такої абстрактної категорії, як „народний дух“. Для обох учених поза людською сутністю мови залишається якийсь важковловимий, складноформульований „позалюдський залишок“. І якщо В. Гумбольдт спиняється на констатації цього, апелюючи до таїни і боячись „метафізичного“ заглиблення в цю „неантропологічну“ сферу, в якій немає місця принципам звичної антиномічної діалектики і розум визнає своє безсилля, то О. Потебня, залишаючись на раціоналістичних позиціях, сміливо формулює тезу про вищу сутність

[5] Див.: Б і л о д і д І. К. Твір О. О. Потебні „Язык и народность“ у світлі сучасності // О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики: Тези доповідей та повідомлень III Республіканської славістичної конференції, присвяченої 125-річчю з дня народження О. О. Потебні (23—27 грудня 1960 р.) — Х., 1960.— С. 3.

[6] Див.: К р ы м с к и й С. Потебня // Философская энциклопедия.— М., 1967.— Т. 4.— С. 327.

[7] Докладніше див.: К о л о д н а А. І. Світогляд О. О. Потебні і деякі філософські питання його лінгвістичної концепції: Дис. канд. філософ. наук.— Одеса, 1967.— С. 138.

[8] Посилання на цю працю подаємо за вид.: П о т е б н я А. А. Мысль и язык.— К., 1993. Сторінки зазначено в тексті. Цитати із праць В. фон Гумбольдта подаються в перекладі О. Потебні.

[9] „[...] Мова споріднена з усім, що є в дусі, як цілому, так і одиничному; ніщо у ній йому не чуже“ (Г у м б о л ь д т В. ф о н. Избранные труды по языкознанию.— М., 1984.— С. 66); „мова є ніби зовнішнім виявом духу народів: мова народу є його дух, і дух народу є його мова і важко уявити собі щось більш т о т о ж н е (розрядка наша.— **Ф. Б.**) (т а м с а м о.— С. 68).

мови як відображення божественного Логоса. Оскільки „мова не може виводитись із народного духу, то, очевидно, і мова, і дух повинні мати вище начало, вищу внутрішню єдність",— пише він (с. 32). Спираючись на це положення, вчений показує логічні суперечності концепції В. Гумбольдта: „якщо мова є витвором духу, то вона, по-перше, не є самостійною стосовно останнього, зв'язана ним, а не божественно вільна; подруге, вона не потребує єдності з духом, вона відмінна від нього; по третє, походження мови від народного духу є власне людським" (с. 32).

О. Потебня зазначає, що зусилля В. Гумбольдта утримати не тільки для практики, а й для теорії людське походження і розуміння сутности мови є марними, оскільки неможливо в людському дусі, із якого німецький учений виводить мову, „уявити нічого вищого від нього самого, нічого такого, з чого б поряд могли випливати мова і духовні особливості народу" (с. 33). І звідси постає найважливіший для всієї концепції вченого цілком логічний (стосовно попередніх арґументів) висновок про те, що „мова є справою божественною, причому не в тому сенсі, в якому можуть бути названі божественними всі витвори, які необхідно виникають із властивостей людського духу (наприклад поезія): мові немає нічого рівного, окрім самого духу; разом з духом вона сягає божественного начала (розрядка наша.— **Ф.Б.**)" (с. 33).

Високо оцінюючи лінґвофілософську концепцію В. Гумбольдта, О. Потебня розумів, що німецький вчений не міг не бачити суперечливости своїх поглядів на єдність й одночасну розчленованість духу і мови, божественну і водночас людську природу духу, а тому, як тонко зауважує український лінґвіст, визнає їх суперечностями власної теорії, „замикає" їх на собі, і тим самим „примушує вважати їх наслідком йому особисто притаманного розвитку думки, „сирим матеріалом", який він не зумів опрацювати в наукові твердження" (с. 33).

Власне, прагнення В. Гумбольдта утримати пріоритет людського в розумінні сутности мови і дає підстави говорити про антропоцентризм лінґвофілософської концепції німецького вченого. При цьому, зауважує О. Потебня, Гумбольдт з його бажанням примирити непримиренне в розумінні сутности мови тільки з позицій і в поняттях антропологічної теорії стоїть значно вище за К. Бекера, який бачив у мові організм з полярними протиріччями. О. Потебня зауважує: „Різниця між Гумбольдтом і Бекером у тому, що перший — великий мислитель, який постійно відчуває, що могутні злети його думки безсилі перед величчю проблеми, і постійно зупиняється перед невідомим, а другий у кількох мілких фразах бачить ключ до всіх таємниць життя і мови; перший, помиляючись, показує нові шляхи науці, а другий власне на собі демонструє непридатність старих. Вирішити питання про походження мови і її стосунки з мисленням, за Бекером,— значить назвати мову організмом, за Гумбольдтом — примирити існуючі в мові протиріччя мовлення і розуміння, суб'єкта і об'єкта, неділимого і народу, людського і божественного" (с. 33).

Наведених цитат досить, щоб пересвідчитися: лише нерозумінням концепції вченого можна пояснити твердження, що український філософ мови повністю відкинув гумбольдтівську антиномію божественного і людського в мові[10]. Неупереджений, незаідеологізований аналіз свідчить про

---

[10] Див.: Колодна А. І. Світогляд О. О. Потебні...— С. 164.

те, що в концепції О. Потебні був лише дещо „приглушений“ аспект антиномічности і підкреслений, виведений на передній план аспект нерозривного зв'язку божественного і людського начал природи мови за умови генетичної та гносеологічної первинности першого. І тут дуже важливо усвідомити, що генетичну первинність божественної природи мови вчений розуміє глибше, ніж просто процес „створення“ мови Богом: „Думка, що в мові є багато аспектів, про які й не снилось людській сваволі, і що свідомо скеровані сили людини нікчемні стосовно завдань, які вирішуються мовою, може слугувати рятівною протидією теорії умисного винаходу, але в теорії одкровення мови ця думка подається в такому вигляді, що знищує або себе, або можливість дослідження мови взагалі“ (с. 11).

Як же поєднується божественне і людське в мові? Прямої відповіді на це питання в текстах О. Потебні немає. Однак є, так би мовити, апофатичний розгляд й оцінка можливих варіантів власне розумового розв'язання цього питання. Назвемо найважливіші з цих варіантів.

По-перше, існує „власне“ логічний варіант „звільнення“ від „незручности“ визнання незбагненної для людського розуму божественно-людської природи мови або через постулювання одному із складників більшої міри абстрактности, або через визнання їх повної тотожности. Саме так чинить послідовник В. Гумбольдта Гейман Штайнталь, постулюючи тезу про тотожність людського духу і божественного, що на його думку, відповідає, в свою чергу, єдності об'єктивности і суб'єктивности в мові. Г. Штайнталь уважає, що мова еманує із Божества, а оскільки причиною цього є прагнення до нього людини, то Творець постає тут певним чином залежним від людини; однак це обмеження можливе лише з волі Божої, яка перебуває у внутрішньому зв'язку з Ним. Те, що є чужим у цьому обмеженні Бога, є чужим Його миттєво-індивідуальній, а не істинній та безконечній природі; тож у створенні мови Творець сам себе обмежує (с. 35). На думку О. Потебні, для В. Гумбольдта така спроба примирення божественного і людського в мові через постулювання Богу миттєво-індивідуальної та конечної природи була б просто неможливою, а тому великий німецький учений „залишає згадане протиріччя невирішеним“ (с. 35).

По-друге, можливе „власне логічне“ (а отже, певною мірою спрощене) розуміння природи мови як Божого одкровення. І тут, на думку О. Потебні, можна говорити про два варіанти.

Згідно з першим, Бог в образі людини був учителем Адама та його нащадків, навчаючи їх мови. Але тут, за О. Потебнею, наявне величезне спрощення, оскільки „розуміння Божественної мови передбачає знання цієї мови людиною, можливість створення її власними силами“ (с. 11).

Згідно з другим, витонченішим варіантом, мова відкривалася першим людям через посередництво їхньої власної природи. Далі вчений пише ще про два можливі варіанти: „1) якщо в людині закладені лише зародки сил, які є необхідними для створення слова, і якщо розвиток цих сил здійснюється за законами природи, то початки мови цілком людські і Бог може бути названий творцем мови лише в тому сенсі, в якому Він є Творцем світу; 2) тому залишається лише одне припущення, що високо розвинена мова незбагненними шляхами відразу вкладена в людину. Тим самим уся сила теорії Божественного створення мови концентрується в утверджуванні переваги первісної мови перед усіма пізнішими“ (с. 11—12).

Якщо це так, зауважує О. Потебня, то „божественна мова" первісних людей має бути вищою, глибшою, милозвучнішою, змістовнішою, ніж сучасна мова, а її історія повинна поставати перед дослідником як історія падіння, погіршення. Однак це не так. Якщо давні флективні мови і є багатші від сучасних у звуковому складі, у граматичних формах і навіть поетичніші, то все ж сутність мови, пов'язана з передачею, перш за все думки, вважає дослідник, „зростає і процвітає" (с. 12). І навіть „саме роздрібнення мов, з точки зору історії мови, не може бути назване падінням; воно не згубне, а корисне, тому що, не усуваючи можливості взаємного порозуміння, надає можливість різноманітності загальнолюдській думці" (с. 12). Згадана різноманітність можлива з огляду на те, що „кожна дрібниця в будові мови повинна давати без нашого відома особливі комбінації елементів думки. Вплив усякої дрібниці мови на думку є по-своєму неповторним і нічим не замінимим"[11].

Отже, усі проаналізовані варіанти „поєднання" божественного і людського як генетичних і сутнісно-онтологічних аспектів мови О. Потебню не задовольняють, оскільки цей зв'язок він визнає глибшим, іншим, так і хочеться сказати: містичнішим, якби не загальний науково-раціоналістичний підхід ученого до об'єкта дослідження. І все ж, хоча прямих текстових підтверджень цього немає, можна твердити, що контекст праць українського вченого, акценти, вживання — після В. Гумбольдта і Г. Штайнталя — термінів „еманація", „витікання" (рос. истечение) свідчать про те, що він схилявся до неоплатоністичного й одночасно глибоко містико-теологічного еманаційно-енерґетейного розуміння сутности мови в її генетичних джерелах, що перебуває в руслі православної[12] й вужче, вітчизняної[13] лінґвофілософських традицій. Коротко спинимося на цьому.

Джерелом еманаційно-енерґетейного розуміння природи мови є вчення отців Церкви про Божественні енерґії. Найповніше це вчення сформулював у середині XIV ст. візантійський теолог Григорій Палама, який говорив,— у відповідності з апофатичною традицією Східної Церкви, про непізнаванність сутности Бога і одночасну можливість особистісного спілкування з Ним. „Персональна" доступність, містичне злиття з Творцем можливі, оскільки Бог, будучи Благом, ділить себе зі всіма вірними найреальнішим чином — за допомогою Божественних енерґій. Останні не є Його сутністю, бо Він вищий за свої енерґії, не зводиться до них, однак, завдяки еманації („витіканню"), ми сприймаємо всю повноту присутности Творця. Г. Палама пише: „Осявання і благодать божественна [...] — не сутність, але енерґія Божа"[14]. На думку Діонісія Ареопагіта, енерґії Бога — це „творчі вияви в бутті богоначального начала всього сущого"[15]. При цьому „енерґії або виступи не є сутністю Бога, а тільки тим, чим Бог звернений до світу, що виявляється у створеному, тобто премудрість, майстерність і сила Божа"[16]. Творець виявляється у всьому, але не сут-

[11] Потебня А. А. Язык и народность // Потебня А. А. Мысль и язык...— С. 163—164.

[12] Див.: Постовалова В. И. Наука о языке в свете идеала цельного знания // Язык и наука конца XX века.— М., 1995.

[13] Див.: Бацевич Ф. С. Шляхи...

[14] Цит. за: Лосский Вл. Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие.— К., 1991.— С. 140.

[15] Дионисий Ареопагит. Божественные имена // Мистическое богословие.— С. 59.

[16] Архимандрит Киприан. Антропология Св. Григория Паламы.— Париж, 1950.— С. 288.

ністно, а своїми енерґіями, динамічно. Людина ж, завдяки цим енерґіям, прилучається до непізнаванного в своїй сутності Бога і в цьому сенсі реально з ним спілкується[17].

У цьому процесі особистісного спілкування, злиття, теозису слово — один із проявів енерґетейної еманації Творця. Г. Палама пише: „Слово, всаджене (влите) в нас, яке перебуває в нашому розумі, є відблиском того Слова Вічного Розуму, за зразком якого і створена людина“[18]. Як зазначає дослідник антропологічного вчення Г. Палами, „мовлення і письмо для святоотецького символічного реалізму таємниче відображають Боговтілення. За кожним вимовленим словом, за кожним написаним „писалом людським“ знаком символічно перебуває і нагадує про себе людському духу таїна Боговтілення“[19]. Інакше кажучи, для теологічної думки Східної Церкви „слово та ім'я не є тільки знаком або етикеткою, прикріпленою до речі. Слово має своє реальне значення й буття як осколок Вічного Логоса Божественного“[20]. Для лінґвофілософської думки східних слов'ян, яка багато в чому ґрунтувалась на постулатах віровчення Східної Церкви, початком містичного руху до Бога, „ілюмінативного“ наближення до Нього було людське слово (через „розумну молитву“, ісихію, яка, до речі, не заперечувала слова, тощо). Інакше кажучи, процес теозису виглядав так: „слово (людське) → Слово-Логос (божественне)“.

Зрозуміло, що терміни „еманація“, „витікання енерґії“, які вживають В. Гумбольдт і Г. Штайнталь, відрізняються від відповідних глибоко містичних понять отців Церкви[21], але вже те, що їх використовує О. Потебня,— досить значущий факт. Принаймні він, цей факт, дає підстави сформулювати проблему про вплив (прямий або ж опосередкований концепціями В. Гумбольдта і Г. Штайнталя) неоплатоністичних ідей, еманаційно-енерґетейного розуміння сутности мови як ілюмінативного відображення сутности Вічного Логоса — вплив притаманний, як уже зазначалося, лінґвофілософській традиції східних слов'ян[22]. Цю ж проблему можна також сформулювати, так би мовити, м'якше: про підготовлений вітчизняною лінґвофілософською традицією ґрунт, на який падають зерна філософії мови В. Гумбольдта і психологічної теорії Г. Штайнталя з їхніми неоплатоністичними „мотивами“.

Зрозуміло, що зображати О. Потебню релігійним містиком або послідовним неоплатоніком досить ризиковано, адже це не зовсім відповідало б духові наукової творчости вченого. Але нам близька думка В. Біхіна, висловлена стосовно філософської концепції Геґеля: „[...] Зображати Геґеля релігійним містиком буде „неадекватним“ Геґелю, однак ця

---

[17] Архимандрит Киприан. Антропология...— С. 292.

[18] Цит. за: Лосский Вл. Очерк...— С. 142.

[19] Архимандрит Киприан. Антропология...— С. 345.

[20] Там само.— С. 347.

[21] Як відомо, ідеї неоплатонізму глибоко проникли в німецьку класичну філософію, зокрема, в теоретичні побудови Берклі, Шеллінга, Геґеля. Див. про це докладніше: Лосев А. Неоплатонизм // Философская энциклопедия.— М., 1967.— Т. 4.— С. 47. Праці згаданих мислителів могли стати для В. Гумбольдта джерелом як відповідних понять, так і апофатизму низки визначень мови через заперечення. Див.: Постовалова В. И. Язык как деятельность...— С. 76.

[22] Див. також: Колесов В. В. Проблемы средневекового знания в славянском переводе Ареопагитик // Отечественная философская мысль XI—XVII вв. и греческая культура.— К., 1991.

неадекватність буде виправлена іншим, протилежним трактуванням; навпаки, твердити, що його систему не можна або не потрібно прочитувати релігійно чи містично, буде вже непоправною помилкою"[23]. Екстраполюючи цю думку на концепцію О. Потебні, можна сказати, що було б непоправною помилкою не спробувати глянути на неї з точки зору не тільки німецької лінґвофілософської традиції, а й вітчизняної теоантропологічної, релігійно-містичної традиції розуміння сутности мови. Адже саме ця, так довго „неактуалізована" концепція нині, наприкінці XX ст., постає як одна з найсучасніших,— у її світлі надсучасні західні й вітчизняні сцієнтичні лінґвофілософські теорії здаються однобічними і непереконливими. У наш час украй вузької спеціалізації, секуляризації, „прив'язування" тільки до інтелекту і практично повної відірваности від інших способів осягнення світу (інтуїтивного, підсвідомого, містичного), у час, як сказав би С. Булгаков, „сутінок думки попри засилля знань"[24], звернення до теоантропологічної парадигми, яка домінувала у вітчизняній лінґвофілософській думці XI — XVII ст. особливо важливе. Тому, незважаючи на ідеологічні й власне „внутрішньопарадигмальні" тенденції до раціоналізації й сцієнтизації об'єкта дослідження, саме в XX ст. вчені знову звертаються до мови як „оселі духу" (Гайдеґґер), розуміючи, що її сутність виявляється, завдяки не „інструментальному", а власне філософському підходу[25]. Божественно-людське розуміння сутности мови, яке обстоював О. Потебня, знаходить своє чи не найповніше втілення в теоантропокосмічній концепції (Лосєв), зазнаючи трансформації у науковій парадигмі кінця століття.

Floriy BATSEVYCH

THE DIVINE AND HUMAN NATURE OF LANGUAGE AS SEEN BY OLEXANDR POTEBNIA

The article presents the discussion of the ideas concerning the essence and origin of the language as developed by O. Potebnya. Both divine and human theories of the nature of language have been focused on. These theories are believed to be dependent upon the national mystic and theological which consider the language as a reflection of Divine Logos.

[23] Бибихин В. В. Философия и религия // Вопросы философии.— 1992.— № 7.— С. 37.

[24] Булгаков С. Н. Сочинения: В 2 т.— М., 1993.— Т. 2.— С. 276.

[25] Див.: Степанов Ю. С. Изменчивый „образ языка" в науке XX века // Язык и наука...— С. 28.

Лідія КОЦЬ-ГРИГОРЧУК

ЛІНҐВОГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ УКРАЇНСЬКОЇ СИНТАГМАТИЧНОЇ АКЦЕНТУАЦІЇ

Український діалектний простір, особливо його південно-західна та північна частини, так виразно диференційований, що навіть загальні відомості про нього, зібрані в окремих говірках, віддалених одна від одної, давали можливість створювати схеми класифікації українських наріч і говорів. Такі схеми, хоч і до певної міри умовні, виправдовували себе, бо виявляли все-таки діалектно своєрідні масиви та стимулювали й спрямовували дальші діалектологічні пошуки. Тіньовою стороною цих узагальнень була, однак, їх непристосованість до визначення зон перехідности та змішаности: локалізовані в таких зонах поодинокі явища могли сприйматися як риси значних діалектних обширів, а це заплутувало інформацію про насправді важливі для цих масивів комплекси закономірностей, зумовлені причинно-наслідковими зв'язками між діалектними елементами, й гальмувало пошук таких зв'язків на різних рівнях діалектного мовлення.

Та й самі рівні цього мовлення визначалися не в повному обсязі, бо не бралося до уваги передрівневих чи понадсеґментних особливостей мовлення (мелодія, динаміка, темп мовлення, чергування пауз тощо). Значною мірою іґноровано в діалектологічних працях особливості синтагматичної акцентуації, хоч не можна заперечувати її часто визначальної ролі у становленні ряду діалектних фактів, тенденцій та явищ фонетики (і фонології), морфології, словотвору, лексики. Однак відомо, що при досліджуванні фонетичних особливостей діалектного мовлення мовознавці звичайно шукали причин їх виникнення та існування в явищах того ж фонетичного рівня. Так, однією з причин виникнення тенденції до підвищення **о** ($о^{у}$...**у**) в ненаголошених складах, але тільки перед складами з наголошеними **і** та **у**, прийнято вважати вокальну асиміляцію. Однак ствердження, що на певній території діє вокальна асиміляція, ще само собою не виключає дії цієї асиміляції на іншій території, де насправді її ніяк не може бути, бо в говірках цього діалектного обширу відсутній більш-менш рівномірний розподіл між складами наголосової сили, що є обов'язковою умовою її існування.

Не має логічної підстави й пояснення наявності [**и**^{е}] під наголосом занепадом на окремих територіях наголошеного [**и**^{і}] або ж процесу мо-

нофтонгізації поліських дифтонгів виключно „різними локальними фонетичними умовами“[1].

Названі проблеми повинні б розв'язати лінґвістичні атласи, що включають український діалектний простір, особливо ж — спеціально складений Атлас української мови.

Ще К. Михальчук писав у листі до В. Ягича (від 5 квітня 1905), що „бажано було б звукові ознаки їх (тобто діалектних одиниць мови — **Л. К.-Г.**) доповнити ще спеціальними особливостями наголосу“[2].

Акцентуаційні ознаки виявилися важливими навіть при найзагальніших діалектологічних спробах членувати діалектний простір у мовознавчих працях 20-х—30-х років нашого століття. Адже протиставлення наголошеність—ненаголошеність — одне з найвагоміших при визначенні північного наріччя, а в його межах — груп волинсько-поліських, середньополіських і східнополіських говірок. Про окремі спостереження діалектологів у їхніх пошуках причинового зв'язку між явищами й тенденціями синтагматичної акцентуації та фонетики (і фонології) детальніше буде мова далі, коли розглядатимуться різні погляди дослідників на проблеми, пов'язані зі синтагматичною акцентуацією в її просторовому вираженні.

Попри намагання діалектологів (зокрема у 1920-х—1930-х рр.) виявляти в процесі дослідження явищ фонетики ще й просторові координати діалектних акцентуаційних особливостей, довелося Л. Булаховському навіть наприкінці 1940-х рр. стверджувати: „Ми не мали змоги спертися на точно локалізовані факти, бо така локалізація становить ще не розв'язане завдання української та багатьох інших слов'янських діалектологій“[3]. Саме тому такій локалізації присвячуємо наші спостереження та узагальнення, свідомо майже повністю абстрагуючись від теоретичних здобутків слов'янської акцентології, що їх дають праці О. Шахматова, Л. Булаховського, Т. Лер-Сплавінського, О. Белича, Н. Ван-Вейка, К. Мейєра, Г. Гірта, А. Мейє, Є. Куриловича, К. Станґа та інших. Враховуємо складність визначення в діалектному просторі акцентуаційних систем, виявлення стратиграфії їх ареалів, можливість відхилень від прийнятих цією акцентуацією законів.

Не так важко було визначити специфіку синтагматичної акцентуації української літературної мови. Ще С. Смаль-Стоцький уважав, що „в українській мові назагал панує система рівномірного наголошення, то значить експіраторна сила українського наголосу не велика, і тому виступає в ньому більше наверха чинник тональности. Український наголос не є сильно, а слабо зосередкований на складі. Він поодинокі склади координує, а не субординує“[4]. Дуже подібну до цієї характеристику україн-

---

[1] Наконечний М. Ф. Фонетика // Історія української мови.— К., 1979.— С. 278.

[2] Дзендзелівський Й. Питання української теоретичної діалектології в листах К. Михальчука до О. Шахматова, П. Сімоні та В. Ягича // Проблеми сучасної ареалогії.— К., 1994.— С. 56.

[3] Булаховський Л. А. Історичний коментарій до української літературної мови // Вибрані праці: У 5 т.— К., 1997.— Т. 2.— С. 403.

[4] Смаль-Стоцький С. Поліські мішані говори і поліські дифтонги // Slavia.— Praha, 1927—1928.— Roč. 6.— S. 32. Керуючись, мабуть, буковинським чуттям мови, автор пише далі: „Склади українських слів чергуються з собою в легенькім, лагіднім хвилюванні (особливо в живій народній мові), вони всі ясні, виразні з чисто старанно артикульованими голосівками“.

ського літературного наголосу додано у вагомій для українського мовознавства праці „Сучасна українська мова", в розділі „Наголос". „[...] Динамічний наголос в українській мові,— пише автор,— відносно слабкий, видихова енергія — у порівнянні з іншими слов'янськими мовами — загалом значно рівномірніше розподіляється між його складами, тому наголошений склад не різко виділяється з-поміж інших складів слова, наголос мало зосереджений на ньому, він поодинокі склади в слові, сказати б, координує, а не підпорядковує собі"[5]. Доповнили цю характеристику узагальнення Н. Тоцької, здобуті на підставі кількарічних інструментальних спостережень над наголошуванням голосних у сучасній українській літературній мові, які показали, що „в усіх без винятку аналізованих прикладах наголошений голосний виразно виділяється значно більшою тривалістю порівняно з ненаголошеним, в той час, як він зовсім не обов'язково виділяється силою і висотою тону"[6]. Авторка подає порівняльні таблиці про тривалість наголошених і ненаголошених складів, відзначаючи деяке збільшення довготи в переднаголошених і побічнонаголошених складах та дуже збільшену тривалість голосного в абсолютному кінці слова[7].

Відносно мало досліджена синтагматична акцентуація українських діалектних просторових одиниць (говірок, груп говірок, говорів, наріч) усе ж має вже понад сторічну історію присвячених їй пошуків. Спостереження О. Брока[8] та М. Дурново[9] над акцентуацією українських говірок Закарпаття, узагальнення О. Брока[10], частково — дослідження К. Ганкевича[11] були підвалинами, на яких певний час ґрунтувалися погляди мовознавців на синтагматичну акцентуацію українського діалектного мовлення. Спробою дослідити синтагматичну акцентуацію на ширшому українському діалектному обширі було намагання Т. Лер-Сплавінського вибірково визначити акцентуаційні особливості українських говірок на осі: Сандеччина—Дрогобич—Теребовельщина—Борщівщина з відхиленнями в сторону Коломийщини та Городенщини[12]. Територія на південь від цієї осі залишалася облогом для акцентології навіть після цікавих акцентологічних спостережень Я. Янова[13] та О. Курило[14], бо їх автори піддавалися до певної міри дії висновків Т. Лер-Сплавінського. Тим самим,

---

[5] Наконечний М. В. Наголос // Сучасна українська літературна мова.— К., 1969.— С. 359.

[6] Тоцька Н. І. Про тривалість голосного як один із компонентів наголосу // Вісник Київського університету. Серія філології та журналістики.— 1966.— № 8.— С. 87.

[7] Там само.— С. 89—91.

[8] Брох О. Угрорусское наречие с. Убли (Земплинского комитата).— СПб., 1900.— § 12.— С. 12.

[9] Дурново Н. К украинской диалектологии // Slavia.— Praha, 1925.— Roč. 4.— S. 159.

[10] Брок О. Очерк физиологии славянской речи // Энциклопедия славянской филологии.— СПб., 1910.— Вып. 5.— С. 221—223.

[11] Hankiewicz Cl. Ein Beitrag zur Lehre vom kleinrussischen Akcent // Archiv für slavische Philologie.— Berlin, 1897.— S. 113.

[12] Lehr-Spławiński T. Z fonetyki małoruskiej // Studia i szkice wybrane.— Warszawa, 1957.— S. 339—343 (przedruk z Prac filologicznych.— 1916.— T. 8).

[13] Janów J. Gwara małoruska Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych.— Lwów, 1926.— S. 56—60.

[14] Курило О. Спроба пояснити процес зміни **о**, **е** в нових закритих складах у південній групі українських діалектів.— К., 1928.— С. 56—60.

твердження Т. Лер-Сплавінського про те, що „експіраторна перевага наголошеного складу зростає в напрямі на схід“[15], набирало в українській діалектології 1920-х рр. майже аксіоматичної ваги. На зміну йому прийшла, однак, протилежна думка. „Досьогочасний погляд,— писав І. Зілинський — ніби різниця щодо експіраторної сили між наголошеним складом і ненаголошеними складами може бути найменшою на заході, на українсько-польському суміжжі, і начебто експіраторна перевага наголошеного складу зростає у напрямі на схід,— є помилкою, насправді є якраз навпаки“[16]. Свідченням цього може бути, на думку І. Зілинського, послідовне „укання“ на українсько-польському мовному суміжжі, редукції та скорочення ненаголошених голосних, а також „кресова“ вимова поляків (на східній околиці польської етнічної території) з її тенденцією до редукції ненаголошених **е** і **о**.

Обидва твердження — Т. Лер-Сплавінського та І. Зілинського — не заперечують, а насправді доповнюють одне одного. Річ у тому, що Т. Лер-Сплавінський тільки східним кінцем осі своїх спостережень — говіркою Борщівщини — зачепив південно-східні околиці території збільшення експіраторної сили наголошених складів, що її досліджував І. Зілинський. Зрозуміло, що саме така збільшена видихова сила, яку відзначив у Борщівщині Т. Лер-Сплавінський та підтвердив своїми спостереженнями І. Зілинський, видалася дивною для О. Курило[17], бо суперечила її гіпотезі про визначальну роль видихової сили в існуванні дифтонгів з давніх **о**, **е** в нових закритих наголошених складах у північних українських говірках.

Уже з цих загальних спостережень видно, що можливості українського діалектного синтагматичного наголошування в різних частинах українського діалектного простору не однакові. І. Зілинському належить перша спроба виявити основні риси послідовного наголошування та визначити специфіку наголосу на тому просторі[18]. Відповідно вчений ділить його на говори:

— з постійним наголосом, куди відносить говір замішанців (надсянський), лемків і західну частину закарпатського, де всі голосні порівняно короткі, а наголошений трохи довший, у всякому разі довший, ніж у сусідніх польських говірках;

— з рухомим наголосом (подільський, волинський говори, говірки Холмщини), де виразне подовження наголошених голосних, що його в спокійній мові можна розцінювати як напівдовготу;

— з рухомим наголосом, але ще сильнішим подовженням акцентованого голосного (його в названих вище говорах можна було почути тільки в емфазі в ненаголошених складах). Зустрічається часто в наддніпрянських говорах, особливо на схід від Дніпра. Наддніпрянські говори, на думку І. Зілинського, зокрема полтавські, дуже різняться від західних, причому часто в наголошених складах досить низький тон, на відміну від ненаголошених.

---

[15] Lehr-Spławiński T. Z fonetyki małoruskiej.— S. 340.
[16] Ziłyński I. Opis fonetyczny języka ukraińskiego.— Kraków, 1932.— S. 167.
[17] Курило О. Спроба...— С. 23.
[18] Ziłyński I. Opis fonetyczny...— S. 159—160.

І. Зілинський виділяє й говірки, про які була згадка вище: у них помітне збільшення видихової сили наголошеного складу.

Не можна не погодитися з ученим щодо загального визначення територіальної специфіки української синтагматичної акцентуації. Але у свій час дослідник ще не мав можливости виявити чітких меж поширення кожного з різновидів цього наголошування. А після І. Зілинського з різних, особливо позамовознавчих, причин, цією проблематикою відносно мало цікавилися, а точніше, майже зовсім не цікавилися діалектологи.

Акцентологічні студії у плані сучасного лабораторного дослідження обмежувалися вивченням незначної кількости північних і закарпатських говірок[19]. Такі праці, хоч дуже цінні для діалектології, не спроможні поки що дати цілісного уявлення про особливості синтагматичної акцентуації в українському діалектному просторі. Створюється певний атомізм у вивченні цієї акцентуації, а також у підході до пов'язаних з нею фонетичних особливостей говорів: одні діалектологи оцінюють їх через призму суперсеґментних характеристик, інші розглядають за допомогою фонетичних законів молодограматиків, а ще інші ставляться до них лише як до об'єктів фонологічних студій. Такий спектр методів спостережень за явищами та тенденціями фонетики вказує й на досить широкі можливості зворотних досліджень — від фонетики (і фонології) до синтагматичної акцентуації; від результатів дії до самої дії. Причому слід зважати, що результатами дії синтагматичної акцентуації можуть бути не тільки явища й тенденції фонетики (чи фонології), а й деякі особливості морфології, словотвору, лексики. Їх взаємопов'язаність не важко виявити в сучасних лінгвогеографічних працях, а особливо — на картах і в матеріалах Атласу української мови (коментарях до карт, проведених на слух записах суцільних текстів, магнітофонних записах тощо), а також у матеріалах інших діалектологічних атласів, які включають український діалектний простір або його частини.

Атлас української мови, хоч охопив увесь суцільний український діалектний простір, досліджений за продуманою, спеціально складеною сіткою, не зміг прямо виявити територіальних різновидів синтагматичної акцентуації: таких відомостей не передбачала Програма[20] і не було конче потрібних технічних засобів для їх фіксації. Тому особливостей синтагматичної акцентуації треба шукати у властивостях виявлених Атласом

---

[19] Белая А. С. Акцентно-ритмическая структура слова в говорах украинского языка (Экспериментально-фонетическое исследование): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— Ужгород, 1986; її ж. Довгі голосні в зоні українсько-білоруських міждіалектних контактів // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради.— К., 1970.— С. 245—257; її ж. Фонетичні особливості північно-українських говірок у зв'язку з суперсегментними характеристиками // Проблеми сучасної ареалогії.— С. 144—151 та ін.; Брахнов В. М. До акустичної характеристики північно-українських дифтонгів // Питання експериментальної фонетики.— К., 1963.— С. 41—64; Назарова Т. В. Звук $е^{а}$ в говірках нижньої Прип'яті // Там само.— С. 93—101; Тоцька Н. І. Палатографічне дослідження голосних у говірках української мови // Праці XI Республіканської діалектологічної наради.— К., 1965.— С. 136—143; Прокопова Л. І. Зіставне палатографічне дослідження говірок української мови // Там само.— С. 125—135; Комісарова Л. П. До питання про рефлекси давніх **о**, **е** в говорах української мови (за матеріалами сіл Єндовища та Воскресенівки Семилуцького району Воронезької області) // Там само.— С. 177—179.

[20] Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови / Склав Б. О. Ларін.— К., 1948.

фонологічних систем та в характері відповідних тенденцій, що діють у їх територіальних межах. З уваги на існування причинно-наслідкового зв'язку між діалектними явищами, можна виявляти риси синтагматичної акцентуації серед елементів інших діалектних рівнів.

У матеріалах атласів, які включають цілий український діалектний простір або його частини, не завжди досить старанно записано зв'язну мову. Тому ці записи можуть тільки умовно інформувати про фонетичні особливості говірок, а з ними й про властиву їм синтагматичну акцентуацію.

Записи на магнітофонну стрічку, зроблені в селах, далеких від міст і шляхів сполучення, де діалектні риси вимови добре зберігаються, переважно не були здатні зафіксувати притаманного говірці темпу мовлення, що є однією з особливостей цієї акцентуації: застаріла техніка запису тут ще надто бентежила інформаторів, а сповільнений темп мовлення, особливо в говірках, яким властиве значне збільшення експіраторної сили наголошених складів, нівелював їх акцентуаційну специфіку. Тому обидва методи — дедуктивний, що веде від відомих діалектних рис до пов'язаних з ними причинно-наслідковим зв'язком особливостей синтагматичної акцентуації, та індуктивний — від магнітофонних записів через їх лабораторне опрацювання — до узагальнень про синтагматичну акцентуацію в говорах і зумовлені нею фонологічні явища та фонетичні процеси — повинні себе взаємно доповнювати та контролювати. Повсюдні записи діалектного мовлення на магнітофонну стрічку, щоб можна було досліджувати на їх основі специфіку такої акцентуації в українському мовному просторі, стануть дальшим етапом праці в цій ділянці. Їй сприятиме фонотека збірника „Говори української мови“[21] і сам цей збірник. А тим часом карти АУМ вже дають, хай і посередньо, цінні відомості про територіально визначену в діалектному просторі специфіку синтагматичної акцентуації. Оцінка системних і несистемних рис говорів, яка стала можливою у зв'язку з обстеженням цілої української діалектної території, дозволяє спростовувати чи підтверджувати відомі досі погляди діалектологів на діалектні акцентуаційні проблеми.

У центрі уваги дослідників було, зрозуміло, протиставлення наголошеність / ненаголошеність. Зацікавлення діалектологів викликали передусім якісні характеристики наголошених голосних та умови їх становлення й існування. З основних рис наголосу — як сила видиху (експірація), часокількість (квантитативність, тривалість, довгота) звука, висота тону — найбільше уваги привертали дві перші риси як такі, що можуть мати вплив на долю наголошених і ненаголошених звуків і фонем.

Ми досліджували передусім обшир, охоплений другим і першим томами АУМ, бо в ньому найвиразніше виявилися діалектні різновиди синтагматичної акцентуації[22]. Решта українського діалектного простору також залишається у полі нашого зору.

Обраний обшир дослідження можна поділити за специфікою синтагматичного наголошування складів, отже й голосних, що їх організують,

---

[21] Говори української мови: (Збірник текстів).— К., 1997. Підготовлено з ініціативи А. Залеського.

[22] Досі опубліковано два томи Атласу української мови: Т. І.— К., 1984 (Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі); Т. II.— К., 1988 (Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі).

на основні три частини в майже горизонтальному (зі заходу на південний схід) напрямі, і також на три частини — у вертикальному (з півночі на південь) напрямі. При горизонтальному поділі виходять на перший план виражені різною мірою в сучасних говірках передусім квантитативні різниці між наголошеними та ненаголошеними голосними, які бувають притому напруженими чи менше напруженими. При вертикальному — різниці між складами та голосними, що їх організують, щодо видихової сили.

Перший із цих двох поділів стосується смуги поліських говірок на півночі, смуги карпатських — на півдні та проміжної між ними території, де на тривалість голосних у складах по-різному накладається збільшена експіраторна сила наголошених складів, майже нівелюючи експіраторну силу ненаголошених, аж до редукції голосних у їх структурі. Виразніше відбувається цей процес у наддністрянських говірках, не так виразно — у південноволинських на Житомирщині, на Тернопільщині та в дальших подільських говірках і майже не торкається говірок решти української діалектної території.

Власне поділу українського діалектного простору в вертикальному напрямі й стосуються наведені вище думки про збільшення експіраторної сили наголошених складів. Ареал такого збільшення накладається на надбузько-поліські та полісько-волинські говірки, виразно відмежовуючи їх від решти поліських. Його дія активізується на північній Житомирщині у зв'язку з її польською колонізацією. Однак, найвиразніше реалізується таке збільшення експіраторної сили наголошених складів на захід від лінії: верхів'я Прип'яті—Ковель—верхній біг ріки Стохід—р. Стрий—Дубно—Теребовля. Цей вертикальний поділ дуже незначною мірою торкається північно-східної частини карпатських говірок.

Схрещення акцентуаційних особливостей волинсько-поліських говірок (з їх квантитативними різницями між наголошеними та ненаголошеними складами та накладеним на це збільшенням видихової сили наголошених складів привело до загального значного збільшення наголосової сили наголошених складів та зменшення — ненаголошених. А це проявилося в нейтралізації опозиції наголошених (**а**)—(**е**) на користь (**а**) й наголошених (**е**)—(**и**) на користь (**е**) та дуже сильного підвищення голосних у ненаголошених складах (амплітуда: [**е...і**], [**о...у**]). Але треба відзначити, що ці говірки не монолітні у вираженні таких рис: засвідчують пережитий у минулому складний процес існування та процес розпаду мовотворчого ядра[23].

Враховуючи, що звуження **о**, **е** в ненаголошених позиціях є одним із мірил своєрідности синтагматичної акцентуації тих говірок, залишається актуальним для них узагальнення І. Зілинського: „Тенденція до звуження ненаголошеного **о** перед складами з вузькими голосними **у**, **і** існує в говорах поліських, де схрещується з іншою тенденцією: звуження **о** в напрямі до **у** в кожній ненаголошеній позиції, незалежно від сусідства (т. зв. „укання")"[24].

---

[23] Див.: Коць-Григорчук Л. Особливе українське діалектне утворення // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці філологічної секції.— Львів, 1995.— Т. 229.— С. 316. Одна з ознак того розпаду — наявність **а** на місці навіть ненаголошеного **е**.

[24] Ziłyński I. Opis fonetyczny...— S. 40. Йде мова не так про поліські говори взагалі, як про полісько-волинську групу говірок.

Про схрещення двох видів синтагматичної акцентуації — одного, якому властиве подовження голосних наголошених складів при рівномірному, в основному, розподілі тривалости між рештою складів (із виділенням побічнонаголошених і, частково,— емфатичних) — з іншим, що характеризується збільшенням експіраторної сили наголошеного складу та зменшенням — ненаголошеного, може йти мова й при дослідженні синтагматичної акцентуації в говірках південної Житомирщини та Тернопільщини й суміжних подільських, про які говорилося вище.

Відповідно до сказаного, треба б погодитися з тими дослідниками, які заперечують гіпотезу О. Курило про вплив збільшеної експірації на появу дифтонгічних звуків в акцентованій позиції на місці довгих **о**, **е** в нових закритих складах[25] або ж здогад В. Курашкевича про їх закріплення за таких умов при замінному подовженні[26]. Останнім часом серед опонентів — А. Залеський і Т. Назарова[27].

У цьому зв'язку здається нам переконливою думка Оттона фон Ессена, що „часом акцентуація до такої міри подовжила даний голосний, що дальший постійний рух артикуляційних органів допровадив до акустичного зміцнення спочатку не усвідомлених перехідних звуків. Продовжений звук змінив у такий спосіб свій первісний акустичний характер, стаючи з однобарвного двобарвним“[28]. Поступово такі новостворювані елементи набирали, на думку автора, інформативного характеру і з монофтонгів поставали дифтонги. Саме за такий імовірний процес розвитку дифтонгічних звуків без додаткового втручання сильного експіраторного наголосу в більшості поліських говірок (крім волинсько-поліських) промовляє й рівномірний, в основному, розподіл між наголошеними й ненаголошеними складами видихової сили і хисткість на значній території самої дифтонгічности наголошених складів, що надто тісно пов'язане з темпом мовлення, індивідуальними якостями мовців, близкістю до міст і дією літературних артикуляційних норм, зрештою різною мірою тривалости наголошених складів, у яких зустрічаються чи не зустрічаються такі звуки: за спостереженнями навіть самої О. Курило, вони по-різному відбиті у свідомості мовців, у їх мовленнєвих актах і їх співі[29].

Акцентуаційне підсилення одного складу зменшує динаміку акцентуації суміжних складів. Згладжується прецизність вимови й час тривання ненаголошених голосних. При розрізненні наголошеність / ненаголошеність не може розвиватися в ненаголошених складах процес значного

---

[25] К у р и л о О. До характеристики процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків // Україна.— 1925.— Кн. 5.— С. 14—37.

[26] K u r a s z k i e w i c z W. Przyczynek do iloczasu małoruskiego // Lud słowiański.— Kraków, 1933.— T. 3, zesz. 1, cz. A.— S. 45—48; Див. ще цього автора: Z badań nad gwarami północnomałoruskiemi // Rocznik sławistyczny.— 1931.— T. 10; Rozwój na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Chełmszczyny (z mapą) // Studia z filologii polskiej i słowiańskej.— Warszawa, PWN, 1958.— T. 3.

[27] З а л е с с к и й А. Н. Вокализм юго-западных говоров украинского языка: Автореф. ... канд. филолог. наук.— К., 1969.— С. 20; Н а з а р о в а Т. В. Інтерферентні ареали як об'єкт дослідження історичної діалектології (волинсько-поліські **о**, **е**) // Праці XIII Республіканської діалектологічної наради.— К., 1970.— С. 24—25.

[28] E s s e n O t t o v o n. Fonetyka ogólna i stosowana / Przełożył A. S z u l c.— Warszawa, 1967.— S. 222.

[29] К у р и л о О. До характеристики...— С. 27.

подовження голосного аж до його розщеплення у вимові на два звукові елементи чи два звуки — дифтонги. Замінне ж подовження ненаголошених голосних, не підсилене подовженням, властивим наголошеним голосним, поступово втрачає свою тривалість, тим більше за умов, коли в минулому довгі голосні втратили при відсутності відповідних коротких свої часокількісні характеристики.

Заміна музикального політонічного наголосу динамічним монотонічним, що поширилася на європейські мови, не мусила супроводжуватися збільшенням видихової сили наголошених складів: на одному складі могла зосередитися більша довгота голосного, його більша напруга (що призводила до зміни тембру), виразніша артикуляція та ін. засоби кульмінативного вирізнення голосного й організованого ним складу. Тому здається доцільним вважати, що саме замінна довгота, у зв'язку з дією динамічного наголошування, посилена властивим відповідній діалектній території подовженням усякого наголошеного складу[30], могли разом, без „доленосного" втручання сильного експіраторного наголошення, сприяти появі такого подовження наголошених складів, що супроводилося напругою артикуляції та виникненням темброво, а також якісно нових голосних закритого, дифтонгоїдного звучання. Появі дифтонгоїдних чи дифтонгічних рефлексів ѣ сприяла фонологічно релевантна довгота [ѣ], збереження якої зумовила в свою чергу наявність протилежного члена опозиції — короткої фонеми [é][31]. Накладена на цю довготу довгота наголошеного складу підкріпила її, що й спричинило появу таких рефлексів ѣ.

Значне збільшення експіраторної сили наголошених голосних могло грати роль у волинсько-поліських говірках, на Холмщині та Берестейщині, де вкупі з поліською довготою могло сприяти і збереженню ē < ѧ під наголосом.

Звичайно, видихова сила мусила брати участь у процесі мовлення. Але розподілена більш-менш рівномірно між складами з незначним тільки збільшенням на акцентованому складі (як це властиве поліським і карпатським говіркам) не могла, отже, мати визначального впливу на названі процеси в ненаголошених складах.

Нові акцентуаційні, як і інші діалектні явища та тенденції, розвиваються повільно, тож і динамічний наголос із його кульмінативною дією поступово входив у організм поліських говірок, здобуваючи опору в збереженні та підсиленні довготи давнього ѣ, а в волинсько-поліських говірках — і деназалізованого ѧ, у поступово формованому замінному подовженні голосних, отже й значній дистрибуції квантитативности наголошених вокалів. Ймовірно, тому́ стала довгота основою динамічного наголошування в цих говірках, викликаючи появу протиставлення наголошеність — ненаголошеність, дуже важливу для систем вокалізму та консонантизму говірок Полісся.

Вимагає пояснення ситуація, при якій цей тип наголошування не поширився на південь і не охопив усього українського діалектного простору. Цілком можливо, що поширення такого динамічного наголосу гальмували

---

[30] Бузук П. З історичної діалектології української мови. Говірка Луцької Євангелії XIV в. // Збірник Комісії для дослідження української мови.— К., 1931.— С. 127—128.

[31] Докладніше про це див.: Залеський А. М. З історії українського вокалізму // Мовознавство.— 1968.— № 5.— С. 26—27.

природні умови Полісся. Важливим гальмівним чинником могло бути сусідство з південного боку великого шляху міграцій[32]. Найімовірнішим здається припущення, що появу іншого типу наголошування, який стримав поширення поліського, міг викликати прихід майже на третину українського діалектного простору населення, що принесло зі собою уже сформований на іншій основі тип дефіналізованого динамічного наголосу, спільного для українських, словацьких і чеських говірок того часу: його сліди зберігаються й досі.

Ще К. Михальчук у статті „К вопросу об отвердении слогов в малорусском языке", написаній у зв'язку з працею В. О. Богородицького „Говор с. Сушки", твердив, що українські говори з уваги на м'якість приголосних і „піднебінних" голосних разом із словацькими та чеськоморавськими займали середину між групами північнослов'янських говорів, куди відносив російські, білоруські, польсько-кашубські та лужицько-полабські — з одного боку і групами полудневих слов'янських говорів, до яких зараховував сербо-хорватські, болгаро-македонські та словинсько-резанські,— з другого[33]. Порівняльне мовознавство виділяє, зрештою, ряд рис, що об'єднують саме ці три слов'янські мови та їх говори. Тож і спільно пережитий ними процес дефіналізації наголосу не мав би дивувати. А саме цю спільність засвідчують: чіткість ареалів парокситонуючих елементів діалектного мовлення (слів, граматичних форм) — репрезентантів різних рівнів мовлення; їх доєднування в напрямі крайнього південного заходу українського діалектного простору аж до зони постійного українського парокситонічного наголосу, що межує зі зоною такого ж наголосу в словацьких і чеських говірках[34].

В українській діалектології прийнято вважати постійний парокситонічний наголос однією з найважливіших ознак лемківського говору. Дослідники сучасної української літературної мови, історики мови та діалектологи вказували на випадки вживання наголосу на пенультимі як відхилення від літературно нормативних в окремих словосполуках, словах чи граматичних формах, намагаючись знайти для таких випадків часові та просторові координати. Але визначення часових координат ускладнювала обмежена кількість пам'яток із позначуваним наголошуванням слів або з їх зміненою структурою, яка могла б формуватися під впливом наголошування передостаннього складу (*подъ-подъте*), а також невизначеність територій їх поширення в українському діалектному просторі. Сьогодні, завдяки розвиткові української лінгвогеографії можна впевненіше, ніж досі, говорити про ареали явищ акцентуації, а також про тенденції,

---

[32] К о ц ь - Г р и г о р ч у к Л. Особливе українське діалектне утворення...— С. 296—316.

[33] Див.: Огляд наукових праць К. Михальчука / Подав Є. Т и м ч е н к о // Фільольогічний Збірник памяти К. Михальчука.— К., 1915.— С. 13. Може, варто б у цьому контексті звернути увагу на інформацію про похід Кия з частиною людей Щека на північ у сторону Прип'яті—Дніпра (Велесова книга. Легенди. Міти. Думи. Скрижалі буття українського народу. І тис. до нової доби — І тис. нової доби.— Київ, 7502 (1995).— С. 250, 252—255, а також 146—147).

[34] Термін „дефіналізація („рецесія") наголосу вживаємо тільки для позначення процесу переміщення наголосу, але не для позначення результату дефіналізації. Нахил до такого переміщення наголосу виявили в російському діалектному мовленні крайні західні говірки діалектного простору. Але у цьому просторі важко говорити про ядро явища та його периферію. (Див.: З а л и з н я к А. А. От праславянской акцентуации к русской.— М., 1985.— § 3.9—10. — С. 182—185 та ряд карт у розділі „Анализ ударения в некоторых важных звеньях старовеликорусской морфологической системы".)

які ведуть до їх формування чи занепаду. Тому й присвятимо елементам діалектного мовлення з наголосом на другому від кінця складі дещо більше уваги.

В Атласі української мови відбито різними засобами, відповідно до специфіки зібраного матеріалу, діалектні особливості наголошування слів, граматичних форм, а навіть цілих фрагментів іменникових і дієслівних парадигм. Серед карт АУМ немало таких, у яких наголос нанесено додатковими засобами картографування, особливо — ізоглосами (у широкому розумінні). На деяких тільки посередньо засвідчено специфіку наголошування складів у словах, як, наприклад, на картах про нейтралізацію опозицій (**и**) — (**е**) → [**и**] та (**о**) — (**у**) → [**у**] в ненаголошених складах чи на карті, де ареал прислівника *нáвстіж* з наголошеним початковим складом (згідно з законом О. Шахматова) досі межує в західнополіських говірках з ареалом сполуки *на всю́ стéжу* і т. ін.

Існують карти, повністю присвячені саме проблемам акцентуації, таким, як: збереження накореневого наголосу прикметників типу *вýзький, тíсний, вóгкий, лéгенький, бíленький* (карта № 131, т. II); наявність наголосу на других від кінця складах в окремих формах іменникових, займенникових і дієслівних парадигм, часто всупереч законам Фортунатова—де-Сосюра та Лера Сплавінського (*пúшу — пúшеш, рýка — рýки...*).

Спеціальна синтетична карта (№ 134, т. II), продовживши ареали на схід і південь, висвітлює до певної міри проблему українського діалектного парокситонічного наголосу. Її доповнює у випадках наголошування пенультими в іменникових парадигмах карта № 135 цього ж тому. Інформацію, що її несуть ці карти, варто б збагатити відомостями про ареали сполук, до складу яких входять енклітики (займенники *ми, ти, ня*); вербальні структури з енклітиками — *ходивєм, ходилихмо, ходилисьмо..*; частки *би* та відповідні вербальні енклітики *бись, бим, бих* (карти 104, 245, 247, 272). Не нанесено цих ареалів на додану карту з уваги на їх спорадичність або паралельне вживання таких енклітичних структур з іншими відповідними неенклітичними структурами. Досить виразним є тільки ареал частки *ся* (ще: *сі, сє, сьи...*), виявлений у сполуках ми *ся надіяли* та *ми ся здаé* (карта № 248, т. II; № 266, т. I). Його межа пролягає з північного сходу по лінії Червоноград—Могилів-Подільський і супроводиться далі з північно-східної та східної сторін острівними ареалами цього ж явища. Однак, парокситонічний наголос як наголос „стрункого цілого"[35] не послідовно виявлено в картографованому матеріалі. Наприклад, ні разу не відзначено наголосу *видíв ї* (питання Програми № 324), а наголос *порадúвся* (питання № 228) виявлено тільки в селах: Бартне, Кремпна (на території Польщі) та Якуб'ани, Хмельова, Нижній Комарик, Гавай, Жатківці — на Пряшівщині (Словаччина)*.

Зіставляючи карти АУМ, на яких різними засобами зображено ареали українського діалектного парокситонічного наголосу, не важко запримітити зв'язок між цими ареалами (слів, граматичних форм чи словосполук) та дійти до висновку, що існує чітко визначена зона українського діалектного парокситонічного наголошування, яка з північного сходу сягає

---

[35] Йдеться про „akcent zestrojowy" (T u r s k a H. Zagadnienia miejsca akcentu w języku polskim // Pamiętnik literacki.— Wrosław, 1950.— Rocz. 41, zesz. 2.— S. 466).

* Тут і далі перераховуємо тільки села, що ввійшли в сітку АУМ.

середньополіських говірок і східної частини волинсько-поліських, північних околиць Житомира, Білої Церкви — по р. Синюху. Межею з заходу та півдня є межа української етнічної території.

Територія постійного парокситонічного українського наголосу чергується у висунутих на південний захід українських говірках зі спільною у своєму основному обсязі для чеських, словацьких, українських і, частково, польських говірок територією ініціального наголосу. Щоб виявити його в українських говірках, довелося дослідити додатково матеріали АУМ (фонотеку, картотеку, польові записи експлораторами зв'язної мови), спостерігаючи за наголошуванням трискладових і більшескладових слів і сполук.

Мовний простір постійного українського парокситонічного наголосу збігається, як згадувалося вище, на заході своєю межею з границею української етнічної території, яку сьогодні важко визначити після виселення в 1947 р. українського населення Лемківщини з його рідних місць. Відомості про обсяг довоєнної Лемківщини в Польщі дає передусім „Мовний атлас давньої Лемківщини" З. Штібера[36], а також ряд праць, автори яких визначають границі лемківського говору (чи лемківських говірок)[37], беручи до уваги насамперед межі поширення парокситонічного постійного наголосу.

Підставою для виділення ареалу повної парокситонези уважаємо парокситонезу трискладових і більшескладових слів. Відповідно повна парокситонеза виявлена в ареалі, який включає села: Верхомля, Бартне, Кремпна (Польща), Нижні Репаші, Кружльов, Нижній Комарик, Руська Поруба, Матяшка (Словаччина). На пограниччі цього ареалу в селах Малий Липник, Якуб'яни, Хмельова, Гавай, Жатківці (Словаччина) в м. Шід та в с. Липовляни (Боснія) паракситонеза трискладових і більшескладових слів чергується з їх вільним наголошуванням.

Зображена на карті 134, т. II АУМ межа послідовної парокситонези двоскладових цілком збігається з тією межею, що її визначив у своїх працях В. Латта[38]. Цікаві спостереження В. Латти про шляхи дальшого поширення постійної парокситонези, про пасма ізоглос, що впираються у вододіли басейнів рік — своєрідні бар'єри для поширення парокситонічного наголосу — не ілюструються картами Атласу, бо не дають узагальнень, потрібних картам цього типу.

---

[36] Stieber Z. Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny.— Łódź, 1956—1964.— T. 1—7; ejusd. Wschodnia granica Łemków // Sprawozdania PAU.— 1935.— T. 40.

[37] Gerowský G. Jazyk Podkarpatské Rusi // Československá vlastivěda.— Díl 4. Jazyk.— Praha, 1934; Зілинський І. Питання про лемківсько-бойківську мовну границю // Lud słowiański.— Kraków, 1938.— T. 4, zesz. 1.— S. 75—101; Панькевич І. Лемківсько-бойківська границя в Чехословаччині // Літопис Бойківщини.— 1938.— P. 8, ч. 10.— С. 87—92; його ж. Українські говори Підкарпатської Русі та суміжних областей.— Прага, 1938.— Ч. 1.— С. 327—333; Латта В. П. Система наголосу українських говорів східної Словаччини // Українська діалектологія і ономастика.— К., 1964.— С. 108—123; Łukasik-Szulowska W., Rieger J., Wolnicz-Pawłowska E. Tendencja do stabilizacji akcentu w ukraińskich gwarach karpackich na wschód od Osławy i Laborca // Rozprawy Komisji językowej Łódzkiego towarzystwa naukowego.— 1989.— T. 35.— S. 117—119.— 8 map. Східну границю лемківського говору визначають і дослідники суміжних говорів.

[38] Латта В. П. Система наголосу...— С. 109—119; його ж. Из вокализма украинских говоров восточной Словакии // Науковий збірник Музею української культури в Свиднику.— Пряшів, 1965.— Т. 1.— Карта № 2.

Карта АУМ про українську діалектну парокситонезу свідчить, що лемківська парокситонеза — це не „фальшива, просто потворна акцентуація“, як висловився К. Ганкевич*, а що вона могла виникнути в українській мові закономірно спонтанно, незалежно від іншомовних впливів або тільки підтримана ними, бо на надто великій українській мовній території виявляються факти парокситонування окремих слів, їх груп та граматичних форм (паракситонеза займенникових конструкцій з прийменником типу *за нього, до неї* — літературна норма!). Майже вся територія, охоплена у другому томі АУМ (крім більшості поліських говірок, див. далі картосхему), позначена на карті різними графічними знаками (фігурами, штрихуваннями, ізоглосами, смугами) чорного кольору, і всі вони разом свідчать про те, що чим далі на південний захід, тим більше трапляється в говорах слів, груп слів, граматичних форм, яким, на відміну від решти української діалектної території, властивий наголос на другому складі від кінця[39].

Тому, що такий наголос притаманний і суміжним словацьким говіркам і, крім того, є визначальним для більшости польського мовного простору та для польської літературної мови, вкоренилася в діалектологічних працях думка про запозичення його в українські говірки Лемківщини саме з тих суміжних мов[40]. Не викликаючи застережень, вона знаходила вияв і підтримку в працях таких дослідників, як І. Панькевич[41] та З. Штібер[42].

І. Панькевич уважає, що лемківська парокситонеза запозичена з польської мови, бо впливи парокситонічного наголосу відбилися на структурі форм наказового способу (*бер, бéрме*) спочатку в пам'ятках Північної Лемківщини (XVI ст.), а тільки згодом — у пам'ятках Південної Лемківщини (XVII ст.)[43]. Цю думку, однак, можна вважати дискусійною, бо:

сам склад збережених і виявлених пам'яток і фіксацію в них таких форм наказового способу можна б уважати випадковими;

не завжди стабілізація наголосу повинна б супроводитися зміною структури слів, а перші пам'ятки з території Лемківщини не дають позначень наголосу;

для того, щоб під впливом дії тенденції до наголошування слів на пенультимі змінилася структура дієслів у формах наказового способу, був потрібний час. Навіть якщо прийняти XVI ст. за період, у якому вже визначився як явище український постійний парокситонічний наго-

---

* Див. далі.

[39] Юрій Шевельов, говорячи про галицизми в поетичних творах Лесі Українки, наводить як специфічно галицькі численні випадки вживання слів з наголосом на пенультимі (Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови.— Львів; Нью-Йорк, 1996.— С. 90—91).

[40] Ідея ця має вже понад столітню історію — див. хоча б: Hankiewicz Cl. Ein Beitrag...— S. 112; Verchratskij J. Ein weiterer Beitrag zur Betonung im Kleinrussischen // Archiv für slavische Philologie.— Bd. 3.— S. 384.

[41] Див. названі праці, а також: До питання генези українських лемківських говорів // Славянская филология.— М., 1958.— Т. 2.— С. 164—199.

[42] Stieber Z. Wpływ polski i słowacki na dialekt Łemków // Sprawozdania PAU.— T. 41.— S. 45—50 (przedruk: Stieber Z. Wpływ... // Świat językowy słowian.— Warszawa, 1974.— S. 474—479).

[43] Панькевич І. Нарис історії українських закарпатських говорів. Ч. 1. Фонетика // Acta universitatis Carolinae. 1. Philologia.— Praha, 1953.— T. 1.— S. 64.

лос у говірках Лемківщини, то цей час буде збігатися з таким же періодом у визначенні польського парокситонічного наголосу[44]. А в такому разі можна скоріше говорити про співдію у формуванні цього явища, ніж про польський вплив на його розвиток у говірках лемків.

Тим самим, не видається досить переконливою гіпотеза про переселення лемків із Сяніцької та Перемиської земель у XIV—XVI ст., особливо, якщо врахувати, що в українських говірках тих земель і досі зберігається рухомий наголос, а також якщо взяти до уваги факт, що переселенці-міґранти скоріше капсулюються для самозбереження, в тому числі й для збереження мови з її системою, ніж включаються активно в процес чужої мовотворчости. Зрештою, спостереження З. Штібера над способами поставання перехідних зон між українськими та польськими говірками свідчать: „Не маємо ж поза лемками ніде більше прикладу, щоб навіть найсильніший польський вплив на українські (автор тут і далі вживає термін „руські“ — **Л. К.-Г.**) говірки спричиняв стабілізацію наголосу, не руйнуючи водночас усієї української фонетичної системи. На Підляшші люди, які говорять уже більше на польський, ніж на український лад, зберігають ще український наголос (напр., *крова пасé с’я на лонце*); риса ця занепадає тільки тоді, коли українська говірка підлягає цілковитій полонізації [...]. Біля Сянока маємо шахівницю польських і українських сіл; ті другі піддалися дуже сильному польському впливові, а все ж прекрасно зберегли рухомий наголос“[45]. Що більше, у поліських говірках „уздовж східної границі в ряді окремих сіл виступають більш чи менш численні та глибокі впливи вільної та рухомої акцентуації білоруського або українського типу“[46].

„Розквіт“ польської парокситонези в діалектах і в писемній мові припадає на XVII—XVIII ст.[47] Якби визначальною була дія польського парокситонічного наголосу на формування відповідного українського, то вона мала б саме тоді особливо сприяти процесові парокситонізації в тих українських говірках, у яких польські впливи могли бути найактивнішими, тобто в говірках Наддністрянщини та Надсянщини. Однак вони не стали осередком українського постійного парокситонічного наголосу, а навпаки: і в польському[48], і в українському діалектному (а також літературному) мовленні на цьому їх пограниччі витворився засіб мовного самозахисту наголосу — збільшилася експіраторна сила наголошених складів. Дещо збільшена тут, у порівнянні зі суміжними північними та східними говірками, дистрибуція парокситонічного наголошування зумов-

---

[44] Topolińska Z. Z historii akcentu polskiego od wieku XVI do dziś.— Wrosław; Warszawa; Kraków, 1961.— S. 27, 42.

[45] Stieber Z. Sposoby postawania. Słowiańskich gwar przejściowych // Prace Komisji językowej PAN.— N 27.— Kraków, 1938.— S. 17.

[46] Topolińska Z. Z historii...— S. 17.

[47] Ibid.— S. 43.

[48] На це явище звернув увагу З. Штібер (Sposoby powstawania...— S. 4), говорячи про наявність у говірках польських сіл під м. Комарном сильного експіраторного наголосу та пов’язаного з ним звуження ненаголошених **о**, **е**. А ще до нього, спеціально досліджуючи мову поляків у Східній Галичині, зауважив Т. Лер-Сплавінський, що поляки — мешканці „східних околиць“ (kresów wshodnich), „на відміну від варшавських чи краківських поляків, дуже сильно виділяють кожен наголошений голосний набагато більшою, ніж в інших голосних, силою видиху, тривалістю та висотою тону“. (На жаль, спостереження Т. Лер-Сплавінського над специфікою наголошування в польських говірках не торкнулася водночас українського мовного простору) Див.: Lehr T. O mowie polaków w Galicji Wschodniej... // Język polski.— Kraków, 1914.— Rocz. 2, zesz. 2 i 3.— S. 41—42.

лена частковим збереженням на цій території архаїчних з'єднань і сполук (*взя́в'єм, да́й ми* і т. ін.), як і в польській мові, а також деяких лексем з польським акцентуаційним оформленням типу: *професо́ри, докто́ри, пуля́рес* тощо. Натомість обсяг і частота вживання діалектного наголосу на пенультимі дуже значні в говірках Закарпаття, хоч важко говорити про польські впливи на ці говірки.

Карти та додаткові матеріали АУМ дають підстави сумніватися і в визначальності ролі словацьких говірок у процесі становлення постійного діалектного наголосу на другому від кінця складі слова: надто велика зона наголосу на пенультимі в українському мовному просторі, надто взаємопов'язані її ареали, серед яких ареал постійного парокситонічного наголосу — ядро зони виявляє поступово нагромаджену в зоні максимальну концентрацію цього явища. Крім того, цей ареал входить у єдину смугу постійного парокситонічного наголосу поряд з відповідними словацьким та чеським ареалами і характеризується такими ж внутрішніми процесами, як і ті, що здійснюються в них[49]. Це ставить український сталий парокситонічний наголос скоріше в рівнорядне, ніж у підпорядковане становище супроти такого ж наголосу словацьких і чеських говірок.

Зона, де, на відміну від решти українського мовного простору, зберігається парокситонічний наголос граматичних форм та окремих слів, охоплює майже, як мовилося вище, всю територію другого тому АУМ і незначну (подільську) територію першого тому. На спеціальних картах II т., про які згадувалося (№ 134 та 135 позначено її обсяг чорним або близьким до чорного кольорами, тобто окремі ареали слів і граматичних форм, які виявлено в зоні, зображено в АУМ чорними або сірими полями, смугами різних напрямків, штрихуваннями та ізоглосами.

Найбільший серед ареалів зони — ареал наголосу на пенультимі в прийменникових формах займенника (*до ньо́го* чи *до не́го, від не́ї...*). Хоч численні випадки вживання таких сполук трапляються далеко поза межами зони, хоч вони перестали бути виключно діалектними, все ж у зоні фіксуються найкомпактніше. Північно-східна межа ареалу охоплює західну частину полісько-волинських говірок і проходить на північ від Звягеля, Житомира, Бердичева до р. Синюхи, яка відмежовує ареал явища зі східної сторони. Простягаючись на південний захід, ареал охоплює всю, виділену межовою ізоглосою від півночі та сходу, діалектну територію, включно з лемківськими говірками. До цього ареалу доєднується, також зорієнтований на південний захід, ареал парокситонічного наголошування присвійних займенників (*мо́го, тво́го...*). Він трохи менший та точніше обмежений з північно-східної сторони на лінії: Шацьк—Луцьк—Звягель—Житомир—Бердичів. У цьому ж напрямі підключається виразний, хоч і менший від займенникових, ареал дієслівної парокситонези (*хо́дджу, про́шу, но́шу, бу́ду, пі́ду, не́сли, взя́ли...*)[50], що охоплює обшир

---

[49] R o m p o r t l M. Zur Akzentstabilisierung in den westslawischen Sprachen // Zeitschhrift für Slawistik.— Berlin, 1958.— Bd. 3, H. 1—5.— S. 8—25; Л а т т а В. П. Система наголосу...— С. 109—116.

[50] Див. ще: З а к р е в с ь к а Я. В. Система особових форм дієслова в західних говорах української мови, теперішній час // Українська лінгвістична географія.— К., 1966.— С. 122—123, карти № 1—3; В и н н и ц ь к и й В. М. Парокситонічна акцентуація дієслів (на матеріалі поетичного мовлення І. Франка) // Мовознавство.— 1980.— № 5.— С. 14—23.

Картосхема

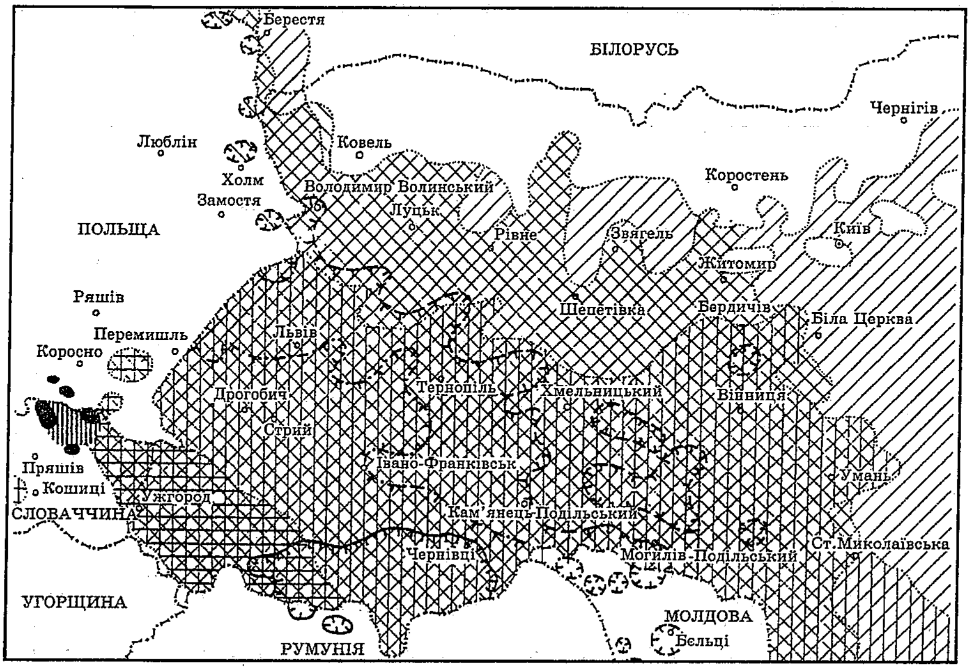

Українська діалектологічна парокситонеза

Умовні позначення:

- повна парокситонеза (отже, двоскладових, трискладових і більше-складових слів)
- парокситонеза двоскладових слів: ба́тіг, ко́вал' (ко́вач), о́брус, йе́ден, бо́лит...
- постійна парокситонеза в деяких парадигмах во́уци, гри́би, во́лом...
- те́л'а, те́л'ім..., ло́ш'е, ло́ш'ім...
- тру́на, тру́мна...
- коче́рга, коц'у́ба...
- парокситонеза дієслівних форм: хо́джу, про́шу, бу́ду, пі́ду
- парокситонеза займенників: мо́го, тво́го
- парокситонеза займенникових слів: до ме́не, до не́йі...

від північно-східної сторони околиць Червонограда, верхів'їв Південного Бугу, м. Бердичева, м. Білої Церкви аж до р. Синюхи. Парокситонічний наголос дієслів *сúджу, стóю*... обмежується, в основному, карпатськими говірками. До цих ареалів доєднуються не завжди досить чіткі ареали з'єднань і сполук з енклітиками, про що говорилося вище. Їх крайня межа на північному сході пролягає по лінії Холм—Червоноград—Тернопіль—Хмельницький—Могилів-Подільський. На ці ареали нанесено на карті ізоглоси деяких, виявлених у матеріалах АУМ, іменників з наголосом на пенультимі, таких, як *кочéрга, коцюба, трýна, трýно*... Дедалі в сторону північного заходу накладаються ще ареали інших іменників та їх граматичних форм, навіть цілих уривків іменникових парадигм. Виділяється також ареал форм наказового способу дієслів (*пойм — пóйме:* в односкладовості форми деяких із них вбачають довготривалу дію парокситонічного наголошування див. раніше). На доданій карті відбито й площу постійної парокситонези трискладових і двоскладових слів. За умов такого послідовного накладання ареалів відзначали дослідники існування змішаних діалектних територій, де постійний парокситонічний наголос чергується з рухомим (між Ославою і Солінкою[51], між Лабірцем і Ужем)[52].

Усі зображені на картах ареали часткової парокситонези виразно тяжіють до спільного осередку — ареалу лемківських говірок з їх постійним парокситонічним наголосом, що й засвідчує спільну основу їх існування. Цієї основи можна шукати в глибокій давнині, можна дошукуватись в контактах, а навіть впливах сусідніх мов, чого не підтверджує, однак, український діалектний матеріал. Найімовірнішою здається нам думка про існування в минулому спільної, особливо для чехів, словаків та українців, тенденції до фіксування наголосу на другому складі з кінця слова на певній єдиній території на початковій стадії розвитку. Далі ця тенденція по-різному реалізувалася та закріплювалася як явище у західнослов'янських мовах.

У цьому контексті актуалізується гіпотеза Т. Лер-Сплавінського. (De la stabilisation de l'accent dans les langues slaves de l' Ouest // Revue des études slaves.— 1923.— T. 3.— S. 185—188) про те, що окремі чеські та словацькі говори, у яких досі трапляється наголос на пенультимі, зберегли давній стан, властивий у минулому всім слов'янським мовам, які сьогодні фіксують ініціальне наголошення. У чеській та словацькій літературних мовах парокситонічний наголос переродився в ініціальний завдяки фіксуванню побічного початкового наголошення.

На відміну від цих мов, польська мова завдячує існування свого парокситонічного наголосу переродженню початкового наголосу, який падав у минулому на початковий склад багатоскладових слів. Тим самим, парокситонічний наголос чеської та словацької мов був давнішим від парокситонічного наголосу польської мови, тож не міг бути запозиченим з польської.

---

[51] Див. Łukasik-Szulowska W., Rieger J., Wolnicz-Pawłowska E. Tendencja...; Rieger J. Teoretyczne i metodologiczne problemy dialektologii // Другий міжнародний конгрес україністів. Доповіді і повідомлення. Мовознавство.— Львів, 1993.— С. 107.

[52] Панькевич І. Українські говори...— С. 327—328 (відомості до історії питання); Латта В. П. Система наголосу...

Структура зони, конфіґурація й розмір її ареалів, головне ж — характер зображуваних тими ареалами явищ, здатні засвідчувати не тільки сучасний стан існування в мовному просторі українського — часткового чи повного — парокситонічного наголошування, але й висвітлювати до певної міри шлях його розвитку та перспективу існування. Сьогодні вони вказують на занепад цього, у минулому дуже поширеного в українських діалектах, явища. Зробимо спробу пояснити це послідовністю збереження ареалів. Найконсервативніші з них займенникові, бо передусім наголос „тримає" ці семантично не визначені слова, що взагалі стійкіші від інших частин мови[53]. Збереженню відносно великих та виразних ареалів дієслівного парокситонічного наголосу могла сприяти роль дієслів у мові, їх тісні граматичні (морфологічні, синтаксичні) й семантичні зв'язки з іншими словами в реченнях та відповідно усталений інтонаційний рисунок речень. Ареали парокситонічного наголосу в з'єднаннях і сполуках, а також у частинах рудиментарних іменникових парадигм — явний продукт відступу явища. Про цей факт свідчить і не надто стабільна сьогодні ситуація всередині самого ядра зони українського діалектного парокситонічного наголосу.

Можна припускати, що процес стверджування динамічного наголосу з кульмінацією на другому від кінця складі супроводився деяким збільшенням експіраторної сили наголошеного складу. Таке припущення можливе з уваги на те, що: на території, яку займає, навіть на найвіддаленішій від центру периферії (крім хіба, Гуцульщини з її ûі), немає ні дифтонгічних, ні дифтонгоїдних звуків — голосних у наголошених складах, в т. ч. й нових закритих; отже, не довгота наголошених голосних, а певне пришвидшення темпу мовлення, яке звичайно супроводжується посиленням експірації наголошених складів, лежить у основі такої акцентуації. Крім того, саме в її обширі витворився тип наголошування, властивий польсько-українському пограниччю, з особливим підсиленням експірації в наголошених складах та послабленням — у ненаголошених; предиспозиції для його існування треба б шукати хіба в попередньому типі наголошування.

Досі вже двічі згадувано тут про той „новий" тип синтагматичної акцентуації: вперше тоді, коли наводилися погляди Т. Лер-Сплавінського та І. Зілинського на специфіку його поширення; вдруге, коли йшла мова про гіперичне підсилення наголосу як вияв мовного захисту акцентуаційної своєрідності і з боку польських, і з боку українських говірок (Т. Лер, З. Штібер та інші).

Імпульси експірації збільшують не тільки наголосову силу акцентованих голосних, що організують ці склади, і зменшують, аж до звуження, а то й редукції — ненаголошених. Дуже важливою рисою діалектної території, на якій здійснюються ці процеси, є саме пришвидшення темпу мовлення[54]. Швидкість мовлення при збільшенні видихової сили та підвищенні тону наголошених складів і водночас скороченні часу тривання і

---

[53] Див. хоча б: Жирмунский В. М. Национальный язык и социальные диалекты.— Ленинград, 1936.— С. 23.

[54] Про швидку одноманітну мову галичан на відміну від повільної, барвистої, дзвінкої мови на Сході України згадує Ю. Шевельов, наводячи спостереження Н. Романович-Ткаченко в повісті „Манівцями". (Шевельов Ю. Внесок Галичини...— С. 65).

наголошених, і ненаголошених — усе це сприймається стороннім слухачем майже як сварка мовців. Чи ж не саме в пришвидшеному темпі мовлення треба б шукати причини не залежної від наголосу зміни **о**, **е** > **і** в нових закритих складах на значній території польсько-українського суміжжя, просторі, досить впливовому для українського мовного континууму з уваги на існування тут двох великих мовотворчих ядер — волинсько-поліського (говірок околиць Володимира-Волинського) та наддністрянського (говірок Львівщини). Таку гіпотезу підтверджують матеріали другого тому АУМ і спостереження дослідників над монофтонгізацією дифтонгічних звуків при швидшому темпі мовлення в говірках Полісся[55]. Цілком можливо, що деяке, хоч і значно менше, ніж у названих вище говірках заходу, пришвидшення темпу мовлення сприяло монофтонгізації дифтонгів у карпатському ареалі, а факт їх існування підтверджують спостереження дослідників у ділянці історичної та сучасної діалектологій[56].

У межах ареалу значного збільшення темпу мовлення та пов'язаних з ним явищ найслабшим щодо експіраторної сили є той склад, що наступає безпосередньо після наголошеного та побічнонаголошеного складів. Переднаголошений **е** вимовляється в прикордонних (надсянських) говірках як **і** або як **и**. Післянаголошений голосний дає в цій смузі: дуже короткий звук невиразної артикуляції [ə]. На околицях ареалу він прояснюється в [и] або в нуль звука. На суміжних територіях, у говірках з більш-менш рівномірним розподілом між складами наголосової сили, йому відповідають звуки [е], [е^{и}], а в мішаних говірках також нуль звука. Повна редукція голосних у ненаголошених складах — це, отже, радше явище периферії ареалу. Причому згадана редукція менше поширена в складах, які виступають після побічнонаголошених, ніж у складах після головного наголосу. На основі зіставлення матеріалів АУМ можна прийти до висновку, що в більшості полісько-волинських і полісько-надбузьких говірок побічнонаголошений склад або зовсім не виділяється, або виділяється дуже слабо. Чим далі на південь, тим більшою наголосовою силою наділений побічнонаголошений склад, тим більші можливості часткової чи повної редукції голосного в наступному складі в межах досліджуваного обширу.

Вивчення матеріалів АУМ дало можливість уперше визначити західну межу дії вокальної асиміляції, витвореної на основі майже рівномірного розподілу між складами наголосової сили при незначному збільшенні сили видиху в наголошеному складі (вище наведено відомості про вертикальний поділ території другого тому АУМ). Дослідження усіх трьох, виділених при вертикальному поділі, зон градації видихової сили дає підстави зробити висновок про те, що українській мові властива одна (Ф. Жилко), а дві причини нейтралізації опозицій (**о**) — (**у**) та (**и**) — (**е**) й підвищення **о**, **е** в ненаголошених складах[57]: одна зумовлює, завдяки рівномірнішому розподілові експірації, часткову нейтралізацію асиміля-

---

[55] Курило О. До характеристики...— С. 17 та ін.

[56] Докладніше див.: Дзендзелівський Й. Іван Панькевич як діалектолог // Науковий збірник Музею української культури в Свиднику.— Пряшів, 1969.— Том 4, кн. 1.

[57] Подібну думку висловив І. Зілинський у праці „Opis fonetyczny języka ukraińskiego" (с. 38, 40).

тивного типу, а друга веде — при збільшенні темпу мовлення та підсиленні видиху на наголошеному складі — до повної нейтралізації цих опозицій.

Існують в українському діалектному просторі такі явища, як *вокальна асиміляція, вокальна гармонія* та *акомодація голосних*, що не залежать від місця наголосу в слові. Уважаємо, що ці явища, як і, відповідно, терміни, треба розмежовувати: переважно терміни *вокальна асиміляція* та *гармонія голосних* (чи *вокальна гармонія*) сприймалися як синоніми (О. Курило, І. Зілинський, А. Залеський та інші).

Вокальною асиміляцією вважаємо артикуляційне уподібнення голосного одного складу до голосного найближчого — попереднього чи наступного,— маючи на увазі тільки один ступінь такого уподібнення. За умов дії сингармонізму[58], коли й інші склади слова уподібнюються один до одного в ланцюговому плані, говоритимемо про *вокальну гармонію*, виділяючи територію такого уподібнення за ланцюговою зміною голосних у трьохскладових і більшескладових словах і згодом враховуючи випадки вживання в цьому ж обширі подібно модифікованих голосних у двоскладових словах.

Під *акомодацією голосних* розуміємо їх уподібнення в звуковій реалізації сусіднім приголосним чи нескладовим голосним. Умовність цих термінів — очевидна. Але їх розмежування дозволяє визначити території поширення відповідних явищ, а ці ареали не завжди збігаються.

Вокальна гармонія властива південно-західній частині карпатських говірок і виявляється в ланцюговому реґресивному звуженні й закритості **о**, **е**: [ô], [ê] (*вôрôбêц', ôтêц'*...). Визначено два осередки дії цього явища. Йому сприяє замкнутість кінцевого складу слова, а також млявість експіраторного вияву наголосової сили, зокрема, в говірках Закарпаття[59].

Реґресивні асиміляція та гармонія голосних, реґресивний характер акомодаційних змін — усі вони найімовірніше зумовлені специфікою кінцевого складу слова, яку варто б детальніше дослідити[60]. Це тим важливіше, що, як показують наші спостереження, інтонаційною особливістю говірок Середнього Полісся (с. Озерани, Букча, Лемешевичі...) та говірок Бойківщини, Покуття, Гуцульщини, Закарпаття при загальній мелодійності мовлення та відносно (особливо на Поліссі) млявому видиховому наголошуванні голосних є протягування голосного в кінцевих складах із обниженням тону в другій фазі артикуляції. Отже, для архаїчних українських говірок характерна не тільки неоднакова реалізація голосних у наголошених і ненаголошених складах. Поряд із вивченням їх специфіки необхідно дослідити особливості голосних у закритому та відкритому

---

[58] W i j k W. v a n. Zum urslawischen sIgenannten Synharmonismus der Sieben // Linguistica Slovaca.— 3 (1941).— S. 41—48. „[...] сингармонізм справді надбудова над сеґментною одиницею,— читаємо в статті В. Виноградова та О. Реформатського „Сингармонизм, ударение и просодия слова" (Вопросы языкознания.— 1969.— № 1),— надбудова не випадкова, зумовлена не просто асиміляцією (всім мовам знана асиміляція, але далеко не всім — сингармонізм), а певними фонограматичними особливостями мовної системи".

[59] Б р о х О. Угрорусское наречие...— С. 19.

[60] На таку потребу вказував ще О. Брок (Zum Kleinrussischen in Ungarn // Archiv für slavische Philologie.— Т. 17.— S. 333—334, а також І. Верхратський (Ein weiterer Beitrag...— S. 386).

кінцевих складах, а також детальніше виявити сферу впливу цих голосних на артикуляцію вокалів попередніх складів слів.

Говорячи про акомодацію голосних, порушуємо водночас цілий ряд питань, пов'язаних із особливостями часткових фонемних структур.

Акомодаційні зміни голосних здійснюються по-різному на різних територіях. Найбільше цих змін відбувається при співучасті сусідніх — попередніх чи наступних — м'яких приголосних. На артикуляцію голосних може мати вплив сусідство губних приголосних, сусідство сонорних, **й, н**, а також нескладових **і** та **ў**; третину південно-західних говорів займають наслідки акомодаційних процесів, що привели до зміни **а, ѧ** після м'яких приголосних та **й, у, е, и, і**; значну частину (говірки Полісся) — наслідки змін **ѣ**, а також **е** в нових закритих складах, які були пов'язані з м'якістю попередніх приголосних.

Слід відзначити, що, всупереч твердженням деяких дослідників (К. Дейна та інших), існує в південно-західних говорах можливість вимови **и** після м'якого приголосного, яку спостерігаємо в говірках Наддністрянщини, Західного Поділля, Гуцульщини, частково — Покуття й Буковини на території рефлексації давніх **ѧ, а** як **[и...е]** після м'яких приголосних **і й** та на території м'якости **к, х** перед рефлексами **и** (< **ы**) **[и...е]**. На жаль, неточні записи не дали змоги визначити на картах АУМ чітких ареалів такої м'якости (після **к, х**). Її приблизна межа нагадує ареал значного збільшення темпу мовлення та екпіраторної сили наголошених складів (*'к'енуў, 'к'инуў, 'оріх'и...*).

Акомодаційне звуження **о, е** перед складами з м'якими приголосними, **й, і, ў** тісно пов'язане з гармонією голосних: основна територія такого звуження збігається з основною територією гармонії голосних. Досьогочасні дослідження цього явища стосуються звичайно лише закарпатських говірок[61]. Згадує про можливість такої реґресивної вокальної акомодації в наддністрянських говірках Я. Янів[62]. На основі картотеки АУМ, враховуючи біля 50 відповідей на питання Програми, а також магнітофонні записи з території Наддністрянщини та Бойківщини, ми мали змогу визначити межі ще одного значного ареалу такого звуження. Умовно називатимемо цей ареал „галицьким". У його центрі, який саме й творять говірки околиць Галича, виявлено звуження **е** перед складами з м'якими та пом'якшеними приголосними: *ôтêц', тêст', рубêл', двêр'і*. Саме таке звуження характерне для ряду говірок, що розташовані на схід і північний захід від Галича, як говірки сіл Заставче та Велика Пливуча — у верхів'ях Стрипи. Воно властиве й окремим говіркам на південь ареалу (Велика Кам'янка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл., Балинці Снятинського р-ну Чернівецької обл., Суходіл Рожнятинського р-ну та Грабівка Калуського р-ну Івано-Франківської обл.). Між закарпатським і галицьким ареалами відзначено це явище і в говірці с. Лисовичі Стрийського р-ну Львівської обл.

Ніби продовженням закарпатського ареалу вокальної акомодації є розкинуті острівці її проявів у селах: Зелена Верховинського району Івано-Франківської обл. та Поляни, що в Польщі.

---

[61] Особлива заслуга в виявленні акомодаційних змін належить О. Брокові (Угрорусское наречие...)

[62] Janów J. Gwara małoruska...— S. 54.

Симптоматично, що саме м'якість чи пом'якшення приголосних як передумова звуження попереднього **е** є найпоширенішою серед інших передумов такого звуження голосного. Ареал звуження **е** перед цими приголосними обрамлює, особливо з північної та північно-східної сторін, ядро закарпатського ареалу акомодації голосних. Лише невеличка територія з межами Рибник—Горів—Тисів—Коростів знаменує виступ у східному напрямі ареалу звуження **о** перед складом з **у**: *хôд͡жу, вôд͡жу, навôду, гôлубка* і т. ін. Тенденція до звуження **е** виявляється і в структурі *дêўйат'* (записано ще: *деᶦўйат', дийўйат'*), що, як і звуження **е** перед м'яким приголосним, є ознакою окремого ареалу (пор. „галицький ареал“ та записи **ê** в цій структурі в говірках Пряшівщини).

Уже ці спостереження повинні б спрямувати увагу дослідників на вивчення різних виявів акомодаційних процесів у сфері голосних (не тільки названих тут), пов'язаних із м'якістю приголосних. При тому слід буде визначити шляхи взаємодії акцентуаційних факторів, які спричиняють акомодаційні зміни реґресивного чи проґресивного типів.

Акомодаційні зміни голосних під впливом сусідніх губних приголосних — окрема проблема[63]. Спеціально дібраний матеріал здатний додати нові думки до дискусії про можливість втягати рефлекси **ы** після губних у процес рефлексації **о, е** в нових закритих складах. Цю проблему на сучасному етапі треба, мабуть, розв'язувати комплексно, враховуючи не тільки фонологічні (і ті, що бралися до уваги, і такі, яких не враховано досі), але й акцентуаційні та морфологічні риси досліджуваних говірок.

Деякий матеріал для вивчення просодичних особливостей говірок мали б дати праці музикологів, а також дослідження суміжних з українськими білоруських, російських, румунських, молдавських, угорських, словацьких і чеських говірок. Потрібне експериментальне вивчення мелодики говірок: мішаних і перехідних діалектних зон (маємо на увазі контакти української мови з мовами колоністів-поляків у Житомирщині та Тернопільщині, чехів — на Волині і т. ін.); зіставлення мелодичного рисунку говірок українських Карпат з мелодичним рисунком говірок Полісся.

Рівень розвитку лінгвогеографії дав можливість не тільки повніше виявити та докладніше, ніж досі, локалізувати різні типи української діалектної синтагматичної акцентуації, але й гіпотетично відтворити послідовність їх формування та нашаровування в українському діалектному просторі, визначити стратиграфію ареалів українських діалектних акцентуаційних систем.

Найдавнішим слід було б уважати той тип синтагматичної акцентуації, який властивий середньополіським говіркам. Кульмінативний характер рухомого динамічного наголосу витворився тут завдяки збільшенню довготи тривання наголошеного голосного та напруги при його артикуляції, що й спричинило появу різкого протиставлення наголошеність — нена-

---

[63] Вони здавна були в полі зору діалектологів. Із сучасних дослідників див.: Б е в з е н к о С. П. Лабіалізоване **ы (и)** в говорах Закарпаття (До питання про характер старовинного слов'янського **ы**) // Наукові записки Ужгородського державного університету. Т. 14. Діалектологічний збірник.— Львів, 1955; Н а з а р о в а Т. В. Фонеми **и (у) — і** в деяких середньополіських говірках // Дослідження з мовознавства.— К., 1962.— С. 110—111; ї ї ж. Деякі фонетичні гіперизми в говірках нижньої Прип'яті // Діалектологічний бюлетень.— 1962.— Вип. 8.— С. 18—30; Г р и ц е н к о П. Простір і час у лінгвістичній географії // Проблеми сучасної ареалогії.— С. 105—106.

голошеність і виникнення дифтонгічних та дифтонгоїдних звуків. Процес поширення монотонічного динамічного наголосу, сформованого на основі квантитативности, загальмували і мовні, і позамовні чинники.

Можна припускати, що розвиток монотонічного динамічного наголосу на більшій частині українського діалектного простору проходив, врівноважуючи квантитативні різниці між наголошеними та ненаголошеними складами, у двох напрямах:

— у сторону витворення рухомого наголосу з допомогою незначного збільшення наголосової сили (квантитативности, міри експірації, висоти тону, напруги...) наголошених складів, власне такого збільшення, завдяки якому наголошений склад координує, а не підпорядковує ненаголошені склади;

— у сторону дефіналізації наголосу і його закріплення на другому від кінця складі слова при також незначному збільшенні видихової сили наголошених складів.

Перший із двох названих типів синтагматичної акцентуації опанував більшість українського діалектного простору та поступово витісняє той тип, якому властиве парокситонічне наголошування. Голосні у складах тут чисті, за винятком ненаголошеного **е**, що вимовляється як [**е**^{и} **и**^{е}], а також **о** з незначним наближенням до **у** перед складами з наголошеними **у** та **і**. На його території не поглушуються дзвінкі приголосні перед глухими ні всередині слів, ні на їх зіткненні (sandhi).

Монотонічний динамічний наголос на пенультимі був властивий у минулому значній частині української діалектної території, що сягала на півночі майже по Прип'ять, а на сході охоплювала Поділля. Ареали його сучасних виявів у граматичних формах та в окремих лексемах і словосполуках засвідчують його поступовий занепад. Не виключено, що саме парокситонічний наголос сприяв збереженню вимови глухих голосних у кінці слів у ряді бойківських і закарпатських говірок і загальмував розвиток процесу ікавізму в більшості закарпатських, а також, частково ([**и**^{і}] з **о** в нових закритих складах) — у гуцульських говірках.

Обшир, що його охоплює дія наголосу на пенультимі, не однорідний: з північного сходу наступає на нього рухомий наголос. Тому, що довгота наголошених складів не пропала безслідно, вона, хоч і позбавлена напруги артикуляції, властивої поліським (зокрема середнього Полісся) говіркам, нагадує про себе обниженням у вимові голосних, особливо середнього піднесення переднього ряду, що властиве деяким південно-західним говорам, крім бойківського, закарпатського та лемківського й, частково, буковинського, а в гуцульському та, подекуди, покутському говорах зумовлює якісні зміни в системах наголошеного вокалізму (*са́ла* — „села", *виле́кий* — „великий"...). Подібний до гуцульського характер вимови наголошених **е**, **и** мають polісько-волинські говірки, але це явище, що зустрічаються в центрі занепалого мовотворчого ядра, як згадувалося, втратило тут свою мотивацію.

На західну частину обширу, що його займав тип наголошування на пенультимі, але вже більшою чи меншою мірою розкладений типом синтагматичної акцентуації з рухомим наголосом, накладається найновіший (порівняно) тип акцентуації з гіперично збільшеною на польсько-українському суміжжі видиховою силою наголошених складів і, відповідно, пришвидшенням темпу мовлення, що також приводить до якісних змін у

системах ненаголошеного вокалізму. Подібні явища спостерігаємо в українських говірках колонізованої поляками частини Житомирщини та зрідка — в говірках українських сіл, що були серед польських колоній на Тернопільщині. (Всюди супроводить ці явища дія sandhi.)

Пришвидшений темп мовлення, нерівномірний розподіл між складами видихової сили та нахил до пароксітонування слів і граматичних форм властиві й „галицькому" варіантові українського літературного мовлення.

Lidiya **KOTS'-HRYHORCHUK**

THE LINGUO-GEOGRAPHICAL ASPECT OF UKRAINIAN SYNTAGMATIC ACCENTUATION

Studying dialectal accentuation systems in connection with the development of Ukrainian linguistic geography is quite topical. It might provide us with an understanding of a number of phonetic (phonological), morphological, word-building and lexical tendencies and phenomena in the Ukrainian dialectal speech. The peculiarities of the systems and their localization have been defined, the hypothetical stratigraphy of their areals has been put forward. At the same time a new vision of the existence of the Ukrainian paroxytone accent is suggested.

Кирило ГАЛАС

ДО ПРОБЛЕМИ ЗВУКОСПОЛУЧЕННЯ *SKI

Аналізуючи „майбутні українські риси в староруських пам'ятках (до XIV ст.)", Л. Булаховський не міг оминути не вияснeного донині (з точки зору історії) звукосполучення **[ski]**, наявного в таких словах, як *скіпка, скіпати, оскіпище*. Це звукосполучення є продовженням давнього руського комплексу **[скѣ]**, засвідченого Іпатіївським списком літопису (у словах *оскѣпъ, оскѣпище, скѣпание*) та „Словом о полку Ігоревім" (*поскѣпани**)[1]. Л. Булаховський тут реаґує на точку зору М. Дурново, висловлену 1926 р.[2] М. Дурново, розглядаючи звукосполучення **[sk]** на початку ряду слів, висунув припущення про існування якогось давнього південноруського фонетичного закону, що стосувався нібито лише наявного на початку слів індоєвропейського звукосполучення **[*sk]** у позиції перед слов'янськими голосними переднього ряду, причому такими, що виникли з дифтонга **[*oi]**. За його уявленнями, це індоєвропейське початковослівне **[*sk]** у позиції перед рефлексом дифтонга **[*oi]** має нібито на українському та білоруському ґрунті таку рефлексацію, якої немає на ґрунті великоруському. Для арґументації цієї своєї думки він навів російські слова *щепать, щепка*, у яких немає **[sk]** на відміну від українських слів *скіпати, скіпка* та давньоруських *скѣпание, оскѣпъ, оскѣпище, поскѣпани*.

Л. Булаховський цілком слушно наголосив, що М. Дурново „свою думку [...] примушений був базувати на досить непевних фактах"[3]. Та погляд на цю справу самого Л. Булаховського, на жаль, не становить собою чогось, що заслуговувало б на більшу довіру. „Мені,— пише він,— здається такий закон малоімовірним уже хоча б тому, що дуже сумнівним є збереження в будь-якій мовній галузі слов'янства дуже давньої окремої рефлексації приголосних, бо останні дуже здавна підлягали, як про це свідчать усі інші слов'янські мови, при двох перших палаталізаціях велярних приголосних однаковій рефлексації"[4].

---

* Зауважимо, що в „Слові" — *поскепаны*.

[1] Булаховський Л. А. Питання походження української мови // Вибрані праці: У 5 т. — К., 1977.— Т. 2: Українська мова.— С. 71—72.

[2] Durnovo N. Le traitement de *sk dans les langues slaves //Revue des études slaves.— 1926.— T. 6.— S. 216—223.

[3] Булаховський Л. А. Питання походження...— Т. 1.— С. 71—72.

[4] Там само.— С. 71.

Сумнів Л. Булаховського щодо можливости збереження на білоруській та українській мовній території якоїсь особливої, окремої рефлексації, відмінної від того, що засвідчують усі слов'янські мови, абсолютно виправданий. Зазначивши, що в арґументації М. Дурново „увесь тягар доказу падає власне на один тільки корінь ***skoip-**; цього ж, звичайно, мало, щоб бути певним, що йдеться справді про закон, а не про щось інше [...]", Л. Булаховський звертає увагу на те, що „українське відгалуження цього ж кореня *прищепити* звучить із **щ**, а не з гіпотетичним (за „законом") **ск**". Тому його точка зору щодо цього така: „Скоріше, отже, відповідні слова відбивають ізольовані факти старих контамінацій, але, дійсно, характеристичних саме для давніх південноруських говірок. Не настоюючи на абсолютній вірності конкретних пояснень, як імовірне припущення можна прийняти, наприклад, що засвідчені південноруськими пам'ятками форми з початковим **ск**, предки сучасних українських *скіпати, прискіпатися* і под., завдячують своє **ск** впливу дієслівного кореня **скоп-** (пор рос. *скопить, оскоплять* і под.), пізніше майже зовсім зниклого [...]"[5].

Попри дипломатично-обережний спосіб викладу, такий характерний для Л. Булаховського, не можна погодитися з ним саме щодо припущення про контамінацію.

Не порушуючи тут випадків із звуковим комплексом [šč] — *прищепити* і т. ін., зауважимо, що даремно Л. Булаховський не навів досить великого гнізда слів із [**sk**] — *скіпити, прискіпа, прискіпити, перескіпити, заскіпити, скіплений, прискіплений, перескіплений, поскіплений, заскіплений, скіпати, скіпка, скіпочка, поскіпати, поскіпаний* тощо, які вживаються надзвичайно інтенсивно в говірках української мови, причому в тих (зокрема закарпатських), у яких і не знають форм *щепити, щепа, щеплення, прищепити* і под. Наявність останніх у певних українських говірках та в літературному вжитку, видно, потребує ще пояснень. Що ж до форм із [**ski**], то вони цілком закономірні й зовсім не зумовлені якоюсь контамінацією з дієсловами *скопити, оскопляти* — тут і Г. Ільїнський, і Л. Булаховський, що із схваленням повторює тільки думку Ільїнського, явно помилялися.

Виникнення звукосполучення [**ski**] на місці індоєвропейського [***skoi**] пояснюється просто, якщо врахувати не лише сувору підпорядкованість загальнослов'янській нормі звукових змін, пов'язаних із відомими спільнослов'янськими палаталізаціями (про що говорив, як ми бачили вище, і Л. Булаховський, піддаючи сумніву докази М. Дурново), але також і специфічність дальшого розвитку звукових явищ уже в післяпалаталізаційний період, до чого, на жаль, донині не додумався ніхто. Тому саме на цей бік указаної проблеми й хочеться звернути увагу в цій статті.

Розгляньмо ж усе по порядку.

Отже, ні в кого не викликає сумніву, що звукосполучення [***skoi**] розвивалося так:

а) із дифтонга [***oi**] утворився спільнослов'янський голосний переднього ряду [ě] (у певних позиціях — [**i**]);

---

[5] Булаховський Л. А. Питання походження...— С. 72. Тут же Л. Булаховський нагадує, що в основному так розглядав ці факти вже Г. Ільїнський у 1917 р. в ИОРЯС АН, т. 22, кн. 1, с. 16.

б) задньоязиковий [**k**] перед голосним [**ě**] чи [**i**] дифтонгічного походження змінився ще в спільнослов'янській мові на передньоязиковий м'який [**c'**];

в) таким чином, колишнє [***skoi**] дало спочатку [***skě**], із чого згодом утворилося закономірно [***sc'ě**];

г) на цьому еволюція звукокомплексу не припинилася: [**sc'**], що становив собою [**s+t's'**], у результаті проґресивної дисиміляції втратив останній свистячий елемент [**s'**], унаслідок чого африката [**c'**] була замінена приголосним [**t'**], так що [**sc'**] дало [**st'**].

Що стосується звукосполучення [**st'**], яке, на нашу думку, передувало в часі звукосполученню [**sk'**], то воно прекрасно задокументовано рядом виразних давньоруських прикладів, як-от: *женьстѣи* — давальний відмінок однини жіночого роду[6]; *члвчьстѣ* — місцевий відмінок однини чоловічого роду[7]; *земстїи* — називний відмінок множини чоловічого роду[8]. Аналогічні факти документуються не лише давньоруськими, а й старослов'янськими пам'ятками: *л'юдьсти* — називний відмінок множини чоловічого роду, при паралельній формі *людьсци*[9];

д) звукосполучення [st'] теж еволюціонувало далі — тут приголосний [t'] міг замінятися на [k'], у результаті чого стало можливим звукосполучення [sk'i]. Заміну [i'] на [k'] відбито в таких прикладах: *женьскѣи* — місцевий відмінок однини жіночого роду[10]; *члвчьскѣ* — називний відмінок двоїни жіночого роду[11]; *въ... земли роускѣ, о... земли гречьскѣ* — місцевий відмінок однини жіночого роду[12].

Зауважимо, що А. М. Молдован форми *гречьскѣ, роускѣ* трактує як такі, у яких нібито відсутня друга палаталізація приголосного [k] перед [ě] (4, с. 50 — слова автора можна зрозуміти так, що нібито тут узагалі т. зв. другої палаталізації не було), а форму *земьстїи* не пояснює ніяк. Але з наведених нами фактів ясно випливає, що друга палаталізація пройшла послідовно, однак у силу подальших змін звук [c'], втративши в позиції після приголосного [s] в результаті проґресивної дисиміляції фрикативний свистячий компонент своєї артикуляції, перейшов у [t'], який згодом замінився приголосним [k'] — можливо, ще теж у спільнослов'янську добу, але в давньоруську — точно.

Мабуть, приголосний [k'] міг у ряді випадків у деяких частинах Руси підтримуватися наявністю приголосного [k] в інших формах тих же слів, де цей [k] стояв не перед передньорядними голосними. У пізнішій російській мові, як відомо, ця тенденція набрала великої потужности, що й привело в ній до втрати значної частини наслідків другої палаталізації (пор. *руке, ноге, сноxе* тощо); те саме мало місце в словацькій мові (пор. *ruke, nohe, muche*).

Зміна [t'] на [k'] і на сьогодні досить чітко представлена у східних слов'ян — у ряді говорів української та російської мов, які разом із цим

[6] Изборник 1076 г.— М., 1975.— С. 914.
[7] Там само.— С. 1046.
[8] Молдован А. М. Слово о законе и благодати Илариона.— К., 1964.— С. 211.
[9] Вайан А. Руководство по старославянскому языку.— М., 1952.— С. 99.
[10] Изборник...— С. 893.
[11] Там само.— С. 1046.
[12] Молдован А. М. Слово...— С. 207, 227.

явищем знають, до речі, також паралельний перехід дзвінкого [d'] у [g']. Наприклад: укр. *к'істо* (<*тѣсто*), *ґ'іти* (<*дѣти*) тощо[13]; рос. *к'ѣсто* (<*тѣсто*), *к'ина* (<*тина*), *г'ен'* (<*день*), *г'евит'* (<*девять*) тощо[14]. Немаловажне значення має те, що й російська, і українська мова по своїх говорах знають випадки зворотнього явища — переходу [k'] в [t']. Наприклад, рос. *сестр'онт'и* (<*сестрёнке*), *речт'е* (<*речке*), *т'инулся* (<*кинулся*), *т'итайка* (<*китайка*) тощо[15]. Цікаві спостереження над випадками із задньопалатальними [t'] = [t'k'], [k't']: *рут'^к'и*, *рук'^т'и* (<*руки*), *т'^к'ирпичи* (<*кирпичи*)[16], що ілюструють можливість зближення, а то й повного збігу артикуляцій приголосних [t'] і [k'] в надрах російської мови. Тут же заслуговує на увагу наявність у російських говорах форм прикметників типу *шибирст'тии* „сибирские"[17], що засвідчують можливість переходу [k'] у [t']. Навряд чи ці російські риси виникли недавно.

Щодо української мовної території, то тут Ф. Жилко, відмічаючи заміну [t'] на [k'], а [d'] на [g'] в деяких говорах, писав: „Особливо виразно й досить послідовно в частині говорів спостерігається в звукосполученні [с'т'], [з'д']. Наприклад: *с'к'ін/а, с'к'іж/ок*, j/із'г'ат'..."[18]. Поряд із цим він же відмічає й зворотне явище — заміну [k'] на [t']: „Нерозрізнення цих фонем у деяких говорах (як, наприклад, в окремих волинсько-поліських) виявляється в заступленні фонеми (к), тобто її вияву [к'], фонемою [т']. Наприклад, т'^к есл' /оха — т'есл'/оха „кисле молоко", т'/еслий „кислий", т'/епс'ко „кепсько", тат'/і „такі", ут'/енути „укинути", дв'і скл'/ент'і „склянки" та ін.[19]

Усім цим фактам надаємо першорядного значення, бо вони є показовою аналогією до тих, що відомі ще з давньоруського періоду (як фізіолого-артикуляторне явище).

Тут можна ще зазначити, що зміна [t'] в [k'], а [d'] в [g'] відома також говорам сучасної болгарської та, виявляється, й румунської (неслов'янської!) мов. Усім цим хочемо підкреслити, що артикуляції м'яких [t'] і [k'] у різних мовах у різні епохи могли і можуть зближатись, зливатись, взаємозамінюватись, якщо, звичайно, звукова система відповідної мови чи діалекту має вже ці звуки. Видно, так було і в давньоруських діалектах після того, як задньоязикові приголосні почали набувати чи набули нової якости — здатности пом'якшуватися; так було воно й пізніше, так воно є нерідко і в наші дні.

У зв'язку з цим не можна вважати переконливими такі слова Л. Булаховського: „Проте як би справа кінець кінцем не стояла з етимологічно-фонетичною стороною питання, відповідні слова із **ск** в їх зовнішньому обличчі — цінний матеріал для локалізації пам'яток і цінне ж свідчення зв'язку сучасної української мови з старовинними південноруськими па-

---

[13] Бевзенко С. П. Українська діалектологія.— К., 1980.— С. 67—68.

[14] Селищев А. М. Диалектический очерк Сибири // Селищев А. Избранные труды.— М., 1968.— С. 243; пор. теж: Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы / Под ред. Р. И. Аванесова.— М., 1957.— Карта 58; див. теж: Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка.— 4-е изд.— М., 1907.— С. 132—133.

[15] Селищев А. М. Диалектологический очерк...— С. 243.

[16] Там само.

[17] Там само.

[18] Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови.— К., 1966.— С. 67.

[19] Там само.— С. 60.

м'ятками“[20]. Бо, як видно з поданого тут нами матеріалу, така зміна була й залишилася можливою там і тоді, де і коли існував чи існує м'який [t'], який міг і може переходити в приголосний [k']. А саме таких випадків могло бути на будь-якій давньоруській території не менше, ніж на тій, що згодом стала територією поширення української мови. Російська мова, наприклад, ніколи не втрачала колишньої м'якости передньоязикових (винятки — **ж, ш**), навпаки — ще більше посилювала цю м'якість, так що мала цю можливість. Виняток тут може бути хіба що білоруська мова, у якій [t'], [d'] дали переважно африкати [c'], [з'], за винятком говірок із південних територій Брестщини та Гомельщини[21].

Підсумовучи викладене, робимо такі висновки:

1. Сполучення [**скѣ**] у розглянутих давніх руських прикладах є закономірним, але кількаступеневим фонетичним результатом розвитку спільноіндоєвропейського звукосполучення [***skoi**].

2. Приголосний [k'] у ньому виник безпосередньо з [t'] у результаті зміщення назад артикуляції останнього.

3. Заміна [t'] на [k'] пройшла закономірно, за відомим як у давній руській, так і в сучасних східнослов'янських (та й не лише в них) мовах зразком взаємозаміни [t'] і [k'].

4. Заміна [t'] на [k'] у давній руській мові могла настати лише у зв'язку із зародженням та розвитком нової кореляції в системі задньоязикових приголосних (за твердістю — м'якістю). Поява таких фактів, як *рȣськѣи, поскѣпани, оскѣпище* тощо, є арґументом на підтвердження ознак цієї нової кореляції в давній руський період. Дотепер про це говорили головним чином на підставі появи написань **ги, ки, хи** на місці колишніх етимологічних **гы, кы, хы**. М. Трубецькой, наприклад, писав: „[...] в XI і в першій половині XII ст. **к'** ніби то трапляється лише в сполученні **sk'** перед ě: пор.: *человѣчьскѣи, женьскѣи* („Изборник Святослава 1073 г.“) та інші подібні форми. Ізольоване з погляду морфології *рабоу своємоу Дъмъкѣ* в Новгородській мінеї 1096 р. загадкове, тим більше, що ім'я *Дъмъко* ніде більше не трапляється. Чи не є воно опискою письця?“[22]. М. Трубецькой, як відомо, вважав, що [g'], [k'], [x'] появилися в період від 1164 до 1282 р., хоча наведені ним самим приклади свідчать, що вони вже були принаймні в XI ст. А форма *Дъмъкѣ* з 1096 р. навряд чи описка — вона, видно, вже маніфестує вирівнювання основи слів з кінцевими задньоязиковими [g], [k], [x], які могли вже виступати й перед голосними переднього ряду. Тут же вкажемо на те, що навряд чи правильно М. Трубецькой форму *Дъмъкѣ* пов'язує з початковою *Дъмъко*, бо її належить виводити з форми *Домъка*, яка, видно, була скорочено-суфіксальним утворенням від якогось двоосновного імені із першим елементом *Дом-* (типу *Домославъ, Домарадъ, Домажиръ* тощо); пор. *Домославъ Вѣкошкынъ* із Рядної Тішати з початку XIV ст.[23]

---

[20] Булаховський Л. А. Питання походження...— Т. 1.— С. 72.

[21] Нарысы на беларускай дыялекталогіі / Под. ред. Р. І. Аванесова.— Мінск, 1964.— С. 117—124.

[22] Трубецкой Н. С. О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства // Трубецкой Н. С. Избранные труды по филологии.— М., 1987.— С. 164—165.

[23] Соболевский А. И. Лекции...— С. 132—133.

5. Звукосполучення [**скѣ**], маючи значний фон — і сьогоднішній, і історичний — на різних територіях у різних слов'янських мовах, навряд чи може вважатися рисою, яка б могла бути свідченням про зв'язок лише української мови і лише з південноруськими пам'ятками. Вона, ця риса, не може правити, узята ізольовано, без інших показників, за арґумент для локалізації давньоруських пам'яток, бо могла мати місце в різних частинах давньої Руси і в різний час.

6. Якогось особливого південноруського фонетичного закону, який обмежував би загальновідомі спільнослов'янські перехідні палаталізації задньоязикових приголосних у позиції перед голосними переднього ряду, сполучення [**скѣ**] не відображає.

7. У світлі сказаного відпадає й необхідність припускати для з'ясування звукокомплексу [**скіп**] якісь давні контамінації з коренем [-**скоп**-].

Kyrylo HALAS

ON THE PROBLEM OF THE **SKI* SOUND CLUSTER

The article covers the origin and functioning of the sound cluster „ski" falling back to the Ukrainian and other Slavonic material. It is based on the ancient Rus' literary records. The author concludes that the sound cluster „ski" which is widespread both synchronically and diachronically in different Slavonic languages can hardly be accountered for by the South-Rus' influence only. This feature cannot be responsible for the localization of ancient Rus' monuments, it was in fact common in different parts of ancient Rus' and at different times.

З АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ НІМЕЦЬКОМОВНОЇ УКРАЇНІКИ

Духовна культура українського народу, його історія привертали увагу дослідників різної, часто діаметрально протилежної політичної орієнтації. У німецькомовному світі одним із палких прихильників України, популяризатором її пісні й літератури був Карл-Еміль Францоз (1848—1904), австрійський письменник-реаліст демократичних переконань, літературознавець і журналіст, що обставинами життя був тісно пов'язаний з Галичиною і Буковиною, любив їх синівською любов'ю, писав про них художньо-публіцистичні й наукові твори. Подорожуючи через Наддніпрянщину й степами Причорномор'я, він також добре пізнав соціально-політичні відносини на Східній Україні, уяремленій російським царатом. Його новели та нариси „П'яний граф" („Der Schnapsgraph", 1868), „Перед вівтарем" („Am Altar", 1870), „В Одеській гавані" („Im Hafen von Odessa", 1872), „Полювання на Кошута" („Kassut-Jagden", 1876), „Також державний зрадник" („Auch ein Hochverräter", 1876), „Мій дядько Бернгард" („Mein Onkel Bernhard", 1876), збірник „Євреї Барнова" („Die Juden von Barnou", 1877), „Німий" („Der Stumme", 1886) та інші відтворюють тяжке життя прикарпатського села часів Австро-Угорщини, розвінчують засилля імперського чиновництва в тодішніх крайзамтах, висміюють продажність і хабарництво поліцейських управлінь, заскорузлу самодержавну бюрократичну систему в російському Придніпров'ї, котра, як писав І. Франко, „на все мусила накласти свою медвежу лапу, всюди мусила напакостити, в своїм сліпім нерозумі ламаючи те, що природне, живе, чесне, а підпираючи здирство, шахрайство та деморалізацію в усякій формі"[1].*

Письменник застерігав проти придушення національних прагнень уяремлених народів державним чиновницьким апаратом клаптикових імперій Габзбурґів і Романових. Виголошуючи промову на честь сторіччя від дня народження О. Гумбольдта, 21-річний віденський студент К. Францоз заявив 14 вересня 1869 р. перед представниками буковинської німецькомовної громадськости у Чернівцях:

*„...Німці, зокрема ті, що проживають на ненімецьких землях, пам'ятаючи про власну національну ганьбу**, ... й про свої кровоточиві рани, не мають права і не повинні стати інструментом гноблення чужих народів, вони не*

---

* К.-Е. Францоз народився в м. Чорткові на Тернопільщині, де його батько був лікарем. Після закінчення Чернівецької гімназії вчився в університетах Відня і Граца (1867—1872). Від 1887 р. і до кінця життя жив у Берліні, але ніколи не забував землі своєї юности, часто відвідував рідні місця.

[1] Франко І. Подуви весни в Росії. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1986.— Т. 45.— С. 354.

** Натяк на поневолення німецьких земель Францією на початку XIX ст.

сміють перетворитись у знаряддя скоєння найпроклятішого зла — денаціоналізації іншого народу.

Ми мусимо сказати сьогодні про те, бо вшановуємо великого німця, людину, якій наша нація завдячує свою славу, але відзначаємо це свято на чужій, не на німецькій землі"[2].

Апологетам російського і польського шовінізму, які звинувачували письменника у ворожому ставленні до націй О. Пушкіна та А. Міцкевича, відповідав: „Я ненавиджу не росіян, а тиранію Росії, я виступаю не проти поляків... а борюся проти несправедливої гегемонії польської шляхти в Галичині"[3].

Обізнаний з історією краю, К. Францоз оспівав боротьбу українців за право бути господарем у своїй хаті, їхнє прагнення до державної незалежности. Вибравши „вільного війта" і прийшовши до по-селянському наївного освідомлення ідеї республіки, громада села Жулавця в романі „За правду" („Ein Kampf ums Recht", 1882) одностайно проголошує: „Ми... свої справи самі вирішуватимемо і за владу нам буде тільки той війт, якого самі виберемо. Ми не платитимем податку жодному чужинцеві — ні кров'ю, ні грошима... але завжди будемо справедливими і мирними людьми, що ні на кого не нападають і ні на чиє добро не зазіхають"[4].

Тема боротьби проти поневолювачів за гідне людини життя, за право українців бути самим собою „на нашій — не своїй землі" пронизує оповідання „Воловецьке повстання" („Der Aufstand von Wolowce", 1874), „Староста із Білої" („Der Richter von Bjala", 1875), „Мошко-солдат Пармського полку" („Moschko von Parma", 1880) та інші.

Активно цікавився К. Францоз духовною культурою українського народу. Адже ароматом леґенд і пісень Наддніпрянщини напоїла „малого Мілька" ще няня Марина, проста селянка-українка з-під Чорткова, якій довірили дошкільне виховання хлопчика. Дитячі враження збагатили потім мандрівні лірники, котрі співали селянам на подільських і буковинських ярмарках про звитяги козацтва та відважних опришків, сумували над селянською недолею або розважали мужицьке серце жартівливими коломийками. Пізніші контакти зі С. Воробкевичем, О. Поповичем і Ю. Федьковичем, твори яких письменник опублікував в альманасі „Букове листя" („Buchenblätter", Чернівці, 1870), зв'язки з австрійцем-українофілом Г. Обрістом, що працював над німецьким виданням поезій Т. Шевченка[5]*, стимулювали його зацікавлення українською літературою, пробудили в ньому бажання розповісти світові про досягнення творчого генія народу Шевченка і Франка.*

К. Францоз переклав низку українських народних пісень, а також віршів Т. Шевченка, написав чимало українознавчих статей, що протягом тривалого часу періодично з'являлися в різних німецькомовних журналах і газетах, передруковувалися в окремих виданнях творів автора: „Українці та їхній співець" („Die Kleinrussen und ihr Sänger, 1877), „Русинські народні пісні" („Russinische Volkslieder", 1877), „Ярмарок у Барнові" („Der Markttag in Barnou", 1878), „Ру-

---

[2] Thurber M. R. The Cultural Thought of K.-E. Franzos. Dissertation. University Michigan.— Ann Arbor, 1954.— P. 161.

[3] Franzos K.-E. Von Don zur Donau. Neue Kulturbilder...: In 2 Bd...— Leipzig, 1878.— Bd. 1.— S. VIII.

[4] Францоз К.- Е. За правду: Роман / Переклали з німецької Л. Горлач і Б. Савченко.— К., 1972.— С. 260.

[5] Obrist J. G. Taras Grigoriewicz Szewczenko, ein kleinrussischer Dichter. Dessen Lebensskizze samt Anhang, bestehend aus Proben seiner Poesien in freier Nachdichtung.— Czernowitz, 1870.

синські народні пісні з Галичини“ („Die ruthenischen Volkslieder in Galizien“, 1881), „Народна пісня українців“ („Das Volkslied der Kleinrussen“, 1889), „Українські поети“ („Kleinrussische Poeten“, 1889), „Література українців“ („Die Literatur der Kleinrussen“, 1889), „Тарас Шевченко“ („Taras Schewtschenko“, 1889) та інші. Деякі з них у скороченому варіанті подали свого часу по-українському „Газета школьна“ (Львів, 1877), „Зоря“ (1881), „Діло“ (1889), збірник „Світова велич Шевченка“ (К., 1964) та інші.

Проте діяльність К. Францоза як популяризатора духовних надбань українського народу не вичерпується згаданими друкованими розвідками та перекладами народних пісень. Як засвідчують неопубліковані матеріали фондів Центрального державного історичного архіву у Львові (ф. 309, оп. 1, спр. 1943) письменник, проживаючи в Берліні, у 90-х роках минулого століття виступав з інформацією на теми з ділянки українознавства в ролі лектора-пропаґандиста. Машинописний віддрук однієї з таких його лекцій до Львова на адресу НТШ ще перед Другою світовою війною із Німеччини надіслав кореспондент, який не побажав назвати свого імени. Кореспонденцію супроводжує коротка українською мовою писана (з дублюванням декількох власних назв мовою оригіналу) довідка такого змісту: „Прикладаю відпис нотаток пані Луїзи фон Безелер, тепер пані професор Тірфельдер (Luise von Beseler, Frau Professor Thierfelder in Tübingen) викладів К. Францоза, які відбулися 1892 року в Берліні. Ці приватні виклади професорів Берлінського університету та інших учених були призначені для жінок, яких тоді ще не допускали до університетських студій у Німеччині. На виклади ходили багато публіки взагалі. Вони відбувалися в Августеншуле і Вікторія-Ліцеум (Augusten-Schule і Victoria-Lyzeum). К. Францоз читав повний курс слов'янських літератур, з них (з викладів.— М.Н.) взято цей уривок про українську літературу. Tübingen, 2.XI.1938“.

До записки прикладено текст лекції, майже 8 сторінок машинопису німецькою мовою. Назви теми не вказано. Мабуть, невідома особа, надсилаючи матеріал до НШТ, розраховувала на його публікацію в „Записках“. Очевидно, так і сталось би, якби не лихоліття війни. Власне кажучи, текст лекції для нашого читача, тим більше дослідника, нічого нового не відкриває. Що більше, в ньому є ряд неточностей, він дуже загальний, оглядовий, не вільний від недомовленостей, пропусків тощо, та все ж, як нам здається, вартий уваги, бо цікавий передусім тим, що відображає погляди автора, його розуміння історії українського народу, його національно-політичних прагнень і духовної еволюції. Нагадаємо, що слово цього австрійського письменника у 1880—1890-х роках викликало голосний резонанс, він був популярний не тільки в німецькомовних країнах, його праці, в тому числі про Україну, були перекладені вже на той час багатьма мовами світу.

А тому, гадаємо, читачеві цікаво буде ознайомитися з поглядом К. Францоза, приміром, на формування української етнічної спільности, його оцінкою польської експансії на землі Галичини та Наддніпрянщини, особи Б. Хмельницького та І. Мазепи, дволикої політики Росії щодо свого південно-західного сусіда, дізнатися про те, як сприймав письменник типові ознаки української чи російської людини, пояснював особливості їхньої ментальности, про його характеристику представників письменства обох народів. І хоч ці питання заторкнуто в лекції лише пунктирно, майже натяком, усе ж позиція лектора висловлена однозначно — з прихильністю і співчуттям до пригнобленого народу, з осудженням недругів і душителів його свободи.

Цікаве тут теж трактування поетичної спадщини Т. Шевченка, зокрема творчої еволюції поета: „Спочатку він сповнений життєрадісних сподівань,

далі — захоплений панславіст, нарешті просто українець, і покладає всі свої надії на зміцнення духу рідного народу. Спершу мріє про насильницьке повстання, а потім його герой — це муж, який засновує сільські школи й проповідує силу знань".

На цій характеристиці позначилася просвітницька суть світогляду австрійського автора, вихованого на традиціях Г. Лессінґа, Й. Гердера, Ф. Шіллера. К. Францоз усе життя плекав думку, що тільки наука і просвіта здатні піднести народ до вершин культури та свободи. Ідейний розвиток Шевченка він пояснює на зразок біографії Ґете у XVIII ст.: минає неспокійна, сповнена романтичних захоплень юність, влягаються розбурхані пристрасті періоду „Вертера" і „Геца фон Берліхінґена", на їх місце з'являється поміркований розум веймарського реформатора доби „Вільгельма Майстера". У 1960-х рр. Д. Наливайко, маючи на увазі погляд К. Францоза на світоглядний розвій Кобзаря, зауважив: „За надуманою схемою критика еволюція Шевченка — це шлях від бунтарських настроїв недосвіченої молодості до ліберально-просвітницької „мудрої" зрілості"[6].

Шевченко, чекаючи „Апостола правди і науки", не відійшов від переконань юности, не зрадив своїх політичних устремлінь, а його заклик до земляків „кайдани порвати" і „вражою злою кров'ю волю окропити" звучав наприкінці 1850-х так само революційно, як і в 1840-х.

Невідомий кореспондент називає надісланий текст „уривком про українську літературу". Це не суперечить правді, але й не цілком їй відповідає. Коло порушених у лекції питань значно ширше (екскурс в історію, питання розвитку мови, пісні і т. д.). К. Францоз, до речі, майже завжди у своїх працях підходив до висвітлення духовних надбань українців у контексті історичному й з'ясовував водночас різні грані цієї проблеми, вважаючи, що його західні співвітчизники, які „набагато точніше" орієнтуються в культурах „південноамериканських і деяких острівних" племен, ніж у досягненнях територіально дуже близького сусіда, повинні мати якомога повнішу інформацію про народ Центральної Європи, культурний розвиток якого пережив уже дев'ять століть[7]. З другого боку, вчений був переконаний, що німецький читач не зможе зрозуміти українських письменників, не ознайомившись з історією їх батьківщини, не вникнувши у суть „того прокляття", котре спало на людей перш за все через брак єдности серед народу, який „сам переміг себе" на користь поляків і росіян"[8].

Такий принцип з'ясування проблеми спостерігаємо й у тексті лекції. Тому, враховуючи коло порушених у ній проблем, ми, так би мовити, з формальних міркувань і для зручности наукового використання матеріалу, його реєстрації як бібліографічного джерела тощо вважаємо за доцільне дати публікації назву „Карл Францоз. Україна, її історія, пісні й красне письменство (Текст лекції в запису Луїзи фон Безелер, Берлін, 1892).

Текст зазнав незначної стилістичної коректури.

Маркіян НАГІРНИЙ

---

[6] Наливайко Д. Шевченко в Німеччині й країнах німецької мови // Збірник праць Чотирнадцятої наукової шевченківської конференції.— К., 1966.— С. 283.

[7] Franzos K.-E. Kleinrussische Poeten // Die Nation. Wochenschrift für Politik, Volkswirtschaft und Literatur.— 1889.— T. 7 (Jg.), N 2.— S. 25.

[8] Franzos K.-E. Die Kleinrussen und ihr Sänger // Beilage zur Allgemeinen Zeitung.— 1877.— N 164.

ДОДАТОК

DIE UKRAINE, IHRE GESCHICHTE, LIEDER UND SCHÖNGEISTIGE LITERATUR

(Text einer Vorlesung, aufgezeichnet von Luise von Beseler, Berlin, 1892)

Das relativ reinblütigste Volk Europas sind die Kleinrussen oder Ruthenen[1], deren es etwa 18—19 millionen[2] gibt, von denen der kleinste Teil in Galizien wohnt. Sie werden von den Polen und Russen eingekeilt, überschattet und unterjocht und haben nur eine dünne Stimme im Völkerkonzert Europas. N. Kostomarow sagt: „Unsere Helden sind tot, unser unvergleichlicher Ruhm ist begraben. Aber noch lebt ein Unvergleichliches in unserer Mitte, größer als bei anderen Völkern, unser Unglück“[3].

Im XI—XIII. Jahrhundert waren die Ruthenen ein mächtiges kriegerisches Volk. Damals wurde Rußland von einem Stamm bewohnt. Nur der Dialektenunterschied zwischen dem Norden und Süden war groß, das Bewustsein der Nation, daß sie zusammengehörte (allerdings nicht politisch, da Rußland aus verschiedenen Teilfürstentümern bestand, unter denen Kiew weitaus die erste Stelle einnahm), war aber vorhanden. Im Jahre 1240, als sich die Sturmflut der Mongolen über Rußland ergoß, trat die Scheidung der Nation ein. Der weichere, weniger kräftige Süden unterlag ihnen völlig. Die Mongolen ließen sich dort nieder und wurden Herren des Landes. Die Kleinrussen erlagen dem Fremden, blieben aber national und nur einige mongolische Bestandteile gelangen in ihre Sprache. Die Großrussen nahmen mongolische Elemente in ihre Sprache auf, der Norden aber konnte sich nach dem Abzug der Fremdlinge fassen und zentralisieren, es gelang ihm auch zu politischer Einheit zu kommen.

Aus der Herrschaft der Mongolen kamen die Kleinrussen unter die der Litauer[4] und im Jahre 1389 endlich unter die polnische Herrschaft[5]. Diese wirkte höchst drückend in Kleinrußland. Aus seinen freien Bauern wurden Hörige, allein die Sprache blieb ruthenisch und der Glaube orthodox. Unter diesem Druck wurde das kleinrussische Volk eine Nation von armen Handwerksleuten, Hörigen und Priestern, die von keinen anderen Waffen Gebrauch machten als dem Duldermut und der Zähigkeit des Charakters. Der kircherlichen Propaganda setzten sie Schriften und Flugblätter entgegen. Unter ihnen entstanden bewuderungswerte Organisationen, die sogenannten Bruderschaften. Wohl war Großrußland ein nationaler Staat, doch wurde er von Kleinrußland an Geist weit überragt: bis zum Jahre 1600 entstanden im Süden 67 Druckwerke[6], während der Norden nur 16 hervorgebracht hat.

Die Erbitterung der Kleinrussen wuchs mehr und mehr und es kamen für die Polen furchtbare Tage der Vergeltung. Wir können nicht annehmen, daß es die Bosheit war, was den Polen zu der grausamen Behandlung der Unterdrückten veranlasste. Boshaft ist ein Volk eigentlich nie und gewiß nicht das polnische. Was sie trieb, waren Gründe der Staatsraison und religiöser Fanatismus. Aber kann das die Greuel der Unterdrückung rechtfertigen?!. Wenn ja, dann dürfen sich die Polen jetzt auch nicht beklagen. Sie strebten damals so, wie der Russe jetzt, nach einem homogenen Staat. In der Politik muß man auch moralische Maßstäbe gelten lassen, auch da rächt sich die Schuld. Nemesis nat gewaltet, die Vergeltung kam

über Polen durch einen furchtbaren Aufstand des freigebliebenen Teils der Ruthenen. Sie erhoben sich unter Bogdan Chmelnitzki, der größten Gestalt der kleinrussischen Geschichte, von dem die Lieder seines Volkes gesungen werden und der in der Tat ein selbstloser, nur auf das Wohl seines Vaterlandes bedachter Mann war. Nach fünfjährigen Verzweiflungskampf schloß er den Vertrag von Perejaslaw mit den Moskowiten, die den Kleinrussen Selbstverwaltung zusicherten, wofür sie dem Zaren Heerfolge leisten mußten.

Dieser Vertrag wurde schlecht gehalten. Rußland trat das Land jenseits des Dnieper an Polen ab, Kiew wurde russisch[7]. Dem polnischen Teil ging es nun besser, denn durch ewiges Kränkeln war das polnische Volk nicht mehr im Stande, das Fremde niederzuhalten. Furchtbar ging es bei den Russen zu[8]. Es entsprang ein großer Aufstand mit schrecklichem Blutvergießen unter der Führung des Mazeppa. Dieser war eine gewaltige Natur, sehr schlau aber nicht [immer] weise. Zwanzig Jahre war er Hetman der Kleinrussen und führte während dieser Zeit das politische Schaukelsystem im weitesten Sinne durch. Er wußte sich sowohl bei seinem Volk als auch bei den Russen populär zu machen, immer mit dem Zweck im Auge, sein Volk zu befreien und dann sein Haupt zu werden. Als Karl XII. kam, erhoben sich die Kleinrussen und forderten von Mazeppa, daß er sich mit diesem zum Krieg gegen Rußland verbinde. Mazeppa aber hielt die Sache noch nicht für reif, er sagte „Nein!“ und ermahnte zur Treue gegen Zaren. Hätte Mazeppa dieses „Nein!“ nicht gesprochen, so wäre alles unausdenkbar anders geworden. Dann gäbe es höchstwahrscheinlich auch jetzt kein großrussisches Reich, wenigstens nicht innerhalb derselben Grenzen. Später, als Mazeppa rief, kam das Volk nicht. Er brachte nur 7000 Mann zusammen[9], mit denen er zu Karl XII. stieß. So mußte der Hetman zu Grunde gehen und mit ihm sank der Traum einer nationalen Selbstständigkeit der Kleinrussen ins Grab. Ein Teil von ihnen kam später bei den Teilungen Polens an Österreich[10]. Diesen Ruthenen ging es bis 1860 recht gut[11] und auch jetzt sind sie noch der bestsituierte Teil des Volkes. Der große Teil in Rußland aber wurde die Beute planmäßiger jahrelanger Unterdrückung. Für eine kurze Zeit trat unter Alexander II. eine Änderung ein[12], aber im Jahre 1876, in demselben Jahre, da Rußland das Schwert zog, unter dem Vorwand slawische Völker vom Joch der Türken zu befreien, erhob es die Hand, um das geistige Leben einer seinem Schutz unterstellten Schwesternation zu vernichten. Im Jahre 1876 wurde das Verbot erlassen, Werke in kleinrussischer Sprache in Rußland zu drucken.

Dieses Verbot ließ sich jedoch in seiner ganzen Strenge nicht aufrechterhalten. Eine Sprache, die von 15 Millionen Menschen gesprochen wird, läßt sich nicht willkürlich ausrotten. Wissenschaftliche Werke in kleinrussischer Sprache werden gedruckt, das Kleinrussische gilt als verderbter Dialekt des Russischen und rutscht als solcher bei der Zensur mit durch. Sehr viel wird in Galizien gedruckt und ein sehr großer Teil in Genf.

Also sind die Ruthenen ein Volk mit eigener Sprache, eigenem Volkslied und herrlicher Literatur geblieben. Ihre Sprache verhält sich zum Russischen etwa wie Dänisch zum Schwedischen, doch wird ein Kenner viele Ähnlichkeiten finden. Im Kleinrussischen finden wir größere Naivität, größere Schärfung der moralischen Begriffe. Es ist der wohllautendste der

slawischen Dialekte, biegsam und zart, im Affekt rauschend und starkklingend.

Auch der Typus beider Völker ist verschieden: die Großrussen haben meist fahle Gesichtsfarbe und straffes Haar, oft mongolisch geschlitzte Augen und einen schmiegen Körper. Die Kleinrussen dagegen sind rotfarbig und haben dunkle lockige Haare und große Augen. Die Großrussen haben mehr Verstand, Mutterwitz und Kraft, die Kleinrussen — mehr Phantasie, Gefühl und Gemüt. Daher besitzen die ersteren die schärfsten, witzigsten Sprichwörter, die letzteren — die schönsten Volkslieder.

Alle ruthenischen Bauern sind Dichter. Ihre Lieder haben im Gegensatz zu den serbischen wenig Wiederholungen, sie sind original. Ihre Dumen sind episch-lyriscche Poesien, die rein epische Form bildet sich später in der Kunstdichtung aus. T. Schewtschenko hat schöne epische Gedichte verfasst. Eine Unterart der Heldenlieder sind Räuberlieder, ferner gibt es Rekrutenlieder und das religiöse Lied. Die lyrischen Poesien heißen Dumken. Sie sind den Dumen an Zahl weit überlegen. Letztere sind meist von größerem Umfang, ihre Grundstimmung ist ernster, bei ihrem Vortrag wird neben dem Gesang der Menschenstimme auch die Kobsa — eine Art hochgestimmter Gitarre — verwendet. Dumken sind lyrisch, meist heiterer und werden von der menschlichen Stimme ohne Begleitung vorgetragen. Eine gewerbsmäßige Sängerzunft, die Kobsaren, welche die Lieder auf der Straße frei und ohne viel Regeln singt, ist stark in der Abnahme begriffen, aber in Kleinrußland singt alles: der Hirt bei der Herde, der Bauer hinterm Pflug, der Jäger im Forest, ja sogar jeder Fabrikarbeiter, jedes Mädchen, jedes Weib und alle Kinder. Das ist ein Land, wo das Volkslied noch lebt und entsteht.

Unter einem Volkslied pflegt man etwas dunkles, eigentümliches zu verstehen, dessen Ursprung man nicht kennt, doch es entsteht ebenso, wie die Kunstdichtungen aus der poetischen Begabung, der Stimmung und Wahrnehmung des Einzelnen, andere wariieren es dann nach Ihren Empfindungen, lassen etwas weg und singen anderes hinzu. Im Kern aber ist es das Eigentum eines Menschen. Die meisten Volksballaden sind auf wirkliche Geschehenisse zurückzuführen, die manchmal treu wiedergegeben, manchmal ausgeschmückt und manchmal ganz entstellt sind. Eigentümlich sind dem kleinrussischen Volksliede einige Pflanzen und Tiere, die symbolisch seine Stimmung andeuten. Steht am Wasser die Platane mit tief herabsinkenden Ästen, so ist das Lied dunkel und traurig. Siegreiches Heldentum wird durch einen weißen Schwan angezeigt, der Tod des Helden — durch einen Eichwald, dem der Sturm die Blätter abreißt. Die Raute deutet auf etwas geheimnisvolles, das trokkene Heu — auf Spott, auf etwas fröhliches — der Holunder. Handelt das Lied von einem Verbrechen, so findet man Schierling und Tollkirsche. Wird etwas geweissagt, so tritt der Kuckuck auf, der wie bei uns ein geheimnisvoller Vogel ist.

Der größte Teil der Dumken sind Liebeslieder...*

Der Kunstdichtung hat der äußere Druck unendlichen Schaden bereitet, ihr fehlten die materiellen Grundlagen der Existenz. Furchtbare Verfolgungen haben die Poeten in [Klein]rußland getroffen: Gefängnis, die Knute,

* Тут, очевидно, має місце пропуск абзаців, у яких лектор мусив би давати характеристику українським народним пісням про кохання.

Verbannung nach Sibirien waren die Prämien auf gelungene Werke. So kam es, daß viele Kleinrussen in russischer oder polnischer Sprache schrieben: N. Gogol, G. Danilewski — russisch, Bogdan Zaleski, Sewerin Goszczinski, Alexanndr Grosa — polnisch. Aber auch eine große Reihe von Talenten sind dem Kleinrussischen treu geblieben: T. Schewtschenko, N. Kostomarow, P. Kulisch, G. Kwitka-Osnowjanenko...* Ein echt nationaler Lyriker ist Iwan Franko.

Sie wurzeln im Volkslied, wenigstens so weit sie bedeutend sind, Schwach ist ihre Begabung für Komposition, ihnen fehlt der Kunstverstand. Ihre Stoffe sind: der einstige Glanz und das heutige große Elend, die Großartigkeit der Steppe und die vielen Sagen ihres Volkes. Die Werke der Großrussen sind nuancierter, aber blasiert und von Zweifeln zerrissen. Die Kleinrussen sind monoton, aber großartig, unendlich stark ist ihre Frömmigkeit und das Gottvertrauen. Die Großrussen schaffen im Zwielicht einer eigentümlichen Kultur, die Nacht der Barbarei ist vorbei, aber der Tag der Kultur noch nicht angebrochen. Die Kleinrussen sind oreginell, allein ihr Horizont ist eng, ihre Bildung keine große[13].

Ihr größter Dichter ist Taras Schewtschenko.

Er wurde im Jahre 1814 im Gouwernement Kiew als Sohn eines Leibeigenen geboren, der einem deutschen Grundherrn Engelhardt gehörte. Als er 8 Jahre alt war, heiratete sein Vater zum zweiten mal. Die Stiefmutter mißhandelte den Knaben, so daß sein Vater ihn zu einem Kirchensänger in die Lehre gab. Auch dieser war ein roher Mensch und das Kind hatte viel zu Leiden. Seine schönsten Stunden brachte er in einem Kloster zu[14], wo ein Mönch ihm die Szenen aus dem Aufstand der Kosaken erzählte. Diese Erzählungen regten den Knaben unbeschreiblich auf und gruben sich fest in sein Gedächtnis. Später behandelte er den Stoff in senem Epos „Die Hajdamaken".

Früh regte sich in ihm der Drang zum Zeichnen und er kam zu einem Maler in die Lehre. Sein Talent wuchs und der Maler, wohl einen Konkurenten in ihm fürchtend, jagte ihn davon. Da gab er seine hochfliegende Pläne auf und wurde in seinem Heimatort Hirt und später Hausdiener bei Engelhardt. Hier offenbarte sich sein Talent, da er im Vorzimmer seines Herrn die an den Wänden hängenden Lytographien abzeichnete... Er wurde zum Maler ausgebildet, 1835 als 21-jähriger junger Mann freigekauft und 1844 „freier Künstler". Er hat in diesem Jahr eine Gedichtsammlung, betitelt „Der Kobsar", veröffentlicht, 1847 schrieb er „Den Kaukasus"[15], wo er eine furchtbare Anklage gegen Rußland erhebt. Dieses Werk wurde sein Verderben[16]. Man steckte ihn in den Kerker und er erhielt 50 Knutenhiebe[17]. Dann kam er zwangsweise unters Militär. Zu jener Zeit hat er seine schönsten und schärfsten Lieder buchstäblich unter der Knute gedichtet. Er wurde nach Nowo-Petrowsk verbannt und dort so mißhandelt, daß er im Jahre 1859 als „unschädlich" in die Heimat zurückkehren durfte. Er scrieb dann noch „Die Sendung"[18], einen flammenden Protest gegen den Panslawismus. Sein Geburtstag im Jahre 1860 wurde von der gesammelten Nation gefeiert. 1861 machte der Tod seinem tragischen Leben ein Ende. Seine Leiche wurde zu Kaniow begraben.

T. Schewtschenko nicht nur der größte Dichter seines Volkes, sondern auch ein wahrhaft großer Dichter der Weltliteratur. Er wurde zu Grunde

---

* Крапки в оригіналі.

gerichtet und frühzeitig ins Grab gebracht. Seine Begabung hat sich nicht voll ausleben können.

Im Jahre 1866 erschienen Schewtschenkos gesammelte Werke in Lemberg. Sie haben eine ungeheuere Verbreitung gefunden. Seine Dichtungen lassen sich einteilen in: politische Lyrik, tendenzlose Lyrik, das soziale Genrebild und Epos. Man kann sagen: sie sind gleichwertig. Bei der tendenzlosen Lyrik finden wir ein gewißes Maß von Naivität, in seiner politischen Lyrik — eine große Masse Tendenz. Daß beide so vollendet sind, erscheint schwer erklärlich...* Allein bei T. Schewtschenko ist die Tendenz Fleisch und Blut.

Auch als Lyriker und Epiker ist er gleichbedeutend, er ist universell wie das Volkslied. Er hat dieselben Formen und Stoffe, und doch kann man seine Dichtungen nicht mit Volksliedern verwechseln. Er hat die Kunst der Komposition und ist ein geistiger Mensch, der seinen Werken den Stempel seines Geistes aufdrückt. N. Kostomarow nennt ihn „der unsterbliche Kobsar".

Am ähnlichsten ist T. Schewtschenko dem Volkslied in der tendenzlozen Lyrik...

Auch den Zauber der Steppe hat keiner so in Worten zu fassen gewußt, wie er. Wenn man durch die Steppe wandert, erneut sich alles Leid des Lebens im Gemüt, aber gleichzeitig wird man von solcher Ergebung, solcher Resignation erfüllt, wie sie keine andere Landschaft dem Menschen gewährt.

In seiner politischen Lyrik sind die verschiedenen Stadien seiner Entwicklung deutlich erkennbar. Zuerst ist er hoffnungsfreudig, dann wird er begeisterter Panslawist, endlich ist er nur Kleinrusse und setzt seine ganze Hoffnung auf die Ermannung seiner eigenen Nation. Zuerst träumt er von gewaltsamer Erhebung, dann ist sein Held ein Mann, der eine Dorfschule gegründet hat und die Macht des Wissens predigt.

Die sozialen Genrebilder geben Ausschnitte aus dem Leben seines Volkes und der herrschenden Nation, höchst realistische Schilderungen, die den Finger deutlich auf die Wunde legen.

„Die Hajdamaken" heißt T. Schewtschenkos großes Epos. Der Titel bedeutet: die Ausgestossenen, die mit dem Gesetz gebrochen. Es spielt zur Zeit des Kosakenaufstandes 1770[19], da die Kleinrussen zum letzten Mal ihre Freiheit in der Feldschlacht zu behaupten suchten. Der Stoff leidet unter der Häufung des Gräßlichen, doch ist anzuerkennen, daß der Dichter entschieden über seinem Stoff steht. Es tönt durch das Poem, wie es der größte Frevel ist, wenn ein Volk das andere unterdrückt, daß die Bluttat ohne Ende die Bluttaten erzeugt.

Hier haben wir in der Tat ein Beispiel, wie eine volkstümliche Literatur belebend in das Schiksal der Nation eingreift, sich als ihre Bundesgenossin und Retterin erweist.

Karl FRANZOS

---

* Крапки в оригіналі.

ПЕРЕКЛАД

УКРАЇНА, ЇЇ ІСТОРІЯ, ПІСНІ Й КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО
(Текст лекції в запису Луїзи фон Безелер.— Берлін, 1892)

Українці, або русини[1], що становлять близько 18—19 мільйонів[2], із яких невелика частина проживає в Галичині, чи не найчистокровніший народ Європи. Їх затискають, затіняють і гноблять поляки та росіяни, їхній голос звучить слабко в оркестрі європейських народів. М. Костомаров каже: „Наші герої — мертві, нашу незрівнянну славу зарито в могилу. Але живе ще серед нас щось незрівняльне, більше, ніж в інших народів,— наше нещастя“[3].

У XI—XIII ст. русини були могутнім войовничим народом. Русь населяло тоді одно плем'я. Значні відмінності між Північчю і Півднем мали місце тільки в діалектах, свідомість нації, що вона належить до однієї спільности (звичайно, не політично, оскільки Русь складалась з різних удільних князівств, з яких помітно виділялося Київське), все ж зберігалась. Розкол стався 1240 р., коли на Русь ринула лавина монголів. Податливий, дещо слабший Південь став повністю їх жертвою. Монголи, оселившись там, почували себе повновладними господарями краю. Вони поневолили українців, але ті не втратили національних прикмет і в їхню мову проникло дуже мало монгольських елементів. Мова великоросів увібрала в себе монгольські компоненти, хоча після відступу чужинців Північ зуміла знову піднятися та централізуватись, їй вдалось досягти політичної єдности.

Українці ж з-під влади монголів потрапили під владу литовців[4], а в 1389 р. опинились врешті під польським пануванням[5]. Воно виявилось жахливим для України. Її вільні селяни стали невільниками, їм залишалась тільки русинська мова і православна віра. Тягар цього гноблення перетворив український народ у націю злиденних ремісників, кріпаків і священиків, котрі, крім сили терпіння і витривалости власного характеру, не вдавалися до будь-якої іншої зброї. Чужій церковній пропаґанді вони протиставляли трактати та листівки. Серед них виникли гідні подиву організації — так звані братства. Хоча Великоросія була вже національною державою, в духовно-культурному сенсі Україна її значно перевищувала: до 1600 року Південь видав 67 творів друком[6], тоді як Північ спромоглася заледве на 16.

Гнів та обурення українців проти поляків зростали дедалі більше і більше, для поневолювачів надходили дні страшної відплати. Ми не можемо погодитись з думкою, що причиною тієї жорстокости, з якою поляки ставилися до пригноблених, була тільки злість. Злим, власне кажучи, не буває ні один народ, у тому числі й польський. Те, що їх до цього спонукало, визначалось мотивами державними та релігійним фанатизмом. Однак чи може це виправдати звірства гноблення?!. Якщо так, тоді полякам нема чого сьогодні скаржитись. Вони прагнули до того ж, чого нині домагаються росіяни, — до гомогенної держави. У політиці треба керуватись масштабами моралі, інакше кривда відомстить сама за себе. Немезіда свою справу зробила й тут. Помста впала на поляків у вигляді страшного повстання тієї частини русинів, котра ще залишалась на волі. Вони повстали під проводом Богдана Хмельницького, найвидатні-

шої особистости в українській історії, про якого народ співає у піснях і хто фактично був безстрашним героєм, дбав про долю батьківщини. Після відчайдушних п'ятирічних змагань він підписав з московитами Переяславський договір, за яким вони ґарантували українцям самоуправління, а ті повинні були постачати цареві військові резерви.

Умови цього договору, однак, не були додержані. Росія відступила Польщі територію з цього боку Дніпра, а Київ зробила російським[7]. На польському боці обставини змінилися на краще, бо поляки, виснажені вічним ворогуванням, не мали більше сили тримати в покорі чужий народ. Жахливими були умови на землях, які захопили росіяни[8]. Дійшло навіть до заколоту й страшного кровопролиття під проводом Мазепи, людини сильної від природи, дуже хитрої, але не завжди розважливої. Він був двадцять літ гетьманом українців і весь цей час вдавався до політичного балансування в найширшому значенні цього слова. Зумів здобути популярність як серед своїх, так і серед росіян, і все це задля єдиної мети — хотів визволити з неволі свій народ і стати його вождем. Коли наближався Карл XII, українці повстали, вимагаючи від Мазепи приєднатись до війни проти Росії. Але той вважав тоді, що ще не визріла пора, сказав „ні" і закликав до вірности цареві. Якщо б гетьман не говорив того „ні", ймовірно, все виглядало б по-іншому. Найправдоподібніше, не було б сьогодні великоросійської держави, принаймні вона не існувала б у її нинішніх кордонах. Пізніше, коли Мазепа звернувся із закликом, народ вже не пішов за ним, він зібрав тільки 7000 чоловік[9], з якими й подався до Карла XII. Через це й був приречений на загибель, а разом з ним була похована ідея національної незалежности українців. Частина їх пізніше, внаслідок поділу Польщі, відійшла до Австрії[10]. Цим русинам до 1860 р. жилось досить непогано, вони ще й сьогодні — найкраще забезпечена частина народу[11]. Але та велика його частина, що залишилася під Росією, зазнає планомірного довголітнього гноблення. За царювання Олександра II настала на короткий час деяка зміна[12], та вже 1876 р., того року, коли Росія розмахнулась мечем під приводом визволення слов'янських народів від турецького ярма, вона ж підняла руку на духовне життя братнього народу, нації, котра перебувала під її захистом. У 1876 р. в Росії було заборонене друкування творів українською мовою.

Цю заборону, однак, не вдалося здійснити в усій її суворості — мову, якою говорять 15 мільйонів людей, не можна так свавільно викорчувати. Наукові праці друкують українською, українська вважається „зіпсутим варіантом російської" і як така іноді оминає цензурні рогатки. Дуже багато друкують у Галичині, велика кількість друків з'являється в Женеві.

Отже, українці залишаються народом з власною мовою, своєю народною піснею і прекрасною літературою. Їхня мова співвідноситься з російською так, як датська зі шведською, знавець вловить у них чимало подібностей. В українській знаходимо більше щирости, більшу загостреність і витонченість моральних понять. Вона — наймилозвучніший з усіх слов'янських варіантів, ніжна і лагідна, у випадку афекту звучить сильно і пристрасно.

Також людські типи обох народів дуже різні. Великороси мають переважно блідий колір обличчя, пряме волосся, у них монголоподібний

проріз очей і гнучка постава. Українці, навпаки, рум'янощокі, з темним кучерявим волоссям і великими очима. Росіянам властивий практичний розум, дотепність і сила, в українців переважає фантазія, почуття, душа. А тому перші володіють найгострішими, найдотепнішими приказками, другі — найгарнішими народними піснями.

Усі русинські селяни — поети. Їхні пісні — на відміну від сербських — мають незначну повторюваність, вони оригінальні. Їхні думи — це епічно-ліричні поезії, суто епічна форма витворилась пізніше у художній поетичній творчості. Прекрасні епічні вірші писав Т. Шевченко... Свого роду підвидом героїчних пісень є опришківські, існують ще, крім того, рекрутські та релігійні. Ліричні поезії називають думками. Кількісно вони значно перевищують думи. Останні переважно більші за розміром, їх настрій переважно серйозний, під час виконання думок приграють на кобзі — своєрідній високо настроєній гітарі. Думки — ліричні, здебільшого веселіші, їх виконують без акомпанементу. Професіональний співацький цех кобзарів, який співає пісні на вулицях довільно і без особливих правил, помітно зменшується, але в Україні співають усі: пастух біля череди, селянин за плугом, мисливець у лісі, навіть кожний фабричний робітник, кожна дівчина, кожна молодиця і всі діти. Це країна, де народна пісня живе і народжується знову і знову.

Під поняттям „народна пісня" розуміють звичайно щось не цілком ясне, щось своєрідне, таке, походження якого не відоме. Але вона, як і художні віршовані твори, постає завдяки поетичному талантові, настроєві та сприйманню якогось індивіда, інші варіюють її, відповідно до своїх уподобань, дещо відкидають, щось додають. Та все ж в основі своїй — це власність однієї людини. Більшість народних балад можна пов'язати з реальними історичними подіями, які в них деколи відтворено досить правдиво, деколи надто прикрашено, а деколи цілком спотворено.

Для української народної пісні характерні образи рослин і тварин, які символічно вказують на її настрій. Якщо над водою стоїть явір, опустивши низько віти, то пісня позбавлена світлих почуттів, сумна. На перемогу та героїзм натякає білий лебідь, на смерть героя — діброва, у якій буря зриває листя. Рута асоціюється з чимсь утаємниченим, суха трава — з насмішкою, бузина — з веселощами. Йдеться у пісні про злочин, маємо справу з отрутою та беладонною. При вгадуванні майбутнього з'являється зозуля, котра, як і в нас, є таємничим, загадковим птахом.

Найбільшу частину думок становлять пісні про кохання...

Художній поетичній творчості завдали непоправної шкоди зовнішні соціальні утиски, їй не вистачало матеріальних засобів для існування і розвитку. Поети зазнали в Україні жахливих переслідувань: тюрма, нагай і сибірські заслання — ось якими преміями нагороджували їх за найкращі твори. Дійшло до того, що багато українців писали чужими мовами: М. Гоголь, Г. Данилевський (російською), Богдан Залеський, Северин Гощинський, Олександр Гроза (польською). Проте багато талантів зберегли вірність українській: Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, Г. Квітка-Основ'яненко... Воістину національним ліриком є Іван Франко.

Всі вони корінням вростають у народну пісню, принаймні у такій мірі, у якій можна говорити сьогодні про їх значення. Їхній талант компонування досить слабкий, їм бракує суто мистецького чуття. За сюжети їм

правлять колишня слава і нинішні злидні, урочистість степу і леґенди рідного народу. Твори великоросів відзначаються більшою кількістю нюансів, але вони пройняті пихатістю і сумнівами. Українці монотонні, проте сповнені величі, необмежена у своїй силі їхня побожність, віра у Бога. Великороси творять у сутінках своєрідної культури — ніч варварства вже проминула, день істинної культури ще не настав. Українці ориґінальні, хоч сам по собі їхній горизонт не надто широкий, а освіта не вельми висока[13].

Найбільший їхній поет Тарас Шевченко.

Він народився у Київській губернії в родині кріпака, який належав поміщикові-німцю Енгельгардтові. Коли Тарасові виповнилося вісім років, батько одружився вдруге. Мачуха знущалася з хлопчини, тому батько віддав його в науку до дяка. Той теж був людиною черствою і грубою, через що дитині довелося багато чого перетерпіти. Свої найкращі години проводив він у монастирі[14], де чернець розповідав йому епізоди з історії козацького повстання. Розповіді надзвичайно схвилювали хлопчину й глибоко запали йому в душу. Пізніше він опрацював цей матеріал у поемі „Гайдамаки".

Рано пробудилось в ньому бажання малювати, і він подався вчитися до маляра. Його талант розкривався, і учитель, побоюючись, мабуть, конкуренції в особі свого учня, прогнав підлітка. Тепер хлопець відмовляється від далекосяжних планів і стає пастухом у рідному селі, а згодом домашнім слугою (козачком) Енгельгардта. Тут, власне, і виявився його талант, коли він змальовував у панському передпокої літографії, що висіли на стінах... Його віддали вчитися на маляра, 1835 р., у 21 рік, викупили з кріпацтва, а 1844 р. він став „вільним художником". Того ж року опублікував збірку поезій під назвою „Кобзар", 1847 р. написав поему „Кавказ"[15] — гостре звинувачення проти Росії. Цей твір став для нього фатальним[16]. Його ув'язнили в казематі, за кару призначили 50 буків[17], а потім примусово віддали в рекрути. У війську поет буквально під киями створив свої найгарніші та найгостріші пісні. Запроторений у Новопетровськ, він був так жорстоко катований, що в 1859 р., коли йому дозволили повернутися на батьківщину, сприймався вже як людина „політично нешкідлива". Після повернення написав ще „Посланіє", полум'яний протест проти панславізму[18]. День народження поета в 1860 р. святкував цілий народ. Смерть у 1861 р. обірвала це трагічне життя. Його тлінні останки поховали у Каневі.

Т. Шевченко не тільки найбільший співець свого народу, а й воістину великий поет світової літератури. Його погубили й передчасно звели у могилу, його талант не мав змоги розвинутись в усій повноті.

1866 р. у Львові побачили світ зібрані твори Т. Шевченка. Вони стали широко знаними. Ці поезії можна поділити на групи: політична лірика, нетенденційна лірика, соціально-жанрові картини та епічні твори. Можна сказати: всі вони рівноцінні. У поезіях, вільних від тенденції, знаходимо деяку наївність, у політичній ліриці — виразну тенденційність. А що стосується досконалости обох груп, то й важко їм щось закинути... Сама лише тенденція у Т. Шевченка — це вже плоть і кров, він завжди безпосередній, щирий.

Поет рівнозначний також як епік і лірик, а універсальний, як сама народна пісня. Він використовує ті ж форми і сюжети, хоча його поезії

не можна сплутати з народними піснями. Як автор він володіє мистецтвом компонування, є духовно обдарованою людиною, і це накладає на його твори знак генія. М. Костомаров називає поета „безсмертним Кобзарем".

Т. Шевченко найближчий до народної пісні у ліричних поезіях, вільних від тенденційности.

Ніхто також не зумів так майстерно відтворити словами, як це вдалося йому, чар безлюдного степу. Коли йдеш степом, в душі оживає весь біль і образа життя, але водночас тебе охоплює якесь почуття покори та розчарування, котрих не здатний навіяти людині ні один інший ландшафт.

У політичній ліриці чітко простежуються різні стадії творчої еволюції поета. Спочатку він сповнений життєрадісних сподівань, далі — захоплений панславіст, нарешті — просто українець і покладає всі свої надії на зміцнення духу рідного народу. Спершу мріє про збройне повстання, а потім його герой — це муж, який засновує сільську школу і проповідує силу знань.

Соціально-жанрові картини відтворюють епізоди з життя його народу, а також панівної нації, вони у найвищій мірі реалістичні, порушують дуже конкретно найболючіші проблеми.

„Гайдамаки" — це назва великої епічної поеми Т. Шевченка. Як поняття вона означає: люди, яких відштовхнуло суспільство або які зламали закон. Дія твору вібувається в час козацького заворушення 1770 р., коли українці зробили останню спробу здобути свободу на полі битви. Його сюжет перенасичений нагромадженням страхіть, але слід визнати, що поет стоїть значно вище за зображувані події. Поему пронизує думка про те, що найбільше соціальне злочинство має місце тоді, коли один народ пригноблює інший, що кровопролиття з одного боку безконечно провокує кровопролиття з другого.

Тут справді маємо приклад того, як пронизана народним духом література благодатно впливає на вирішення долі нації, стає спільницею її боротьби, її рятівницею.

Карл ФРАНЦОЗ

ПРИМІТКИ

1. Німецькомовні лексеми „Kleinrußland" („Малоросія"), „Kleinrussen" („малороси"), „kleinrussisch" („малоросійський"), якими здебільшого користується у своїх дослідженнях К. Францоз, ми, йдучи за М. Грушевським („Ілюстрована історія України".— К., 1992), М. Аркасом („Історія України-Руси".— Одеса, 1994), Д. Дорошенком („Нарис історії України".— Львів, 1991), О. Субтельним („Україна, історія".— К., 1991) та іншими, відтворюємо у перекладі сучасними еквівалентами „Україна", „українці", „український", а їх синоніми „Ruthenen" і „ruthenisch" трактуємо як „русини" та „русинський". Що ж до назви „Rußland", то вона передана в залежності від контексту: „Русь", коли йдеться про Київську державу, або „Росія", якщо мова заходить про Московію і підкорені нею землі.

2. Інформацію про кількість населення, яке проживало на всіх етнічних землях України, лектор, очевидно, дещо занижує. За даними виданого чеською мовою енциклопедичного довідника „Slovnik naučny" (Прага, 1990.— Т. 16.— С. 717) воно становило вже наприкінці XIX ст. близько 29 мільйонів.

3. Цитату з М. Костомарова пропонуємо у власному перекладі з німецької. Наші тривалі намагання відшукати її оригінал і джерело, з якого вона взята, успіхом, на жаль, не увінчалися.

4. Вже у 1320-х рр., під час князювання Ґедиміна (1315—1341), Київ був під впливом Литви, хоча місцеві князі перебували ще під зверхністю (формально) монголо-татар. У 1363 р. наступник Ґедиміна Ольґерд (1345—1377) розгромив татар, звільнив від них українські землі понад Дніпром і поширив над ними владу Литви (див.: Грушевський М. Ілюстрована історія...— С. 142—143; Аркас М. Історія...— С. 130—133).

5. Очевидно, тут допущено неточність. К. Францоз, як нам здається, має на увазі 1385 рік, рік так званої Кревської унії, за якою після одруження литовського князевича Яґайла (сина Ольґерда) з польською королевою Ядвіґою литовські та українські землі перейшли під зверхність польської корони.

6. Великий успіх друкарської справи в Україні кінця XVI ст. сумніву не підлягає. Нагадаємо, що перші друковані кирилицею книги з'явились ще у XV ст. 25 книг побачили світ в Острозькій друкарні в XVI ст. за життя князя Костянтина (помер 1608 р.), а Львівське братство у своїй друкарні надрукувало від 1591 до 1722 р. 138 різних томів (див.: Огієнко І. Історія українського друкарства.— К., 1994.— С. 122, 200).

7. Мається на увазі угода в містечку Андрусові (13 січня 1667 р.) між Москвою і Польщею, за якою Правобережна Україна знову відійшла під владу Речі Посполитої, а Лівобережна з Києвом припала Росії. Кабальні для України умови Андрусівської угоди були ще раз підтверджені 1686 р. у Москві.

8. Українські історики пояснюють причину нестерпного соціального життя Лівобережжя угодовською політикою щодо Москви гетьманів Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, Д. Многогрішного та інших, котрі нехтували інтереси свого народу, потурали російському урядові, віддавали за незначні привілеї для себе села і міста під контроль царських службовців, дозволяли їм збирати податки з українських міщан і селян, не протестували проти призначення московським патріархом митрополитів української православної церкви (див.: Субтельний О. Україна...— С. 137).

9. В історичних джерелах подано різну інформацію про кількість людей, які разом з гетьманом І. Мазепою перейшли на бік Карла XII. М. Грушевський називає цифру 4000 (Ілюстрована історія...— С. 354), М. Аркас — 5000 (Історія...— С. 294), таке ж число подає І. Борщак в історичному есе „Іван Мазепа" (див.: Борщак І. Мазепа — Орлик — Войнаровський.— Львів, 1991.— С. 71—72).

10. Мається на увазі 1772 р., коли в результаті першого поділу Речі Посполитої Галичина стала австрійською провінцією.

11. Ця думка дещо суб'єктивна. Певна річ, українцям в Австрії жилось вільніше, ніж українцям у Росії, але їхнє життя теж було тяжке, а в окремі періоди — нестерпне. І це показує, до речі, сам автор в інших своїх творах (нарис „Від Відня до Чернівців", роман „За правду" та інші).

12. Йдеться про скасування кріпацтва в Росії у 1861 р., за царювання Олександра II (1855—1881).

13. Ширший погляд на цю проблему К. Францоз висловив у праці „Українці та їхній співець": „...Основна прикмета їхньої [українських письменників] сутности — палка любов до свого народу, ненависть до його ворогів. Якщо вони створюють історичні поеми, воскрешають у пісні подвиги своїх предків, то від цього віє свіжим подихом усупереч сумній дійсності... А якими ласкавими, зворушливими словами говорять вони про чарівність материнської мови, про багатство тієї душі, в якій народжуються численні пісні! І знову ж ні слова звинувачення, але кожний рядок — це полум'яний протест проти брутальної тиранії.

Те ж саме можна сказати про відтворення картин побуту, про зображення життя села в давні й новітні часи. Хоч і прямих скарг у цих палких творах також вистачає. Навіть якщо поет закінчує життя в сибірській тайзі або гине від канчука, його пісня живе, і, наче вітер насіння, розносить зерна національного ентузіазму просторами сплюндрованої країни.

Але твори ці сповнені не тільки справедливої, благородної тенденції, вони приваблюють передусім художніми перевагами — ніжністю відчуття, простою, витонченою, неприкрашеною високопоетичною мовою і, зокрема, рідкісним даром пластичного зображення. Пантелеймон Куліш, Григорій Квітка, Тарас Шевченко й багато інших — це свіжі, самобутні таланти. Вони не знають для себе інших прикладів і зразків поза чарівними піснями свого народу. А тому ледве чи існує десь більш разюча протилежність, ніж контраст між ними й російськими ліриками... Тут щира задушевна віра у Бога, урочисте сприйняття природи, якась первісна чуттєвість, там — модерна пиха, холодний скептицизм щодо Бога і людства, якась афектована глибокопрониклива всесвітня скорбота. Природно, великороси цікавіші, у них багатша тональність, більше нюансів, вони зрозуміліші цивілізованій людині з витонченим естетичним смаком (dem verfeinerten Kulturmenschen), тоді як пісня українців сприймається нею, немов щось відчужене, сповнене таємничости, вражає її своєю монотонною величчю, як краса степу.

Росіянам — з дозволу сказати — не вистачає освіти, вони творять у сутінках дивної хворобливої культури: суспільство, у якому вони працюють, ще не вийшло з дитячого віку... Звідти їх спорідненість із західними поетами світової скорботи, їх залежність від сповненого сумнівів Байрона, Мюссе і Гайне. До широких мас свого народу вони не мають стосунку.

Цілком інша річ, коли йдеться про українців. Ті — оригінальні, бо наскрізь народні. Вони відрізняються від західноєвропейських письменників так само, як їхній народ відрізняється від народів на Заході. Якщо вони звинувачують, то роблять це з почуттям болю, виразніше, відчутніше і сильніше. Вони творять серед маси, над котрою ще стоїть ніч, але цю ніч опромінюють, мов зорі, спогади про славне минуле. Їхній соціальний горизонт і їхня загальна освіта не вельми високі. У них немало наївного як у доброму, так і у протилежному значенні цього слова. Але творчість цих письменників — ніщо інше, як сама облагороджена, поглиблена народна поезія, і цього більше, ніж досить для переконання, що вони гідні найдокладнішої уваги" (Beilage zur Allgemeinen Zeitung.—1877.— N 164).

14. Дане речення записано з переосмисленням змісту. Адже маються на увазі епізодичні мандрівки малого Тараса із сестрами на прощу до Мотрининського монастиря, де на цвинтарі хлопець міг прочитати на надгробниках імена учасників Коліївщини, почути про ці події від живих свідків (див.: Воспоминаниє о Тарасе Шевченко.— К., 1988.— С. 25).

15. У цьому абзаці допущено ряд неточних повідомлень. Очевидно, помилки припустився автор конспекту. У праці „Тарас Шевченко" К. Францоз називає дату викупу поета з кріпацтва точно — 22 квітня 1838 р., коли юнакові виповнився 24 рік. Теж „Кобзар" з'явився не 1844, а 1840 р., а поема „Кавказ" була написана 1845 р.

16. Таке твердження дещо звужує реальний стан речей, бо поета, як відомо, судили не тільки за поему „Кавказ", а й за поширення інших творів рукописної збірки „Три літа", передусім „Сну", „Великого льоху", „Заповіту", а також за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві.

17. На підставі яких джерел К. Францоз подав цю інформацію, нам не відомо.

18. Твердження не відповідає дійсності. Твір „І мертвим, і живим..." був написаний 1845 р., отже, ще до заслання поета. Інша річ, що цей твір із рукописів вперше опубліковано (до речі, без відома автора) у 1859 р., тобто після повернення Т. Шевченка з неволі, в лейпцизькому виданні „Новые стихотворения Пушкина и Шевченки" (с. 24—34). Епітет „новые", очевидно, й дезорієнтував К. Францоза, оскільки цю помилку він повторяє теж в інших працях.

19. Рік подано неправильно. Найгрізніший і останній спалах гайдамацького руху — Коліївщина — мав місце не 1770, а 1768 р.

МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА В УКРАЇНСЬКИХ І ЗАРУБІЖНИХ АРХІВАХ

Немає потреби наголошувати на винятковому значенні якнайширшого використання архівних матеріалів, передусім при дослідженнях у двох галузях мовознавчої україністики: історії мови (історичної граматики, історії літературної мови, історичної діалектології) та історії українського мовознавства.

Метою нашого повідомлення є: 1. загальний огляд важливіших публікацій нових джерельних матеріалів та досліджень на їх базі; 2. перегляд якоїсь частини матеріалів з мовознавчої україністики в українських та зарубіжних архівах; 3. зосередження широкої наукової громадськости на потребі пожвавлення досліджень архівних матеріалів.

Цим питанням приділялася певна увага як на Наддніпрянщині, так і на Наддністрянщині. Особливо плідною в цьому плані була діяльність НТШ, зокрема на початку XX ст. Особливого розмаху дослідження на підставі архівних джерел чи із залученням останніх набули в 1920-х роках — періоді небувалого загального ренесансу української культури (див. публікації в „Записках історично-філологічного відділу" ВУАН, в журналі „Україна" тощо).

У 30-х та 40-х роках в прокрустовому ложі сталінізму і народженого ним марризму у мовознавчій україністиці дослідження і взагалі використання архівних матеріалів практично припинилося. У цей час у Радянській Україні не опубліковано жодної писаної пам'ятки.

З 1950-х років помітно пожвавилося вивчення різних галузей українського мовознавства, у тому числі історії української мови, історичної діалектології та ономастики, що зумовило певний потяг і до архівних джерел (праці М. Худаша, Ф. Ткача, М. Станівського, О. Маштабей, С. Самійленка, У. Єдлінської, Ф. Непийводи, Р. Керсти, Р. Осташа та багатьох інших).

I. Писані пам'ятки

Протягом 1960—1980-х рр. значно збагатилася джерельна база мовознавчої україністики завдяки публікації пам'яток та праць, що лежали в рукописах. У 1960-х роках започатковано видання цінної серії „Пам'ятки української мови". Досі вийшло майже півтора десятка книг, переважна більшість з них — це публікації писаних пам'яток різних жанрів: „Актова книга Житомирського міського уряду XVI ст." (К., 1965; підготував до видання М. Бойчук), „Вірші. Приповісти посполиті" Климентія Зіновіїва (К., 1976; підготувала до видання

І. Чепіга), „Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст." (К., 1976; підготував до видання В. Передрієнко), „Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст." (К., 1981; підготували до видання В. Німчук та ін.), „Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст." (підготували до видання О. Маштабей та ін.), „Приватні листи XVIII ст." (К., 1987; підготував до видання В. Передрієнко). Поза цією серією І. Керницький окремою книгою видав „Акти села Одрехови" XVII ст. (К., 1970). Серед важливіших публікацій пам'яток післявоєнного періоду слід згадати й факсимільне видання „Граматики Слов'янської І. Ужевича" зі вступною статтею, перекладом на українську мову, примітками та покажчиком слів і граматичних форм Є. Кудрицького та І. Білодіда (К., 1970). У підготовці до друку публікацій писаних пам'яток прикрим є те, що займаються цим майже виключно працівники академічних установ, а численний загін науковців вузів такою роботою, на жаль, через брак видавничих можливостей університетів, не кажучи вже про пединститути, майже не займається.

Із зарубіжних україністів, що плідно працюють у цій галузі, слід назвати праці І. Панькевича[1], О. Горбача[2] та ін.

Безперечно, що джерельну базу досліджень з історії української мови і мовознавства конче потрібно й далі інтенсивно розширювати. Давно вже назріла потреба нарешті видати одну з найважливіших пам'яток української мови XVI ст.— Пересопницьке Євангеліє. Слід надрукувати й ряд інших важливих пам'яток, зокрема Кодекс Ганкенштайна XII—XIII ст., що зберігається в колишній придворній бібліотеці у Відні[3], та ін.

Винятково важливе значення для дослідження історії української мови, історичної діалектології і взагалі історії культури мають публікації писаних пам'яток, у яких більш чи менш широко відбито риси місцевих говорів. У цьому плані на особливу увагу заслуговують рукописи XVI—XVIII ст. закарпатського походження, які розшукав у 1920-х роках Ю. Яворський (1873—1937) і які тепер зберігаються в Чеському національному музеї в Празі: Тереблянський пролог XVI ст., Углянське учительне Євангеліє XVII ст., Толкування на Євангеліє XVIII ст., Торунський збірник XVI—XVII ст., Сокирницький збірник XVII ст., Углянський збірник „Ключ" XVII ст.[4], Ракошинський збірник XVII ст., які, як свідчать їх описи Ю. Яворського[5], дають багатий матеріал для характеристики всіх рівнів закарпатських говорів. Важливими джерелами для української історичної діалектології є рукописні пам'ятки Опис конфіскованих маєтків деяких шляхтичів Земплинської жупи 1684 р., Протокол судової

---

[1] Див.: Панькевич І. Матеріали до історії мови південно-карпатських українців // Науковий збірник Музею української культури в Свиднику.— Пряшів, 1970.— Т. 4, кн. 2 та ін.

[2] Див.: Горбач О. Рукописна „Граматыки словенская" Івана Ужевича з 1643 й 1645 років // Наукові записки Українського технологічно-господарського інституту.— Мюнхен, 1967.— Т. 14 (17).— С. 3—22 та ін.

[3] Опис цього рукопису див.: Smal-Stockyj S. Über den Inhalt des Codex Hankensteinianus//Sitzungs berichte der K.K.Akademie der Wissenschaften. B. 110.— Wien, 1886; Кисілевський К. Мовні особливості староукраїнських памяток XI—XIV ст. з підкресленням Кодексу Ганкенштайна // Кисілевський К. Українське мовознавство в останній добі.— Рим, 1973.— С. 13—65.

[4] Опис мови цієї пам'ятки див.: Фекета І. І. Язык Углянского сборника „Ключ" — закарпатского сборника XVII ст. //Sborník Národního muzea v Praze. Rada C-Literární historie.— 1976.— Sv. 21, č. 1.— S. 23—54.

[5] Див.: Яворский Ю. А. Новые рукописные находки в области старинной карпатской письменности XVI—XVIII веков.— Прага, 1931.

розправи на Маковицькому замку 1693 р., Конскрипції жителів сіл Земплинської жупи 1696 р. Урбар Гуменянських маєтків 1690 р. та ін., що зберігаються в Державному архіві в Будапешті.

Для виявлення нових українських писаних пам'яток, гадаємо, варто було б спеціально уважно обстежити архіви Перемишля в Польщі, монастирські бібліотеки та збірки старих книг у церквах Північної Румунії тощо.

II. Рукописні та інші дослідження

У Санкт-Петербурзькому відділенні АН Росії зберігається рукопис монографії Є. Перфецького „Особенности малорусских говоров Западного Подляшья (Седлецкая губерния). Диалектологические материалы" (ф. 134, оп. 2, д. 62), що була підготовлена за дорученням О. Шахматова і датується десь 1912 р.[6]*. Монографія Є. Перфецького становить собою передусім цінний матеріал, зібраний за „Программой для собирания особенностей малорусских говоров" К. Михальчука і А. Кримського. Увагу тут привертає, зокрема, досить великий розділ про наголос та значна кількість прикладених зв'язаних текстів. Ця монографія мала публікуватися в „Сборнике ОРЯС" за 1918 р., але через складні перипетії часу, на жаль, так і залишилася в рукопису. До речі, О. Шахматов у 1913 р. цю монографію надсилав у Відень для користування І. Зілинському, коли той працював над підготовкою нарису української діалектології для енциклопедії „Украинский народ в его прошлом и настоящем"*[7].

Науковий співпрацівник бібліотеки Дебреценського університету в Угорщині Е. Ойтозі серед стародруків та манускриптів, що раніше належали Марияповчанському монастиреві, виявила ще один список граматики церковнослов'янської мови закарпатоукраїнської редакції другої половини XVIII ст. Арсенія Коцака, який (список)[8]*, як це встановлено, ідентичний чи майже ідентичний зі списком, що зберігається в Мукачівському монастирі, а після секуляризації його бібліотеки — в Закарпатському краєзнавчому музеї, звідки він, на жаль, зник*[9]*. Маріяповчанський рукопис — важлива пам'ятка культури і цінне джерело для української діалектології. Невдовзі дослідження і публікація цього рукопису та списку граматики Арсенія Коцака, що зберігається у відділі стародруків та рукописів бібліотеки Ужгородського університету (№ 499), з'явиться друком.*

Наприкінці 1970-х років у видавництві „Наукова думка" уже був готовий набір монографії Ф. Жилка з історії української лінґвістичної географії. Через причини, які нічого спільного не мають з наукою, цей набір було розсипано.

---

[6] Див. лист Є. Перфецького до В. Ягича від 30 липня 1918 р. (Nacionalna i sveučilišna biblioteka, R 4610. Zagreb).

[7] Див. лист І. Зілинського до О. Шахматова від 29 травня 1913 р. (Санкт-Петербургское отделение АН России, ф. 134, д. 3, № 571).

[8] Див.: Ойтози Э. Книги кирилловской печати марияповчанских базилиан.— Дебрецен, 1982.— С. 127—128. Опис цієї пам'ятки див.: Дзендзелевский И. А., Ойтози Э. Марияповчанский вариант грамматики Арсения Коцака 1772—1778 гг. // Зборник Матице српске за филологиjу и лингвистику. XXX/2 за 1987.— Нови Сад, 1987.— С. 33—44; а також: Die Máriapócsér Fassung der kirchslawischen Grammatik der Arsenij Kocak aus den Jahren 1772—1778 // Zeitschrift für Slawistik.— 1989.— Bd. 34, Heft 1.— S. 97—109.

[9] Опис цієї пам'ятки див.: Панькевич І. Словеноруська граматика Арсенія Коцака другої половини XVIII віка//Науковий збірник т-ва „Просвіть" в Ужгороді.— Ужгород, 1927.— Т. 5.— С. 232—259.

Ф. Жилко, безперечно, визначний лінґвогеограф, основний автор теоретичних засад і концепції АУМ. Чи в архіві „Наукової думки", чи в особистому архіві Ф. Жилка варто було б відшукати цю монографію і опублікувати.

Професор Карлового університету в Празі І. Зілинський залишив досить багатий особистий архів, частину якого в 1964 р. його син Орест передав авторові цих рядків. На підставі цих матеріалів з'явилася публікація „Проспект „Мовного атласу Галичини" проф. І. М. Зілинського"[10]*, разом з проф. М. Карасем видано книгу „Studia nad dialektologią ukraińską i polską" (Кракiв, 1975). Архівні матеріали свідчать, що уже в 1912—1913 рр. І. Зілинський продуктивно займався розробкою проблем української лінґвістичної географії — укладав карту класифікації українських говорів, на якій наріччя та менші діалектні угруповання окреслювалися, вживаючи сучасну термінологію, пасмами ізоглос. Отже, початки застосування лінґвогеографічного аспекту в україністиці заклав не П. Бузук*[11] *та ін., а за сімнадцять років до того І. Зілинський.*

Основна частина особистого архіву І. Зілинського зберігається в його внука Богдана Зілинського у Празі.

III. Рукописні словники та лексикографічні матеріали

У повоєнний час звернено увагу на рукописні словники та різні лексичні архівні матеріали. Так, В. Німчук підготував до друку і видав „Словник української мови" П. Білецького-Носенка (К., 1966), „Лексикон латинський" Є. Славинецького, „Лексикон словено-латинський" Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (К., 1973). Цей останній словник на підставі списку Паризької національної бібліотеки (Sl. n°6) О. Горбач наприкінці 1950-х років опрацював і 1968 р. в Римі опублікував під назвою „Перший рукописний українсько-латинський словник Арсенія Корецького-Сатановського та Єпіфанія Славинецького". У 1969 р. М. і Г. Карасі опублікували „Dictionarium Sclavo-Polonicum" 1641 р. Маріяна з Ясліськ[12]*, а 1972 р. Д. Бучко — „Словарь малороссійскаго нарѣчія" О. Павловського (А-Бякать)*[13]*. У 1982 р. видано „Материалы для словаря Малорусского наречия, собранные в Галиции и в Северо-восточной Венгрии Яковом Федоровичем Головацким...", що є одним з найкращих українських діалектних словників*[14]*, а в 1979 р.— Українсько-польський фразеологічний словничок І. Вагилевича*[15]*.*

З'явився ряд ширших чи вужчих описів, розсипаних по різних архівах, рукописних словників, зокрема великого (1406 двошпальтових сторінок) латинсько-словенського словника І. Максимовича (?—1732), що зберігається в руко-

---

[10] Див.: Prace Filologiczne.— Warszawa, 1971.— T. 21.— S. 335—366.

[11] Див.: Бузук П. Діалектологічний нарис Полтавщини // Український діалектологічний збірник.— К., 1929.— Кн. 11.— С. 159—197.

[12] Див.: Karaś M., Karasiowa A. Mariana z Jaślisk Dycjonarz słowiańsko-polski z roku 1641/Dictionarium Sclano-polonicum.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969.

[13] Див.: Бучко Д. Г. „Словарь малороссійскаго нарѣчія" О. Павловського // З історії української мови. До 150-річчя „Граматики" О. Павловського.— К., 1972.— С. 91—115.

[14] Див.: Науковий збірник Музею української культури у Свиднику.— Пряшів, 1982.— Т. 10.— С. 311—612.

[15] Див.: Дзендзелівський Й. О. Українсько-польський фразеологічний словник Івана Вагилевича//Studia z filologii polskiej i słowiańskiej.— Warszawa, 1979.— T. 18.— S. 177—184.

писному відділі Російської публічної бібліотеки[16] *імені М. Є. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі, відомих найбільшого (перша редакція — 13 т., друга редакція — 18 т.) українсько-російського словника М. Руберовського (1845—1915?) (зберігається в Бібліотеці АН Росії у Санкт-Петербурзі)*[17], *„Краткого малорусского словаря, составленного Дмитрием Запарой. Изюм. 1849“, „Словника бойківських говорів В. Давидяка“ та ін.*[18], *„Словаря гуцульського, зібраного Мих[айлом] Мосорою“ (Інститут літературознавства НАН України в Києві, архів І. Франка)*[19], *„Слов малороссийского наречия употребляемых в Полтавской губернии. Собраны в 1847 году“ М. Євстаф'єва*[20], *українсько-російського словника О. Бодянського*[21] *та ін.*

Б. Галас на підставі рукописних словників, зокрема Г. Базилевича, М. Берлінського, І. Богданова, І. Вагилевича, Я. Грахова, М. Євстаф'єва, Д. Запари, С. Краснобаштова, Ф. Ляликова, М. Шумко, С. Щедровського та ін., написав і у 1978 р. успішно захистив кандидатську дисертацію „Лексико-семантична система української мови першої половини XIX століття“[22].

Значну наукову вартість, гадаємо, має недавно знайдений манускрипт „Приручный словарь пол[ъ]ско-словенскій и народно рускій, содержащъ въ себѣ вся реченія польская, словенская и народно руская. Изданъ Θеодоромъ Вѣтвѣцкимъ парохомъ Далещеви къ общему оупотребленію а ѡ҃ме (1849) году о[т] воплощенія Хр[ис]това“ (відділ рукописів та стародруків Львівської наукової бібліотеки, НД-276, раніше належав бібліотеці „Народного дому“). Автор Ф. Витвицький (1783—1862) — відомий ревнитель народної освіти і щедрий жертводавець на користь сиріт та вдів[23].

Пам'ятка являє собою саморобну книжку розміром 22×12 см, 334 листи списані з обох боків, тобто 667 с., з них 665 займає сам словник, а дві останні — короткий відгук Я. Головацького. Папір сіро-коричневий, оправа картонна. Передмови та зауважень про принципи побудови словника, його джерела тощо автор не подає. Почерк усіх трьох реєстрів один, взагалі досить чіткий, чорне чорнило помітно збляко. На сторінці в середньому 30 рядків. Словникова стаття звичайно займає один рядок, проте часто трапляється, що в одному

[16] Див.: Horbatsch O. Ivan Maksymovyč, ein verkannter ukrainischer Lexikograph des 18. Jahrhunderts und sein Wörterbuch//The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States.— New York, 1960.— Vol. 8, N 1—2.— P. 95—114. Цей словник уже підготовлено до друку.

[17] Див.: Пилинський М. М. Рукописний українсько-російський словник М. О. Руберовського // Мовознавство.— 1968.— № 1.— С. 69—70.

[18] Див.: Пилинський М. М. Українські рукописні словникові матеріали в бібліотеках і архівах Ленінграда (повідомлення)//Лексикографічний бюлетень.— К., 1963.— Вип. 9.— С. 74—89.

[19] Див.: Черняк В. С. Гуцульські говори за даними рукописних джерел // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. XV Республіканська діалектологічна нарада: Тези доповідей і повідомлень.— Житомир, 1983.— С. 19—21.

[20] Див.: Галас Б. К. Рукописні українсько-російські словники першої половини XIX ст.// Мовознавство.— 1978.— № 5.— С. 69—76.

[21] Див.: Галас Б. К. Рукописный украинско-русский словарь О. М. Бодянского // Советское славяноведение.— 1979.— № 1.— С. 80—88.

[22] Див. автореферат: Галас Б. К. Лексико-семантическая система украинского языка первой половины XIX века (на материале рукописных словарей).— Ужгород, 1978.

[23] Див. львівську газету „Зоря Галицька“ № 37 за 1850 р.; віденську газету „Вѣстникъ“, № 63 за 1854 р., №№ 81, 99 за 1855 р.; №№ 32, 36 за 1856 р.; львівську газету „Слово“, № 16 за 1861 р. та ін.

рядку подано дві, а місцями й три словникові статті, інколи словникова стаття займає два рядки.

Очевидно, що автор рукопису вважав його уже чистовиком, підготовленим до друку. Однак місцями трапляються виправлення літер, слів, перекреслення цілих словникових статей. У польських словах трапляються кириличні літери, а в церковнослов'янських та українських — польські. При написанні польських слів автор не завжди розрізняє z і ż, a і ą, e і ę, l і ł; не завжди позначає м якість ś, ć, ź, ń тощо. Церковнослов'янські та українські реєстри передано кирилицею з використанням літер ѣ, ꙋ, ѧ, ꙗ, ѧ, ѡ тощо. У дво- і багатоскладових словах послідовно проставлено наголос. У словнику близько 24 тисяч словникових статей, однак в українському реєстрі відповідників значно більше, бо при одному польському слові дуже часто подається 2—4 українські. Церковнослов'янських відповідників у багатьох словникових статтях немає.

Джерелом польського реєстру переважно був польсько-німецький словник К. Мронговіуша[24], українські відповідники добиралися із живої розмовної мови. Польські реєстрові слова пояснюються українськими (та церковнослов'янськими) відповідниками, нерідко трапляються й описові пояснення. В усіх трьох реєстрах немає граматичної та стилістичної розробки слів, фразеологія представлена лише спорадично.

У польському та українському реєстрах чимало слів іншомовного походження, значну частину їх Ф. Витвицький в українській мові лексикографічно фіксує вперше. В українській частині словника чимало діалектної лексики південно-східних наддністрянських говорів. Ф. Витвицький, видно, був москвофілом, прибічником так званого язичія.

Словник Ф. Витвицького являє собою цікаву сторінку в історії і польської, і української лексикографії. Хронологічно це перший польсько-український словник, за сучасними мірками його можна віднести до словників середнього розміру. Словник Ф. Витвицького — цінне джерело історичної діалектології. Безперечно, що його найближчим часом варто опублікувати.

Думаю, варто було б виконати спеціальне дослідження про об'ємистий рукописний шеститомник великого формату „Материалы до словаря руского" Івана Лаврівського (1773—1843), над яким автор працював на початку XIX ст. (зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, шифр: НД-331).

Слід би опрацювати і опублікувати продовження (Комаръ — Нять) добре відомого „Словаря малорусского наречия" (частина А-З) О. Афанасьєва-Чужбинського (СПб., 1855; передрук — 1892), що зберігається в Рукописному відділі Бібліотеки АН Росії в Санкт-Петербурзі (№ 32.12.6). У ньому, як і в надрукованій частині, досить широко представлені лексичні та інші особливості українських поліських і слобожанських говорів.

Польські україністи давно мають намір надрукувати словник гуцульських говорів Я. Янова, що зберігається у його особистому архіві.

Багатющі матеріали для української історичної діалектології (лексикології та лексикографії) містять словнички та збірки слів, що зберігаються у фонді А. Петрушевича в рукописному відділі Бібліотеки АН Росії у Санкт-Петербурзі: „Малорусский словарь (латинской и кирилловской азбукой), разного рода заметки" (№ 10), „Список областных малорусских слов в алфавитном порядке"

---

[24] Див.: [M r o n g o w i u s z K. C.] Ausführliches polnisch-deutsches Wörbuch. Kritisch bearb. von Christoph Cölestin Mrougovius.— Königsberg, 1835; 2-ге вид.— 1837.

(№ 11), „Idioticon Ruthenicum. Список слов по-русски, по-польски и отчасти по-немецки" (№ 28), „Список малороссийских слов с немецким и польским переводом" (№ 29), „Словарь малороссийско-немецкий" (№ 30), „Словарь малороссийских слов с немецким переводом" ієрея В. Долинського з Коломийщини (№ 36), „Пороги" (№ 37), „Wyrazy używane u Rusino-górali w Sądeckim. Spisał syn Beskidu" (№ 38) та ін. У фонді А. Петрушевича під № 43 привертає увагу рукописний збірник прислів'їв Скоморовського „Русь Червона".

У фонді І. Срезневського в Санкт-Петербурзькому відділенні АН Росії зберігається понад 40 рукописних словників та збірок слів, матеріали яких зібрані у 40—50 роках XIX ст. в колишніх Волинській, Чернігівській, Київській, Полтавській, Харківській, Катеринославській і Херсонській губерніях[25].

Як свідчать архівні матеріали, І. Вагилевич має непересічні заслуги і в історії української лексикографії. У його архіві, на жаль, розсипаному у різних місцях (Бібліотека АН Росії у Санкт-Петербурзі, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Ossolineum — тепер у Вроцлаві в Польщі тощо), залишилося три рукописні словники: 1. „Словарь языка южно-русского" 1834—1844 рр. Українсько-польсько-німецько-латинський словник, який І. Вагилевич укладав за взірцем відомого сербсько-латинсько-німецького словника В. Караджича (зберігається в рукописному відділі Бібліотеки АН Росії в Санкт-Петербурзі у фонді А. Петрушевича за № 23). 2. „Idyotykon" 1843 р. Українсько-німецько-латинський словник, який окремим підрозділом уміщений в монографії автора „Rozprawy o języku południowo-ruskim" (зберігається там само під № 22). 3. „Idyotykon", що є варіантом другого словника (зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника під шифром: Ваг. 55/п 16). Вважаємо, що доцільно було б виконати спеціальне монографічне дослідження „І. Вагилевич як лексикограф". Взагалі, лінґвістичну спадщину І. Вагилевича досліджено недостатньо.

Слід було б зайнятися розшуками словників, про завершення чи підготовку яких повідомлялося в пресі, зокрема німецько-українського словника Келестина Захаровича Скоморовського (1820—1866), якого на засіданні Галицько-руської матиці 1 (13) 1850 р. (так званому Другому соборі руських учених) ухвалено було видати друком[26]. Його ж Словник української мови, який майже готовий був до друку[27]; „Словарь малоруск[о]-польс[ький] исъ фрасеогією" Йосипа Скоморовського (1815 — після 1891), який планувалося видати в п'яти томах[28] та ін. Є відомості, що М. Костомаров під час адміністративного заслання в Саратові (1849—1856) працював над словником української мови.

Заслуговує на увагу дослідників фразеології та фольклористів велика збірка „Приказки та примовки" Осипа Доброхольського, упорядкована 1898 р. на підставі власноручних записів на Східному Поділлі (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів, шифр: НТШ-116).

---

[25] Див.: Пилинський М. М. Українські рукописні словникові матеріали...— С. 85.

[26] Див.: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, ф. 1, спр. 493, 76/147, арк. 2; Пачовський М. Келестин Скоморовський, забутий галицький поет // Січ. Альманах в пам'ять 40-их роковин основання товариства „Січ" у Відні.— Львів, 1908.— С. 195—202.

[27] Див.: Підмонастирський В. Келестин Скоморовський (Біографічна замітка) // Зоря.— 1886.— № 20.— С. 339.

[28] Див.: Шематизмъ всечестного клира греко-католической митрополительной архидієцезії Львовской на рокъ 1891.— Львів, 1891.— С. 150; Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—1849.— Львів, 1909.— С. 416.

Як відомо, література про українські арґо та жарґони взагалі порівняно скромна. В останні десятиліття цій проблематиці присвячено лише кілька статей автора цих рядків[29] *та ґабілітаційна праця О. Горбача, з якої опубліковано досі окремі частини*[30].

У відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника зберігається рукопис розвідки професора Кам'янецького українського державного університету К. Широцького „Бурсацький жарґон української мови на Поділю" (12 с.) та картотека на четвертках листів учнівського зошита (шифр: НТШ-773 (I—II). Кожна картка пронумерована: 1159 карток займає словник жарґонізмів, а 1161—1280 — зразки семінарського фольклору: загадки, жарти, скоромовки, „кунштики" для вивчення „гласів", анекдоти, приказки тощо, зібрані на самому початку нашого століття в оточенні семінаристів Кам'янець-Подільської духовної семінарії, де в цей час навчався автор. За нашими спостереженнями, картотека переписувалася десь у 1900—1909 рр. Взагалі, видно, праця готувалася до друку.

Серед відомих українських збірок жарґонної лексики праця К. Широцького найдосконаліша. У розвідці, коротко спинившись на загальних зауваженнях про арґо та жарґони, автор подає докладний аналіз етимологічного складу описуваного жарґону, зокрема виділяє церковнослов'янізми та лексеми, утворені за їх взірцем, полонізми, германізми, русизми, переймання з ідиш тощо. Помітний відсоток тут займають місцеві подільські діалектизми: ***брехýнка*** *„пук волосся саме посеред потилиці",* ***кривундя́ча*** *„кривий",* ***льóтка*** *„повія, блудодійниця",* ***урвитéль*** *„очайдух",* ***паґнóсті, як в Палíнського злóдія*** *(№ 1239) та ін.*

І в словнику, і в зразках семінарського фольклору дуже багато сороміцьких слів. К. Широцький зауважує, що його збірка далеко не повна, „[...] чимало й не можна було сюди вписати через крайню степінь нецензурности" (с. 2).

На думку К. Широцького, українські семінарські жарґони сягають „старих часів Київської Академії й тим самим охраняють де-які переживання тої пори" (с. 10). Автор підсумовує: „[...] мова українських семинарій власне не нова. Почавшись в незнати колишню пору серед київських студентів-спудеїв, вона хоч й втратила багато з свого первісного складу, але де-що й утримала, сповнивши свій пробіл новим словесним материялом. Сего ж материялу прибуває й досі й, значить, тепер стоїть ся мова в процесі складання; вона все таки розвиваєть ся, утрачаючі свої давніші елементи на користь елементів пізніших, підсказаних сучасним житєм" (с. 11).

---

[29] Див.: Дзендзелівський Й. О. Арго нововижнівських кожухарів на Волині // Studia Slavica.— 1977.— Т. 23.— С. 289—333; його ж. Арго волинських лірників // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej.— 1977.— Т. 16 (1977).— S. 179—216; його ж. Про арго українських ремісників (колківське кравецьке арго на Волині) // Зборник за филологиjу и лингвистику. XXIX/I.— Нови Сад, 1986.— С. 63—81 та ін.

[30] Див.: Horbatsch O. Argot in Ukraine//Proceedings. NTŠ. Філологічна секція. I.— New York; Paris, 1952.— S. 20—24; ejusd. Die ukrainischen podolischen Drehorgelspieler und ihr Argot//Ibid.— S. 25—27; його ж. Арґо українських лірників // Наукові записки українського вільного університету.— Мюнхен, 1957.— Т. 1.— С. 7—44; його ж. Арго українських вояків // Там само.— 1963.— Т. 7.— С. 3—34; ejusd. Lexikale und Wortbildungselemente des ukrainische Argot//Slawistische Studien zum V Internationalen Slawistenkongres in Sofia.— Göttingen, 1963.— S. 261—280; його ж. Арґо українських школярів і студентів // Наукові записки Українського вільного університету.— Мюнхен, 1966.— Т. 8.— С. 174—224; його ж. Арґо слобожанських сліпців („невлів") // Науковий збірник Українського вільного університету. Symbolae in honorem G. J. Shevelov.— Мюнхен, 1971.— С. 136—148 та ін.

Закінчує К. Широцький свою розвідку загальними увагами про семінарський фольклор, який породжувала гнітуча, аморальна атмосфера семінарії: „По них (зразках фольклору семінаристів.— Й. Д.) теж дещо видно, як й над чим працює семинарський розум. Нікчемний і прибитий, він віддався на поталу глупству й срамоті, але й тут дав де-що нового в історию й сучасний склад цілої мови нашого великого українського народу. Краса наша тут запаскужена, але не нашими елєментами, а чужими,— українські ж чинники тут чисті й непорочні як непорочний ум і серце того молодця, що попадає раптом у семинарську неволю й там деморалізується й розпускається під впливом паскудних лекций про „хлопібрику", від нечистих мучителів, а не учителів й, взагалі, від всього складу житя, яке в тїй атмосфері не від нині запанувало" (с. 12).

Збірка українського арґо „Местный босяцкий и воровской лексикон" зберігається й у рукописному відділі Бібліотеки АН Росії в Санкт-Петербурзі, шифр: 45.12.175 (Нов.).

IV. Епістолярна спадщина

Епістолярна спадщина українських лінґвістів як джерело для підготовки історії українського мовознавства має особливе значення. Ці матеріали розсіяні в найрізноманітніших українських та зарубіжних архівах, особливо велика кількість їх зосереджена в Центральній науковій бібліотеці ім. В. Вернадського в Києві, Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника, Центральному державному історичному архіві у Львові, Санкт-Петербурзькому відділенні АН Росії, Державному історичному музеї в Москві, в Національній та університетській бібліотеці в Загребі, в архівах Харкова, Чернівців, Дніпропетровська, Одеси, Кам'янця-Подільського, Відня, Праги, Кракова, Варшави та ін.

В історії україністики одним із найкращих прикладів опрацювання таких матеріалів можна було б назвати публікацію великого двотомника акад. К. Студинського „Кореспонденція Якова Головацького..." з докладними вступними розвідками упорядника[31]*. Взагалі ж епістолярній спадщині українських мовознавців у нас, на жаль, приділялося надто мало уваги. У 1962 р. у книзі „Олександр Опанасович Потебня. Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження" без будь-яких коментарів і з багатьма помилками та недоглядами опубліковано 12 листів О. Потебні до В. Ягича*[32]*. Останнім часом автор цих рядків надрукував листи К. Михальчука до О. Шахматова*[33]*, П. Симоні*[34]*, В. Ягича; П. Житецького*[35]*, К. Михальчука*[36]*, І. Панькевича*[37] *до В. Ягича. Перебуває в друку листування Я. Головацького, О. Огоновського, І. Верхратського,*

[31] Див.: Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49.— Львів, 1909; його ж. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—62.— Львів, 1905.

[32] Див.: Олександр Опанасович Потебня. Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження.— К., 1962.— С. 78—90.

[33] Див.: Дзендзелівський Й. О. Матеріали до історії української діалектології // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику.— Пряшів, 1985.— Т. 12.— С. 270—282.

[34] Див.: Там само.— С. 282—301.

[35] Див.: Dzendzelivs'kyj J. O. Briefe von P. H. Žytec'kyj an Votroslav Jagić den Jahre 1878—1908//Zeitschrift für Slawistik.— 1979.— Bd. 24.— S. 699—710.

[36] Див.: Дзендзелівський Й. О. Листування К. П. Михальчука з В. Ягичем // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej.— Warszawa, 1980.— Т. 19.— S. 265—277.

[37] Див.: Дзендзелівський Й. О. Матеріали до історії...— С. 263—269.

М. Грунського та ін. з В. Ягичем. Опубліковано листування І. Зілинського і О. Шахматова[38].

Взагалі добре відомо, яку важливу роль у розвитку українського мовознавства кінця XIX — початку XX ст., зокрема у підготовці кадрів та організації наукової роботи, відіграли видатні славісти академіки О. Шахматов — у Росії та В. Ягич — в Австро-Угорщині. Їхні особисті архіви містять численні матеріали з україністики. Тому, безперечно, дуже корисно було б на базі фонду 134 Санкт-Петербурзького відділення АН Росії окремим виданням підготувати листування українських учених з О. Шахматовим, а на підставі архіву В. Ягича в Загребі — аналогічне видання листів українських авторів до В. Ягича.

Принагідно зауважимо, що в архіві О. Шахматова (ф. 134, оп. 1, № 281) зберігаються ніким досі не проаналізовані, але варті окремої уваги конспективні записи циклу лекцій з української мови, які він читав у гуртку українознавства при Петербурзькому університеті в 1908 р. Зокрема для карпатологів певний інтерес можуть становити начерки, наскільки відомо, неопубліковані рецензії О. Шахматова на книгу О. Петрова „Пределы угрорусской речи в 1773 г. по официальным данным" (СПб., 1911), що зберігається там само (ф. 134, оп. 1, № 394).

V. Персоналії

Українське мовознавство, як і інші галузі нашої культури, в 1930-х роках зазнало важких втрат: десятки українських мовознавців були або фізично знищені, або заслані у далекі східні чи північні райони СРСР. Серед них: Петро Бузук (1891—1943), Степан Василевський (1900—?), Всеволод Ганцов (1892—1979), Микола Гладкий (?—1937), Василь Дем'янчук (1897—?), Олексій Ізюмов (1893—1937), Михайло Йогансен (1895—1942), Агатангел Кримський (1871—1942), Євген Кротевич (1897—?), Олена Курило (1890—?), Нестор Малеча (1887—1979), А. М. Матієнко (?—?), Михайло Мироненко (1899—?), Андрій Ніковський (1885—1942), Кость Німчинов (1898—193?), Микола Перегінець (1897—1947), Євген Рудницький (?—?), Григорій Сабалдир (1883—?), Олексій Синявський (1887—1937), Сергій Смеречинський (1892—?), Леонтій Солодкий (?—?), Микола Сулима (1892—1937), Борис Ткаченко (1899—?) та багато інших. Дехто із репресованих на засланні чи після нього перекваліфікувався.

Важливий наш обов'язок — відшукати в найрізноманітніших архівах, у рідних та близьких якомога повніші відомості про їхнє життя, відповідно на тлі тогочасної епохи оцінити їхній друкований доробок, та праці, що залишилися в рукописах, і опублікувати про кожного з них докладні нариси, щоб у такий засіб встановити справедливість, повернути цих страждальців із забуття нашій історії, нашій науці. До речі, слід зауважити, що ряд праць цих невтомних трударів українського ренесансу 1920-х років варто було б перевидати, зокрема деякі праці О. Синявського, О. Курило, В. Ганцова тощо.

Йосип ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ

[38] Дзендзелівський Й. Листування Івана Зілинського і Олексія Шахматова // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1995.— Т. 229.— С. 457—485.

ЛИСТИ МИХАЙЛА ПАВЛИКА ДО РОДИНИ ДРАГОМАНОВИХ

В історії публікації епістолярію з усією очевидністю найперше місце у нас посідає Михайло Павлик — суспільний діяч радикального напряму, прозаїк і сподвижник Івана Франка та Михайла Драгоманова. Він глибинно зрозумів необхідність зазирнути за лаштунки, побачити інтимний бік тих подій, які відбувались на громадських майданах, і з бенедиктинською пильністю визбирував, власноручно переписував і публікував том за томом колосальне листування Михайла Драгоманова, будучи вже смертельно хворим і ледве виживаючи на безвідді і безхліб'ї. Врятувати архів великого Драгоманова, його леґендарну бібліотеку, згромадити в окремому виданні розпорошені по всій Європі фольклористичні та літературознавчі праці вченого — то була місія останнього життєвого десятиріччя Михайла Павлика. На сторінках „Життя і слова", „Діла" він друкує епістолярні діалоги Драгоманова з багатьма суспільними діячами — з Юліяном Яворським, Олександром Борковським, Костем Паньківським, Осипом Макарушкою, Омеляном Огоновським, Григорієм Купчанком, з НТШ, з редакторами російського соціально-революційного видання „Вперед", з репрезентантами групи галицько-польських демократів. Відтак появляються книжкові публікації з поміткою „зладив і видав М. Павлик". Це — „Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським" (Львів, 1905.— 208 с.), „Переписка Мих. Драгоманова з Наталею Кобринською" (Львів, 1905.— 24 с.), „Листи Данила Танячкевича до Михайла Драгоманова" (Львів, 1906.— 36 с.), „Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським" (Львів, 1910.— XIII, 353 с.) і нарешті монументальний корпус „Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом" (Чернівці, 1901—1911.— Т. 1). Властиво, перший том цього видання мав назву „Михайло Драгоманов. Переписка" і вміщав кореспонденцію не з Павликом, а з іншими особами.

Можна назвати всі ці видання епістолярною епопеєю, яка відображає широку панораму українського руху тих десятиріч, коли ґенератором ідей був Михайло Драгоманов. Його Франко за ступенем заанґажованости в суспільний процес називав другим після П. Куліша національним письменником, зі скромности промовчуючи себе.

Без сумніву, найбільшим знавцем Драгоманова був Михайло Павлик. Прагнув він накреслити образ цього багатогранного діяча в універсальних вимірах, чи, як висловлювався, заграти мелодію драгоманівщини на всіх клавішах. Першим етапом осягнення велетня був етап емпіричний — зібрання й публікація його

спадщини. В окремих брошурах намагався Михайло Павлик теж синтетично показати значення Драгоманова для України й закласти методологічні підвалини драгоманознавства з такими його вимогами, як точність, об'єктивність, комплексність, розуміння конкретно-історичної зумовлености ідей та характеру діяльности цього великого громадянина.

Михайло Павлик був довгі роки одним з найвірніших друзів Драгоманова. З-посеред студентів Львівського університету 70-х рр. XIX ст. він чи не найпалкіше пройнявся ідеями Михайла Петровича, цього неначе пришельця з іншого, не рутенського світу. Познайомившись з ним особисто у Львові, Павлик з 1876 р. стає майже щоденним кореспондентом Драгоманова аж до смерти останнього в 1895 р. Своєрідним епілогом цього листування стали листи Павлика до родини Драгоманових, бо ж Павлик був неначе членом цієї сім'ї. Адже в 1879 р., змучений попередніми двома ув'язненнями й одержавши судовий вирок на шість місяців тюрми за оповідання „Ребенщукова Тетяна", він тікає за кордон — у Женеву до Драгоманова. Тут живе три роки у його сім'ї. Співпрацює з ним у редакції „Громади" й на інших ділянках суспільного життя. Вважає ідеалом людини не лише Михайла Петровича, а і його дружину Людмилу Михайлівну, яку характеризує як найкращу жінку. Смерть політичного вигнанця, яка сталася в Софії 20 червня 1895 р., безмірним болем відбилась у серцях не лише його родини, а й усього українського громадянства та вчених світу. Михайло Драгоманов помер незабаром після свого ювілею, який особливо гучно відзначали в Галичині. Матеріали цих двох подій М. Павлик видає окремою книгою: „Михайло Петрович Драгоманов. 1841—1895. Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів".— Львів, 1896.— 442, XXXIV с.

Не маючи відповідних документів, Павлик не зміг встигнути на похорон Михайла Петровича,— він приїхав через кілька днів після нього. Розпочалися переговори зі спадкоємцями про видання архіву Драгоманова. З цією метою він приїде до Софії ще. Зокрема, про зустріч з ним Людмили Михайлівни у 1897 р. писала Лесі Українці Ліда Драгоманова: „Мати впала йому на груди і так ридала, що душу роздирало" (Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості.— Нью-Йорк, 1970.— С. 373). Тільки особлива близкість Михайла Павлика до сім'ї Драгоманових дала змогу виблагати у Людмили Михайлівни значну частину архіву покійного та опублікувати її. На жаль, не все. Пізніше, у міжвоєнний період, Українському науковому інститутові у Варшаві вдалося придбати ці дорогоцінні матеріали, але вийти встиг тільки один перший великий том їх: „Архів Михайла Драгоманова. Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870—1895 рр.).— Варшава, 1938.— 445 с.". Інші матеріали згоріли в охопленій воєнним полум'ям Варшаві. Частина архіву Драгоманових-Шишманових збереглася у Софії у фондах Івана Шишманова. Саме там містяться оригінали публікованих тут листів Михайла Павлика до Людмили Драгоманової, Ради Драгоманової, Ліди Драгоманової-Шишманової та до Івана Шишманова.

Фотокопії цих Павликових листів серед забутих паперів колишнього кабінету франкознавства, а тепер Інституту франкознавства Львівського державного університету ім. І. Франка (далі — ЛДУ), знайшов лаборант Тарас Кознарський. Хто і на чиє замовлення прислав нам ці матеріали? Про це розповідає супровідний лист, датований 25 травня 1956 р. У ньому повідомляється, що працівники Архівного інституту в Софії виготовили і вислали в Україну фотокопії листів М. Павлика, Лесі Українки та інших документів.

Були готові й фотокопії листів батька Лесі Українки до Драгоманових, а також Василя Стефаника й Ольги Кобилянської до Петка Тодорова.

Хоча підпис нерозбірливий, але вдалося виянити автора супровідного листа, старанням якого прислано матеріали. У листі того часу до нас Роман Іваничук писав, що він зустрічався з Петком Атанасовим, і той просив дізнатися, чи університет наш одержав фотокопії листів Павлика. Ректором тоді був проф. Євген Лазаренко. Отже, на його прохання архівні матеріали ці прислав відомий літературознавець Петко Атанасов. Є. Лазаренко передав їх у новостворений кабінет франкознавства, де й пролежали вони серед забутих паперів понад тридцять років, аж до створення Інституту франкознавства на базі згаданого кабінету.

Крім фотокопій листів Павлика, були прислані фотокопії кількох листів Лесі Українки, та їх уже давно опубліковано. Є теж один незакінчений лист Ліди Драгоманової-Шишманової до Лесі Українки, написаний російською мовою, в якому, між іншим, повідомляється, що Людмила Драгоманова робить блискучі успіхи в малярстві. Є теж один незакінчений лист Людмили Драгоманової до Михайла Павлика.

Архів Івана Шишманова міститься нині в Болгарській академії наук, і в 1988 р. ми мали змогу з ним ознайомитись. Це досить багатий та цінний матеріал до літопису родин Драгоманових, Косачів, Шишманових. Там досить детально батьки Лесі Українки сповіщають свою родину про її здоров'я, точніше, хворобу. Петро Косач називає Людмилу Драгоманову ангелом і всіляко турбується про її маєткові справи на Україні. Олена Пчілка цікавиться болгарським фольклором і намагається це зацікавлення тактовно прищепити своїм дітям. Аріадна і Світозар, вихованці швейцарських та паризьких шкіл, пишуть своїм батькам по-французьки. Аріадна Михайлівна розповідає про поїздку на відпочинок у Владаю разом з Лесею Українкою. Їхали каретою, у якій знайшлося місце й для болгарського письменника Алеко Константинова. Рада захоплена Лесею: „Ти не можеш уявити, яка Леся добра для мене — ідеальна доброта. Влаштовує великі філософські диспути. Я до цього не звикла, а вона ж жила у Росії“ (Архів Болгарської Академії Наук, ф. 11, оп. 5, спр. 892). Потім з Києва Аріадна і Світозар змальовують культурне життя на Україні. Поступово у французький текст листів Аріадни Михайлівни інкрустуються українізми: „Тр[уш]“, перші слова донечки Ади.

Листи Михайла Павлика до наслідників і нащадків Михайла Драгоманова цінні для вивчення і самого Павлика, і „драгоманівщини“, як він висловлюється. Зрештою, вони раз у раз кидають рефлекси на громадське життя у Львові та в Києві. Вияснюють, наприклад, хто спонукав Лесю Українку вступити в полеміку з Іваном Франком. Додають ще один лавровий листочок до вікна Андреєві Шептицькому: виявляється, митрополит прагнув для Національного музею у Львові купити архів Драгоманова, Франка, як уже перед тим придбав архів Павлика (який, до речі, і зберігся у прекрасному стані саме в Національному музеї). Стосуються питання перевезення останків Михайла Драгоманова на Україну — проблема відкрита донині. Багато там мовиться про бібліотеку Драгоманова. Нарешті, на їх сторінках висвітлюється закулісна епопея — складна, нелегка — видання драгоманівської спадщини, історія Павликового едиторського подвигу.

Звичайно ж, як і до Михайла Драгоманова, Павлик і до його сім'ї писав листи „драгоманівкою“. У даній публікації з технічних причин ми не вживаємо

латинського „j" на позначення йотованих, хоч правопис оригіналу, при незначному унормуванні пунктуації, зберігається.

Листи публікуються тут уперше — із згаданих чітких фотокопій, які зберігаються в архіві Інституту франкознавства Львівського університету.

Хронологічний порядок епістолярію такий:

1. *До Людмили Драгоманової. 26 серпня 1981 р. [Петіт Саконе].*
2. *До Івана Шишманова. 10 грудня 1891 р. Львів.*
3. *До Михайла Драгоманова. 7 липня 1892 р. Львів.*
4. *До Людмили Драгоманової. 4 січня 1895 р. Львів.*
5. *До Івана Шишманова. 12 липня 1895 р. Львів.*
6. *До Івана Шишманова. 14 липня 1895 р. Львів.*
7. *До Людмили Драгоманової. 22 серпня 1895 р. Львів.*
8. *До Людмили Драгоманової. 23 серпня 1895 р. Львів.*
9. *До Людмили Драгоманової. 24 серпня 1895 р. Львів.*
10. *До Людмили Драгоманової. 28 листопала 1895 р. Львів.*
11. *До Людмили Драгоманової. 30 листопада 1895 р. Львів.*
12. *До Людмили Драгоманової. 13 січня 1896 р. Львів.*
13. *До Людмили Драгоманової. 21 лютого 1896 р. Львів.*
14. *До Людмили Драгоманової. 3 березня 1896 р. Львів.*
15. *До Людмили Драгоманової. 12 березня 1896 р. Львів.*
16. *До Людмили Драгоманової. 20 березня 1896 р. Львів.*
17. *До Людмили Драгоманової. 5 квітня 1896 р. Львів.*
18. *До Людмили Драгоманової. 18 травня 1896 р. Львів.*
19. *До Людмили Драгоманової. 12 червня 1896 р. Львів.*
20. *До Людмили Драгоманової. 1 липня 1896 р. Львів.*
21. *До Людмили Драгоманової. 7 липня 1896 р. Львів.*
22. *До Людмили Драгоманової. 20 липня 1896 р. Львів.*
23. *До Людмили Драгоманової. 1 серпня 1896 р. Львів.*
24. *До Людмили Драгоманової. 13 серпня 1896 р. Львів.*
25. *До Людмили Драгоманової. 28 вересня 1896 р. Львів.*
26. *До Людмили Драгоманової. 23 жовтня 1896 р. Львів.*
27. *До Людмили Драгоманової. 28 жовтня 1896 р. Львів.*
28. *До Людмили Драгоманової. 4 листопада 1896 р. Львів.*
29. *До Людмили Драгоманової. 13 листопада 1896 р. Львів.*
30. *До Людмили Драгоманової. 30 листопада 1896 р. Львів.*
31. *До Людмили Драгоманової. 18 грудня 1896 р. Львів.*
32. *До Людмили Драгоманової. 5 січня 1897 р. Львів.*
33. *До Людмили Драгоманової. 9 січня 1897 р. Львів.*
34. *До Людмили Драгоманової. 6 лютого 1897 р. Львів.*
35. *До Людмили Драгоманової. 19 лютого 1897 р. Львів.*
36. *До Людмили Драгоманової. 26 лютого 1897 р. Львів.*
37. *До Людмили Драгоманової. 3 квітня 1897 р. Львів.*
38. *До Людмили Драгоманової. 24 квітня 1897 р. Львів.*
39. *До Людмили Драгоманової. 8 травня 1897 р. Львів.*
40. *До Людмили Драгоманової. 29 травня 1897 р. Львів.*
41. *До Людмили Драгоманової. 13 червня 1897 р. Львів.*
42. *До Людмили Драгоманової. 23 липня 1897 р. Львів.*
43. *До Людмили Драгоманової. 24 вересня 1897 р. Львів.*
44. *До Людмили Драгоманової. 4 жовтня 1897 р. Львів.*

№ 2

До Івана Шишманова

Львів, 10.XII.1891 [р.]

Високоповажний добродію![10]

Звиніть, що турбую Вас. Діло в тім, що ми з Франком на кілька листів до Мих[айла] Петровича, де ми его питали про важні справи, нічого не дістаємо і взагалі не знаємо, що з ним. А питають про его здоровля і з України, і ми не знаємо, що відповідати і як взагалі стоїть его справа. Міні особливо важно знати, в якім стані его архів, тобто кореспонденція з Українцями: чи впорядкований, чи безпечний на случай его смерти? Як не гірко, а можна подумати, що Росія таки доберея до Болгарії, і якби захопила архів М[ихайла] П[етрови]ча, то з того вийшов би безконечний ряд політичних процесів у Росії й тут; я вже не кажу про те, що пропав би незамінимий матеріал до історії українського руху. Отимто ми всі були би спокійніші, якби Мих[айло] П[етрови]ч оставив той свій архів у Женеві, в публічній бібліотеці, з певними умовами. Звісно, він був би певний і у Вас, але хто знає, що буде з Софією, коли тим часом Женева стоїть твердо. Я не зважився писати про це самому Мих[айлу] П[етрови]чу через те, що це єму, хорому, було би дуже прикро.

Дуже були бисмо вдячні, як бисте нас про це все коротенько звістили.

При нагоді зважуюся просити Вас ось що:

В Болгарію прийде, на кілька днів, до знакомих бувший російський політичний переступник, що покутував за це 11 літ — Кізер (судився в Києві і був на карі разом з Присецким[11], знакомим Вашій жінці). Він їде під чужим пашпортом — Леона Братро зі Львова. Отже, якби его задержувано у Вас на границі, то чи не могли би зробити так, щоби его пущено в Болгарію? В разі задержки, він Вам зателеграфує таке: „я в №.№.“ (місце проїзду) і підпис Братро. Не потребую Вас, мабуть, і запевняти, що з огляду на Болгарію це чоловік лояльний, тай против Росії нічого не буде починати в Болгарії. Сам він чоловік солідний — робітник

Щиро шануючий Вас
М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 2. Автограф.

№ 3

До Михайла Драгоманова

Львів, 7.VII.1892 [р.],
ул[иця] св[ятого] Марка 12

Дорогий друже![12]

Конфіската Вікліфа потверджена судом[13] за „намір понизити рел[ігію] катол[ицьку] і еї обряди, представляючи їх яко суперечних з наукою

Христовою". Може, на розправі касаційній поведеся оборонити, тілько розправа може бути назначена і за місяць,— і на той день я приїду до Львова. Декрет сконфіскував брошуру п[ід] з[аголовком] „Іван Вікліф", написав Доктор євангельський Мих[айло] Др[агоманов]"!! Думав би виїхати зі Львова 14 або 15 с[его] м[ісяця] н[ового] ст[илю] і виїду до Пасічної під Станіславовом, де найшов знакомого (впрочім, пролетарія над пролетаріями) і де мені житє буде коштувати дешевше, ніж у Дорі[14]. Правда, зате Пасічна не похожа на Дору, бо лежить усего на 1/4 милі від Станіславова і відти доходять навіть міські порохи і все лихо. Та нічого діяти. Там я займуся і селянами. Є думка, може, перенестися в Станіславів, де нема ні однісінького радикала, хоть там нарід починаєся будити. Була би дуже інтересна боротьба з місц[евими] народовцями, біда тілько, що вони можуть впливати на цензуру „Народа"[15] — і це головна перешкода. Частина молодих нічого не має против моїх переносин із „Народом" (не цент[ральним] комітетом), бо й так у Львові ніхто міні не помагає. Про те, щоби „Народ" став тижневиком,— годі навіть й думати; він мусить бути такий, як є, тілько більше занятости біжучими справами [...]*. А все ж поки я мушу мати певність від Arb[eitgeber'a][16] бодай щодо своєї особи.

Був на новоерськім вічу в Станіславові — було 600 людей. Даю справозданє в „Народі" зі всіма скандалами. Незабаром ми скличемо тут своє віче.

Посилаю Вам вирізку з Гал[ицкой] Руси[17] — Русскіи книги въ Болгаріи — може треба буде відповісти.

Народ вийде цими днями 13 і 14 №№ разом. Ваші статі ідуть усі, окрім Споминок, про Просвіту і катол[ицький] соціалізм (статя найкраща для наших обставин, і міні великий жаль, що не можу єї дати тепер). Та з села я, мабуть, незабаром видам новий №.— біда тілько, що ні за що уплатити й цего.

Ви, певне, дістали „Вікліфа", бережіть же, бо більше нема.

Ваш М[ихайло] П[авлик]

Народ чимраз менче має пренумерантів, певне, і через, що адміністрація й експедиція дуже плоха. Франчисі[18] ніколи, до того й діти роблять з „Народом" свій порядок. З провінції дуже нарікають. Я запряг би за це сестру, котра й тут точна.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 3.

№ 4

До Івана Шишманова

Львів, 12.VII.1895 [р.],
ул[иця] Коперніка, 26

Високоповажний Друже!

Коли позволите себе так називати!

Посилаю Вам свою фотографію, N[ota] B[ene] під умовою, що Ви пішлете мені Вашу, Вашої жінки[19] і Вашого Міки[20]. Тепер мені дуже

* Нерозбірливо.

ніколи, то скажу тілько, що Франко буде в Празі як раз коло 20-го. Прошу Вас над усе — вивезіть до того часу на село Людмилу Мих[айлів]ну і всіх, бо вони подохнуть у софійській жарі, та ще в такім горю. А на той час, як усі виїдете із дому, просіть M[ada]me Бельчеву[21], а, власне, її узброєних братів і їх вояків, щоби берегли Вашу квартиру... Чи не згодилась би M[ada]me Бельчева провести з Вашими літній час на селі? Я думаю, що в такім разі Лесі[22] можна би було виїхати в Росію швидше,— а це конче потрібно для самого устрою життя Людмили Мих[айлів]ни, Ради[23] й Зорі[24]. Головне я перекажу Д[окто]ром Колессою[25], котрому написав на село,— та все-таки з Лесею нам би можна обговорити справу докладніше. Про M[ada]me Бельчеву скажіть перше Людм[илі] Мих[алів]ні і Ліді, і коли вони вважають це за добре, то попросіть M[ada]me Бельчеву між іншим і від мене. На кілько я увважив, і Люд[ми]ла Мих[айлів]на і Рада (а не кажучи вже про Ліду) шанують її дуже і люблять,— то може би вона стала їм за той час за Лесю і взагалі була відрадою,— а там уже ми якось устроїмося — у Галичині. Вас прошу підперти мій проект: це, по-моєму, найкращий вихід і найкорисніший для пам'яти М[ихайла] П[етрови]ча. Тут не пропала би для українців і бібліотека єго[26].

Щиро цілюю Вас і Міку, кланяюся Ліді, Раді, Лесі і Людмилі Мих[айлів]ні, а також m[ada]me Бельчевій, Койчу[27] знакомим професорам і т[ому] п[одібне].

Ваш М. Павлик

Тарілка піде аж сегодні.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 4. Автограф.

№ 5

До Івана Шишманова

Львів, 14.VII.1895 [р.],
ул[иця] Коперніка, 26

В[и]с[око]п[оважний] Друже!

Будьте ласкаві прислати мені якнайшвидше відбитку статі Мінцеса[28] про М[ихайла] П[етрови]ча із Бълг[арського] Прегледу[29], бо не попаде в „Народ". Може, Леся вміє перевести, а як ні, то вже зроблю я сам. За „Прогрессомъ" нехай не вбиваєся,— я вже найшов заголовок.

Усі газети, навіть москвофільські і правдянські, відзиваються про М[ихайла] П[етрови]ча достойно і з признанєм. І особисто відзиваються дуже симпатично. Напр[иклад] Романчук[30] писав ред[акції] „Діла"[31], що воно ще замало симпатично написало про М[ихайла] П[етрови]ча. Виїмок — польські соц[іал]-демократи і св[ято]юр[ські] клерикали. З сего видно, що то наші найгірші вороги — як я й знав наперед. Людмилі М[ихайлів]ні пішлю жалібні листи і статі з поводу смерти М[ихайла] П[етрови]ча в коректурі, бо переписувати богато,— зрештою коректура буде вже сими днями. Коли що прийшло до неї, нехай шле відпис.

Ходжу, як душа без покаянія, і не знаю, де дітися: страшно мені й подумати, що М[ихайла] П[етрови]ча вже нема. А він був моя єдина політична і всяка підпора. Та й чи тілько моя. Опроче, смерть єго поборола і найтяжчих ворогів нашої справи — тепер треба тілько якнайшвидше показати єго житє і суть єго творів і заходів.

З України ще нікого нема, ані туди ніхто не поїхав. Гадку про переселє* Людм[или] Мих[айлів]ни й дітей у Галичину тут прийняли дуже симпатично. Не сумніваюсь, що так буде і на Україні.

Д[окто]р Ярослав Окуневський[32] напечатав в „Ділі" спомини про М[ихайла] П[етрови]ча. Важно — та не подобалась мені згадка про князя.

Прийшли річі Лесині[33] — сучі сини кажуть платити аж 8 гульд[енів] 7 кр[ейцарів]!!

Бувайте здорові
Ваш щирий М. Павлик

Кланяюсь Ліді, Лесі, Людм[илі] Мих[айлів]ні, Раді, M[ada]me Бельчевій, Койчу і всім добрим людям — Міку цілюю.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 5. Автограф.

№ 6

До Людмили Драгоманової

Львів, 22.VIII.1895 [р.],
ул[иця] Коперніка, 22

Людміла Михайловна!

Тілько що я получив із України новий лист: „A[rbeit] G[eber] просит сообщить Вам следующее:

„A[rbeit] G[eber] просит Вас передать Людмиле Михайловне жене Мих[аила] Петр[овича] выражение его горячего соболезнования и искреннего участия в постигшем ее горе. Он очень заинтересован знать, намерена ли Л[юдмила] Мих[айловна] возвратиться в Россию или же пожелает остаться за границей. Вообще он желал бы быть осведомленным во всех ее планах, намерениях и желаниях.

Что касается самого A[rbeit] G[eber'a], то смерть Мих[аила] Петр[овича] тяжело удручила его. Теперь он [шифром:] хлопочет о заграничном паспорте [звичайним письмом:]. Он хотел бы воспользоваться похоронами М[ихаила] П[етровича] для устройства демонстрации. В видах этого у него явилось желание, если это возможно и супруга М[ихаила] П[етровича] изъявит свое согласие, перевезти тело М[ихаила] П[етровича] к вам и у вас и похоронить. Справьтесь у знающих людей и определите приблизительно стоимость такой перевозки. В случае, если перевозка эта не состоится, то A[rbeit] G[eber'a] предполагает собрать здесь возможно большее количество венков, отправить с ними кого-либо в Софию

---

* Так в оригіналі.

для возложения на могилу. Подробности о смерти М[ихаила] П[етровича] и его посмертных проводов должны быть включены в юбилейную брошюру.

Пишу Вам это письмо уже вторично. Я написал чуть ли не месяц тому назад. Просил Вас сообщить мне точный Ваш адрес (новый); так как ответа не получил, то оказалось, что оно не дошло".

Як бачите, ідея перевезти тіло М[ихайла] П[етрови]ча у Львів явилась рівночасно у мене і в A[rbeit] G[eber'a], позаяк від него залежить економічний бік справи, то це діло ближче, ніж я думав. Треба тілько якнайшвидше справитись у Софії, чи позволять викопати тіло тепер. Як позволять, то і наші власти мусять позволити. N[ota] B[ene] тоді діло найкраще вести від болг[арського] міністерства із віденським. Я справлюся тут у президента Львова (ми добре знаємося, і він наш прихильний — н[а]пр[иклад], завше дає мені ратушеву салю на рад[икальне] віче). Про результат напишу Вам, а Ви напишіть своє. Та, хоть би тепер і не позволено це зробити, то нехай A[rbeit] G[eber] збирає гроші і покладе їх у банк на слушний час т[о] й[е] після 3 років, коли мусять позволити там і тут. До того часу і в Галичині зробиться і пропаганду. Щодо вінців, то я не раджу їх збирати і везти на могилу М[ихайла] П[етровича]. Це буде коштувати страшенно, і марно воно піде; краще буде ті гроші обернути, напр[иклад], на повне видання популярних творів М[ихайла] П[етровича] (як то роблять чехи). Цего тепер домагаються самі чільні мужики, котрі домагаються читати „Громаду"[34] (ученики гімн[азій] теж). Відповідайте мені щодо бібліотеки. Коли Вам не можна буде єї дарувати льв[івському] університету, то я думаю, що тепер найде ся хтось на Україні, хто єї купить для тої ж цілі — все одно, і тоді можна покласти свої умови перед льв[івським] університетом (умови ті, по-моєму, нові: отворити осібний д[окто]рський відділ з осібним каталогом і штемпелем на книжках) по-укр[аїнськи], отворити єго якнайшвидше і приймати туди усе, що буде прислано з України, Росії, Слов'янщини і відки інде — а для сего треба зробити пропаганду (порадьтеся Вані[35] і Ліди і напишіть мені умови докладно. Звісно, їх треба буде списати тут офіціально, і вони мають по закону обов'язувати унів[ерситет]. Якби університет не згодився на це,— то, певне, згодиться Бібл[іотека] Оссолінських[36] (тут менше публіки ходить, але все добірна, і порядок і поміщенє тут ліпші).

Від Лесі з дому я ще не маю звістки — мав із Бродів 19.III. н[ового] ст[илю]. Коли Ви маєте, напишіть, бо я боюся за неї. Що там у Вас чувати? Моє здоров'є дуже плохе: голова болить страшенно, загальний упадок сил, так що на силу ходжу і то дуже помалу, дихати не можна. Лихо велике, що я не віддихнув на селі — то абсолютно не можливо: ні морально, ні матеріально. Може, як дотягну до другого літа, то треба буде непремінно поїхати на село. Я ще так-сяк держався, та свинства Даниловича[37], Лукіяновича[38] і смерть М[ихайла] П[етрови]ча попри дещо інше завдали мені остатний удар, від котрого вже, мабуть, не підведуся. Для мене особисто воно нічого — я вже і так бажав би спочити навіки,— та от жаль мені пам'яти М[ихайла] П[етрови]ча і ще кілька осіб. Ну, годі,— буде, як бог дасть.

Бувайте здорові. Кланяюся Раді, Ліді, цілюю Ваню, Зорьку і Міку.

Ваш М. Павлик

Я думаю, що можна б напечатати лист М[ихайла] П[етрови]ча до кієвлян і деякі з пропусками. Як Ви? Просіть Ваню, нехай шукає між своїми паперами і книжками записку М[ихайла] П[етрови]ча про ніг[ілізм] і пакетика про Уг[орську] Русь це мені страшенно...*

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 6. Автограф.

№ 7

До Людмили Драгоманової

Львів, 23.VIII.1895 [р.],
ул[иця] Коперніка 26

Людміла Михайловна!

Був я сьогодні у президента Львова, і він каже, що ніяких перепон для перевозки тіла М[ихайла] П[етрови]ча нема. Треба тілько, щоби воно було запаковано по санітарним правилам, т[о] й[е] у двох чи трьох домовинах [власне 2 домовині і скриня]. Ті правила є інтернаціональні, і їх мусять знати у Софії. Перешкода могла бути тілько в такім разі, якби М[ихайло] П[етрови]ч був умер на яку заразливу слабість: холеру, або що. Отже нехай Шішманов буде такий добрий чимшвидше справитися у софійських властей, добуде від них дозвіл викопати тіло (вони віднесуться до президії Львова, чи льв[івська] громада приймає тіло,— і відци потвердять), а затим нехай точно обчислить кошти опаковки і дороги із Софії у Львів. N[ota] B[ene] нехай в те рахує і дорогу за Вас і Раду та Ліду (бо, певне, Ви схочете бути у Львові на похоронах),— я ж порахую дорогу за тих людей, що відци поїдуть за тілом (думаю: 4 селян, мене і Франка) — цвинтар і т[ому] п[одібне], а зараз напишу A[rbeit] G[eber'obi], то можна буде це зробити і через місяць, в усякім разі тоді, як і Вам буде треба виїжджати, вже куди виберете. Так воно було би найкраще. Тілько просіть Шишманова зробити це якнайшвидше, а краще і Ви поїдьте з ним скрізь, бо бачите, як довго треба ждати, поки порозумітися з A[rbeit] G[eber'ом]. Раджу добути дозвіл на папері і аж після того йти до австр[ійського] консула (котрий має право виставляти пашпорти тілу),— аби діпломатія не могла вплинути на санітарні власти болгарські і видумати що. І так само зроблю тут і аж як буде те і звістка від A[rbeit] G[eber'a], оголосимо, що буде перевозка тіла (після того назначимо точно, коли, що і як). Ховати тут можна без попів і всяких церемоній — та й не треба інакше, тим більше, що попів для М[ихайла] П[етрови]ча іще нема нігде, і найменше в Галичині. Це буде і політична світська маніфестація перед мужиками і нашою клерикальною інтелігенцією — сильний товчок до лаіцізації укр[аїнської] політики. Напишіть мені, кілько метрів треба на цвинтарі. Щодо бібліотеки, то ще додам, що унів[ерситету] чи Осс[олінській] бібліотеці треба буде немало праці і кошту на впорєдкуванє, переплет книжок і т[ому] п[одібне], на-

* На цьому слові лист уривається.

решті і на перевозку,— так що вони і тоді мусять жертвувати немало, якби получили від Вас бібліотеку даром.

Ви числіть, кілько треба Вам із Радою і Зорькою на житє в місяць — вже де рішитеся оселитися.

Бувайте здорови.
Ваш М. Павлик

Біографія М[ихайла] П[етровича] кінчиться розривом із кієвлянами — то лист єго до кіян аж проситься, щоби єго напечатати зараз після того. Це прекрасне доповненє біографії (там богато нового, нікому незвісного), звісно, дещо треба пропустити і деякі назви підправити, щоб не вказати просто на громаду.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 7. Автограф.

№ 8

До Людмили Драгоманової

Львів, 24 авг[уста] 1895 [р.],
ул[иця] Коперніка 26

Людміла Михайловна!

Получив я Ваш лист із 8/20 авг[уста] і зараз відповідаю. Звісно, коли Ви настоюєте на тому, що твори М[ихайла] П[етрови]ча, писані по-російському, треба так і видавати, то і мені треба на те згодитися,— от не знаю тілько, чи не упреся українофільствуючий москаль. Ваші резони теж важні, і як печатати по-російському, то воно швидше піде, бо не треба буде перекладати. Тілько Ви помиляєтеся, думаючи, що рос[ійських] творів буде лиш на один том,— дай боже, щоби і в 5 помістити. Ну, та якось воно буде.

Щодо бібліотеки, то я вже писав* Вам, що, мабуть, найдеся на Україні хто, хоть ціла компанія, що її купить для тої цілі; напишить мені ціну, щоби я знав, що переказати на Україну. Ці гроші Ви зможете сховати на лиху годину, а житє Ваше і так, певне, буде забезпечено. Я думаю, що Вам таки прийдеся оселитися у Львові, бо воно з многіх поводів найрезонніше, тим більше, що тепер є певна надія, що і останки М[ихайла] П[етрови]ча будуть швидко у Львові. Хату тут Вам можна мати гарну (2 комнати і кухню) на 25 г[ульденів] у місяць, а як трохи далі города, то і дешевше. Можна найти коло парку, куди їздить трамвай. Можна буде там найти спільну квартиру, т[о] й[есть] так, щоби кухня була спільна, а для мене з матір'ю тай сестрою 2 комнати. Як узяти разом, то воно вийде дешевше і вигідніше і Вам, і нам. На житє Вам, думаю, стане 2—$2^1/_2$ г[ульдена] у день. Зоря справді може ходити в

* [Збоку дописано]: Я післав Вам сегодня 6 прим[ірників] „Перших поминок" М[ихайла] П[етрови]ча[39]. Брошуру я напечатав у 2000 прим[ірників] і розкину геть, бо воно дуже важно против істор[ичної] Польщі і росс[ійського] централізму.

школу в Кієві — то буде гарно і для него і для нас, бо зможемо завше мати добрі вісти (єму буде легко приїздити у Львів, бо він же швейцарський підданий). Ну, а Раді у Львові теж буде не гірше, як у Софії або Женеві, тим більше, що тут буде і Леся. Вам же непремінно жити вкупі з Зорею раз у раз,— у Кієві найдуться добрі люде, що єго доглянуть, а бачитися з ним Ви будете часто. Одним словом, мусить бути добре, якби тілько якнайшвидше приїхав у Львів A[rbeit] G[eber] чи хто від него. Отже не журіться і направляйте здоров'є. Мені дуже жаль бідної Ради, що сумує і хорує. Та вона нехай буде рада — незабаром воно все поправиться. Я розумію, що їй надто важко за Лесею, я сам плачу, як нагадаю прощанє Лесі з нею,— та незабаром вони знову побачаться. Рада чей вже велика натілько, щоби бачити місяць, а коли так, то я не бачу резону, чого би їй боятися і сумувати. Справді — вгору серце! Леся казала мені, що вмерла мати М[ихайла] П[етрови]ча[40]. Може воно так і краще, що вони вмерли майже в один час, не знаючи одно про смерть другого,— та тілько для мене невіруючого в загробне житє воно й погадати страшно — таки розлука! Ви пишете зовсім добре по-українськи, по крайній мірі болгарщини я не замічаю... Ех, дурить себе чоловік, а як нагадати, кого не стало, то мало серце не трісне.

Щиро кланяюсь усім Ваш М. Павлик

[Збоку дописано]: Жду відповіди про останки М[ихайла] П[етрови]ча, Шішманов нехай не слухає, коли єму хто буде казати, що їх можна викопати аж через 3 роки, бо воно неправда. Коли тут можна привезти, то й там можна викопати.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 8. Автограф.

№ 9

До Людмили Драгоманової

Львів, 28.XI.1895 [р.],
ул[иця] Супінського, 16

Дорога Людміла Михайловна!

Бога ради, вважайте на своє здоров'є! Я розумію, що у Вас тепер, окрім горя, богато й усякої роботи та клопотів,— але, по крайній мірі, будьте економні на свої фізичні сили. Бережіть себе, та й Рада нехай береже ся, що бисте ся не застудили, пораючись коло могили, та не подвигнулися чим. Особливо прошу Вас обі, щобисте вважали на свої сили, як будете вибирати з паперів листи — що не легко, через брак відповідного місця. Прийдеся або Ліді пустити Вас у свою хату, або носити частинами у Вашу, і там перебирати. Так от, щоби не носили того ні Ви, ні Рада, бо пакети все важкі. Нехай Рада не вповає на те, що в неї руки кріпкі,— подвигненє непремінно пошкодило би єї грудім. І коло кухні нехай бережеся того самого,— там у Вас легко застудитися,

мури ще гірші, ніж у Львові. Я думаю, що як ми всі возьмемося за папері М[ихайла] П[етрови]ча, то нам лекше стане. У мене тут такий план: найперше впорядкувати і видати переписку М[ихайла] П[етрови]ча зо мною і Франком, укупі з нашими споминами про него (того буде на 2 томи), далі єго переписку з інчими Австр[ійськими] Русинами (по змозі, зі споминами їх про него), затим переписку з росс[ійськими] емігрантами, європейцями, Россіянами,— а паралельно з тим ладити до друку єго твори і житєпись. Розуміємся, що на все те нема грошей, але я певний, що найдуться, аби тілько було готово до друку. А не найдуться за нашого з Вами житя, то непремінно найдуться після нашої смерти, аби тілько ми сповнили те, що до нас належить,— т[о] й[есть] оставили ті праці готовими в рукописі. Вже з сего бачите, що Ви тут будете мені дуже помічні,— а, окрім того, Ви повинні запанувати над собою і не тратити марно сил на сльози і т[ому] п[одібне], а вжити їх усі щодо капки на поміч відтвореню образу М[ихайла] П[етрови]ча. Списуйте холоднокровно споминки про него і про своє спільне житє, хоть уривками, перше про те, що найкраще тямите, а помалу доповняйте і поправляйте, задля того пишіть на картках і по однім боці. Це Вам найкраща робота, і при тому переважна для пам'яти М[ихайла] П[етрови]ча і Вас самих. Потім ми обоє переглянемо і зредагуємо те все, та й видамо,— і буде Вам обом вічний пам'ятник на землі. Розуміється, що Ви мусите зробити не коштом свого здоров'я, т[о] й[есть] не в надобов'язковий час, пізніми ночами, а саме тоді, коли Вам найкраще фізично, найсвіжіше, і як раз тоді, коли Вам плакати та побиватися. Розумію я добре Ваше горе, бо й моє не менче, а політично навіть гірше,— але нам непремінно треба запанувати над собою і вжити усі сили, що мали би йти на побиванє за ним, власне на відтворенє і скріпленє єго пам'яти. Це буде найдостойніше єго пам'яти, а при тому зовсім у єго погляді, бо в своїх нещастях він так завше робив і писав таке,— нагадайте єго слова про Марію, котра не плакала навіть як її сина розп'яли, а сказала: добре так! <u>і сама пішла проповідувати єго діло між єго учениками.</u> Це реально і вкупі з тим високо ідеально, <u>з огляду на діло.</u> Дорога Людміла Михайловна! Якби Ваш муж був звичайний чоловік і Ви після смерти єго тратили свої сили на впадканє,— я би Вам не смів писати таких слів,— вони були би жорстокі. Але ж Ваш чоловік був чоловік діла, він після смерти увесь у своїм ділі, в нашім українськім ділі,— окрім на діло, на скріпленє того діла,— тут і Ви, і я зможемо вложити усю нашу любов до него, увесь наш жаль після него,— але нехай вона <u>буде, нехай ті сльози</u> не ідуть марно для будущини! Прошу Вас, порозумійте мене, і будьте веселіші. Хоть як нам гірко, а жиймо і працюймо для єго пам'яти, бо інакше проплачемо і себе самих і все те, що ми знаємо про него.

Лист цей посилаю чим скорше,— може він Вас успокоїть,— а про інше ще напишу.

Ваш щирий М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 9. Автограф.

№ 10

До Людмили Драгоманової

Львів, 30.XI.1895 [р.],
ул[иця] Супінського 16

Дорога Людміла Михайловна!

Боюся, щоби Вас не вразив мій остатний лист,— але Ви і самі нагадаєте собі, що писаний він зо standpunkt у М[ихайла] П[етрови]ча, т[о] й[есть] щоби не піддаватися горю, а берегти свої сили на те, щоб направити втрату. Особливо беручи, се ніхто так не може зробити, як Ви, бо Ви ж найкраще знаєте все його особисте житє,— та й не тілько особисте, а й публічне, особливо закулісні справи. Тим то я думаю, що Ви повинні,— зібравши увесь свій супокій,— узятися до змалюваня того житя, т[о] й[есть] списати свої спомини про М[ихайла] П[етрови]ча. Радив би Вам почати зі свого житя до того, як Ви стали єго жінкою,— змалювати житє тих кругів, з котрих вийшли Ви. Пишіть якнайдетальніше. Я певний, що це Вам буде велика відрада. Та тілько не дивіться на все те з Вашого теперішнього становиська, а старайтеся пригадувати свої давні становиська, і так підходіть все вгору і вгору, аж до теперішнього. Знаю я, як воно важко писати свої спомини, особливо таким людям, як Ви, що тілько втратили, але я певний, що Ви переборете себе,— аби Вам тілько втягтися. Як додаток до сего мусять бути сімейні листи,— на кілько їх можна публікувати. (Витребуйте його листи до матери!) То був би осібний том матеріалів про М[ихайла] П[етрови]ча,— дуже важний. Споминки Ваші будуть дуже важні, навіть якби то не було щось цільне, а самі уривки, характеристики М[ихайла] П[етрови]ча і т[ому] п[одібне]. N[ota] B[ene] — те все тілько не коштом Вашого здоров'я, бо у Вас і так не мало чорної роботи. Як посвятите тому годину-дві в день,— власне вночі,— то і буде.

Як будете з Радкою вибирати для мене листи, то зверніть увагу на один осібний пакет: там моя загранична переписка 1879—1882 року, в тім числі і листи М[ихайла] П[етрови]ча до мене. Те все прошу мені прислати. Я тепер переписую листи М[ихайла] П[етрови]ча до мене,— ті, що є в мене,— і як тілько получу мої листи до него, то зараз виготовлю їх до друку. Досадно, що богато єго листів до мене — самих перших — нема,— знищили „приятелі" — страха ради!

Про гал[ицькі] справи буду Вам писати пізніше, як буде з'їзд партії,— а про себе краще не писати. Стан мій взагалі дуже сумний: і фінансовий, і фізичний, і особливо моральний. Богато усякого лиха, а найгірше мучать довги. Як би кому хоть продатися та викупитись з довгів. Біда тілько, що нікому мене не треба. Довгів у мене тепер 1500 гульденів — сума страшенна, як на мене. Якби не те, я при своїх терпінях був би щасливий, навіть при 25 р[инських] у місяць, з котрих нам на житє остаєся 11 г[ульденів] 50 кр[он] у місяць — сума, якої треба в тиждень. Поки що сяк-так перебиваємося, а так я живу надіями: то що получу місце в бібліотеці Нар[одного] Дому[41], то що мені поможуть у праці прихильники М[ихайла] П[етрови]ча у Росії (я навіть думав було їхати для того і взагалі задля М[ихайла] П[етрови]ча, у Петербург і Москву, та готові мене арештувати

— воно мені особисто байдуже, та для справи не гаразд). Одно тілько у мене гарно — квартира. Вона тепер невеличка: кухня і комната з нішою,— та вид гарний і сонце увесь день, і меблі, як на мене, дуже гарні. Взагалі ми обоє з мамою дуже дбаємо про порядок і чистоту. Це для мене друге житє. Хто прийде до мене — чудуєся, та, певно, думає, що я богач і що вдержанє того всего коштує богато. А то все більше наші руки (у нас тілько рано приходить попрятуха). Тим, що чудуються, я кажу, що так у цивілізованих сторонах живуть усі, навіть робітник.— От тілько нашого!

Морально мені дуже погано: я самісінький, коли вийти за круг домашних мужицьких справ. Ні до кого і нігде не ходжу, окрім до одної адвокатихи-жидівки із Росії, M[ada]me Бубер, знакомої Г.П.Г.[42] та й то на мінутку-дві (і вони до мене приходять), бо там сходиться вечорами чимало жидів, з котрими у мене нема нічого спільного. Хіба що часом є сестра єго і єї — симпатичніші люде. (Обі живуть у Росії). Та все те так собі, а, власне, у мене повний брак товариства, особливо жіночого. Остатне в Галичині узяло добру половину мого житя і страшенно прибило мене морально. В Женеві я був привик до людей-жінок, а в Галичині попав немов між розбійників (не в лихім смислі про жінок!). У який страшний для всіх нас час я прожив у Софії,— а я чув себе дуже гарно морально, бо я знов попав між жінок-людей. Тепер того нема, і як мені не важко згадати про Ваше там житє, а я все-таки волів би бути з Вами, т[о] й[есть] з Вами, Радкою, Лесею, Лідою,— трохи і з Бєлчевою (хоть ми завше держались би в границях аристократичної подоби) і Койчу. І тут у мене чимало прихильних жінок, та якось мені ніяково з ними, і я не люблю і бачитися з ними.

От розписався бог зна про що — буде.

Кримського повістки пішлю Вам. Був би післав сам, але то слабі речі — майже все патологія. По залізниці пішлю книжок про М[ихайла] П[етрови]ча, з деякими написами. За границю скрізь те ж попосилаю. Зорьці післав екземпляр такий, як Радці і Ліді.

Бувайте здорова.

Кланяюся Раді, Ліді, m[ada]me Бєлчевій, Койчу,— Шішманових, великого і малого, цілюю. Як чує себе Ліда?

Ваш щирий
М. Павлик

Мені страшенно без М[ихайла] П[етрови]ча — ні з ким порадитися, і згадати про те страшно. Пишіть про себе усе. Про Вас випитує у мене Окун[евський]. Я єму поручив відібрати для Вас від Даниловича 100 р[инських], що був позичив М[ихайло] П[етрови]ч на єго вибори. Невестюк казав, що незабаром пришле Вам 100 р[инських], що винен М[ихайлу] П[етрови]чу. Тілько я не можу і обіцяти зараз! Фр[анко]ви теж досадно, що не може Вам прислати 150 фр[анків]. Ні відки. Нехай Шіш[манов] пре, щоби швидко печатали статю Фр[ан]ка, то зараз получите свої гроші.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 10. Автограф.

№ 11

До Людмили Драгоманової

Львів, 4.І. вечір 1896 [р.],*
ул[иця] Супінського 16

Дорога Людміла Михайловна!

Післав я Вам сегодня лист і забув написати про своє найбільше тепер горе. Як писав я Вам, я обернувся був до Крашевського[43] по обіцяних 1000 гульд[енів]. Зробив я це в крайній крайности і все думав, що стане мене „шляхецьке слово",— що я, нарешті, виплачу довги і буду готовий чи до праці, чи й на той світ (а тих грошей мало що не стало би, коли порахувати й 6 % за 8 років). Тим часом я люто помилився: Крашевський відповів мені, що не може мені дати тих грошей, бо сам не добре стоїть, а зрештою, не знає, чи й згодився би зо мною в газеті, бо він же консерватист... Явний викрут: я ніколи й не думав бажати грошей від него особисто,— він обіцяв тих 1000 г. зо спадку по пок[ійнім] Крашевськім (а того, бачу, було коло 100.000 гульд[енів]); всякому зо спадкоємців прийшлося би дати по кілька сот. Що ж до газети, то я єму виразно писав, що перестав її видавати, і через те маюся зле і ні відки мені заплатити довгів. Отак і пропало моїх тяжко зароблених 1000 г[ульденів],— бо я, почувши цю обіцянку, взявся робити дешевше помісячно і впорядкував бібліотеку щось за шість місяців, між тим, як міг не робити 2—3 роки і брати за ввесь той час по 70 гульд[енів] у місяць. Працював я страшенно, від ночи до ночи, не віддихаючи, і тим зруйнував до решти своє здоров'є, так що після того я ніколи не чувся здоровим і вже не в стані був винести тих тяжких фізичних і моральних мук, які після того падали на мій організм: років зо 6 я тілько мучуся, а тепер то вже так, що гірше і в пеклі, на чортовій сковороді, не буде.

5.І. Питає Кримський[44], кілько Ви хочете за бібліотеку М[ихайла] П[етрови]ча, бо він уже переписується про це з деким. Воно, певне, з тою ж ціллю — т[о] й[есть] щоби помістити її у льв[івському] університеті. Порадьтеся з Шішмановим, і буде Вам поміч, і землякам користь.

Один чех, що занявся культом М[ихайла] П[етрови]ча у Чехії, питає мене, з ким він 1871 р. сходився у Празі? Мабуть, про це він Вам писав?

Надписуючи на книжці про М[ихайла] П[етрови]ча[45], я забув ім'я Матова і другого славіста, з якимось сербським прізвищем, то б[удьте] л[аскаві] написати від мене. Не знаю, чи не забув я і Цънова? Чистих, ненадписаних екз[емплярі]в там мало, і не знаю, чи Вам стане 20 екз[емплярів] усего,— як ні, то напишіть. Біда, що посилати так дорого: за один неодтятий прим[ірник] заказним треба платити 52 кр[они]. Я вже всім учасникам юбілея і похоронів повисилав (роз[уміється], головним). Гроші на те узяв, звісно, з розпродажі книжки,— усего з того дістав 16 гульд[енів] + 12, а розсилка вже більше коштує, як 16. Мати Вам кланяєся. Сегодня і ми робимо якийсь „святий вечір",— роз[уміється], самі двоє,— а після того мене дами жидівські запросили на свій концерт. Треба піти,

* В оригіналі помилково: 1895.

бо осердяться, а до того се буде замісць нашої коляди, котрої тут не побачиш. Бажав би я святкувати з Вами,— та ба! — Ви за 9 землями!

Бувайте здорови
Ваш щирий М. Павлик

Кланяюся Раді, Ліді, Шішманових цілую.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 11. Автограф.

№ 12

До Людмили Драгоманової

Львів, 13.I.1896 [р.], ул. Супінського 16

Дорога Людміла Мих[айлов]на!

Пише мені Морфіль[46] з Оксфорду. Дякує за „преінтересну книгу" (про М[ихайла] П[етрови]ча) і каже, що робить для мене копії листів М[ихайла] П[етрови]ча до него і спис єго творів на англійській мові — як я єго просив. Жалую дуже, що не післав мені своєї статі про М[ихайла] П[етрови]ча — в Academy; щоби я еї був помістив у книжці (тай мені страшенний жаль). Ще буду писати єму,— боле*, що він каже, що можу єму писати і по-українськи, бо він розуміє. Попробую і від инчих евр[опейських] знакомих постягати копії листів М[ихайла] П[етрови]ча,— і колись їх можна буде видати. З галичан усе більше віддає мені листи М[ихайла] П[етрови]ча до них, із дозволом печатати. Бачу, що одні óдні доповнюють; якби зібрати їх усі, то з увагами і передмовою це повинен би вийти повний образ діяльности М[ихайла] П[етрови]ча в австро-уг[орській] Русі. Якби мені тілько сили і способу скінчити як слід ще хоть цю одну книгу про М[ихайла] П[етрови]ча! Та чей-чей. Тілько й Вам прийдеся побідувати зо мною, бо треба буде Вам добути й листи інших галичан. Та це робіть дуже помалу, бо мені ще богато переписувати листів М[ихайла] П[етрови]ча до мене, Ок[уневсько]го[47] й Франка, тай нáших листів до него. Пришліть тілько листи мої й Франка,— а там я Вам напишу, коли інших треба буде. Звісно, з того найшвидше буде треба мені листів Ок[уневсько]го.

Бувайте здорови. Вашим кланяюся.
М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 12. Автограф.

* Так в оригіналі.

№ 13

До Людмили Драгоманової

Львів, 21.II.1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26

Дорога Людміла Михайловна!

Пише коротко, бо щось дуже голова мене болить і жолудок відказався функціонувати — нездоров зовсім. Спасибі Вам за звістки про себе і Ваших. Та Ви мені не написали, чи получили другий мій лист із сеї кватири — той, де був Вам доданий якийсь французький, давний, до М[ихайла] П[етрови]ча і відпис одного уступу з Вашого листу про Ваші відвідини в Бужіваль 1894 р[оку]. Їздив Ок[уневськ]ий до К[иєва],— та не був зо мною ні туди їдучи, ні відти вертаючи. Тілько на моє домаганє написав мені лист, де каже, що бачився з нашими знакомими. Мені переказано тілько, що матиму заробок, як доси, по 25 р[инських] у місяць тілько до кінця сентября с[его] р[оку]. Більше ані словечка. Може, Ок[уневський] має що Вам переказати — я пишу єму про це.

Бувайте здорови.
М. Павлик

Мені сегодня вже важко було вставати рано,— та насилу встав, тілько бачиться, що треба буде лягти. Та Ви не думайте, що як я ляжу, то і робота перервеся,— ні, я завше в постелі писав, навіть більше, ніж так, бо нікуди не ходив і нічого інчого мене не інтересувало. Так буде і тепер. Здаєся, в мене до всего ще і катар жолудка чи кишок. Це головно наслідок усяких противних ліків, котрими мене годовано 6 остатних років.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 13. Автограф.

№ 14

До Людмили Драгоманової

Львів, 3.III.1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26

Дорога Людміла Михайловна!

Дуже зрадувався Вашому листу. Я свій остатний до Вас не писав у ліжку — не дався і не лягав, тай дихаю якось. Дуже мені далася в знатє оця зима,— ніколи такої я не зазнав. Холод і бурі були увесь той час, як я тут,— аж віднині помнякло. Це благодать,— бо у нас по 5 гульд[енів] ішло в місяць на топливо, тай то було не тепло, особливо в кухні, що вільна з трьох боків.

Жаль мені дуже бідної Ліди, що мусіла надвигатись при перевозці — я це добре розумію. Коби тілько не занедужала! Мені ця перевозка чудна. Чи не могли би Ви сказати мені, що воно таке: особисте чи з

инчих оглядів? Я в листах Ваших давно не бачу декого зі знакомих, і мені це чудно. Чи ж тепер у Ваших „усі знакомі" — справді є **усі**? Це мене інтересує з огляду на Вас усіх, особливо на Ліду.

Прикро мені і за Вас, і особливо за Раду через утрату проф[есора] фр[анцузької] літератури — це для Ради справді мусить бути велика утрата. Та там на Ваших кватирах, у такій дикій обстанові усе можливе.

Болг[арська] брошурка про М[ихайла] П[етрови]ча не особлива. Мене тілько дуже тронув остатний уступ, де Канелі розказує, як він цілував ту мертву руку, що тілько чесного написала. Це немов узято мені з глубини душі,— я, певне, був би зробив то само, якби був захопив бодай трупа єго,— а тепер приходиться тілько заплакати... Справді чесна рука! Коли то другої такої діждатися?!.. Як би мені показати, як слід, те, що зробила та чесна рука... Буду старатися.— А що справді з єго бюстом?

Написав я до Лесі величезний лист про себе і справу,— та не знаю, як вона єго получить. Треба непремінно.

Вас, певне, звіщали з Відня, що 5 мин[улого] міс[яця] були поминки за М[ихайла] П[етрови]ча, устроєні Січовиками[48]. Я витребував від них промови, котрі й получив цими днями і дав до „Радикала"[49]. Буд[зиновськ]ий[50] зразу не хотів печатати, та потім згодився. Вийде цими днями. Деякі промови дуже інтересні.

Завтра пішлю Вам і перед[мову] „До світла" і ще дещо (воно було між моїми листами).

Кланяюся усім Вам і знакомим
Ваш щирий М. Павлик

Мама моя Вам кланяєся. От Ви обі жили би гарно! Та дарма! Що робить Рада? Що читає і т[ак] д[алі]?

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 14. Автограф.

№ 15

До Людмили Драгоманової

Львів, 11.III.1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26

Дорога Людміла Михайловна!

Лист Ваш получив. Дивує мене те, що Ви пишете про лист д[обродія] М[інце]са. Я єго давно получив і зараз відписав,— та він не каже тим, що ним не зовсім довольний. Я відписав єму між инчим, що мої Vor. Arbeiten для єго житєписі М[ихайла] П[етрови]ча не будуть готові так скоро, щоби він міг покористуватися ними для написання тої біографії швидко, як він те думає. Я доси тільки встиг переписати листи М[ихайла] П[етровича] до Т. Окун[евськ]ого (22) і до мене (192), та ще не переписаних до мене (23) — і то ще не всі, треба їх шукати. Переписане займає коло 2000 сторін, звичайного листовного формату,— а далі ще мусять бути листи М[ихайла] П[етрови]ча до инчих галичан і листи галичан до

него (самих моїх листів до М[ихайла] П[етрови]ча буде коло 3000 сторінок). З того ви бачите, який великий матеріал. Не вміститься воно в один том,— та вже зроблю все, а там напечатаю поки що один том,— найважніший,— після чого, певне, і на инчі найдуться гроші. Цими днями мені прислано на те з Петербурга 45 рублів, від молодіжі, так що тепер усіх на друк є 645 р[ублів] (345 у мене, 300 у Кр[имськ]ого). Думаю, що всиливши працю, скінчу рукопись, т[о] й[есть] перепишу, впорядкую, поясню і т[ому] п[одібне] (до кінця с[его] р[оку] **усе**, т[о] й[есть] усю переписку М[ихайла] П[етровича] з авст[ро]-уг[орськими] Русинами і напечатаю том, на котрий є гроші. Треба тільки мені відітхнути літом.

Тепер шукаю собі заробку,— прийдеся узяти канцелярську в Нар[одній] Торгівлі[51] або Дністрі[52] (р[уське] асек[урацийне] товариство). Платять там ізразу гульд[енів] 30 у місяць, а через якийсь час 40. І то буде мені благодать. Решту вільного часу посвячу праці коло переписки М[ихайла] П[етрови]ча. „Радикал" опізниться, бо через брак грошей (Г.П.Г. не посилає обіцяних г[ульденів] 20 у місяць) треба печатати підзвітний. Буд[зиновськ]ому не дивуйтеся. Видніші галичане майже всі так відносилися до М[ихайла] П[етрови]ча, або через тупість, або через те, що **себе** вважали центром. Та М[ихайла] П[етрови]ча не сховаєш. І це найкраще покаже єго переписка.

Спасибі Вам за звістки, особливо про Раду. Якби їй гарне здоров'є.

Бувайте здорови. Всім щиро кланяюся.
Ваш М. Павлик.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 15. Автограф.

№ 16*

До Людмили Драгоманової

20.III.1896 [р.]

Пересилається Вам лист, полученний сегодня з Києва. Свій лист до Лесі я не переслав, боючись за перевожчицю. Він спалений. Дещо переказав на словах і просив, чи не могла би Леся приїхати на кілька днів до Львова.

Незабаром буду Вам писати,— тепер надто важко, тим більше, що читаю Достоєвського.

Всім Вашим і знакомим щиро кланяюся М. Павлик

Wielce łaskawa Pani!

Wywiązując się z udzielonego mi polecenia przesyłam załączony list, który własnie co z Kijowa odebrałem i korzystam z tej sposobności, by łaskawej Pani chociaż tylko w roli skromnego pośrednika złożyć wyrazy prawdziwego i szczerego poważania.

Buber[53]

---

* Листа написано на бланку зі штампом польською мовою. „Adwokat krajowy dr. Rafael Buber we Lwowie".

Переклад

Вельмиласкава Пані!

Виконуючи надане мені доручення, пересилаю залученого листа, якого щойно я одержав з Києва, і користаю з нагоди, аби ласкавій Пані хоча б у ролі скромного посередника виразити слова правдивої та щирої пошани.

Бубер

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 16. Автограф.

№ 17

До Людмили Драгоманової

Львів, 5.IV.1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26

Дорога Людміла Михайловна!

Получив я Ваш лист 1 с[его] м[ісяця], і 2-го написав Кримському про бібліотеку. Ціну їй поклав 3000 р[ублів], при чому додав, що якби не можна було зібрати тої суми на раз, то нехай би давали Вам по 1000 р[ублів] у рік. Побачимо, що буде.

Я тепер на якийсь час перестав переписувати листи М[ихайла] П[етрови]ча і взявся до огляду праці коло австр[о]-уг[орського] народу за 1772—1896,— для американської „Свободи"[54], бо хотілось би заробити якийсь гріш, аби посплачувати хоть найгірші довги. Задля того я думаю взагалі працювати для „Свободи",— та ще не знаю, як вони будуть мені платити. Писатиму може й до „Р[усских] Вѣдомостей"[55], кореспонденції,— хоть воно мені важкенько, бо не знаю я їхньої публіки, ані добре рос[ійської] мови. Та оце днів зо 2 не можу робити нічогісінько, бо болить голова. Я на свята самісінький,— навіть водоноска моя десь пропала, так що все мушу робити сам. Обід їм у Франків. Треба Вам сказати, що у нас зима, по всім правилам.

Будзиновського арештовано у Тернополі за стичку з комісарем на вічу. Таки він школьник: замісць стояти за головне і серйозно, він викидає дрібні штуки, на котрі єго й зловлено і котрі не підносять поваги партії. Найгірше, що він рішив заморити себе голодом, аби швидче пустили,— і до вчера уже днів 3 не їв нічого, так що зомлів перед судією. Штука глупа, котра тілько єго і зруйнує,— він і так чоловік хорий.

З України нема чутки,— нема й моїх 25 р.

Гірко мені дуже те все, про що Ви пишете, а найгірше те, що Вам так далеко до цвинтаря. Хоть би трамвай у тій дикій Софії!

По обіді. Тілько що дізнався, що Будз[иновськ]ого засудили на місяць арешту за образу урядника. Мусить уже бути у Львові. Бачив у Франка

болг[арський] Сборникъ[56], і оба не знаємо, що і думать чому там нема нічого про М[ихайла] П[етрови]ча,— бодай про єго фольк[лорні] праці.

Бувайте здорови
Всім кланяюся
Ваш М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 17. Автограф.

№ 18

До Людмили Драгоманової

Львів, 18 мая 1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26

Дорога Людміла Михайловна!

Не писав я Вам, бо все ждав ГПГ.— та вже мушу написати, хоть нічого веселого нема. ГПГ. доси нема й грошей ні мені, ні Буд[зиновськ]ому. Я, бачу, вже писав Вам, що Б[удзиновський] перестав видавати „Радикала", а тепер приходиться написати ще сумніше: Б[удзиновський] усе покидає і через 11 днів їде в Чернівці на Буковину; там єму прихильники Б[удзиновськ]ого — дали посаду в касі роз[уміється] для того, щоби єго конфіскувати собі. Він обов'язався не виступати против них на Буковині, а сам рішив не виступати й на полі політики, бо инакше єго прогнали би. Він, правда, обіцяє, шо буде писати в Галичину, але народовці, певне, затягнуть єго в свої органи „Буковину"[57], де станують єму добре платити. Так шо, власне, чоловік пропав для партії, а позаяк то шеф,— то можете собі представити скандал для нас. Я по Б[удзиновськ]ім усего надіявся і через те був противний тому, аби єго робити шефом партії,— я пропонував Франка з тим, що сам би старався мати вплив на него, аби в рішучі хвилі не скакав; та Окуневський і сам Франко поклали Будз[иновськ]ого, перший — тому, що з Б[удзиновськ]им, мовляв, єму легко бути (звісно, легкопрінціпному легко тілько з легкопрінціпним). Нарешті і „молоді" воліли Б[удзиновськ]ого, і сам Франко з ним був дуже зійшовся, так що се робили сами, і не питаючи мене. Біда була не велика, бо робили по б[ільшій] ч[асти] добре,— а Б[удзиновський] таки дуже богато робив, так що знищився і фізично, і матеріально і, побачивши, що єму грозить голодна смерть,— узяв тай скочив на Буковину. Тепер знов діло стоїть так, що нікому вести навіть „Гр[омадського] Голосу"[58], тай ні за що, і коли ГПГ. нічого не даєть на него, то він і перестане виходити. Треба сказати, що цей удар постигне ГПГ. не сюрпрізом: Б[удзиновськ]ий єму це казав, бувши сам у Кієві,— те ж саме казав потім і Ок[уневськ]ий: а я передав ultimatum. Та видно, у него просто нема грошей. Тепер же, хотівши мати хоть таку газету, як був „Народ", треба не 1500 р[инських] у рік, як за мене,— а мало й 3000 р[инських], а на кращу і 5000—6000 р[инських] — так аби всім сотрудникам можна платити, поручивши редакцію Франку і платячи єму 100 г[ульденів] у місяць. Та не буде грошей, не буде кому і взятися за

те. Тепер люде опять обернулися до мене: спасайте! Та я не в стані зробити того: ані сили, ані засобів, ані часу. Впрочім, як нагадаю собі, кілько клопотів і моральних мук завдало мені моє редакторство і шефство, особливо з торічного побуту ГПГ. у Львові,— то не чую в собі і моральної сили братися оп'ять за те. Найгірше мене заболів відбір 1000 р[инських] від „Поступу“[59], через що він, як і я, були убиті морально зразу; я й досі не зважуюся скликати загальних зборів, бо що я скажу, як мене запитають, де 1000 р[инських]? Впрочім, і так „Поступом“ ніхто не займаєся, так що єго нема. Тай до мого довгу в друкарні ГПГ. таки багато мені не додав, росчитавши мене так скоро і якось по такому, що я мусів потакувати, а тепер переконуюся, що даремне я мучився, бо від ГПГ. мені любісінько належить 259 р[инських], т[о] й[е] коло 360 гульд[енів] — як раз довг за самий „Народ“, а як узяти і брошури, то й більше (в тих 259 р[инських] є 100 р[инських] — тих, що буцімто мені лишилися по шчоту ГПГ.). Та ледве я получу все те,— аби тілько заплатив за книгу про М[ихайла] П[етрови]ча (164 р[инських] друкарні, 50 переплетчику і 12 за відбитки портрета).

По-моєму, тепер вихід для всіх нас із ГПГ. такий: 1) забезпечити житє Вам із дітьми і 2) постаратися показати основно,— що таке Др[агомано]в і Драгоманівщина. Свою частину в сім остатнім я роблю і надіюся, що доведу до кінця,— як тілько буде за що дихати. Для того я взявся за основніші праці про австр[о]-уг[орську] Русь до „Свободы“. Вони вже відповідали мені, що, мовляв, гарно і станемо друкувати,— та щодо грошей доси не додержали і разу слова. Відповідали, що платитимемо по 3 д[олари] і на завдаток посилаємо доларів 10, а решту, як буде все напечатано (а це така велика праця, що може потягнути 1 рік). Я попросив висилати мені щомісяця,— та доси не маю відповіді, ані 10 д[оларів]. Разом з тим я ладжуся написати книжку про Уг[орську] Русь, тай таки взятися за біографію М[ихайла] П[етрови]ча,— то чей на нашій славній Україні найдуться деякі українці, москалі, татаре і т[ому] п[одібне], що поможуть мені це зробити. Доси нема помочи ні від кого,— хоть би зібрали твори М[ихайла] П[етрови]ча у Росії! З виданєм листів не знаю, що буде: їх дуже богато (а я все призбирую нові: от, напр[иклад], тілько зняв копію з листів єго з редакцією „Впереда“)[60],— богато людей не годиться зовсім давати до друку свої, тай добру половину з дозволеного треба би викинути в печаті,— ну, що ж би варто таке обкусане виданє документів! Тим часом біограф любісінько може визискати і все те, чого не можна печатати. Роботи так не менше, а більше, бо я все-таки збираю по змозі всі листи і знимаю з них копії, аби мати все готово. Постараюся зробити копії з наших листів до М[ихайла] П[етрови]ча,— та сам я не в стані сего всего переписати; треба когось (і не одного, до помочи, а тут нема людей, тим більше, що мало кому можна повірити оригінали, навіть у власній хаті), а с хати я нікому їх не дам). Та, якось то воно буде. Аби тілько мені відпочити, літом, та далі чим дихати.

Сумно мені страшенно, як погадаю собі про вашу долю. Як на те, нема відповіди і від Кр[имськ]ого. Воно, правда, ще короткий час. Та ледви чи вийде що с того, бо коли старі вже дале* рік збираються Вам помочи і доси не зробили нічого,— то так само буде і з купівлею ними

* Так в оригіналі.

бібліотеки,— так що Вам прийдеся єї, з тяжким серцем, продати софійській в[ищій] школі. Воно втрати тілько для Льв[івської] молодіжі, а біограф мусів би побути в Софії та справлятися по каталогу,— звісно, для того треба, аби книжки М[ихайла] П[етрови]ча були в бібліотеці зовсім окремо.

ГПГ. і братія мусять Вам забезпечити житє; певне, перевезуть і тіло М[ихайла] П[етрови]ча до Львова.— Оце одессіти обернулися до мене: хочуть видати книжочку в пам'ять М[ихайлові] П[етрови]чу, у 7—8 листів,— та просять мене зредагувати. Рукописів іще не прислали.

Тут Грушівський[61] жениться: бере собі смирну дівчину, учительку, сироту, добру мою знакому і радикалку — Вояківську[62],— що дуже гарно з єго боку. Новоерці дуже возлементують. Вояківська велика приятелька Кобринської[63] і Крушельницької[64] (з котрих остатна надто стала добра для мене — вона така добра, та дуже нещасна,— дарма, що все іде вгору в артизмі).

Ну, буде. Утомлююся я страшенно, навіть пишучи листи,— видко, таки не довго мені животіти. Пишіть Ви. Усім серцем кланяюся Раді, Ліді, Шішманову, а також д[обро]д[іям] Койчу, Б[елчев]ій (я дуже рад, що і вона з Вами), Міку цілюю

Ваш щирий М. Павлик

Досадно мені, що я Вам доси не віддав 183 р[ублів]. Я, бачите, надіявся, що галичане вернуть мені ті гроші, що я видав на поїздку в Софію, тим більше, що вона ж була і користна для пам'яти М[ихайла] П[етрови]ча (збір матеріалу про похорон і бібліогр[афія] і для галичан. Та доси тілько краков'яне зібрали на те дещо,— то я їм напишу, аби післали прямо Вам.

Д[обродію] М[інце]су скажіть, що моя біографія М[ихайла] П[етрови]ча [не]перечить єго праці: я буду це робити з огляду на земляків і для пропаганди серед них,— а М[інцес], мабуть, має показати М[ихайла] П[етрови]ча ширшій європейській публіці. Кланяюся єму і готовий помочи єму.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 18. Автограф.

№ 19

До Людмили Драгоманової

Львів, 12 юня 1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26

Дорога Людміла Михайловна!

Написав я Вам був величезний лист про себе, та зважив, що краще Вас тим не займати, бо у Вас надто і власного горя, власних клопотів. При тому-ж іде день — страшний для нас усіх[65], то перед ним повинно замовкнути усе инче горе.

Йде той день, а нам годі похвалитися і ступнем наперед, за той рік,— окрім заходів коло усвідомленя уг[орських] Русинів, що все таки йдуть,

хоть помалу. Навіть, богато-богато з того, що було за житя М[ихайла] П[етрови]ча і що він поставив,— розбилося і нема надії, аби наново склеїлося,— бодай не так борзо. Навіть для пам'яти М[ихайла] П[етрови]ча зроблено дуже мало,— головно тим,— що в тих, котрі бажали би і могли би зробити те, самих серце розбито і руки зв'язані...

Та чей воно помалу поправиться усе,— окрім непоправимого. От 21-ого с[ього] м[ісяця] має бути в Коломиї віче на пам'ять 1-их роковин смерти М[ихайла] П[етрови]ча,— то відти може оп'ять у Галичині підоймеся хвиля руху в єго напрямку і вп'ять піднесеся єго висока думка.

Я взагалі маю те все на думці і буду робити, що є сили, бо це тепер моя єдина відрада. Тепер пропала надія видати зараз усю єго переписку з Галичанами,— бо у мене на те всего 300 р[ублів], що віддає мені Кр[имськ]ий в повний розпорядок (з тих 300, що ще були у Кр[имськ]ого, сам Фрейтаг[66] не додав 100 р[ублів], 200 рублів у Лесі на виданє творів, а ніяких инчих грошей на вид[ання] переписки не предвидиться, бо, напр[иклад], сам Фрейтаг збанкротував,— то я вирішив видавати переписку М[ихайла] П[етрови]ча частинами (групами) — в „Ж[итї] і Слові"[67], а коли можна буде, то буду робити відбитки хоть у 100 екз[емплярів]. Власне приготовив переписку М[ихайла] П[етрови]ча з польськими демократами,— ще тільки доповню і дам до друку. Я все ж таки робитиму і коло всеї переписки, а також коло написаня книги про М[ихайла] П[етрови]ча — з показом, що таке драгоманізм. Коли сю книгу напишу швидко (хоть воно трудненько, бо ще дуже богато хибує матеріалів) — видам еї за ті 300 р[ублів], а як ні, то віддам їх у руки Лесі на те ж, на що Кр[имський] їй дав 200 р[ублів]. А сам усе ж таки робитиму те саме, і коли воно буде готове до друку, то видавці, певне, найдуться хоть серед чужинців. (ГПГ. заявив мені рішучо, що на те, як загалом на мої праці про Гал[ичан] на Україні він не добуде мені нічого — ані на поміч коло писаня, ані на друк: мовляв, не дадуть на те люде! — в чім я сумніваюся).

Важко мені це все дуже — та витерплю я, то й мусить бути краще... Коби то Вам устроїтися, як слід. На лихо, у Вас нема коло себе добрих порадників і помічників,— то приходиться рішати все самій,— а воно Вам, знаю, дуже не легко, хоть би вибрати за місце сталого житя: Софію, Женеву, Київ або Львів! Одно страшніше другого. Та вже як не рішитеся, я все буду Вам на поміч моральну, кілько у мене сил, бо і Ви тепер із найближчих моїх товаришів осталися мені одна. Якби не думка про Вас і зв'язане з Вами діло М[ихайла] П[етрови]ча,— я не жив би і хвилини... так мені стало нелегко...

Ну, годі! Бувайте здорови. Ваш щирий

М. Павлик

Бібліотеку продавайте соф[ійському] унів[ерситету] — нема инчого виходу. Та праці М[ихайла] П[етрови]ча в рос[ійських] і загр[аничних] журналах вийміть, непремінно. Їх важко добути, а треба навіть для переписки — не кажучи про инче. Вони будуть безпечні у мене, а після мене у Франка. Навіть повирізуйте праці М[ихайла] П[етрови]ча із рос[ійських] журналів, що є у Вас,— або возьміть їх зовсім із номерами журналів. Просіть М[інце]са нехай Вам поможе. Певне, у Вас є „Порядокъ" — то возьміть єго непремінно; там богато статей М[ихайла] П[етрови]ча. То само возьміть і инчі газети, де є статі М[ихайла] П[етрови]ча. Я для сего

одного поїхав би у Софію, та про те ані думати: ані грошей, ані здоровля — сам харч у дорозі міг би мене убити.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 19. Автограф.

№ 20

До Людмили Драгоманової

1.VII.1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26.

Дорога Людміла Мих[айлівна]!

Я аж через кілька день зможу Вам написати про тут[ешні] справи; тепер тілько посилаю лист Кр[имськ]ого, бо він богато каже і про Вас і для Вас. Та б[удьте] л[аскаві] конче вернути мені єго вкупі з листом Морд[ов]ця[68], коли у Вас є.

По-моєму, ждати з бібліотекою нічого.

Бувайте здорови
М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 20. Автограф.

№ 21

До Людмили Драгоманової

Львів, 7.VII.1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26

Дорога Людміла Михайловна!

Не написав я Вам, бо все ждав вістки про коломийське віче з 21 м[инулого] м[ісяця]. Тай доси не можу діждатися, то вже пишу так.

Дуже давно Ви писали мені, а як я не читав і Вашого листу до ГПГ., то й не знаю навіть, я в якім стані Ви були тоді. Напишіть, бо воно вже мені надто всего. Післав я Вам недавно лист Кримського; з него Ви побачите м[іж] і[ншим], що нема надії на те, щоби люде купили бібліотеку для льв[івського] університету: вони, очевидячки, навіть не розуміють, в чім тут діло. Найкумедніше те їх: приїдь у Київ і привези бібліотеку, то ми єї купимо і дорожче заплатимо! А не питають того, що сама перевозка бібліотеки коштувала би страшенно, особливо в Росію,— навіть якби сталося чудо і єї туди пропустили всю. Значить, нема инчого виходу, як продати єї соф[ійській] в[ищій] школі. Возити з собою і держати в себе — нема змоги. Та як воно те все буде з Вами — не знаю. Гірко мені про те й подумати — гірше, ніж думати про своє горе навкруги. Впрочім, остатне тепер більше моральне, бо матеріальне для мене, ба-

читься, блиснув промінь надії: в амер[иканській] „Свободѣ“ почали печатати мою працю і обіцяли присилати по 25 гульд[енів] у місяць, і вже раз прислали. Я й працюю дуже не тілько коло тої статі, а й коло дописів туди, і, може, доберуся і до органу угорських Русинів, що в Америці — „Амер[иканского] Русского Вѣстника“. Він далеко більше від галицьких Русинів і багатші вони, то й могли би платити більше. Як би то мені стати на ноги,— то не треба було би здаватися на ласку, прегірку для мене, ані навіть писати про свій стан нікому инчому з Українців,— бо й те мені дехто бере за зле. Бог із ним. Тоді я і довги міг би посплачувати всі і не бути топтаним морально людьми, котрі не то не думають увійти в мій стан, а ще его вгіршують удесятеро,— морально. Нехай їм бог український простить, бо тут вони очевидячки не тямлять, що роблять.

Писав я Вам, що приладив до друку переписку М[ихайла] П[етрови]ча з польськими дем[ократами]. Та доси не можу дати, бо треба богато доповнень, а др. Гіршберг, що обіцяв для того зайти до мене, того не зробив і виїхав на вакації. Тим часом у переписці нема й деяких листів. Мушу з цим пождати, поки вернеся Г[іршберг]. Намісць того мусив дати пер[еписку] М[ихайла] П[етрови]ча з москвофілами,— Яворським[69], але остатний ще не прислав мені всіх моїх листів, а окрім того его листів до М[ихайла] П[етрови]ча прислано мені всего 2, а він їх понаписав зо 20. І по инчим групам бачу, що в мене далеко не всі листи Галичан до М[ихайла] П[етрови]ча. Єго листи до Галичан я збираю і переписую, наскільки мені лишаеся часу. Як упораюсь з довгою статею, то возьмуся знову пильніше до переписки.

Напишіть ще раз, що дієте?

Кланяюсь Раді, Ліді, Шішманову, Мінцесу, д[обродіям]. Койчу, Б[елче]вій.

Ваш щирий
М. Павлик

Ще додам дещо: недавно Грушівський питав мене, чи взяв би я на себе редакцію „Зорі“[70] (теперішній редактор Левіцкий[71] покидає еї, стаючи нотарем). Я відповів, що про те треба би богато говорити. Поки що я єму не відповів, але, певне, не прийму редакції. Платять вони, чую, тілько 30 г[ульденів] у місяць, а того надто мало для того, щоби мали поправити газету; товариство Шевченка мусіло би, за мене, платити й сотрудникам (яких би я вибрав),— та на те нема надії, а тим менче надії на те, щоби читателі й цензори „Зорі“ з народовців могли видержати хоть літ[ературну] критику, яку б я завів, не минаючи і нар[одовських] стовпів. Очевидячки, прогнали би через 2—3 н[оме]ри,— навіть якби случилося живе чудо, щоби дали мені „Зорю“. Воно й морально було би негарно: я не хотів узяти на себе ред[акцію] „Гром[адського] Голосу“, платного ГПГ., а „Зорю“ би взяв! Тай шкодило би воно „Житю і Слову“.

Чи Ви получили „Гр[омадський] Голос“, а також „Громаду“ Трильовського? „Громадський Голос“ редагує, при помочи Франка, молодий Вітик[72], котрому Фр[ан]ко до 30 г[ульденів] [дає] від ГПГ., дає в себе квартиру й харч,— і без ніякої грошевої відповідальности. Вітик агітує за Фр[анка] на посла до ради держ[авної] і сойму.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 21. Автограф.

№ 22

До Людмили Драгоманової

Львів, 20.VII.1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26.

Дорога Людміла Михайловна!

Від Вас усе ще нема вістки,— а між тим мені найшлося місце на селі, для віддиху. Думка виїхати 30 с[его] м[ісяця] і пробути на віть до кінця сентября н[ового] ст[илю]. За той час Ви, може, звістите хоть Франка, що з Вами.

М[аслов] Стокіз[73] із Лондона пише мені м[іж] і[ншим] таке: „Є в мене рукопись Мих[айла] Петр[овича] про штунду по российські написана спеціально для Фонда[74], але котру Фонд не хоче видати через те, що член Фонда жид Л. Гольберг (темний в літературних справах, як табака в розі) винайшов в тому манускрипті юдофобство, між тім праця та, помоєму,— їдна з найліпших, які були коли написани для народу. Коли б Ви знайшли видавця — я пришлю її Вам, але треба буде все те зробити конспіративно".

Я відписав єму, що коли рукопись справді про штунду, а не про волю віри, то нехай шле мені зараз — єї можна буде видати хоть тут, хоть у Женеві (якби на тут[ешня] нецензурна).

Бувайте здорови
Ваш щирий
М. Павлик

На селі я все-таки буду й працювати,— для того беру книжки,— тай тут видане не спиниться. (То є одеські статі в пам'ять М[ихайла] П[етрови]ча і его переписка з польськими демократами, з котрої зроблю й відбитку, в 250 екз[емплярів]). Тут кватира остаеся за мною, і все буде в порядку і позамикано.

Чейже і Ви поїдете на село відітхнути.

Кланяюся всім Вашим і знакомим.

М[аслов] Стокіз пришле мені незабаром свої споминки про М[ихайла] П[етрови]ча.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 22. Автограф.

№ 23

До Людмили Драгоманової

Львів, 1.VIII.1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26.

Дорога Людміла Михайловна!

Оба Ваші листи получив, та доси не відписував через те, що не знав, чи поїдемо, чи ні. Зараз їдемо: мама додому, до Косова, я до Рожнітова,

до Д[окто]ра Озаркевича[75] (мій адрес буде: Rożniatów, Oest, Galizien). Озаркевич — брат Кобринської.

За листи Вам велике спасибі. Дуже гірко було, не мавши звістки від Вас. Тепер на від'їзді напишу Вам не богато. Рукопись М[ихайла] П[етрови]ча зо статі „Про волю віри" добуду, коли в Лондоні не Лесін відпис. Справозданя віденських поминок М[ихайла] П[етрови]ча я відобрав від Будзиновського, як він їхав у Чернівці. „Радикал" помістив тільки початок, після чого і перестав виходити. Все те пішлю Вам, як верну.

Чи поправлюся — не знаю. Мені таки дуже плохо фізично і морально. Бажаю Вам гарного віддиху — здоров'я. Кланяюся Зорі, Раді, Ліді, Шишманову.

Ваш щирий
М. Павлик

Переписки М[ихайла] П[етрови]ча відбиток буду робити я 250 екз[емплярів] на Ваші 300 р[ублів], що в мене, а 250 екз[емплярів] — Франко ~~на свої. Так на більше стане. 250 екз[емплярів] будуть Франкови, 250~~ — Ваші (з того я собі візьму зо 20 прим[ірників], бо треба буде роздати людім).

Як то Ви устроїтеся після вакацій? Сам не знаєш, що порадити і що й подумати,— та чи не добре би воно було остатися всім Вам у Болгарії,— коли не можна нігде инде? От, горе, тай годі.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 23. Автограф.

№ 24

До Людмили Драгоманової

Рожнятів, 13 авг[уста] 1896 [р.]

Дорога Людміла Михайловна!

Просить мене Куліш добути єму єго примірник „Псалтирі", що був позичив М[ихайлу] П[етрови]чу. Як Шішманов у Софії, або їздить у Софію, то просіть єго зробити це. Кулішеві сего примірника дуже треба,— инакше він мусів би наново перекладати „Псалтир", як мусів перекладати і книгу Йова через те, що не мав примірника першого перекладу. Він має вже почати друкувати своє віршоване св[яте] письмо. І просить мене занятися тим.

Я тут віддихаю; морально мені ліпше, ніж у Львові, обоє Озаркевичі люде добрі, милі і не стісняючі, що для мене головне. Ну, і воздух кращий, тай купіль. Біда мені тілько, що не знаю, що там у Львові з моїми листами і газетами, а також, що „Свобода" не присилає грошей,— що знак поганий.

Пишіть, як там коло Вас. Кланяюся Раді, Зорі, Ліді, Шішманову.

Одесцям я запропонував напечатати статі в „Ж[иті] і Слові", а гроші, призначені на печатанє книги, дати прямо на агітацію на Угорській Русі. Се тим умістніше, що з присланих доси статей можна напечатати тілько

такі, що не тикаються М[ихайла] П[етрови]ча; статі про М[ихайла] П[етрови]ча дуже слабі, помильні, а, зрештою, все те повторінє того, чого є не в однім місці в книжці. А по-моєму, про М[ихайла] П[етрови]ча треба писати усе щось нового — чи загального, чи детального. Доси ще не маю відповіді. Гроші прийшли на моїм від'їзді і стоять у Франка.

Є надія, що буде основана нова рад[икальна] часопись — щоденна, або зрадикалізоване „Дѣло". Редактором мав би бути Франко, а в сотрудники, може, і я попаду. Тілько мене взагалі щось дуже заїдає скепсіс, як і всяке інше лихо.

Ваш щирий М. Павлик

Ф[ран]ко і доси не прислав мені коректури переписки М[ихайла] П[етрови]ча.

[Збоку дописано:] Чи не маєте звістки від Лесі?

14. Вчера не вспів кинути листа у скриньку, а сегодня получив новий №. „Ж[итя] і Слова" і в нім переписку М[ихайла] П[етрови]ча. Жаль, що вийшла з деякими помилками. Найшов і звістку, що одесці згодилися передати 150 р[ублів] на уг[ро]-р[уський] фонд.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 24. Автограф.

№ 25

До Людмили Драгоманової

Львів, 28 сент[ября] 1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26

Дорога Людміла Михайловна!

Приїхав я сюда ще 15 с[его] м[ісяця] та пишу аж тепер. Рад би знати, як Вам відтоді і як устроїлися,— коли те можна називати „устройством". Я про Ваш стан переказував Колессою, потім іще одним молодцем, і тепер перекажу одною дамою. Франко хоче сісти на катедру слав[янських] мов у Берні швейц[арському], і коли там єго приймуть, то каже, що перше поїде і до Вас, помочи Вам, а потім попросить і Вас пересилитися в Берн. Та не знати, чи воно буде. А треба би Ф[ран]ку, бо ось через „Поклик до Русинів-робітників", за те, що Фр[анко] підписав єго, на него кинулися і в Kur[ier'i] Lw[owski-m][76], і він, бачиться, мусить уступитися відти. Бачите, укр[аїнські] робітники відділилися від польської соц[іал]-дем[ократичної] партії і стали організовувати свою. Це визвало серед Поляків усіх відтінків страшенні ламенти,— хоть про око тут польські соц[іал]-дем[ократи] ніби заявляють співчутє. Видно, що стріла попала всім у само серце. Треба руками і ногами піддержати нову орг[анізацію]. Дуже гарно вийшов і 5-ий з'їзд наших радикалів. Було 37 делегатів ряд[ових] товариств і груп із 20 повітів, а, окрім того, богато гостей (польських соц[іал]-дем[ократів] і т[ому] п[одібне]). Були й справоздавці газет,— уперше. Пишуть богато,— взагалі заінтересувалися більше, ніж було. Воно, зрештою, не диво, бо ідуть нові вибори до ради держ[авної]

з 5-ою курією. Саля, де ми радили, була прикрашена великим образом М[ихайла] П[етрови]ча і бюстом Шевченка (великим),— побіч того, по обох боках образу, були маленькі бюстики Маркса і Лассаля.— Особливо радісне повстане соц[іал]-дем[ократичної] української партії.

Зрештою, про те все прочитаєте в рад[икальних] виданях і „Поклиці", що Вам посилаю. Про себе мені нічого писати. Все по-старому, т[о] й[е] так, як я Вам писав остатним разом. Б[удьте] Л[аскаві] написати мені швидше.

Кланяюся Раді, Зорі, Ліді, Шішманову, д[обро]д[іям] Койчу і Б[єлче]вій, коли вона буває у Вас.

Попросіть Шішманова, чим скорше післати відбитки болг[арських] творів М[ихайла] П[етрови]ча (Едіп[77] і др[угі]) по такому адресу:

Herrn D[okto]r Julian Jaworski
in Czernowitz.
Universität.
Bukowina, Oesterreich

~~Потрібно чоловікові для праці~~

Бувайте здорови. Ваш щирий М. Павлик

Чи не могли би Ви добути решту листів Яворського і Кобринської до М[ихайла] П[етрови]ча? Без того не можу пускати листів М[ихайла] П[етрови]ча до них. Яв[орський] каже, що написав до М[ихайла] П[етрови]ча зо 20 листів, а в мене їх 2, Кобринської — 3, коли листів М[ихайла] П[етрови]ча до неї — 6. Взагалі треба би решти листів усіх Галичан Ок[уневськ]ого, Терл[ецьк]ого[78] і т[ому] п[одібне]. В мене не всі. Я хотів поскорити з публікацією. Треба би мені й листів Русова[79] до М[ихайла] П[етрови]ча; я тепер переписую листи М[ихайла] П[етрови]ча до него, та декуди не можу дійти ладу в хронології і т[ому] п[одібне]. Знаю, що воно значить просити Вас про те, та ще хору і затурбовану,— то, б[удьте] л[аскаві] попросити кого, нехай би поміг Вам,— а самі бережіться.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 25.

№ 26

До Людмили Драгоманової

Львів, 23.X.1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26.

Дорога Людміла Михайловна!

Вже далє 2 місяці, як від Вас нема звістки? Що там коло Вас? Чи бодай здорові?

З моїх переказів про Вас на Україну доси не вийшло нічого, а може, й Вам є прикрости. Не можу я людім витолкувати, в чім діло. Незабаром їде в Россію Франко, то все толком попереказую,— а як він вернеться, то може матиму змогу поїхати до Вас на якийсь час та помочи Вам упорядкуватися і при тому впорядкувати й папери, бо все одно без того

я не можу і з місця рушити з виданєм переписки. Переписав того до друку купи, та треба і пояснень і поради з Вами. Розумієся, поїду, як добуду на це грошей, так аби мені за той час не бути Вам тягарем, бо Вам самим надто тісно. Та, поїхати зможу хіба аж навесні.

Про себе мені нічого писати,— все так, як було. Старий предлагає мені найбільше по 20 р[ублів] у місяць, та не за порядкованє й вид[ання] переписки,— бо це, по єго думці, не праця,— а за оригінальні політичні статті у „Жи[ті] і Слові". На це я не можу згодитися м[іж] і[ншим] тому, що нема сил фізичних і душевних. А, правду кажучи, мені зовсім не слід брати як-небудь гроші з рук старого, або взагалі від укр[аїнців]. Зо шкіри вилажу, аби стати на власні ноги,— та доси нема способу. Якось я був рішився стати чорноробочим і взятися за те, що трохи, здавалося мені, умію,— то є за мальованє комнат. Але товариш поляк, що працює коло такого, охолодив мене, сказавши мені, що і тут треба перше років науки. Казали мені поступати в сотрудники „Дѣла", але воно само нині — завтра упаде, а до того там би треба розпинатися за народовську політику і їх мужів. Ну, а на це я на старість не піду. Та взагалі мені опадають руки, як тілько подумаю про політичні статі і політичні виступи. Не стало опори, ради й поради...

Буду шукати якої праці, зближеної до фізичної, так аби тілько дихати,— і при тому буду далі робити своє коло переписки і т[ому] п[одібне].

От саме кінчу переписувати листи М[ихайла] П[етрови]ча до Рус[ова] (преінтересні!) — буде того коло 250 стрін мого письма, самого тексту. Міг би й зараз давати друкувати, та богато не знаю; дещо мусить розвідати Ф[ран]ко у Росії, про богато напишу Вам. Воно би найкраще печатати ті листи вкупі з іншими листами М[ихайла] П[етрови]ча до укр[аїн]ців тої пори із-за границі 1871—1873. Та коби їх добути! Зрештою, я це хоть би печатав би тепер, то не відбивав би, бо хочу перше пустити книжками переписку з Галичанами (починаючи 2-гим томом, затим пішов би 3-ій і т[ак] д[алі], а врешті 1-ий, де мали би бути показчики, доповненья, спомини адресатів про М[ихайла] П[етрови]ча і загальний погляд на напеч[атаний] далі матеріал і діяльність його в Австро-Уг[орщині]). Та все є задержки. От, напр[иклад], до остатного № „Житя і Слова" я дав був листи М[ихайла] П[етрови]ча до Кобр[инськ]ої,— та Франко не напечатав для браку місця. Насилу я добув від неї дозвіл печатати ті листи,— і така мені морока майже з усіма: то боїться, то раді би, аби печатати по їхній думці. Ок[уневськ]ий зовсім не позволяє печатати не то своїх листів до М[ихайла] П[етрови]ча, але й листів сего остатнього до него. А жаль великий, бо переписка преінтересна. Яворський рад би навіть полемізувати з листами М[ихайла] П[етрови]ча,— і через те я написав єму, що в тексті напечатаю тілько листи М[ихайла] П[етрови]ча до него без уваг, а про саму справу напишу в 1-ім томі. Жду відповіді, листи готові до друку.

Та чи післав єму Шішм[анов] болг[арські] твори М[ихайла] П[етрови]ча? Чи найшов псалтир Куліша? Чи взагалі зроблений який лад з бібліотекою? Не забудьте задержати в себе усі ті №№ книжок чи газет, де є статі М[ихайла] П[етрови]ча.

Та напишіть швидше, що там коло Вас? Де Зоря? Що діє Рада? Кланяюся всім.

Ваш щирий М. Павлик

Якщо маєте переказати Франкові, то пишіть швидше.

Посилаю Ліді виписку з одного листа М[ихайла] П[етрови]ча про неї, про малу Ліду.

Із листа до Старицького, Флоренція 14 окт[ября] 1872. Лідка „скачет" только от многоязычия задуривается. С Берлина забыла говорить по-малорусски, благодаря настоящему обществу больших русских, и перешла на русский, с Гейдельберга стала говорить по-немецки, а съ Виареджио по-французски,— от итальянского поэтому я ее берегу. И так задуривается очень. В Виареджио от совместного глаголания на четырех языках я сам было стал заикаться.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 26. Автограф.

№ 27

До Людмили Драгоманової

Львів, 28.Х.1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26.

Дорога Людміла Мих[айлов]на!

Ще нема від Вас звістки, а мені знов треба писати Вам. Я сегодня почав виписувати з Ваших давних листів до мене про М[ихайла] П[етрови]ча і про публічні справи. Я це думаю напечатати між перепискою М[ихайла] П[етрови]ча зо мною,— N[ota] B[ene] як Ви позволите. Воно потрібно і дуже цікаво, як доповненє до листів М[ихайла] П[етрови]ча до мене. Я писав Вам, що торік переписав листи М[ихайла] П[етрови]ча до мене, які добув (решту ще буду добувати зі суду і т[ому] п[одібне]). Виписавши потрібне з Ваших листів, я візьмуся за відписуванє до друку моїх листів до М[ихайла] П[етрови]ча. Непремінно хочу якнайшвидше зладити до друку нашу переписку з поясненями і т[ому] п[одібне], бо для історії гал[ицького] руху це найважніше. Роботи коло того ще дуже богато, а самої переписки буде на порядний том. Воно й гарно, що піде собі осібно, бо буде цілість і можна буде краще обробити. Думаю видати це як 3-ій том, а розумієся, що паралельно з тим буду публікувати й те, що має йти до 2-го і т[ому] п[одібне]. Через те прошу Вас, коли Ви дужі і можете, вишукувати мені ще які листи Галичан, а також листи Русова, бо без того я не можу пустити того, що вже готово до друку — треба пояснень. Том моєї переписки з М[ихайлом] П[етрови]чем думаю друкувати відразу осібно, а не в „Ж[иті] і Сл[ові]", бо тут воно мусіло тягнутися зо 2—3 роки, а тим часом хто знає, чи „Ж[итє] і Слово" буде виходити і на р[ік] 1897. Опроче моє діло в тім, аби була готова рукопись, а там уже хтось найдеся такий, що напечатає її.

1 ноября. Лист мій до Вас застоявся, а тим часом я виписав усе потрібне з Ваших листів до мене. Цікаве воно для історії жен[ських] спорів, і я тепер дуже жалую, що таких листів мало і що я сам не записував ті спори. Ще буде про те в моїх листах до Вас, і, бачиться, в Кузьминих до Філолога. Чи Ви не знаєте, де є папери Радолінського?

Там є листи М[ихайла] П[етрови]ча до него — мені їх потрібно. Напишіть до Вовка, і я напишу.

Важко мені дуже не знати про Вас нічогісінько, і через те вчера зрадувався звістці в листі Яворського, що він получив із Софії болг[арські] твори М[ихайла] П[етрови]ча. Значить, ще хтось живий там. Лист Яворського — остаточний дозвіл печатати листи М[ихайла] П[етрови]ча до него. На силу я вирвав той дозвіл, та мусів постіснятися в переднім слівці про вражих москвофілів, бо коректура мусить іти на цензуру і до Яворського. Гидко,— та не було іншого виходу: я цю жертву зробив для охорони цілости листів М[ихайла] П[етрови]ча; вони будуть напечатані до-слова,— тілько с пропуском про Мальшинського[80], бо я непевний, чи про него можна писати. Учера віддав Франкови рукопись і жду коректури тай трепещу, аби не дізналися москвофіли — могли би стерроризувати Яв[орськ]ого, бо там їм наговорено таке, що ще такого не чули ні від кого. Преважні ті листи для житєписі М[ихайла] П[етрови]ча: там він виказує свою українську душу — свою прихильність до українства против русофільства. Жалко, що листи ті писані до такого москвофіла, від грубої шкіри котрого слова М[ихайла] П[етрови]ча відбилися так, як горох від стіни; і він і тепер пише мені, що ідея „единой недѣлимой Руси“ — самая дорогая і основная для него“, а „Дудыкевичи[81] и Мончаловские[82] — мои ближайшие единомышленники и товарищи по этой идеи!“ Може, резони М[ихайла] П[етрови]ча вразять хоть інших москвофілів,— тай то ледви... А може,— світ рутенський широкий...

Добре, що Яв[орський] хоть пустив ті листи,— бо от, напр[иклад], Окуневський ні за що не хоче пустити навіть одної виписки з єго листів до М[ихайла] П[етрови]ча, потрібної для пояснення того, що вже напечатано, так що мені треба буде перші картки перепечатувати. Очевидно, публікація переписки з М[ихайлом] П[етрови]чем невигодна дальшій кар'єрі Ок[уневськ]ого, котрий уже почав путатись у правительственників: факт — що торік сам колом[ийський] староста, комісарі і жандарми агітували за єго кандидатуру в Коломийщині (і він вийшов). Тепер він хоче кандидувати до Відня і то в двох куріях: 5-ій і 4-ій, то треба буде скомпануватися не з одним колом[ийським] старостою і т[ому] п[одібне]. Переписка з М[ихайлом] П[етрови]чем могла би єго охоронити від усего такого,— якби він раз у раз дивився у те зеркало і твердо старався бути тим, чим він там відмалювався; я єму се писав,— та ба! Не таке то легке діло з кар'єривичем. Почекаю — може, після виборів стане інший.

Мені ролять надію, що получу місце в Народній торгівлі. Став би на власні ноги. День прогулював би для купецтва, ніч осталась би для літ[ературних] праць. Це мало би настати через 2 місяці,— N[ota] B[ene], як не переб'є яка нечиста сила.

Бувайте здорови. М. П[авлик].

Усім кланяюсь. Що робить Рада?

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 27. Автограф.

№ 28

До Людмили Драгоманової

Львів, 4.XI.1896 [р.],
ul[ica] Krzyżowa 26

Дорога Людміла Михайловна!

Учера получив Ваш лист, і з него бачу, що попередний Ваш лист до мене пропав. Я получив від Вас лист іще в Рожнітові, саме нині два місяці,— той, щосте писали хорі, як Вас були взяли на час у Женеву. Після того Ви, очевидно, ще раз були у Владаї.

Рад я за Зорю і Раду, що такі щирі для Вас та що учаться добре і далі: вони певне колись поможуть Вам. Тілько не радує мене те, що Рада і тепер мусить працювати по 6 годин у день,— це для єї здоров'я важко. Ну, та що робити — мусимо всі працювати, кілько сил стає.

Важко мені, що О[льга] П[етрів]на не пише Вам; я сам знаю, що воно значить не мати звісток від рідні М[ихайла] П[етрови]ча,— а що ж воно Вам! Мені бачиться, що в неї з Вами „разюча точка" — Ваш пробуток у Київі. Вона, мабуть, стала на тім, що Вам конче вертатися в Россію, а знає, що Ви не вернетеся,— от і не пише. Та, певне, їй узагалі важко: богато горя на серці, ще більше навкруги. От і боїться доторкатися до того всего, аби і Вам не завдавати лишнього суму. Колессі вона казала, що стратила надію на перемогу українства протів казенщини і т[ому] п[одібне]. Певне, в неї не тілько ця потрачена надія, бо в нас усіх потрачено їх немало після смерти М[ихайла] П[етрови]ча і після того, що почалося навкруги... Каже Колесса, що кланялася мені,— я рад і цему несказанно. Досадно мені, що кілько я не переказував Лесі про Вас,— усе люде [посередники] і не вислухали мене, і не передали всего, як слід. Тай ніким таким було переказувати,— а, зрештою, сего і не перекажеш і не ймуть тобі віри, поки би сами не приїхали на місце, не побачили і не почули (звісно, я це не про Лесю кажу).

Що ж діяти? Мусимо терпіти і привикнути до того, що після смерти М[ихайла] П[етрови]ча люде перестали розуміти і діло і нас так, як Він розумів,— тай ми Єго. Витолковують їм це хиба томи видань М[ихайла] П[етрови]ча і про него. На те треба і покласти усі наші сили й змагання. Коби тілько здоров'є і спосіб!

А воно таки сумно... Ось сегодня у нас, перший раз, завіяло снігом,— а мені важко і поглянути поза себе і стараюся залізти увесь у свої листи до М[ихайла] П[етрови]ча. Тепер переписую їх,— та богато їх, богато дуже,— я ще не переписав і до половини р[оку] 1876,— та я цю роботу не покину, поки єї не скінчу. А бачу, що треба поспішатися...

Кулішевим псалтирем Ви не журіться,— може, я де добуду єму екземпляр,— а він післав М[ихайлу] П[етрови]чу, знаю добре.

Мене дуже вразило те, що Вам не посилають газет і Ви через те не знаєте, що у нас діється! Невже Ви і „Ж[итя] і Слова" не получаєте?! Скажу, хоть єй богу, не знаю, яких слів добирати на таке!

Яворським не турбуйтеся, не вартий він того. Ось М[ихайло] П[етрови]ч і я кілько стратили часу на возню з ним — і все даремне. З тих людей не вийде нічогісінько,— хіба жандарми і прокуратори українства.

Аби Шішманову не захотілося переписуватися з Яворським! Та сего не боятися, бо він не любить писати листів.

Радий я, що Ш[ишмано]ви вже в своїм домі, хоть був би радніщий, якби Ви були ближче себе.

Ви не журіться і Вашою укр[аїнською] мовою. Я єї розбираю, і вона доволі добра.

У нас тепер величезні народні рухи й особливо рухаються мазури-мужики. Та біда, що все на шкоду українству: вони вже позахоплювали в свої організації наших селян у сторонах мішаних,— польсько-руських,— і кажуть, що зараз візьмуться і до укр[аїнської] Галичини та й будуть єї польщити. Нашу партію вони не люблять за те, що вона радикалізує селян і противна їх заходам на Руси; вони ж тепер чим раз більше зближаються до своїх вищих верств, навіть до шляхти, і скінчиться тим, що всі вкупі підуть на нас. Русини инчих партій теж раді тому мазурському рухови, а нас ненавидять. На нас же закусили зуби і польскі соц[іал]-демократи, бо не позволяємо їм загорнути р[уського] хлопа, а тепер то ще задумали відтягнути від них і українських ремісників. Становисько наше дуже важке, а найбільша хиба — нема грошей на віча, взагалі на агітацію і організацію. Людей маємо стосунково аж надто,— але то все біднота. Русини інших партій противні і тому, що ми хочемо загорнути до себе і укр[аїнських] ремісників, і вони вже почали основувати свої товариства на провінції і у Львові, в камениці „Просвіти". А ми маємо ремісників, та не маємо ані хати, ані газети! Найдосадніше за муж[ицький] рух. Він у нас недавно іще був дужчий, ще як рух був тілько в Коломийщині,— а тепер Мазури беруть верх. І все для браку грошей (маз[урські] мужики і самі богатші, тай верховоди їх богатші, деякі, як Леваковський[83], навіть, бачу, міліонери). Мені кажуть обертатися до українців,— а я після обходу старого зо мною морально не в стані обернутися до него, зрештою, в него і нема грошей. А провалимося на виборах, то кому буде шкода? Франко вже зруйнований економічно

Кланяюся Раді, Шіш[мано]вим, Койчу. А Бельчева чи вчитися поїхала в Женеву? Що сталося з бюстом М[ихайла] П[етрови]ча?

Ваш щирий М. П[авлик]

Розпечатав я листа назад, аби Вам дописати, що вже місця в Нар[одній] торгівлі не получу. Не уступився теперішній секретар...

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 28. Автограф.

№ 29

До Людмили Драгоманової

Львів, 13.XI.1896 [р.].
Крижова ул[иця] 26

Дорога Людміла Михайловна!

Переписав я зо 250 сторін моїх листів до М[ихайла] П[етрови]ча і далі мусів ту роботу покласти набік, поки не перепишу листів М[ихайла]

П[етрови]ча, що я добув із „Просвіти": до Огоновського[84], Борковського[85], Паньківського[86] і Дикарєва[87]. „Просвіта" позволила мені опублікувати ті листи під умовою, що вибір їх належить до бібліотекаря „Просвіти" Паньківського. Усно єму виділ „Просвіти" дав увагу, аби не пускати тих листів, де говориться про живі особи, і в других пропустити те. Паньківський казав мені, як давав листи, що там усе про живі особи,— але, каже, Ви друкуйте їх усі, а якби після того люде кричали, то я (Паньк[івський]) скажу, що переглядав ті листи і не бачив там нічого такого, зрештою, не міг прочитати... звиніть. Я ж, прочитавши листи М[ихайла] П[етрови]ча до Паньк[івського], Борковського, Дик[арє]ва, і частину до Огон[овськ]ого, не бачу там нічого такого, чого би не можна публікувати, крім дечого про українців у Росії. А самі листи преважні для біографії й характеристики М[ихайла] П[етрови]ча і тим важніші, що підносять справи такі, котрі треба би полагодити хоть через 50 років. Оцим листи М[ихайла] П[етрови]ча, як узагалі єго переписка, що „зроблять історію", а не тілько стануть колись істор[ичним] матеріалом. Чим більше вони заворушать тепер укр[аїнську] публіку, тим краще.

Та от біда: не оказується в мене комплектів листів Галичан до М[ихайла] П[етрови]ча, як листів: Огоновського (є тілько 2), Паньківського (теж 2), Борковського листи я маю в копії. Без листів Паньк[івського] не можна обійтися, бо там про такі справи, як карта України, Тов[ариства] ім. Ш[евчен]ка і т[ому] п[одібне]. А листи Ог[оновськ]ого треба й можна напечатати усі. То, б[удьте] л[аскаві] пошукати їх і взагалі листів до Галичан (м[іж] і[ншим] і моїх), а також листів і Русова, бо я хочу швидко напечатати листи М[ихайла] П[етрови]ча до него, та богато дечого не знаю в них. Орігінали я Вам зараз відошлю і буду регулярно відсилати все переписане. Аж тепер я бачу, яка маса того і кілько то треба би праці, аби то все видати та ще й гарно впорядковано!

Листи Яв[орсько]го іще не напечатані: ще нема усеї коректури, але найважніше діло — цензура самого Яв[орсько]го. Коби вона вийшла благополучно,— зітхнув би лекше.

Ваш М. Павлик

[Збоку дописано:] Листів Ог[оновсько]го треба найшвидше, бо Фр[анко] просить дати переписку М[ихайла] П[етрови]ча з ним до слід[уючого] № „Ж[итя] і Сл[ова]". Глядіть між „Процесами" і т[ому] п[одібне].

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 29

№ 30

До Людмили Драгоманової

Львів, 30.XI.1896 [р.].
Крижова вул[иця] 26

Дорога Людміла Михайловна!

Нема від Вас звістки, ні листів Огоновського до М[ихайла] П[етрови]ча. То я мушу давати печатати їх переписку так, як є. Листи Ог[оновськ]ого, коли найдуться, можна буде напечатати осібно, хоть ліпше було б на-

печатати все разом. Може, вони найдуться хоть до того часу, як буде треба робити відбитки із „Ж[итя] і Слова“,— т[о] й[есть] коло 25 н[ового] ст[илю] декабря. Вже готові в мене до друку і листи М[ихайла] П[етрови]ча до Борковського (ред[актора] „Зорі“) — тілько ще жду дозволу остатного напечатати деякі виписки із єго листів до М[ихайла] П[етрови]ча. Паче чаянія і Ол[ександр] Барвінський[88] позволив мені зняти копії з листів М[ихайла] П[етрови]ча до пок[ійного] єго брата Володимира[89] тай до себе, і напечатати їх укупі з листами брата до М[ихайла] П[етрови]ча. (Дасть мені на різдвяні свята, як вернеся з Відня). В мене є тілько один лист Вол[одимира] Барв[інського] до М[ихайла] П[етрови]ча. Мабуть, їх є більше, то, б[удьте] л[аскаві] пошукайте. Хотілось би зібрати в купу те все і напечатати з докладними поясненнями — бо полеміка М[ихайла] П[етрови]ча із Вол[одимиром] Барв[інським] — то щось найхарактерніше, бо Вол[одимир] Барв[інський] репрезентував народовців і діаметрально противний напрямку М[ихайла] П[етрови]ча. Листи Галичан до М[ихайла] П[етрови]ча можете посилати отвореною посилкою, як Handschriften,— тілько, звісно, рекомендовано,— але листи росіян посилайте пакетами. З остатних листів мені треба тепер листів Русова, бо я без того не можу пустити й листів М[ихайла] П[етрови]ча до него. Зробивши потрібні уваги, я Вам оригінали верну зараз.

Ви вже, мабуть, получили „Ж[итє] і Слово“ і прочитали там листи М[ихайла] П[етрови]ча до Яворського. Ну, слава богу, що вискочили! А таки джентельмен Яворський, що пустив їх.

Остатними днями і Ок[уневськ]ий позволив мені печатати листи М[ихайла] П[етрови]ча до него.

З Ок[уневськ]им горе тепер: затявся на австрофільстві і, мабуть, залізе в погане з австр[ійським] правительством. Може, ще витолкуємо єму з Франком, і справа іде досить слабо, як на теп[ерішнє] широке поле, головно через недостачу грошей. Фр[ан]ко леда день збанкротує і мало має надії на свій вибір, бо арештовано головного агітатора Вітика у Перемишлі (він і ред[актор] „Гр[омадського] Голосу“). До Росії Франко не їде, бо нема грошей, тай з України нема звісток, як бути на рік 1897.

Зо мною особисто, як було. Не знаю, чи писав я Вам, що мені було заперечено місце в нашім страховім тов[аристві] „Дністрі“ в якімось статист[ичнім] відділі, що мали зробити спеціально для мене,— та радні „Дністра“ заявили, що не можуть мене приймити, бо кардинал, опікун товариства, не терпить мене і знищив би товариство, якби я там був упорядником. Консеквентно.— Що чувати коло Вас.

Ваш щирий М. Павлик

Кланяюся всім добрим людям, м[іж] і[ншим] Д[окто]ру Мінцесу. Чи не сердиться він на мене? Я ж єму помалу відповідаю самим матеріалом про М[ихайла] П[етрови]ча.

4.XII.1896 [р.]

Залежався мій лист, а тим часом Борковський згодився на печатанє виписок із єго листів до М[ихайла] П[етрови]ча,— то я написав наново передмову і дав перше їх переписку, бо вона як раз уціляє в теперішні наші кризи. Мабуть, буде гвалту немало. Переписка М[ихайла] П[етро-

ви]ча з Ог[оновсь]ким піде після того, так що зможете друкувати єго листи, коли є.

З України нема звісток. Хоть би Леся написала словечко! Що вона мовчить, як води в рот набрала? Ми з нею могли би договоритися до чого і щодо моїх праць про М[ихайла] П[етровича]. Нагадайте їй делікатно, що воно негарно з єї боку кидати так чоловіка; котрого вона перше назвала своїм другом і котрий дійсно єї друг. Можна би піддержатися в теперішню незавидну пору, особливо для мене. Мені просто голова схне від усего і, бачу, ось-ось трісне.

Пишіть, що там коло Вас? Мене про Вас питав недавно Грушівський. Казав, що має написати про Вас у Одесу,— питали. Я сказав, що знав і міг. Сегодня зайду до них. Не найшов я квартири Груш[івського]. (Я ще у него ніколи не був).—

Кулішевим перекладом Псалтирі не журіться. Я був позичив єму тут і став посилати, та він вернув, кажучи, що єму там позичено.

7.XII.1896 [р.]

Треба мені конче сказати Вам про одно. Старий попрікав мене, чому я ті 1000 р[инських] (на фонд ім[ені] М[ихайла] П[етрови]ча) не післав єму,— що таке було бажане і єго, і в Софії. А мені про це не сказав і словечка, навіть Леся!! Ті, що мені пересилали, аби передавали гроші, казали тілько, що це для „Поступу" на фонд ім[ені] М[ихайла] П[етрови]ча та що він має написати статут — про ціль їх і програму видавництва. Якби я був знав таке, певне, був би їх післав М[ихайлу] П[етрови]чу зараз і не виніс два скандали через позику Будзиновському 300 г[ульденів] (добре обеспечену) і передачу фонду „Поступови", від котрого і їх опісля віднято, не питаючи нікого і нічого, і тим був морально убитий і я, і „Поступ". Гірко воно страшенно. І майже всі непорозуміння економічні — такі.

Після онтої прикрої уваги я получив Ваш лист. Велике Вам спасибі, що хоть Ви мене не забуваєте. З публікацією листів я доволі обережний,— головно бережу волю адресатів, з котрими переписуюся,— але більше мені ні з ким радитися, бо ніхто тим не займається,— ані не розуміє деталів. Міркую і перемірковую сам, і нераз пропускаю місця уже в коректі. Було би дуже добре, якби Ви були коло мене, або хоть хто близький Вам із Росії,— та що подієш? Б[удьте] Л[аскаві] пишіть мені, під яким заголовком були подані у кієвську цензуру р[оку] 1875 Рудченківські „Воли", як звали себе автори і чи може бути, аби там правительство знало їх псевдоніми женевські. Про це є одно місце у листі М[ихайла] П[етрови]ча до Ог[оновськ]ого, та не знаю, чи можна єго пустити в печать?

Досадно, що і Ви все хоруєте, та що не получаєте „Ж[итя] і Слова"! Фр[ан]ко казав, що посилаю. Мабуть, не пише „Via Budapest". Сказав я єму за те, я дуже рад, що Рада Вам здорова і помагає Вам. Вона таки славна дівчина,— звісно, сама зазнала немало горя, то й розуміє чуже.

Запропонував я Франкови, може би признав за статі мої передмови до листів М[ихайла] П[етрови]ча. При листах,— коло котрих самих є немало роботи,— я можу писати і про біжучу політику ліпше і документальніше, і воно повинно бути чим раз інтересніше. Якби не ставало до 1 листа в місяць, я про що інше допишу,— та, мабуть, і так буде

все більше. Якби Фр[анко] і старий признали це, то я получав би 20 р[инських] у місяць. Остатне я зробив тілько для переписки М[ихайла] П[етрови]ча, аби мати змогу єї обробити і опублікувати, бо моя особа мені байдужа, і для неї я ніколи не прийняв би грошей від старого, після єго обходу зо мною.

Сердиться він на мене, що помалу „відсунувся від діла", а не тямить, що він морально обернув у нівець усе моє житє і відняв у мене остаток душевних сил для діла, котрому я посвятив те своє житє. Тут богато сказано, та воно правда. Безтактний він і неуважний, і через те він люто несправедливий, майже кат. Кілько вопіющих образ і підозрінь зазнав я від него! І сам він того, бачиться, не чує і не бачить, яку прислугу він тим робить ділу, і в нічому не вважає себе винним! І все те при тому, що я ж признав себе де в чому винним перед ним! Через те мені й пропонована ним поміч — те саме, що повішеному глоток води для того, аби він ще трохи мучився! Треба бути консеквентним: коли я такий, як би виходило по єго обході, то не можна ж єму мати зо мною діла. Я, по кр[айній] мірі, не можу переполовинитися!

Мені знов важко вести з ним ідейне діло після єго обходу. Болить мене це все страшенно, бо ми ж найближчі товариші М[ихайла] П[етрови]ча. Це, впрочім, і горе, те, що єму куди до ширини погляду М[ихайла] П[етрови]ча! Я, напр[иклад], назвав єму ряд основних праць, що думав би зробити про Авст[ро]-Уг[орську] Русь, далі біографію М[ихайла] П[етрови]ча. Цего всего він не признав достойним. Перетерплю це особисте униженє перед старим ще і з огляду на тих, що дають гроші і бажають моеї праці у „Ж[итї] і Слові". Коли стану получати ті 20 р[инських] у місяць, то буде трохи ліпше, бо за ці 2 з верхом місяці діла наші з мамою дійшли до краю. Прийшлося працювати при картофлі, капусті і кулеші і нераз сидіти і без світла тай без дров, бо ні за що було купити. І воно велике щастя для нас, що маємо такий невеличкий склепок (epiceries), де нам вірять хліб, муку та цукор, і знов різничку, що вірить м'ясо (котрого мало коли беремо). Якби не те, були би буквально здохли з голоду ще торік. Звісно, до здоровля воно не причиняється,— але в мене, як і в Вас, тілько душевного горя, що якось не чуєш плохого житя і все тобі байдуже. Не раз мав і вмерти, та страшно за листи М[ихайла] П[етрови]ча і за всю переписку з іншими людьми: єдині певні руки на те тут — Франко, та я на саму згадку про той сховок здригаюся зо страху, бо там ідеальний безпорядок і діти усе рвуть і нищать, так що і самому йому вже забагато. Невесело! Ось чому я рад виготовити рукописі чимскорше, а оригінали відослати Вам, і ось чому мене так болить увага старого, що то не робота; а воно мені до помочи хоть зо 2 писарі, то аж тоді я міг би взятися, як слід, за настоящу роботу коло переписки: сістема, вступи, поясненя, додатки. Вам не треба казати, що оригіналів не можна давати у друкарню,— одно тому, що все одно не прочитали би (взагалі письмо М[ихайла] П[етрови]ча мало хто вміє читати), друге тому, що на оригіналах не вільно мазати для уваг і перемазувати уступи, і врешті там є таке, чого ніхто не сміє знати і що я сам мушу пропускати, переписуючи. Через те я й ніяким писарям не міг би довірити переписуванє, зрештою, в мене дома нігде би їм сидіти, а додому я не дав би оригіналів абсолютно нікому. Як на те,

„Ж[итє] і Слово“ печатаєся у москвофільській твердині — Ставропігії, то була би добра пожива для шпіонів, як туди давати оригінали.

8.XII.1896 [р.]

Не сказав Вам, що, на думку старого, коли кому платити за переписку М[ихайла] П[етрови]ча, то Вам. Я з радістю пристав би на це і пожертвував свою роботу Вам, бо М[ихайло] П[етрови]ч і Ви богато робили для мене. Вище я писав про плату за вступні статі до переписки тісно через те, що не було і надії мати який заробок, аби при нім публікувати переписку. Сегодня прийшов до мене Д[окто]р Бубер з виговорами, чому я, бідуючи, не обернувся до него (єму вчера казав про те Франко), і позичив мені 10 гульд[енів] тай обіцяв, що поговорить із директором „Славії“, страхового товариства, може би, мені там дали місце.

9.XII.

Таки вони дуже добрі люде — оці Бубери; звісно — жиди, не те що християне, та ще й Русини зі своїми кардиналами! Коли я получу місце у „Славії“, чи де, і Українці признають мені тих 20 р[инських] у місяць як плату за працю коло переписки М[ихайла] П[етрови]ча, то я велю посилати їх Вам. Так я віддав би Вам і 200 р[инських] довгу. Все одно я тої плати не взяв би сам, якби мав заробок деинде.

Получив і Ваш пакет із листами. Спасибі Вам — це власне найцінніше про Галичан. І здебільшого розкинув листи і найшов і 2 листи від Ог[оновськ]ого. Ще нема, бачу, двох: першого з р[оку] 1897, де Ог[оновськ]ий обернувся до М[ихайла] П[етрови]ча по житєпис єго. Цей лист у Вас. А другий десь у Франка; єму прислав М[ихайло] П[етрови]ч для курйоза. Може, це і той самий лист. Та нічого, хоть і не найдуться. Що було між листами негалицького — вертаю Вам.

[Збоку дописано:] Фр[анкової] книжочки для Лесі в пакеті не було. А жаль, бо через кілька день m[ada]me Бубер їде в Россію і могла була передати Лесі.

Разом із Вашим пакетом прислала нам і Кобринська зарізаного індика. Звісно, це таки поміч, і ми дякуємо їй, та воно нам тепер майже те саме, що голому і босому — вінок.

Важко мені, що вище написав Вам крайню правду про мої відносини зо старим,— важко і за себе, і за Вас, котрій і так важко. Так як єго сховаєш? А раз воно написано,— нехай іде. Ви б[удьте] л[аскаві] беріть це холодно, і нехай воно при нас і лишиться.

Бувайте здорови
М. Павлик

Всім Вашим щиро кланяюся

Франко їде сегодня у Відень, де буде мати відчит п[ід] з[аголовком] „Die Lage des Bauernstandes in Galizien“. Запросило одно солідно товариство політ[ичне] — Фабіїв. Це таки дуже важно для нас.

Я перекажу О[льзі] П[етрівні], може би, виписала з листів М[ихайла] П[етрови]ча до матері і ще до яких рідних такі місця, котрі можна публікувати. До того треба би додати виписки з листів М[ихайла] П[ет-

рови]ча до Вас, тай опублікувати під одним заголовком. Воно ж важно для фотографії.

Може би, Ви могли помалу виписувати.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 30. Автограф.

№ 31

До Людмили Драгоманової

Львів, 18.XII.1896 [р.].
Крижова вул[иця] 26

Дорога Людміла Михайловна!

Учера получив Ваш лист і написав Вам аж два, один по однім, та кращого не посилаю.

Простіть, я не знав, що Ви там такі хорі,— та Ваші, певне, здорові; воно тілько нам так видаєся довго, бо все думаємо про них. Книжки ще пошукайте, може, вона і не пропала.

На моє крайнє горе дізнався, що Вам „Житя і Слова" зовсім не посилано!! Накинувся я на Фр[анко]ву і допильную сам.

Коло мене нічого нового. Про місце в страхових товариствах приходиться мовчати і відступатися від них, бо вийшло, що вони в дуже поганих услугах. Про плату в „Ж[иті] і Слові" теж нічого і думати м[іж] і[ншим] через те, що само ж виданє у дефіцітах. Мати зо мною. Мусимо всі ми бодрствувати,— якось то воно буде...

Публікуючи листи, я вважаю дуже і без згоди адресатів нічого не печатаю. Про українців і др[уге] пропускаю все шкодливе.

Після Вашого листу мені стало страшенно важко, через Ваші хороби. Треба Вам непремінно виїжджати в тепліші сторони. Чи не обернутись би Вам у фольклорне товариство в Лондоні для забеспеченя праць М[ихайла] П[етрови]ча? Він мені колись про те писав.

Бувайте здорови
Ваш щирий М. П[авлик]

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 31. Автограф.

№ 32

До Людмили Драгоманової

Львів, 5.I.1897 [р.].
Крижова вул[иця] 26

Дорога Людміла Михайловна!

Франко просить Вас, абисте взяли собі з редакції „Сборника" Ваших 150 фр[анків], що він Вам винен. Там напечатана єго статя. Якби не

хотіли Вам дати, то нехай шлють усю плату єму (ul[ica] Krzyżowa, 12), а він Вам пішле відци.

Ви вже, певне, получили те гірке „Житє і Слово", тай прочитали там листи М[ихайла] П[етрови]ча. До сего н[оме]ру я дав переписку М[ихайла] П[етрови]ча з Борковським, але Фр[ан]ко напечатав тілько моє переднє слівце. З того може вийти таке, що народовці заборонять печатати пакет узагалі всіх листів, що передали мені для публікації. Дуже воно мені досадно. Треба буде обернутися до кого слід, аби сказати Ф[ран]ку печатати завше, в кождім н[оме]рі, хоть і лист (я міг би дати і на 2—3), а то він відкладає на остаток, і потім не стає місця. В мене готова до друку переписка М[ихайла] П[етрови]ча з Огоновським, Паньківським, Макарушкою[90], „Просвітою"[91], Тов[ариством] ім[ени] Шевченка[92] (м[іж] і[ншим] дуже цікава — про карту України[93]). Була готова переписка з Кобринською, та вона, прочитавши в рукописі моє переднє слово (самі факти і кілька уваг),— не позволяє печатати. Зложу все до актів, аби тільки вернула мені переднє слово. Тепер я м[іж] і[ншим] ладжу переписку М[ихайла] П[етрови]ча з Куп[чан]ком, що прислав мені листи М[ихайла] П[етрови]ча до него, хоть іще не всі. Було би все прецікаво, та не можна тепер тикати...

[Збоку дописано:] Єго листи до М[ихайла] П[етрови]ча ще не всі у мене,— та воно не важно.

Вже вийшов 1 н[оме]р „Robitnyka", organu rusko-ukr[aińskoji] soc[jal]-dem[okratycznoji] partiji[94], і скажу Вам посилати. Я переводжу для него „Ткачів" — драму Гауптмана, та, може, й відіб'єся.

Бажав би до 20 юня с[его] р[оку] видати том переписки і популярні твори М[ихайла] П[етрови]ча, та не знаю, чи вспієся, бо перше залежить від повільности Фр[ан]ка і єго друкарні, а на друге нема грошей. А воно би дуже треба, бо більшої частини єго попул[ярних] творів уже нема і одного екз[емпляра]. На всякий случай я зладжу і прошу прислати мені екземпляр **про вільних козаків і тур[ецьку] неволю**[95], з оригіналами додатків М[ихайла] П[етрови]ча, а собі зробіть копію з остатних. Я зараз перепишу і верну. Все інше у мене є.

Перемін коло мене ніяких, ані звісток.

Може буде як переслати листи Р[усо]ва до М[ихайла] П[етрови]ча. Не можу без них викінчити до друку листів М[ихайла] П[етрови]ча до него. Дозвіл є. Вони преважні.

Ваш щирий М. Павлик

[Збоку дописано:] Що чувати коло Вас?

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 32. Автограф.

№ 33

До Людмили Драгоманової

Львів, 9.I.1897 [р.].
Крижова вул[иця] 26

Дорога Людміла Мих[айлов]на!

Учера получив Ваш лист і додаток. Велике спасибі Вам, але, прошу Вас, більше не робіть того; не повірите, як воно мені важко. Ви ж і самі бідні.

Досадно, що Ви й доси не получили „Житя і Слова". Єго (всі книжки сегорічні нового виданя) Франко післав Вам на моїх очах і зарекомендував! Се було тоді, як я Вам писав, що сам догляну. Адресовано було на ім'я Ів[ана] Ш[ишманова]. Будемо добувати від пошти.

Чи получили Ви мій остатний лист, де я раджу обернутися, для праць М[ихайла] П[етрови]ча, у лондонське фольклорне товариство? — Чи друкуються лекції М[ихайла] П[етрови]ча?[96] Пора!

Кобринська знов позволила печатати листи М[ихайла] П[етрови]ча до неї і з моїм переднім словом. Порадив брат. Чудна вона.

На весну непремінно збирайтеся у тепліші краї.

Ваш М. П[авлик]

ЛДУ, архів Інститут франкознавства, № 33. Автограф.

№ 34

До Людмили Драгоманової

Львів, 6.II.1897 [р.].
Крижова вул[иця] 26

Дорога Людміла Михайловна!

Я писав Вам про те, що задумав упорядкувати том популярних писань М[ихайла] П[етрови]ча,— та доси не получив від Вас відповіди. Зараз після того я запропонував Фр[анко]ви, що впорядкую і перекладу том фольклорних праць М[ихайла] П[етрови]ча,— усіх, писаних по-росс[ійськи] і другими європ[ейськими] мовами. Тепер найшовся й накладчик для сего тому — Товариство ім[ені] Шевченка. Воно тепер стало чисто наукове, без примішки політичної, бо Барвінський, голова єго, провалився, а на єго місце вибрано Грушівського, що зірвав з політикою Барвінського і веде товариство по чисто науковій дорозі (Барвінський провалився і на Україні). Як тілько Барвінський уступився з товариства, Франко запропонував у члени мене, і мене прийняли. Через кілька день буде засідане наукової секції, і я там предложу напечатати том фольклорних праць М[ихайла] П[етрови]ча (і свою будущу працю про школи в Галичині). Бажав би до того часу получити від Вас згоду і вмови. Треба мені від Вас фольклорних праць М[ихайла] П[етрови]ча, напечатаних у Россії

й заграницею (по-англійськи, фр[анцузьки], італ[ійськи] — по екземпляру (воно мусить бути між паперами М[ихайла] П[етрови]ча), а, окрім того, росс[ійських] оригіналів праць, напечатаних по-болгарському. Я то все перекладу сам по-укр[аїнському]. В томі гадаю зібрати все, написане М[ихайлом] П[етрови]чем і „єго послідувателями в Россії", як воно показано самим М[ихайлом] П[етрови]чем у листах до Ом[еляна] Огоновського і в „Іст[орії] літ[ератури] руської"[97] остатного. Розум[іється], не візьму історичних пісень і матеріалів, але в передмові напишу і про се докладно.

Думаю, що воно вийде гарно і що так Тов[ариство] ім[ені] Шевченка поправить свою давню кривду для М[ихайла] П[етрови]ча. А якби Ви на таке не згодилися, то все ж таки я свою працю зроблю,— то, може, хто інший поможе Вам єї видати.

Сяк чи так, а я мушу впорядкувати бодай сі два томи праць М[ихайла] П[етрови]ча,— то буде менше роботи і коштів тим, що колись будуть видавати дальші єго твори.

Бувайте здорови
М. Павлик

[Збоку дописано:] Листи М[ихайла] П[етрови]ча до Борковського вже складаються — перешкоди нема. Другий екз[емпляр] „Житє і Слово" Ви вже, мабуть, получили.

11.2.[18]97 [р.]. Учора вечір я був перший раз на засіданю наукових секцій Тов[ариства] Шевченка. Все гарно — нема й духу Барвінського (він зрікся чисто всего, навіть редакції Істор[ичної] Бібліотеки). Про фольклорні праці М[ихайла] П[етрови]ча думав говорити на другім засіданю, як буде більше людей,— та сказалося, що вже не треба: Грушівський сам занявся тим і переведе діло на комітеті,— розуміеся, я буду перекладати і порядкувати. Каже, що за це мені й заплатить (у них не свої гроші і є їх доволі). Я казав про Ваш дозвіл і умови,— і ми ще з ним поговоримо після засіданя комітету. В усякому разі, Вам дадуть певне число примірників, а може й грошей.

Зразу має вийти том у 20 листів, опісля другий.

Б[удьте] л[аскаві], відповіжте мені швидко. Із фолькл[орних] праць М[ихайла] П[етрови]ча поки що нічого не посилайте, бо богато їх на рос[ійській] мові має Франко, то я справлюся і напишу Вам.

Бувайте здорови
М. Павлик

Мати лежить хора, і я сам мушу все робити, поки найду служницю. Дещо грошей маю.

От уже й прийшла служниця.

Ваші екз[емпляри] фольк[лорних] праць М[ихайла] П[етрови]ча (звісно, не всі) я дам у Ставр[опігіївську] Книгарню[98], котра Вам буде посилати гроші. Вона точна.

Щодо мене, то каже мені Ок[уневськ]ий, що постараєся, аби я получив місце в краєвому архіві актів історичних, що мають тепер реорганізувати. Було би гарно, та я не надіюся.— Мушу сказати про Ок[уневськ]ого, що, як оказуєся, він не давав правительству ніяких обіцянок, а воно само підпирало єго як розумного оппозіційного посла. Тепер він виступає в

сеймі дуже остро, по нашій думці і програмі,— так само і яко кандидат до ради держ[авної] у Відні. Бачиться, буде вибраний, а, мабуть, і Франко. В такім разі остатний переїхав би у Відень на завше.

Н[оме]р „Житя і Слова“ за декабрь 1896 Ви вже, мабуть, получили. Він вийшов аж 30.І.1897! Получили, мабуть, і „Гр[омадський] голос“. Не сердьтеся на Ф[ранків],— у них немало клопотів, то м[іж] і[ншим] і забувають.

10.ІІ. Ок[уневськ]ий вже майже виробив був мені місце в архіві; чоловік, від котрого тепер усе залежить, Ст[аніслав] Бадені[99], маршалок сойму, обіцяв єму відповісти „через три дні“, та показалося, що він від Ок[уневськ]ого хотів за те надто багато. Якраз на другий день сам Бадені задумав поставити внесок — відбудувати, коштом краю, замок королівський у Кракові і віддати єго на власність австр[ійському] цісареви, як королеви польському. То просив Ок[уневськ]ого не оппонувати, а бодай вийти на той час із салі,— просив, мало не цілюючи єго по руках, заклинаючи „na wszystkie świętości“, і обіцяючи єму за те „зробити все“. Се було публічно, на каритари, і всі посли збігалися і ззиралися, що таке. Сам Бадені витяг — витрутив Ок[уневськ]ого із салі, а коли мусів іти, то до Ок[уневськ]ого приступив Барвінський, аби єго заговорити і задержати. Та Ок[уневськ]ий вирвався і побіг до салі, де вже Бадені говорив. Хвилька — і все було би пропало, бо внесок сей прийняли **всі** як стій. Ок[уневськ]ий запротестував іменем Русинів, раз що то буде коштувати міліони, а по друге, що Русини не хочуть признати себе частиною Польщі. Можете собі представити лютість усіх Поляків, тай рутенських послів. З Ок[уневськ]им голосували тільки два р[уські] хлопи-радикали. Так пропало і моє місце, і Бадені взагалі не подарує сего Ок[уневськ]ому.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 34. Автограф.

№ 35

До Людмили Драгоманової

Львів, 19.II.1897 [р.],
п'ятниця, Крижова вул[иця] 26

Дорога Людміла Мих[айлов]на!

Вчера я був у Грушівського і передав Ваші слова про фольк[лорні] видання М[ихайла] П[етрови]ча. Він казав мені, що запропонує на засіданю комітету Товариства, аби Вам дали 100 гульд[енів] і 50 екз[емплярів] — це поки що за один том. Казав, що товариство не стоїть так добре. Я просив, може би, дали більше екземплярів, а натомість сами печатали більше, ніж звичайно 400. В середу скаже мені рішенець комітету. Коли пішлють Вам,— не знаю. Бачиться, найшвидше тоді, як я їм почну давати переклад статей. Мені за переклад будуть платити по 5 рублів від друкованого листа.

Тілько що я получив лист від О[лександра] Білозерського із Борзни про смерть Куліша. Він умер 2/14 февраля „после непродолжительной

болезни". Забирає та смерть робітників укр[аїнських] — і наближається і до нас...

Вертаю Вам поштову марку з Вашого остатного листа, бо вона вже не йде, то нехай Рада більше таких не купує, бо шкода грошей.

Жаль мені дуже Ліди, що хорує, бажаю їй швидше подужати. Моя мати була хвора на інфлюенцу; недавно підвелася, але я бачу, що не довго їй жити. Страшенно вона спрацьована і збідована. Кланяєся Вам. Кланяюсь і я всім Вашим і д[обро]д[іям] Ш[ишмановим].

Ваш щирий
М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 34. Автограф.

№ 36

До Людмили Драгоманової

Львів, 26.II.1897 [р.].
Крижова вул[иця] 26

Дорога Людміла Мих[айлов]на!

24-ого с[его] м[ісяця] Грушівський відповів на засіданню наукових секцій про те, що врадив комітет товариства ім[ені] Шевченка, а то, що Вам призначено 100 г[ульденів] і певне число екземплярів (це ще ми установимо). Тут же я предложив формально печатанє фолькл[орних] творів М[ихайла] П[етрови]ча, зібрані на це згодилися з радістю за товариство і веліли мені братися за роботу.

В мене вже є спис фольк[лорних] праць М[ихайла] П[етрови]ча,— та тепер біда: треба їх усі добути, а це нелегко, особливо з Західної Європи. Просіть Шішманова, нехай мені добуде адреси фольклорних товариств у Чікаго, Лондоні і Парижі, бо в записах є праці М[ихайла] П[етрови]ча. Тако ж адреси редакцій: Méluzine, Le Trad[ition] pop[ulare], Globus, Athenaeum, Archivio per lo studio delle trad[ition] pop[ulare].

Я повинен би обернутися с сим до Вовка[100], але він ліничий, то не зробить, або зробить не швидко.

Затим, прошу Шішманова добути мені із бібліотеки М[ихайла] П[етрови]ча відбитки єго фольк[лорних] праць із рос[ійських] журналів, бо хоть багато з них і є у Франка, але в екземплярах М[ихайла] П[етрови]ча можуть бути поправки, покази на цензурні пропуски і т[аке] ін[ше]. Задля остатного конче потрібно вишукати рукопис і тих самих праць,— вони мусять бути, бо М[ихайло] П[етрови]ч посилав в Россію свої праці в копіях. Це все треба порівняти с печатним і встановити повні тексти, певне, попсовані цензурою. Оригінали болг[арських] праць потрібні мені через те, що мені лекше перекладати з рос[ійського], як із болг[арського].

Скажіть єму теж, що я попросив Грушівського посилати єму виданя Тов[ариства] ім[ени] Шевченка с тим, що він, Шішманов, буде за те посилати Сборникъ, взагалі фольклорні праці. Адрес товариства: Szewczenkoverein in Lemberg, ul[ica] Akademicka 8.

Як би можна було пересилати мені Козаків (поп[улярну] брошуру[101] з рук[описними] додатками), то було би гарно, бо я конче хочу зладити

повне видане поп[улярних] творів М[ихайла] П[етрови]ча, а це є єго перша праця. Стараюся найти накладчика, і печатав би в Женеві.

Біда моя з перепискою М[ихайла] П[етрови]ча тим, що Франко передав, що нема місця в „Ж[иті] і Слові", дає того дуже потрохи, так що я жду леда нагоди, аби печатати ту переписку осібно і швидко, бо так я не скінчив би єї і за 10 років. А в мене набираєся готового чим раз більше: до того, що я Вам назвав, уже приготовлено мною до печати переписка М[ихайла] П[етрови]ча з Юл[іаном] Бачинським[102] (про українську державу), а тепер ладжу переписку з Купчанком[103], після того зараз переписку з Бучинським[104] — усе річи довгі, такі, що їх би стало для „Ж[итя] і Слова" на кілька років при теперішнім способі публікуваня.

„Ж[итя] і Слово" іде помалу,— доси не готовий і 1-ий № на 1897 р[і]к, а повинен уже складатися 3-тій. Воно тепер Франку таки ніколи, бо вибори (протів єго кандидатури усі сили — навіть військо на бідних міщан і селян!), тай нема доволі грошей, аби наказати друкарні робити швидше, аби забратися до инчої. Після виборів може бути не гірше, бо Франко через ні* заліз у довги по вуха, і, мабуть, не зможе далі гарантувати друкарням за „Ж[итє] і Слово" та „Гром[адський] Голос". Якби був вибраний послом, то збереся у Відень і там може видавати тілько „Ж[итє] і Слово". Коби лиш був вибраний, бо без того бідні галицькі Русини,— не було би кому й обізватися за ними, бо соц[іал]-дем[ократична] і польська мужицька партія — наші вороги (остатня вже знюхалась з панами, а друга, бачиться, з від[енським] урядом: представте собі — протів обох нема ніяких насильств, а вся злість обернена протів оппозиційних Русинів, особливо Радикалів!). Та, може, вийде хоть Ок[уневськ]ий.

Бувайте здорови
Вашим д[обро]д[іям] К[осачам] кланяюсь
М. Павлик

Служницю мусимо відряджати, бо нічим вигодувати (вона молода і здорова, то їсть не тілько, що ми!). А мати вже дуже слабосильна — ледве дихає.

Я, може, получу місце бібліотекаря в „Просвіті" й Тов[аристві] ім[ени] Шевченка за плату 15—20 гульд[енів] у місяць. Добре би й це!

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 36. Автограф.

№ 37

До Людмили Драгоманової

Львів, 3.IV.1897 [р.].
Крижова 22

Дорога Людміла Мих[айлов]на!

Що це від Вас нема ніякої звістки? Чи здорові? Чи Ліда подужала?

Нам тепер ліпше на тілько, що Грушівський дав мені коректу деяких видань Тов[ариства] ім[ені] Шевченка і велів виплатити наперед 20 гуль-

---

* Так в оригіналі.

д[енів]. Почав давати і деяку літ[ературну] роботу. Воно принесе мені небогато (коректи лист 1 г[ульден] 50 кр[ейцарів], ревізія 50 кр[ейцарів]), а все ж таки ліпше. Я єму дуже вдячний, бо вже приходилося нам з мамою вмирати з голоду буквально. Як ми перебули сих 6 місяців, відколи в мене нема ніякого заробку,— і сам не розумію. Остатним часом жили тільки картофлею і чаєм, тай то нераз не було і на цукор. Трохи помагала нам Франкова, спасибі їй,— то хлібом, то позикою грошей, по 1/2 гульд[енів] у місяць,— чого, зрештою, не було і на кватиру. Для мого здоровля, фізичного і морального, це все була страшенна крізіс, та все ж таки користна тим, що я пізнав, що таке люде. Я в них вірив, як у бога, і все дивився на них з кращого боку, тай сам був із ними якнайщиріший. Тепер те все в мене пропало,— тепер мене нічим не здивуєш.

Пишіть. Бувайте здорови.
М. Павлик

Вашим кланяюся

Переклад फольkл[орних] творів М[ихайла] П[етрови]ча уже почав. Листи єго ідуть далі в „Ж[иті] і Слові". Роботи в мене тепер дуже богато.

Чи получили мій лист, де я Вам писав про ф[ранцузькі] праці М[ихайла] П[етрови]ча.

[Збоку дописано:] Кузьма прислав 5 екз[емплярів] листів Бакуніна, с чого 3 я записав на Вас у книгарні, котра пришле Вам за них гроші. Так само і дальші екз[емпляри].

8.IV.

Задержався лист, а тим часом Груш[івський] прислав мені ще один чек на 20 г[ульденів] за роботу. Взявся я за рецензії для записок Тов[ариства] ім[ені] Шевченка, далі буду писати і самостійні праці,— ті самі, що я пропонував старому, та він і чути про те не хотів. А пок[ійний] М[ихайло] П[етрови]ч нераз думав про те, як би мене увільнити від журналістики і посадити за ті праці... Для комплекту треба тільки того, аби Гр[ушівський] згодився добувати гроші на печатанє переписки М[ихайла] П[етрови]ча і єго біографії.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 37. Автограф.

№ 38

До Людмили Драгоманової

Львів, 24.IV.1897 [р.].
Великодня субота, вечір.
Крижова 22.

Дорога Людміла Михайловна!

Оце мама пішла до св[ятого] Юра дивитися, як святять паски, і я, чекаючи, поки чай буде, пишу Вам дещо, бо іншим разом ніколи. Де в чому дуже невесело. Ви, мабуть, завважили в остатному н[оме]рі „Ж[итя] і Слова" за 1896 — вступну статю Франка[105]: критику українців, як і

що їм робити. З критикою я не зовсім годився, навіть радив Ф[ран]ку, що образяться через гроші,— та вже після напечатаня, бо перед тим я читав статю тілько в коректурі, коли Ф[ран]ко був у Відні і сам не міг направляти. І статя подобалась певній молодіжі і вона єї відгектографувала. Недавно Фр[ан]ко получив відповідь п[ід] з[аголовком] „Не так тії вороги, як добрії люде", підписану добродійкою Н.С.Ж.[106]. Каже, немовби статю відгектографували їх вороги, полемізує з Франком і на те єго бажаня, аби українці брали собі примір із гал[ицьких] радикалів та ішли в народ і т[ому] п[одібне],— каже, що Галичанам зась таке говорити, бо вони сякі й такі — і тут пішло, чисто по-діточому: „ти дурний" — „а ти ще дурніший". Взагалі тон неможливий, і статя на добру половину безтактна. Тут же припутано і гроші, хоть Франко казав про гроші тілько те, що про це казала сама Н.С.Ж. 1894 р. Як статя мусіла би викликати скандал і значити повний розрив між гал[ицькими] радикалами і знакомими Н.С.Ж., то я і Франко просимо взяти назад ту частину полеміки і перемінити тон,— а Франко заявив, що коли це не буде зроблено і він буде мусів напечатати статю так, як є (по наказу старого[107]), то він у відповіди першим ділом заявить, що зрікається запомоги і, розуміється, „Ж[итє] і Слово]" упаде. На це Н.С.Ж. відповіла, що вона стоїть на своєму і статі не возьме назад. Значить, бути великому скандалу, Франко ходить, як убитий. І се якраз тоді, коли наша партія в Галичині вже стала парламентарною! Справді, Н.С.Ж. і старий, як ті цигане, що сидять на галузі (Др[агоманів]ській справі в Галичині) — і рубають єї, не тямлючи, що сами впадуть. Горе, тай годі!

Друге горе — те, що вчера наші ухвалили, що наші посли в Відні мають іти в Клюб соц[іал]-демократичний, а це значить розрив Яросевича[108] з Окуневським, що в той Клюб не піде. Яросевич сам домагався того головно через хитанину і слабопрінціпність Ок[уневсько]го (про третього — попа, і не казати!). А вступ Яр[осеви]ча до клюбу соц[іал]-дем[ократичного] значить санкцію заходів польських і жид[івських] соц[іал]-дем[ократів] у східній Галичині забрати собі руського хлопа і впадок нашої партії, бо м[іж] і[ншим] маса руської публіки, доси бувша майже нашою, певне, відхилиться від нас і навіт виступить против. Та, таке говорив я однісінький,— всі інші були за вступом до Клюбу соц[іал]-дем[ократичного], і ухвала стала. Вони кажуть, що не бояться того і не дадуться. Дай боже!

Таке то! Можете собі уявити, як мені одно і друге, коли проте тепер навіть ні з ким толкувати на якийсь добрий конець, як було з М[ихайлом] П[етрови]чем.

Особисто мені стає трохи краще. До того, що я Вам писав, мені запропоновано сотрудництво в американській „Свободѣ",— що принесло би мені в місяць коло 30 гульд[енів]. Бачиться, тепер платити будуть, бо настав інший редактор,— кажуть, точніший у платі. Зрештою, і тамтой платив дотеперішньому сотрудникові. Так то я рахую, що зароблятиму в місяць: коло 10 р[инських] за коректуру видань Тов[ариства] ім[ені] Шевч[енка], коло 10 за статейки в нім (поки не зможу писати більших) і коли 10 р[инських] за переклад фольк[лорних] статей М[ихайла] П[етрови]ча,— разом 30 р[инських] і 30 гульд[енів]. Якби так, то я не тілько міг би дихати з мамою, але і сплачувати помалу довги. Ой, як би то!

Досадно мені дуже, що не в стані видати нічого про М[ихайла] П[етрови]ча незабаром і листів доси напечатано всего 6 арк[ушів] і „Ж[итє] і Слово" так іде, що ледве чи до кінця року напечатає ще зо 6! Коли справа виясниться, що „Ж[итє] і Слово" краще не піде, або і зовсім упаде, то я стану печатати листи відразу в книжці,— і це піде швидко. Хотів би дотягнути том до 30 листів,— а там, може, хто дасть на другий.

Не забувайте моїх просьб і бувайте здорови. Всім Вашим і д[обро]д[іям] К[осачам] кланяюся.

Ваш щирий М. Павлик

[Збоку дописано:] Пишіть, що коло Вас чувати.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 38. Автограф.

№ 39

До Людмили Драгоманової

Львів, 8.V.1897 [р.].
Крижова 22

Дорога Людміла Мих[айлов]на!

Прочитав я Ваш учорашній лист і стало страшенно жаль бідної Ради і Вас; це все переконує мене дорешти, що Вам не сидіти в Болгарії. Рішіться Ви на Галичину і тут найдете чимало щирих людей, котрі Вам поможуть навіть фізично, вже не кажучи про те, що тут найдете слуг і добрих, кілько хочете. Представте Ви собі, що було би, якби Ви обі захорували нараз, то обі й померли би. Тут Вам буде і куди виїхати на село,— Вас приймуть, і даремне, де злюбите,— от хотьби там, відки Грушівська. Там Ваше житє зовсім марне, а тут Ви дуже помогли би і ділу. Раду тепер, бачиться, і так мусите взяти зі школи, то відпадає і єдина рація Вам оставатися далі в Софії. Раду можна буде тут пристроїти,— хоть би як преподавательку фр[анцузької] мови в жіночих школах. Зорю Ви і відси зможете доглядати так само, як із Софії,— хоть, по-моєму, і єго б взяти у Львів — на медицину чи техніку, як кінчить гімназію. Про те, аби Ви могли всі жити в Женеві,— нема що і розказувати. Це була би і Ваша моральна смерть. Через те я дуже прошу Вас: подумайте кріпко і рішайтеся на Галичину. Тут Вам непремінно буде краще і морально, бо матимете під боком Україну, відки вже тепер починають приїздити у Львів на науку. Додам, що тепер у нас і жінкам отворено університети — філософський і мед[ичний] відділи — і Рада любісінько зможе тут ходити. Буде мати чимало товаришок — і дуже гарних. М[іж] і[ншим] за Вашим переїздом у Львів промовляє і спадок М[ихайла] П[етрови]ча,— захорона єго й публікація. Тут Ви будете дуже користні й тим, що захочуть те публікувати. А через те кидайте все набік і переїжджайте до Львова хоть зараз. Коли рішитесь я поїду і поможу Вам зібратися і разом приїдемо. Їй богу, згляньтесь Ви, і на себе, і на діло, і на все живе.

Бувайте здорови М. Павлик
[Збоку дописано:] Кулішева[109] питалася, як Вам; каже, що тепер вона розуміє Ваш стан. Вона теж хоче від'їхати заграницю м[іж] і[ншим] для публікації перекладу св[ятого] письма[110].

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 39. Автограф.

№ 40

До Людмили Драгоманової

Львів, 29.V.1897 [р.].
Крижова 22

Дорога Людміла Мих[айлов]на!

Все я думаю про Ваш і Радин стан, і роспука бере, що не можу Вам зараз помогти. Просив би нарешті Грушівського, аби велів дати Вам наперед 100 гульд[енів] за том фольклорних праць М[ихайла] П[етрови]ча, та ще не готовий переклад і не знаю, коли воно буде, бо ніхто не сповняє моїх просьб і не шле мені текстів, котрих тут годі добути і без котрих не можна пустити тому, бо він мусить бути зложений хронологічно. Досадно мені на Росіян, котрі і не обзиваються, досадно на европейців, досадно і на Шішманова. Він же знає і бачить Ваш стан і мусить розуміти, що виданє усіх фольк[лорних] праць М[ихайла] П[етрови]ча по-укр[аїнськи] — така ж важна річ, як і єго власна вчена діяльність,— чому ж би єму не послужити справі і не вибрати росс[ійських] рукописів тай друк[ованих] росс[ійських] текстів? Се ж і легко би зробити єму при помочи Ліди,— і воно взяло би всего кілька годин! Непремінно скажіть єму це. Додайте, що дуже важно, аби праця почалася печатати зараз, як і т[ом] видань філологічної секції,— осібно встановленої, і скінчилася чим швидше, бо інакше може вийти таке, що вона не тілько не піде на перше місце, але й не буде напечатана: можуть натиснути на Груш[евського] людці на Україні і, в найліпшім разі, можуть вийти перешкоди виданю і єї формі. Я оце недавно дізнався, що в Тов[аристві] ім[ени] Шевченка є й рука Кон[иського], від котрого залежать грошові справи,— то тим цупше треба вдержати прихильність Груш[евського] до виданя.

Далі я міркував іще таке: чи не попросити Груш[евського], аби найшов чоловіка, що купив би Вашу Бібліотеку,— як вона ще не продана,— для Тов[ариства] ім[ени] Ш[евченка]? Під фірмою воно зробити легше. А в Тов[аристві] ім[ени] Ш[евченка] бібліотека певна, поки в ній є Груш[евський] (це, мабуть, завше буде), і ся покупка приспішила би отворенє товариської бібліотеки для публіки,— а тоді вона вже зовсім певна. Напишіть мені про це якнайшвидше, тай дайте ціну бібліотеки. Ви колись писали, що Вам дадуть 7500, т[о] й[есть] 3000 р[инських? рублів?]. Чи після того давали більше? Напишіть теж, як маєтеся Ви і Рада? Та, їй богу, рішайтеся переїхати сюди. Тут Вам буде краще, а через те буде краще дітям. У Софії Ви пропадете перед часом, і тим самим пропаде й головна ціль Вашого житя — добра доля Ради й Зорі; бо що їх чекає, як Вас не стане — В найліпшім разі поїдуть у Россію... Простіть за це

слово, але мені дуже важко думати про Ваш стан у Софії або і Женеві. Якби Ви були тут з усім, що швидше пішли би і виданя, і все.

Посилаю Вам спис тих фольк[лорних] праць М[ихайла] П[етрови]ча, котрих мені важко добути. Дайте єго Ш[ішманову] й Ліді, нехай добудуть у Вашій бібліотеці, чи де. Ви ж самі шануйтеся.

Бувайте здорови. Кланяюся всім Ваш щирий М. Павлик.

Я тепер по вуха занятий,— окрім усего, про що Вам писав, тепер перекладаю по[українськи] Дрепера — Конфлікт між рел[ігією] і наукою[111], що Фр[анко] печатає при „Ж[итї] і Слові" № 111 остатного, вийде сегодня — завтра; там є і статя Н.С.Ж. і відповідь Фр[анка]. Дуже боюся, що настане повний розрив; та сему буде винна по ч[асті] і Н.С.Ж.

Здоров'є моє, звісно, погане, та за роботою забуваю.

[Збоку дописано:] 30.5. Вчера вечір я був у Гр[ушевського]. Він дуже прихильний виданю і каже, що воно може початися через 2 місяці. Дізнався, що в бібліотеці Тов[ариства] є комплект „В[естника] Евр[опы]"[112], то напишу Вам, якби якого не було. А все-таки присилайте відбитки й рукописі, як найдете. Обіцяє поговорити і за Вашу бібліотеку,— N[ota] B[ene] після того, як Ви відповісте.

Малороссія въ ея словесности. В[естник] Евр[опы], 1870, іюнь.

Новые матерьялы мало[русской] этнографии и необход[имость] срав[нительного] ихъ изслѣд[ования]. В[естник] Евр[опы], 1874 або 1875. За тим росс[ійські] рукописі всіх болг[арських] фольк[лорних] праць. Мат[ериалы] и замѣтки объ укр[аинской] нар[одной] словесности. Киевская Ст[арина][113].

Переклад статі Коскена[114] про генезу євр[опейських] казок з увагами (рукопись).

Всі, що вийшли псевд[онімно] у Россії (мусять бути відбитки), а може, й рукописі,— то обоє присилайте.

Нехай Ш[ішманов] погляне в „Melusine", „La tradition", „Archivio per lo studio della trad[izioni] pop[ulari], що там є М[ихайла] П[етрови]чевого або про него, і нехай пришле мені — я це зроблю швидко.

Фольк[лористичний] конгр[ес] у Чікаго 1893 — The faming of the shrew (skrew?) (мусить бути рукопись!).

Взагалі перевірте рукописі і що там є фольк[лорного] пришліть. В „Archivio" є праця М[ихайла] П[етрови]ча: „Homo brucciato e poi rigenerato".

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 40. Автограф.

№ 41

До Людмили Драгоманової

Львів, 13.VI.1897 [р.].
Крижова 22

Дорога Людміла Мих[айлов]на!

Лист Ваш із 17 мая получив кілька день тому, та не відповів доси через ніколи і турботу. Турбота моя найближче в новім кроці Яросевича до нашої братії. Оце вчера прочитав у газеті, що він у Відні на соц[іал]-

демократичнім] з'їзді заявив, що буцімто наша партія стоїть на основі програми соц[іал]-дем[ократів]. 14.VI. прочитав заяву Яросевича. Ще гірше, ніж думав: стоїмо на грунті соц[іал]-дем[ократичної] партії, поки що будемо мати незалежну організацію, але спільно йти і порозуміватися з центр[альним] урядом соц[іал]-дем[ократії] і приймати від него вказівки (Weisungen). Такого мандату не мав ні він, ні ніхто з наших. Може, се газетна помилка, але як ні, то отсе Вам найяркіший приклад, що може вискочити з нашого брата, та ще такого, що переписували ся і навіть зовсім годилися з пок[ійним] М[ихайлом] П[етрови]чем. Яросевич, на нашім з'їзді, про котрий я Вам писав, навіть покликувався в своїм кроці на М[ихайла] П[етрови]ча — против чого, звісно, я протестував — але даремне, бо з рішаючих ніхто мене й не слухав. Так то основно люде забули навіть суть політики М[ихайла] П[етрови]ча, і такий сильний їх нагін до соц[іал]-дем[ократії]. Найболісніще було мені те, що й Франко пішов за ними, хоть ще кілька день перед тим годився зо мною. Зрештою і він мене немов усуває від справ партійних: ніколи мене ні в чім не порадиться в практичній політиці партії, а після делегатів на від[енський] соц[іал]-дем[ократичний] з'їзд навіть рішили, не сказавши мені нічого, так що воно мене захопило несподівано, коли вони вже добули згоду від усіх інших членів поза Львовом. Боронив я потім справи, як міг,— старався бодай заострити мандати в користь нашої партії — та не знаю, що там вийшло, бо газет не бачу, а людей теж ні, бо головних тепер нема у Львові. Зрештою, ледве чи я й доб'юся від них правди — вже на те пішло. Міг би був дізнатися про все хиба у Відні, на з'їзді,— але нікому ані в думці не було післати мене туди відпоручником партії (воно й натурально, раз я з ними не годжуся). Я пер на те, аби вислано Франка, тай інші годилися на те,— але Франко не хотів (хорий він фізично й морально), тай очевидячки важко було єму брати на себе обов'язки, в котрих він сам хитаєся,— бо ж соц[іал]-дем[ократію] він розкусив давно і переконаний, що вона — наш ворог і пожре нам усе. Він саме тоді від'їхав на село, де є й доси. Я писав єму про свої сумніви, і м[іж] і[ншим] навів і Ваші слова,— та не придумаю, що з того вийде. Якби тепер у моїх руках органи партії, то переламав би,— як воно вже було не раз — але тепер!...

Се все показує, як потрібно найперше показати, що таке Драгоманівщина і видати єго твори, переписку, біографію. По-моєму, Українцям се на довгі десятки років — єдино єсть на потребу. Я так і клав справу перед деким,— та що с того, коли і тут не найшов розуміня — по крайній мірі,— як не найшов розуміня і симпатії для тих основних праць про Галичину, для котрих М[ихайло] П[етрови]ч давно бажав звільнити мене від біжучої політики... Не бачу я розуміня Драгоманівщини і в рос[ійській] Україні, навіть у найближчих єму людей. Се все сумно дуже,— та все ж таки се нам із Вами тим більший знак, який великий обов'язок лежить на нас перед М[ихайлом] П[етрови]чем. І ось чому головно я і натискаю на те, що Вам слід переїхати у Львів і помочи мені пхнути справу швидше. Тут ми обоє лекше зможемо устроїти м[іж] і[ншим] превіз тіла М[ихайла] П[етрови]ча і, взагалі, зможемо зробити для єго пам'яти те, що наша сила. Ви знаєте, в мене нема ніяких бажань від світа — окрім могти сидіти та працювати,— але ж моральної помочи мені треба тепер більше, ніж коли-небудь. Зрештою, Вам буде й чимало роботи. Вам сміливо можна їхати сюди — Вас ніхто не рушить тут, тим

більше, що Ви нічого нелегального не будете робити як і не робили ніколи. Що тут буде краще і Вам особисто, а через те і дітям Вашим,— я вже писав Вам не раз! Оттимто Ви й рішайтеся хоть у сей важкий день і переїжджайте сюди чим швидше. Поки меблі, книжки й інші речі будуть у дорозі, Вам буде де тут відітхнути на селі, а то там Ви пропадете, та ще тепер самісінькі. По-моєму, приїздіть разом із Ш[ішмано]вими, котрі нехай перше й поможуть Вам зібратися. В усякім разі, б[удьте] л[аскаві], напишіть міні зараз, коли Ш[ішманови] будуть їхати. Через 17 днів я хотів би вибратися на село, бо вже годі дихати за роботою і т[ому] п[одібне] (Груш[івський], спасибі єму, завалив мене роботою для Тов[ариства] ім[ени] Ш[евченка] і рад, що найшов собі помічника).

Щиро кланяюся всім М. П[авлик]

[Збоку дописано:] Непремінно жду від Вас фольклорних праць М[ихайла] П[етрови]ча; се крайній час і єдина нагода. Річи лишити на вокзалі, а їхати просто до мене.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 41. Автограф.

№ 42

До Людмили Драгоманової

Львів, 23.VII.1897.
Крижова 22.

Дорога Люд[міла] Мих[айловна]!

Звиніть, що так довго не відписував Вам. Тепер пишу, як бачите, на папері з бюстом М[ихайла] П[етрови]ча, що видала „Академічна Громада". Взяли не ту фотографію, що я радив, і вийшло поганенько. В їх товаристві є і образ М[ихайла] П[етрови]ча, намальований олійними красками, але теж вийшло недобре, бо взяли найгіршу, по-моєму, фотографію М[ихайла] П[етрови]ча,— ту, де він похожий на Бакуніна. Я дав маляреви для сеї цїли єго остатну фотографію, але той маляр не намалював, і фотографії від него не добуто, а новий маляр намалював, без мого відома, з инчої, хоть я і єму рекомендував остатну і він обіцяв зробити по ній. Той же маляр намалював і Франка — для „Ак[адемічної] Громади,— прекрасно.

Відбитки фольклорних праць М[ихайла] П[етрови]ча присилайте лише тоді, де би було щось поправлено, або дописано рукою М[ихайла] П[етрови]ча, бо тут є комплети „В[естника] Европы" і „К[иевской] Старины". Буду собі радити поки що, як можу; горе моє тілько, що не знаю, як подобувати єго праці в зах[ідно]-євр[опейських] мовах. По рукописі болг[арських] праць і т[ому] п[одібне] прийдеться мені самому поїхати в Софію; зробив би се і зараз, якби тільки гроші, хоть у мене тепер страшенно богато праці — для видань Тов[ариства] ім. Ш[евченка], „Житя і Слова" (Листи М[ихайла] П[етрови]ча, Дрепер). Через те м[іж] і[ншим]

я й не можу поїхати на село (мати поїдуть сими днями). Від октября я вже буду і бібліотекарем Тов[ариства] ім. Ш[евченка] і „Просвіти" з платою 15 г[ульденів] у місяць за 2 годині в день (певне, треба буде чим раз більше годин, то і плата буде більша, хоть, мабуть, тоді прийдеться відділити від „Просвіти",— бо я, власне, іменований для Тов[ариства] ім. Ш[евченка]. Тоді мені годі було би поїхати куди, хиба на вакації (обов'язково 2 місяці) і свята. Грошей поки що у мене коло 30 г[ульденів] у місяць, так що не дуже той пануємо і не можна з того віддавати старих довгів). З Америкою, як і треба було ждати, справа не вигоріла.

Б[удьте] л[аскаві], напишіть, що Ви пороблясте, де живете? Чи коло Вас є Зорька, Рада і т. д. Чи Ліда поїхала?

Непорозуміння в нашій партії ще не скінчилося, хоть після того, як я Вам писав, на мій бік прихилився Франко, коли прочитав заяву Яросевича в Відні. Остатний каже, що він тої заяви не брав на серіо (!) і що в ній і взагалі в єго поступованю нема нічого злого для рад[икальної] партії. Буде з'їзд через 2 місяці.

Бувайте здорови
Ваш М. П[авлик]

[Збоку дописано:] Дуже жаль, що Ви мусите бути в Софії та не хочете проміняти єї на Львів. Якби тілько Вам там було краще.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 42. Автограф.

№ 43

До Людмили Драгоманової

Львів, 24.IX.1897 [р.].
Крижова 22.

Дорога Людміла Михайловна!

Простіть, що доси не відписав на Ваш приятельський і дуже важний для мене лист. Він ударив мене, хоть я в своїм житю, особливо після смерти М[ихайла] П[етрови]ча, спиханий був у такі безодні, що махнув було рукою на всякі відносини з людьми і надіявся для себе тілько найгіршого. Подякуйте Лесі за звістку, хоть, правду кажучи, краще би вона була зробила, якби була обізвалася до мене, коли я мусів кинути „Народ" і все інше.

Велике спасибі Вам за звістки про себе і Ваших, або краще — наших. Завше пишіть мені про те. Вас я мав і маю за найщирішу для мене людину, котрій одній я вірю безусловно.

Щодо матеріалів до Біографії М[ихайла] П[етрови]ча, то писав я Вам, що їх нікому не давав і не дам у руки, навіть ближчим знайомим, а не те чужим. У такім змислі я й відповів у Цюріх.

У нас тим часом сталося дещо важне. Наші „наймолодші", дякуючи попускам Франка і т[ому] п[одібним], задумали перемінити нашу партію на соц[іал]-дем[ократичну]. З'їзд наш мусів бути устроєний в домі со-

ц[іал]-дем[ократів] (бо годі було дістати іншої салі), наші і чужі соц[іал]-дем[ократи] прикрасили єго стягами — соц[іал]-демократичними і руськими, при чому перший поклали вище остатних; портрет М[ихайла] П[етрови]ча олійний із Ак[адемічної] Громади відсунули набік проти бюста Шевченка, а в середині поклали портрет Маркса з написом над ним (по-укр[аїнськи]: „Пролетарі всіх країв, єднайтеся“, та з написом над дверма салі: „Робітні люде, се скала (соц[іал]-демократія), а на сій скалі церков будучности збудуєсь“. Та вже в комісії за переміною назви партії на соц[іал]-демократичну не піднеслася ні однісінька рука, тай на повнім засіданю ми побідили, не вважаючи на зраду декого з „молодих“, що страшенно вдарили на Ок[уневськ]ого, в користь соц[іал]-демократії, на виступ соц[іал]-дем[ократичного] посла Козакевича і інших, на гурму жидів і поляків соц[іал]-дем[ократів], що били браво, кому слід і т[ак] д[алі]. Було велике заворушенє.

Сам з'їзд був славний: коло 113 делегатів, самих хлопів, із 27 руських повітів,— промовляли вони дуже гарно і гостро против польської шляхти і т[ому] п[одібне] і порішили богато важних справ. Щодо наших послів у Відні, ухвалено, аби вони йшли солідарно, твердо держачися нашої програми і нашої партії, як зовсім самостійної, та все ж таки поступали солідарно з соц[іал]-дем[ократичними] партіями в обороні роб[учих] людей і Русинів.

26.IX. Дописую аж тепер, і то коротко, бо богато роботи.

Вовк прислав мені деякі виданя з творами М[ихайла] П[етрови]ча і написав лист. Обіцяє й більше.

Міні й „Просвіта“ дає в руки свою бібліотеку — 1-го окт[ября] н[ового] ст[илю] вже начинаю там працювати, та лад буде аж як Груш[івський] вернеся з Києва. Напишіть конче, як тілько Ваші вернуться з України,— пишіть якнайдокладніше.

Маю Вам написати дуже делікатну річ, а найперше спитатися Вас: чи Ви і Рада, бувши в Парижі з М[ихайлом] П[етрови]чем, бачили там якого д[окто]ра Шмігельського?[118] і як він Вам обом видався? Він, бачите, хотів би женитися з Радою. Сам я єго не знаю, та каже товариш Трильовський[118], що знає єго здавна (бо й він зі Снятина родом), що він прекрасна людина. Служив військовим лікарем, опісля виступив і має якийсь лік[увальний] заклад коло Парижа. Напишу Вовкови, аби добре розвідався. Треба сказати, що той Шм[игельський] Русин.

Поки що бувайте здорови
Ваш щирий М. Павлик

Б[удьте] л[аскаві], добудьте портрет М[ихайла] П[етрови]ча,— я хочу, аби партія зробила листові папери з єго бюстом, аби їх уживали всі радикали.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 43. Автограф.

№ 44

До Людмили Драгоманової

Львів, 4.X.1897 [р.].
Крижова 22

Дорога Людміла Михайловна!

Передучера був тут Тарновський[119], він заінтересувався бібліотекою М[ихайла] П[етрови]ча і просить списати єму,— на єго кошт,— каталог. Найдіть б[удьте] л[аскаві], якого студента, або і двох, нехай швидче перепишуть і пришліть мені. Кажіть писати не на грубих паперах. Гроші за відпис Т[арновський] пришле, як дістане каталог і рахунок за відпис. Т[арновський] майже певне зробить так, що та бібліотека буде куплена для Тов[ариства] ім[ени] Ш[евченка]. Ціну я їй дав 3500 р[ублів]. Справтеся добре, аби Вам не було кривди.

З Кієва маю звістку, що Ш[ишманов] там. Просив я, аби верталися на Львів. Присилайте каталог частинами.

Бувайте здорови
М. П[авлик]

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 44. Автограф.

№ 45

До Людмили Драгоманової

Львів, 15.X.1897 [р.].
Крижова 22

Дорога Людміла Михайловна!

Чекав з відповідю на Ваш остатний лист Ваших із Кієва: вчера я бачив їх, але, на мій превеликий жаль, тілько з 1 1/2 години. І доси не можу згадати без болю, що не поговорив з усіма, як слід — їх прибуток і доси видається мені немов сон. Вже ж вони Вам роскажуть що там і як,— але і я завважав, що нічого радісного ані для Вас особисто з дітьми, ані для справи — пам'яти М[ихайла] П[етрови]ча. Рада каже, що їй там подобалося, певно, й Зорці,— але Вам... Як би то єго устроїти так, аби і їм було гарно і Вам? Задля того, м[іж] і[ншим], натиснімо на продаж бібліотеки: шліть мені чим швидше єї каталог; я пішлю єго, кому слід, і впевнюся, чи може воно бути швидко,— найдалі до Різдва, як казала мені Ліда,— бо інакше треба Вам єї продати там, а то вона, бібліотека — це я добре розумію — Вам не тілько заваджає, але й коштує. Я з усієї душі бажав, аби єї у Вас куплено для Львова,— та і в найближчих людей з України не найшов для сего розуміня ні грошей, і через те радив якось Вам продати єї на місці. Тепер попробую ще раз і через інших людей.

Друге діло почав передо мною Трильовський, котрому християнин таке заявив. Я збираю справки, і те ж воно мусить швидко рішитися,— сяк, або так. Болить мене серце на саму згадку про Раду. Бажав би, аби вона була якнайщасливіша, м[іж] і[ншим] і для підпори Вам і Зорці, поки він вийде в люде.

Простіть, що не пишу більше,— в таку пору, як після вчорашнього, не знаєш, що й писати,— та й роботи у мене богато, особливо після того, як приїхав і Груш[івський].

Бувайте здорові.

Кланяйтеся від мене Вашим, Ліді подякуйте за щирість для мене і Вас. Напишіть швидче, як вони заїхали,— і взагалі пишіть. Нехай Ліда дасть мені свій адрес, на дім, бо мені конче буде треба де про що писати їй. Ще раз кланяюся всім, і Зорці і Міці-розбойнику.

М. П[авлик]

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 45. Автограф.

№ 46

До Ради Драгоманової

Львів, 24.XI.1897 [р.].
Крижова, 22

Дорога Рада!

Пишу Вам, бо з того, що Ви підписані на вчерашній телеграмі до мене, догадуюся, що з мамою мусить бути плохо і її мені не слід тепер займати.

Коли мій лист іще захопить Зорьку в Софії, то можете виправити єго з Софії аж 29-ого, або і 30-того с[его] м[ісяця] н[ового] ст[илю], бо їхати єму зі Львова можна буде аж 3-ого н[ового] ст[илю] декабря, в п'ятницю, через те, що провідник єго, д[окто]р Озаркевич, на кліниці і може покинути її лише від п'ятниці до сего мого листу, то нічого, але знайте, що він мусить у мене переждати до 3-ого дек[абря]. Нехай їде скорим і так, як в Пешті бути в 2 год[ині] після обіду, і відси зараз же скорим до Львова, натурально, зателефонувавши мені,— в такім разі до Львова приїде в 8 год[ині] рано другого дня. Це єдиний скорий прямо з Пешту до Львова. Зорьку аби хто провів до Пешту,— з Пешту може і сам доїхати до Львова. N[ota] B[ene], конче, сідаючи в вагон, що прямо їде до Львова, або і далі — до Кракова і Відня,— все одно, аби тілько не треба єму пересідати на мадярських залізницях, бо пропав би — там раз у раз треба пересідати, коли їхати 3-тою клясою і звичайним поїздом). Зі Львова повезе єго Оз[аркевич], і мама і всі Ви будьте спокійнісінькі.

Їзду Зорьки розумію так, що він там, по волі мами, має остатися і піти в школу. Як воно не важко взагалі, а все-таки я сему рад, бо, признаюся, що звістка, що він перестав ходити в школу, вразила мене

страшенно. Держати єго в Парижі, чи де, та ще і осібно від мами — нема змислу і дорого. Взагалі, треба твердо стати на тім, що єму непремінно ходити в школу і покінчити, як слід, хоть би для того єму прийшлося трохи більше потерпіти. В біді виробляється твердість характеру і самостійність, котрих єму дуже потрібно.

Коли справді З[оря] останеся в Київі, то, певне, за ним поїдете згоді і Ви, і мама. Се тричі важко для остатньої,— а все ж таки, правду кажучи, я тепер не бачу инчого виходу. Воно, впрочім, дасть богато користи, а те, що останеся за границею, можна буде влагодити гарно, так що мамі від того не прийдеся дуже терпіти морально.

Справа бібліотеки рішиться в Київі при Оз[аркеви]чеви. Коли він не привезе звістки, що єї там куплено, то треба буде продати речі в Софії,— инчого виходу не буде. Нехай тілько вона в унів[ерситетській] бібліотеці в Софії буде окремо яко бібліотека пок[ійного] Батька,— так, аби єї держати в окремих шафах і нічого з них не брати в инчі шафи, ані додавати. Мусить бути і окремий картковий каталог. Так біограф Батька найде все потрібне і в Софії. Коли вся соборна Україна не спроможеся взяти тих книг до Львова.

Ну, бувайте здоровенькі, mon petit pain[120]. Кланяйтеся всім Вашим. Якби мама була хвора, пишіть мені хоть коротенько про Ваше житє.

Щирий М. П[авлик]

[На 2-й сторінці збоку дописано:] Мій ідеал був, аби мама і всі Ви жили у Львові, та сему, очевидно, не бути; важко навіть устроїти вже деінде, н[а] пр[иклад], у Парижі.
[На 4-й сторінці збоку дописано:] Устрою так, аби Ви раз у раз мали звістки про Зорьку.

Мені і не треба просити Вас — доглядати маму гарненько, бо Ви і так добра дитина, і я м[іж] і[ншим] і за се дуже і дуже цінную Вас.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 46. Автограф.

№ 47

До Людмили Драгоманової

Львів, 12.VI.1899 [р.],
ул[иця] Любінської Унії 5

Дорога Людміла Мих[айловна]!

Все думаю, що Вам, хоть важко, можна би розглянути папери М[ихайла] П[етрови]ча і вибрати рукописи. Там мусять бути м[іж] і[ншим] реферати на Київськім Конгресі 1874[121] (два), рецензія на Костомарова[122] статю про М[а]лор[усские] нар[одные] предания и разсказы[123], Казки Коскена з додатками і т[ому] п[одібне]. Сих статей мені треба до зарізу зараз до II т[ому] фольк[лорних] творів (І-й вийде сими днями). За те, що буде друковано з рукописи, я постараюся добути Вам від Тов[ариства] Шев[ченка] більшу платню — бачу: 30 гульд[енів] від листа. Можна би

друкувати й інші статі у Віст[нику], хоть за малу платню — нехай би не лежали. Решта рукописей і друкованих речей, які у Вас є, мені потрібно до повного виданя творів М[ихайла] П[етрови]ча, котре я конче хочу бодай зібрати і впорядкувати. Рукописі і друки у мене як знаєте, певні. Незабаром, бачу, пущу далі і переписку — перший випуск єї застряг у друкарні Ставропигійській через непорядки, і доси не можу добути, але добуду.

Що чувати коло Вас? Як здоров'є Ваше і Ваших? Леся, бідна, страшенно мучиться — десь через тиждень збирається їхати в Гадяч. Горе, на всі боки — тай годі. Чи дістаєте „Гр[омадський] Гол[ос]"... „Рай і Поступ"?[124] На мене знов спала страшенна робота й гризня партійна — я вже думав кинути, для браку сил і часу, але вопль мужицький мене зворушив, і я взявся за старе з тим, що покину те все хиба на смертній постелі. Може, мені поведеся поїхати на село на якийсь час.— Іванови скажіть, що „Сборника" XV Тов[ариство] не дістало, а свій „Етн[ографічний] Збірник" посилає.

[Збоку дописано:] Подякуйте Д[обродієві] М[інцен]су, коли він є в Софії, за брошуру про Фінляндію. Щиро кланяюся усім.

М. П[авлик]

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 47. Автограф.

№ 48

До Людмили Драгоманової

Львів, 21.VI.1899 [р.],
ул[иця] Унії Любельської 5

Дорога Людміла Мих[айлівна]!

Сими днями післали Вам решту плати за І т[ом] фольк[лорних] творів М[ихайла] П[етрови]ча, 50 гульд[енів], а потім 5 прим[ірників] І т[ому]. Напишіть якнайшвидше, кілько би Вам іще примірників дати, то ми порозуміємося з Груш[івським] і пішлемо, але додайте, куди їх слати. Я посилаю решту листів того прим[ірника], що я Вам слав, як праця друкувалася. ІІ т[ом] буде друкуватися зараз після ваканції і вийде яко том збірника Філол[огічної] секції за 1900 р[ік]. Я був за тим, аби всі праці, що вийшли у Росії, поміщено було в І т[омі], але не згодилися через фінанси. Зрештою, так вигідніше для Вас, бо за кождий і менший том дістанете 100 гульд[енів]. Таких, як 1-ий, томів буде, міркую, зо 5—6. Очевидно, я беру тілько чисто фольк[лорні] праці, а не й статі про літературу (сих осібно набереся з на 2 томи, і я буду за тим, аби їх видало Товариство); так само буду старатися, аби видано і Політичні пісні (всі) (буде 2 великі томи) — це все, очевидно, коли Ви згодитеся. Я вважаю, що воно вигідно морально, що бодай частина праць вийде під фірмою Товариства, котре тепер є першою на Україні культурною інституцією — через те вийде в широкім загалі Русинів — українців остаточний переворот у поглядах на М[ихайла] П[етрови]ча (сего дуже по-

трібно, особливо в Росії серед загалу Українців). Вас прошу добути і прислати мені всі рецензії, як би появилися в Болгарії на 1 т[ом]. Івана прошу прислати чим скорше XV т[ом] Сборника та поговорити за „Бьлг[арськи] Прѣгледъ“.

Поминки М[ихайла] П[етрови]ча відложено на скілька день.

Напишіть, що коло Вас? Моє здоров'є дуже в сумному стані — сильний упадок сил і різкі атаки на мозок. Умру, мабуть, на удар мозку, і се було би ще найкраще.

Бувайте здорови М. П[авлик]

[Збоку дописано:] Вашим кланяюся. Що з ними? Що діє Рада? Здорова? Вчиться? А Міка як росте?

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 48. Автограф.

№ 49

До Івана Шишманова

Львів, 13.VII,
н[ового] ст[илю] 1899 [р.]

Високоповажаний Добродію!

Чудно мені, що я вже давно не маю звісток від Л[юдмили] М[ихайлівни]. Недавно я писав їй і післав деякі книжки, а від Тов[ариства] ім[ени] Шевченка післано 50 гульд[енів] і 5 екз[емплярів] I т[ому] Розвідок М[ихайла] П[етрови]ча по фольклору. Ще 25 екз[емплярів] буде їй післано, коли напише Товариству — я скажу, бо сам виїжджаю післязавтра до Болехова[125], на вакації. Там пробув би повних 2 місяці, коли не поїду до Київа на археол[огічний] конгрес. Разів 2 буду у Львові.

Бувайте здорові
М. Павлик

Чи здорові ви всі?

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 49. Автограф.

№ 50

До Івана Шишманова

Львів, 15.I.1900 [р.],
ул[иця] Люблінської унії 5

Дорогий Добродію!

Жалую дуже, що не бачився з Вами, коли їхали в Київ, або хоть із Київа. Мені нема найменшої змоги поїхати в софійську бібліотеку —

тепер я коло бібл[іотеки] Тов[ариства] Шевченка маю дуже богато праці, а через кілька днів буду мати ще більше, бо до наших коло 10 000 томів приходить іще нових коло 9 000 томів із „Просвіти“, та й наша раз у раз росте і зроблена публічною, так що насилу можу заспокоїти гостей (а я сам один). На літні вакації теж важко буде, раз тому, що Ваша, певно, буде замкнена, та й мені треба буде десь поїхати відітхнути,— а втім, я певний, що не діжду: тілько праці, тілько горя і злиднів, що й казати важко. Найтяжчий моральний удар — се крок Франка до народовців (єго так опутав Гр[ушевський], що зовсім отуманів чоловік). Тепер бачу, як потрібно написати життєпис пок[ійного] М[ихайла] П[етрови]ча. Вона вже була би готова, але я не найшов підмоги у найближчих. Іще 1895 р[оку] я пропонував українцям сю справу, але тоді найближчий приятель М[ихайла] П[етрови]ча з України сказав мені дослова: „Се діло мені не симпатичне — на него я не добуду грошей“; а втім, мовляв, що ж Ви можете написати більше над те, що є в звісній книжці (виданій мною). Я, розуміеся, й сів і для хліба мусів узятися за коректури, переклади, покажчики, бібліотеку і т[ому] п[одібне], що взяло мені увесь час і всі мої сили. Коли зможу, то напишу хоть популярну брошуру — а там уже хай вивозить божа сила.

Тепер друкуєся II т[ом] фолькл[орних] праць М[ихайла] П[етрови]ча, та чи встигну я довести до кінця все видавництво — не знаю. Чи не могли би Ви написати бодай коротку оцінку фолькл[орних] праць М[ихайла] П[етрови]ча — їх значінє в ученій фольклористиці? Придалось би мені (Ви знаєте, що тут я не багато тямлю). В Тов[аристві] ім[ени] Шевченка є ще для Людм[или] М[ихайлівни] 25 екз[емплярів] I т[ому] — що з ними робити?

А нам і доси не прислано Вашого „Сборника“ від XVI т[ому]. Б[удь] л[аска], кажіть доконче прислати.

Кланяюся Вашим. Що вони пороблять? Я нічогісінько не знаю з недавнього часу ні про киян, ні про Кузьму.

Бувайте здорові
Ваш щирий М. Павлик

[Збоку дописано:] З № 3 на моїх руках тепер і „Гром[адський] Голос“ і наша нещасна партія. Мужиків чим раз більше, а інтелігенція тікає, де краще. Роблю день і ніч.

ЛДУ, архів Інституту франкознаства, № 50. Автограф.

№ 51

До Івана Шишманова

Львів, 8.III.1900 [р.]

Високоповажаний Добродію!

Коли була у Вас рецензія на II т[ом] „Філол[огічного] зб[ірника] Тов[ариства] ім[ени] Шевченка“, то просив би прислати єї якнайшвидше,

бо я хотів би дати єї в III т[ом], котрий кінчиться, побіч рец[ензії] „Журн[ала] Мин[истерства] Просв[ещения].

Нагадую й просьбу прислати бібліотеці нашій „Сборникъ“ від 1898 р[оку], бо вже кажуть, що спинять Вам висилку своїх видавництв.

Щиро кланяюся
М. Павлик

Чи не було ще де рецензії на II т[ом] „Зб[ірника] філол[огічного]“?

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 51. Автограф.

№ 52

До Івана Шишманова

*Львів, [Після 8 березня 1900 р.]**

В[и]с[око]п[оважаний] Д[обродію]!

Через помилку ми написали, що нам хибує Сборника від XVI т[ому], тим часом нема від XV т[ому] (1898 р.).

З поважанєм
М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 52. Автограф.

№ 53

До Івана Шишманова

Львів, 13.I.1901 [р.],
ул[иця] Lubelskiej Unii 5

Високоповажаний Добродію!

Після оповістки в 3 н[оме]рі „Гр[омадського] Г[олосу]“ про „Спомини засланого без суду“, д[окто]р Ів[ан] Франко написав мені письмо, що ті спомини написані на єго просьбу для „Ж[иття] і Слова“, і що я не маю права розпоряджати ними. Се для мене новина. Справу можуть рішити лише ті люде, котрим небіжчик передавав рукопись, себто: в чиї руки казав він єї віддати. Може, справді рукопись дісталася мені через помилку,— в такім разі я мушу віддати єї Франкові і звинитися перед ним. Ви знаєте тих людей, то будьте ласкаві спонукайте їх, аби написали про се Франкові (ул[иця] Крижова 12) і звістили мене. Ви зрозумієте, що се справа пильна, і через те я прошу Вас відписати якнайшвидше.

Здорові були!
М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 53. Автограф.

---

* Лист датовано за змістом листа № 51.

№ 54

До Ліди Драгоманової-Шишманової

Львів, 6.II.1901 [р.],
ul[ica] Unii Lub[elskiej] 5

Дорога Ліда!

Справа з рукописсю налагоджена благополучно: від того часу, як я писав, ми з Франком трохи наближилися знов, бо єго партія зовсім розбилася — вийшло по-моєму, він це бачить... А рукопись пішла в нейтральне виданє — се легше й для мене, бо відки було мені взяти гроші на єї виданє? Та, окрім того, товариська організація має й ліпшу спромогу ширити книжку. Подібно поладив я справу і з перепискою Батька: єї видаватиме всю „Р[усько]-укр[аїнська] видавнича спілка“[126] під моїм доглядом, причому ту частину чистого доходу, що призначена Спілкою для авторів, я ділю на 3 частини, з котрих 2 підуть Мамі, а одна мені за працю коло видання (з сеї остатньої частини поперед усього віддам Спілці тих 300 р[инських], що я дістав на виданє переписки). Як се виданє зовсім незалежне, то мені запевнили повну волю в політичних і т[ому] п[одібних] справах, і так можна буде швидко видати всю переписку. Рішено видати й інші твори Батька, так що, здаєся, я зможу відбути подорож коштом Спілки. Думка зробити се сих Великодних свят — як тільки позволить здоров'є й робота.

[На полі другої сторінки:] Де тепер візувати пашпорти? У Пешті?

Бувайте здорові. Кланяюся Вашому чоловікові

Щироприхильний
М. Павлик

Напишіть мені, б[удь] л[аска], якнайшвидше, чи можна друкувати листи Кониського[127] до Батька — звісно, з осторожностями? „Спілка“ каже, що надрукує. Біда, що нема деяких, лишилися, бачу, на місці. Се листи сенсаційні, котрі мусіли би причинитися до радикальної дезінфекції народовської стайні в Галичині і в Росії. Ви, певно, знаєте, що Кониський помер.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 54. Автограф.

№ 55

До Ліди Драгоманової-Шишманової

Львів, 10.VI.1902 [р.]

Дорога Ліда!

На превелику мою досаду, приїхала оце наша Крохмальна з села, від батька, і каже, що батько їй не позволяє їхати й заборонив у попа видати метрику! Мовляв: далекі краї! Воно, бачите, тут винен не один

батько, але й деякі львівські люде, починаючи з Франкової. Що ж діяти? Вертаю Вам гроші, бо не брати ж мені першу-ліпшу! Вірте, що мені це страшенно гірко, бо бачив же я Ваші муки без порядної прислуги! Не вмію Вам нічого порадити — може, можна би добути яку слов'янку з Пешту, через Вашого знакомого професора? Просто горе! А може, Ваша теп[ерішня] служниця уцивілізується?

Кланяюся Вашому чоловікові, Георговим[128], Міку цілюю. Гарно, що він Вам здоров.

Бувайте здорові і не згадуйте лихом! Бажав я з щирої душі помогти Вам, але дарма.

М. Павлик

Що тепер бідні Болгаре будуть рішати, коли „скотски въпрос" рішений?

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 55. Автограф.

№ 56

До Ліди Драгоманової-Шишманової

Львів, 16.VI.1902 [р.].
Любл[інської] Унії, 5

Дорога Ліда!

Звиняли ви мене на пошті Вашій за мою „вченість", а тим часом самі поступили як учена, пішовши на пошту за грішми з таким клаптиком, як відрізка від мандату грошевого! На те, аби подумати, що таким клаптиком приватним можна післати гроші, треба би мені бути не „вченим", а хиба „белетристом" і то гіршим від Франка, що було не відобрав від банкіра свої гроші, а розголосив аж до поліції, що взяв їх, і хтось єму вкрав![129] Я — посилаючи Вам рівночасно з листом, себто 11-го с[его] м[ісяця], окремим мандатом 48 корон,— поклав у листа до Вас відрізку з Вашого мандату на доказ, що за Ваших 50 фр[анків] дістав тут 47 кор[он] 67 гел[ерів] (се зазначено на нашій пошті, червоним атраментом), то, як Ви за післаних мною 48 кор[он] не дістанете Ваших повних 50 фр[анків],— аби зналисте, відки ріжниця. Винен, що про це виразно не написав Вам. Гроші, котрі, звичайно, ідуть помаліше.— Ви вже, певно, дістали; про се, б[удьте] л[аскаві], звістіть якнайшвидше,— бо як не дістали, то треба мені рекламувати.

Те, що мої листи до Вас якась собака читає на пошті,— не диво: адже на Сході Європи люде взагалі дикі і можуть бути ще дикіші, коли задивляються на Туреччину або Росію. Дивно лише те, пощо держави таких людців називаються „конституційні", коли вони не вміють шанувати і таких елементів конституції, як тайна чужих листів. Так би й об'явили: „**деспотія жандармська Сербія,** Болгарія і т[ому] п[одібне]" і йшли собі під деспотію Российську чи краще Турецьку, яко раби, котрих іще замало гноблено в Туреччині і котрим через те ще далеко до по-

літичної волі. Я, бувши послом болгарським, непремінно порушив би сю справу в нар[однім] собранію, хотьби задля того, аби скинути з Болгарії такий сором за конституцію! А втім, тота собака в образі людини (lucus a non lucendo!) не поживиться тим, що отворяє мої листи до Вас, і так, як дійсна, благородна собака мухою. Шкода, куме, заходу!

Тим більший мені жаль Вас і чоловіка, що лишаєтеся без певної прислуги. Адже ж і Вашому бідному чоловікови треба ж їсти і мати спокій задля того, аби просвіщати молодих Болгар,— м[іж] і[ншим] і на те, аби хто з них не схотів потім повнити служби довбровільного рос[ійського] чи турецького жандарма!

Цілюю Вашого чоловіка за брошуру про Ваші партії, тай Міку.

Здорові були! М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 56. Автограф.

№ 57

До Ліди Драгоманової-Шишманової

Болехів, 10.VIII.1902 [р.]

Дорога Ліда!

Лист Ваш дістав. Як бачите, я тепер у Болехові,— це моя Чам-Корія. Не похожа вона на Вашу майже нічим,— от собі багнище під горами, та й годі, але для мене і це благодать — усе ж ліпше, в сю пору, від Львова (до котрого вертаюся через 3 тижні).

Дуже радий, що Ви всі троє благоденствуєте в Вашій Чам-Корії, і особливо рад за Вашого чоловіка, бо він дуже зле виглядав. Єго, звісно, б'є велика праця, але мені здається, що добиває єго й болгарська кухня — не дуже здорова і не раціональна для жолудка ученого, що мусить довго сидіти. Чому би Вам не завести кухні англійської або хоть швейцарської? Тоді й кухарку Вам найти би легше. Щодо сеї справи, то я готов попитати,— але може би ліпше не дівчину, а старшу особу, вдовицю й саму? Така би і довше держалася Вас. Напишіть про сю точку швидко.

З Вашим поглядом на Батька я не зовсім годжуся. Поперед усього Він не був виключно політик, а був усесторонній суспільний діяч, що в творах своїх полишив богато й для серця, а не тілько для голови. Скрізь на світі культивують великих людей далеко не виключно за поезію, але й за політику,— нагадаю хоть би Гарібальді, Кошута,— за суспільно економічні змагання (Маркс, Лассаль) і т[ак] д[алі] і т[ак] д[алі]. Я розумію культ більше „духом і правдою" — ширенєм думок культивованих, працю в їх напрямку, одним словом — реальний культ, а не такий, який видно у наших земляків хоть би й супроти Шевченка. Земляки наші горнуться до Шевченка, чи то культивують єго головно через те, що культ той лехко показати і він їх ні до чого не обов'язує. Наговорив, наспівався, наслухався всякої всячини, заплакав часом і нагрозив нишком „москалеві" (так, як той не бачив!), а на другий день уже забув — і тягне московське ярмо, як і тяг, і навіть не почувається сам собою на-

стілько, аби хоть говорити по-українськи навіть у власній сім'ї, не то прилюдно (як роблять поляки, через що мова їх усе ж таки має навіть права в Росії!). За Драгоманова вечірниці устроїти дуже важко, а то тому, що Єго ніяк не возьмеш на фрази. Але чому би нам раз не культивувати людей без фраз і не задля фраз? Із сего була би, певно, користь Україні... Якби Ви бачили хоть те багно, яке у нас завелося хоть би між „ученими" (locus a non lucendo!), з котрих один — Франко — тепер, де може, штовхне Батька, аби догодити Грушівському й тій величезній фаланзі земляків, що ховаєся за него,— Ви, певно, сказали би: треба культу Др[агомано]ва! Треба, аби Єго напрямок переміг по всій Україні. І до сего прийде певно і тим швидше, чим швидше появиться Єго основна біографія. Як би тілько мені се зробити! Вважайте, що тут Ви можете стати мені в великій пригоді, хоть би своїм „halt!", і я покладаюся на Вас більше, як грач на 4 тузи. Чоловік Ваш пояснить Вам, що я розумію біографію зовсім не так, як звичайно пишуться біографії,— а так, як їх пишуть ліпші історики літератури і т[ому] п[одібне]. Та все якось буде, лише: здоров'я, здоров'я!

З „Діла", котре Ви, певно, читаєте, Ви бачите, який страшенний знявся у нас рух межи селянами в Галичині — се страйки аграрні, перед котрими бліднуть подібні рухи, напр[иклад], межи селянами в Угорщині. А я так падав у розпуку за селян наших іще в відчиті про Батька! Виходить справді, що „денегъ нѣтъ передъ деньгами!" Ці страйки поклали в Галичині укр[аїнську] справу на міцні ноги... Якби так і де інде...

Ну, поки що бувайте здорові. Кланяюся щиро всім Вашим і знакомим, коли вони з Вами.

Ваш М. Павлик

Якби Ви встигли написати до мене ще протягом остатних 3 тижнів, то адресуйте: Bolechow (Galizien).

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 57. Автограф.

№ 58

До Івана Шишманова

Львів, 8.VI.1903 [р.].
Lubliner-Union Gasse, 5.

Високоповажаний Добродію Пане Міністер!

Насамперед позвольте погратулювати Вам нового почесного становища — найпочеснішого і найкориснішого для будущини Болгарії, на котрім Ви при Вашім знаню справи, при Вашій енергії та великій розвазі зможете більше, ніж хто-небудь інший з Болгар, послужити Вашій дорогій батьківщині. Бажаю, абисте лишилися на теперішнім становищі якнайдовше.

Остатнє і для мене важне тим, що через Вас я, певно, зможу користуватися дорогоцінним етнографічним і т[ому] п[одібним] матеріалом, що

лежить у софійських бібліотеках. Для певности єго при пересилці я пропонував би, аби Ви написали до нашого міністра просвіти Гартля, чи не можна би Вам посилати мені матеріали через него і мені так само відсилати в Софію? Так було би й дешевше. Прошу Вас дуже зробити се якнайшвидше і післати зазначений недавно матеріал увесь, бо я мушу зараз же предложити Науковому Тов[ариству] ім[ени] Шевченка дальший плян фольклорного виданя. Після того писатиму і про інші відділи матеріалу.

При нагоді прошу сказати прислати бібліотеці нашого Товариства тт. XV, XVI і XVII „Сборника за народни умотвор[ени]". Всі інші маємо.

Не знаю, чи Ви тепер дістаєте „Діло", через те посилаю Вам вирізку з [...]* про Ваше іменованнє міністром — досить баламутную. Не знаю, хто втяв таку штуку.

Кланяюся В[и]с[око]п[оважній] Добродійці, пані Міністровій та й міністряти — Міці.

Здорові були!
Ваш щирий М. Павлик

Мій адрес задля Гартля був би: M[ychajlo] P[awlyk] Bibliotekar d[es] Ševčenko-Vereins d[es] Wissenschafen, Lubliner-Union Gasse, 5.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 58. Автограф.

№ 59

До Ліди Драгоманової-Шишманової

Львів, 16.III.1905 [р.].
Любл[інської] Унії, 5.

Дорога Ліда!

Б[удь] л[аска], пришліть мені свій екземпляр книжки „Les légendes des Bulgares"[130] (натурально, рекомендуючи), бо треба конче до публікації III-го т[ому] фольклорних творів Вашого Батька. Книжку верну.

Ви, певно, дістали мою ювілейну брошуру та Переписку Батька з Н[аталією] Кобринською?

Чи у Вас вже весна? Хотілось би дуже побачити єї, та не знаю, чи стане грошей. Мені, окрім того, потрібно конче покористуватися Вашою університетською бібліотекою.

Кланяюся щиро Вашому чоловікові й Міці.

Здорові були
М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 59. Автограф.

* Нерозбірливо.

№ 60

До Ліди Драгоманової-Шишманової

Львів, 12.XII.1905 [р.],
вул[иця] Л[ю]блінської Унії, 5

Дорога Ліда!

Quod non erat expectandum! — сказав я, прочитавши в Вашому листі відмову присилки мені бажаних творів. Іще недавно (в маю, бачу) переказувала мені Л[юдмила] М[ихайлівна], що окремо (себто не все нараз) мені можна діставати, чого треба; тепер же виходить, що вона після того роздумала інакше. А такий легкий був вихід із того всего закруту, в якому тоне драгоманівщина! Я пропонував їй зараз після смерти Батька переїхати з усім у Львів (Рада й Зоря могли любісінько жити у тітки в Київі). Думка була у мене — впорядкувати те все до друку, в єї очах, і помаленьку публікувати, ладячи рівночасно і життєпись. Вона зрозуміла мою просьбу інакше і не схотіла. І так пішло марно моїх 11 років життя, за які вже все було би готово. І **як би** воно було тепер придалося! як би було придалося для пам'яті Батька, коли для єго ідей відчинилося ненадійно таке широке коло в Росії!

Лихо можна би ще поправити, почасти й тепер, якби я мав під руками всі клавіші драгоманівщини і міг заграти на них хоть і наскоро — добре, що голосові їх було би куди йти. Але, виходить, що й тепер хутко не буде, що люде, мов навмисне, зачекають, поки я не вмру, а потім і зроблять з Драгоманова препарацію таку, що він у гробі обернеся.

В Росії вже знайшлися виданя, котрі готові друкувати драгоманівщину,— звісно, великоруські, бо деякі свої in spe („Громадське слово") згори казали на мою пропозицію: **не в пору** нам публікувати др[агоманів]щину! Я за свою працю (дуже тяжку, нехай посвідчить Ваш чоловік!) бажаю лише по 25 екз[емплярів] відбиток, а гонорар бажав би платити Л[юдмилі] М[ихайлівні] увесь або половину, а другу половину кореспондентам, які сего бажали би й потребували — напр[иклад], Фанні Степняк[131], m[ada]me Гольштейн[132], яким я таке запропонував, аби лише прислали мені листи Батька, д[обродійка] Гольштейн уже й зробила! Коло мене на всі боки лихо — мати хора, я хорий, грошей нема... Ну, а що я скажу тепер і тим кореспондентам, і редакціям?

Коли Л[юдмила] М[ихайлівна] не схотіла переїздити у Львів, я запропонував се Лесі, рахуючи виразно, що воно для нагляду й адміністрації з єї боку, але й вона відповіла мені **не можу**. А кращої сторожихи матеріалу й помічниці мені й годі й думати. Тепер обі зовсім мовчать, мов води в рот набрали,— і я боюся й писати їм, хоть мені й писали з Києва: мовляв, порозумійтеся з Л[юдмилою] М[ихайлівною]. Або я знаю, з якого боку підходити до неї? Коли я вчув про історії в Київі, мені прийшло було на думку: нехай би переїхала у Львів бодай тепер — посвятити останки своїх днів опублікуваню спадщини М[ихайла] П[етрови]ча — вже ж колишня Рада тепер своя пані та й Зоря не малий. Але... на се треба дивитися трохи ширше на світ божий.

От, горе, моє, та й годі. А смерть іде... Бувайте здорові

Ваш щирий М. Павлик

Кланяйтеся Вашому чоловікові й Міці. Чи не найшов би він мені „Le Travailleur" 1877, I, 4? Там статя М[ихайла] П[етрови]ча.

[На полях першої сторінки дописано:] Пришліть мені непремінно I випуск відбиток „Забележки върху слав[янские] рел[игиозни] легенди" (відбиті з чисел VII—IX „Сборника за нар[одни] умотв[орени]), II вип[уск], у мене є.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 60.

№ 61

До Ліди Драгоманової-Шишманової

26.XII.1905 [р.]

Д[орога] Л[іда]!

Книжки Вашої про болг[арські] легенди вже не присилайте, а пришліть, б[удь] л[аска], твори Степняка (знак бібліот[ечний] X.f.R2) і А. Гольштейн („..." X.f.O2O).

Бувайте здорові
М. Павлик

Письмо (готове) й матеріали пішлю сими днями.

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 61. Автограф.

№ 62

До Ліди Драгоманової-Шишманової

Львів, 27.XII.1905 [р.].
Любл[інської] Унії, 5

Дорога Ліда!

Написав я Вам був сими днями велике письмо, але надумався, що, може, й краще покласти єго ad acta.

Тепер напишу коротенько про те з іншого боку. Запевняю згори, що ані думав „нападати" (!!) на Вашу Маму чи на Вас, або гніватися. Не гнів, а **біль** за припізнене представленя мною **всеї** драгоманівщини, та й за себе самого — диктував мені лист до Вас і тряс (укупі з старечою певністю) моєю рукою.

Тепер, коли я нагадав Ваші слова про те, що Ви 1 1/2 року тому були в Київі, мені стало ще важче. Були, значить, і не сказали мені навіть, що будете, а не то повернули туди й відти їдучи! У мене ж нема ні однісінької душі, котрій я міг би розказати все — не про себе, бо кому сего треба! — але про ту ж саму драгоманівщину, розказати Вам, Людмилі Ми[хайлів]ні, Лесі та й усім добрим людім, аби дійти раз до якого ладу. А Ви обійшлися зо мною тоді так радикально, що навіть не

написали мені, вернувши в Софію, що: ось, бісе-чорте, Л[юдмила] М[ихайлівна] казала мені таке й таке щодо матеріалів. Тоді я не написав би був дотичних слів у листі до Вас і Ви не могли би були подумати, що я нападаю на Л[юдмилу] М[ихайлівну].

Так само, якби Ви описали свою книжку з болгарськими легендами давно, тоді як я Вас уперше просив,— іще, бачу, 1904 р[оку],— то я був би й знав, що воно таке і не був би давав Вам поводу до сміху моєю остатньою вже кореспонденткою — де, зрештою, слово „скандал" відносилося не до Вас,— я ще до того не дійшов супроти Вас, хоть богато дечого між іншим і Трушівщина[133], могло було вже давно довести до ненависти людей і мене, якби в мені все ж таки не було бога в серці та пам'яти Вашого Батька. Ви можете собі представити, як воно мені бачити й чути, як чоловік, належний тепер до сім'ї Єго, виступає проти мене з піною в роті, виписуючи, а ще більше виговорюючи на мене остатні річі, між іншим про моє визискуванє Батька і т[ому] п[одібне] і доходячи до того, що каже просто: відчепися ти Др[агомано]ва, покинь про него думати й працювати... І ся скажена агітація Труша проти мене в Росії й тут мала вже фатальні наслідки,— не кажу для мене, бо хто мене в світі не кривдив! — але для тої ж драгоманівщини, і йде воно всею парою до того, аби мене добити перед часом і аби матеріали дісталися потому в інші руки, котрі би спрепарували Др[агомано]ва так, як не одному більше або менше великому чоловікові на нашій славній Україні треба. Розуміє ся, що в усій трушівській агітації проти мене: бріхня на **бріхні і бріхнею поганяє**. Ви се, певно, й самі розберете з „Арт[истичного] вісника"[134] й „Руслана"[135], які я Вам післав,— а тут я скажу, що Труш відносить до мене й слова про те, що, мовляв, один ювілят пише комусь-то: справляють мені ювілей, я єму не рад, маю вдержувати стару матір — ergo присилайте телеграму і гроші на дар ювілейний! Сю бріхню взнав Труш із листа Пулюя[136] до Грушівського в кінці 1904 р[оку], де Пулюй процитував мої слова до него: справляють мені ювілей, якому я не рад, бо підойме він у мене сумні спомини про моє житє, побудить на нашій Україні гусей, та й зійдеся, мабуть, зі смертю моєї старої матері, що лежить тяжко хора. Ось мої слова. Пулюй пропустив із них, у листі до Грушівського, лише про гусей,— аби їх загоді не будити,— а Труш он що зробив із того! Як се назвати — вже й сам не знаю...

Та, зрештою, що тут дивуватися! Адже **з безодні рутенської некультурности** нічого кращого вийти не може. І якби вся та некультурність земляків падала лише на мене самого,— мені було би „однаково",— коли ж бо вона падає і на пам'ять Батька та й на єго духову спадщину, яку я — хоть і сякий-такий,— а все ж підпираю й виявляю єї світові, по змозі... Признайте, що се може довести до розпуки, тим більше, коли не бачиш рішучого змаганя у компетентних, аби спинити ту всю Трушівщину. Я сам здержуюся доси лише з огляду на пам'ять Того, чия дитина стала жінкою Труша; я взагалі довготерпеливий, але не знаю, чи Труш не виведе мене нарешті зо шкіри — і тоді буде невесело для Труша.

Ну, буде про сю чортівщину!

Бувайте здорові і присилайте Степняка й Гольдштейна, як я Вам писав у кореспонденції (X.f.R2 і X.f.O2).

М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 62. Автограф.

№ 63

До Івана Шишманова

Львів, 1.IV.1906 [р.].
Lubliner Union asse, 5

Високоповажаний Добродію!

Будьте ласкаві вийняти зараз і прислати поштою із сундука III пакети, значені GGG_1 і GGG_2 (представте собі: найшлися оригінали болг[арських] статей!), а з X folia: пакети f (Русов), O_2 (Гольштейни) і R_2 (Степняк). А рівночасно залізницею шліть увесь сундук III. Там фольклорні (рукописні) й інші статі Др[агомано]ва. Їх треба мені зараз: 1) до виданя дальших фольклорних творів, 2) до виданя всіх інших рос[ійських] статей, ще не друкованих (у Петербурзі — про се редакція „Былого“[137] — через С[офію] Русову[138] — пише й Людм[илі] Михайловні, 3) до виданя єго політ[ичних] статей, писаних по-укр[аїнськи] (з моїм переднім словом — теж у Росії — інша група укр[аїнська], що вже має дозвіл від Л[юдмили] М[ихайлівни]).

4) До повного виданя єго популярних творів.

5) До моїх статей про Др[агомано]ва яко політика (з приводу паризького виданя).

Звісно, тих матеріалів у Росію посилати не буду — лише мої копії.

Можливо, що фольк[лористичні] статі Др[агомано]ва ще будуть і в архіві „Сборника“, а лекції в архіві Вашого міністерства. Б[удь] л[аска], кажіть пошукати і перші (фольк[лорні]) пішліть якнайшвише, бо без них не можна рушити з місця — друкарня жде, а потім, якби перервала, то треба би мені ждати довше й на дальший друк фольк[лорних] творів.

При нагоді пошлю для Зорі виписки про него з листів М[ихайла] П[етровича] до Гольш[тейнів].

Вашим кланяюся.

Здорові були!
М. Павлик

Про Зорьку з листа М[ихайла] Др[агомано]ва до Ал[ександра] Вас[ильовича] Гольшт[ейна] 4.III.1894.

„Я... доволенъ, что онъ хоть карты чертитъ с азартомъ. Коли малый... делает хоть какую-нибудь работу с усердием, то есть уже надежда, что его пронесет жизненная волна по порядочной дороге“.

Дн[я] 12.I. н[ового] ст[илю] 1895:

„Для меня теперь одно лакомство — хороший Зорькин бюллетень!“

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 63. Автограф.

№ 64

До Івана Шишманова

Львів, 17.IV.1906 [р.].
Любл[інської] унії, 5

Високоповажаний Добродію!

Днів тому 14 писав я Вам лист, де просив післати якнайшвидше пакети GGG1 і 2 скрині III, у яких оригінали фольклорних творів. Друкарня почала вже складати IV т[ом] (III уже готовий і вишлеся Вам сими днями), але без тих пакетів мені не можливо пустити нічого,— через те друкарня жде, і коли через 7 день не буде тих пакетів, то все виданя спиниться на бог зна доки, бо складачі дістануть іншу роботу. Прошу зважати се і післати ті пакети найшвидше поштою.

Окрім того, просив я післати всю скриню № III залізницею, бо там рукописні фольклорні писаня й інші статі Др[агомано]ва, яких мені треба для зладженя дальших томів фольклорних творів і інших статей, що готовляться в Росії в порозуміню їх видавців з Л[юдмилою] М[ихайлівн]ою. Ви вже, мабуть, дістали 2 томи паризького виданя політичних статей Др[агомано]ва і можете бачити, як воно корисно, коли я маю відповідні матеріали під рукою і можу служити видавництвам творів Др[агомано]ва бодай справками. Я хочу пильно зайнятися тими видавництвами і не пустити нічого невірного, аби не ширилися про Др[агомано]ва та єго писаня шкідливі легенди. Зважте, б[удь] л[аска], все те і шліть ту скриню.

Жду я вже 3—4 місяці й листів різних людей до Др[агомано]ва, а особливо листів Степняка й Гольштейнів, і прошу нарешті зглянутися на мої просьби — післати їх. Я знаю, що Ви обоє зайняті по вуха чим іншим, ось чому я просив зразу ж поручити цю справу Міці, котрий би єї, певно, вів радо й точно. Зважте, що тепер, коли новий політичний стрій у Росії складається,— важно, аби драгоманівщина наперла на єго складачів усею силою, на всіх полях, і вибила на тому строю свою печать. Тут важна найменша статейка, замітка, листок. Усе й так сталося дуже зле, що ті всі матеріали не то що не вийшли досі, але й не приготовлені мною до друку, а коли прийдеся ждати на кождий кусень тілько часу, то все те не побачить світа і до кінця Росії з Україною.

Чи Зоря, бува, не в Софії? Я вже так привик до таких несподіванок, що готов допустити й те, що він пролетів через Львів, не заглянувши до мене. Коли він у Софії, то, може, би поміг Вам вислати швидше, що треба.

Здорові були.
Ваш щирий
М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 64. Автограф.

№ 65

До Івана Шишманова

Львів, 17.V.1906 [р.].
Люблинської унії, 5

Високоповажаний Добродію.

Велике спасибі Вам за присилку оригіналів фольклорних статей Др[агомано]ва. З провірки по ним 1-го аркуша IV т[ому], що вже був зложений, вийшло, що різниць між оригіналом і болгарським перводруком — мов звізд на небі. Як се пояснити? Чи Др[агоман]ов сам робив коректу своїх статей у „Сборнику" і чи поправляв що против оригіналу?.. Між присланими статями нема статі про Константина Вел[икого]. Чи Др[агомано]в і сю статю писав по-рос[ійськи], чи, може, по-болг[арськи]?

Ну, а про ящик із рукописними фольк[лорними] і т[им] п[одібними] статями, який я просив прислати, Ви й не згадуєте. А там є й переклад деяких із тих статей, які йдуть у IV т[омі[, і, певно, варіанти й доповнення. Без них я не можу, напр[иклад], написати історію праці про Едіпа (в кінці статті)[139], коло якої Др[агомано]в працював дуже довго (від 1873 р[оку]!) і розробляв єї на різні лади (м[іж] і[ншим] для німців — рукопись ся в ящику). А головно, я хочу загоді приладити до друку дальші томи (з рукописними працями), бо хтозна що зо мною буде. Та воно з фольклорними працями ще не так важно — їх розбере й хто інший. Але щодо інших статей і листів, то се буде далеко важче. Я писав Вам, що хочу м[іж] і[ншим] зладити до друку повне наукове виданя популярних творів Др[агомано]ва, аби воно, коли не було надруковано зараз, то бодай лежало готове до слушного часу. Подібне треба сказати й про інші статі, а тим більше про листи. Якби бодай Ліда й Л[юдмила] М[ихайлівна] заявили мені, що пришлють мені того всего, то я — хоть як не люблю писати про щось неціле — написав би бодай про значінє Др[агомано]ва для Австро-Угорської Руси, а там і сів би на дно. А то все живу надією, і ледве чи діждуся сповненя єї, і мучусь даремно.

III т[ом] вийде нарешті післязавтра. Цілий місяць я мусів воювати за переднє слово з Грушівським, котрий не хотів пустити мого імени під переднім словом і на титулі про редактора виданя, невважаючи на те, що всі інші й він сам підписані під найменшим клаптиком. Виграв я лише тому, що про се мусіла рішити наша фільол[ьогічна] секція (до якої Груш[івський] не належить), та й то лише припадково, тому що на засіданя поври[ва]лися люде, навмисно не запрошені.

З сего Ви бачите, які у нас відносини. Нічого казати — ак[адемія] наук!

Вашим кланяюся.
Здорові були!
Ваш щирий М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 65. Автограф.

№ 66

До Ліди Драгоманової-Шишманової

Львів, 8.XII.1906 [р.],
вул[иця] Любл[інської] унії, 5

Дорога Ліда!

Давненько вже збирався написати Вам, але ждав виходу моєї брошури **„М[ихайло] Др[агомано]в, високий рівень українства та „нова ера“** з додатком із-за І т[ому] листів до Франка, які я післав Вам — і сими днями Ви дістанете єї.

Змилуйтеся, навчіть мене, як до Вас говорити, аби Ви зглянулися на пам'ять Вашого Батька, котрий так Вас любив, так гаряче любив!.. Жду я вже більше року, і Ви не прислали мені ні одного листочка з тих, яких я просив і які Ви обіцяли прислати. Фанні обіцяла мені прислати листи Вашого Батька до Кравчинського, коли я дам їй певну відповідь про листи Кр[авчинськ]ого до Батька, я ж, не маючи від Вас тих листів, не міг єї вдовольнити, і вона й доси не прислала мені листів, і вони, певно, й пропадуть — а се ж одні з найцікавіших листів!! У мене лежить рукопись моя листів Батька до Гольштейнів, і я не можу єї пустити в світ, чекаючи від Вас листів Гольштейнів до Батька, потрібних для доповнень і пояснень. А з того ж чимала шкода не лише моральна, але й матеріальна,— для Мами, котра була би дістала з „Былого“ за ту переписку вже не одну сотню рублів.

Тепер я дістав обіцянку від доньки Пипіна[140], що найде мені листи Вашого батька до єї батька і позволить надрукувати, і я перекладу,— але просить перше прочитати в копії листи єї батька; вирвав, нарешті, від Кулішевої признаня, що листи Вашого батька до єї чоловіка є (перше вона мені писала, що згоріли!), і вона наказала прислати їх мені для копії, а до того треба мені листів від Пи[пі]на до Вашого Батька, хочу зладити їх до друку і дати хоть у „К[иївській] старині“. Я просив Вас давно прислати мені для копії листи Пипіна й Куліша і повторюю свою просьбу:

Пришліть:
1) X.folio.J. — Куліш
2) X.4°E i X.Ч°. — Пипін
3) X.f.O2 — Гольштейни
4) X.f.R2 — Кравчинський
5) X.f.KK — Русов (у мене лежать листи Батька до него, готові до друку, вже 10 років!!).

Отсе мої частинні просьби до Вас. Коли Ви їх не можете сповнити, то, б[удь] л[аска], напишіть зараз, аби я дурно не ждав і не надіявся, що можна вирятувати листи Вашого Батька до Пипіна, Кравчинського та Куліша (сі, певно, знову „згорять“!). Про цілість переписки богато би і писати; скажу хіба тілько, що якби воля Л[юдмили] М[ихайлівни],— то вона давно була би готова до друку, а якби не агітація Труша, Грушівського й Франка проти мене, то богато з неї було би вже й надруковано, бо були люде, що хотіли на те дати мені гроші; само собою розумієся, що була би вже готова й моя праця про Батька. Тепер я вже майже втратив надію, що зможу се все зробити, бо нема вже в мене сил, я

тепер уже немов відпавша права рука Вашого Батька,— а розпука рве мою душу на саму думку про те, кому допадеся в руки вся драгоманівщина після смерти Л[юдмили] М[ихайлівни] і Вашої та як вона буде спрепарована людьми „нової історичної школи“! Я про се писав нераз Вам і переказував Л[юдмилі] М[ихайлівні],— але не вдостоївся ніколи й відповіді... Може, Вам обом отворить очі публікація Франка... може, Ви обі здобудетеся на енергію, поки живі... може...

Вибачте і бувайте здорові. Чоловікові Вашому, Міці й Зорці (коли він є у Вас!) кланяюся.

М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 66. Автограф.

№ 67

До Івана Шишманова

Львів, 22.V.1911 [р.].
Грунвальдська вул[иця], 4

Високоповажаний Добродію!

Посилаю Вам том „Переписки М[ихайла] Др[агомано]ва з М[елітоном] Бучинським“ і тт. II, IV і VI переписки зо мною (кілька тижнів тому післав „Листи Др[агомано]ва до редакторів „Впереда“ та 2 мої брошури: „Др[агомано]в як політик“ і „Т[арас] Шевченко й Гал[ицька] Україна“).

Дістали Ви, певно, й праці д[окто]ра Свєнцицкого[141]. Се порядний молодий учений і не менче гарна людина. Він хоче в августі с[его] р[оку] (по новому стилю) побути в Софії для студій старинних болгарських творів і сучасних народних говорів. Так чи се відповідний час, себто: чи будуть тоді відчинені софійські бібліотеки і чи найде він якого провідника в тих областях? — се одно. А друге: чи не могли би Ви найти йому приватну квартиру, де би можна й харчуватися (він буде з жінкою-Московкою, навіть старообрядкою, але просвіченою — студентка філос[офії]. Будьте такі добрі, відповіжте мені про се швидко (пишіть по-болгарськи!). Додам, що, якби Ви стрілися з ним, то дізнаєтеся дуже важні літературні річі.

Не знаєте Ви: чи Людм[ила] Мих[айлівна] дістала від редакції паризького „Былого“ гонорар (60 рубл[ів] за статю Др[агомано]ва про зносини „[...]* съ Добр[овольной] охраною“? Сій статі пощастило: замішалася була між фольклорний матеріал, узятий мною, і через те я зміг її опублікувати,— не дуже, зрештою, щасливо, бо перша моя копія, післана (років тому з 5) у „В[ѣстник] Европы“, пропала в руках m[ada]me Ляцької (доньки Пипіна), і я мусів копіювати для „Былого“ вдруге,— редакція котрого теж довго не пускала статі, а й доси не прислала мені примірника.

Жінці Вашій і Міці кланяюся.
Здорові будьте!
М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 67. Автограф.

* Нерозбірливо.

№ 68

До Ліди Драгоманової-Шишманової

Львів, 5.VI.1911 [р.].
Грунвальдська, 4

Дорога Ліда!

Спасибі Вам за відповідь, а особливо за обіцянку влекшити в Софії побут д[окто]ра Свєнціцького — потрібний єму для досягненя у Львові катедри. Він і важна особа для всіх нас — директор „Національного музею ім[ени] гр[афа] А[ндрея] Шептицького"[142] у Львові, а сей Музей, чи, властиво, митрополит, хочу купити для Музею архів Вашого Батька (на дуже корисних умовах,— грошевих і моральних) — і д[окто]р Св[єнціцький], бувши в Софії, міг би оглянути й отаксувати його. Мама Ваша прихиляється до сего,— бо кращого виходу справді нема,— я ж лютую, що не напутив до сего Шептицького давно, коли ще в мене було більше сили попрацювати тут коло архіву. Та треба квапитися, а то митрополит хорий, і як умре перед договором, то, розумієся, Музей не купить архіву, бо не має своїх грошей. Так Ви, б[удь] л[аска], вже якось так наладьте, аби бодай трохи бути в Софії тоді, як буде Св[єнціцький]. І поможіть єму, бо у него всего 300 фр[анків] плати в місяць, а сего на двоє людей мало й у Львові (вона вчиться тепер у Відні).

Бувайте здорові
М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 68. Автограф.

№ 69

До Ліди Драгоманової-Шишманової

Львів, 21.VII.1911 [р.].
Театинська, 3

Дорога Ліда!

Поїхав д[окто]р Свєнціцький у Білград, а там у Софію — дуже невеселий (зо мною!), що від Міхова — чи як єму! — не було відповіді... Повторяю свою просьбу: покажіть єму архів Вашого Батька — нехай огляне й оцінить (можливо, з якими знавцями). Коли Ви сего не зробите, то покладете хрестик на купівлю архіву митрополитом (котрому трохи краще, але при новім навороті слабости напевно буде капут!). Архів уже й так доволі лежить у Софії, з великою шкодою для пам'яті Вашого Батька й української справи; тепер лучаєся нагода — добути єго на світ божий, з користю троякою, бо й економічною Вашої рідні,— з боку котрої, як заявив митрополиту Мамин повномочник, нема ніякої перешкоди для продажі архіву. Він буде виставлений прикупі, в палаті,

щойно купленій митрополитом на „Національний музей",— так що причинятимеся до культу Батька (завважаю, що митрополит уже купив і мій архів і бібліотеку і купує й архів і бібліотеку Франка!)[143].

Свєнціцький — чоловік зовсім певний.

Чоловікові Вашому й Міці кланяюся.

Бувайте здорові!
М. Павлик

ЛДУ, архів Інституту франкознавства, № 69. Автограф.

ПРИМІТКИ

1. Петіт Саконе (Petit-Saconnex) — невелике село біля Женеви, де тоді мешкав М. Павлик.

2. Людмила Михайлівна Драгоманова, до одруження Кучинська (1842—1918) приятелька дитячих років і дружина з 1864 р. Михайла Драгоманова. Сім'я Кучинських жила в сусідстві з сім'єю Драгоманових у Гадячі й була з нею здружена. Мати Людмили Михайлівни була хрещеною матір'ю Ольги Петрівни (Олени Пчілки), сестри Михайла Драгоманова. В автобіографії Олена Пчілка писала: „Михайло, кінчивши університет, одружився з панною Людмилою Кучинською. Їхню між собою приязнь можна було помітити й давніше, Кучинські були гадячани, й ми ще й там з ними зустрічалися. Правда, про Людмилу Кучинську говорили, що вона наречена старшого Ковалевського — Віктора, але потім шанси Михайлові пішли вгору, і Ковалевський десь одійшов убік" (Пчілка О. Оповідання. З автобіографією.— Харків: Рух, 1930.— С. 16—17). У Києві виступала на сцені як драматична артистка, зокрема, блискуче виконувала роль Катерини в „Бурі" Островського. Є відомості, що й сама писала п'єси. У першій половини 1870-х рр. була ініціаторкою товариства денних притулків-шкіл у Києві. Працювала теж у вечірніх недільних школах. Разом з М. Драгомановим написала працю „Народные наречия и местный элемент в обучении" (Вестник Европы.— 1874.— № 8). Стала найближчим помічником свого чоловіка, переписувала його статті й посилала до друку на Україну та в Росію (писані рукою М. Драгоманова редакції не приймали). У Женеві завідувала експедицією „Громади". У 1899 р. повернулася з Софії на постійне проживання до Києва, де й похована. Листувалася з М. Павликом, Франком, Лесею Українкою та іншими. Її листи до Михайла Павлика зберігаються в архіві останнього.

3. Гортинська Ольга, походила з Чернігівщини, студіювала медицину в Швейцарії. Виконувала роль зв'язкової між політичними емігрантами та їх однодумцями на Україні. Таких молодих українок в гуртку М. Драгоманова в листуванні називали „панночка", „баришня".

4. Біальон — прізвище людини, у якої мешкала в Женеві на вул. Кандоль, 15 М. Зарудницька (див. приміт. 6).

5. Герцен Олександр Іванович (1812—1870) — російський письменник, політичний еміґрант, видавець журналу „Колокол" у Женеві та Лондоні.

6. Зарудницька Марія походила з Полтавщини, теж, як і Гортинська, зв'язкова між політичними еміґрантами та Україною.

7. Кузьма — конспіративне ім'я Антона Ляхоцького (1853—1918). Робітник-друкар, громадський діяч з найближчого оточення Драгоманова. Арештований у 1876 р. у політичній справі, тікає з Старокиївського поліційного „участку". Його переправляють за кордон під прізвищем Куртоєва. Був заарештований у Львові разом з Черепахіним та іншими, але згодом звільнений. Прибув до Женеви й став незмінним складачем в друкарні українських видань Драгоманова. Йому надано жартівливе прозвище Кузьма, під яким він фіґурує у листуванні Драгоманова, Павлика, Лесі Українки та інших. Весь час перебував у дружніх стосунках з родиною Драгоманових, а також з Павликом. Помер у Женеві.

8. Шезьєр (Chesières) — курортна місцевість у Швейцарії, де відпочивала сім'я Драгоманових.

9. Коробов — лікар, який лікував М. Павлика.

10. Адресат цього листа Іван Шишманов — зять Михайла Драгоманова. Михайло Петрович боляче реагував на натяки на його хворобу, звідси звернення у справі його архіву до Івана Шишманова. Іван Шишманов (1862—1928) — видатний болгарський учений, освітній діяч, політик, професор Софійського університету, член Болгарської й Норвезької академій наук, дійсний член НТШ, 1918 р. болгарський посол у Києві. Навчався у західноєвропейських університетах, з Михайлом Драгомановим познайомився у Женеві, користувався його бібліотекою. Одружився з Лідою Михайлівною Драгомановою у 1889 р. й оселився в Софії. Працював у міністерстві, згодом — міністр освіти. Фундатор видання „Сборник за народни умотворени". На його науковий метод (історико-порівняльний) мав вплив М. Драгоманов. Див. Димов Г. Иван Шишманов — строител на българската национална наука и култура.— София, 1988.— 396 с.

11. Людмила Драгоманова могла познайомитись з Н. Присецьким у Женеві, оскільки він, російський народник „чорнопеределець", належав до еміґрантського оточення Драгоманова. Його листа до С. Подолинського М. Павлик прислав у свій час Драгоманову.

12. Адресат листа — Михайло Драгоманов. Очевидно, через недогляд цього листа не вручено М. Павликові для публікації у VII томі „Переписки Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом", де справа видання праці Вікліфа, конфіскації та її затвердження обговорюється у кореспонденції за червень—серпень 1892 р.

13. Мова йде про брошуру М. Драгоманова „Іван Вікліф, доктор євангельський", яку мав видати М. Павлик у Львові, але вона не пройшла через цензуру. Вікліф (Віклеф) Джон (1324—1384) — англійський релігійний реформатор, який закликає повернутися до первісного християнства. Осуджений на соборі в Констанці. Його ідеї продовжив Ян Гус. Вікліфа називали „євангельським доктором", тобто „євангельським ученим". „З поводу конфіскати Вікліфа лютий. Це ж чистий скандал. На суді треба пояснити, що там нема ні слова, котре б не казано було в десятках німецьких і чеських книгах, котрі вільнісінько ходять по Австрії",— обурювався Драгоманов („Переписка — Т. 7.— С. 54). Надія на реабілітацію брошури на судовому процесі не справдилася. „Була росправа і конфіскату підтвердили, хоть я боронив Вікліфа добре і майже був певний, що скасують перший вирок",— писав М. Павлик Драгоманову 20 серпня 1892 р. (Там само.— С. 66).

14. Дора — містечко біля Яремча у Карпатах.

15. „Народ" — журнал, орган української радикальної партії, що його видавали М. Павлик та І. Франко у 1890—1895 рр. у Львові, частково в Коломиї при активній співпраці М. Драгоманова.

16. Arbeitgeber — роботодавець. Так називали Ковалевського Миколу (1841—1897) — спонсора радикальних видань у Галичині. Народився на Гадяччині, вчився разом з М. Драгомановим у польській гімназії і був його великим другом. Після закінчення Київського університету учителює в різних гімназіях. Року 1879 його адміністративно заслано в Сибір, звідки повернувся в 1882 р. до Києва і заробляв приватними лекціями. Увесь час матеріально підтримував М. Драгоманова і його працю за кордоном, витративши на це кошти від продажу свого маєтку і збираючи на це гроші.

17. „Галицкая Русь" (1891—1892) — москвофільський часопис.

18. Франчиха — Хоружинська-Франко Ольга (1864—1941), дружина І. Франка. Разом з ним видавала у 1894—1897 рр. журнал „Житє і слово".

19. Йдеться про Ліду Драгоманову-Шишманову (1865—1937). Дочка Михайла Драгоманова, у 1889 вийшла заміж за болгарина Івана Шишманова і з Женеви переїхала з ним до Софії. Приїжджала кілька разів на Україну, зокрема, 1899 р., коли її чоловіка запрошено на археологічний з'їзд. Переклала й видала у Парижі болгарські релігійні леґенди, пробувала сил у журналістиці. Допомагала своєму батькові у перекладах його праць на іноземні мови. Авторка спогадів про Лесю Українку. Листувалась з М. Павликом, з родиною Косачів.

20. Міка — син Івана Шишманова та Ліди Драгоманової-Шишманової Дмитро. Дмитро Шишманов (1889—1944) — письменник і громадський діяч. Страчений комуністичним режимом у Болгарії.

21. Белчева Мара (1868—1937) — болгарська поетеса і перекладачка, приятелька сім'ї Шишманових. У салоні Мари Белчевої бувала Леся Українка.

22. Лариса Косач — Леся Українка (1871—1913) з 1 червня 1894 р. по 1 серпня 1895 р. жила у сім'ї свого дядька Михайла Драгоманова у Софії. Після його смерти не хотіла покидати родину в горі й залишилась у неї ще деякий час. Зокрема, виїжджала з нею в село Владая недалеко Софії. Допомагала М. Павликові у виданні архіву Драгоманова.

23. Рада — Аріадна Драгоманова (1877—1954), молодша дочка Михайла Петровича та Людмили Михайлівни. Навчалась у женевських та паризьких школах. У 1899 р. переїхала до Києва, в 1905 р. вийшла заміж за художника Івана Труша й до своєї смерти мешкала у Львові.

24. Зоря — Світозар Драгоманов (1884—1958). Син Михайла та Людмили Драгоманових. Навчався в Парижі, у 1897 р. переїхав до Києва, де ним опікувалася сім'я Косачів до приїзду матері в 1899 р. За фахом — економіст, у 1922—1930 рр.— професор вищих шкіл у Києві, у 1930 р. усунений з посади як небажаний елемент. З 1945 р. на еміґрації у США.

25. Колесса Олександр (1867—1945) — український літературознавець, мовознавець, фольклорист і поет. Брат Івана Колесси та Філарета Колесси. Навчався у Львівському, Чернівецькому та Віденському університетах, з 1898 р.— професор Львівського університету, а на початку 1920-х рр.— Віденського та Празького. Часто бував у Києві й виконував деякі доручення Павлика.

26. Йдеться про бібліотеку М. Драгоманова, яку М. Павлик прагнув перевезти до Львова, аби вона як спеціальний драгоманівський фонд зберігалася при бібліотеці Львівського університету й обслуговувала читачів. Приватна книгозбірня Драгоманова — джерело й дзеркало ерудиції вченого — відзначалася старанністю укомплектування і наявністю цінних раритетних видань. Ще при житті батька його старша дочка Ліда у двох зошитах зробила каталог книг цієї бібліотеки за полицями. Ці зошити зберігалися у софійській університетській бібліотеці, а тепер доля їх не відома. Проте ними користувався Н. Червенков, який на підставі їх та деяких інших матеріалів написав статтю „Деякі невідомі матеріали про проф. М. П. Драгоманова, про його заслуги для болгарського університету та його бібліотеки" (Известия на народната библиотека и библиотека на софийски държавен университет.— София, 1963.— Т. 3/9), яка реконструює відомості про книгозбірню Михайла Драгоманова. Отже, на стелажах в алфавітному порядку був розміщений 3621 том. Періодичні видання зберігалися в десяти окремих скринях. У бібліотеці Софійського університету в 1988 р. нам показували список частин книг драгоманівської бібліотеки (понад 700 назв), якого Н. Червенков не бачив. Там, зокрема, названо 10 каталогів, з яких Драгоманов черпав інформацію про наявність книг в інших бібліотеках. Це — каталоги женевських бібліотек, у тому числі російської літератури, а також списки книг, що їх видавала Французька академія наук, покажчик словників і граматик англійською мовою та спеціальний довідник латинською мовою про видання грецьких і римських класиків. Є тут „Каталог систематического чтения", „Список русских книг, печатанных вне России", інформатор про книги та періодичні видання бібліотеки Л. Ільницького в Києві, про фонди Миргородської громадської бібліотеки та список книг львівської Ставропігії. Ця приватна книгозбірня, отже, мала наукову організаційну систему. Бібліотека містилась в окремій кімнаті на другому поверсі будинку Михайла Драгоманова у Софії. У цій кімнаті-бібліотеці мешкала Леся Українка й захоплювалась нею („дорога моя Сибір"). На придбання книгозбірні ні львів'яни, ні кияни не знайшли коштів, і вирішено продати її бібліотеці Софійського університету, куратором якої був, до речі, М. Драгоманов. Комісія в складі ректора університету Дм. Д. Агури, Люб, Г. Мелетича та Вас. Златогорського у квітні 1898 р. познайомилась з книжковими нагромадженнями покійного професора і дала їм загальну оцінку. Вона нарахувала більше як п'ять тисяч томів і сконстатувала, що бібліотека Драгоманова складається з цінних творів і має бібліографічні раритети. Все це оцінено на десять тисяч левів. Відразу такої суми університет виплатити не міг і розклав її на рати. За Н. Черненковим, прийом книг відбувся в червні 1899 р., але невідомо, чи всіх, чи частини згідно з відповідною ратою грошей. Н. Червенков вважає, що для поповнення фондів університетської бібліотеки найціннішими були комплекти російських журналів. Він теж відмічає наявність серед книг Драгоманова першого французького видання „Капіталу" Маркса та одного примірника видання цієї праці 1872 р. Дослідник теж робить аналіз інтернаціонального складу книг, власник яких був поліглотом. Для підрахунку береться лише загальне число 2236 назв. З них російською мовою було 1097 томів, французькою — 377, німецькою — 307, польською — 89, італійською — 88, англійською — 88, українською — 85, сербською — 30, чеською — 27, латинською — 18, іншими мовами — 11. Деяке уявлення про ті „інші мови" дає той каталог понад 700 книг, що ми його бачили. Отже, тут позначені назви книг грецькою, румунською, угорською, шведською, голландською мовами тощо.

Перехід книг Драгоманова до бібліотеки університету викликав сенсацію в пресі. Не обійшлося без газетярських пліток. За однією версією, деякі колеги-професори позичали у Драгоманова книжки й не повертали їх, а тепер зверталися до бібліотеки з пропозицією їх купити. А за другою версією нібито томи драгоманівської книгозбірні мали печатки женевських бібліотек. Була скликана спеціальна комісія, яка встановила, що тільки чотири книги М. Драгоманов позичив у бібліотеках Софії й не встиг їх повернути, адже смерть професора була раптовою (він помер через розрив аорти, повернувшись з лекції, яку ще читав студентам в університеті).

Тільки часткове уявлення про тематичний склад драгоманівської книгозбірні може дати згаданий вже список понад 700 томів. З нього видно, що література з історії згромадження навколо епохи Богдана Хмельницького, ґрунтовно представлений відділ історії релігії. Є комплекти закордонних видань Герцена, є твори Бекона, Ланге, Лассаля, монографія Ганкевича німецькою мовою „Основні риси слов'янської філософії". Професор прагнув мати у себе все істотне, що виходило в світі з фольклористики. Крім матеріалів, що стосуються українського та російського фольклору, числяться тут англійське видання вірменських народних пісень, російське — грузинських казок, праці П. Безсонова „Белорусские песни" й Д. Булгаковського „Пинчуки", а також „Белорусский сборник", т. 1—5 С. Романова, перший випуск „Сборника малорусских і белорусских песен" С. Романова, „Литовские песни" І. П. Юшкевича, роботи з історії Литви, дослідження про Ф. Скорину. Тут репрезентовані художні твори українських письменників — Куліша, Костомарова, Нечуя-Левицького, Франка, Грабовського, Грінченка, Лесі Українки, Олени Пчілки та інших. Книги з бібліотеки М. Драгоманова влилися в загальні фонди бібліотеки Софійського університету.

27. Койчу — знайома М. Павлика з софійського оточення М. Драгоманова. У листах Лесі Українки фігурує madame і mademoiselle Койчу. Ближчих відомостей про цих осіб немає.

28. Йдеться про статтю Б. Мінцеса „Похорони Михайла Петровича Драгоманова (Загальне враження)", яку М. Павлик надрукував у своєму перекладі у журналі „Народ" (1895.— № 12.— С. 186). Мінцес Борис — професор Софійського університету, походив з Одеси, вчився у Німеччині, викладав німецьку мову, містив статті на економічні теми в журналі „Български преглед".

29. „Български преглед" — громадський і літературознавчий журнал, орган товариства „Общий труд", виходив у Софії 1893—1900 рр. До його редакції входив Іван Шишманов. Журнал об'єднував навколо себе професорів та викладачів Софійського університету.

30. Романчук Юліян (1842—1932) — український політик і громадський діяч народовського напрямку, письменник, дійсний член НТШ, засновник товариства „Просвіта". Листувався з М. Драгомановим.

31. „Діло" — українська політична газета, виходила у Львові з 1880 р. по 1933 р. (з деякими перервами під час війни), одна з найбільш впливових газет, що пропагували національну ідею. Друкувалися тут інколи письменники різних напрямів. На сторінках цього часопису М. Павлик публікував листування М. Драгоманова.

32. Окуневський Ярослав (1860—1929) — громадський діяч і письменник, лікар австрійського військового флоту, адмірал, за ЗУНР — творець і керманич Української санітарної місії у Відні. Його стаття „Михайло Петрович Драгоманов" надрукована в „Ділі" (1895.— № 144). Лист М. Драгоманова до Я. Окуневського був опублікований в журналі „Україна" (1926.— № 5.— С. 138).

33. Йдеться про деякі речі Лесі Українки, які вона, повертаючись додому, вислала на адресу М. Павлика у Львові. Там була, зокрема, грудочка землі з могили М. Драгоманова.

34. „Громада" — український громадсько-політичний і літературний неперіодичний збірник, безцензурний орган друку у Женеві наприкінці 1870-х — на початку 1880-х рр. за редакцією М. Драгоманова, С. Подолинського, М. Павлика. На сторінках „Громади" надруковано повість П. Мирного „Лихі люди" й перші чотири розділи повісті М. Павлика „Вихора", статті М. Драгоманова.

35. Ваня — Іван Шишманов.

36. Бібліотека Оссолінських — нині Львівська наукова бібліотека Академії наук України ім. В. Стефаника. Заснував її у 1817 р. Юзеф-Максиміліан Оссолінський. Назва товариства його імени — Оссолінеум — часто переносилася і на цю бібліотеку.

37. Данилович Северин (1861—1942) — адвокат у Коломиї, один з лідерів радикальної партії. М. Павлик скаржився на непослідовність цього радикального діяча, який спочатку домагався бути видавцем часопису „Хлібороб", а потім відмовився від цього.

38. Лукіянович Денис (1873—1965) — український письменник та літературознавець, у перші післявоєнні роки працював доцентом на кафедрі української мови Львівського державного університету ім. І. Франка. У радикальному русі репрезентував так званих „молодих". У статті „В обороні молодих" (Народ.— 1895.— № 9) виступив проти лінії „старих" — І. Франка та М. Павлика — з консервативних позицій, чим викликав гостру критику Лесі Українки у листах до М. Павлика. Виступав з промовою на ювілеї М. Драгоманова. У листуванні М. Павлика фіґурує під конспіративною назвою „християнин".

39. Йдеться про брошуру: Перші поминки М. П. Драгоманова (у Кракові).— Львів: видав М. Павлик, 1895.— 20 с.

40. Михайло Драгоманов помер 20 червня 1895 р., а його мати Єлизавета Цяцька-Драгоманова — 23 червня того ж року. Сестра Михайла Петровича Ольга (мати Лесі Українки) та його брати Іван й Олександр приїхали за кілька днів до смерти до важко хворої Єлизавети Іванівни, але не сповістили її про смерть сина.

41. Народний дім у Львові — народно-просвітня інституція для сприяння розвитку національної культури українців в Австрійській державі. Виник у 1849 р. заходами Головної руської ради на зразок відповідних чеських установ. Його будинок постав на руїнах збомбардованого в 1848 р. університетського корпусу. Мав велику бібліотеку та архів.

42. Г. П. Г.— Микола Ковалевський.

43. Йдеться про Францішека Крашевського, волинського шляхтича, сина польського прозаїка та історика Юзефа-Ігнація Крашевського (1773—1887). Францішек Крашевський запропонував М. Павликові за певну оплату упорядкувати бібліотеку свого батька (коло 20 000 томів). Павлик склав каталог цієї бібліотеки, але зароблених грошей йому так і не виплачено. У цій книгозбірні письменника він скопіював тексти інтермедій, які опублікував у праці „Якуб Гаватович, автор перших руських інтермедій з 1619 р." (Записки НТШ.— 1900.— Т. 35—36). Бібліотека Ю. І. Крашевського містилась у домі колишнього директора Львівського театру у Кракові.

44. Кримський Агатангел (1871—1942) — український поет, белетрист, учений-філолог, сходознавець, академік. З окремими працями М. Драгоманова ознайомився ще в гімназії (колеґії Павла Галагана в Києві) під впливом своїх учителів П. Житецького та Є. Трегубова, потім, під час університетських студій у Москві, поглибив це знайомство, вивчаючи український рух у Галичині. Вступає навіть у „легку полеміку" з М. Драгомановим на сторінках „Правди", але у листовній відповіді Драгоманова молодий полеміст у підтексті прочитав: „За твої підозріння і за твою недовіру, парубче, я не гніваюся, лиш тебе самого жалію..." Засоромлений юнак („гадаю, це саме тому й могло статися, що літ мені тоді було якихось двадцятеро") вибачився за задирливий тон полеміки (ішлося, між іншим, про національне питання, і Кримський висловив чимало слушних зауважень). Дискусійні моменти були й у наступних дописах А. Кримського до „Народа". Несподівана смерть М. Драгоманова глибоко вразила студента Кримського. Два його листи до М. Павлика, сповнені щирого співчуття й сердечного болю, були надруковані в „Народі" й справили глибоке враження на сім'ю небіжчика. Леся Українка написала авторові їх подяку, в якій зазначала: „Се власне наче рідний син написав про втрату рідного батька... Сім'я дядькова плакала ревне, читаючи, проте казала, що такі листи потішають, наскільки се можливо, у такій тузі. Се були страшні часи, товаришу... (Українка Л. Зібрання творів: У 12 т.— К., 1978.— Т. 10.— С. 329). Людмила Драгоманова прислала А. Кримському фотографію Михайла Петровича, виготовлену у Пловдеві, з написом: „Агафангелу Єфимовичу Кримському, від щиро дякуючої йому людини". А. Кримський написав некролог „М. П. Драгоманов" для московського журналу „Этнографическое обозрение". Він уже був набраний, але проф. В. Міллер, злякавшись цензури, скоротив його та переробив, однак автор встиг зробити 400 відбиток з першої редакції. Докладно про еволюцію свого ставлення до Драгоманова Кримський розповів у статті „М. П. Драгоманов", яка увібрала в себе й первісну редакцію некролога (див.: Кримський А. Ю. Твори: У 5 т.— К., 1972.— Т. 2.— С. 614—679).

45. Йдеться про книгу: Михайло Петрович Драгоманов. Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів.— Львів, 1896.— 442 — XXXIV.

46. Морфіл Рішард-Вільямс (1834—1909) — англійський учений-славіст, професор Оксфордського університету, викладач слов'янських мов, писав про Тараса Шевченка. Зустрі-

чався і листувався з М. Драгомановим. М. Павлик неодноразово звертався до нього за довідками у лондонських бібліотеках.

47. Йдеться, очевидно, про Окуневського Теофіля (1858—1937) — громадського діяча. Належав до Українсько-руської радикальної партії, від якої відійшов у 1892 р. Адвокат у Снятині й Городенці, посол до сейму в Галичині. М. Павлик надрукував у „Житі і слові" (1896.— Т. 5, кн. 2) уривок з листа М. Драгоманова до д-ра Т. Окуневського, відтак листування М. Драгоманова з Т. Окуневським публікував у „Ділі" в 1905 р. (№ 12—15, 20, 21, 23, 24, 28, 29, 34—36, 37, 44) і окремою книгою: Переписка М. Драгоманова з д-ром Т. Окуневським (1883, 1885—1891, 1893—1895). Зладив і видав М. Павлик.— Львів, 1905.— XXIV + 280 с. У передмові до цього видання М. Павлик пише про сердечні стосунки між кореспондентами.

48. Січовики — члени студентського товариства „Січ", заснованого 1868 р. у Відні. Складалося із студентів Віденського університету.

49. „Радикал" — український політичний двотижневик у Львові в рр. 1895—1896.

50. Будзиновський В'ячеслав (1868—1935) — політичний діяч, публіцист, посол до австрійського парламенту, автор сатирично-гумористичних побутових оповідань, історичних повістей та науково-популярних праць з історії України.

51. Народна торгівля — перший споживчий український кооператив, заснований 1883 р. заходом В. Нагірного та А. Ничая як склад для українських крамниць та для вишколу українських працівників торгівлі.

52. „Дністер" — український кооперативний банк з обмеженою порукою у Львові, заснований 1895 р.

53. Бубери — єврейські приятелі М. Павлика.

54. „Свобода" — газета, галицьких еміґрантів, що виходила в Нью-Йорку в 1893—1916 рр.

55. „Русские ведомости" — газета ліберально-демократичного напряму, виходила в Москві з 1863 по 1918 р.

56. „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, издаван от Министерство на народното просвещение", виходив у Софії з 1889 р. Редактором його 18 років підряд з часу заснування був Іван Шишманов. На сторінках збірника друкувались фундаментальні фольклористичні дослідження М. Драгоманова.

57. „Буковина" — українська газета, що виходила в Чернівцях у 1885—1909 рр. Її редакторами у різний час були Ю. Федькович, П. Кирчів, С. Дашкевич, О. Маковей, М. Турбацький та інші.

58. „Громадський голос" — українська газета, виходила у 1895—1939 рр. (з перервами) у Львові з різною періодичністю (у 1904—1905 рр.— під назвою „Новий громадський голос"). У 1910 р. її редаґував М. Павлик. У виданні брали участь Лесь Мартович, В. Стефаник.

59. „Поступ" — назва задуманого, але не виданого через цензурні утиски та політичні умови журналу. Проспект „Поступу" вийшов 15 листопада 1898 р.

60. „Вперед" — періодичні збірники російських еміґрантів в 1873—1876 рр., які видавались у Лондоні й Цюріху за редакцією народника Лаврова.

61. Грушівський — Грушевський Михайло (1866—1934) — великий український історик, визначний організатор української науки, політичний діяч, прозаїк і драматург, публіцист і критик, фольклорист. Автор монументальної багатотомової „Історії України-Руси", „Історії української літератури" (5 томів). Професор історії у Львівському університеті, голова НТШ, один з редакторів „Літературно-наукового вісника", у 1917—1918 рр.— голова Центральної Ради у Києві. Михайло Павлик спочатку ставився до М. Грушевського прихильно, пізніше був втягнений в інтриги проти нього й написав брошуру „З наукового товариства ім. Т. Шевченка", спрямовану проти голови цього товариства. І. Франко став тоді по стороні М. Грушевського. М. Грушевський підтримував видання спадщини М. Драгоманова.

62. Вояківська — дівоче прізвище Марії Грушевської (1860?—1953), дружина Михайла Грушевського. Походила з Перемищини. Громадська і просвітня діячка, перекладачка з французької та російської мов.

63. Кобринська Наталія (1855—1920) — українська письменниця, діячка феміністського руху, разом з Оленою Пчілкою видала жіночий альманах „Перший вінок". Близька до франківського напряму. З М. Павликом перебувала в стані „нервової війни", за висловом Ольги Рошкевич-Озаркевич. Підтримувала його матеріально. Виступала з промовою на ювілеї М. Драгоманова, листувалася з ним. Це листування видав М. Павлик.

64. Крушельницька Соломія (1873—1952) — українська оперна співачка світової слави. Цікавилась радикальним рухом. Звернулась до М. Павлика з проханням прислати їй популярну тоді книжку М. Павлика „Про галицько-руські читальні", і так зав'язалось між ними систематичне листування дружнього характеру.

65. Йдеться про роковини смерти Михайла Драгоманова — 20 червня за новим стилем. У листі до батька від 13 червня 1895 р. з Софії Леся Українка написала: „Він умер несподівано од розрива аорти 8 іюня надвечір. На другий день були похорони" (Українка Л. Зібрання творів: У 12 т.— Т. 10.— С. 306).

66. Фрейтаг К.-А. (1874—?) — учень Агатангела Кримського, російський філолог-орієнталіст. Давав кошти на видання спадщини М. Драгоманова, а також журналів „Народ", „Житє і слово".

67. „Житє і слово" — літературно-науковий і громадсько-політичний журнал, що виходив у Львові в 1894—1897 рр. Видавець — О. Франко, редактор — І. Франко. Містив багато драгоманівських матеріалів.

68. Мордовець (Мордовцев) Данило (1830—1905) — український письменник. Написав статтю про М. Драгоманова.

69. Яворський Юліан (нар. 1873) — діяч москвофільського напряму. М. Драгоманов прагнув його, як найяскравішу постать серед москвофілів, переманити на свій бік, тому й листувався з ним.

70. „Зоря" — український журнал, виходив у Львові у 1880—1897 рр. Його редактором спочатку був О. Партицький. У 1895—1896 рр. близьку участь у редаґуванні „Зорі" брав І. Франко. У 1891—1897 рр. редактор — В. Лукич-Левицький.

71. Левицький Володимир (1856—1932) — псевдонім: Василь Лукич. У студентські роки входив разом з І. Франком до редакції журналу „Друг". Пізніше — діяч народовського напряму.

72. Вітик Семен (1876—?) — громадсько-політичний діяч, засновник Української соціал-демократичної партії, посол до Віденського парламенту, член УН Ради ЗУНР. Був на еміґрації у Відні, приїхав до Харкова, де в 1930-х рр. був репресований.

73. Маслов-Стокіз Василь — український революціонер, еміґрант.

74. „Фонд вольной русской прессы" в Лондоні, займався розповсюдженням нелеґальної літератури.

75. Озаркевич Євген (1861—1916) — лікар, дійсний член НТШ, громадський діяч.

76. „Kurier lwowski" — польська щоденна газета, виходила у Львові з 1883 р. за редакцією Вислоуха. У 1887—1897 рр. у ній працював І. Франко.

77. Едіп — мається на увазі стаття М. Драгоманова „Слов'янські переробки Едіпової історії", що була надрукована у болгарському журналі „Сборник за народни умотворения" (Софія, 1891—1892 рр.).

78. Терлецький Остап (1850—1902) — громадський діяч, помічник М. Драгоманова у справі європеїзації галицьких українців.

79. Русов Олександр (1847—1915) — громадський діяч, земський статистик, український фольклорист, етнограф. Знайомий М. Драгоманова з часів київської „Старої громади".

80. Мальшинський Аркадій (1841—1899) російський журналіст, засновник женевського часопису „Вольное слово", співпрацівником якого був і М. Драгоманов (редаґував № 52—62).

81. Дудикевич Володимир (1861—1922) — один з лідерів галицького москвофільства. Помер у Ташкенті у в'язниці.

82. Мончаловський Осип (1858—1906) — один з провідників галицького москвофільства. Співпрацівник часописів „Слово", „Страхопуд", „Беседа".

83. Леваковський Кароль (1836—1912) — засновник так званої „людової партії" („Stronnictwo ludowe") у Галичині у 80-х рр. XIX ст.

84. Огоновський Омелян (1833—1894) — лінгвіст, історик літератури, письменник, професор Львівського університету, лекції якого слухали І. Франко, М. Павлик. У 1870-ті рр. М. Драгоманов відвідав лекції професора, листувався з ним.

85. Борковський Олександр — український письменник, журналіст, педагог. У 1889—1895 рр.— директор Дрогобицької гімназії. Редактор „Зорі" у 1886, 1888, 1897 рр.

86. Паньківський Кость (1855—1915) — український педагог, видавець і культурно-освітній діяч.

87. Дикарєв (Дикарів) Митрофан (1841—1899) — російський та український фольклорист й етнограф. „Посмертні писання Митрофана Дикарєва" у Львові 1903 р. видав зі своєю передмовою І. Франко.

88. Барвінський Олександр (1847—1927) — педагог, історик, громадський діяч народовського напряму. Брат Володимира. Автор підручників з історії української літератури, в яких запропонував термін „українсько-руська література". Розпочав видання „Руська історична бібліотека", добився перетворення Товариства ім. Шевченка в Наукове товариство (НТШ). Редактор журналу „Руслан" (орган християнсько-суспільної партії).

89. Барвінський Володимир (1850—1883) — один з найвидатніших діячів народовського руху в Галичині, публіцист, прозаїк, критик. У 1868 р.— один з організаторів „Просвіти" та „Рідної школи", а в 1876—1880 рр.— редактор часопису „Правда". Засновник і перший редактор політичної газети „Діло". Мав зв'язки з П. Кулішем, листувався з М. Драгомановим.

90. Макарушка Остап (1867—1931) — педагог, мовознавець, член НТШ, автор біографії О. Потебні та О. Огоновського. Лист М. Драгоманова до О. Макарушки був надрукований у журналі „Житє і слово" (1897.— Т. 6, кн. 4).

91. „Просвіта" — культурно-освітня громадська організація, заснована 1868 р. у Львові.

92. Товариство ім. Шевченка — Наукове товариство імені Шевченка у Львові (НТШ) — наукова організація зі структурою академії наук. Засноване 1873 р. заходом О. Кониського, Д. Пильчикова, М. Жученка, М. Драгоманова як літературне Товариство ім. Шевченка, у 1892 р. перетворене на наукове. Ліквідоване у Львові радянською владою, продовжувало існувати за кордоном. Нині відновлене у Львові. Видало багато томів наукових записок.

93. Мова йде про рецензію М. Драгоманова на працю Григорія Величка (1863—1932), галицького історика та економіста, „Народописна карта українсько-руського народу". Була надрукована у журналі „Житє і слово" (1897.— Кн. 2.— С. 159—161) під заголовком „Критика карти Русі-України д. Величка, написана для відділу "Просвіта" („Із переписки М. Драгоманова").

94. Русько-українська соціал-демократична партія була заснована у Львові 1890 р. заходом М. Ганкевича, Р. Яросевича та інших. Її друковані органи — „Воля" (1900—1907), „Земля і воля" (1906—1912).

95. Праця М. Драгоманова „Про українських козаків, татар і турків" уперше була надрукована окремою брошурою в Києві 1876 р. у друкарні В. Давиденка. Згодом автор доповнив цю розвідку вставками, і вона перевидавалась кілька разів.

96. М. Драгоманов читав лекції з історії у Софійському університеті російською мовою, не зовсім зрозумілою для тодішніх студентів-болгар, тому він писав для них докладні конспекти своїх викладів, які, очевидно, були перекладені на болгарську мову.

97. „Історія літератури руської" у шести томах — фундаментальна праця Омеляна Огоновського, в основу якої ліг курс лекцій професора, читаних у Львівському університеті. Друкувалася спочатку на сторінках „Зорі", потім виходила окремими томами. Наукову методологію „Історії" критикував М. Драгоманов.

98. Ставропігія — львівський монастир, що підлягав безпосередньо константинопольському патріархові. Мав свою друкарню та книгарню.

99. Бадені Станіслав (1849—1913) — маршалок галицького сойму.

100. Вовк (Волков) Федір (1847—1918) — український етнограф, археолог, антрополог, автор книги „Український народ в його минулому і сучасному" (1916).

101. Мається на увазі праця М. Драгоманова „Про українських козаків, татар і турків". Див. приміт. 95.

102. Юліан Бачинський (1870—?) — громадський діяч, публіцист, член української радикальної партії. У 1895 р. опублікував книгу „Ukraina irredenta", у якій, обґрунтовував потребу створення української незалежної держави. Листи М. Драгоманова до Ю. Бачинського з 1894 р. М. Павлик опублікував у журналі „Житє і слово" (1897.— Кн. 4). У 1900 р. у Львові вийшла книжка Ю. Бачинського „Моя переписка з Михайлом Драгомановим".

103. Купчанко Григорій (1849—1902) — український етнограф і фольклорист. Один з кореспондентів М. Драгоманова. Листи його до Г. Купчанка М. Павлик опублікував в „Ділі" (1904.— № 127—132, 134, 138, 140, 145, 149, 150).

104. Бучинський Мелітон (1847—1903) — український етнограф і фольклорист, народовець. Адвокат у Станіславові. „Листування М. Драгоманова з М. Бучинським" М. Павлик видав окремою книгою в 1910 р.

105. Стаття була опублікована в журналі „Житє і слово" 1896 р. під заголовком „З кінцем року" і викликала полеміку з Лесею Українкою, яка заперечувала деякі Франкові положення у своїй статті „Не так тії вороги, як добрії люди" (теж у журналі „Житє і слово"), на що Франко відповів фейлетоном „Якщо не по конях, то хоч по голоблях". У 1910 р. Франко опублікував усі три статті у книзі „Молода Україна" під рубрикою „Між своїми".

106. Н. С. Ж.— криптонім Лесі Українки, значення якого досі не розгадане. Була спроба тлумачення його як „наша славна жірондистка", але ця версія не переконлива. Однак для Франка, Павлика і Драгоманової не було секретом, хто ховається під криптонімом Н. С. Ж., оскільки Леся Українка так підписувала і деякі інші свої статті.

107. Йдеться про М. Ковалевського.

108. Яросевич Роман (1863—1938) — лікар, один із засновників Русько-української радикальної партії.

109. Кулішева — дружина Пантелеймона Куліша Олександра Білозерська-Куліш, яка виступала в літературі під псевдонімом Ганни Барвінок. Під час свого перебування у Львові подружжя Кулішів особисто познайомилося з М. Павликом. П. Куліш та О. Куліш листувалися з ним. З власних коштів П. Куліш призначив для матері Павлика пенсію, яку після смерти чоловіка виплачувала й О. Куліш.

110. Мова йде про переклад Біблії, який виконали П. Куліш, І. Пулюй та І. Нечуй-Левицький. Друкувати в Росії Біблію українською мовою забороняли. Ганна Барвінок зверталася з проханням про дозвіл на друкування перекладу Св. Письма на українську мову навіть до цариці, але це нічого не допомогло. Переклад видало Британське біблійне товариство.

111. Дрепер Джон-Вільям (1811—1882) — американський учений-соціолог, автор книги „Історія боротьби між релігією і наукою", яку переклав М. Павлик на українську мову з 21-го лондонського видання і надрукував у журналі „Житє і слово" в 1898 р.

112. „Вестник Европы" — російський журнал, видаваємий у Москві в 1866—1918 рр.

113. „Киевская старина" — щомісячний історико-етнографічний та белетристичний журнал. Виходив у Києві в 1882—1897 рр. В останній рік свого існування появлявся під назвою „Україна".

114. Статтю французького фольклориста Емануїла Коскена (Coskiguin) „Європейські народні казки та їх походження (Lescontes populaires europeens et leur origine.— Paris, 1873) переклала на російську мову в 1884 р. для „Киевской старины" Людмила Драгоманова. Михайло Драгоманов додав до неї „паралельні уваги про український матеріал", як пише він І. Франкові 8 січня 1895 р. Російська цензура заборонила її друкувати, як закордонний матеріал.

115. „Mélusine" — повна назва: „Mélusine, revue de mythologie, litterature populaire, traditions et usages" — місячник з фольклористики, що його видавав у Парижі відомий кельтолог Анрі Гедоз разом з Е. Ролландом. На сторінках цього видання була надрукована низка статей М. Драгоманова.

116. „La tradition“ — очевидно, „Revue des traditions Populaires“, паризький часопис, який друкував переклад християнських українських леґенд із збірки М. Драгоманова „Малороссийские народные предания и рассказы“.

117. Шмігельський Андрій (1866—1920) — громадський діяч, радикал, потім соціал-демократ, посол до галицького сейму.

118. Трильовський Василь (1837—1899) — один з активних організаторів „Січі“, член радикальної партії.

119. Очевидно, Тарновський Василь Васильович (1837—1899) — син відомого мецената української культури і колекціонера. Член львівського товариства „Просвіта“.

120. Mon petit pain — моя булочко. Так називав М. Павлик Раду Драгоманівну на пам'ять про той випадок, коли він з нею, ще дитиною, гуляв по женевській вулиці й пообіцяв купити булочку, якщо вона захоче їсти. Дитина тут же сказала: „Купуйте, я вже похотіла“.

121. У 1874 р. у Києві відбувся III археологічний з'їзд, до якого М. Драгоманов разом з В. Антоновичем видав перший том „Исторических песен малорусского народа“.

122. Костомаров Микола (1817—1885) — український історик, письменник, фольклорист.

123. Мається на увазі рецензія М. Костомарова на збірку М. Драгоманова „Малорусские народные предания и рассказы“, надрукована в журналі „Русская старина“ (1877.— № 5.— С. 113—132).

124. „Рай і поступ“ — брошура М. Драгоманова (Львів, 1894).

125. Болехів — підкарпатське містечко, де мала свій невеликий маєток Наталя Кобринська.

126. „Русько-українська видавнича спілка“ — громадська видавнича організація, заснована 1898 р. у Львові, існувала до 1917 р. Здійснила понад 300 видань художньої і науково-популярної літератури. Головними редакторами і засновниками були І. Франко та В. Гнатюк.

127. Кониський Олександр (1836—1900) — український поет, прозаїк, громадський діяч.

128. Георгов — знайомий М. Павликові болгарський журналіст.

129. Про розсіяність Франка, зокрема, про випадок з забутими у банкіра грішми докладніше розповів М. Павлик у своїй брошурі „Пан Іван Франко супроти мого юбілею“ (Львів, 1905).

130. Точна назва книжки — „Релігійні легенди болгар“. М. Павлик передруковує її в перекладі на українську мову під назвою „Побожні легенди болгар“ у третьому томі „Розвідок Михайла Драгоманова про українську народню словесність та письменство“.

131. Фанні Степняк — дружина Кравчинського Сергія (1852—1895), російського революціонера і письменника, еміґранта. Літературний псевдонім — Степняк. Знайомий теж з женевських часів М. Павлика. У листі до „Старої громади“ 8 лютого 1886 р. М. Драгоманов писав: „У мене єсть один приятель, росс[ійський] революціонер Степняк, котрий пише для Англичан й котрому я трохи помагав матеріалами й радами. Він справді пише чимало й має з того заробок. Так він окрім того що має талант писати <u>гаряче</u> (котрого я не маю) й без богато скептицизму (котрим у мене бог наділив чимало, на моє горе чи щастьє, не знаю), він зійшовся з одним Англичанином із дільців, котрий помага йому викінчити його праці, без плати за те, й котрий скрізь біга, щоб пристроїти його писання“ (Архів Михайла Драгоманова.— Варшава, 1937.— Т. 1.— С. 276).

132. Madame Гольштейн. Дружина Гольштейна Олександра, друга М. Драгоманова. У сім'ї Гольштейнів у Парижі мешкав син М. Драгоманова Зорян.

133. Маються на увазі інтриґи, пов'язані з Іваном Трушем. Чоловік Ради Драгоманової. Видатний український художник.

134. „Артистичний вісник“ — щомісячний мистецький журнал, виходив у Львові у 1905 р. за редакцією І. Труша і С. Людкевича.

135. „Руслан“ — галицький москвофільський журнал (1897—1914).

136. Пулюй Іван (1845—1918) — український фізик і громадський діяч, дійсний член НТШ, професор політехніки у Празі, перекладач Біблії.

137. „Былое“ — громадсько-політичний і науковий журнал, виходив у 1906—1907 рр. у Петербурзі. Тут надрукована автобіографія М. Драгоманова і його спогади про І. Тургенєва.

138. Русова Софія (1856—1940) — українська культурно-громадська діячка, дружина Олександра Русова; походила зі шведського роду Ліндфорсів, співробітниця різних українських та російських часописів, одна з піонерок українського жіночого руху, професор Державного університету в Кам'янці-Подільському та Українського вищого педагогічного інституту у Празі. Лист С. Русової до М. Драгоманова був надрукований у 1920-ті рр. в журналі „Україна“.

139. Йдеться про фундаментальну розвідку М. Драгоманова російською мовою „История Эдипа в славянских переработках“, надруковану по-болгарськи під заголовком „Едиповата история у славяните“ в журналі І. Шишманова „Сборник за народни умотворения“ в 1891—1892 рр. На українську мову переклав і перевидав М. Павлик (Слов'янські перерібки Едіпової історії // Драгоманов М. Розвідки про українську народню словесність і письменство.— Львів, 1906.— Т. 4.— С. 1—141), додавши після неї дослідження „Історія розвідки М. Драгоманова про кровосумішку“ (с. 141—196), в якій аналізує М. Павлик чотири редакції цієї праці.

140. Пипін Олександр (1833—1904) — російський учений, історик літератури, фольклорист, академік Петербурзької академії наук.

141. Свєнціцький Іларіон (1876—1956) — український філолог-славіст, директор Національного музею у Львові, професор Львівського державного університету імені І. Франка.

142. Національний музей імені графа Андрея Шептицького — музей у Львові, створений заходами й коштом митрополита Андрея Шептицького, мецената української культури. Спочатку музей мав церковний характер, а з 1910 р. став публічною установою. Директором музею від самого його заснування незмінно був Іларіон Свєнціцький аж до своєї смерти.

143. Архів М. Павлика та його бібліотека справді були закуплені Національним музеєм і там збереглися. Іван Франко свій архів і бібліотеку заповів Науковому товариству імені Шевченка.

Примітки склали І. ДЕНИСЮК,
О. САДОВА

ЛИСТИ ОСИПА МАКОВЕЯ ДО ВАСИЛЯ ЩУРАТА

В особистих архівних фондах відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України [далі — ЛНБ НАН України], зберігаєтьcя архів відомого письменника і вченого, академіка АН України, колишнього директора академічної бібліотеки у Львові (з 1 серпня 1944 р. по квітень 1948 р.) Василя Щурата.

Серед матеріалів архіву знаходимо листи до нього від українських та зарубіжних письменників, учених, діячів культури, видавництв, наукових організацій і товариств.

Відомо, що Осип Маковей протягом багатьох років співпрацював у різних галицьких редакціях, таких, як газета „Діло“ (1891—1892), „Народна часопись“ (1892—1893), журналі „Зоря“ (1894—1895), був редактором газети „Буковина“ (1895—1897), членом редакційного комітету журналу „Літературно-науковий вісник“ (1898—1899) та інших.

Як письменник і журналіст О. Маковей листувався з І. Франком, Лесею Українкою, М. Коцюбинським, О. Кобилянською, М. Лисенком, К. Устияновичем та багатьма іншими діячами культури.

Такі творчі взаємини протягом багатьох років підтримував Осип Маковей і з Василем Щуратом. Свідченням тому є 28 листів (1894—1901) О. Маковея до В. Щурата, які зберігаються у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України.

Зауважимо, що частина листів та творчих рукописів О. Маковея зберігаються в Києві у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, Центральному державному історичному архіві України у Львові та Чернівецькому університеті.

Із змісту листів довідуємося про багаторічну творчу співпрацю обох письменників. О. Маковей ставився до свого молодшого колеґи, В. Щурата, з великою увагою, щиро заохочуючи його до творчости. Працюючи редактором „Буковини“, він часто запрошує В. Щурата надсилати для публікації свої твори. Зокрема, у листі від 4 серпня 1891 р. О. Маковей пише: „Поезиї Ваші дістав я — спасибі Вам — небавом надрукую свої думки про них і новелі Лукіяновича. Поезиї Ваші дуже мені сподобалися — хоч не знаю чому, а я би і Вам радив братися за прозу...“ (№ 4). А в іншому листі, від 3 березня 1896 р., відзначає: „...Щурат робить, працює з цілої сили, хоч сам який молоденький! І праця его добра, то всі признають“ (№ 10).

Осип Маковей також щиро радіє за В. Щурата, який успішно захистив докторську дисертацію, і каже, що бачить у ньому „для Русинів дуже потрібну і хосенну натуру“ (№ 13).

На прохання О. Маковея В. Щурат був одним із редакторів творів Юрія Федьковича, а також на час відпустки заступав О. Маковея у редакції „Буковини“ (№ 13, 14).

В інших листах йдеться переважно про видавничі справи. Дати написання листів, зазначені у квадратних дужках, встановлено за поштовим штемпелем. Хронологія пропонованих листів така:

№ 1. 13 лютого 1894 р.
№ 2. 24 квітня 1894 р. Львів.
№ 3. 7 квітня 1895 р.
№ 4. 4 серпня 1895 р. Чернівці.
№ 5. 6 вересня 1895 р.
№ 6. 16 вересня 1895 р.
№ 7. 10 січня 1896 р.
№ 8. 2 лютого 1896 р.
№ 9. 5 лютого 1896 р.
№ 10. 13 березня 1896 р. Чернівці.
№ 11. 23 квітня 1896 р.
№ 12. 24 травня 1896 р.
№ 13. 20 червня 1896 р. Чернівці.
№ 14. 29 червня 1896 р.
№ 15. 2 липня 1896 р.
№ 16. 29 вересня 1896 р.
№ 17. 4 жовтня 1896 р. Чернівці.
№ 18. 23 грудня 1896 р.
№ 19. 28 грудня 1896 р.
№ 20. 22 січня 1897 р. Чернівці.
№ 21. 10 лютого 1897 р.
№ 22. 22 лютого 1897 р.
№ 23. 5 березня 1897 р.
№ 24. 16 квітня 1897 р.
№ 25. 29 травня 1897 р.
№ 26. 16 липня 1897 р.
№ 27. 21 квітня 1898 р.
№ 28. 13 січня 1901 р.

Пропоновані листи — автографи, писані чорним чорнилом на поштівках і папері різного формату, листи № 13, 17, 20 писані на бланках редакції часопису „Буковина“ в Чернівцях. На всіх листах є штамп „Бібліотека В. Щурата“. Послідовність публікації хронологічна. При публікації текстів правопис не змінюємо, редакторські втручання — мінімальні.

Петро БАБ'ЯК

ДОДАТОК

№ 1

*[13/2 1894 р.]**

Пане-брате товаришу! Не назвав бим Вас уже ніколи так гарно, єсли би Ви до 5. числа „Зорі", посьвяченого Шевченкови, не прислали завчасу своєї статі про „Черця"[1].

Моє глубочайшеє
О. Маков[ей]

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 206, спр. 548, арк. 1 зв. Автограф.

№ 2

Львів 24 цьвітня 1894 [р.]

Шанібний Василю Саво Кононе Щуратенко!

Ганеба, та ще й яка!, що оце ви так довго не получаєте од мене листа. Кебети і снаги у мене Біг дасть до частого листовання; цеб то людина з мене непопудна до цього, щоб скорим одповіданням надбати собі нахилу людей до мене.

Не тямлю, що оце ви понисали про мої безхистні хвейлєтони...** Я собі, як оце жабеня ув очереті, задравши в гору рота, марю, як товсту комаху зловити; так щож — комахи не про мене; літають високо, і жаба мусить чкурнуть у болоття, щоб найти поживи. Мій тендітний „новик" казав було:

„Літаєш за хмари, падаєш у багно,
А жити у ньому не стоїть",—

але жабі у багні невимовно роскішно... Бажав би я у своїх хвейлєтонах підскакувати високо за комахами товстими та здоровенними, та звістно, снаги скакунської нема...

Ради Христа і Щурата (si „parva" licet componere dis) посилаю Вам „Пролісок"[2]. Звертаю Вашу увагу особливо на ліричні поезиї, в котрих мова про сестру і неволю Граба[3],— они мені подобалися. Але не подобались мені ті „проґрамові" вірші про Україну, громадську роботу і т. п.— се артикули до ґазет, а не поезиї — се реторика, а не „палке почування".

Напишіть рецензию для „Зорі", а подякую Вам щиро.

Ваші вірші я післав до „Зорі", і Лукич[4] певно дещо з них помістить, бо бачу, що не богато має добірних віршів, а поміщає такі лика, як сей вірш „Анела"[5] (се дівчина) про карти...

На з'їзд[6] приготовте відчит про фольклор — дуже придасть ся. З'їзд мусить випасти дуже скромно, бо Українців не буде, а з наших хто знає, чи богато приїде. У мене таке пересьвідчене, що треба приготовити кілька рефератів у Львові (не вдавати ся до нікого поза Львовом, бо тяжкий

* Тут і далі дати у квадратних дужках відповідають датам поштових штемпелів конвертів і листівок.

** Крапки в оригіналі.

№ 12

[24.V.1896 р.]

Прости, Василю, що так довго не писав до Тебе. Виїзджаючи на сьвята, справу позички я поручив Стоцкому (бо сам був як турок), тимчасом і в Ст[оцьк]ого гроша не було. Тай там відвело ся в надії, що Ти чей не загинеш. А Ти, бачу, жиєш моцний і здоров,— то вже мені лекше.— „Битва“[29] чудна річ. Такого опису пошукати. Я кажу, що Коб[илянська] перша писателька поміж теперішними Русинками. Небавом почну друкувати єї повість. Зроблю передрук. Як би Ти, не маючи иньшої роботи, що шкрабнув для мене, то звістно придалось би. Але в Тебе тепер ригороза — учи ся! робота не втече. Чіпнули Тебе і мене недотепні фейлєтоністи „Діла“, але в мене вже се не новина після напастий Яричевского. Треба привикнути і потішити ся пословицею, що лише в високі дерева громи бють, а не в корчі. Правда, як зарозуміло? Ну, ми виростемо з того. Кордубі моє нижайшоє високопочтеніє. А Ти помяни мя, єгда прийдеши в кофейню і в дом свой, такий високий, що мені аж жаль Твоїх ніг.

Щиро Тобі прихильний
О. Маковей

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 206, спр. 548, арк. 15 зв. Автограф.

№ 13

Чернівці, дня 20 червня 1896 [р.]

Василю!

„Над Прутом у лузі“ кричу нині „ґвавт“ так, щоби Ти аж над Дунаєм почув:

„Vivat п. Др. Василь Щурат,
З котрим я за пан-брат!“

І лише тому, що я з Тобою за пан-брат і що Ти такий „файний“ хлопець, кричу я так грімко (також при помочи газети), бо інакше — признавши ся — я не у всякого „доктора“ єго „вченість“ пошаную; суть бо доктори — non docti, як і люди — нелюдяні. А Тебе не взяв кат, люди вже знають і знати — муть, бо я певний, що не спічнеш на лаврах, так як богато иньших докторів, що тільки в них сьвічки і воску, що вина їх грімкий титул сьвітить ся, як золочена вивіска на склепі з тандитою. Суть люди молоді, по котрих не лиш богато можна сподівати ся, але на котрих на певно можна і числити, що не замовкнуть, бо вже їм Бог дав таку непосидючу і „крикливу“ натуру. А таку, для Русинів дуже потрібну і хосенну натуру я бачу в Тебе, Василю, і тому позволь мені низше підписаному „літописцеви“ рускому сказати Тобі ще раз: — Дай Тобі, Боже, Василю, моцного здоровля, щоб Ти per aspera діпнявся скоро ad astra!

Осип Маковей. *1898 р.*

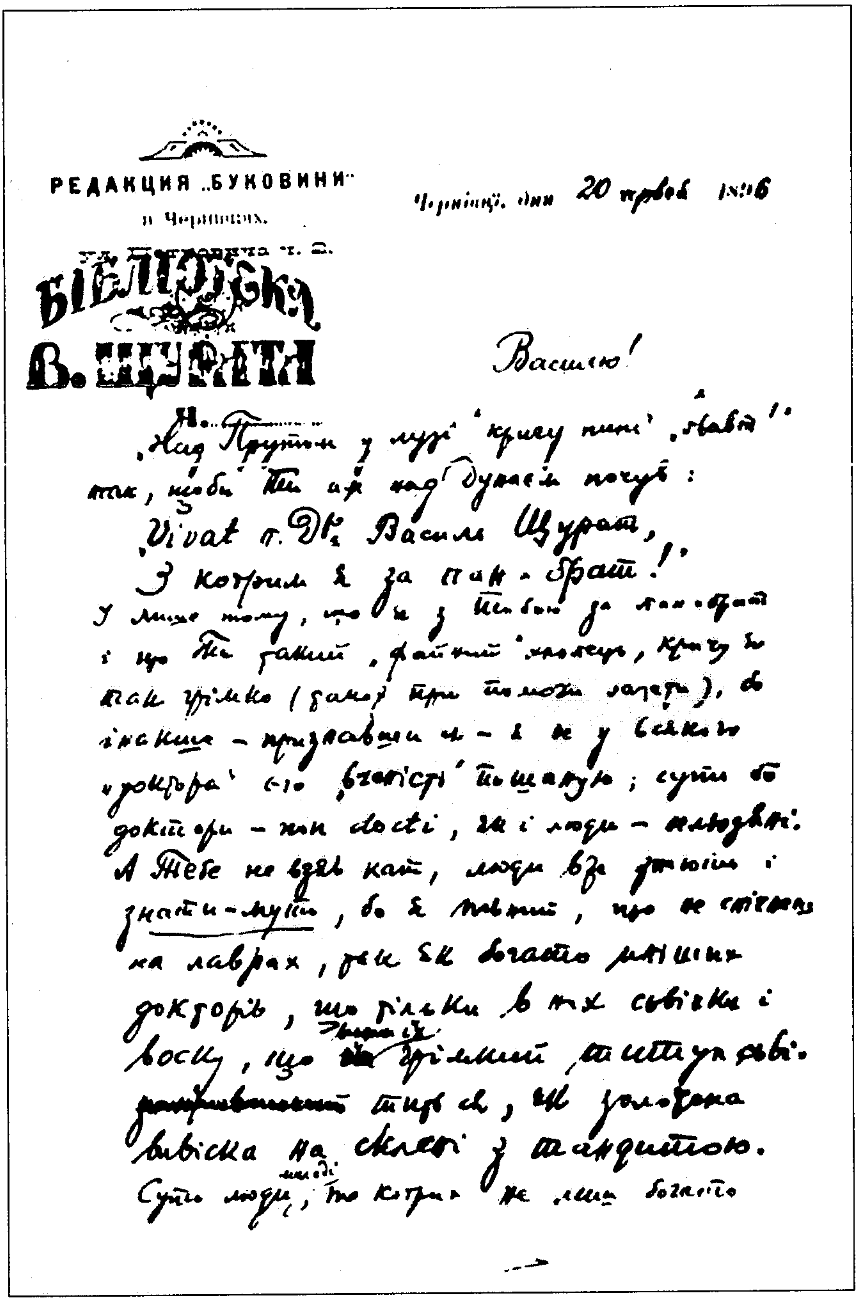

Перша сторінка листа Осипа Маковея до Василя Щурата. *1896 р.*

Вже ж в тім випадку цілею не суть лише небесні поетичні astra, але й ті зьвіздки-розетки (чи як там они виглядають), що їх професори університетскі носять на золотих ковнірах. Они вправді менше поетичні, але в сяєві їх можна хоч сяк-так жити і робити.

Що ж Ти тепер думаєш робити? Я не можу вгадати сего і дораджу щось на-осліп. Не знаю, як впрочім і зложать ся обставини з професорами від рускої літератури на університетах. О скілько я міркую, то шиї я би не дав за се, що др. Колесса[30] стане професором; боюсь, що др. Студиньский таки влізе єму в дорогу. Але то ще й кілька літ може потягнути ся, заким остаточно рішить ся справа. Тимчасом др. Стоцкий певно стане тепер послом до ради державної і буде потребувати доцента. Хто ним буде, не знати. Але так добре може стати ним Студиньский, як і Ти, коли поскориш (Коцовский[31] ледви чи схоче). Удержанє поки-що найшов би Ти в гімназиї (може навіть і сего року, бо думаю, що сил учительских буде за мало, так богато студентів зголосить ся), а як ні, то при редакциях моїй і чужій заробив би дещо; над тим ще час думати, коли приїдеш до мене. На всякий спосіб думаю, що не знидів би тут духово поміж нами; тут робучих сил мало; поважанє у загалу і хліб роздобути легко.

Дуже цікавий я знати, що писав Монат в Politik[32] — про нас; та не можу нігде Politik роздобути. Але не думаю, щоби специяльно я заслужив собі на якісь похвали, бо в мене творів страшно мало тай то не однакові. Деколи здає ся мені, що я не серіозний, одушевлений, постійний писатель, тільки ділєтант — і мене прикро вражає навіть похвала тому, що я не можу відтак „поставити ся", не стає часу і сили.

Коли приїдеш до мене? Дай знати! Наконець прийми від мене, Василю, маленьку раду, але щиру. Оголомшений поводженєм і титулом, не давай відчувати своєї висшости другим занадто певним виступом і милосер[д]ною „снисходительностию". Тим собі людий наразиш і стануть Тебе маловажити. Раджу се для того (не прогнівай ся, Василю), що я не хотів би чути про Тебе таке, як доводило ся мені чувати про Колессу, котрий має поводити ся дуже „зарозуміло", через що з него сьміють ся. Не знаю, кілько на тім правди,— але насьмішки я сам чув. Поміж певностию себе а зарозумілостию — велика ріжниця; найди єї і тепер, коли маєш право жадати, аби люди числили ся з Тобою, числи ся Ти і з ними! Се річ зовсім не маловажна, і тому я говорю про неї. Ти, такий молодий, чей не прогніваєш ся за се на мене, свого старшого товариша, тим більше, що я раджу щиро, як брат, признаю собі більший досьвід, конкурентом Твоїм не є, а рад бим, аби наші люди не мали ніяких не милих прикмет, котрими роблять ся „не можливими".

Цілую Тебе сердечно
О. Маковей.

Sehr wichtig! Подумай над тим, чи Ти не міг би приняти ся редакциї творів Федьковича для видавництва „Буковини".

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 206, спр. 548, арк. 16—17 зв. Автограф.

№ 14

[29.VI.1896 р.]

Василю!

Пишу коротко, бо часу не стає; впрочім, як приїдеш, то поговоримо довше. Не вважай злим знаком, коли люди Тобою інтересують ся. Гірше бути todtgeschwiegen. І Твоя гадка вдоволити ся „чим небудь" також не зла, особливо, коли то „щонебудь" не доконче є „чимнебудь" — все жити можна. В тім, що люди ставлять Тобі сякі або так гороскопи, я не добачую інтриґи. Не розумію Тебе в тім. Чому властиво інтриги? Чи й у мене єї добачуєш? Але то байка! — Тепер скажи мені, чи Ти певно приїдеш в серпни (около 10-го) мене заступити. На той час я маю вже готову переложену повість; буде Тобі лекше. Кромі Кревчука[33] буде ще помагати в потребі Клим і Лопатиньский[34]; і Стоцкий щось пришле, і я може також.— Фейлєтон про мене в Politik дуже мені підхлібив, хоч я не у всім згоджу ся з Монатом. Потребу більшого очитаня я сам відчуваю, а ще більше відчуваю, що потону в бібулі газетярскій. Так мало остає ся часу на свобідну роботу, що я аж тупію з дня на день. Стоцкий обіцює мені від нового року поміч більшу.— Тебе схарактеризував Монат вірно, хоч мені видить ся, що Твоя сила не в ориґінальних поезиях. Ті остатні з Зорі гарні, ті любовні в Lux i[n] t[enebris][35] навіть дуже гарні, але иньші декотрі не промовляють мені до смаку. Поговоримо о тім тут ширше. Дай знати, коли думаєш приїхати? Чую, що Кониський і Барвінский збирають ся ту небавом приїхати.

О. М[аков]ей

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 206, спр. 548, арк. 18 зв. Автограф.

№ 15

[2.VII.1896 р.]

Василю!

Час буде приїхати на 10 або 11-ого серпня. Я виїзджаю 13-ого серпня. Якбись міг мені написати, чи маєш які власні фейлєтони на думці, було би добре. Инакше я лишу. Не журись; материялу є досить до фейлєтонів. Декотрі статі пришле Стоцкий, дописи приходять — решту можеш заповнити байдужими річами про „сьвітові" справи, аби місяць минув, а Ти не форсував ся.

Кланяю ся
О. М[аков]ей

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 206, спр. 548, арк. 19 зв. Автограф.

№ 16

[29.IX.1896 р.]

Д[орогий] В[асилю]!

Де Ви тоді щезли в Стрийскім парку, коли я вступив під нульку? Я шукав за Вам з пів години і не міг найти. А то виглядало так, мов би

я втік! — Що Ти думаєш робити з Федьковичем? Добре би було, як би Ти се зробив, бо в той спосіб відробивбись ту сотку, котру як не Ти то я мушу віддати, а в нас обох „ізобилія на гроші“ нема. Питаю ся о Федьковича тому, що Ти оставив у мене давні виданя єго поезий і мені видалось, що Ти не маєш охоти до того. Чи так оно чи не так? Скажи рішучо, щоб я знав, що зарядити, бо инакше найду ся в „в затруднительном положеніи“ — Що чувати більше коло Тебе? Дай знати.

Твому Осипови М[аковею]

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 206, спр. 548, арк. 20 зв. Автограф.

№ 17

Чернівці, дня 4 жовтня 1896 [р.]

Дорогий Василю!

Справу виданя творів Федьковича Ти, мабуть, зле порозумів, або, може справді проф. Стоцкий дав неясну відповідь. Тому я говорив з ним, як він поправді думає. Отже він казав мені Тобі написати, аби Ти доконче взяв се в свої руки і робив так, як се Тобі найліпше здає ся. Він не обстає за тим, аби виданє було не повне — і овшім бажає також наукового і солідного. Так Ти, Василю, возьми ся за се, і приготови скоро з 8 аркушів до друку. Не буде се так трудно, коли схочеш на початок дати поезиї або повісти. Лише треба упорядкувати материял і прислати.

Одно Тобі скажу, що коли Ти за се не возьмеш ся, то ледви чи найде ся хто другий. А критичним виданєм Федьковича та ще доброю біографією Ти поставив би собі monumentum a ere perennius. Порядь ся ще о тім з Франком і не гай ся. Зробиш тим ще й мені вигоду — бо встою ся в слові супротив передплатників, а й Ти позбудеш ся невеликим коштом сотки довгу. Стоцкий перебрав від Михальского[36] і тих 12 зр. на себе, але мені на рахунок тої сотки обтягнув уже 50 зр.

Прогнівали ся Ви десь у кофейни на мене за „Рутеньских радикалів“[37]. Я не хотів допустити сего ужастичного тону, але я не автор сих статей. Розумієш? Та ще й то правда, що Франко зі своєю методою підношеня на вилах та з словарем також не дуже добираних слів може противника також озлобити люто. Він же в реалістах чи карієрістах також міг інакше писати. Сам уже титул тенденцийний, бо заповідає, що буде доказувати карієрство, а тим часом ані словом о тім не сказав в самій статі. Не розумію сих людий, що якось так чудно говорять.

Посилаю Тобі „Царівну“[38] в камізельці, она ще певно ніколи в камізельку не вбирала ся... Напиши що за „Царівну“.

Що Ти записав ся на права, се мене трохи зчудувало. Оно вкінци річ добра, та невже Ти не захочеш ще перед правами осісти де? Чи то бажаня сеї властительки млинів? А в тім Ти ще молодий, то можеш собі і другий докторат зробити. Шкода тільки, що хісна з того поки-що мало.

Відпиши мені, чи берешся до Федьковича і коли пришлеш рукописи.

Поздоровляю Тебе щиро

О. Мак[овей]

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 206, спр. 548, арк. 21—22 зв. Автограф.

№ 18

[23.XII.1896 р.]

Завтра вишлю Тобі, Василю, коректу з Федьковича. Спізнило ся через те, що письма забракло, бо рівночасно друкував ся і Календар, а ми письма мали не богато. Тепер уже пришлю з Відня, Календар готовий, отже Федькович піде гладко. Сподіваємо ся до двох неділь скінчити I випуск (яких 8 аркушів) — лише, звістно, іде о скрипт. Доси прислав Ти 26 карток.— Чи не помилив ся Ти в тім: картка 14 (-Вечір на Підгірю[39]), мабуть, не докінчена в Твоїм скрипті. Останні слова суть: „Він тихо, бачу, не відповідає; в рушницю дивить тай собі думає", а відтак зараз на картці 15-тій іде вірш: Пречиста Діво, радуй ся!*[40] Сконтролюй, чи нема помилки. Жду на скрипт!

Твій О. М[аков]ей

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 206, спр. 548, арк. 23 зв. Автограф

№ 19

[28/12 1896 р.]

Дорогий Василю!

Перечитавши сей друкований лист, Ти може не згодиш ся з уступом про тов[ариство] Шевченка в нім (я о то й не хочу сперечати ся нині), але я певний, що в прочім з цілим листом згодиш ся і відповідно до того будеш боронити наших інтересів в Ділі, як уже кілька разів ти се й робив. І коли висилаю Тобі сей лист, то і маю то на думці, щоб Ти від. п. Белея[41] виборов собі доконче фейлєтон, а у фейлєтоні місце на оборону письменства.

Шкода, що Ти не здужаєш; не лиш для Тебе шкода, а й нам з Федьковичем невигода. Я би Тобі радив — коли вже не у власнім інтересі, то хоч в інтересі літератури, дбати про Василя Щурата здоровлє пильно, бо він фізично зовсім до Ґоліята не подібний — ну, а плоть немощна нераз бодрому духови стає на заваді. А я ще й то бачу, що хто як хто, а чоловік, працюючий умом, мусить ще правильніше жити, як хто иньший. Мені здає ся, що годі інакше працювати добре, хиба коштом здоровля і нервів.

Коли можеш, присилай Федьковича дальше. А як Тобі трудно самому переписувати, то найми собі кого — ми порахуємо ся — хоч я знаю, що з таким „наймитом"-писарем невигода.

Будь здоров!
Твій О. Маковей

P. S. Маю листи, з котрих виходить, що сей мій друкований[42] лист богато людий переконав. Не знаю, що Ти скажеш.

---

* Назва вірша написана олівцем.

Яка докладна адреса Буґля?[43] Я післав єму лист на адресу Довге[44] ще давно, а відповіди не дістав. Мабуть, не дійшов лист.

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 206, спр. 548, арк. 24—25. Автограф.

№ 20

Чернівці, дня 22 січня 1897 [р.]

Дорогий Василю!

Для оцінки вартости людий є на мою думку тілько одна певна міра: їх праця, то що остає ся між людьми, хоч би самі автори сказали людям adicu і сховали ся в могилу. Коли б ми схотіли людий праці судити після їх приватного житя, то ми дошукались би трохи не в кождого зовсім не милих річий: у Ґетого найдемо погану слабість в молодости, у Шевченка піяньство, у Федьковича піяньство і педарастию, у иньших: як Бальзака, клопоти з довгами, несолідність — і всяку всячину повіднаходимо у славних з праці людий. Всі ті нещастя тих людий не мають у мене майже ніякого значіня при оцінюваню їх вартости і діяльности — они лиш доказують, що всі ми, великі і малі люди, homines sumus. І мене нічого так не разить, як погоня деяких біографів за скандалічними подіями з житя людий праці і заслуги, як вичислювань випитих чарок Шевченка або амури Мюсета[45] і Жорж Санд. Друкуючи приватні листи таких людий, я би ніколи не допустив до публичної відомости таких скандалів, котрі абсолютно не вчать нічого, хиба нівечать вражінє з творів тих людий — а що більше уймають їм заслуги, а не повинні уймити.

Є то варварство, видумане найновішими критиками, що чим славнійший котрий чоловік, то з тим більшим завзятям кидають ся як круки на єго приватне житє і спосіб поступованя, коли тим часом звичайні люди н-пр. в суді находять оборону — і в тайних розправах розбирають ся їх так звані скандали.

Si parra licet componere magnis, таке трафляє ся і кождому з нас. Може ту нас потішити афоризм німецкий, що каміням і патиками кидають лише на овочеві дерева (хоч би на каштани, коли не на яблоні) — але то потіха мала. Ту так Ти, як я і кождий, що працює для загалу, мусить виробити на собі шкіру ріноцероса і на гоцки брати сьвіт, а не щоби сьвіт брав єго на гоцки, як письменник кладе більшу вагу на суд одного знавця-літерата, ніж на суд сотні баранів з провінциї, так він яко чоловік мусить класти більшу вагу на суд також знавця, товариша, приятеля або взагалі розумного чоловіка, як на суд незнайомих або засліплених.

Ти маєш ворогів, але маєш так само, як я і иньші. Ти маєш свої блуди, але маєш так само, як я і иньші. Без того годі — і дивувати ся тому також годі. Ти зрадив собі людий тим, що друкував в Бесіді свою річ[46] — ну, сталося. Таке зробив і Будзиновский — а проте він щирий народовець, свій чоловік. Всі иньші закиди що до поміщуваня літер[атурних] творів в ріжних народовецких часописах основані на тім фальшивім понятю, що літерат мусить бути і партийний чоловік. Виробило ся се

понятє на підставі фактів, що так у нас доси бувало. Франко був і є політик — і літерат, і містить тільки у своїх газетах навіть літерат[урні] твори. Русинам здає ся, що так і повинно бути.

Ти жадаєш від мене, щоб я сю справу людям вияснив. Не потрібно й жадати, я се зроблю цілком певно і маю в списі тематів до „Буковини". Се зовсім справедливе жаданє і ту нема що довго сперечати ся. На кождий випадок гурток письменників уже маємо — отже для него потрібно виборювати в опінії публичній права.

В моїм друкованім листі[47] є уступ, де запрошую людий до роботи, але й застерігаю ся, щоб не уважали се за штучку в користь „Буковини". Можливі здогади я передвидів і тому відразу застеріг ся. Хочеш — добре, не хочеш — друге добре; я не силую; роби се деінде!

Притім я добре тямив, що сим листом я преці не зворохоблю в користь свою ні Франка, ні Чайковського, ні Тебе, ні иньших. Схоче хто з тих, що вже має лучшу чи гіршу фірму, підперти мене — то добре; справа преці має загальне значіня, а не особисте моє,— а не схоче — то звістно, я не маю способу притягнути. А хто до того розпоряджає ще й иньшими часописями, то радше нехай уже там боре ся за нашу річ. Тому я писав Тобі, аби Ти в Ділі то робив, і не маю найменшої відваги просити Тебе о якусь більшу поміч для „Буковини". Добре, коли там зможеш зробити, що треба.

Ти вразив ся уступами в справозданю Правди і Буковини про себе. Поминаю Правду, а за Бук[овину] скажу, що справозданє не я писав, бо на зборах не був — а до того коли не знав, як річ мала ся, то очевидно мусів вірити на слово і тільки чудувати ся видуманому закидови против Тебе. Я не розумів того. Шкода, що Ти не прислав спростованя; я був би дуже радо помістив. То зла метода — мовчати в такім випадку.

Я збираю ся приїхати на збори тов[ариства] ім. Шевченка — тоді відвиджу Тебе і поговоримо собі більше.

Твій О. Маков[ей]

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 206, спр. 548, арк. 27*—28 зв. Автограф.

№ 21

[10/2 1897 р.]

Д[орогий] В[асилю]

До Львова я не їхав, бо не дістав вільної карти, та й потреби не було. Дорога коштує богато. Може, зберу ся на концерт Шевченка.— Не знаю, чому Франко мав би з причини мого листу писати про мене неприхильно. Справа чей симпатична, а претенсиї до него і до иньших я згори не мав, аби мені [не] писав до Буковини. Се він чей зрозумів. Але от що цікаве і які наші „письменники" — доси на яких 80—100 листів я дістав лише 3 чи 4 відповіди. Глухий нарід тай годі. Франкови я ніколи

* На арк. 26 є текст друкованого відкритого листа О. Маковея за грудень 1896 р. Див. приміт. 42.

не догоджу. Взяв єго К[оцовський В.] на гоцки в Буковині, збештав мене Фр[анко] в Житю і Слові[48]; взяв я Фр[анка] в оборону перед кацапами — Фр[анко] каже, що аж се єго дорізало. І так зле і так не добре. Варто би счислити, кілько разів відізвав ся Фр[анко] прихильно про молодших своїх товаришів; бо мені здає ся, що він специяліст до бештаня, так що єго мусять мітиґувати найбільші прихильники, як Будзиновский (в Народі)[49], Кримский (в Зорі[50] про Галіпа) ін.— Переклад Чуми в Ель Аріш дуже гарний, але передрукувати єго не можу, бо був в Ділі — най не має до мене претенсий за материял. Ти взагалі у нас перший перекладчик — то всі признають, але драму шкрабай також — не святі горшки ліплять.— Посилаю 2 аркуші Федь[ковича] (друкує ся і на ліпшім папері).— Придав би ся дальший скрипт. Випуск більше не буде мати, як 7 аркушів; більше gratis не дамо. Дай Боже!

P. S. Політика доводить мене тепер до розпуки.

О. Маковей

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 206, спр. 548, арк. 29 зв. Автограф.

№ 22

[22.II.1897 р.]

Д[орогий] В[асилю]

Мушу Тобі пояснити, чому не фіґуруєш, яко редактор на Федько[вичу]. Пригадай собі, що спершу ти прислав частинку скрипту і відтак замовк щось на 1 1/2 місяця. Я писав, а Ти не відзивав ся. Що Ти був хорий, я аж пізнійше дізнав ся. Все виглядало так, що Ти наплював на все. Дав я складати початок, зложив ся 1 аркуш — а ту ніякої певности не було (тому що мовчанку Твою я ніяк не міг собі інакше витолкувати), що Ти дальше будеш діло вести.— Так годі мені було й ставити Тебе за редактора. В тім не підозрівай ніякої злоби — тепер я похибку поправлю, сам порадь, як би то зробити найліпше. На зверхній окладинці вже поставлю Тебе. Не дивуй ся і вмій виправдати мене чи Стоцкого. Тобі ж преці лишає ся й так розправа про Ф[едьковича], в котрій скажеш, що Ти редаґував так і так.— Жду на скрипт — посилаю 5 аркуш — не марикуй, Василю, бо — з горя при всіх иньших клопотах запю ся.

Про Куліша Ти добре сказав — правду![51]

Твій О. М[аковей]

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 206, спр. 548, арк. 30 зв. Автограф.

№ 23

[5.III.[18]97 р.]

Дорогий Василю!

„Конець“ я не вставив, бо нема. Пришли з ласки своєї. Ти єго випустив. Закінчити випуск на поезиях з 1862 року добре, годжу ся. Фірму Твою дам; я справді писав по поводу замітки в „Зорі“. Я то направлю.

Нарікаєш на клопоти тай взагалі „нута“ в Твоїх письмах [м]ольова. Кинь, Василю, лихом об землю! Я маю дуже часто Galgenhumor, та якось перемагаю себе. Та дорога, на котру ми оба вступили, дуже прикра — ну, та ще можна єї кинути і о декрет та жінку постарати ся.

Дай Боже!
М[аковей]

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 206, спр. 548, арк. 31 зв. Автограф.

№ 24

[16.IV.1897 р.]

Д[орогий] В[асилю]!

В Великодну пятницю о год. 2 по обіді буду в кавярни Шнайдра у Львові (бо їду до Яворова на сьвята) — то там собі побалакаємо de omnibus rebus et quibusdam aliis.

Твій О. Мак[овей]

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 206, спр. 548, арк. 32 зв. Автограф.

№ 25

[29.V.1897 р.]

Дорогий Василю!

Присилай скрипт дальше! Випусками Федьковича не хочемо продавати, бо здекомплєктує ся, лише томами. О тім поговорю ліпше у Львові, коли приїду. З новим роком думаю видавати літературну газету; вже обдумав ріжні річи. Паньковский[52] мені казав, що Тов[ариство] Шевченка готово застановити „Зорю“[53], як би я став видавати. Плян Тобі розповім, повинен би вдати ся. Тілько потребую по містах [кольпортетів] і по гімназиях. Ґазета була би для публіки, не для самих літератів; значить справний материял без українщини (мови), орган наших літератів гал[ицьких] і бук[овинських].— Даруй, що так довго не відповідав. „Залісє“[54] Тобі привезу. Чорт знає, що вийшло. 420 сторін! Аби лиш не занадто збештати ся та продати хоч зі 100 примірників!

Здоров був. Мак[овей]

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 206, спр. 548, арк. 33 зв. Автограф.

№ 26

[16.VII.1897 р.]

Василю!

Я вже дома. Нині приїхав, утомлений дуже. У Львові бувши, тому що без моєї вини ніяк не міг прийти до кавярні, я ще раз прийшов

пізнійше до Тебе в хату, але не застав Тебе. Богато дечого по дорозі я розповідав. Та о тім хиба пізнійше, бо нині не годен писати.

Пришли, Васильчику, скрипт на другий тиждень і не бануй
на Твого О. Маковея

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 206, спр. 548, арк. 34 зв. Автограф.

№ 27

[21.IV.1898 р.]

Василю!

Від 17/6 до 14/7 я служу в Чернівцях при війську (адресуй: ул. Паньска 45) — Цілий день я занятий і втомлений, ніколи мені писати, що коїть ся у Львові. Нехай пізнійше! Чи я гадаю бахорів учити — сам не знаю; бачу тілько у себе „ostatnie podrygi" бурлацкого житя — мабуть, й кудись себе запроторю на сталу посаду з „декретом". Про Бордуляка[55] статя вже готова. Коли хочеш дещо з єго оповідань видати разом, дам Тобі раду, портрет і кілька слів на вступ. Статя буде друкована в книзі за серпень (VIII). Мені Борд[уляк] дуже сподобав ся — він поет! — Стоцкий дуже плаче за скриптом Федьковича.

Vivat! О. Маковей

Федьковича справді треба би скінчити, хоч I том.

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 206, спр. 548, арк. 35 зв. Автограф.

№ 28

[13.I.1901 р.]

Василеви Щуратови
на поклін,
щоб згадував тяжке горе,
як ми були редактори —
я і він.
Поздоровляю з іменинами

О. Маковей

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 206, спр. 548, арк. 36 зв. Автограф.

ПРИМІТКИ

1. Йдеться про статтю В. Щурата „Замітки до поеми Т. Шевченка „Чернець", яка призначалася для публікації у 5-му номері журналу „Зоря" за 1894 р. Але згадана стаття була опублікована в газеті „Діло" за 1894 р. у номерах 143—147, 149. Рецензії на статтю

В. Щурата написали Ї. Франко в журналі „Житє і слово", 1894, т. 2, кн. 6, с. 482; В. Лукич у журналі „Зоря", 1895, № 5, с. 100; І. Копач в Записках НТШ, 1895, т. 6, кн. 2, с. 40—42.

2. Йдеться про збірку творів П. Грабовського „Пролісок", видану у Львові 1894 р. О. Маковей надіслав її В. Щуратові з проханням написати рецензію, що мала бути опублікована в журналі „Зоря". Рецензію на збірку написав Данило Ткаченко, її опубліковано у 22-му номері „Зорі" за 1894 р.

3. Граб — псевдонім Павла Грабовського (1864—1902).

4. Лукич — псевдонім Володимира Левицького (1856—1938), українського культурно-громадського діяча, одного з видавців і редакторів збірників „Дністрянка" (1876), „Антологія руська" (1881), „Ватра" (1887) та інших. У 1890—1896 рр.— редактор журналу „Зоря".

5. Анелло — псевдонім Олени Пчілки (1849—1930), яким вона підписала вірш „Нагорода", опублікований у 21-му номері журналу „Зоря" за 1893 р. На думку О. Маковея, цей вірш не високої художньої якости не був вартий друку.

6. У 1894 р. у Львові проходила Загальна крайова виставка, приурочена до 100-річчя приєднання Галичини до Австрії. З цієї нагоди відбувся з'їзд польських літераторів. У середовищі деяких українських письменників виникла ідея провести з'їзд українських письменників паралельно із з'їздом польських літераторів. Але ця ідея не знайшла широкої підтримки, і з'їзд не відбувся.

7. „Неділя" — ілюстрований щотижневий додаток до газети „Буковина". Виходила 1895 р. у Чернівцях.

8. Осип Маковей мав на увазі вірш П. Куліша „До рідного народу", що починається словами: „Народе без путя, без чести і поваги", із збірки „Хуторна поезія", виданої у Львові накладом автора 1882 р.

9. Галіп Теодот (1879—1943) — український письменник і громадсько-культурний діяч, один із організаторів радикальної партії на Буковині. Автор повісти з життя буковинської інтеліґенції „Перші зорі" — (1895), збірки віршів „Думи та пісні" (1901) та інших. Творчо підтримував редаґовану О. Маковеєм газету „Буковина".

10. Костецький Платон (1832—1908) — український і польський письменник та журналіст. У 1854—1855 рр. редаґував газету „Зоря галицька". Автор збірки „Поезії Платона Костецького" (1857), повісти „Перекинчик бусурманський" (1857), статей на суспільно-політичні та літературні теми.

11. Поезію М. Лермонтова „Новик" у перекладі В. Щурата Осип Маковей опублікував у тижневику „Неділя": 1895 р., № 19, с. 145—149; № 20, с. 153—154; № 22, с. 171—173.

12. Будзиновський В'ячеслав (1868—1935) — український письменник, історик і публіцист. Був редактором журналів „Радикал" (1895), „Громадський голос" (1896—1897), газети „Праця" (Чернівці, 1897), в якій уперше надруковано новели В. Стефаника. У 1897 р. разом з Д. Лукіяновичем видавав „Українську бібліотеку", згодом фінансував і входив у редакційну колеґію двотижневика „Світ" (1906—1907). Автор оповідань на соціально-побутові теми, історичних та пригодницьких повістей.

13. Осип Маковей, очевидно, має на увазі новелу В. Щурата „Питомець", що була опублікована в газеті „Буковина" за 1895 р. у № 87—93.

14. Вергун — особа не встановлена. Хтось із діячів табору москвофілів.

15. Калужняцький Омелян (1845—1914) — український філолог-славіст, палеограф, фольклорист, член-кореспондент Румунської академії з 1890 р. і Петербурзької Академії наук з 1891 р. У 1875—1914 рр.— професор Чернівецького університету. Автор праць: „Огляд слов'янoруських пам'яток мови і письменства, що зберігаються в бібліотеках і архівах львівських" (1877), „Молдовські і мунтянські документи з архівів міста Львова" (1878), „Ігумена Нафанаїла книга про віру" (1886), „Пам'ятки старослов'янської мови. т. І Путнянське Євангеліє" (1888) та інших. Праці О. Калужняцького схвально оцінювали М. Драгоманов та І. Франко.

16. Йдеться про статтю В. Щурата „Др. Іван Франко", надруковану в журналі „Зоря" за 1896 р., № 1, с. 16—17, № 2, с. 36—37. Автор статті високо оцінює твори І. Франка, які на той час вийшли з друку, і зауважує, що „Франко щасливий — він посідає одно і друге, талант і відвагу. Нехай же вони єго на будуче не опускають!.."

17. „Молодість — не радість“ — невстановлений твір В. Щурата, що призначався для газети „Буковина“.

18. Кордуба Мирон (1876—1947) — український історик, письменник, публіцист і бібліограф, дійсний член НТШ, викладач Українського таємного університету у Львові (1921—1923). Працював викладачем 2-ї Чернівецької гімназії, з 1929 по 1939 рр.— професор Варшавського, а з 1944 по 1947 р.— Львівського університетів. Автор праць: „Молдавсько-польська границя на Покутті по смерті Стефана Великого“ (1906), „Венецьке посольство до Хмельницького“ (1907), „Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами і Долішнім Сяном“ (1925), „Історія Холмщини і Підляшшя“ (1941) та інших. Оповідання М. Кордуби „Сьвятий Вечер“, опубліковане у 1897 р., позитивно оцінили І. Франко та О. Маковей.

19. Йдеться, мабуть, про українське студентське товариство „Січ“ (1868—1908), засноване у Відні. Засновниками товариства були А. Вахнянин, Ю. Целевич; у наступні роки його очолювали М. Подолинський, І. Пулюй, І. Горбачевський, Я. Окуневський, М. Кордуба, В. Старосельський, З. Кузеля. Товариство „Січ“ відіграло видатну роль в історії українського національного відродження.

20. Працю Ю. Бачинського „Україна irredenta“ видано 1895 р. у Львові. Рецензію на неї написав і опублікував в газеті „Буковина“ за 1896 р. Микола Ганкевич.

21. Ганкевич Микола (1869—1939) — український громадсько-політичний діяч, один із засновників української соціал-демократичної партії Галичини, редактор соціал-демократичного часопису „Воля“. У 1914—1917 рр.— член Головної Української Ради у Львові. Автор ряду суспільно-політичних брошур.

22. Глібовицький Омелян — греко-католицький священик у селах Більче — Доброкут, Цигани та інших. Родич Богдана Лепкого. Був у дружніх зв'язках з Іваном Франком, який літом 1895 р. з дружиною гостив у його домі.

23. Цигани — тепер село Борщівського району Тернопільської области.

24. Шуберт-Сольферс — німецький історик і соціолог.

25. Смаль-Стоцький Степан (1859—1939) — український мовознавець і педагог, громадсько-політичний діяч, професор української мови і літератури Чернівецького університету (1885—1918) та Українського вільного університету у Празі (з 1921 р.), Слов'янського інституту у Празі (1928), дійсний член НТШ (з 1899 р.), академік ВУАН (1918). Основні праці присвячені українському мовознавству: „Українська мова: її початки, розвиток та характеристичні її прикмети“ (1933), „Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне спорідненя“ (1925, 1927), „Питання про східнословянську прамову“ (1937) та інші. Автор шкільних підручників з української граматики.

26. Оповідання О. Маковея „Клопоти Савчихи“ вперше опубліковано 1896 р. у газеті „Буковина“ в № 17—22, 24—26.

27. Йдеться про працю В. Щурата „Слово Данила Заточника, пам'ятку староруської літератури з кінця середніх віків“, що видана окремою книгою 1896 р. у Львові в друкарні й накладом НТШ.

28. Герцель — особа не встановлена.

29. „Битва“ — повість О. Кобилянської, вперше опублікована 1896 р. в газеті „Буковина“, № 77—80.

30. Йдеться про Олександра Колессу (1867—1945) — українського фольклориста, літературознавця, мовознавця і поета.

31. Коцовський Володимир (1860—1921) — український письменник і педагог, директор української гімназії в Сокалі, дійсний член НТШ, співробітник редакції журналу „Зоря“; газети „Діло“.

32. Празька газета „Politik“ за 18 червня 1896 р. вмістила у фейлетоні другу частину статті Генриха Моната під заголовком „Ruthenische Dichtung in Galizen“. Автор статті, характеризуючи літературну діяльність О. Маковея і В. Щурата, відгукується про них з великими похвалами і віщує їм блискуче майбутнє.

33. Кревчук — працівник редакції газети „Буковина“.

34. Клим, Лопатинський — мабуть, працівники газети „Буковина“.

35. „Lux in Tenebris" („Світло в темряві") — збірка поезій В. Щурата, видана 1895 р. в друкарні Ставропігійського інституту у Львові в серії „Універсальна бібліотека", вип. 3, ч. 7—8.

36. Михальський Володимир (1858—1919) — український громадський діяч і юрист на Буковині.

37. „Рутенські радикали" — стаття В. Коцовського „Наші рутенські радикали", опублікована в газеті „Буковина" за 1896 р., № 202—206. Стаття В. Коцовського була відгуком на статтю І. Франка „Реалісти чи кар'єристи", опублікованої в журналі „Житє і слово", 1896, т. 5, кн. 2, с. 73—92.

38. „Царівна" — повість О. Кобилянської, вперше опублікована 1896 р. в газеті „Буковина", того ж року повість була видана окремою книжкою — власне її О. Маковей і надіслав на рецензію В. Щуратові.

39. „Вечір на Підгірю" — вірш Ю. Федьковича. Упорядковуючи твори письменника, В. Щурат включив його до першого тому, який вийшов 1896 р. в редакції „Буковини".

40. „Пречиста Діво, радуйся" — вірш Ю. Федьковича, що увійшов також до першого тому його творів.

41. Белей Іван (1856—1921) — український журналіст, перекладач і критик. Належав до демократичної частини студентського товариства „Академічний кружок", редактор журналів „Друг" (1876—1877), „Світ" (1881—1882). Разом з І. Франком та М. Павликом видавав „Дрібну бібліотеку" (1878—1879). У 1884—1902 рр.— редактор газети „Діло" й літературного додатку „Бібліотека найзнаменитших повістей".

42. У грудні 1896 р. Осип Маковей звернувся з відкритим листом до буковинських і галицьких письменників та всіх шанувальників літератури, у якому йшлося про плани зробити газету „Буковина" органом письменників. Такого ж листа О. Маковей надіслав і Володимирові Буґелю — польському літературознавцеві та фольклористу.

43. Буґель Володимир — польський літературознавець і фольклорист, представник антропологічної школи, виступав також із статтями про українську літературу. У варшавському журналі „Ateneum" за серпень 1896 р. опублікував велику схвальну статтю про збірку поезій О. Маковея, видану 1894 р. в „Дрібній бібліотеці", накладом К. Паньківського.

44. Довге — однойменні села Тисменицького району Івано-Франківської області та Дрогобицького району Львівської області.

45. Мюссе Альфред (1810—1857) — французький письменник-романтик. Член Французької академії з 1852 р. Твори А. Мюссе українською мовою перекладали М. Рильський, В. Щурат, М. Терещенко.

46. Йдеться, очевидно, про історичну розвідку В. Щурата „Афон і афонські монахи", опубліковану в літературному додатку до журналу „Страхопуд" — „Бесіді" за 1893 р. Публікація викликала неґативну реакцію серед частини читачів.

47. Див. примітку № 42.

48. Іван Франко в журналі „Житє і слово" за 1896 р., т. 5, кн. 2 на с. 73—92 вмістив критичну статтю „Реалісти чи кар'єристи?", спрямовану проти редактора газети „Буковина" О. Маковея, а також С. Смаль-Стоцького за його статтю „Політика реальна" в газеті „Буковина" за 1896 р., № 53—88 (див. також приміт. 37).

49. Очевидно йдеться про статті В. Будзиновського, опублікавані в журналі „Народ": „Плосколоб'є „молодих" сторорутенців", 1892, № 11—12, с. 145—150; „Не в пору рутенство", 1895, № 3—4, с. 47—55 та інші.

50. Агатангел Кримський умістив у журналі „Зоря" за 1896 рік, № 21 рецензію на книжку Т. Галіпа „Перші зорі", виданої 1896 р. накладом редакції „Буковина". Автор рецензії не погоджується з І. Франком, який гостро покритикував збірку „Перші зорі" в журналі „Житє і слово", 1896, т. 5, кн. 1, с. 39—52.

51. Йдеться про статтю В. Щурата „До історії останнього побуту П. Куліша у Львові", опубліковану в журналі „Зоря" за 1897 р., № 9, 10, 12, 16, 22.

52. Паньківський Кость (1855—1915) — український громадський діяч, економіст, філантроп, видавець, керівник різних виховних і освітніх установ у Львові. Активний студентський діяч. У Львові і Відні обраний почесним членом студентського товариства „Січ",

адміністратор і редактор відділу новин газети „Діло“, член управи товариства „Просвіта“, „Руська Бесіда“, „Руське товариство Педагогічне“, член і засновник НТШ. Був редактором часописів і журналів „Письмо з „Просвіти“, „Читальня“, гумористичного журналу „Зеркало“ (1891—1893), політично-економічного для селян „Батьківщина“ (1897), для дітей „Дзвінок“ (1899—1900), літературно-наукового „Зоря“, видавець книжок серії „Дрібна Бібліотека“ та ін. Підтримував жваві зв'язки з діячами і установами Наддніпрянщини: К. Білиловським, П. Грабовським, Б. Грінченком, М. Коцюбинським, А. Кримським і товариством „Просвіта“ у Києві.

53. О. Маковей мав намір видавати літературну газету замість журналу „Зоря“, що належав НТШ. З 1898 р. на зміну „Зорі“ почав виходити „Літературно-науковий вісник“. Одним із редакторів його у 1898—1899 рр. був О. Маковей.

54. „Заліссє“ — повість О. Маковея, видана накладом автора 1897 р. у Чернівцях.

55. Стаття Осипа Маковея „Тимотей Бордуляк (Т. Ветлина)“ була опублікована у „Літературно-науковому віснику“ за 1898 р., т. 3, кн. 8/9.

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ ЛИСТ ВСЕВОЛОДА ГАНЦОВА ДО ІВАНА ЗІЛИНСЬКОГО: ПРИЧИНОК ДО КЛАСИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРІВ

У новітній українській мовознавчій літературі, зокрема у студіях з ділянки діалектології, прийнято тезу про те, що праця В. Ганцова „Діялектологічна класифікація українських говорів"[1], у якій він піддав критиці працю І. Зілинського „Проба упорядкування українських говорів"[2], стала головним джерелом впливу на зміну поглядів І. Зілинського,— ця модифікація знайшла відображення у пізніших працях ученого, зокрема в „Карті українських говорів з поясненнями"[3] чи навіть частинно у розвідці „Opis fonetyczny języka ukraińskiego"[4]. Так, наприклад, Я. Рудницький, додаючи до свого „Нарису української діялектології" карту українських говорів, уважав за потрібне назвати її „Діялектологічна мапа України (За Ганцовим—Зілинським)"[5]. М. Овчаренко у статті „Іван Зілинський, 1879—1952", зазначила, що „у своїй праці „Карта українських говорів" (Праці Українського Наукового Інституту, XIV, Варшава, 1933) Зілинський, подібно як і Ганцов, поділив українські говори на північну й на південну групи зі східньою й західньою підгрупами в другій групі"[6]. Наведене твердження можна поширити тим, що В. Ганцов у згаданій праці поділив українські говори фактично на три групи — дві згадані і третю групу перехідних говорів (від північних до південних на північній основі), яка, за його визначенням, простягається досить широким поясом від міста Холма на заході через середню Волинь, Київ, Переяслав і далі на північний схід, досягаючи своєю південною границею міста Суми. Це визначення перехідних говорів В. Ганцова, можливо, найясніше позначилося на „Карті українських говорів" І. Зілинського. Питання впливу В. Ганцова на І. Зілинського порушив також О. Горбач, підкреслюючи, що „його [Зілинського] спроба генетичної клясифікації укр[аїнських] говірок, спершу за О. Соболевським („Проба упорядкування

---

[1] Ганцов В. Діялектологічна класифікація українських говорів // Записки Історично-філологічного відділу Української Академії Наук.— К., 1924.— Кн. 4.— С. 81—144.

[2] Зілинський І. Проба упорядкування українських говорів // Привіт Іванови Франкови в сороклітте його письменської праці, 1874—1914: літературно-науковий збірник.— Львів, 1914.— С. 335—375.

[3] Зілинський І. Карта українських говорів з поясненнями.— Варшава, 1933.— 20 с.

[4] Ziłynskij I. Opis fonetyczny języka ukraińskiego.— Kraków, 1932.— S. 14—15, 38, 157—158.

[5] Рудницький Я. Нарис української діялектології.— Авґсбурґ, 1946.— С. 41.

[6] Пшеп'юрська-Овчаренко М. Іван Зілинський, 1879—1952 // Україна: українознавство і французьке культурне життя.— 1952.— Зб. 8.— С. 680.

укр[аїнських] говорів", „ЗНТШ", CXVII—CXVIII), була змодифікована після появи праці В. Ганцова, що ж до взаємин півн[ічної] і півд[енної] групи укр[аїнських] говірок — втрималася й донині в науці, зокрема щодо півд[енно]-зах[ідних] говірок"[7]. Однак в іншій статті О. Горбач трохи змінює свою думку стосовно впливу В. Ганцова на І. Зілинського, бо, хоч і покликується на мапу українських говорів авторства В. Ганцова, додає до своєї студії „Карту українських говорів (за І. Зілинським і Ф. Жилком)"[8], подаючи працю останнього, як одну з головних у бібліографії до цієї ж статті[9]. При цьому слід зазначити, що Ф. Жилко у цій своїй розвідці, виданій 1955 р. у Києві, зовсім не згадує праць В. Ганцова й І. Зілинського[10]. Зі статті К. Кисілевського можна припускати, що цей учений уважав вплив В. Ганцова на І. Зілинського у питанні класифікації українських говорів безперечним: першу її частину він уложив за І. Зілинським, додаючи до цілої статті „Мапу українських говорів (за В. Ганцовим)"[11]. Лише мимохідь спиняється на цьому питанні Ю. Шерех, автор найвичерпнішої до сьогодні праці про В. Ганцова[12]. Обговорюючи загально студію В. Ганцова „Діялектологічна класифікація українських говорів", учений припускає: „...здається, що ролю північного елементу в формуванні фонетичної системи південно-східних говірок Ганцов дещо не доцінює. Наприклад, у наголосі — як щодо характеру, так і щодо місця — ці говірки стоять чи не ближче до північних, ніж до південнозахідніх"[13]. Цікаво, що поза загальну згадку: „Ганцов не написав грубих томів, кількість його праць теж незначна, але його голос, коли вчений забирав його, звучав упевнено і обґрунтовано і мусів бути визнаний і прийнятий і на Україні, навіть такими старшими його колеґами, як І. Зілинський, і поза Україною..."[14]. Ю. Шерех нічого не пише про критику, якій піддав працю І. Зілинського В. Ганцов, як і не згадує, який саме вплив мала праця В. Ганцова на пізніші студії І. Зілинського, зокрема на його „Карту українських говорів". Можливо, причиною тут був брак джерел, потрібних для дослідження цього питання. З другого боку, ніхто з поданих авторів не спиняється у згаданих працях над дискусією між І. Зілинським і

---

[7] Горбач О. Іван Зілинський // Енциклопедія українознавства. Словникова частина.— Париж; Нью-Йорк, 1959.— Т. 3.— С. 830.

[8] Горбач О. Діялект // Енциклопедія українознавства.— Париж; Нью-Йорк, 1955—1957.— Т. 2.— С. 525.

[9] Там само.— С. 526. Цікаво відмітити, що до статті про діялекти в українській мові, вміщеній у першому томі англомовної „Енциклопедії українознавства", О. Горбач додає мапу українських говорів лише Ф. Жилка; поруч. Horbač O., Rudnyckyj J. The Dialects in the Ukrainian language // Ukraine: a concise encyclopaedia.— Toronto etc., 1984.— Vol. 1.— P. 472.

[10] Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови.— 1955.— 314 с. Зі змісту праці Ф. Жилка та карти українських говорів, умішеній у ній, можна припускати, що автор був добре обізнаний з працями В. Ганцова та І. Зілинського і, можливо, лише з політичних мотивів не міг їх явно використовувати.

[11] Кисілевський К. Говори на схід від Карпат // Енциклопедія українознавства.— 1949.— Т. 1.— С. 341—343. Статтю вміщено після статті „Діялектні групи", поданій за І. Зілинським у циклі „Українські говори".

[12] Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило.— Вінніпеґ, 1954.— 76 с.

[13] Там само.— С. 24—25. Не зрозуміло, чому автор покликується у даному разі на „Opis fonetyczny języka ukraińskiego" І. Зілинського. І. Зілинський, відповідаючи В. Ганцову, підкреслював: „Найбільше поверховно пізнав я через брак часу північно-укр. говори, звідти й походять недокладности в „Проб-і", які закидає мені Г-в". (Зілинський І. До питання про діялектольоґічну клясифікацію українських говорів // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1925.— Т. 141—143.— С.— 5—6.

[14] Шерех Ю. Всеволод Ганцов...— С. 12.

В. Ганцовим, чи, точніше, над прямою відповіддю першого другому, яка з'явилася друком у „Записках НТШ" ще 1925 р. під назвою „До питання про діялєктольоґічну клясифікацію українських говорів"[15]*. І. Зілинський відповів В. Ганцову в досить гострому тоні, квестіонуючи ориґінальність дослідів та висновків останнього, включно з його поділом українських говорів*[16]*. Попри те, ця стаття І. Зілинського, на думку поодиноких учених, у своєму оборонному характері носить окремі прояви, у яких можна запримітити згоду І. Зілинського з В. Ганцовим у засадничих питаннях. І. Паньккевич, наприклад, спостерігаючи, як „Н. Дурново змінив свій загальний поділ цілої української мовної території за Ганцовим"*[17]*, уважав за важливе підкреслити:*

„...нові погляди Ганцова не лишилися без впливу і на погляди Ів. Зілинського, котрий своє давніше становище, висказане в „Пробі...", зміняв і не без впливу уваг Лєра-Сплавінського...

Цю повільну зміну поглядів Зілинського можна було простежити в його рецензії на згадувану вже нами працю московської „Діялектологічної Комісії", поміщену в „Rocznik-у Slaw[istyczny]" IX $\frac{1}{2}$ (1925), а також у статті „До питання про діялєктольоґічну клясифікацію українських говорів" (Зап[иски] Н[аукового] Т[овариства] ім. Ш[евченка] у Львові, т. 151—153), поки зовсім не прилучився до думки Ганцова у своїй найновішій праці „Карта українських говорів", Варшава, 1933 („Праці Українського Наукового Інституту", т. XVI)"*[18].

Автор найбільш обширної розвідки про І. Зілинського, К. Кисілевський, твердив, що хоч І. Зілинський „погодився на поділ Ганцова, щоправда, тимчасово, поки будуть всесторонні монографії північно-українських говорів"[19]*, все-таки в загальному держався власних здебільшого ориґінальних поглядів, які згодом модифікував незалежно від праць В. Ганцова*[20].

До такого розходження думок у питанні взаємовпливів згаданих двох діалектологів спричинився, безперечно, брак джерел і документів. Одним з таких документів, що вносить певну ясність у взаємини цих учених, є досі не виданий лист В. Ганцова до І. Зілинського, на який удалося припадково натрапити. Лист датовано 14 листопада 1926 р. і писано як спізнену відповідь І. Зілинському на його листа до В. Ганцова, написаному, можливо, ще перед виходом у світ статті І. Зілинського — його відповіді на критику В. Ганцова. Найновіша історія цього рукопису така: у 1962 р. нам вдалося придбати у продавця слов'янських книжок, Георгія Саба (Сабова) в Мельборні, Флорида, 4-ту книжку „Записок Історично-філологічного відділу УАН", котра, гадаємо, потрапила до нього від відомого продавця зокрема слов'янських матеріалів Ізраїля Перстайна, який майже до кінця свого життя (помер 1975 р.) торгував слов'янськими книжками, особливо рідкісними виданнями, що їх отримував із приватних книгозбірень, наукових бібліотек та антикварень Польщі, Чехо-

---

[15] Див. посилання 13.

[16] З і л и н с ь к и й І. До питання...— С. 19.

[17] П а н ь к е в и ч І. Відношення південно-карпатських говорів української мови до всіх инших українських говорів, і передовсім до північно-карпатських // Записки НТШ.— Львів, 1937.— Т. 155.— С. 176.

* Повинно бути: т. 141—143.

[18] П а н ь к е в и ч І. Відношення південно-карпатських говорів...

[19] К и с і л е в с ь к и й К. Іван Зілинський.— Віннінеґ, 1962.— С. 19.

[20] Т а м с а м о.— С. 16—20.

Словаччини та Югославії. У згаданому томі „Записок", між сторінками студії В. Ганцова „Діялектологічна класифікація українських говорів" пощастило знайти власне листа В. Ганцова. Самий примірник „Записок", уважаємо, був власністю І. Зілинського, бо у згаданій статті В. Ганцова зроблено помітки звичайним і червоним олівцями, попідкреслювано вислови і твердження, особливо ті частини, в яких учений обговорює працю І. Зілинського. На цьому місці згадаємо, що вдалось натрапити й на інші матеріали з підписом І. Зілинського або печаткою „Іван Зілинський", з чого можна припускати, що ці матеріали походять з його багатої, як згадує М. Овчаренко[21], приватної книгозбірні, яку він залишив у Кракові.

Листа написано чорнилом на лінійованому папері розміром 21,5×27 см і обіймає два з половиною таких аркушів; з них два аркуші складені, творючи 4 сторінки кожний розміром 21,5×13,5 см. Таким чином лист обіймає 9 сторінок рукопису (8 сторінок творять складені два аркуші, записані з обох сторін, а 9-та сторінка міститься на одній стороні піваркуша).

Докладний аналіз змісту листа становить окрему тему, якою напевно займуться дослідники української діалектології.*

Дмитро ШТОГРИН

ДОДАТОК

Київ, 14 XI 1926.

Високошановний Пане Колего!

Радо відповідаю на Ваше запитання. В північних українських говорах звук *і* далеко не має того поширення, що в південних українських говорах, де він заступає *ѣ*, *о*, *е*. В півн[ічних] говорах рефлексами всіх цих звуків з'являються дифтонги під наголосом, а без наголосу тільки замість *ѣ* у відкритому кінці слова маємо *і* звичайно з паляталізацією попереднього приголосного (хоч ступінь паляталізації буває неоднаковий для звуків різних категорій, напр[иклад] губні, а так саме шиплячі бувають і напівпаляталізовані). Щодо рефлексів ненаголошеного *ѣ* в середині слова, то закономірною фонетичною заміною його в поліських говорах, треба думати, було *е*. Так відбивають його здебільшого дифтонгічні говори, хоч у багатьох із них, котрі межують уже з перехідними до південних, можна сконстатувати непослідовність: після губних, *г (р)*, здебільшого й після *е* з'являється *е* з непаляталізованими відтінками приголосних перед ним (як і взагалі в північних говорах в цьому випадкові), а після зубних *t, d, n, s, z*, иноді й після *е* — *і* з паляталізованими приголосними перед ним, напр[иклад] d'idì, d'iučàta, s'n'ihì, s'inʊ̯u (род. мн. від s'i͡eno), l'isì і т. ин., розуміється, що говорити про категоричний поділ тут не доводиться. Замість о̄ і е̄ без наголосу в північних говорах

[21] Пшеп'юрська-Овчаренко М. Іван Зілинський...— С. 681.

* Оригінал рукопису листа передано до Бібліотеки НТШ на руки проф. Василя Лева, директора Філологічної секції НТШ, під час Ювілейної конференції до 100-ліття НТШ в Нью-Йорку 24 листопада 1973 р. Фотокопії листа вислав до таких бібліотек: УВУ, УКУ, УВАН в Нью-Йорку, УВАН у Вінніпеґу, Канадського НТШ, Европейського НТШ, Українського наукового центру при Оттавському університеті та Українського дослідного інституту при Гарвардському університеті.

маємо *о* і *е*. Таким чином, вже з наведеного можна бачити, що позицій для *і* (з попередніми паляталізованими приголосними) в північних говорах не так багато, а під наголосом іще менше, бо тут звичайно не *і*, а дифтонги: d'i͡ed, l'i͡es, t'i͡elo, stup'i͡en', nɤ̂č, mɤ̂st і т. ин.

Широкий відтінок звука *і* попереднього ряду маємо (принаймні в лівобережних поліських говорах) замість етимологічного *і* (и) і *y* (ы) незалежно від наголосу. Цей відтінок передано тут знаком *ι*: dıtìna, xodìt' (inf.), robìt' (inf.) і т. д., так само на початку слова: ıvàn, iržà, ìnei̯, ìrei̯ (літерат[урно] вирій). Можна говорити про вужчий його відтінок в таких звукових сполученнях, як dojìt' (*inf.*), stojìt' (з *sing.*) і т. д. Звук *і* чуємо і в відміні займенника sei̯ при cei̯, s'îm: c'îm, s'îx: c'îx, s'îmi: c'îmi* і т. д. очевидно за типом tım, tıx, tımı... Що до mɤ̂i, čıi, то при частіших формах mojìx, mojìm, čıjìx, čıjìm і т. д. (*і* близьке до *ι*) відомі й форми moji͡ex, moji͡em, čıji͡ex, čıji͡em і т. д.

Мій погляд про одну фонему *і* в північних укр[аїнських] говорах спирався на таких міркуваннях. Відтінок *і* (вужчий) може чергуватися з *ι* (широким відтінком) залежно від фонетичних умов, не порушуючи правильности фонетичного образу якогось слова: zàraz ıdù, але xa(i̯) idè; prıbùd': prıbùd' mɤ̂i̯ bàten'ku tepèr ık men'ie (весільна пісня), але в лайливому a i̯d'i͡et' ik čortu, naš ıvàn: mɤ̂i̯ ivàn і т. п.

Відтінки *і* — *ι* не самостійні фонеми ще й тому, що розрізняються тільки в сполученнях з попередніми приголосними і залежно від вимови цих останніх. Відчуваються, як різні, звукові комплекси t'i- (тї-) і ti- (ти-), d'i- (дї-) і di- (ди-) і т. д. Така думка з'явилася в мене, коли під час мого студентства трапилось мені декілька разів навчати української грамоти дітей з села (в Козелецькому повіті). Ніщо з літературної вимови не давалося так важко, як вимова стіл, ніч (stîl, nîč, з вузьким î, але з непаляталізованими приголосними перед ним). Діти вимовляли звичайно стїл, нїч (st'îl, n'îč), коли ж я звертав увагу на характер пригилосного, вони вимовляли stıl, nıč з таким самим і, як і в tıxo, nıtka. Можна було б, розуміється, думати просто про незвичність сполучення tî, nî, але в мене було враження, що тут просто бракувало відчуття різних звукових відтінків „і". При досить великому числі голосних фонем, серед яких знаходимо невідомі літературній укр[аїнській] мові ɤ̂, i͡e, різні відтінки „і" відчуваються як одна фонема, подібно до фонетичних варіянтів однієї й тієї самої фонеми „i͡e", що поряд з цим вузьким відтінком має подекуди і широкий після депаляталізованого в більшій чи меншій мірі приголосного, напр[иклад] d'i͡ed, але hri͡ex (гри͡ех), ši͡es't' (ши͡ес'т') в деяких говірках.

Проф. Я. Бодуен де Куртене схилявся до того погляду, що навіть для рос[ійського] язикового мислення *і* і *ы* з'являються різними відтінками однієї фонеми „і" і психічно утотожнюються („Введ[ение] в языковедение", літогр[афический] курс). Правда, в укр[аїнських] літературних „і" і „и" маємо два звуки артикуляційно і акустично багато ближчі один до одного, ніж російські *і* і *ы*, а проте вони розрізняються, як дві самостійні фонеми. Але тут це могло бути результатом того фонетичного процесу, що утворив звукові сполучення tîk, nîč, sîl' поряд з tın, nız, sın. Рефлекси ō завсіди були фонемою відмінною від *ι* (з *і* і з *у*-*ы*) і залишилися як

---

* Найвужчий відтінок і тут після паляталізованого під наголосом.

така, навіть перейшовши до звукової категорії „і“. Зовсім інакше стоїть справа з наголошеними рефлексами $\bar{o}$, $\bar{e}$, ѣ і ненаголошеними $\bar{o}$, $\bar{e}$, а почасти й ѣ в поліських говорах — тут вони завсіди були виразно відокремлені, відокремлюються і тепер від звукової категорії „і“, принаймні в дифтонгічних говорах. Самі ж звукові сполучення t'i і ti і т. д. артикуляційно дуже близькі напр[иклад] до чеських ti і ty , де голосна фонема та сама.

Складніший характер має питання про відрізнення чи невідрізнення, як самостійних фонем, відтінків *і* і *ι* в монофтонгічних говорах перехідних від північно- до південноукраїнських. Тут заступником $\bar{o}$ під наголосом звичайно буває *ı* те саме, що й з *і* та з *y* (*ъι*), а заступником $\bar{e}$ і ѣ — *і* під наголосом, а замість ѣ, виключаючи спорадичні випадки, і без наголосу. Теоретично ніщо не стояло б на заваді припускати й тут наявність однієї фонеми „і“. Проте тут треба бути обережним. Подекуди рефлекси $\bar{o}$ під наголосом, належачи вже до категорії звуків „і“, зберігають настільки ще відмінний характер супроти *ı* (з *і* та з *ъι*), що мимоволі виникає думка про психофонетичну їх відособленість від останніх. Тут треба більше і докладніших спостережень.

Не знаю, чи задовольнить Вас цілком моя відповідь. Коли потрібні будуть якісь додаткові пояснення, завсіди буду готовий до послуги.

Вибачте, що, не зважаючи на все бажання, не міг відповісти Вам раніше, але маю надію, що до часу свого від'їзду Ви одержите цього мого листа.

Два польські золоті повертаю Вам.

З правдивим поважанням
Вс[еволод] Ганцов

П'ЯТДЕСЯТ НЕВІДОМИХ ДОКУМЕНТІВ ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО КЛЮБУ ТА СПІЛКИ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ У ЛЬВОВІ. 1941—1944 РОКИ

У нашій історії є періоди, досі не опрацьовані з наукової точки зору або опрацьовані фраґментарно, без опертя на джерельні матеріали та об'єктивні факти. Мало того, у трактуванні та оцінці багатьох подій, явищ та осіб впадає в око побіжність і поверховість, простежується очевидна тенденційність. Дошукуючись історичної правди, доводиться часто не лише відтворювати об'єктивну картину, а й розплутувати та спростовувати надумані твердження, доводячи безпідставність писаного. До таких маловивчених і суперечливих у сенсі оцінок і трактувань періодів в українській історії, у тому числі літературно-мистецького життя та культури, належить друга половина 1941 — перша половина 1944 рр., тобто доба німецької окупації українських земель.

Радянська історіографія замовчувала будь-яке мистецько-культурне життя на західноукраїнських землях другої половини 1941—1944 рр., всуціль заповнюючи цей час боротьбою із „загарбниками і їхніми слугами українськими буржуазними націоналістами". Начебто тоді на цих землях не відбулося ніяких літературно-мистецьких подій, не діяли товариства і спілки (леґальні і нелеґальні), не працювали і не видавали своїх творів письменники, не ставилося у театрах п'єс, художники не виставляли своїх творів. Нині про все це майже ніхто не пише. Хоч би найскупішої інформації про Літературно-мистецький клюб у Львові не вміщено (спрацьовує, видно, давня традиція) у третьому томі Української літературної енциклопедії (К., 1995). Цілком можливо, не буде у цьому виданні і статті „Спілка українських письменників у Львові. 1941—1944 рр"[1]. Тим часом чимало письменників, митців, театралів були охоплені згаданими організаціями, навколо них гуртувалися, діставали від них моральну і матеріальну (хоч мізерну) підтримку. І йдеться не лише про вихідців із західноукраїнських земель. Спілки та товариства у Львові на цей час об'єднували й тих осіб, які приїжджали зі Східної України. У Львові виходив,

---

[1] Останнім часом з'явилися, однак, публікації, присвячені проблемі: Антонюк Н. В. Українське культурне життя в „Генеральній губернії" (1939—1944 рр.).— Львів, 1997; Луцький О. Українське культурне життя під час німецької окупації 1941—1944 рр.//Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність.— Львів, 1997.— Вип. 3—4.— С. 194—225; Семчишин М. З книги Лева. Український Львів 20—40 років.— Львів, 1998 (Мемуарна бібліотека НТШ, № 4).

зокрема, ілюстрований місячник з літератури, мистецтва і культури „Наші дні" (кінець 1941 — середина 1944), у якому друкувалися літератори, мистецтвознавці, культурологи з усієї України. В „Українському Видавництві" побачили світ помітні твори східноукраїнських письменників, зокрема тих, які були репресовані, і тих, які перебували тоді у Львові; публікує свої твори А. Любченко („Вертеп"), Т. Осьмачка („Сучасникам"), М. Струтинська (В. Марська „Буря над Львовом", ч. 1), І. Ковалів, М. Цуканова, О. Веретеченко, О. Гай-Головко та інші.

Помітне певне пожвавлення й у театральному житті. Почала діяти драматична школа. З осені 1941 р. ставився в Українському театрі „Батурин" (за Б. Лепким), виставлялися „Запорожець за Дунаєм", „Маруся Богуславка", „Циганський барон", „Жайворонок" (Ф. Легара) та інші твори, діяв театр „Веселий Львів" (1941—1944). У 1941 і 1943 рр. з ініціативи С. Гординського та інших у Львові організовано всеукраїнські виставки художніх творів — І та II виставки Спілки українських образотворчих митців (для останньої навіть вийшов друком ілюстрований каталог). У Львові виставляли свої твори східноукраїнські митці М. Азовський, М. Дмитренко, Б. Мухин, І. Кияченко, М. Неділко та інші. Певні заходи проводили музиканти. І все це мало деякий відголос у культурно-мистецькому житті Тернополя, Станіслава, Стрия, Коломиї.

Сказане, однак, аж ніяк не означає, що для розвитку літературного і мистецько-театрального життя у Львові та західноукраїнських землях узагалі умови були сприятливі. Більшість тодішніх культурних заходів могла відбутись лише з дозволу ґестапо[2]. Тому важко погодитися з твердженням Б. Романенчука про те, що з приходом німців у Східну Галичину 1941 р. Львів знову стає центром „вільної української літератури", а „Українське Видавництво", перенесене частково з Кракова до Львова, „розвиває широку видавничу діяльність" і що саме тоді „був час для літературної продукції дуже сприятливий"[3], або ж із запевненнями К. Паньківського, нібито творчі спілки „працювали" (у Львові) без будь-якого втручання УЦК та німців"[4]. Мабуть, бажане тут видається за дійсне. Правда, в іншому місці той же К. Паньківський визнає: „Ми керували своєю долею і своїми справами — [проте] ми не були майстрами. Майстром був Гітлер [...] В його тіні, під постійним наглядом його довірених і під їх тиском йшла наша праця"[5]. Особливо сильним цей тиск був тоді, коли йшлося про наукові заходи українців, діяльність — власне кажучи, у підпіллі — НТШ. Найменші спроби у цьому напрямі трактувалися як антидержавна діяльність і суворо каралися. Нацистська цензура, на думку В. Дорошенка, переслідувала ті „подані на перегляд твори [...], які мали характер суто науковий [...]. Ще гостріше ставилася [...] до наукових речей з історії України". Вихід у світ в „Українському Видавництві" монографії Я. Пастернака „Старий Галич" (Львів; Краків, 1944) вважався у той час „чудом"[6].

---

[2] Пор.: Ящун В., Рудницький Л. Коротка біографія Григора Лужницького. Збірник праць і матеріалів на пошану Григорія Лужницького. 1903—1990.— Львів; Нью-Йорк; Париж, etc., 1996.— С. 9.— (Записки НТШ. Т. CCXII);

[3] Романенчук Б. Літературне життя Львова // Львів. Літературно-мистецький збірник в 700-ті роковини заснування княжого города.— Філадельфія, 1954.— С. 174.

[4] Паньківський К. Роки німецької окупації.— Нью-Йорк; Торонто, 1965.— С. 342.

[5] Історія Львова.— К., 1984.— С. 253.

[6] Дорошенко В. Огнище української науки. Наукове товариство імені Шевченка.— Нью-Йорк; Філадельфія, 1951.— С. 62.

І все ж українство жило! Щоб пролити світло на літературно-мистецьке життя Львова і західноукраїнських земель, публікуємо добірку документів з 1941—1944 рр., які зберігаються в приватному архіві Григорія Лужницького у Філадельфії.

Пропоновані читачеві документи надзвичайно цінні й цікаві, передусім тим, що досі були зовсім невідомі українському читачеві. Що ж стосується архіву Г. Лужницького, у якому вони зберігаються, то це справжній скарб для науковця, який досліджує новітню історію України. Більшість публікованих документів безпосередньо пов'язана з особою Григорія Лужницького, одного з активних учасників культурного життя Львова і західноукраїнських земель у 1941—1944 рр. Він відомий як поет, драматург, історик церкви, знавець українських обрядів і звичаїв, мистецтвознавець, журналіст.

Лужницький у той час був головою Літературно-мистецького клюбу і Спілки українських письменників, і з рамени тих своїх функцій організовував різні літературно-мистецькі заходи. Зі своїми однодумцями постійно опікувався прибулими зі Сходу України письменниками та культурними діячами. Літературно-мистецький клюб засновано 7 липня 1941 р. Ініціатором його створення був письменник і мистецтвознавець Микола Голубець. В організації Клюбу брали участь й інші особистості (Г. Лужницький, Лукасевич (?). Управа міста Львова опікувалася Клюбом і затвердила М. Голубця його першим головою. Згодом Клюб очолив Г. Лужницький і він керував ним до середини 1944 р. Про роль Клюбу та його структуру, як і про культурне життя Львова тих часів в цілому, Г. Лужницький докладно написав у спогадах, уміщених у збірнику „Наш театр"[7].

Оскільки поза компетенцією Українського Центрального Комітету, згідно з німецькими розпорядженнями, ніякі інші організації не могли існувати, Літературно-мистецький клюб став центром культурного життя. Щоб забезпечити його діяльність, створено мистецьку раду Клюбу, до якої увійшли голови п'ятьох мистецьких спілок: Іван Гірняк — Спілка акторів, Василь Витвицький — Спілка музик, д-р Іван Іванець — Спілка образотворців, Володимир Мартинець — Спілка журналістів та Григорій Лужницький — Спілка українських письменників і журналістів. Членами управи Літературно-мистецького клюбу впродовж 1941—1944 рр. були: голова Григорій Лужницький, заступник голови Володимир Мартинець, секретар — спершу М. Брилинський, згодом В. Софронів-Левицький, від 1943 р.— Анатолій Петренко; першим імпрезовим референтом був письменник Зенон Тарнавський (згодом один із засновників театру „Веселий Львів"), референтом-секретарем та бібліотекарем — Іванна Яросевич — Софронів-Левицька, господарськими справами і харчівнею завідував Василь Сердюк. Головою фінансово-господарської ради Клюбу, що її створено в середині 1943 р. для поширення аґенд, був В. Мицик, а мистецьке оформлення Клюбу було доручене С. Литвиненкові. Григорій Лужницький, як голова Клюбу і Спілки, вів значну адміністративно-організаційну роботу, що стосувалася передусім обширної кореспонденції з міською владою — українськими і німецькими урядовцями. Порушувано у ній найбільше справи, пов'язані з літератур-

---

[7] Лужницький Г. Український театр після визвольних змагань // Наш театр. Книга діячів українського театрального мистецтва. 1915—1975 / Ред. колегія: О. Лисяк, Г. Лужницький (відп. редактор), Л. Полтава, В. Шашаровський.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1975.— Т. 1.— С. 53—79.

но-мистецькими заходами у Львові. Водночас як адміністратор він постійно контактував з письменниками, артистами, художниками, займався їх працевлаштуванням тощо. Про ті часи багато писав згадуваний уже К. Паньківський у своїй книжці „Роки німецької окупації". Щоб показати тло тодішнього літературно-мистецького життя, наведемо уривок з його книжки:

„Жива діяльність почалася весною 1942 після зимової перерви із-за недостачі палива Світлиця співробітників культурної праці У[країнський] Ц[ентральний] К[омітет] — „Літературно-мистецький Клюб" забезпечена добрим приміщенням, вигідно положеним всередині міста, стала, разом із п'ятьма мистецькими спілками, центром живого культурного життя, сходин і безпосередніх зв'язків мистців із громадянством. Від березня 1942 всі вони були підпорядковані відділові культурної праці У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету], але це була чиста формальність з огляду на німецьку владу. І клюб і спілка вибирали собі свої керівні органи і працювали без ніякого вмішування з боку УЦК або німців [...] [Головами спілок були наступні особи]: письменників — Григорій Лужницький, малярів — Іван Іванець, музик — Станислав Людкевич, театральних артистів — Володимир Блавацький, журналістів — Осип Бондарович. Протягом двох років 1942—1944, члени проводили в управах спілок зміни особового складу, а президія УЦК приймала до відома ці зміни"[8].

Про той час маємо також дуже цікавий та вартісний матеріал у додатку до праці К. Паньківського та у спогадах деяких учасників і очевидців подій. Всі вони доповнюють образ Львова за часів німецької окупації. Наводимо два уривки листів, написаних до голови НТШ в Америці Леоніда Рудницького. Григорій Костюк, зокрема, пише: „Я приїхав до Львова в перших днях вересня 1943 року. На моє тодішнє враження центром культурного і громадського життя, вимріяного мною ще з юнацьких років „міста Івана Франка", був Літературно-мистецький Клюб. Відразу туди завітав. Головою Л[ітературно]-м[истецького] клюбу був д-р Григір Лужницький. Він же голова Спілки письменників. Зголошуюся до нього. Тут же був Софронів-Левицький — секретар Спілки письменників. Знайомство, жвава розмова й тут же мене оформляють членом Спілки письменників і видають і вручають членську виказку. Це був третій рік після мого звільнення з воркутського концентраку. Я ожив. Відчув себе в близькій мені атмосфері [...] Незалежно від німецької окупації і контролю і терору Ґештапо, Львів жив активним культурним, науковим і господарчим життям. Треба було дивуватися умінню і відвазі галицької інтелігенції" (лист від 7 жовтня 1994 р.).

„Вся діяльність під час німецької окупації проходила під егідою Українського Центрального Комітету (УЦК), головою якого був доктор К. Паньківський. Згідно з професором Мирославом Семчишином Комітет був єдиною і найвищою, признаною німцями організацією. При відділі культури цього Комітету існували „різні об'єднання", між ними Об'єднання українських письменників і журналістів, а покійний Г. Лужницький був його головою. Крім нього він був головою Літературно-мистецького клюбу, який до речі, практично займався усім і був у постійному контакті при відділі культури при УЦК, головою якого був Михайло Кушнір. У справах побутових (квартири, харчі, одяг) треба було*

---

[8] Паньківський К. Роки німецької окупації // Життя і мислі.— Нью-Йорк; Торонто, 1965.— Кн. 7.— С. 342.

* До 1 березня 1942 р.— Український Крайовий Комітет.

звертатись до відділу суспільної опіки (голова д-р Йосип Голінатий). Таким чином д-р Г. Лужницький, діючи в імені нещасних втікачів зі східних земель, мусів контактуватися і з Кушнірем і зі Львівським Допомоговим Комітетом. Дуже помічним був Літературно-мистецький клюб, що вів дуже добру харчівню і там відбувались приватні контакти з різними львів'янами, що могли в окремих випадках помогти" (лист від 13 вересня 1994 р.). Отже, уся допомога утікачам зі східних та центральних земель України мала подаватися через Допомоговий Комітет. Очевидно, на підставі документів можемо твердити, що згадані організації мали певну автономію.

Для управи й особисто Г. Лужницького то були дуже нелегкі часи. Доводилося цілком віддаватися громадській роботі, забуваючи про себе і свою творчу працю (за 1941—1944 рр. Г. Лужницький написав лише одну чи дві статті), нехтуючи небезпеку і, наскільки це було можливим, постійний тиск окупаційної влади. „Прихід до Львова окупаційної гітлерівської армії в неділю 30 червня 1941 р. та підняття німецького прапора на Високому замку, а дещо пізніше на міській ратуші,— пише В. Осінчук,— нікого не радували. Кожний, мабуть, розумів, що німці йдуть на Схід шукати колоній, харчових продуктів, нафти та мінеральних багатств [...] Чи можна було вітати вступаючі гітлерівські війська тим, хто читав „Майн кампф"?[9].

Особливо важливим було усвідомлення долі беззахисного українського народу і його інтеліґенції, яка тікала від більшовиків зі Сходу,— приниженої, гнаної, без даху над головою, у винятковах злиднях. Не дрімала й польська дефензива, добре згуртована у підпільних структурах і озброєна. Досить згадати хоч би про напад на Г. Лужницького і В. Мартинця у Єзуїтському парку (нині парк ім. І. Франка), який мало не закінчився трагедією.

Публікована добірка охоплює 50 документів і поділяється на дві частини: 1. Документи Літературно-мистецького клюбу та Спілки українських письменників у Львові і 2. Особисті документи членів Літературно-мистецького клюбу та Спілки українських письменників у Львові.

Вартісність цієї добірки не можна переоцінити. Це рукописи ориґіналів та машинописи, заповнені та правлені від руки і підписані різними авторами. Писані вони у конкретний час та в конкретних умовах і віддзеркалюють епоху, у якій творилися, а отже, безпосередньо відображають літературно-мистецьке життя Львова і краю, заанґажованість письменників і митців у творчий процес, нарешті, статус українських спілок і товариств під німецькою окупацією.

На окрему увагу заслуговує друга частина добірки — особисті документи письменників, митців, учених, які вступали до Клюбу чи Спілки. Серед них більшість — зі східних земель України. Львів у ті часи став справжнім українським Ваймером, хоч не було у ньому ні Шіллерів, ні Гете, але було зате чимало Гердерів і Вілярдів.

Публікуємо частину із цих документів (36), а саме: документи Івана Багряного (Івана Лозов'яги), Анатоля Гака (Йосипа Антоненка), Світозара Драгоманова, Федора Дудка, Романа Завадовського, Михайла Зерова, Миколи Іваніва, Михайла Кибальчича, Антона Лотоцького, Володимира Міяковського, Олександра Оглоблина, Петра Одарченка, Бориса Ольхівського, Теодосія Осьмачки, Уласа

[9] Осінчук Р. Німецька окупація Західної України (1941—1944 рр.) // Лікарський збірник. Нова серія.— Львів; Нью-Йорк, 1996.— Т. 4.— С. 79.

Самчука, Яра-Славутича (Григорія Жученка), Олени Степанів, Григорія Стеценка, Зенона Тарнавського, Марії Цуканової, Миколи Шлемкевича. Повний корпус документів може стати основою для укладання окремого збірника. Найціннішими, на наш погляд, у цій групі документів є автобіографії, писані в довільній формі, та списки праць петентів. Деякі автобіографії — справжні свідчення часу, які істотно доповнюють наші уявлення про контекст історичної дійсности України 1920—1930-х років (життєписи М. Зерова, П. Одарченка та інших).

Певна річ, далеко не всі автобіографічні матеріали дійшли до нас. Адже в одних випадках маємо лише заяву претендента, в інших — заяву, автобіографію, анкету, список праць на окремому аркуші і т. д. В окремих випадках до документів додано фотографії.

При перегляді документів натрапляємо на факти їх обігу (проходження), на більшості з них вписано рекомендації для вступу петента у Клюб чи Спілку (№ 35, 38, 46). Григорій Лужницький як голова проставляє свій підпис майже на кожній заяві (№ 15, 17, 18, 20, 23, 25, 27, 32, 38 та ін.). Аналогічно робить помітку про прийняття у Спілку В. Софронів Левицький (№ 40, 44). Такі рекомендації, правдоподібно, вимагалися від кожного петента, але, оскільки їх писано на окремих аркушах паперу, на сьогодні у більшості випадків вони втрачені.

Усі документи, що публікуються, зберігають мовні та правописні особливості першої половини 1940-х рр. Вони, отже, дають уявлення також про реґіональні особливості української мови.

Документи у першому розділі розміщені в хронологічному порядку, другому — за прізвищами в алфавітному порядку.

До кожного документа у першому розділі додано археографічний заголовок, у другому, оскільки усі документи ідентичні, їх ділять, крім окремих номерів, прізвища осіб, яким вони належать.

Скорочені слова і власні назви по-можливості розшифровуються у квадратних дужках.

Публікована добірка містить цікавий документальний матеріал для вивчення інтелектуальної атмосфери у середовищі української інтеліґенції першої половини 1940-х років.

Олег КУПЧИНСЬКИЙ,
Леонід РУДНИЦЬКИЙ

ДОДАТОК

І. ДОКУМЕНТИ ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО КЛЮБУ ТА СПІЛКИ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ У ЛЬВОВІ

№ 1

Лист керівника Відділу культурної праці Українського Центрального Комітету Михайла Кушніра у Кракові та голови Крайового відділу цього ж Комітету у Львові Костя Паньківського до мужа довір'я Спілки українських письменників у Львові Григорія Лужницького про затвердження статуту (правильника) Спілки

УКРАЇНСЬКИЙ
ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ
Краків, Зелена, 26.
Поштова скринка 226.
Тел. 117-92 і 206-90.
Гроші слати чеком Пош[тової] Каси ч[исло] 2331 на конто „Українбанку", Краків, Ґертруди 12.
для У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету].
Ч. 1522 4/42 Зу/Б
При відповідях покликуватися на ці числа

Львів, дня 21 травня 1941 [р.]

До в[исоко]п[оважаного] пана
д[окто]р[а] Григора Лужницького,
мужа довіря
Спілки українських письменників
у Львові

В залученні пересилаємо затверджений правильник Вашої Спілки. В майбутньому треба точно додержуватися всіх назв і термінів, ужитих в Правильнику, а саме: Спілка Праці (Arbeitsgemeinschaft der Ukrainischen Schriftsteller)

Муж Довіря Спілки, а не голова (Vertrauensmann)

Фірмовий папір Спілки повинен мати зверху зліва напис: Український Центральний Комітет, Відділ Культурної Праці, Спілка Праці Українських Письменників (Ukr[ainischer] Hauptausschuss, Abteilung Kulturelle Betätigung, Arbeitsgemeinschaft der Ukrainischen Schriftsteller).

Спілка Праці не має права виступати назверх самостійно, ані звертатися до влади чи установ; може це робити лише за посередництвом Відділу Культурної Праці. Коли Спілка переписується з українськими установами в краю в організаційних справах, то таке письмо мусить побіч підпису Мужа Довіря Спілки мати також підпис Керманича Відділу. Під таким письмом може Спілка вживати круглої печатки, на якій має бути текст такий, як вище.

Звертаємо Вашу увагу на постанови, що відносяться до добровільних вкладок, до надавання права членства та бюджетування. Про рішення Проводу Спілки Праці та про сходини й імпрези обовязані Ви своєчасно повідомляти письменно Відділ Культурної Праці, при чому зауважуємо, що імпрези, призначені для ширшого загалу, мусять мати дозвіл Уряду Пропаганди і треба їх туди зголошувати за посередництвом Відділу Культурної Праці, 14 днів перед виконанням імпрези. До дня 20-го кожного місяця Ви обовязані складати письменний звіт із Вашої діяльности.

Доручаємо Вам в можливо скорому часі охопити в рямці Вашої Спілки всіх українських письменників в краю.

Керманич Відділу
Культурної Праці,
м[а]г[істе]р М. Кушнір

Голова Відділу
У[країнського] Ц[ентрального]
К[омітету] у Львові,
д[окто]р К. Паньківський

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 1.

№ 2

Лист управи Спілки українських акторів у Львові до Ради Літературно-мистецького клюбу у Львові про уконституювання керівних органів Спілки

Спілка Українських акторів
ч. 1/41

Львів, дня 26.IX. [19]41 [р.]

До Ради Літературно-мистецького клюбу у Львові

Подаємо до ласкавого відома, що вибрані Загальними зборами дня 8.IX. [19]41. керуючі органи С[пілки] у[країнських] а[кторів] уконстатувалися в такому складі:

Головна Рада:

голова .... п[ан] Гірняк Іван
місто-голова .... п[ан] Яковлів Олександер
секретар .... п[ан] Горняткевич-Зорич Ю.
скарбник .... п[ані] Лужницька Ніна
члени: п[ан] Блавацький В., [пані] Степова М., п[ан] Мусій Р.
заступники: п[ан] Сорока П., п[ан] Курило Е.

Суд

голова .... п[ан] Тисяк Василь
члени: п[ан] Мусій Р., п[ані] Степова М.
заступники: п[ані] Совачева А., п[ан] Поляків Й.

Контрольна Комісія

голова .... п[ан] Крижанівський Степан
члени: п[ан] Шашаровський В., п[ан] Рудакевич Я.

Гірняк Іван
голова

Горняткевич-Зорич Ю.
секретар

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 2.

№ 3

Лист ревізійної (провірної) Комісії Українського Літературно-мистецького клюбу до правління Спілки українських письменників і членів Спілки про зголошення пропозицій та зауважень щодо діяльності правління Українського Літературно-мистецького клюбу

Львів, 23 грудня 1941 [р.]

До Спілки українських письменників у Львові

Провірна Комісія, вибрана дня 16 грудня 1941 на ширших товариських сходинах членів Українського Літературно-мистецького клубу у Львові для провірки діяльности Правління того ж Клубу, повідомляє: Правління Спілки українських письменників, як теж і поодинокі її члени, можуть до середи, 24 грудня 1941, до години 12 в полудне, на руки Голови Провірної Комісії, п. Максима Брилинського (Ратуш, поверх II, число кімнати 63), вносити заміти відносно діяльності Правління Українського Літературно-мистецького клубу. Заміти мусять бути подані на письмі і підписані повним ім'ям та прізвищем усіх членів Правління Спілки, або даного члена Спілки.

За Провірну Комісію Максим Брилинський

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 3.

№ 4

Витяг з ухвали Загальних зборів Спілки українських письменників у Львові про обрання Надзіроної ради Спілки

Львів, 26 грудня 1941 [р.]

До Українського Крайового Комітету

Правління Спілки українських письменників повідомляє, що на Загальних зборах Спілки українських письменників дня 24 грудня 1941 р.

вибрано Надзірну Раду Спілки українських письменників в ось якому складі:

Константина Малицька.
Проф[есор] д[окто]р. акад[емік] Ф. Колесса.
Проф[есор] д[окто]р. акад[емік] В. Щурат.
Проф[есор] М. Мельник.
Ред[актор] проф[есор] Е. Яворовський.

На місце проф[есора] М. Мельника як скарбника члена Правління Спілки українських письменників вибрано дир[ектором] М. Брилинського. Таким чином склад Правління Спілки представляється ось як:

Голова: проф[есор] д[октор] Василь Пачовський
1-й заступник голови: дир[ектор] Ярослав Цурковський
2-й заступник голови: д[октор] Ростислав Єндик
Відповідальний секретар: м[агісте]р Володимир Шаян
Скарбник: дир[ектор] М. Брилинський

За Правління Спілки українських письменників

Заступник голови: Я. Цурковський
Відповідальний секретар: В. Шаян

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 4.

№ 5

Звернення правління Спілки українських письменників у Львові до Українського Крайового Комітету у Львові з проханням надати голові Спілки Василеві Пачовському щомісячну платню у розмірі 300 злотих

Львів, 29 XII.1941 [р.]

До Українського Краєвого Комітету у Львові!

Правління Спілки українських письменників просить забезпечити заслуженого українського письменника проф[есора] д[окто]ра Василя Пачовського місячною платнею у висоті 300 зол[отих] (триста зол[отих]). Проф[есор] д[октор] Василь Пачовський виконує відповідальний громадський обовязок голови Спілки українських письменників. Адреса: Львів, Тарнавського, 98.

За Правління Спілки українських письменників

Заступник голови: дир[ектор] Я. Цурковський
Відповідальний секретар: В. Шаян

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу, № 5.

№ 6

Повідомлення Відділу культурної праці та Українського Крайового Комітету у Львові про призначення головою Спілки українських письменників у Львові Григорія Лужницького та прохання підготувати для затвердження список членів правління Спілки і плану діяльности на лютий—червень поточного року

УКРАЇНСЬКИЙ КРАЙОВИЙ
КОМІТЕТ У ЛЬВОВІ,
вул[иця] Міцкевича, ч[исло] 10;
телефон № 204-14, 204-22,
204-93, ч[исло] 0381
При відповідях покликуватися
на число

Львів, дня 28 січня 1942 [р.]

До в[исоко]п[оважаного]
д[окто]ра Григора Лужницького
у Львові

Іменую Вас головою Спільноти українських письменників у Львові.
Прошу предложити до затвердження список членів Правління і плян праці на місяці лютий—червень 1942 [р.]

Керманич Відділу
Культурної Праці
В. Зубрицький

Голова Українського
Крайового Комітету,
д[окто]р К. Паньківський

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 6.

№ 7

Затвердження Українським Крайовим Комітетом у Львові списку членів правління Спілки письменників у Львові

УКРАЇНСЬКИЙ КРАЙОВИЙ
КОМІТЕТ У ЛЬВОВІ
Вул[иця] Міцкевича, ч[исло] 10
Телефон № 204-14, 204-22, 204-93,
ч[исло] 1088
При відповідях покликуватися
на число Зу/Го

Львів, дня 19 лютого 1942 [р.]

До пана д[окто]ра Лужницького Григора,
голови Спільноти українських письменників.
Львів

Згідно з Вашим предложенням затверджую покликаних Вами членів Правління:
п[ана] інж[енера] Мартинця В.,
п[ана] ред[актора] Софронова-Левицького Василя,
п[ана] дир[ектора] Брилинського Максима.

Також приймаю до відома утворення і особовий склад покликаних Вами Комісій.

Голова
Українського Краєвого Комітету
д[окто]р К. Паньківський

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові, та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 7.

№ 8

Лист-повідомлення про іменування Василя Софронова-Левицького відповідальним секретарем Спілки українських письменників у Львові

Львів, 21.II.[19]42 [р.]

До в[исоко]п[оважаного] п[ана] редактора В. Софронова-Левицького
у Львові,
вул[иця] Техніцька, 1

Вельмишановний Пане Редакторе!

Іменую Вас відповідальним секретарем Спільноти українських письменників і членом Бібліотечної Комісії. Прохаю Вас до 25.II. 1942 р. перебрати від б[увшого] відп[овідального] секретаря Спільноти п[ана] м[а]г[іст]р[а] Шаяна (Булярда 4, телєфон 278-47) його аґенди і повідомити мене про це.

Голова Спільноти українських письменників:
д[окто]р Лужницький

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 8.

№ 9

Акт передачі повноважень відповідального секретаря Спілки письменників України у Львові Василеві Софронову-Левицькому

Львів, дня 24 лютого 1942 [р.]

Акт

Стверджуємо, що дня 24 лютого 1942 р. колишній відповідальний секретар Спілки українських письменників п[ан] Володимир Шаян передав, а новий відповідальний секретар п[ан] Василь Софронів Левицький перебрав аґенди відповідального секретаря Спілки Українських Письменників у формі документів, паперів та матеріялів.

Володимир Шаян — Василь Софронів-Левицький

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 9.

№ 10

Лист голови Спілки українських письменників у Львові Григорія Лужницького до управи Секції українських письменників у Коломиї з пропозицією об'єднатися в одну Спілку праці українських письменників і взяти участь у з'їзді

Лютий, 1942 р.

До Секції українських письменників при У[країнському] Ц[ентральному] К[омітеті] в Коломиї

Спілка Праці українських письменників у Львові при відділі культурної праці У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету] має у своюму статуті намічене завдання обєднати усіх українських письменників на території Г[енерального] Г[убернаторства].

Як довідуємося, існує при У[країнському] Ц[ентральному] К[омітеті] у Коломиї секція українських письменників, які не об'єдналися у нашій спілці. Для цього пропонуємо Вам увійти як цілість до нашої Спілки Праці й створити у нас, поруч інших територіяльних груп, коломийську групу.

Місячний членський внесок виплачує кожна секція відповідно до кількості своїх членів у висоті 2 зол[отих] місячно за кожного члена.

З огляду на те, що незабаром влаштовуємо з'їзд українських письменників — прохаємо швидко надіслати нам свою відповідь і списки своїх членів.

З щирим привітом
д[окто]р Григор Лужницький

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 10.

№ 11

Лист митрополита Андрея Шептицького до Спілки українських письменників у Львові з висловленням співчуття з приводу смерти першого голови Спілки Василя Пачовського

Львів, 8 квітня 1942 [р.]

До Спілки українських письменників у Львові

З нагоди смерти Вашого б[увшого] голови і члена бл[аженної] п[амяті] проф[есора] д[окто]ра Василя **Пачовського** прошу приняти моє найщиріше співчуття.

Вічна память Покійникові. Молюся за Його душу.

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 11.

Президія Українського Центрального Комітету.

Зліва направо сидять: К. Паньківський, В. Кубійович, В. Глібовицький;
стоять — М. Сопуляк, П. Ісаїв, А. Фіголь, невстановлена особа, О. Тарнавський, Я. Мазурак, М. Кушнір.—Краків, *1943 р.*

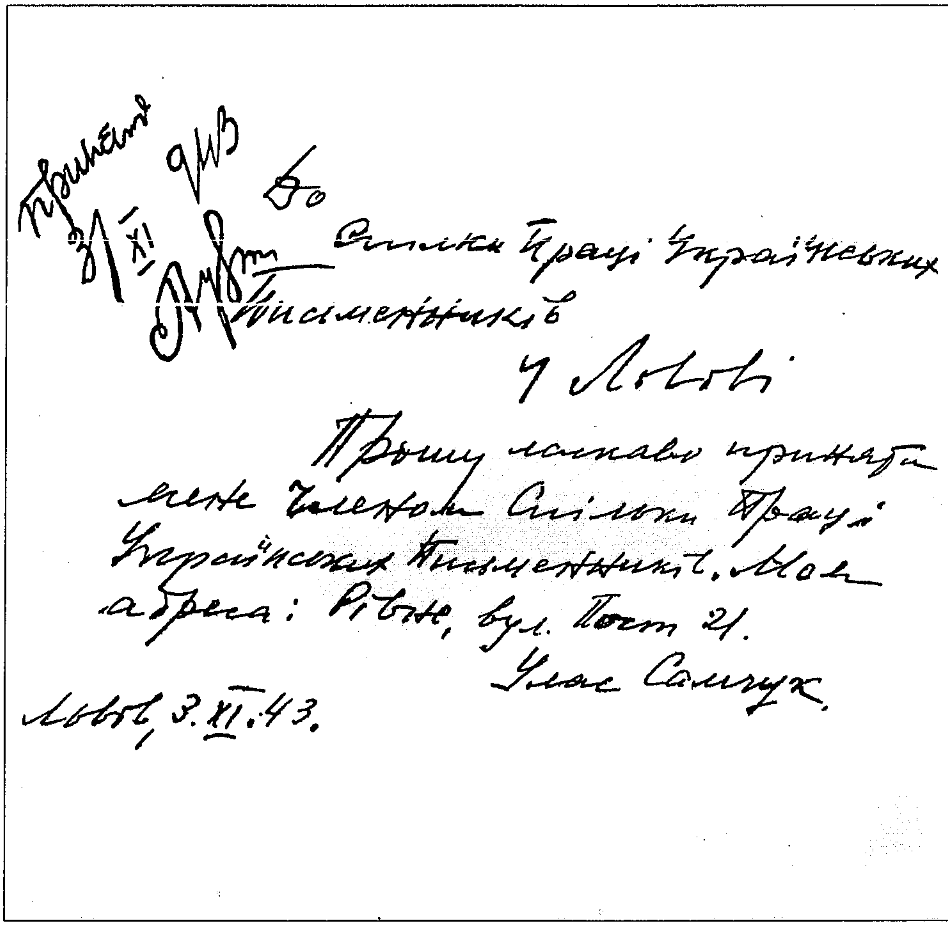

Принято 31/XI 943

До Спілки Праці Українських Письменників у Львові

Прошу ласкаво прийняти мене членом Спілки Праці Українських Письменників. Моя адреса: Рівне, вул. Пошт 21.

Улас Самчук.

Львів, 3.XI.43.

Заява Уласа Самчука про вступ до Спілки Праці українських письменників у Львові. *1943 р.*

№ 12

Лист Крайового відділу Українського Центрального Комітету у Львові до голови Спілки українських письменників у Львові Григорія Лужницького про необхідність складення списку драматичних творів, які можуть бути рекомендовані для вистав у низових організаціях, та запрошення взяти участь у підготовці творів на честь 100-річчя від дня народження Миколи Лисенка, та до свята Матері, свята Героїв, свята Молоді та ін.

УКРАЇНСЬКИЙ
ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ
Відділ у Львові
Відділ Культурної Праці,
ч[исло] 252 /Зу/ К

Львів, 9.IV. [1]942 [р.]

В[исоко]п[оважаний] д[окто]р Григор Лужницький,
голова Спілки українських письменників у Львові

Український Центральний Комітет звертається до Вас з таким проханням:

Для вжитку німецької влади має У[країнський] Ц[ентральний] К[омітет] предложити список драматичних творів, які виставлятимуть аматорські гуртки наших низових клітин. Виконання цеї праці вимагає більшого гурта людей і тому звертаємося до Вас, щоби Ви при помочі членів Спілки такий список зладили. При цьому треба узгляднювати не лише вимоги політичної цензури, але в однаковій мірі момент ідейної та мистецької вартости даного твору. Всі відчуваємо, що аматорські гуртки, несвідомі своїх завдань, дуже часто виставляють твори мінімальної, або й ніякої мистецької вартости, чим тільки убивають мистецький смак публики. Список, складений на основі повище наведених принципів та затверджений владою, покладе вкінці край невідрадному дотепер станові.

У[країнський] Ц[ентральний] К[омітет] зголосив тепер до влади список національних та культурних свят, які наші клітини повинні влаштувати продовж другого кварталу. Щоби ці свята справді повнили свою місію, мусить їх програма бути складена за планом та мусить стояти на високому мистецькому рівні. Тому доручаємо Спілці Українських Письменників підготовити такий матеріал, а саме: 4 до 5 рефератів на кожне свято, підшукати або написати відповідні поезії, які можнаби деклямувати на святах, або які підложені під ноти творилиби музичну частину програми.

У[країнський] Ц[ентральний] К[омітет] зголосив такі свята:

1. Свято 100-літніх роковин народження М. Лисенка.
2. " Матері,
3. " Героїв,
4. " Івана Франка,
5. " Молоді.

Подаємо до відома, що цю працю буде У[країнський] Ц[ентральний] К[омітет] гонорувати та завважуємо, що матеріяли до свят ч[исло] 1. і 2 бажалиби ми мати з кінцем квітня (до 20 квітня ц[ього] р[оку]).

Список драматичних творів бажалиби ми дістати найдальше 15 квітня ц[ього] р[оку], бо до хвилі ствердження списка влада припинила видавання дозволів на влаштування вистав.

Керманич Відділу
Культурної Праці
м[а]г[істе]р М. Кушнір

Голова Відділу У[країнського]
Ц[ентрального] К[омітету] у Львові
д[окто]р К. Паньківський

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 12.

№ 13

Статут (правильник) Спілки Праці українських письменників у Львові

Львів, дня 12 травня 1942 [р.]

УКРАЇНСЬКИЙ
ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ
Відділ Культурної Праці

Правильник

Спілки Праці українських письменників у Львові

І. Назва, осідок та терен діяння

§ 1

В Українському Центральному Комітеті існує при Відділі Культурної Праці Спілка Праці українських письменників, членів У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету].

§ 2

Осідком Спілки Праці є Львів, а тереном діяння — терен цілого Г[енерального] Г[убернаторства].

ІІ. Завдання і засоби

§ 3

Завданням Спілки Праці українських письменників є обєднати всіх письменників, членів У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету], щоби вони організованою працею: 1. допомагали Відділові Культурної Праці У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету] в здійснюванні його завдань; 2. дбали про всі званеві справи українських письменників, як окремого суспільного стану; 3. дбали про якнайуспішніше досконалення званевих кваліфікацій, постійне підвищування рівня в усіх родах літературної творчості та про збагачування української літератури; 4. слідкували за цілістю літературного життя і брали в ньому активну участь.

§ 4

Щоби здійснити ці завдання, Спілка буде: 1. Творити гуртки по літературним жанрам, комісії, редакційні колегії, конкурсові жюрі та Комітети для виконання окремих завдань Спілки; 2. організувати, скликувати з'їзди, конференції, зібрання, сходини, наради, анкети, тощо; 3. влаштовувати літературно-мистецькі товариські імпрези, як: літературні та авторські вечори, відчити, виставки творів, рукописів та мемуарних матеріялів, ювілеї, зустрічі, тощо; 4. влаштовувати літературні конкурси з преміями та курси для початківців; 5. редагувати власні журнали, літературні альманахи, збірники, періодичні книжкові видання, збірки творів сучасних поетів; 6. організувати взаїмну допомогу між членами Спілки Праці у всіх званевих, культурних і матеріяльних справах членів.

§ 5

Спілка Праці українських письменників користується такими грошевими засобами: а. добровільними вкладками; б. записами і дотаціями; в. доходами з імпрез; г. допомогою У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету].

Видатки Спілки Праці означує бюджет, затверджений Відділом Культурної Праці У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету].

§ 6

Крім загальної вкладки до У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету] платять члени добровільну вкладку до Спілки Праці українських письменників, висота якої залежить від матеріяльного становища члена.

III. Хто може працювати в Спілці Праці Українських Письменників

§ 7

В Спілці Праці українських письменників можуть працювати лише фізичні особи української національності, члени У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету], які, як головне своє звання виконують письменницький фах.

§ 8

Право участі в працях Спілки українських письменників надає і відбирає Керманич Відділу Культурної Праці У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету] на внесок Мужа Довіря Спілки. Позбавлений права може відкликатися до Проводу У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету].

§ 9

Обовязком згуртованих є: а. бути зразковим творчим громадянином та дисциплінованим членом У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету]; б. повсякчасно досконалитися в своїм фаху; в. змагати до закріплення внутрішньої спаяности свого стану; г. совісно виконувати доручення Проводу Спілки.

§ 10

Для взаїмного обмірковання справ, зв'язаних із діяльністю Спілки та справ, які обходять письменницький стан, скликує Муж Довіря в разі потреби сходин, які є лише дорадчим органом Проводу Спілки.

IV. Провід Спілки Праці

§ 11

Спілкою Праці українських письменників проводить Муж Довіря, якого іменує і відкликує Провідник У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету] на внесок Керманича Відділу Культурної Праці.

У порозумінні з Керманичем Відділу Культурної Праці покликує Муж Довіря собі до співпраці заступника, секретаря та інших референтів, означує їх обовязки та завдання і відповідає за їхню працю перед Керманичем Відділу.

V. Нагляд над діяльністю

§ 12

За цілість діяльності Спілки Праці українських письменників відповідає назовні Провідник У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету], тому за посередництвом Керманича Відділу Культурної Праці веде нагляд над цілою працею Спілки. Кожночасно може Провід У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету] домагатися вияснень, звітів та провірювати діяльність Спілки. Усі зібрання та рішення Проводу Спілки вимагають згоди Керманича Відділу Культурної Праці, який може їм протиставитися, або доручити їх зміну по своїй думці.

§ 13

Муж Довіря Спілки Праці обовязаний держати постійний звязок з Керманичем Відділу Культурної Праці та повідомляти його про кожну імпрезу, збори, сходини. До дня 20 кожного місяця зобовязаний предложити Керманичеві Відділу докладний звіт із діяльності Спілки.

VI. Загальні збори

§ 14

Для вислухання звітів із діяльності та для устійнення пляну діяльності скликує Муж Довіря Спілки Праці українських письменників раз в році загальні збори, які є лише дорадчим орґаном Проводу Спілки.

VII. Полагодження спорів

§ 15

Всі спори, які повстали би між членами з факту їх фахового зайняття, або приналежності до Спілки Праці Українських Письменників, вирішують Муж Довіря Спілки і Керманич Відділу Культурної Праці, вислухавши сторони. В браку порозуміння між ними вирішує остаточно Провідник У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету]. Всі спори честі вирішує мировий суд.

VIII. Кінцеві постанови

§ 16

У[країнський] Ц[ентральний] К[омітет] може кожночасно змінити цей правильник, відкликати його та надати інший.

§ 17

У[країнський] Ц[ентральний] К[омітет] має право кожночасно розвязати Спілку Праці Українських Письменників.

Керманич Відділу Культурної праці — Провідник У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету]

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 13.

II. ОСОБИСТІ ДОКУМЕНТИ ЧЛЕНІВ СПІЛКИ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ У ЛЬВОВІ ТА ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО КЛЮБУ У ЛЬВОВІ

№ 14

Іван Багряний (Іван Лозов'яга)

Автобіографія (стисло)

Народився 1906 р. 19/IX ст.ст. в м. Охтирці на Слобожанщині в родині муляра. Справжнє моє прізвище (батьківське) Лозов'яга; теперішнє моє прізвище це літературний псевдонім з часом усталений і закріплений за мною з волі обставин документально. Освіту здобув сперш в охтирській церковно-приходській школі, потім в вище початковій школі там же, та скінчив ще ремісничу профшколу. В 1921—22 р.р. скінчив Краснопільську художньо-керамічну профшколу. В 1926 р. вступив до Київського Художнього Інституту, але закінчити не зміг, підпавши під репресії.

Літературою почав займатися ще в шкільні роки, організувавши та редагувавши шкільні літературні журнали в Охт[ирській] Вищепоч[атковій] школі та в Краснопільській Художньо-Керамічній.

Серйозно на літературну ниву ступив в 1926 р. в м. Києві. Друкувався в журналі „Глобус", потім в „Житті й Революції", „Червоному Шляху", „Всесвіті", „У.Ж.-і" тощо.

В 1928 р. вийшла перша збірка моїх поезій „До меж заказаних" накл[адом] в[идавницт]ва „Маса". В 1930 р. вийшов накладом в-ва Книгоспілка віршов. роман „Скелька". В 1931 р. накл[адом] в[идавницт]ва „Рух" книжка нарисів „Крокви над Табором". Та ще власним накладом мною була видана окремою кн[ижкою] поема „Ave Maria".

Але скоро я був заарештований (в 1932 р.) і викинений не тільки з літератури, але й з України.

По 10 місяцях самотнього ув'язнення мав 5 років таборів далеких. В 1938 р. після повернення був знову заарештований і сидів у Харківській в'язниці 2 роки й 2 міс[яці]. В 1940 р. 3 червня внаслідок розгрому Єжовщини був звільнений з правом проживання в рідному місті Охтирці, але без права виїзду з нього.

Після приходу німців жив і працював в Охтирці, як журналіст при охт[ирській] районовій газеті та як художник. Зараз прибув до Львову в наслідок евакуації всього Лівобережжя.

Ще два слова: Належав в свій час до Літературного угруповання „Марс“, з 1928 р. До того ні до яких інших угруповань не належав. Причиною репресій було: 1) Репресії над родиною матері, як над „куркульською“ родиною, що в 1918 р. активно підтримувала уряд Скоропадського; в наслідок чого було кілька членів родини розстріляно та зіслано до Соловків; 2) Активне антисовєтське спрямовання всього мого літературного доробку, як друкованого так, і особливо, не друкованого.

І. Багряний

29/IX. [19]43 р.

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 14. Автограф.

№ 15

Анатоль Гак (Йосип Антоненко)

До Спілки праці українських письменників у м. Львові
[від] письменника Йосипа Антоненка
(Анатоля Гака), що мешкає на вулиці
Казимира, № 47, помешкання № 6

Заява

Додаючи до цього свою автобіографію, ласкаво прошу прийняти мене до складу членів Спілки Праці українських письменників у м. Львові.

26.XI. 1943 р. Й. Антоненко (Анатоль Гак)

[Помітка]: Принято 1.XII.[1]943 [р.] Г. Луж[ницький]

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 15. Автограф.

№ 16

Автобіографія письменника Анатоля Гака (Йосипа Антоненка)

Народився я 1887 року в селі В[еликій]-Кам'янці на Дніпропетровщині. Українець. Батько—мати мої були селяни. Учився спочатку в сільській початковій школі, потім в середньому сільськогосподарському училищі, а після революції студіював на літературному відділі Київського Інституту Народньої Освіти. Брав участь у першій світовій війні. Революція застала мене на Румунському фронті. З того часу став брати близьку

участь в українських революційних організаціях. Був членом української Армійської Ради при 6-ій армії, а також заступником комісара Української Центральної Ради при штабі названої армії. Повернувшись з фронту, працював як журналіст у таких українських часописах: „Вільне життя" та „Наше село" (Одеса), „Народня Воля", „Трибуна" та „Громада" (Київ). Від 1920 року працюю не тільки як журналіст, а і як письменник. 1926 року кидаю журналістику і аж до приходу німців на Україну займаюсь виключно художньою літературою. За цей час я написав і видрукував такі твори: „Молода напруга" — роман; „Розгороджене життя" — збірка оповідань; „Паразити під мікроскопом" та „30 гуморесок" — гумористичні оповідання й гуморески; „Бетон наступає" — нариси; „Студенти", „Людина в окулярах", „Родина пацюків" та „Робітниця Юля" — п'єси. Коли большевики почали евакуювати Харків, де я весь час жив, мені наказано виїхати до м. Актюбіньска (за Урал), але я, переховуючись протягом місяця, залишився в Харкові. Як тільки в Харкові стала виходити газета „Нова Україна", почав містити в ній фейлетони. В лютому 1943 року евакуювався з Харкова до Києва, потім до Вінниці. В травні виїхав з Вінниці до Полтави, де мала виходити „Нова Україна", і працював там не тільки як фейлетоніст, а й як редактор відділу художньої літератури. В серпні знову евакуювався з Полтави до Вінниці, звідки й прибув до Львова. Крім згаданих видрукуваних творів, ще маю при собі рукопис великого роману „Золоті ворота" (визвольна боротьба на Україні 1917—18 р.р.), який я при першій змозі маю переробити під іншим кутом зору (роман написано за совєтів) і тільки потім дати до друку.

26.XI. 1943 р. Й. Антоненко (Анатоль Гак)

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 16. Автограф.

№ 17

Світозар Драгоманов

До Спілки письменників м. Львова!

Прошу приняти мене в число членів Спілки письменників м. Львова.

Подаю відомості про себе: народився 29 червня 1884 р. в місті Женеві (Швайцарія). Батько мій — Михайло Петрович Драгоманов. Я скінчив Київський Комерційний Інститут в 1915 році. З 1902 року працюю в українській пресі (Гром[адський] Голос, Рідний Край, Рада, Слово, Робітнича Газета, а також в пресі за часів совєтів) по питаннях літературних, культурно-мистецьких й місцевого самоврядування. Співробітник „Голоса" (Берлін), „Української Дійсности".

З 1920 по 1933 рік працював у вищій художній школі Києва (ректор Архітектурного Інституту, проректор Художнього Інституту, секретар урбаністичного відділу архітектурного факультету й професор економіки [...] пізніше декан художнього факультету Кіно Інституту в Києві, керівник інформаційного бюра правління ВУФКу та Українфільму). В 1933 й дальших роках — редактор технічного видавництва. В 1935 році через

хворобу в наслідок цькування з боку більшовиків визнаний був лікарями за особу, що втратила працездатність й перебуває в стані депресії. Тому мусів перейти в категорію пенсіонерів через хворобу.

Зі звільненням Києва від більшовиків одужав й відновив працездатність.

Львів, Обводова 28
Тел. 210-10 Світозар Драгоманов
19.10.[19]43 [р.]

[Помітка]: Принято 20.10.[19]43 [р.] Г. Луж[ницький]

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 17. Автограф.

№ 18

Федір Дудко

До Спілки українських письменників у Львові
[від] письменника Федора
Дудка (Львів, Остштрассе, 34)

Заява

Прошу прийняти мене в число членів Спілки Українських Письменників. До цього додаю свій життєпис.

Львів, 28/II. [19]44 [р.]

Федір Дудко

[Помітка]: Принято 1/III[1]944[р.] Г. Луж[ницький]

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 18. Автограф.

№ 19

Життєпис Федора Дудка

Народився 24. IV. 1885 в с. Шабалинові Сосницького повіту (на Чернігівщині).

По ґімназіяльних студіях (Глухів, Новгород-Сіверський, Стародуб) учився в р.р. 1905—1907 на курсах журналістів проф. Володимирова в Москві, де й розпочав свою письменницьку й журналістичну працю (газ[ети] „Свѣточь", „Путь" та інш[і] російські часописи). В 1908 р. перенісся до Києва на технічні студії (архітектура, гідротехніка). Писав у Києві в газетах „Кіевскіе Отклики" „Кіевская Мысль", „Рада". В 1915 р., не закінчивши техніки, був мобілізований на війну й працював у воєнних

інженерних частинах. В 1916 р. опублікував свою технічну працю „Вальковые постройки", яка вийшла в двох виданнях (накладом С[анкт]-Петербурзького міністерства земельних справ).

В роках 1917—1920 працював у Міністерстві земельних справ УНР, пишучи рівночасно в газеті „Відродження", „Україна", „Робітничій Газеті" та інш[их]. В 1920 р. виеміґрував до Львова, де жив до 1939 р. В 1939 р., спасаючись від терору большовиків, перенісся із Львова до Люблина, а потім до Кракова, де працював (і тепер працюю) в газ[еті] „Краківські Вісті".

В роках 1941—1944 працював, як головний редактор, в луцькій газеті „Український Голос", берестейській газеті „Наше Слово" і пінському часописі „Пінська Газета".

Написав, головним чином підчас побуту у Львові, кілька десятків оповідань, історичну повість і кілька романів, які були друковані в різних українських часописах і журналах. Деякі з них вийшли окремими книжками (числом 15).

Літературний псевдонім Одуд і Трифон Чугайстер.

Федір Дудко

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 19. Автограф.

№ 20

Роман Завадович

25.III.1943 [р.]

До Спілки українських письменників і журналістів у Львові!

Прохаю прийняти мене в члени Спілки.

Я уродився 18 грудня 1903 в с[елі] Славній (пов[іт] Зборів) в сім'ї вчителя. Іспит зрілости склав у Тернополі 1923 р., філософічні студії з обсягу слов'янської філології закінчив у Львівському університеті в 1938 р. Тепер працюю як постійний кореспондент „Телепресу" з округи Золочів, кореспондент „Краківських Вістей" і співробітник „Українського Видавництва" (дитяча література).

Літературну діяльність розпочав я в 1920 р[оці] в „Світі Дитини". Пізніше поміщував свої лірики в „Літ[ературно]-Науковім Вістнику", „Дажбозі", „Дзвонах" тощо. В „Малих Друзях" співпрацюю від самого початку їх видавання. Видав я низку віршованих оповідань, сценічних картин, і прози („Казка про царевича Івана", „Пісня про Княжу Україну", „Зимові царівни", „Чародійні музики", „Живий страхопуд", „Покарані Калатьки" і т. д.). Тепер працюю як журналіст і письменник (виключно).

М[агісте]р Роман Завадович
П[ошта] Ремезівці через Золочів

[Помітка]: Принято 29/III[1]943[р.] Г. Луж[ницький]

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 20. Автограф.

№ 21

Особистий листок

1. Ім'я і прізвище: Роман Завадович
2. Дата народження: 18.XII.1903
3. Місце народження: Славна, пов[іт] Зборів
4. Національність: українська
5. Основна професія: гімназійний учитель
6. Стан: жонатий
7. Освіта: магістер філософії
8. Журналістичний (літературний) стаж тенер. співробітник У[країнського] В[идавницт]ва, від 1920 р. в „Світі Дитини"
9. В яких арміях служив: —
10. Партійна приналежність до 17.9.1939 —
11. За радянської влади: партійний — комсомолець — безпартійний
12. До яких організацій належав за радянської влади —
13. Основні твори: Твори для дітей — сценічні і вірші, прозові оповідання „Пісня про Княжу Україну", співроб[ітник] Л[ітературно]-Н[аукового] В[існика], „Дажбога", „Дзвонів", „Дороги" і інші
14. Твори друковані за радянської влади:
    а) окремі виданя
    б) по журналах і газетах
15. Місце праці тепер: Кореспондент „Телепресу", „Краків[ських] Вістей" і співробітник У[країнського] В[идавницт]ва в дитячій літературі
16. Адреса: Ремезівці, повіт Золочів, пошта в місці

Дата, 25.III.1943 [р.]

М[агісте]р Роман Завадович

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 21. Машинописний бланк, заповнений від руки.

№ 22

До Спілки українських письменників і журналістів
у Львові!

Кілька місяців тому подав я за посередництвом ред[актора] Б. Гошовського письмову заяву про приступлення до Спілки. Тому, що довший час я не мав відповіді, ред[актор] Гошовський вжив заходів, щоб зізнатись, що сталося з моєю заявою. П[ан] Лужницький повідомив його, що заяву передав секретареві Спілки п[анові] Левицькому. Впевнившись у тому, що заява попала, куди слід, я прохаю розглянути її і, з уваги на

те, що багато часу минуло від її внесення, дати мені письмову відповідь на нижчеподану адресу.

З належною пошаною М[агісте]р Роман Завадович

Ремезівці коло Золочева.
Пошта в місці
5.XI.1943 [р.]

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 22. Автограф.

№ 23

Михайло Зеров

До п[ана] голови Спілки письменників
[від] Зерова Михайла
(М. Ореста)

Заява

Прошу прийняти мене до складу членів Спілки письменників.
До цього докладаю свій життєпис і фотокартку.

Мих[айло] Зеров

28.I.1944 [р.],
м. Львів

[Помітка]: Принято 28/I[1]944[р.] Г. Луж[ницький]

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 23. Автограф.

№ 24

Життєпис

Я, Зеров Михайло, народився 27 листопада 1901 року в м. Зінькові на Полтавщині. Почав гімназіяльну науку в м. Охтирці на Харківщині, а продовжував її в гімназії м. Кролевця на Чернігівщині,— в Кролевці довший час служив мій батько (як інспектор народніх шкіл Кролевецького і Конотопського повітів Чернігівської губернії). По закінченні громадянської війни, у вересні 1922 р. був призваний до червоної армії, де пробув до весни 1924 року. З осени 1924 року до літа 1928 р. навчався в КІНО (Київському Інституті Народної Освіти), що заступив собою Київський університет. Спеціялізувався на літературно-лінґвістичному циклі. Моїми учителями в інституті були професори Тимченко Є., Калинович М., Грунський М., Филипович П. і Зеров Микола, що доводиться мені братом.

В 1929 р. був заарештований Київським відділом ГПУ у зв'язку з справою СВУ і по дев'ятьох місяцях, уже під час процесу був звільнений з Лук'янівської в'язниці. До 1938 року працював у Києві як викладач

(переважно української мови) і перекладач з мов німецької та російської на українську. 9 червня 1938 р. був заарештований вдруге Київським обласним відділом НКВД і після 21 місяця перебування в тюрмі постановою „Особого Совещания при НКВД СССР“ від 17 січня 1940 р. був заочно засуджений за „контрреволюційну діяльність“ на три роки позбавлення волі в таборах СССР. П'ятнадцять місяців, що залишились до кінця терміну, пробув у Сороклагу НКВД (Сорокському ляґері) на півночі Европейської Росії, працюючи на т. зв. „загальних роботах“. За 5 день до війни, відбувши термін, повернувся на Україну.

В липні 1941 р. був мобілізований до червоної армії. Під Полтавою потрапив у полон до німців і в грудні 1941 р. був звільнений з Вінницького табору військовополонених. Після цього служив у м. Вінниці у відділі освіти, як інспектор-методист, а з 15 червня 1942 р. і до перших чисел січня 1944 р. був редактором газети „Вінницькі Вісті“.

Не маючи нахилу бути педагогом у совєтських умовах, я хотів стати фаховим перекладачем при видавництвах. Перекладати я почав ще за студентських років. Найпомітніші мої роботи є: переклад оповідань Лєскова з українською тематикою і переклад розвідки Б. Навроцького „Мова і поезія“. Бувши студентом, почав перекладати і віршем, а саме німецьких поетів — переважно кінця XIX і першої чверти XX століття, приділяючи особливу увагу Р. М. Рільке. Хоча переклади мої здобули прихильну оцінку Филиповича, Калиновича і мого брата, Терещенко М., якому Филипович П. рекомендував їх, не вмістив на сторінки журналу „Життя і революція“ ні одного з моїх перекладів. „Книга німецької поезії“, що мала вийти в Харкові під редакцією М. Йогансена, якому я переслав багато перекладів, в наслідок умов, що постали на підсовєтській Україні після 1930 р., друком не з'явилась. Так само не судилось побачити світа моїм перекладам дрібних речей Шіллера і баляд Ґете, зробленим для збірок вибраних творів згаданих письменників, що їх укладником був Д. Загул.

Щодо власних віршів, то я ніколи і не думав друкувати їх за совєтських обставин і творив келійно. Загалом був тієї думки, що все ориґінальне, написане мною від 1932 року, цілком заслуговує на друкування як з боку змісту, так і з погляду форми. На момент арешту в 1938 р. я мав матеріялу (ориґінальних і перекладних віршів) разом на три книги. Все це було сконфісковане і вивезене разом з майном із квартири незабаром після мого арешту.

В нових умовах, що постали на Україні після зайняття її німецькою армією, мої вірші і переклади з німецьких поетів друкувалися в журналах: „Наші Дні“, „Український Засів“ і „Пробоєм“, а також у газеті „Вінницькі Вісті“. В названій газеті вмістив я також замітки про Гельдерліна та Давтендея і про німецьких поетів першої чверти XX сторіччя. Незабаром „Українське Видавництво“ випустить у світ вибір моїх ориґінальних і перекладних віршів п[ід] н[азвою] „Луни літ“ (під псевдонімом М. Орест). До цієї збірки ввійшли переважно речі, написані до 1938 р.

28.I.1944 р.,
м. Львів

Мих[айло] Зеров

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 24. Автограф.

№ 25

Микола Іванів

До Спілки українських письменників

Додаючи до цього свою автобіографію і список найважливіших робіт, прошу прийняти мене до спілки. Рекомендувати мене можуть проф[есор] В. Дубровський, проф[есор] О. Попов, і гадаю, всі письменники, що приїдуть сюди з Харкова і Києва.

Микола Іванів

23.XII.43[р.]

Станиславів, Алябастрова № 1, або Станиславів, Липова 10 будинок, інж[енер] проф[есор] Микола Іванів.

Микола Іванів

[Помітка]: Принято 29/XII[1]943[р.] Г. Луж[ницький]

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 25. Автограф.

Життєпис

Народився я в Харкові, 10 травня 1888 р. в родині студента-медика тамтешнього університету. По закінченні університету й відбувши ординатуру, батько мій переїхав до Чернігова, де до самої смерти служив у Ґуберніяльській Земській, згодом — 1-й радянській, лікарні.

Закінчив я Чернігівську ґімназію і природничий факультет Харківського Університету, а потім учився у воєнно-медичній Академії, але покинув її на 4 курсі і вступив на службу до відділу закордонних операцій Державного Банку в Петербурзі. Там я працював до кінця 1919 р., коли переїхав до Чернігова, де на той час жила моя родина.

В Петербурзі почав перекладати з еспанської і в 1916 році здав „Вєснїку Европи" „Четире аппокалиптические всадника" Бляско Іваньеса. В Чернігові я працював до кінця 1924 р., спочатку в кооперативних організаціях, а потім в губерніяльній конторі державного страхування. Перебуваючи на службі в місцевій Райспілці, написав „Історії кооперації на Чернігівщині", яка вийшла в 1922 р. накладом тієї-ж таки Спілки.

В середині 1924 р. я переїхав до Харкова і зараз же почав працювати у видавництвах, перекладаючи на українську мову з чужоземних, переважно французької, англійської та еспанської мов. За час моєї діяльности переклав коло 1500 друкованих аркушів, виключно белетристики, як не рахувати Клявзевіца „Про війну" і Дідро „Парадокс про актора".

На жаль, паперова криза 1930—33 р.р. і зміна керівництва та структури видавничої справи спричинились до того, що близько 300 друкованих аркушів загинули у видавничих портфелях. Сюди належить 5 романів Іваньеса, кілька романів інших еспанських письменників останнього часу, 2 романи Велза, кілька романів сучасних французьких авторів і повний переклад „Ґарґантюа та Пантаґрюеля" Рабле.

Крім тих моїх робіт, які вийшли окремими виданнями, що список їх додаю окремо, влітку 1941 р. були цілком готові до друку і не побачили

світу тільки з причин воєнного характеру зверстані вже повний переклад „Дон Кіхота“ і Теккереїв „Ярмарок Суєтности“. Крім того переклади мої ввесь час друкувалися в харківському „Літературному Журналі“, де були вміщені переклади низки еспанських байок, кілька народніх еспанських оповідань, поезії Ґарсія Льорки, прототип „Москаля — Чарівника“: „Саляманська Печера“ Сервантеса і супровідні до цих перекладів історично-літературні статті.

Останній час друкувався в журналі „Український Засів“, в 2 числі якого вміщено мою статтю про Кеведо з рядом перекладів його поезій, і у виданому Відділом Пропаґанди України „Літературному Бюлетені“, де друкувалися мої переклади сучасних німецьких поетів і власні мої байки.

Протягом низки років систематично перекладав Шекспіра, з творів якого остаточно зредаґував, після обговорення їх харківськими письменницькими колами, „Короля Ліра“ і „Венеційського Купця“. Від осені 1942 р., до виїзду з Харкова, завідував літературною частиною театральної студії при „Просвіті“, для якої зредагував переклад М. Йогансена „Коварство і Любов“ і переклав „Розбитий глек“ Кляйста. Починаючи з 3 і до останнього числа харківської газети „Нова Україна“ перекладав для неї закордонну інформацію.

Одночасно, від вересня 1942 року до лютого 1943 р. був літературним редактором „Літературного Бюлетеня“, що його видавала в Харкові Пропаґанда Абт[айлюнґ] У[країна].

Поки становище моє, як перекладача, не зовсім усталилось, я до 1928 р. служив у Народньому Комісаріяті Освіти і в Укр[аїнській] Управі державного страхування, де поруч з виконанням адміністративних обов'язків, віддавав свій час і літературній роботі. Так, завідуючи інформаційно-статистичним відділом Наркомосу, написав історично-статистичну розвідку „Професійна Освіта на Україні“, розміром у 28 друкованих аркушів, видану року 1926 Н[ародним] К[омісаріатом] О[світи], а обіймаючи посаду вченого секретаря Держстраху, написав виданий у 1928 р. історично-статистичний нарис на 15 друков. аркушів „5 років державного страхування на Україні“.

1937—[19]41 року викладав еспанську мову, природознавство і французьку мову в Харківській еспанській школі, і французьку та еспанську мову в Харківському інституті чужоземних мов, а в 1925—[19]29 р. викладав страх-бухгалтерію в Харківському фінансово-економічному Інституті.

По евакуації в лютому 1943 р. з Харкова і до кінця вересня служив у Київському Театрі Пропаґанди Абт[айлюнґ] У[країна], для якого перекладав „Диявол-жінку“ Шенгера, „Шклянку Води“ Скріба, „Слугу двох панів“ Ґольдоні, і розпочав переклад „Отелло“, що його закінчую тепер. Служу, як контролер у батьківському К[омі]теті. Нині живу в Станиславові, Алябастрова вул. № 1а у п[ані] Болосянкової.

17/XI/43 [р.]

Вийшли друком окремими виданнями такі мої переклади:

1. Сервантес	Дон Кіхот — скорочений
2. Джек Лондон	Серця трьох
3. Свіфт	Мандри Ґуліверові
4. [Бляско] Іваньес	Кров і пісок

5.	Конан-Дойл	Пригоди Шерльока Голмса
6.	Рабле	Ґарґантюа — скорочена
7.	Доде	Тартарен із Тараскону
8.	Доде	Тартарен в Альпах
9.	Доде	Порт Тараскон
10.	Конан-Дойл	Втрачений світ
11.	Твен	Янкі при дворі короля Артура
12.	Кіплінг	Джунґлі
13.	Жюль Верн	Пригоди капітана Гаттераса
14.	Велз	Машина часу
15.	Тудуз	Люди з вогнедишного айзберґу
16.	Унамуна	В усякому разі справжня людина
17.	Льобро	Ян — Метис
18.	Діккенс	Посмертні записки Пікквікського клюбу
19.	Діккенс	Домбі і син
20.	Берро	Ліс повішеного храмовника
21.	Іваньес	Серед помаранчових дерев
22.	Іваньес	Валенсійські оповідання
23.	Сендер	Магнет
24.	Селін	Подорож на край ночі — скорочене
25.	Гельдерс	Війна 1934 року
26.	Кеведо	Життя пройдисвіта Пабльо
27.	Муссінак	Стрімголов
28.	Велз	Невидима людина

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 26. Автограф.

№ 27

Михайло Кибальчич

До Спілки українських письменників у м. Львові від члена Секції наукових робітників (Будинку учених) у м. Києві Михайла Кибальчича

Заява

Прошу зарахувати мене до складу членів Спілки українських письменників.

Я народився 15 вересня 1891 року в селі Чемері, на Чернігівщині, в родині священика. Року 1915-го закінчив Київську Дух[овну] Академію з науковим ступенем кандидата богословських наук. Від 1915-го р. учителював в 2-ій Чернігівській єпархіяльній жіночій школі, від 1917-го року — в Бердичівських гімназіях, від 1921-го року — в Київських середніх та вищих школах і наукових закладах: в середніх школах №№ 18, 83, 6, 3 та 80, на робітфаках та в Інститутах Соцвих'у та Профос'у, в Інституті удосконалення учителів, в УНДІП'і (Упр. Наук[ово]-Дослід[ному] Інституті Педагогіки). Одночасно писав і друкував статті в галузі

методики літератури й літературознавства по різних журналах та газетах, напр.: „Художні засоби П. Грабовського“ (ж[урнал] НКО „Ком. Освіта“, 1936); „Вивчення байок Л. Глібова в зв'язку з історією світової байки“ (ibidem, 1937); „Роля народу в трагедії Пушкіна „Борис Годунов“ (ibid[em], 1938); „Шевченко і Некрасов“ (ib[idem], 1939); „Нове у вивченні „Fata Morgana“ М. Коцюбинського“ (ib[idem], 1940) тощо. В літературній газеті за 1940 р. умістив статтю „Пушкін у Києві“ та інші статті. В ж[урналі] „Літературна критика“: „М. Коцюбинський в газеті „Десна“ (1939); „Найголовніші дати життя і творчості Лесі Українки“ (1939); „До історії „Кобзаря“·(1940). В Наукових записках Академії Наук („Радянське літературознавство“ — „М. Коцюбинський в архівній комісії“ (1940); „Г. Ф. Квітка-Основ'яненко“ — в „Новому Українському Слові“ (1941). Виголосив року 1943-го дві доповіді в Київському будинку учених: в березні — „Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка в Петербурзі в квітні 1861 р.“, у квітні — „Нові дані до біографії І. С. Н.-Левицького (його „Духівниці“).

М. Кибальчич

16.X.1943,
м. Львів

Тимч[асова] адреса: Гуртожиток на Вірменській, № 2.

[Помітка]: Принято 19/X1943[р.] Г. Луж[ницький]

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 27. Автограф.

№ 28

[Анкета]

Виповнити по німецьки!

Прохання у справі карти дозволу на право виконування свойого звання як Mitglied des Verb[andes] der ukr[aischer] Schriftsteller

Отсим вношу прохання у справі карти дозволу на право працювати у свому званні як Mitglied des Verb[andes] d[er] ukr[aischer] Schriftsteller.

Ім'я і прізвище: Mychajlo Kybaltschytsch уроджений Kybaltschytsch

Адреса: Lemberg, Georgsplatz, 5/24.

Місце уродження і дата: Dorf Tschemer, Tschernigowland. 15.9.1891.

Національність: Ukrainer

Віроісповідання (попереднє теж): Orthodox

Ім'я і прізвище дружини: Nadija Kybaltschytsch уроджена Werbizka

Звання дружини: Hausfrau

Національність: Ukrainerin

Віроісповідання (попереднє теж): Orthodox

Число і вік дітей: Der Sohn 21 Jahre alt.

Ім'я і прізвище батька: Andrij Kybaltschytsch

Національність і віроісповідання (попереднє теж): Ukrainer. Orthodox

Ім'я і прізвище матері: Euphrossinia Spakowitsch

Національність і віроісповідання (попереднє теж): Ukrainerin. Orthodox

Прийнято 29/III 943

До Спілки Письменників

Марії Цуканової

Заява

Прошу прийняти мене до Спілки письменників.
Народилась 1905 року. Прийхала з Харкова.
Друкувалась в Харківському журналі „Український засів" та в часописі „Нова Україна".
Останні твори: драма „Проліски" та оперета „Сміливих щастя не зрадить".

Марія Цуканова

19 12/III 43 р.

Заява Марії Цуканової про вступ до Спілки Праці українських письменників у Львові. 1943 р.

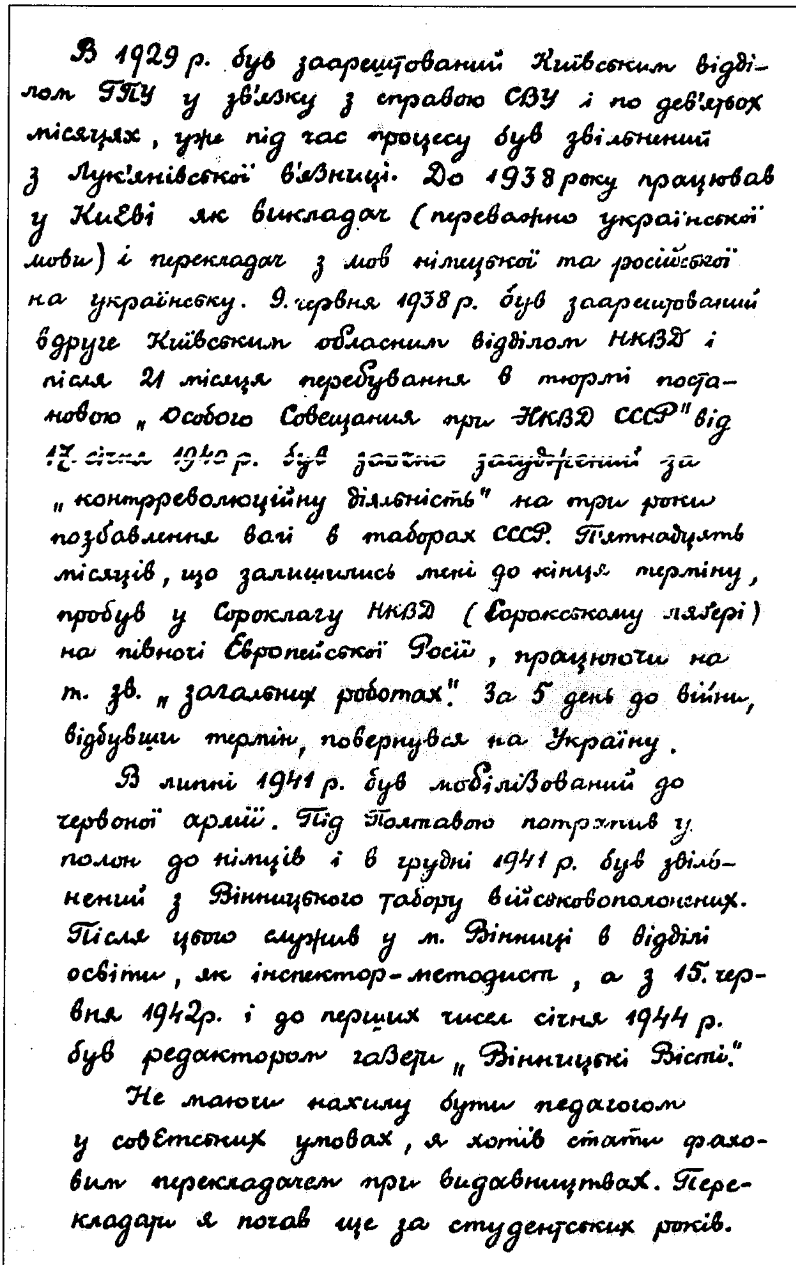

В 1929 р. був заарештований Київським відділом ГПУ у зв'язку з справою СВУ і по дев'ятьох місяцях, уже під час процесу був звільнений з Лук'янівської в'язниці. До 1938 року працював у Києві як викладач (переважно української мови) і перекладач з мов німецької та російської на українську. 9. червня 1938 р. був заарештований вдруге Київським обласним відділом НКВД і після 21 місяця перебування в тюрмі постановою „Особого Совещания при НКВД СССР" від 17. січня 1940 р. був заочно засуджений за „контрреволюційну діяльність" на три роки позбавлення волі в таборах СССР. П'ятнадцять місяців, що залишились мені до кінця терміну, пробув у Сороклагу НКВД (Сорокському лягері) на півночі Европейської Росії, працюючи на т. зв. „загальних роботах". За 5 день до війни, відбувши термін, повернувся на Україну.

В липні 1941 р. був мобілізований до червоної армії. Під Полтавою потрапив у полон до німців і в грудні 1941 р. був звільнений з Вінницького табору військовополонених. Після цього служив у м. Вінниці в відділі освіти, як інспектор-методист, а з 15. червня 1942 р. і до перших чисел січня 1944 р. був редактором газети „Вінницькі Вісті."

Не маючи нахилу бути педагогом у совєтських умовах, я хотів стати фаховим перекладачем при видавництвах. Перекладати я почав ще за студентських років.

Уривок з автобіографії Михайла Зерова. *1944* р.

В яких школах учився (школи фахові і вищі) Geistliche Akademie Kiew. Pedagogische Kurse

Перебування за кордоном: —

Здобуте звання: Wissenschaftler

У якій ділянці працював останній час: Literaturwissenschaft

Коли почав працювати в мистецькій ділянці: Seit 1909

Рід мистецької діяльности: Literatur

Головне звання — звання побічне: Wissenschaftler. Lehrer.

Мистецька діяльність (публікації в часописах, журналах, авторство книжок, брошур, сценічних творів, фільмових рукописів, радіоавдицій, композицій, образів, різьб):

Veröffentlichungen in der Zeitschrift „Literaturkritik": „Zur Geschichte „Kobsars" (1940); „M. Kozjubinsky und Zeitungen „Dessna" — „Utrennjaja Sarja" (1939), „Wichtigste Daten im Lebenslauf und in der Tätigkeit von Lessja Ukrainka" (1939); in der Zeitschrift „Sowiet-literaturwissenschaft: „M. Kozjubinski in der Archivkommission" (1940); in der Zeitschrift „Kommunistische Ausbildung"; „Künstliche Methode P. Grabowskis", „Studium der Fabel[von] L[eonid] Hlibow im Bezug mit der Geschichte der Weltfabel", „Rolle des Volkes in der Tragödie von Puschkin „Boris Godunow"; „Schewtschenko und Nekrassow"; „Ausbildungsmomente in den Lektionen der ukrainischen Literatur" und andere.

Псевдоніми (попередні теж): keine

Участь у виставах: keine

Одержані нагороди (літературні премії, тощо): keine

Висота приходів з мистецької діяльности в році 1938: 1600 Rubl. і в році 1940: 3000 Rubl.

Кермована фірма

Фірма, адреса: —

Крамниця, варстат: —

Число кімнат: —

Число занятих осіб: —

Спеціяльне заведення (н[а]пр[иклад] правнича книгарня, заведення для побільшувань, тощо): —

Філії: —

Висота оборотів в р[оці] 1938: —

Чи відбув військову службу: nein

Членство в давних українських або польських партіях, організаціях, фахових товариствах, союзах і льожах: Tätig als Mitglied der ukrainischen wissenschaftlichen — pedagogischen Gesellschaft

Завваги: keine

Отсим засвідчую замість присяги, що все тут подане згідне з правдою. Мені відомо, що неправдиві дані будуть карані.

M. Kybaltschytsch
(Власноручний підпис)

Lemberg, дня 2 November 1943.

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 28. Машинописний бланк, заповнений від руки.

№ 29

Антін Лотоцький

До Спілки українських письменників у Львові!

Заява

Цим прохаю прийняти мене в члени Спілки Праці українських письменників у Львові.

Львів, 30 грудня 1942 р. Антін Лотоцький

В залученні подаю мій
життєпис і спис важніших
моїх друкованих творів.

Адреса: Антін Лотоцький
Львів — Lemberg
Hornungstr[asse] 17/I,4.

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 29. Автограф.

№ 30

Мій життєпис

Родився я 13 січня 1881 р. в с. Вільхівці, в Бережанщині в Галичині, де мій батько Лев, український письменник, учителював тоді. До гімназії ходив у Бережанах, де брав діяльну участь у тайній учнівській „Громаді", що була тоді під проводом Зенона Кузелі. До вищої гімназії ходив у Львівській Академічній гімназії, де в 1905 році здав іспит зрілости. Після цього записався на філософічний факультет (відділ україністики) у Львівському університеті, а в 1911 р. став учителем укр[аїнської] приватної гімназії в Рогатині. В 1915 р. вступив до Українських Січових Стрільців, де належав до Пресової Кватири УСС та редагував стрілецький журнал „Само [...]" і співробітничав при інших стрілецьких видавництвах. По світовій війні став співробітником часопису „Нова Рада" та „Правда", опісля учителем Торговельної Школи „Просвіти" у Львові, гімназійних курсів У.П.Т. у Снятині та вкінці проф. прив[атної] гімназії в Рогатині. В р. 1924 став співробітником „Нової Зорі" та „Правди".

Від 1919 був співробітником журналу й видавництва „Світ Дитини" й „Молода Україна", а пізніше „Нашого Приятеля" та „Дзвіночка".

В часі більшовицької окупації не друкував нічого, вчителював знову в українській гімназії в Рогатині.

Тепер живу у Львові.

Антін Лотоцький

Львів 30/XII 1942 [р.]

Спис важніших літературних творів
Антона Лотоцького

1) Триліси: історична повість з часів Хмельниччини — два видання.
2) Ведмедівська попівна, історичне оповідання — два видання.
3) Смертне зілля, істор. оповідання — два видання.
4) Наїзд обрів, історична повість.
5) Кужіль і меч — історична повість.
6) Лицар у чорному оксаміті, історична повість.
7) Роксоляна, історичне оповідання.
8) „Було колись в Україні" (цикл істор[ичних] оповідань, два видання: друге під п. „Княжа Слава").
9) Пригоди Цяпки Скоропада, гумор[истична] епопея.
10) Козак Байда, історичне оповідання.
11) Три побратими, історичне оповідання.
12) Мандрівки Мишки-Гризикнижки, оповідання прозою й віршом про український Львів та його минуле.
13) Історичні оповідання, збірка.
14) Княжна Галиця, історичне оповідання.
15) Тарас Шевченко в німецьких перекладах — студія і крім цього багато оповідань, описів, віршів по часописах і журналах („Діло", „Неділя", „Нова Рада", „Правда", „Свобода", „Світ Дитини", „Молода Україна", „Наш Приятель", „Свобода" (американська), „Америка", „Дзвіночок" і інші, і перекладів з німецької, французької та англійської мови й інших.

Антін Лотоцький

Львів 30/XII 1942 [р.]

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 30. Автограф.

№ 31

Володимир Міяковський

Спілка письменників до п[ана] голови Літературного мистецького Клюбу, [від] проф[есора] Міяковського Володимира Варламовича

Заява

Прошу прийняти мене в члени Літературного мистецького Клюбу.

В. Міяковський

29.IX.[19]43 р.

[Помітка]: Принято 1.X.[1]943[р.] Г. Луж[ницький]

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 31. Автограф.

№ 32

Життєпис

Міяковський Володимир Варламович — літературознавець, критик, письменник і журналіст. Народився р. 1888 в м. Ковлі на Волині. Освіту гімназіяльну здобув у м. Житомирі та Києві, вищу у Києві та Петербурзі, де р. 1913 закінчив істор[ично]-філ[ологічний] факультет Петерб[урзького] університету.

Літературну діяльність розпочав р. 1911 в Київському журналі „Огні", де містив нариси, поезії та кореспонденції на літературні теми з Петербургу. З 1912 р. співробітничав в журналі „Украинская Жизнь", „Голос Минувшаго" (Москва), в газ[еті] „День", „Научно-Историч[еский] Журнал", „Русский библіофил" та інш. (Петербурґ). З 1916—1917 р. був членом редакції журн[алу] „Голос Минувшего". З 1918 р. працював у Києві, як член Укр[аїнського] Наукового Товариства (з 1918 р.), науков. співр. Ук[раїнської] Акад[емії] Наук (з 1919 р.), дійсний член Інституту Т. Шевченка (з 1926 р.). Був членом редакції журн[алу] Літ[ературно]-Наук[овий] Вісник (1918—1919), „Наше Минуле" (1918—1920) і співробітн[иком] багатьох журналів та газет.

В. Міяковський

[Помітка]: Принято 1/X[1]943[р.] Г. Луж[ницький]

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 32. Автограф.

№ 33

[Анкета]

Виповнити по німецьки!

Прохання у справі карти дозволу на право виконування свойого звання як Literat.

Отсим вношу прохання у справі карти дозволу на право працювати у свому званні.

Ім'я і прізвище: Mijakowsky Wolodymir, уродження —
Адреса: Lemberg, Nad Jarom 12 w. 3
Місце уродження і дата: Kowel (Wolhynien) 6/18. 7. 1888
Національність: Ukrainer
Віроісповідання (попереднє теж): Griech[isch]-Orthodox
Ім'я і прізвище дружини: Mijakowska Inna, уроджена Holoschwilowa
Звання дружини: Entomolog
Національність: Ukrainerin
Віроісповідання (попереднє теж): Griech[isch]-Orthodox
Число і вік дітей: Tochter, 24 Jahrealt
Ім'я і прізвище батька: Mijakowsky Warlaam

Національність і віроісповідання (попереднє теж): Ukrainer, griech[isch]-Orthod[ox].
Ім'я і прізвище матері: Liatoschinska Olga
Національність і віроісповідання (попереднє теж): Ukrainer, Griech[isch]-Orthod[ox].
В яких школах учився (школи фахові і вищі): Petersburger Universität
Перебування закордоном: War nicht
Здобуте звання: Literaturhistoriker
У якій ділянці працював останній час: Direktor des Landesarchivs
Коли почав працювати в мистецькій ділянці: Seit 1911 Jahre[!]
Рід мистецької діяльности: Literatur
Головне звання — звання побічне: Literaturgeschichte
Мистецька діяльність (публікації в часописах, журналах, авторство книжок, брошур, сценічних творів, фільмових рукописів, радіоавдицій, композицій, образів, різьб): 2 Bücher, 75 Artikel in Zeitschriften, Zeitungen, 2 Rundjunkkompositionen (Radischtschew, Schewchenko, Russ[ische] u[nd] Ukr[ainische] Literatur u. a.)
Псевдоніми (попередні теж): Wl. Warlamowitsch
Участь у виставах: —
Одержані нагороди (літературні премії, тощо): —
Висота приходів з мистецької діяльности в році 1938: —
і в році 1940: —

Кермована фірма.

Фірма, адреса:—
Крамниця, варстат: —
Число кімнат: —
Число занятих осіб: —
Спеціяльне заведення (н[а]пр[иклад] правнича книгарня, заведення для побільшувань, тощо): —
Філії: —
Висота оборотів в р. 1938: —
Чи відбув військову службу: Nein
Членство в давних українських або польських партіях, організаціях, фахових товариствах, союзах і льожах: Mitglied des Literaturverband[es] der Ukr[ainischen] Akademie der Wissenschaft

Завваги:
Отсим засвідчую замість присяги, що все тут подане згідне з правдою. Мені відомо, що неправдиві дані будуть карані.

W. Mijakowsky
(Власноручний підпис).

Lemberg дня 4.11.43.

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові № 33. Машинописний бланк, заповнений від руки.

№ 34

Олександр Оглоблин

До Секції письменників Літературно-мистецького клюбу у Львові!

Прошу прийняти мене до складу членів Секції.

Подаю короткі біографічні відомості про себе. Народився 24.XI. 1899 року в м. Києві. Скінчив Київський Університет Св. Володимира по Історично-Філологічному факультету 1919 року. З того часу працював, яко професор Київських високих шкіл, зокрема Університету, а також старшим науковим співробітником Української Академії Наук. Дістав вчений ступінь доктора історії української культури (1926 р.) і вищий ступінь доктора історичних наук honoris causa (1941 р.). Опублікував коло 100 праць у царині історії України, історії української культури, історії укр[аїнського] письменства тощо. Є дійсний член кількох наукових товариств (у тім числі — Українського Історично-Філологічного Товариства у Празі). Нині працюю у Львові, як співробітник У[країнського] Ц[ентрального] К[омітету]. Одружений, маю сина. Мешкаю на вул. Шептицьких (Sternstrasse), № 10, п. 2.

Проф[есор] д[окто]р
Олександер Оглоблин

18.X.1943 [р.]

[Помітка]: Принято 20/X1943[р.] Г. Луж[ницький]

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 34. Автограф.

№ 35

Петро Одарченко

До Спілки письменників м[іста] Львова

Додаючи при цьому мій Curriculum vitae і список друкованих праць, прошу прийняти мене до складу Спілки письменників.

Мене знають такі чл[ени] Спілки письменників: поет Є. Маланюк, поет і літ[ературний] критик С. Гординський, письменник А. Людченко, поет Гай-Головко, д[окто]р проф[есор] Шлемкевич, проф[есор] В. Сімович, В. Чапленко (В. Чапля).

Я член Київського будинку вчених. У Києві мене знають проф[есор] С. Драгоманів, сестри Лесі Українки Ізидора Петрівна і Ольга Петрівна, проф[есор] О. С. Грузинський, проф[есор] Б. В. Якубський, В. Домантович та інші.

Львів, 12.IX. 1943[р.]

Снопківська вул[иця] 22, м[ешкання] 45. Петро Одарченко

[Помітка]: Пана Петра Одарченка я знаю як українського літературознавця та письменника. В. Чапленко 13.IX[19]43[р.].

Принято 15/IX[1]943[р.] Г. Луж[ницький]

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 35. Автограф.

№ 36

Curriculum vitae

ОДАРЧЕНКО Петро Васильович народився 20 серпня 1903 року в селі Римарівці Гадяцького повіту на Полтавщині в сім'ї селянина — земського службовця. Року 1920 закінчив Гадяцьку гімназію ім[ени] М. П. Драгоманова. З 1920 р. до 1923 р. працював на посаді вчителя і завідувача початкової школи в хуторі Мельниково-Кулебиному Гадяцького повіту. З 1923 р. по 1926 р. вчився в Ніженському Інституті Народньої Освіти. З 1926 р. по 1929 р. був аспірантом Ніженської Науково-Дослідчої Катедри Історії Культури та Мови при секції Мовознавства та Історії Української Літератури. За три роки аспірантури надрукував низку науково-дослідних праць з історії української літератури та фольклору в „Записках Ніженської Науково-Дослідної Катедри" та у виданнях Української Академії Наук. З 1926 р. до 1928 р. працював також на посаді викладача української мови та літератури в Ніженській профшколі, а з 1928 р. до 1 жовтня 1929 р. на посаді викладача української мови та літератури в Ніженському Інституті Народньої Освіти.

1 жовтня 1929 р. я був заарештований агентами Г[оловного] П[олітичного] У[правління] (в зв'язку з процесом Союзу Визволення України). Після п'ятимісячного ув'язнення та двохмісячного надзвичайно тяжкого етапу я опинився на засланні в далекому Казахстані. Знесилений тюрмами та етапами, я захворів на запалення легенів і на тиф з тяжкими ускладненнями. Пролежавши п'ять місяців у лікарні, переборовши тяжку хворобу, перенісши складну операцію,— я вийшов на „волю". На засланні я був три роки. Після довгих поневірянь мені вдалося, нарешті, влаштуватися на посаді наукового співробітника Державної Публічної Бібліотеки Казахстану (з 1931 р. по 1933 р.). З 1922 р. до 1933 р. я працював також на посаді викладача російської мови в Казахському державному медичному інституті.

В грудні 1933 р. разом з усіма українцями, що в той час відбули свій термін заслання в Алма-Аті, я був удруге заарештований. Після чотирьохмісячного ув'язнення я був висланий до Уральську на три роки. З 1934 р. до 1937 р. я працював на посаді бібліотекаря Педагогічного інституту та в заочному секторі Уральського педагогічного інституту на посаді викладача-рецензента курсу загального мовознавства та курсу сучасної російської мови.

Після закінчення терміну другого заслання (в кінці січня 1937 р.) мене несподівано звільнили з праці, і я, сподіваючись третього арешту, виїхав з Уральську. В цей час уже починались масові арешти, і незабаром по всій країні, „от Москвы до самых до окраин" прокотилась страшна хвиля кривавої „Єжовщини". Більше року я ніде не міг знайти роботи. Мені було заборонено жити на Україні та в так званих режимних містах (Москва, Ленінград, Ростов, Вороніж і т. д.). Уникаючи нового арешту та шукаючи будь якої праці, я мандрував од одного міста до другого. Після довгих поневірянь мені пощастило нарешті влаштуватися на посаді викладача російської мови в вечірній школі для дорослих у м[істі] Курську (в кінці 1938 р.). Коли пройшла терористична хвиля „єжовщини" і настало

деяке полегшення, мене запросили до педагогічної праці в Курському педагогічному інституті. З 1 вересня 1939 р. до 1 жовтня 1941 р. (до момента евакуації інституту) я працював тут на посаді доцента сучасної російської літературної мови.

Уникнувши евакуації і залишившись у Курську, я дочекався приходу німецьких військ. Коли в Курську була утворена Міська Управа, мене призначено на посаду завідувача бібліотечного відділу Управи. На початку січня 1942 р. я був евакуйований до м. Києва. 3 січня 1942 р. до липня 1942 р. я жив у Києві працюючи на посаді постійного кореспондента газети „Нове українське слово" та „Дойтше-Украіне Цайтунг". В цей же час я виконував окремі доручення Відділу Преси та Пропаганди: брав активну участь у складанні доповідної записки для Міністерства Народньої Освіти та Пропаганди на тему: „Сучасний стан української літературної мови". На замовлення Райхскомісаріяту України я написав для селянського календаря на 1943 р. („Край Чорнозему") такі розділи: „Український народній календар", „Українські народні приказки та прислів'я" та зібрав і упорядкував інші фольклорні матеріяли.

У липні 1942 р. я був запрошений на працю до Українфільму і командирований до м. Варшави. З липня 1942 р. і до останнього часу я працюю в Фільм- унд Пропагандаміттель Фертрібсґезельшафт, виконуючи обов'язки перекладача та редактора української та російської мови. Свою роботу я виконую для Центральфільмґезельшафт Ост та для Райхсміністерства Народньої Освіти та Пропаганди.

Петро Одарченко.

Варшава, вул[иця] Коперника, 13/21

Список друкованих праць доцента Петра Васильовича Одарченка

I. Наукові праці з історії української літератури

1. Невідомий переклад Лесі Українки („Записки Ніжинського Інституту Народньої Освіти" 1927. т. VII).
   Рец. Гр. Майфета в ж[урналі] „Червоний Шлях" № 12, 1927 р. стор. 197 (...„Треба відзначити, що цю порівняльну аналізу лексики, що єсть коли б не головною базою доказу, зроблено дуже сумлінно й дотепно, з знанням теорії зовнішньої та внутрішньої поетичної форми". Гр. Майфет).
2. Нові матеріяли до творчості Лесі Українки („Записки Ніжинського ІНО" т. VIII, 1928).
3. До генези „Блакитної Троянди" Лесі Українки („Записки Ніжинського ІНО", т. IX, 1929 р.).
   (Позитивну оцінку цієї праці дає Романенчук у своїй вст[упній] статті до драм[атичної] поеми „Бояриня". Див. Леся Українка. Твори, т. IV. Львів, 1939. „Укр[аїнська] книгоспілка").
4. „Прощання" Лесі Українки („Література" т. I. За ред. акад. С. Єфремова та інш. К.: Вид. ВУАН. 1928). (Див. Зеров „До джерел" і статті про Лесю Українку).

5. Недруковані поезії Лесі Українки („Життя й Революція“ кн. II. 1928).
6. „Місто смутку“ Лесі Українки (Л. Українка. Твори. Т. X).
7. Невідомі поезії Олени Пчілки („Наші дні“ Грудень, 1942).

II. Літературна критика

1. Рецензія на нове видання творів Лесі Українки („Червоний Шлях“, № 12, 1927).
2. Рецензія на нове видання творів Лесі Українки (продовження) („Червоний Шлях“, № 5—6, 1928).
3. Етнографія і школа [Літ[ературно]-крит[ичний] огляд нової літератури з питань „фольклорно-краєзнавчої праці в середній школі“] („Етнографічний Вісник“, УАН за ред. акад. Лободи. т. 6. 1928).
4. Етнографія і школа („Етногр[афічний] Вісн[ик]“ ВУАН, т. 8, 1929).
5. Леся Українка [Життя і творчість Лесі Українки] Вст[упна] ст[аття] до книжки: Леся Українка. Вибрані оповідання. За ред. Петра Одарченка. К. „Рух“ 1930 і Київ „Сяйво“, 1930.
6. Жиди в українському фольклорі (6 статей в газеті), „Нове українське слово“, 1942 р.).
7. Панас Мирний („Нове українське слово“, 1942).
8. Хв. Вовк (Ibidem).
9. Олена Пчілка (Ibidem).

III. Художні нариси, новели, оповідання

1. „Чекаючи комбайна“ („Нове укр[аїнське] сл[ово]“, 1942).
2. „Народня обранка“ (Ibidem).
3. „Голод 1933 р.“ (Ibidem).
4. „Великдень у тюрмі“ (Ibidem).
5. „Ліквідація хуторів“ (Ibidem).
6. „Заможне життя“ (Ibidem).
7. „Розкуркулення“ (Ibidem).
8. „Добровільна позика на селі“ (Ibidem).
9. „Праця“ (Ibidem) та інші.

IV. Недруковані твори

1. „Тернистий шлях“ (Художні нариси із життя і побуту засланців в Казахстані).
2. Поезії Блока, Орешина, А. Толстого в моєму перекладі.
3. Декілька поезій А. де Моссе (з фр[анцузької] мови), Ґете (з нім[ецької] м[ови]) в моєму перекладі.
4. Декілька оригінальних поезій.
5. Леся Українка і Олена Пчілка.
6. Поезія М. П. Старицького.
7. Мовна політика большевиків на Україні.
8. Польонізми в мові зах[ідно]-українських газет.

Зараз працюю над літ[ературно]-крит[ичною] статтею про драматичні твори Лесі Українки.

P.S. В 1942 р. я брав участь у складанні селянського календаря „Край Чорнозему“.

Для цього календаря я зібрав і впорядкував такий матеріял:
1. Народній календар.
2. Народні приказки.
3. Літературно-художній матеріял.

В рец[ензії] газети „Голос“ (10 січня 1943 р.) подано позитивну оцінку цього розділу: „Дотепно підібрано народні приказки, вірші, гуморески, відповідно до кожної пори року“.

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 36. Автограф.

№ 37

[Анкета]

Виповнити по німецьки!

Прохання у справі карти дозволу на право виконування свойого звання як Schriftsteller

Отсим вношу прохання у справі карти дозволу на право працювати у свому званні як Schriftsteller

Ім'я і прізвище: Odartschenko Peter уроджений

Адреса: Lemberg, Snopkowska Str. 22, Wohn. 45.

Місце уродження і дата: Dorf Rimariwka, Poltawaer G[ebiet] Ukraine 20. 8. 1903.

Національність: Ukrainer

Віроісповідання (попереднє теж): Orthodox

Ім'я і прізвище дружини: Marie Odartschenko, уроджена Derhatschewa

Звання дружини: Buchhandlerin

Національність: Ukrainerin

Віроісповідання (попереднє теж): Orthodox

Число і вік дітей: Alexander 10 — J[ahren] Paul — 6 J[ahren]

Ім'я і прізвище батька: Wassil Odartschenko

Національність і віроісповідання (попереднє теж): Ukrainer, Orthodox

Ім'я і прізвище матері: Okssana Odartschenko (geb. Koloss)

Національність і віроісповідання (попереднє теж): Ukrainerin, Orthodox

В яких школах учився (школи фахові і вищі): Hist[orisch] — Philol[ogischer] Institut in Njeshin und Aspirantur

Перебування за кордоном: —

Здобуте звання: Dozent-Philolog

У якій ділянці працював останній час: Schriftsteller und Schriftleiter d[er] ukrain[ischen] Sprache

Коли почав працювати у мистецькій ділянці: Im Jahre 1927

Рід мистецької діяльности: Schriftsteller und Journalist

Головне звання — звання побічне: Schriftsteller und Philolog

Мистецька діяльність (публікації в часописах, журналах, авторство книжок, брошур, сценічних творів, фільмових рукописів, радіоавдицій, композицій, образів, різьб):

1. Veröffentlichungen in Zeitungen „Nowe ukrainske Slowo" (Kiew 1942) und „Podolanin" (1942), in Zeitschrift „Literatura" 1928, „Berichte d[er] Njeshiner Wissenschafts[lichen] Katheder" 1927—1929, „Naschi Dni" 1942.
2. Übersetzungen ins Ukrain[ische] d[er] deutschen Filme („Wen die Götter lieben" u[nd] viele anderen) 1942—1943.
3. Verfasser d[er] Broschüren und Schriftleiter v[on] Büchern („Zur Genese „Блакитна троянда" v[on] Lessja Ukrainka).

Псевдоніми (попередні теж): Ostap Bdschola, Makarowitsch, Wilnyj.

Участь у виставах:

Одержані нагороди (літературні премії, тощо):

Висота приходів з мистецької діяльности в році 1938:

І в році 1940:

Кермована фірма.

Фірма, адреса: —

Крамниця, варстат: —

Число кімнат: —

Число занятих осіб: —

Спеціяльне заведення (н[а]пр[иклад] правнича книгарня, заведення для побільшувань, тощо): —

Філії: —

Висота оборотів в р. 1938: —

Чи відбув військову службу: Nein —

Членство в давних українських або польських партіях, організаціях, фахових товариствах, союзах і льожах: —

Завваги: —

Отсим засвідчую замість присяги, що все тут подане згідне з правдою. Мені відомо, що неправдиві дані будуть карані.

P. Odartschenko.
(Власноручний підпис).

Lemberg, дня 15 Oktober 1943.

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 37. Друкований бланк заповнений від руки.

№ 38

Борис Ольхівський

До Спілки українських письменників у Львові

Повернувшись із чужини до Рідного Краю й бажаючи брати активну участь в українському літературному житті у Львові, прохаю прийняти мене до Спілки. Додаю життєпис.

9.XII. [19]42 [р.] Борис Ольхівський.

[Помітка]: Знаю дуже добре ред[актора] Б. Ольхівського як публіциста і письменника і пропоную прийняти його в члени Спілки у[країнських] п[исьменників]. Св. Гординський
Принято в члени-кандидати 14/XII[1]942[р.] Г. Луж[ницький]

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 38. Автограф.

№ 39

Життєпис

Борис Ольхівський, син Юліяна та Анизії, народився 29 липня 1906 року, в с[елі] Щитниках Берестейського повіту на Поліссі. Курс середньої школи пройшов здебільшого вдома самотужки. Матуру (гуманістичну) склав у 1926 році при комісії для екстернів у Бересті. У 1930 році скінчив Виленський університет з титулом маґістра правничих та суспільних наук.

Від 1930 до 1934 року працював у приватному історичному архиві митрополита кир Андрея Шептицького. З дорученням Митрополита об'їздив Волинь, Полісся та Підляшшя, збираючи архівні матеріяли, рукописи та стародруки.

Від 1934 року мешкав у Варшаві. Працював при Українському Науковому Інституті. Від 1935-го до 1938 року надрукував біля сотні статтей, рецензій і нарисів у журналах „Ми" (Варшава), „Тризуб" (Париж) та інших. У 1937 році випустив книжку „Вінский Нарід".

Після виходу з редакції журналу „Ми" п. Андрія Крижанівського перейняв редагування 460-го журналу (4 книжки у 1938 р.— до вибуху війни).

Після вибуху війни працював деякий час як робітник при очищенні м. Варшави від руїн. Згодом переїхав до Холма, де працював у Церковній Раді Холмщини й Підляшшя. Викладав українську історію в усіх клясах Ґімназійного Курсу в Холмі.

В цьому періоді друкувався мало (речі місцевого значення у Холмському календарі та різних летючих друках, репортаж „Шляхами Холмщини" в „Ілюстрованих Вістях"). Об'їхав з відчитами Холмщину й Підляшшя.

Перед вибухом німецько-совєтської війни працював у Варшаві у православній консисторії та як секретар Українського Товариського Клюбу.

Після вибуху німецько-совєтської війни був викликаний Міністерством Закордонних Справ до Берліна і одержав доручення провадити українські радіо-передачі з Білгороду в Сербії. У Білгороді керував українською радіо-редакцією від серпня 1941 до січня 1942. Від лютого цього року до 15 грудня працював у Міністерстві Пропаґанди у Берліні, як стилістичний коректор. Звільнений з цієї праці на власне бажання, приїхав до Львова.

9 грудня 1942 р.

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 39. Автограф.

№ 40

Теодосій Осьмачка

Особистий листок

1. Ім'я й прізвище: Теодосій Осьмачка
2. Дата народження: 1895 р.
3. Місце народження: с. Куцівка на Черкащині
4. Національність: українець
5. Основна професія: педагог
6. Сімейний стан: стар[ий] парубок
7. Освіта нижча —
   середня —
   вища —
8. У яких арміях служив —
9. Партійна приналежність до 17.IX.1939 р. —
10. За радянської влади: безпартійний
11. До яких організацій належав за радянської влади: до Спілки рад[янських] письменників України до 1922 р.
12. Основні літературні твори видані до 17.IX. 1939 р.: Збірка поезій „Круча", В[идавницт]во „Слово", 1922 р. „Скитські Вогні", Державидав, 1925 р. „Клекіт", В[идавницт]во „Маса", 1928, переклад Шекспіра „Макбет", Д[ержавне] В[идавницт]во У[країни], 1929 р.
13. Місце роботи тепер —
14. Адреса: Львів, Сикстуська, 16/5

Т. Осьмачка

[Помітка]: Прийнятий 20.IV.1942 р. В. Лев[ицький]

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 40. Машинописний бланк, заповнений від руки.

№ 41

Улас Самчук

Спілка Праці українських письменників у Львові!

Прошу ласкаво приняти мене членом Спілки Праці українських письменників.

Моя адреса: Рівне, вул. Почт[ова] 21.

Львів, 3.XI.[19]43 [р.] Улас Самчук.

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 41. Автограф.

№ 42

[Анкета]

Виповнити по німецьки!

Прохання (у справі карти дозволу на право виконування свойого звання як письменника та журналіста.

Отсим вношу прохання у справі карти дозволу на право працювати у свому званні як письменник та журналіст.

Ім'я і прізвище: Samtschuk Ulas уроджений

Адреса: Grodek b[ei] Lemberg

Місце уродження і дата: Dermanj in Wolynien 20.02. 1905

Національність: Ukrainer

Віросповідання (попереднє теж): Griechisch-Orthodox

Ім'я і прізвище батька: Samtschuk Alexy

Національність і віросповідання (попереднє теж): Ukrainer, Griech[isch]-Orthodox

Ім'я і прізвище матері: Ruda Anastasia

Національність і віросповідання (попереднє теж): Ukr[ainisch] Griech[isch]-Orthodox

В яких школах учився (школи фахові і вищі): Ukr[ainische] Hoch[schule] in Prag

Перебування закордоном in Deutschland und Prot. B. u M.

Здобуте звання: keine

У якій ділянці працював останній час: als Journalist b[eim] D[eutscher] N[achrichter] B[üro] in Rowno

Коли почав працювати в мистецькій ділянці: seit 1928

Рід мистецької діяльности: Dichterisches Schriftum

Головне звання — звання побічне: Schriftsteller, Journalist

Мистецька діяльність (публікації в часописах, журналах, авторство книжок, брошур, сценічних творів, фільмових рукописів, радіоавдицій, композицій, образів, різьб):

Roman in 3 Teilen „Wolynj", Roman „Maria", Roman „Kulak"; Roman „Die Berge Sprechen", Novellensamlung „Das gefundene Paradies", Übersetzungen ins Deutsche, Italenische, Croatische, Polnische, Mitarbeit in mehreren ukr[ainischen] Zeitschriften und Zeitungen, die letzten zwei Jahre Mitarbeit beim Deutschen Nachrichtenbüro in Rowno als Journalist.

Псевдоніми (попередні теж): Alle meine Werke sind unter dem Nazmen Ulas Samtschuk erschienen. Nur wenig[!-selten] habe ich das Kreptonim П.Б. gebraucht.

Участь у виставах: —

Одержані нагороди (літературні премії, тощо): Ukrainische Literaturpreis für [den] Roman „Wolynj" im Jahre 1934

Висота приходів з мистецької діяльности в році 1938: 500 rm

і в році 1940: 500 rm

Кермована фірма.

Фірма, адреса: —

Крамниця, варстат: —

Число кімнат: —

Число занятих осіб: —

Спеціяльне заведення (н[а]пр[иклад] правнича книгарня, заведення для побільшувань, тощо): —

Філії: —

Висота оборотів в р[оці] 1938: —

Чи відбув військову службу: keine [!]

Членство в давних українських або польських партіях, організаціях, фахових товариствах, союзах і льожах: Mitgliedschaft der Ukr[aischen] Literarisches Frankogesellschaft in Lemberg. Keine politische Tätigkeit.

Завваги:

Отсим засвідчую замість присяги, що все тут подане згідне з правдою. Мені відомо, що неправдиві дані будуть карані.

Ulas Samtschuk
(Власноручний підпис)

Lemberg, дня 12 Dezember 1943.

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 42. Машинописний бланк, заповнений від руки.

№ 43

Яр-Славутич (Григорій Жученко)

До Спілки українських письменників
від поета Яр-Славутича (Жученка)

Заява

Прошу прийняти мене в члени Спілки українських письменників.

Подаю про себе короткі данні: нар[одився] 1918 р. (с[ело] Благодатна на Дніпропетровщині), 1940 року закінчив літфак Запорозького Педінституту, друкуюсь із 1938 року.

З моєю творчістю можна познайомитись в журналах: 1) „Літературний Журнал", № 11, 1938 р.; № 7, 1939 р.; 2) „Радянська література", № 5, 1939 р.; № 1, 1940 р.; 3) Альманах „Пам'яті Шевченка", Дніпропетровське, 1939 р.; 4) Часопис „Нова Україна", Полтава, 1.08. 15.08, 29.08, 1943 р. Зараз підготував до друку збірку поезій „Слово про Запорозьку Січ", яку на вимогу можу подати.

Яр-Славутич

4.XI.1943 р.

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 43. Автограф.

№ 44

Олена Степанів

До Спілки письменників у Львові

Д[окто]р Олена Степанів просить прийняти її в члени Спілки.

Підписана уродилась в селі Вишнівчику, Перемишлянського повіту у 1892 р. Середню школу скінчила у Львові. Університет (філософічний факультет) у Львові і у Відні в роках 1912—1921, де одержала титул д[окто]ра філософії. В роках 1914—1918 служила в Січових Стрільцях, а в рр. 1918—1919 в УГА як четар. Від 1921 р. аж до нинішнього дня працює як учитель середньої школи з перервою в роках 1937—1939. В цих роках працювала в Рев[ізийному] Союзі Укр[аїнської] Кооперативи.

[Помітка]: Прийнято в члени
дня 22.IV.1942 [р.]. В. Л[евицький]

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 44. Автограф.

№ 45

Особистий листок
(тільки для внутрішнього вжитку Правління Спілки
у[країнських] п[исьменників])

Ім'я і прізвище: д[окто]р. Степанів Олена
Псевдонім: —
Рік і місце народження: 1892 р. Вишнівчик

Творчість

Рід творчости: Письменницька
Які маєте окремими виданнями друковані твори?
Які твори маєте готові до друку? Сучасний Львів
Над чим тепер працюєте? — Над провідником по Галичині

Матеріяльний стан

Чи і де працюєте постійно? Сучасно — в Управі міста
Ваша постійна заробітна плата? — 300 зл. — брутто
Інші заробітки, місячно: —
Скільки Ви заробили своїми літературними працями від 1.VI.1941 — 1.VI.1942?
Чи жонатий (заміжня)? — розведена
Де працює дружина (муж)? —
Її (його) місячна заробітна плата? —
Скільки дітей на Вашому утриманні і в якому віці? Один син, 16 літ
Чи ще хто з родини є на Вашому утриманні? Мати
Де мешкаєте і скільки кімнат займаєте? Вул[иця] Піскова, 5; 3 кімн[ати]
Висота місячного чиншу: 68 зл.
Ручу, що подані мною дані — правдиві.

Львів, 16.II.1942 [р.]. О. Степанів

[Додаток]

Мої праці:
1. Поезії в прозі — Життя, студ[ентський] вістник — 1912 р.;
2. Жінка в давній Україні (Малицька — Степанів) брош[ура] 1913 р.;
3. На передодні великих подій — вид[авництво] Черв[она] Калина. 1931 р.;
4. Школи на Україні в XVII і XVIII ст.— „Рідна Школа“ 1932 ч. 9.
5. Мої спомини зі шкільних літ —„— —„— 1933 ч. 13.
6. Воєнні усмішки — календар Черв[оної] Калини 1934 р.;
7. Гандзя Дмитерко — жит. нарис — „Нова Хата“;
8. Географічні гуртки — Фонд учітеся — Порадина для самоосв[ітних] гуртків.
9. Статті на кооперативні теми в Кооп. Рест. і ТКЧ 1935—1939 і Кооп. родині.
10. „Кооперативи Здоровля“ 2 вид.— вид. РЕУК.
11. „Жінка-вояк“ — Назустріч.
12. Львів — фіз[ично]-ґеоґ[рафічний] нарис
13. Київ — „ — нарис до II т[ому] Географії укр[аїнських] земель, ненадр[укований];
14. Львів — економґеографічний нарис — недрук[ований], 1939;
15. Сучасний Львів — буде друкуватись;
16. Економічна геогр[афія] укр[аїнських] земель — лекції биті на цикльостилі;
17. Люди і земля — статис[тика] Галичини на основі переписів 1865 [...] бита на цикл[ьостилі] з 8 картами;
18. Економічна географія — для учит[елів] сер[едніх] шкіл — рукопис
19. Українська спілка в світлі століть — реф[ерат] машинопис 1929 р.
20. Промисловість Львова 1939/1940 — рукопис

У Львові, 18.IV.1942[р.]. Олена Степанів

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 45. Машинописний бланк, заповнений від руки.

№ 46

Григорій Стеценко

До Правління Спілки українських письменників у Львові!

Заява

Прошу прийняти мене до Спілки українських письменників у Львові.

Одночасно, з уваги на тяжку недугу шлунка, прошу призначити мені допомогу.

До свого прохання долучаю автобіографію і бібліографію:

Народився 1912 р. в Дружківці над Торцем, що у Донбасі. Кінчив там семирічку і фабрично-заводське училище. Це було до року 1930. А далі, захопившись героїкою Донбаса, подався у копальню вугілля. На Горлівській шахті пройшов інженерні курси гірничого інституту. Там же за

намовою Миколи Хвильового і Остапа Вишні, що приїздили в Горлівку восени 1932 р., почав писати. Перший літературний дебют — Шахтарська повість „Букет хризантем" видана в 1933 р. накладом харківського „Українського Робітника". Пізніше написав і видав книгу шахтарських етюдів „Ізотівці", що в 1933 р. витримала два видання. Вийшла в перекладі М. Йогансена і на російській мові. „Горлівка", „Техніка", „Система" — книжки нарисів з питань механізації процесу вуглевидобутку. „Микола Ізотов" — автобіографічна повість шахтаря.

Перебуваючи в Донбасі, належав до літературного об'єднання пролетарських письменників „Забой". В журналах „Забой" і „Літературний Донбас" друкував свою прозу. Там же дивись критичні статті Зета „Героїка Донбаса в творах Григорія Стеценка", Ю. Западинського „Шахтарські оповідання Гр. Стеценка" та рецензії в часописах України на мої твори.

Працюючи у шахті, захотів стати лікарем. Поступив у харківський медичний інститут, та гінекологія, яку вивчав швидко розчарувала мене і я, завдяки заходам Спілки Письменників (членом якої був), перейшов на літературний факультет Київського університету, який і скінчив 1939 р.

За порадою Аркадія Любченка і Володимира Сосюри (зустрівсь з ними в лютому 1940 р. на літературному вечорі в Горлівці) приїхав до Галичини. А червень застав мене в редакції львівського журналу „Література і Мистецтво" консультантом.

Дні відступу більшовиків перебув у художника Володимира Ласовського і лишився у Львові.

З часу відступу більшовиків написав і надрукував: опов[ідання] „Пісня душі" — газ[ета] „Л[ьвівські] В[істі]" 25, 26, 27, 28 і 29.VII.1942.; опов[ідання] „Перемога" журн[ал] „Дорога" № 8, 1942.; -"- „Кру-Кру" — журн[ал] „Малі Друзі" № 9, 1942.; новеля „Свою ниву жала" — „Л[ьвівські] В[істі]" 13.VIII.1942.; -"- „Лист з Тиролю" — газ[ета] „Кр[аківські] Вісті" 27.VIII.1942.; етюд „Голубе озеро" — журн[ал] „Дорога" № 9, 1942.; опов[ідання] „Стихія" — журн[ал] „Н[ові] Дні" № 10, 1942.; „Чорне золото" — журн[ал] „М[алі] Друзі" № 11, 1942.; -"- „Шахтарчук" — журн[ал] „М[алі] Друзі" № 11, 1942.; гумор. „Сара біженка" — газ[ета] „Л[ьвівські] В[істі]" 14.XI.1942.; опов. „Сокири співають" — журн[ал] „Н[ові] Дні" № 11.1942.; -"- „Куряча сліпота" — журн[ал] „Сіль[ський] Господар" № 29, 30, 31... 1942.; гумор[еска] „Гіпербола" — календар „С[ільський] Г[осподар]" на 1943 р.;

Пишу книгу повістей „Шахтарські ритми".

26.XI.1942 р.

Григорій Стеценко.

[Помітка]: П[ана] Гриця Стеценка знаю від червня 1940 р.

Довгі розмови, які я з ним мав, виміна думок та деякі факти, відомі мені з часу нашого знайомства, дають мені повну основу ствердити, що п[ан] Гриць Стеценко являється чесним чоловіком і характерним українцем, а його світогляд нічим не суперечить засновникам здорового націоналізму.

Львів 26.XI.[1]942 [р.] В. Ласовський, мист[ець] маляр

Нариси й оповідання Г. Стеценка читав. Пропоную прийняти його до Спілки Письменників.

С. Гординський

Львів, 27.XI.42

Принято в члени-кандидати Спілки українських письменників у Львові 1/XII 1942 р. Д[окто]р. Гр. Лужницький

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 46. Автограф.

№ 47

Зенон Тарнавський

Особистий листок

(тільки для внутрішнього вжитку
Правління Спілки у[країнських] п[исьменників])

Ім'я і прізвище: Зенон Тарнавський
Псевдонім: —
Рік і місце народження: 1912, Самбір

Творчість

Рід творчости: — Драматургія, новелі, репортаж
Які маєте окремими виданнями друковані твори? .... Друковані дрібні оповідання й новелі в газетах та журналах. В 1935 р. виставлена драма „Гори говорять", 1937 виставлена драма „Тарас Шевченко" ....
Які твори маєте готові до друку? Комедія на I дію „Соцзмагання"
Над чим тепер працюєте?.... Комедія „Четвертий вимір"

Матеріяльний стан

Чи і де працюєте постійно? Завідувач Літ[ературно]-Мист[ецького] Клюбу
Ваша постійна заробітна плата? 500 зл[отих]
Інші заробітки, місячно: — Кореспондент „Крак[івських] Вістей"
Скільки Ви заробили своїми літературними працями від I.VI.1941—I.VI.1942? Ок[оло] 50 зл[отих]
Чи жонатий (заміжня)? — ні —
Де працює дружина (муж)? —
Її [його] місячна заробітна плата? —
Скільки дітей на Вашому утриманні і в якому віці? —
Чи ще хто з родини є на Вашому утриманні? — Мати й сестри —
Де мешкаєте і скільки кімнат займаєте? — Широка 81/4 — 4
Висота місячного чиншу: 125 зл[отих]

Ручу, що подані мною дані — правдиві.

Львів, 16/5.1942[р.]. Тарнавський

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 47. Машинописний бланк, заповнений від руки.

№ 48

Марія Цуканова

До Спілки письменників [від] Марії Цуканової

Заява

Прошу прийняти мене до Спілки письменників.

Народилась 1905 року. Приїхала з Харкова.

Друкувалась в Харківському журналі „Український засів" та в часописі „Нова Україна".

Останні твори: драма „Проліски" та оперета „Сміливих щастя не ураджує".

Марія Цуканова

19.III.[19]43 р.

[Помітка]: Принято 29/III[1]943[р.] Г. Луж[ницький]

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 48. Автограф.

№ 49

Микола Шлемкевич

До Пана Голови
Спілки українських письменників у Львові

Заява

Оцим прохаю прийняти мене в члени Спілки українських письменників.

Львів, дня 16.6.1942 [р.]

М. Шлемкевич
Львів, вул. Ясна,
(б[увша] Кілінського) 1/1

[Помітка]: Прийнято 19.VI.1942 [р.]. В. Л[евицький]

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 49. Автограф.

№ 50

Життєпис

Д[окто]р Микола Шлемкевич (псевдонім М. Іванейко)

Уродився 27.1.1894 в Пилеві, пов[іт] Бучач, Галичина.

Освіта: Народня школа в Сновидові, пов[іт] Бучач, гімназія — Бучач і Львів, іспит зрілости у Львові 1912 р.

Університетські студії у Відні 1912/13, 1913/14 і 1923—1926.
Філософічний факультет. Абсолюторія 1926. Докторські іспити 1926: головний предмет філософія, побічний словянська філологія.
Роки війни: 1915 арештований російською жандармерією, вивезений у Сибір. Там працював як робітник, потім книговод до 1917 року. 1917—1922 .р. в Києві й Київщині, як редакційний співробітник („Робітнича Газета", „Громадське Слово") і перекладач наукових книжок із німецької на українську мову (в[идавницт]во „Книгоспілка") і як учитель Проф[есійно]-Техн[ічної] і Пед[агогічної] Школи.

Літературно-публіцистичні і наукові праці:

1. Філософічні статті, розправи.
   а) Оправдання філософії (Л[ітературно] Н[ауковий] В[існик] — 1926);
   б) Структура української духовости (Л[ітературно] Н[ауковий] В[існик] — 1926);
   в) Організація української духовости (Л[ітературно] Н[ауковий] В[існик] — 1926);
   г) Наука (Л[ітературно] Н[ауковий] В[існик] — 1926);
   ґ) Вартість науки (Л[ітературно] Н[ауковий] В[існик] — 1926);
   д) А вже весна — (розмова про розум і життєвий порив) (Л[ітературно] Н[ауковий] В[існик] — 1927);
   е) Шевченківський вечір — Л[ітературно] Н[ауковий] В[існик] — 1928);
   є) Deus sive natis (Перемога — 1936).
2. Філософія — видання Н[аукове] Т[овариство] [ім.] Ш[евченка] — Львів 1934.
3. „Вітер" — записник мандрівника.
   Відень—Сальцбурґ—Монахіум—Липськ—Бремен—Гамбурґ—Берлін—Дрезден—Прага—Відень. (Л[ітературно] Н[ауковий] В[існик] — 1928—1930).
4. Політично-соціологічні статті й розправи.
   а) До ідеологій творчого націоналізму (В[идавницт]во Батьківщина, 1935);
   б) Творчий націоналізм як філософія мілітанс (там же 1935);
   в) Проблема української інтелігенції (там же 1936);
   г) Ундівщина (там же 1937);
   ґ) Провід і представництво (там же 1939).

Домашній архів Григорія Лужницького. Філадельфія (США). Папери Спілки українських письменників у Львові та Літературно-мистецького клюбу у Львові, № 50.

Філософія мови в Україні кінця XX століття (Критичний огляд літератури 90-х років)

Добігає кінець XX століття, про котре на самому його початку відомий учений І. Бодуен де Куртене писав як про прийдешню епоху величних концептуальних зрушень у науці про мову[1]. І тому не випадковим виглядають спроби вчених узагальнити досягнуте, окреслити можливі напрями пошуків уже в третьому тисячолітті[2]. На наш погляд, не буде зайвим короткий критичний огляд того, що зробили українські лінґвісти за останні роки в царині традиційного і водночас молодого розділу теоретичного мовознавства, яким є філософія мови (далі — ФМ). Традиційного, оскільки початки його сягають сивої давнини, і нового, бо ФМ в Україні як окремий напрям досліджень відроджується саме в 90-х роках, його становлення відбувається на наших очах.

Більш як сімдесятирічне панування у нас єдиної філософської доктрини унеможливлювало плідний діалог різних філософських (і лінґвофілософських) напрямів та шкіл, синтезування різноманітних лінґвофілософських ідей, плюралізм наукових думок та підходів, стало чи не найважливішою причиною того, що такий важливий межовий („стиковий") напрям гуманітарних досліджень, яким є ФМ, не міг повноцінно розвиватися, враховувати як світові, так і власне національні досягнення в цій галузі знань. І якщо в 1920-х — на початку 1930-х років ще могли з'являтися серйозні праці з проблем ФМ (О. Лосєв, В. Волошинов, М. Бахтін), то пізніше вчені змушені були задовольнятись виданням окремих „Методологічних" або „Філософських проблем мовознавства", які не відзначалися оригінальністю підходів до досліджуваного об'єкта, не мали значного впливу на формування цілісної лінґвофілософської концепції і, зрозуміло, евристична цінність яких здебільшого була невисокою (діяльність „бунтівної" Тартусько-Московської школи семіотики становить певний виняток із загального правила). І зовсім не випадковим є те, що в цих умовах сформувалось, з одного боку, ніґілістичне ставлення до згаданого напряму досліджень, яке чи не найчіткіше сформулював В. Панфілов: „Очевидно, що говорити про ф і л о с о ф і ю мови як явище, яке об'єктивно існує, у такій же мірі неправомірно, як, наприклад, го-

---

[1] Див.: Б о д у э н д е К у р т е н э И. А. Языкознание, или лингвистика XIX века // Б о д у э н д е К у р т е н э И. А. Избранные труды по общему языкознанию.— М., 1963.— Т. 2.

[2] Тут варто відзначити декілька конференцій, зокрема: „Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы" (М., 1995), „Провідні лінгвістичні концепції кінця XX століття (Львів, 1996), а також монографію „Язык и наука конца XX века" (М., 1995).

ворити про ф і л о с о ф і ю каменя або крісла [...]"[3], а з другого — думка про те, що ФМ — це щось досить далеке від потреб власне лінгвістики, один із „ідеалістичних" напрямів логіко-філософських досліджень у межах аналітичної філософії[4].

Ситуація істотно змінилася на зламі 1980—1990-х років, коли стало можливим знайомство науковців колишнього СРСР із здобутками західноєвропейської та американської лінгвістичної філософії та ФМ. Позитивні зрушення відбулися і в Україні, яка, завдяки науковій діяльності вчених Харківської школи І. Ризького, І. Тимковського, І. Орнатовського і, певна річ, ідеям геніального українського філософа мови О. Потебні, посідала чільне місце у формуванні лінгвофілософських ідей XIX ст. У відродженні української лінгвофілософської думки помітну роль відіграє наукова, організаторська та видавнича діяльність харківського мовознавця, професора Дмитра Руденка та його колег із Києва, Донецька та інших міст України. Зусиллями вченого у 1996 р. у Харкові під орудою ЮНЕСКО засновано Інститут філософії мови, а з 1993 р. видається часопис „Философия языка: в границах и вне границ", який став друкованим органом згаданого Інституту і має статус міжнародної серії монографій з проблем ФМ. Членами редколегії видання стали відомі вчені з України (Д. Руденко, Ю. Сватко), Росії (Ю. Степанов, Н. Арутюнова, В. Петров), Франції (К. Норман), Швейцарії (М. Мамудян, П. Серіо), Польщі (Я. Ядацький). Побачило світ два числа часопису[5], третій уже підготовлено до друку.

Далі подаємо короткий огляд найпомітніших публікацій українських мовознавців 1990-х років, присвячених проблемам ФМ. При цьому, звичайно, матимемо на увазі те, що ідеї ФМ розвивають не лише лінгвісти, а й філософи, і те, що можливий інший погляд на згадану проблему очима власне історика філософії чи логіка.

Помітною рисою праць українських лінгвофілософів згаданого періоду є досить виразна тематична „компактність", розгляд проблем із чітко визначених загальнонаукових позицій. На нашу думку, таких тематичних напрямів є два: 1) парадигмоцентричний підхід до вивчення широких логіко-семіолого-лінгвістичних категорій мови (зокрема імени), який був провідним — принаймні на початку і в середині 90-х років; 2) аналіз окремих аспектів історії розвитку світової лінгвофілософської думки. У межах кожного із згаданих напрямів помітна динаміка концепцій. Виявлення цієї динаміки — одне із завдань пропонованого огляду.

* * *

Розуміння сутности ФМ серед учених, які працюють у межах першого із згаданих напрямів, багато в чому визначається концепцією відомого лінгвосеміотика, індоєвропеїста і філософа мови академіка Ю. Степанова, яку можна назвати парадигмальною і яка найповніше викладена в його працях 1980-х років[6].

---

[3] П а н ф и л о в В. З. Философские проблемы языкознания.— М., 1977.— С. 14.

[4] Див., наприклад: К о з л о в а М. С. Философия и язык.— М., 1972; А л ь б р е х т Э. Критика современной лингвистической философии.— М., 1977.

[5] Философия языка: в границах и вне границ: Международная серия монографий.— Х., 1993.— Вып. 1; 1994.— Вып. 2.

[6] Див.: С т е п а н о в Ю. С. Имена, предикаты, предложения: (Семиологическая грамматика).— М., 1981; й о г о ж. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства.— М., 1985.

Сутність згаданого підходу полягає в тому, що ФМ постає як завершена система поглядів, заснована на певному параметрі, який визначається провідним. Таким параметром для дослідника стали логіко-семіолого-лінґвістичні категорії імени, предиката та еґоцентричних слів. Розвиток світової лінґвофілософської думки, розглянутий крізь призму згаданих категорій, дістає необхідну історичну перспективу, певну „інтриґу" і постає перед дослідником у досить послідовній зміні іменної (семантичної), предикатної (синтактичної), і еґоцентричної (прагматичної, дектичної) парадигм. Ю. Степанов зазначає, що в історії парадигм („філософій мови" і поетик) виявляється певна закономірність: мова ніби непомітно скеровує теоретичну думку (філософів, які розмірковують про мову) і поетичне поривання (художників слова) почергово по одній зі своїх осей — спочатку семантики, згодом синтактики, і, нарешті, прагматики[7]. Інакше кажучи, парадигма є певною формою, що надається змісту, об'єкту пізнання. Мова, яка розглядається під радикалом лінґвофілософських парадигм, постає складним цілісним синтетичним творенням семантики, синтактики і прагматики з урахуванням певної дослідницької умовности згаданої цілісности цих парадигм. Широкі можливості парадигмоцентричного підходу до мови в цілому, а також до її окремих категорій визначаються тим, що складники останнього — парадигми — за своєю сутністю є перш за все епістемічними категоріями, або, як зазначає дослідник, „логічними рамками визначень"[8]. Особлива увага до парадигмального розуміння ФМ пояснюється також його демократизмом, широкими гносеологічними межами, можливістю синтезу різноманітних світоглядних, культурологічних та інших підходів (див. про це далі), а також ідей різних шкіл і напрямів.

На нашу думку, першою серйозною спробою створити ориґінальну концепцію лінґвофілософських досліджень в Україні й одночасно розв'язати низку власне лінґвістичних проблем з урахуванням парадигмального підходу стала монографія Д. Руденка „Имя в парадигмах „философии языка" (Х., 1990.— 300 с.), підготовлена низкою публікацій 80-х років[9]. У цій праці, виходячи із положення про взаємодію парадигм ФМ, одна із найважливіших категорій живої мови — категорія імени — розглядається в комплексному аспекті із застосуванням понять, запозичених із сфери „не іменних" парадигм — синтактичної та прагматичної. Це дало змогу авторові глибше пізнати природу такого важливого поняття семантики імени, як „предметність", з нетрадиційних позицій проаналізувати „традиційні" категорії імени: „загальне ім'я", „власне ім'я", „збірне ім'я", „пусте ім'я", а також з позицій „філософії предиката" і „філософії еґоцентричних слів" окреслити сутність категорії абстрактности в мові. Одним із найвагоміших результатів дослідження став деталізований опис значень різних класів імен у зв'язках з категорією кількости. Автор уважає, що „семантика кількости є тим параметром

---

[7] Див.: Степанов Ю. С. В трехмерном пространстве...— С. 5.

[8] Луценко Н. А. Взаимодействие парадигм в грамматике. „Философия морфемы" // Философия языка: в границах... — Вып. 1. — С. 55.

[9] Див., зокрема: Руденко Д. И. Понятие „класс" и модальность „оценки" в семантике языка // Известия АН СССР. Серия литературы и языка.— 1983.— Т. 42, № 2; його ж. Общее имя как явление естественного языка // Там само.— 1986.— Т. 45, № 1; його ж. Имена естественных классов, собственные имена и имена номинальных классов в семантике естественного языка // Там само.— 1987.— Т. 46, № 1; його ж. „Пустое имя" в логике и семантике естественного языка // Анализ знаковых систем. История логики и методологии науки.— К., 1986; його ж. Собственные имена в контексте современных теорий референции // Вопросы языкознания.— 1988.— № 3; його ж. Категория имени: как разрушить парадигму? // Семантика в преподавании русского языка как иностранного.— Х., 1988.— Вып. 3, ч. 1 та ін.

імени, який охоплює практично всі його семантичні типи, мало того — є основою для їх виділення" (с. 23).

На чітких парадигмоцентричних позиціях перебуває донецький дослідник М. Луценко. Зокрема, в працях „К вопросу о взаимодействии научных парадигм в лингвистике" (Язык, стиль, культура.— Донецк, 1992) і цитованій уже статті „Взаимодействие парадигм в грамматике. „Философия морфемы" з урахуванням поняття взаємодії лінґвістичних парадигм досліджується низка граматичних категорій дієслова. Вважаючи „філософію" імени, предиката і еґоцентричних слів „підпарадигмами" більш загальної „парадигми слова" як філософії „цілого", він обґрунтовує існування — і в історії лінґвофілософської думки, і „синхронно-епістемічно" — парадигми „філософії морфеми" як „філософії частини, елемента, тобто нецілісности" (Взаимодействие...— С. 61). Найвідомішими представниками цієї „парадигми" в історії лінґвістичної думки автор уважає Ф. де Соссюра, І. Бодуена де Куртене, Е. Сепіра, Л. Блумфілда, М. Крушевського, П. Фортунатова. На думку вченого, виключне домінування в європейській лінґвістиці „парадигми слова" обмежує бачення самої сутности мови, яка не зводиться до цілісности свого об'єкта дослідження. Це обмеження мусить компенсуватися іншим баченням, яке і було свого часу запропоноване структуралізмом з його орієнтацією на такі лінґвістичні атоми, як фонема і морфема. Логічну рамку „філософії морфеми" виформовує позиція залежного, або „зв'язаного", елемента, а її основними поняттями є „ієрархія", „відношення", „синтагма", „залежність" та інші.

Праця Д. Руденка „От взаимосвязи категорий к взаимопроникновению парадигм", опублікована в збірнику „Лингвистика: взаимодействие концепций и парадигм" (Х., 1991.— Вып. 1, ч. 2) засвідчила відмову автора від досить жорсткого (попри його внутрішній динамізм) парадигмального підходу до категорій живої людської мови, бажання розширити його епістемічні межі в аспекті динамізації, „плюралізації", вихід на таке розуміння, яке передбачає гнучкість, „антикунівське"[10] бачення не лише лінґвофілософських, а й лінґвокультурологічних інтерпретацій мовних категорій, зокрема категорії імени. Розвиток згаданої ідеї в напрямку доповнення (а радше синтезування) парадигмоцентричного підходу лінґвокультурологічною проблематикою продовжений у дослідженнях цього автора „Лингвофилософские парадигмы: границы языка и границы культуры" (Философия языка: в границах и вне границ: Международная серия монографий.— Х., 1993.— Вып. 1) та „Когнитивная наука, лингвофилософские парадигмы и границы культуры" (Вопросы языкознания.— 1992.— № 6). У центрі уваги згаданих праць перебуває ідея динамічного лінґвофілософського підходу до мови та її категорій з парадигмоцентричних позицій. Брак жорстких меж між різними парадигмами Д. Руденко вбачає не стільки у зв'язку універсально-смислових категорій мови (імени, предиката та еґоцентричних слів), скільки в соціокультурних чинниках, які враховуються в понятті епістеми М. Фуко[11]. Останнє дає змогу ввести в аналіз мовних явищ когнітивні аспекти, що тісно пов'яже лінґвофілософські дослідження з лінґвокогітологічними пошуками останніх років, оскільки „перспективи когітологічного підходу до ФМ виявляються практично безмежними" (Лингвофилософские парадигмы...— С. 171). Стосовно категорії імени, яка далі перебуває в центрі уваги дослідження, то Д. Руденко висловлює думку про те, що динамічне розуміння парадигми дає підстави трактувати розгортання лінґвофі-

---

[10] Див.: Кун Т. Структура научных революций.— М., 1975.

[11] Див.: Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук.— СПб., 1994.

лософських ідей не як рух від імен до предикатів і еґоцентричних слів, а як рух від одних аспектів імени до інших, „обертання" у сфері імени.

Певним підсумком розвитку ідеї широких евристичних можливостей динамічного підходу до лінґвофілософських парадигм як епістем, що синтезують соціологічні, культурологічні, психологічні та інші чинники, стала спільна монографія Д. Руденка і Ю. Сватка „Философия имени: в поисках новых пространств" (Х., 1993.— 104 с.), а також стаття Ю. Сватка „Философия имени в концептуальном поле XX в.: между эйдосом и логосом", надрукована у „Збірнику Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія" (Х., 1994.— Т. 2). У згаданих публікаціях об'єктом дослідження залишається категорія імени, але вона розглядається вже не в межах чітких парадигм кунівського взірця, а феноменологічно, з „розривом" дотеперішніх парадигм, „входженням" у живу діалектику імени як Імени „розумного" (О. Лосєв) і, завдяки такому входженню, з „прилученням" до таїни Світу (Философия имени...— С. 50). На думку авторів монографії, феноменологічний (ейдетичний) підхід до імени не можна ототожнювати з парадигматичним. Він значно ширший, оскільки містить у собі реальні діалектичні суперечності тотожного і різного, руху і спокою тощо. Розглядаючи динаміку ідей у межах запропонованого ейдетичного підходу, краще користуватися не „просторовими" (двовимірними), а „оптичними" (багатовимірними) метафорами: „Можна, здається, твердити про постійне і неминуче м е р е х т і н н я і м е н и в мові й філософії мови, химерне, по-різному яскраве висвітлення то тих, то інших його сторін" (С. 87). Д. Руденко і Ю. Сватко вважають, що згадані оптичні метафори добре суміщаються із законами діалектики пізнання — з її постійним рухом, „перетіканнями" смислів, їхніми „зламами", зміною контекстів, а тому „[...] слово треба проходити, як „проходять" простір. Подібним чином філософ мови [...], філософ узагалі, змушений „проходити" крізь ім'я" (С. 95). Як зазначає Ю. Сватко, ейдетична традиція сприйняття світу наприкінці XX ст. стала причиною зародження нового погляду на цей світ, нової філософської парадигми, в межах якої виформовується ідея розумного Всесвіту, єдности раціонального і містичного, інтерпретації свідомости як значущого складника буття, того, що „сам Всесвіт скидається на всепроникний розум" (Д. Бом). Ю. Сватко вважає, що „ми дійсно опинилися напередодні унікальної події — народження Імени, яке об'єднує світ (разом з самою людиною) в єдине ціле" (С. 51).

Образ-ідея „мерехтіння імени" розвивається в кількох дослідженнях Д. Руденка. Зокрема, у праці „Мерцание имени (В качестве введения)", надрукованій у колективному збірнику „Имя: слово, словосочетание, предложение, текст (Именование на различных уровнях языка)" (К., 1993), автор твердить, що в аспекті взаємозв'язку парадигм ФМ найбільш „ліберальною", „толерантною" до іншопарадигматичних впливів є категорія імени. Динамізм („плюралізм" — за термінологією автора) згаданої категорії не в останню чергу пояснюється тим, що ім'я на певних етапах еволюції світосприйняття людини було основою для символізації Всесвіту (наприклад, у середньовіччі). Категорія імени відіграє неабияку роль у формуванні когнітивних аспектів сучасної ФМ. Усе це є свідченням широти епістемічних меж філософії імени, оскільки вона в рамках сучасної ФМ виконує роль, схожу з тією, яку виконує поняття Буття у філософії в цілому (С. 23—24). У праці „Філософія Сковороди: мерехтіння символу", видрукувану в „Збірнику Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія" (Х., 1993.— Т. 1), проблема „мерехтіння імени" пов'язується з проблемою символізації світу і не лише опрацьовується синхронічно (радше панхронічно), але екстраполюється на історію розвитку лінґвофілософської думки слов'янських народів

(див. про це далі). У розділі міжнародної серії монографій „Философия языка: в границах и вне границ", який називається „Пространство: грань бытия" (Х., 1994.— Вып. 2), згадана проблема пов'язується з поняттям плюралістичности парадигм ФМ. Д. Руденко загострює сформульовану в попередніх працях думку про центральне становище імени серед інших лінґвофілософських категорій, бороначи тезу про те, що сучасний стан ФМ дає уявлення про розгортання її парадигм як про рух від одних аспектів імени до інших (с. 129), спонукає припустити, що ФМ на даному етапі розвитку є простором філософствування в мові (с. 146). При цьому шлях людини до ейдетичної сутности Буття пролягає крізь простір символу. Таке бачення багато в чому нагадує позицію О. Лосєва, який писав, що „ім'я є найвищим рівнем, до якого доростає [...] сутність [...]. Воно — вища і єдина, гранична мета [...] сутности"[12].

Можливість сприймання імени як базової категорії й одночасно концепції дослідження мови в цілому, а також її окремих аспектів і одиниць, зокрема таких, як речення, обґрунтовується в працях київського дослідника Ю. Сватка. У розвідках „Типы парадигм и концепций: текстовый уровень взаимодействия" (Лингвистика: взаимодействие концепций и парадигм.— Х., 1991.— Вып. 1, ч. 1) та „Текст как объект и предмет словарного описания: к развитию именной парадигмы языка" („Имя: слово, словосочетание, предложение, текст. Именование на различных уровнях языка.— К., 1993) він здійснює спробу інтерпретувати текст як складне ім'я особливого типу, оскільки (1) текст реконструює деяку референтну ситуацію, ідентифікуючи і характеризуючи її як самостійний, відносно цілісний „предмет"; (2) згадані процеси фіксуються в акті номінації — предикації, який одночасно узагальнює і активізує „предмет" у вигляді ієрархізованих смислових структур, що виражаються лінійною послідовністю мовних одиниць; (3) текст дістає денотативну закріпленість і смисл, що є притаманним імени („Текст как объект...— С. 175). Специфікуючи текст як ім'я, Ю. Сватко також пропонує конкретні типи словників, які можуть фіксувати текстову і метатекстову інформацію. На його думку, концепція тексту як імени допомагає глибше пізнати механізми взаємодії конституентів різних мовних парадигм в аспекті їх функціонального зв'язку в макропарадигмі лінґвістичного знання.

Певна зміна акцентів, відхід від бачення проблем ФМ лише крізь категорію імени, хоч би якою широкою і „плюралістичною" вона була, помітний у спільній праці Д. Руденка і В. Прокопенка „Философия языка: путь к новой эпистеме", яка є розділом колективної монографії „Язык и наука конца XX века" (М., 1995). Аналіз історії й сучасного стану відносин філософії й лінґвістики, взаємодії парадигм останніх дав змогу авторам осмислити деякі риси нової епістеми, що формується в сучасній культурі. На передній план виступає „взаємодія-гра [...] світів, які виникають або створюються в мові чи за допомогою мови [...]. Гармонія світу сучасної культури досягається [...] комбінуванням, діалогом, різноголоссям великої кількости „можливих світів" (с. 141).

Широкий концептуальний підхід до мови як самоцінного явища (а не такого, що лише виконує певні „функції"), бачення її як стихії, у якій живе людина, притаманний дослідженню львівського вченого Т. Возняка „Буття і деякі аспекти мови та мовлення", видрукуваного в „Записках НТШ. Праці філологічної секції" (Львів, 1995.— Т. 229). Відштовхуючись від герменевтичних концепцій М. Гайдеґґера, автор спиняється на проблемі перемикання часових детермінант у мові

[12] Лосев А. Ф. Философия имени // Лосев А. Ф. Бытие. Имя. Космос.— М., 1993.— С. 745.

в просторовий реґістр, їх просторово-часового континууму, який дослідник називає „часово-просторовою двозначністю". Це спроба пізнання одного із екзистенціалів „ось-буття", а саме „буття-в". Просторово-часовий континуум, на думку Т. Возняка, можливий тому, що мова утримує світ у його онтологічному бутті-існуванні як постійному плині. Цей плин, динаміка мовлення устабільнюються механізмами мови як системи, яка, крім усього іншого, передбачає наявність спеціальних засобів, котрі, на нашу думку, можна кваліфікувати як прагматичні, „еґоцентричні", елементи. Цікаві й глибокі герменевтико-феноменологічні роздуми над мовою, які автор скромно назвав „марґіналіями до роботи М. Гайдеґґера „Буття і час", завершуються словами, які міг би написати німецький філософ: „Підтримання структури мови — ґарант некатаклізмічності світу, сталості в розгортанні сущого [...]. Світ тримається на мові" (с. 249). Воістину так!

Отже, досить вузькі парадигмальні рамки сприйняття ФМ початку 1990-х років уже в їх середині були підірвані, й дослідники вийшли на широкі терени ейдетичного розуміння мови як „оселі людського духу".

* * *

Другим напрямом досліджень українських лінґвістів-філософів мови кінця XX ст. є звернення до окремих періодів і проблем розвитку світової лінґвофілософської думки. Зокрема, лінґвістичні аспекти низки філософських концепцій XVII ст. (до речі, одного з найменш досліджених „міжпарадигмальних", за термінологією Ю. Степанова, періодів у розвитку лінґвофілософської думки) вивчає харківський учений С. Вакуленко. Останній вважає, що саме в XVII ст. у працях Ф. Бекона, Т. Гоббса, Р. Декарта, Б. Спінози, Дж. Локка, Г. В. Ляйбніца та інших були сформовані засади європейського світосприйняття та способу думання[13].

У праці „Универсальная характеристика" Г. В. Лейбница и ее влияние на развитие современных логико-лингвистических теорий", надрукованій у колективному збірнику „Функція в мові, логіці та математиці (До 100-річчя К. Айдукевича)" (Тернопіль, 1990.— Т. 1), С. Вакуленко розглядає деякі семіотичні основи так званої „універсальної характеристики" Г. В. Ляйбніца — теорії й програми створення штучної знакової системи, своєрідної „філософської мови", метою якої було забезпечення повної конґруентности мисленнєвих і мовленнєвих процесів. Умовами правильного функціонування такої мови були: постійність у вживанні знаків, необмежена можливість розкладу складних понять на прості, а також незмінність правил раціональної граматики, тобто логічного синтаксису. С. Вакуленко вбачає вплив Ляйбніца на формування пізніших логічних ідей, теорії визначень, числення предикатів та деяких інших напрямів логічної семантики, а також опрацювання лінґвістичного методу компонентного аналізу. Початки згаданого підходу до явищ мови харківський дослідник вбачає в працях Ф. Бекона, Г. В. Ляйбніца, Р. Декарта, С. Ворда, Дж. Вілкінза, Дж. Далгарно, Дж. Локка, Я. А. Коменського, Т. Гоббса. Розглядові питання про початки компонентного підходу до явищ мови присвячено його статтю „Гносеологічні проблеми компонентного підходу до значення слова", уміщену в колективному збірнику праць „Лінгвістичні дослідження" (Х., 1992.— Вип. 2.).

---

[13] Вакуленко С. „Панглоттія" Я. А. Коменського в контексті європейської філософської думки сімнадцятого століття // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія.— Х., 1993.— Т. 1.— С. 44.

У пізніших працях С. Вакуленка опрацювання історичних джерел компонентного аналізу поступається проблематиці загальнішого характеру, пов'язаній з розвитком європейської лінґвофілософської думки XVII ст. Зокрема, впливу лінґвістичних ідей Ф. Бекона на подальший розвиток науки про мову присвячена розвідка харківського вченого „Лингвистические воззрения Фрэнсиса Бэкона и их влияние на дальнейшее развитие науки о языке", видрукувана у збірнику „Лингвистика: взаимодействие концепций и парадигм" (Х., 1991.— Вип. 1, ч. 1). На думку автора, цей вплив на сучасну лінґвістику виявляється в опрацюванні ідей відображення мовного духу й історії народу (тобто гумбольдтіанства та неогумбольдтіанства, гіпотези мовної відносности, системології), створення ідеальних знакових систем.

Лінґвофілософські ідеї Я. А. Коменського розглядаються у двох працях С. Вакуленка: „Лексикографічні принципи Яна Амоса Коменського в світлі його мовнофілософської концепції", уміщеної в збірнику „Современные проблемы лексикографии" (Х., 1992) та „Панглоттія" Я. А. Коменського в контексті європейської філософської думки сімнадцятого століття" (див. посилання 13). Дослідник аналізує праці чеського вченого „Путь світла", „Найновіший метод вивчення мов" та „Панглоттію" як одну із складових відомої праці „Всезагальна порада щодо вдосконалення людських справ", у яких викладалась ідея „пансофічної мови" — ідеальної („філософської") мови, спільної для всіх народів. На думку вченого XVII ст., така мова може містити всього 200 так званих базових коренів, до числа яких входило б 50 коренів на позначення найзагальніших (трансцедентних) речей, 50 найзагальніших відмінностей, виражених прикметниками, 50 дієслів на позначення дій та станів і 50 обставин — насамперед місця й часу. Звуки (букви) цієї мови повинні мати усталене значення, що спрощувало б її вивчення. Звідси, вважає С. Вакуленко, лише один крок до поняття „семантичних примітивів", яке було сформульоване в XX ст. (А. Вежбицька та інші).

У праці „Томас Гоббс між семіотикою та лінгвістикою", уміщеній у „Збірнику Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія" (Х., 1994.— Т. 2), автор переконливо доводить, що органічний синтез семіотичного і лінґвістичного підходів дав змогу Т. Гоббсу створити ориґінальну теорію мови як знаряддя пізнавальної та соціальної діяльности людини. Відштовхуючись від номіналістичного в своїй основі розуміння сутности імен як таких, що „встановлені не з властивостей речей, а з волі людей" (с. 129), Т. Гоббс одним із перших лінґвофілософів звертається до прагмалінґвістичних аспектів мови, окреслюючи можливості застосування імен у процесі мислення та/або спілкування. Мовлення витлумачується, як динамічний процес наближення до істини, пов'язаний з людськими пристрастями та пориваннями. Як зазначає С. Вакуленко, „перформативний аспект мовних дій має величезну вагу в філософії Гоббса, який завдяки його розробці може вважатися одним із провісників сучасної лінгвістичної прагматики" (с. 136). У розумових операціях імена можуть виконувати дві основні функції — міток і знаків. Це вже одна із перших спроб типології мовних одиниць з урахуванням їх знакової функції.

У двох розвідках, присвячених ліґвофілософській концепції Дж. Локка, „Феномен неперекладності в інтерпретації Джона Локка", уміщеній у збірнику „Лінгвістичні дослідження" (Х., 1992.— Вип. 2), та „Наскільки іменними є Локкові іменні сутності?", надрукованій в „Збірнику Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія" (Х., 1995.— Т. 4), С. Вакуленко аналізує розуміння сутности імени, викладене в знаменитій праці Дж. Локка — „Розвідці про людське

розуміння". Дослідник доходить висновку про наявність трьох ліній у Локковому трактуванні іменних сутностей. Перша — магістральна — пов'язана з процесом пізнання, і в її межах ім'я постає чимось зовнішнім стосовно позначуваної сутности; воно утривалює попередню пізнану іменну сутність, запобігаючи її розпадові. Друга — пов'язана з аналізом процесу спілкування і зверненням до поняття „спільного вжитку", яке з погляду структури значення слова зводиться до „усереднення" іменних сутностей як певного набору простих ідей, створених різними користувачами мови. На думку С. Вакуленка, таке бачення створює передумови для розбудови теорії мови як системи відмінностей (див. концепцію Ф. де Соссюра) і як неповторного образу світу, притаманного кожній окремій мовній спільності (див. концепції В. фон Гумбольдта, Л. Вайсґербера). Третя лінія — ледь накреслена — порушує проблему вмотивованости мовного знака, яку можна розглядати, як „паросток уявлення про присутність у слові внутрішньої форми" (с. 98).

Проблема зародження і розвитку лінґвофілософської думки у східних слов'ян, зокрема на теренах України,— окремий аспект дослідження в українському мовознавстві історії формування європейської ФМ. У межах останнього досить чітко простежуються два варіанти можливого розв'язання проблеми. Згідно з першим, який обстоює Д. Руденко, „слов'янська традиція філософії мови (якщо взагалі допускати можливість говорити про неї) не утворює (на відміну від англо- чи німецькомовної) історично [...] безперервного феномена, із взаємозв'язками (чи взаємовідштовхуваннями), котрі можна було б простежити, концепцій та ідей"[14]. Зрозуміло, що при подібному баченні початки філософського осмислення мови східними слов'янами потрібно шукати лише в кінці XVII—XVIII ст. Останнє, власне і декларує Д. Руденко у згадуваних працях „Мерцание имени... ", „Філософія Сковороди: мерехтіння символу... , а також у спільній праці з В. Прокопенком „Grigori Skovoroda et la tradition slave de la philosophie du langage (espace de l'ętre, espace du symbole)", уміщеній у колективній монографії „Histoire epistemologie langage" (Paris, 1995.— T. 17)", вбачаючи початки східнослов'янської (і ширше — слов'янської) лінґвофілософської думки в працях Г. Сковороди, оскільки його концепція трьох світів" [...] уперше у новій європейській філософії явно і послідовно співвідносить проблему множинності світів (можливих світів) з проблемами символу і мови" (Філософія Сковороди...— С. 32).

Не ставлячи під сумнів можливість тлумачення сутности ФМ із сцієнтичних позицій (тобто з урахуванням тільки „концепцій та ідей"), зазначимо, що воно виглядає суперечливим у тих випадках, коли мова в межах якоїсь із несцієнтичних традицій сприймається не відірвано від людини, а як сама її сутність, один із найважливіших „складників", тобто без дистанціювання суб'єкта від об'єкта. Саме таку традицію, на думку автора цих рядків, і репрезентує один із напрямів східнослов'янської ФМ, початки якого сягають X ст. (тобто прийняття християнства). Згадана теза обґрунтовується в праці Ф. Бацевича „Шляхи розвитку філософії мови в Україні: теоантропологічний напрямок", уміщеній у збірнику матеріалів Всеукраїнської наукової конференції „Провідні лінґвістичні концепції кінця XX століття" (Львів, 1996). Спроба осмислити сучасний стан ФМ в Україні наявна в його ж дослідженні „Філософія мови в Україні", надрукованому в збір-

[14] Руденко Д. И. Философия языка: к рефлексии над границами (в качестве введения) // Философия языка: в границах...— Вып. 1.— С. 10.

нику статей „Українська філологія: досягнення і перспективи. До 145-річчя заснування кафедри української філології у Львівському університеті" (Львів, 1995).

Теза про те, що єдиним цілісним напрямом лінґвофілософських досліджень у слов'янських країнах можна вважати діяльність учених, які належали до Львівсько-Варшавської філософської школи, стала для Д. Руденка вихідною в аналізі концепцій польських дослідників Т. Котарбінського, К. Твардовського та К. Айдукевича, зробленому в працях, уміщених у періодичному виданні „Проблеми слов'янознавства": „Лінгвістичні ідеї Т. Котарбінського (система імен)" (Львів, 1989.— Вип. 39), „Лінгвістичні ідеї у науковій спадщині К. Твардовського" (Львів, 1990.— Вип. 41), „Лінгвістичні ідеї К. Айдукевича у парадигмах „філософії мови" (Львів, 1993.— Вип. 45). Зокрема, розглядаючи реістичні концепції Т. Котарбінського, автор показує ориґінальність його концепції так званих загальних імен у світлі сучасних семантичних та семіологічних ідей. Окремі лінґвістичні аспекти концепції засновника Львівсько-Варшавської школи К. Твардовського досліджуються крізь призму понять сучасної логіки та семіотики. Д. Руденко обстоює тезу, згідно з якою лінґвістичні ідеї польського філософа, незважаючи на поєднання ознак різних парадигм ФМ, є цілісною системою поглядів на семантику різних типів імен (власних, загальних, „пустих" та інших) та на ім'я як логіко-лінґвістичне явище в цілому. Компонентом, який об'єднує різноманітні типи імен, є прагматична за своєю природою психологічна концепція „уявлення". Дослідження семантичних ідей К. Айдукевича у зіставленні з концепцією парадигм ФМ дало підстави Д. Руденкові зробити висновок про парадигмальну „плюралістичність" його концепції, іменної в своїй основі, але такої, яка не заперечувала „іншопарадигматичних" підходів.

* * *

Праці українських лінґвофілософів 1990-х років дають підстави висловити впевненість у тому, що ми є свідками відродження ФМ — важливого сучасного напряму гуманітарних досліджень. Його значущість полягає насамперед у тому, що саме наприкінці XX століття стає дедалі більше зрозумілим: мова є „оселею людського духу" (М. Гайдеґґер), і її сутність може бути пізнана за допомогою не „інструментальних", а філософських методів[15]. Помітна обмеженість проблематики, яка, без сумніву, є виправданою на початкових етапах формування нового напряму досліджень, компенсується її внутрішньою динамікою, плюралізмом думок, дискусійністю висловлюваних ідей. Відштовхнувшись від поняття лінґвофілософських парадигм на початку 1990-х років, українські дослідники уже в їх середині вийшли на значно ширший простір ейдетики мови в її зв'язках з мисленням, культурою, політикою.

Флорій БАЦЕВИЧ

[15] Див.: Степанов Ю. С. Изменчивый „образ языка" в науке XX века // Язык и наука конца XX века.— М., 1995.— С. 28.

Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace, vydané v Československu 1918—1945 / Bibliografi zpracovaly Zdeňka Rachůnková a Michaela Řehákova. Biografická hesla zpracoval Jiři Vacek za spolupráce a redakce Z. Rachůnkové a M. Řehákova. Řídí Milena Klímová.— Praha, 1996.— Díl. I, sv. 1.— S. XVIII + 1 — 424; sv. 2.— S. 425 — 850; sv. 3.— S. 851—1474.

Потік біженців зі Сходу на Захід напередодні приходу до влади більшовиків і дуже непевні умови на західноукраїнських і західнобілоруських землях під владою Польщі зумовили появу великої діяспори у численних европейських країнах. До еміґрантів ставилися з розумінням в Австрії, Німеччині, Чехословаччині, їм сприяли уряди і, в цілому, громадськість. Що стосується Чехословаччини, то особлива заслуга в такому сприянні належить Т. Г. Масарикові. „За ініціативою президента Т. Г. Масарика в рамках гуманітарної акції, організованою чехословацьким урядом,— пише у передмові один з редакторів рецензованої книжки І. Вацек,— в країні зосереджувано перш за все представників інтеліґенції, оскільки гуманітарна акція була спрямована головно на створення умов для наукової та професійної діяльности еміґрантів і освіти їхньої молоді. Підтримка у Чехословаччині системи російської та української освіти, наукової роботи і культурного життя еміґрантів за своїм масштабом і продуманістю не мала на той час аналогів у світі“[1].

Як твердить далі автор передмови, власне той факт, що значну частину еміґрації становили інтелектуальні кола — вчені, письменники, журналісти, педагоги, студенти, мав наслідком широке розгортання наукової, публіцистичної та видавничої діяльности, яка перетворила Прагу 1920—1930-х років в один з потужних науково-видавничих центрів Європи.

Від початку 1920-х років у Празі зосереджуються численні науково-дослідні та навчальні заклади, які представляють українську науку і освіту для молоді. Особливо активну діяльність розгорнули Український вільний університет і Українська господарська академія у Подєбрадах, у якій крім спеціальних дисциплін, таких, як сільське господарство, хімія, гідротехніка, економіка, кооперація і статистика, викладалось українознавство. Видавнича діяльність Українського вільного університету набрала розмаху після 1923 р., коли була створена університетська Видавнича комісія, а Сенат УВУ безпосередньо очолювали О. Колесса, С. Дністрянський та І. Горбачевський. Вони усвідомлювали, що для плекання інтеліґенції потрібні поважні наукові праці. Увага була зосереджена на ряді гуманітарних і суспільних наук. Досліджується політична, економічна, соціальна історія України, історія її законодавств і культури, історія церкви, а водночас — літературознавство, філософія, етика і естетика, освіта і шкільництво, мова і мовознавство. У празький період УВУ (1921—1945) з'явилося 72 книжки[2]. Потребам освіти відповідала діяльність видавництва „Сіяч“, що працювало при Українському вищому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова. Велике значення для розвитку науково-видавничої справи в міжвоєнну добу мала в Чехословач-

---

[1] Vacek J. Uvod // Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace...— S. 1.

[2] Купчинський О. Погляд на науково-видавничу діяльність Українського вільного університету: зміст і видовий склад видань, динаміка розвитку, автура (1921—1991) // Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних історичних дисциплін.— Львів, 1996.— Т. 231.— С. 535.

чині діяльність „Українського громадського видавничого фонду“ (1923—1932); „Українського інституту громадознавства“ (1925—1941); „Українського технічно-господарського інституту“ (1932—1945), „Українського національного об'єднання“ (1939—1945), ряду видавництв. Деякі праці української еміґрації видавали чеські та словацькі державні й приватні видавництва.

У Празі, Подєбрадах, Ліберці, Братиславі та інших містах видавано понад 200 журналів, газет, бюлетенів. Такої кількости назв не знала досі україномовна преса. Прага „була своєрідним царством журналів, особливо журналів культурно-політичного спрямування“. Більшість видань виходила нереґулярно, мала здебільшого науково-популярний і популярний характер. На окрему увагу заслуговують журнали, газети, бюлетені, тематика яких пов'язана з політичним життям еміґрації. У тодішній Чехословаччині діяли десятки політичних партій і партійних угруповань. Великим за обсягом і популярним був щомісячник „Нова Україна“ (1922—1928). Дуже добре було зорганізоване українське студенство, що зосереджувалося переважно у Празі та Подєбрадах. Воно теж видавало чимало своїх газет і журналів. Виходили професійні часописи, присвячені педагогічним проблемам. Галузь україномовної книжкової культури була репрезентована неперіодичним збірником „Книголюб“.

Такі ж явища і тенденції проявлялися і в інших еміґрантських середовищах — російському, білоруському тощо.

Рецензована Бібліографія охоплює „книжкові видання праць російських, українських і білоруських еміґрантів, що проживали в Чехословацькій республіці та за її кордонами, збірники і періодичні видання, що їх редаґували і видавали еміґранти, та продукцію еміґрантських видавництв. Маються на увазі ті праці, які були видані в 1918—1938 рр. на території ЧСР (включаючи Підкарпатську Русь) і в 1939—1945 рр.— після окупації Підкарпатської Руси Угорщиною — вже тільки на території Протекторату Чехії і Моравії та Словацької держави“ (XIV).

Тритомна Бібліографія складається із Вступу (Ї. Вацек), Передмови (З. Рахункова, М. Ржегакова) та п'яти розділів: І. Авторські праці еміґрантів (дві частини: част. 1 — A = L (с. 3—424); 2 — M = Ja (с. 427—849); II. Періодика — газети, журнали, періодичні збірники (с. 853—931); III. Продукція видавництв, інституцій, організацій і політичних партій (с. 933—1299); IV. Різні друки (Varia) (с. 1303—1305); V. Закордонні видання, які друкувалися у Чехословаччині (с. 1309—1311). Завершує книгу Список скорочень, що використовується у бібліографічних гаслах (с. 1313—1314); Список шрифтів: перший — у бібліографічних виданнях, поданих у покажчику літератури Бібліографії; другий — у бібліографічних статтях видань, поданих у покажчику літератури Бібліографії; третій — бібліотек, у яких зберігаються подані видання (с. 1315—1322); Покажчик використаної літератури (с. 1323—1382); Покажчик особових назв (с. 1383—1445); Покажчик назв творів, періодичних видань і т. д. (с. 1446—1472).

Бібліографію „Ruská a ukrajinská emigrace v meziválečnem Československu (kulturn, a vědecký přinos)“, що охоплює 5294 статті, з них 3985 присвячені працям майже 1250 авторів і 439 — періодичним виданням (с. XIV), створено в рамках ґранта, який Слов'янська бібліотека при Національній бібліотеці в Празі отримала від Аґентства для ґрантів у Чеській Республіці.

Щоб донести до читача ширшу інформацію про наукове, видавниче, культурно-освітнє, політичне життя української еміґрації у Чехословаччині міжвоєнної доби, а отже, якомога повніше висвітлити зміст рецензованої тритомної книжки, коротко спинимося на п'ятьох основних її розділах, подаючи прізвища

авторів публікацій, назви періодичних видань та видавництв, інституцій, організацій і політичних партій.

Розділ І. У розділі друковані праці подано за алфавітом прізвищ авторів. Кожна стаття про автора становить коротку енциклопедичну довідку, в якій подаються коротке визначення спеціальности автора, роки народження і смерти (не завжди послідовно), національна належність і перелік праць. Усі статті систематизовано за трьома критеріями: 1) безпосереднє авторство в друкованих оригінальних книжкових виданнях і в перекладах або розмножених на гектографі, включно із зброшурованими відбитками; сюди включено й незброшуровані відбитки та дисертації; 2) непряме авторство — мається на увазі редакційна, укладацька та інша діяльність; 3) переклади (с. XV). Спочатку подано видання, друковані „гражданкою", кириличним, а за ними латинським шрифтами. У кінці кожної статті вміщено бібліографічну примітку.

У Бібліографії зібрано відомості про діячів української культури, політики, церкви, вчених, лікарів. Подаються імена студентів, які брали участь в українському суспільно-політичному та культурно-просвітньому житті.

Алискевич Андрій (педагог), Андрієвський Опанас (юрист), Андрієвський Петро (біолог-бактеріолог), Андрусяк Микола (історик), Антипів Олекса (інженер гідротехнік), Антоній (Олексій Храповицький — православний митрополит київський і галицький), Антонович Дмитро (історик, політик), Антонович Михайло (історик), Артимович Аґенор (філолог), Артошенко Юрій (публіцист), Бабій Олександр (публіцист), Бажанський Михайло (письменник-новеліст), Балабас Олександр (педагог), Баланчук Михайло (учитель), Баранів Олександр (юрист), Барановський Ярослав (політичний діяч), Бачинська І. (перекладач), Бачинський Леонід (педагог, організатор „Пласту" на Закарпатті), Бачинський Юліян (новеліст, публіцист, політичний діяч), Башмак Михайло (педагог, публіцист і бібліотекар), Безкровний Кузьма (економіст, політичний діяч), Безпалко Осип (публіцист, політичний діяч), Безручко Левко (соціолог), Биковський Лев (публіцист, бібліограф, книгознавець), Брутинський Микола (історик науки і допоміжних історичних наук, педагог), Бич Лука (юрист, економіст), Біднов Василь (історик церкви і культури), Білецький Леонід (історик літератури), Білий Ігнат (гідротехнік і історик козацтва), Бірчак Володимир (історик, письменник), Богацький Павло (письменник, літературний і театральний критик, бібліограф), Богун Тарас (публіцист), Бойко Іван (лікар), Бойчук Іван (новеліст), Борковський Іван (археолог), Борковський Михайло (агроном), Бородаєвський Сергій (історик кооперації), Бочковський Ольгерд-Іполит (соціолог, публіцист), Бризгун Костянтин (лікар), Будз Петро (педагог, новеліст), Будко Никифор (публіцист), Будко Софія (публіцистка), Буряник Василь (педагог, музикознавець), Бутовський Борис (агроном), Вагилевич Кость (поет), Варавін Олександр (поет), Василюк П. (інженер-технік), Вахнянин Остап (освітянин, організатор „Пласту"), Велигорський Михайло (педагог), Винниченко Володимир (письменник, політичний діяч), Вислоцький Дмитро (публіцист), Віталій (Максименко Василь — архімандрит Почаївського та ін. монастирів), Вікул Микола (хімік), Вілінський Олександр (інженер-технік), Власенко Е. (економіст), Волковський Дионізій (економіст), Володимирів Сергій (юрист), Волошин Августин (політичний і церковний діяч, педагог), Вороний Микола (письменник, публіцист), Вуків Петро (механік), Гавдяк Лев (педагог), Гаєвський Юрій (перекладач), Гайдай Олександр (публіцист), Гайдак Микола (агроном, спеціаліст з бджолярства), Гайманівський Олександр (юрист, бібліограф і книгознавець), Гайовий Федір (публіцист), Галаган Микола (фізик, політичний діяч), Галин Мартирій (лікар, генерал української армії за Гетьманату), Галій Микола (публіцист),

Галіп Тодот (письменник, публіцист, політичний діяч), Галька Антін (технік), Гарасевич Андрій (поет), Гармашів Всеволод (біолог, лікар), Герасименко Полікарп (хімік), Гладкий Сергій (архітектор, художник), Гловінський Євген (економіст), Гнатишак Микола (літературознавець, критик), Гнатовський Антон (агроном), Гнатюк Назар (письменник, геодезист), Гнойовий Іван (гідротехнік), Голіцинський Євген (хімік), Головацький Юлій (етнограф і публіцист), Голота Яків (педагог), Гольдеман Соломон (економіст, політолог), Гончарів-Гончаренко Антін (лікар), Горбачевський Валеріан (публіцист), Горбачевський Іван (лікар-хімік), Гордієнко Гаврило (агроном), Грабина Леонід (геодезист), Грабів Яким (історик кооперації), Грановський Олександр (зоолог), Грейнюк Богдан (політичний діяч), Григоріїв Никифор (педагог, публіцист, політичний діяч), Груша Григорій (лісівник), Грушевський Михайло (історик, політик, публіцист), Гула Федір (астроном і педагог), Гуляй Іван (юрист), Гуща Микола (публіцист, редактор), Дараґан Юрій (поет), Демчук Дмитро (педагог, лексикограф), Демчук Осип (публіцист), Денисенко Григорій (новеліст), Дереш Петро (публіцист), Деркач Григорій (педагог), Диканько М. (письменник), Димінський Роман (економіст), Дідик Андрій (організатор „Пласту“), Дністрянський Станіслав (юрист), Добриловський Микола (економіст), Добриловський Юрій (лікар), Довгаль Спиридон (журналіст, політичний діяч), Дольницький Мирон (географ-фізик, землезнавець, педагог), Доманицький Віктор (агроном, соціолог), Донцов Дмитро (публіцист, політик, літературний критик), Дорошенко Володимир (журналіст, бібліограф, книгознавець), Дорошенко Дмитро (історик, публіцист, політичний діяч), Дрикалович Володимир (економіст), Дубрівний Павло (агроном), Дудикевич Осип (політичний діяч, юрист), Дудко Федір (письменник, журналіст), Дяконенко Володимир (математик), Дяченко-Гордаш Ніна (співачка, педагог), Ейхельман Отто (юрист), Єреміїв Михайло (агроном, журналіст), Єфремов Борис (письменник), Животко Аркадій (політичний діяч, педагог, публіцист), Журба Галина (письменниця), Завянський Микола (публіцист), Зайців Микола (хімік), Заклинський Богдан (педагог), Заклинський Корнило (педагог, огранізатор „Пласту“), Залеський Осип (музикант, педагог, диригент), Залеський Болеслав (агроном), Залізняк Микола (публіцист), Залозецький-Сас Володимир (історик науки), Зеркаль Сава (агроном), Зленко Петро (книгознавець, бібліограф), Іваненко Євген (математик), Іванис Василь (інженер-технолог, економіст), Іваницький Борис-молодший (хімік-технолог, фотограф), Іваницький Борис-старший (лісогосподарник), Іванов Олександр (психолог), Івантишин Ярослав (лісогосподарник, організатор „Пласту“), Івасюк Іван (економіст, кооператор), Ільницький Авксентій (агроном), Ільтьо Іван (публіцист), Інгулець Володимир (публіцист), Ісаєвич Дмитро (журналіст, політичний діяч), Кабачків Іван (економіст, юрист), Кахникевич Р. (технік), Качанюк Михайло (журналіст, поет, перекладач), Качмарська Стефанія (публіцист), Кинах Гліб (церковний діяч), Кириченко Мирон (хімік-технолог), Кирчів Роман (дослідник культури, перекладач), Кисіль Осип (письменник), Кізима Олександр (публіцист), Кіцера Омелян (економіст), Клен Юрій (поет), Клименко Григорій (агроном), Клунний Петро (юрист), Коберський Карло (публіцист, теоретик підприємництва, політичний діяч), Кобилянський Люцій (лікар), Коваленко Олександр (інженер-механік), Коваль Володимир (інженер, агроном), Козицький Д. (організатор „Пласту“), Козловський Олексій (політичний діяч), Колесса Олександр (філолог, історик літератури), Колубаїв Сергій (лісівник), Колцуняк Юліян (економіст), Комарецький Сергій (хімік), Комарицький Володимир (адвокат, політичний діяч), Коновалець Євген (військовий діяч, політик), Коржинський Константин (юрист), Корнійчук Артем (архітектор), Королева Натилена (письменниця), Королів-Старий Василь (ветеринарний лікар, письменник),

Корпан Ф. (публіцист), Коссар Володимир (інженер-агроном, еколог рослин), Костарів Леонід (економіст), Костюк Юліян (публіцист, культуролог), Косюра Микола (лісівник), Котович Петро (церковний діяч), Кочубей Микола (журналіст), Красковська Людмила (мистецтвознавець), Кривецький Михайло (економіст, політик), Крупницький Борис (історик), Кубійович Володимир (географ), Кукурудза Павло (редактор, видавець), Кульчицький Михайло (публіцист), Кульчицький-Гут Євген (організатор „Пласту"), Курилюк Євген (публіцист, технік), Кучабський Василь (політик), Кушнір Володимир (публіцист, історик), Кушніренко Микола (економіст), Лащенко В'ячеслав (педагог, письменник), Лащенко Галина (публіцист), Лащенко Олег (публіцист), Лашенко Ростислав (юрист, історик), Левинський Володимир (публіцист, політолог), Левицький Михайло (юрист), Левицький Модест (письменник), Леонтович Володимир (юрист, письменник), Лещенко Петро (хімік-технолог), Липа Юрій (публіцист, письменник), Липинський В'ячеслав (історик, соціолог, публіцист), Лисак Степан (публіцист), Лисянський Борис (фізик), Литвицький Микола (теоретик кооперативного руху), Лісовий Р. (публіцист), Лісовський Роберт (графік), Літов Степан (лікар), Лозинський Михайло (юрист, публіцист, політичний діяч), Ломаницький Максим (лісівник), Лорченко Микола (фізик), Лоський Кость (юрист, політичний діяч, письменник), Лотоцький Олександр (історик, письменник, публіцист), Лужницький Григорій (журналіст, письменник), Любимов Олександр (педагог, культуролог), Лятуринська Оксана (письменниця), Мазепа Ісаак (ботанік, політичний діяч, публіцист), Мазуренко Галя (поетка, художниця), Макаренко Андрій (політичний діяч, публіцист), Макаренко Петро (публіцист), Маланюк Євген (письменник), Малашко Микола (кооперативний діяч), Малик Євген (природознавець), Манацький Олександр (лікар), Мандрика Ганна (історик), Мандрика Микита (поет, публіцист), Марков Дмитро (юрист, публіцист), Марков Йосип (юрист), Мартинець Володимир (політичний діяч, журналіст), Мартинів Олександр (хімік-технолог), Мартинович Борис (письменник, перекладач), Мартос Борис (політичний діяч, історик кооперації), Маруняк Володимир (історик), Масляк Степан (письменник, перекладач), Матвієнко-Сікар Степан (ботанік, лісівник), Матренчук Спиридон (лікар-ветеринар), Матсік Ф. (публіцист), Матющенко Борис (лікар, політичний діяч), Мацієвич Кость (агроном, політичний діяч), Мелешко Фотій (письменник), Мельник Андрій (військовий і політичний діяч), Мельник Валеріян (агроном), Мельник Григорій (працівник культури, організатор „Пласту"), Мельник Михайло (юрист), Меркліґ Олександр (зоолог), Метельський Роман (біолог, публіцист), Миколаєнко Леонід (публіцист), Микуляк Федір (економіст), Михайловський Олександр (інженер-технолог), Михайлюк Кость (зоотехнік), Михальчук Микола (книгознавець), Мицюк Олександр (економіст, соціолог), Мірний Іван (політичний діяч), Мірчук Іван (філософ, історик), Монюк Т. (педагог, агроном), Моралевич Яків (економіст), Мосендз Леонід (поет, прозаїк, інженер), Мочарний Микита (технік), Мухин Михайло (літературознавець, публіцист), Нагірна Стефанія (публіцист), Наливайко Василь (лікар-хірург), Наріжна Ірина (поетка), Наріжний Симон (історик), Неврлі Ярослав (педагог, лінґвіст), Недзельський Євген (поет, критик), Неділько Олександр (хімік-технолог), Нижанківський Степан (публіцист), Николишин С. (журналіст, літературознавець), Новицький Богдан (публіцист), Нянчур Гордій (економіст), Обідний Михайло (етнограф, музоолог), Огієнко Іван (мовознавець, історик церкви, православний митрополит), Оглоблин Олександр (історик), Одарченко Олексій (юрист), Окіс Василь (економіст), О'Коннор-Вілінська Валерія (письменниця), Олесь Олександр (поет), Ольжич Олег (поет, археолог, публіцист), Омельченко Григорій (історик літератури), Омельченко Марія (педагог, публіцист), Омеляно-

вич-Павленко Михайло (військовий діяч), Онацький Євген (публіцист, лексикограф, історик науки), Орелецький Василь (юрист), Орлов Олександр (геолог), Осауленко Кость (агроном), Оснач Дмитро (агроном), Остапович Михайло (журналіст, педагог), Павличенко Тиміш (еколог, культурний діяч), Павлічук Микола (бібліограф, колекціонер), Павлюк Антін (поет-перекладач), Панькевич Іван (мовознавець, етнограф, педагог), Паньківський Кость (громадський діяч), Паньчак Степан (студент і діяч „Пласту"), Пасічник Дмитро (ботанік), Пасічник Трохим (поет, педагог), Пастернак Ярослав (археолог), Пачовський Василь (поет, педагог), Перфецький Євген (історик-славіст), Петрів Всеволод (військовий і політичний діяч), Петрів Олекса (інженер, технік), Пирхавка Григорій (публіцист), Питель Олександр (економіст), Підгірний М. (лінґвіст), Підгірянка Марійка (письменниця), Подлєцький Петро (поет), Подоляк Кость (лісівник), Полонська-Василенко Наталія (історик, археолог), Полтавець-Остряниця Іван (військовий діяч, політик), Потійчук Степан (журналіст), Приходько Віктор (культурний діяч, публіцист), Прокопович В'ячеслав (публіцист, сфраґіст), Прихода Василь (лісівник), Пуза Євген (політичний і військовий діяч), Пустовар Григорій (агроном), Равич Дмитро (студентський діяч, інженер, музиколог), Рибачевський Олекса (лікар), Риндик Степан (письменник, інженер-механік), Ріпецький Степан (політичний діяч, публіцист, адвокат), Романенко Антін (агроном), Романовський Святослав (математик), Романюк Леонід (економіст), Романюк П. (публіцист), Росоха Степан (політичний діяч, журналіст, публіцист), Россіневич-Щуровська Платоніда (дириґент), Рошко Іван (публіцист), Рощахівський Михайло (співак, дириґент), Рудий Євген (економіст), Рудницька Мілена (журналіст, політичний діяч), Рудницький Степан (географ), Рудницький Ярослав-Богдан (славіст, мовознавець), Русов Юрій (біолог, іхтіолог), Русова Софія (педагог, публіцист), Рябокінь Омелян (агроном), Савур-Ципріянович Михайло (публіцист), Савчур Іван (поет), Сагайдачний Сергій (публіцист), Садовський Валентин (економіст, політичний діяч), Сазанський В. (хімік), Сапицький Віктор (юрист, економіст), Сахно Василь (економіст), Семчук Степан (поет, журналіст, перекладач), Семянчук Ілько (економіст), Сіманців Григорій (економіст), Сімович Василь (мовознавець, культурний діяч), Сінгалевич-Мазепа Наталія (лікар-бактеріолог), Сірополко Степан (педагог, бібліолог), Січик Василь (журналіст), Січинський Володимир (архітектор, мистецтвознавець), Січинський Мирослав (політичний діяч), Скидан Михайло (політичний діяч), Скоропис-Йолтуховський Олександр (публіцист, політичний діяч), Славінська Марія (письменниця), Славінський Максим (публіцист, політичний діяч, перекладач, поет), Слюсаренко Федір (класичний філолог, історик, педагог), Смаль-Стоцький Роман (мовознавець, політичний діяч), Смаль-Стоцький. Степан (мовознавець, педагог, культурний діяч), Сокальський Іван (публіцист), Соколович Євген (інженер, політичний діяч), Сонін Лев (журналіст, поет), Сочинський Михайло (агроном), Стадниченко Іван (журналіст), Старков Арсен (біолог), Старосольський Володимир (юрист, соціолог, політичний діяч), Стахура Роман (юрист), Стефанович Олекса (поет), Стешко Федір (музикознавець), Сулятицький Павло (політичний діяч, юрист), Сушко Роман (публіцист), Сціборський Микола (публіцист, історик), Творидло (агроном, культурно-освітній діяч), Терпило Пилип (лісний інженер), Тимкевич Володимир (публіцист), Тимошенко Володимир (економіст), Тимошенко Сергій (архітектор, політичний діяч), Тимченко Микола (філолог, педагог), Тищенко Юрій (письменник, публіцист, видавець), Трепет Марко (технік), Труба Іван (інженер-технолог, політичний діяч), Трухливий Іван (педагог), Туган-Барановський Михайло-молодший (публіцист), Усенко Данило (агроном), Устіянович Іван (письменник, культурний діяч), Феденко Панас (політичний діяч, публіцист,

історик), Федів Ігор (географ, педагог, картограф), Федорів-Лантух Сергій (юрист, економіст), Фролов Леонід (технолог, хімік), Харусь Микита (студентський діяч), Хлан-Перегуда Леонід (агроном, публіцист), Хлюр Тарас (публіцист), Хмелюк Василь (художник, поет), Хомицький Теофіл (технолог), Хомкович Григорій (сільськогосподарник), Храпко Микола (економіст), Цісар Платон (публіцист, організатор „Сокола"), Цьокан Ілько (публіцист), Цюпка Осип (юрист), Чапля Василь (юрист, економіст), Чередіїв Володимир (біолог, агроном), Черкасенко Спиридон (письменник), Черніцин Ярослав (історик), Чернуха Григорій (студентський діяч), Чернявський Арсен (педагог, мінералог культурний діяч), Черняхівський Семен (інженер-гідротехнік), Чехович Костянтин (філолог, славіст), Чижевський Дмитро (славіст, історик літератури і культури, філософ), Чикаленко Євген (публіцист, меценат української культури, агроном), Чикаленко Левко (археолог, політичний діяч), Чирський Микола (поет), Шадрун Микола (геолог, політичний діяч), Шаповал Микита (публіцист, соціолог, письменник, політичний діяч), Шаповал Микола (військовий і політичний діяч), Швець Федір (геолог), Шевченко Петро (журналіст, агроном), Шевченко Сергій (перекладач), Шелухин Сергій (юрист, політик, письменник), Шереметинський Іродіон (агроном, ветеринар), Шиянів Григорій (юрист), Шовгенів Іван (гідротехнік), Шрамченко Леонтій (статистик, політичний діяч), Штепа Павло (інженер-агроном), Шульгин Олександр (політик, історик), Щербаківський Вадим (археолог, етнограф), Щербина Федір (статистик, соціолог, історик), Щербуха Петро (лексикограф), Якименко Федір (педагог, музикознавець), Яковлева М. (художниця), Яковлів Андрій (юрист, політичний діяч), Якубівський Яків (лікар), Ярема Яким (психолог, філософ, літературознавець, педагог), Ярий Р. (публіцист, політичний діяч), Яровий Михайло (інженер-технолог), Ясінчук Ілля (біолог).

Розділ II. У цьому розділі бібліографія містить перелік еміґрантських назв газет, бюлетенів, журналів і періодичних збірників. Занесено у список два закарпатські журнали „Пробоєм" і „Наступ", хоч еміґрантськими їх можна вважати лише з 1939 р. Водночас у Бібліографії названо ряд видань, які у різний час виходили за межами Чехословаччини, однак опис цих видань подається лише стосовно міжвоєнного періоду. Всі назви наведено, як і персоналії у I розділі, за алфавітом.

Отже, подаємо перелік українських періодичних видань, що виходили у Чехословаччині.

Боротьба. Орган закордонних та волинсько-галицьких організацій УПСР. 1921—1922.

Буковина (?)

Бюлетень. Неперіодичний орган Української громади „Єдність" на Словаччині. 1929—1930.

Бюлетень viz. Закордонне бюро Української рад.-демократичної партії.

Бюлетень організаційного комітету конґресу українського студентства. 1922.

Бюлетень Педагогічної секції студентів-радянців при Українській книгозбірні-читальні ім. Т. Шевченка в Празі. 1926.

Бюлетень подєбрадського Комітету для вшанування пам'яти С. Петлюри.

Бюлетень Союзу українських еміґрантських організацій в ЧСР. 1933.

Бюлетень студентської громади Українського педагогічного іститугу ім. М. Драгоманова у Празі, 1925.

Бюлетень Тимчасового комітету українського демократичного студентства з Великої України. 1922.

Бюлетень Товариства прихильників Української господарської академії. 1932.

Бюлетень Українського громадського видавничого фонду. 1924.
Бюлетень Українського історичного кабінету в Празі. 1932.
Бюлетень Українського національного музею-архіву при Українському інституті громадознавства в Празі. 1926.
Бюлетень Українського пресового бюра в ЧСР. 1924—1925.
Бюлетень Українського товариства прихильників книги в Празі. 1927.
Бюлетень Української академічної громади УГА в ЧСР. 1924.
Бюлетень управи Товариства прихильників Української господарської академії. 1934—1936.
Бюлетень Центрального виконавчого комітету представників українських емігрантських організацій в ЧСР для переведення акції протесту польського терору на західних землях України. 1930—1931.
Бюлетень Центрального виконавчого комітету українських емігрантських організацій в Чехословацькій республіці. 1931.
Бюлетень Центрального союзу українського студенства. 1933.
Бюлетень viz. Гуртуймося (?).
Бюлетень viz. Український інститут громадознавства в Празі.
Бюлетень секретаріату Головного політичного комітету Української партії соціялістів-революціонерів. 1929.
Бюлетень Спілки українських інженерів на Словаччині. 1931—1935, 1939—1940.
Бюлетинь організаційного комітету 3. Всеукраїнського студентського з'їзду. 1922.
Вартовий. Бюлетень студентської групи Празького відділу Української партії соціялістів-революціонерів. 1926—1928.
Визволення. Місячник вільної української думки за кордоном. 1923.
Вільна спілка. Неперіодичний орган літератури, науки та громадянського життя. 1921, 1923, 1927/1929.
Вільна трибуна. Огляд господарського, політичного та культурного життя Західної України. 1933.
Вісник селоспілки. Неперіодичний орган головного комітету Української селянської спілки. 1924.
Вісник Центрального союзу українських організацій в ЧСР. 1936—1937.
Вісти з політбюра Української партії соціялістів-революціонерів та Української радикальної партії за кордоном. Неперіодичний інформаційний листок. 1924.
Вісти Музею визвольної боротьби України. 1925, 1930, 1934, 1938.
Вісти Союзу українських пластунів емігрантів. 1931—1934.
Вісти Української пластової громади Союзу українських пластунів-емігрантів. 1930.
Вісти Української пластової команди в ЧСР. 1926—1927, 1930. Вісті Українського технічно-господарського інституту позаочного навчання при Українській господарській академії в ЧСР. 1933—1938.
Вістник Народньої української ради. Неперіодичне видання. 1929, 1932.
Вістник СВУС-А. Місячник. 1923.
Вістник Союзу українських емігрантських організацій в ЧСР. 1930—1932.
Вістник Українського Комітету в ЧСР. 1928.
Вістник українського національного конгресу. Видання неперіодичне. 1936.
Вістник Українського національного музею-архіву при Українському інституті громадянства в Празі. 1928.
Вістник Українського робітничого університету. 1927—1930.
Вістник УПС-Р. 1931.

Вістник Центрального Союзу українських організацій в ЧСР, Вістник Центрального союзу українських організацій в ЧСР.
Віхоть. Сатирично-гумористичний часопис українського студентства в Празі. 1921—1922.
Вперед. Орган Спілки студентського громадянства УСРР в ЧСР.
Гей-руп-тай-гоп. 1931.
Голос соціяліста. Неперіодичне видання закордонної групи УСДРП. 1924—1926.
Голос табора. 1919—1920.
Громадський вістник. Український двотижневик. 1921.
Гуртуймося. Неперіодичний журнал. 1929—1938.
Гуртуймося. Бюлєтень. Неперіодичний журнал військово-громадської думки. 1933.
Державна нація. Неперіодичний журнал. 1927.
Дитяча зірка. Часопис I/II кл. Української реальної гімназії в Ржевницях. 1937.
Днипро. Рада Громади студентів емігрантів з Великої України. 1923.
Еней. Орган цілком незалежної кооперативно-монархічно-демократично-республіканської думки. 1926.
Єдність. Орган української самостійної соборницько-державної думки. 1937—1938.
Життя. Орган української соціялістичної молоді. 1924—1926.
Журавлі (Брно). Українська академічна громада. 1924.
За конгрес! Неперіодичний орган ініціятивної комісії В. Н. Конгресу. 1934.
За тиждень. Звідомлення з'єдиннених організацій (БП, БПП, КП) при кооперативному курсі... в Йозєфові (1924).
За українську політехніку. Орган Товариства прихильників Української господарської академії. 1933.
Загальні збори товариства „Музей визвольної боротьби України" в Празі (Комунікат). 1937.
Закордонне бюро Української радикально-демократичної партії. Бюлетень. 1930, 1932—1935.
Закордонне бюро Української радикально-демократичної (с.-ф.) партії. Бюлетень. Видання неперіодичне. 1928—1929.
Записки Української академічної громади при Українській господарській академії в ЧСР. Орган періодичний, 1923 (т. 1), 1924 (т. 2), 1925 (т. 3).
Записки Української господарської академії в Чехословацькій республіці. 1927 (т. 1), 1929 (т. 2, вип. 1. Факультет економічно-кооперативний; вип. 2. Факультет інженерний; вип. 3. Факультет агрономічно-лісовий). 1931 (вип. 1. Факультет економічно-кооперативний; вип. 2. Факультет інженерний; вип. 3. Факультет агрономічно-лісовий).
Збірник хліборобської України. Неперіодичний орган. 1931, т. 1; 1933, т. 2.
Звідомлення організаційного комітету групи поступової молоді УАГ. 1922.
Зірка. Часопис Української реальної гімназії в Модржанах.
Змагання. Українська громада студентів Волині, Холмщини, Полісся й Підляшшя. 1930.
Золоті ворота. Журнал учнів Української реальної гімназії в Ржевницях. 1937.
Інформації Центрального виконавчого комітету українських емігрантських організацій в ЧСР. 1930.
Інформаційний бюлетень. Прага. Українська книгозбірня-читальня ім. Т. Шевченка, 1926—1927.
Інформаційний бюлетень головної управи Союзу організацій інженерів-українців на еміграції. Подєбради, 1934.

Інформаційний бюлетень Комісії в справі т. зв. нансеновських паспортів. Подєбради, 1930.

Інформаційний бюлетень Комісії персоналу та студентства Української господарської академії в справі т. зв. нансеновських пасів. Подєбради, 1930.

Інформаційний листок до членів Спілки. Подєбради, 1933.

Інформаційний листок Комісії абсольвентів УГА. Братіслава, 1935.

Інформаційний листок Української громади в ЧСР. Прага, 1933. Камедула. Ліберець, 1920.

Книголюб. Видання Українського товариства прихильників книги. Прага, 1927—1932.

Комунікат Виконавчої комісії українських емігрантських організацій в Чехословацькій республіці в справі міжнародних (нансенівських) пашпортів, 1930.

Комунікат Виконавчої комісії українських емігрантських організацій в ЧСР. Прага, 1930.

Комунікат Комісії абсольвентів УГА при Спілці українських інженерів на Словаччині. Братислава, 1933.

Комунікат Музею визвольної боротьби України. Прага, 1936.

Комунікат Управи громади студентів емігрантів з Великої України. Прага, 1922(?)

Комунікат управи Комітету представників українських організацій в ЧСР для допомоги голодним в Україні. Безплатний додаток до „Українського життя". Прага, 1933.

Комунікат Управи ЦЕСУС-а. Прага, 1933.

Комунікат фонду української політехніки. Подебради, 1935.

Кооперативний альманах. Орган неперіодичний. Подєбради, 1923, 1925.

Кооперативний огляд. Часопис Т-ва для розповсюдження кооперативного знання при Українській господарській академії в ЧСР. Подєбради, 1925.

Кубанський край. Орган неперіодичний. Прага, 1929—1933.

Молоде життя. Журнал українського пласту. Прага, 1931—1933.

Молодий агроном. Неперіодичний агрономічний збірник. Подєбради, 1928.

Мяв. Неперіодичний пластовий листок гуртка новичок „Котеня" при Т-ві „Просвіта" у Братиславі. Братислава, 1933—1934.

На варті. Прага, 1939.

На еміграції. Збірник з партійного і громадського життя. Прага, 1922.

На службі нації. Інформації обласної управи УНО на Протекторат Ч і М. Прага, 1941.

На чужині. Журнал, присвячений емігрантським справам. Прага, 1922.

Народовець. Популярний додаток часопису підкарпатської молоді „Пробоєм". Прага, 1934.

Наступ. Український тижневик. Прага, 1939—1944.

Науковий збірник Українського вільного університету в Празі. Прага, 1942 (т. 3).

Науковий збірник Українського університету в Празі. Прага, 1923 (т. 1), 1930 (т. 2).

Націоналіст. Часопис українознавства. Безплатний додаток часопису „Наступ". Прага, 1940—1944.

Національна думка. Орган української національної молоді. Прага, 1924—1927.

Наш голос. Йозефов. 1917.

Наш край. Неперіодичний журнал. Прага, 1927—1928.

Наша громада. Орган Академічної громади при Українській господарській академії в ЧСР. Подєбради, 1924—1925.

Наша спілка. Часопис для українського селянства. Прага, 1923—1924—1926.
Наша Україна. Подєбради, 1933.
Наше Слово. Ржебниці. 1930—1931.
Нашим дітям. Модржани. 1940—1941.
Нова Україна. Безпартійний двотижневик громадського, культурного та економічного життя. Прага, 1922—1928.
Нове життя. Громадсько-політичний, економічний та літературний двотижневик. Прага, 1926—1927.
Новий віхоть. Прага, 1922.
Нові вісті. Ліберець, 1919.
Передз'їздовий бюлетень Марксівської групи при Соц. громаді ім. Драгоманова в Празі, Соц. громади ім. Драгоманова у Відні і Соц. студ. союзу Галичини. Прага, 1922.
Пластове життя. Періодичний орган пластової молоді при УРРГ в Ржевницях УСР. Ржевниці, 1930.
Пластові вісті. Орган Союзу українських пластунів-емігрантів. Прага, 1934—1937.
Подєбрадка. Подєбради, 1923—1926.
Порив. Місячник молоді УРГ. Модржани 1941/1942, 1942/1943.
Правда. Орган вільної української думки. Прага, 1921.
Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. Прага, 1923—1924 (1926) (т. 1); 1939 (т. 2); 1941 (т. 3); 1942 (т. 4), 1944 (т. 5).
Про Кубань. Інформаційний листок Громади кубанців в Чехословаччині. Прага, 1925—1927, 1929, 1931.
Пробій. Ржевниці, 1931.
Пробоєм. Часопис підкарпатської молоді. Прага, 1933—1943.
Промінь. [Ржевниці], 1928.
Пу-гу. Неперіодичний журнал гуртка Молоді „Пу-гу". Прага, 1934—1935.
Ранок. Неперіодичний журнал учнів Української реальної гимназії Прага, 1926.
Репях. Журнал сатири та гумору. Прага, 1930.
Робітничі вісти. Неперіодичний інформаційний листок Українського всепрофесійного робітничого союзу в Чехословацькій республіці. Молода Болеслава, 1931.
Розбудова нації. Орган проводу українських націоналістів. Прага, 1928—1934.
Сатирикон. Прага. Пресбюро при Тимчасовому комітеті українських демокр. студентів з Великої України, 1922.
Село. Неперіодичний орган Українського аграрного Товариства. Прага, 1930—1932.
Селоспілка. Бюлетень подєбрадської філії Української селянської спілки на еміграції. Подєбради, 1926.
Селянська справа. Бюлетень. Прага, 1924—1925.
Сільськогосподарський збірник. Подєбради, 1926 (1927). Вип. 1.
Січ. Неперіодичний журнал Українського січового союзу за кордоном. Прага, 1934—1935.
Соціял-демократ. Подєбрадський орган УСДРП. Подєбради, 1929—1938.
Соціялістична думка. Центральний орган Української соціял-демократичної робітничої партії. Прага, 1923 (за 1921—1922 рр. вийшла у Львові).
Союз українського сокільства за кордоном в Празі. Прага, 1933.
Спудей. Неперіодичний орган Академічної громади студентів Педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. Прага, 1925—1926.

Стерні. Місячник літератури, мистецтва, науки та студентського життя. Прага, 1922.
Студентський вістник. Бюлетень Центрального союза українського студентства з тимчасовим осідком в Празі ЧСР. Прага, 1923—1931.
Суспільство. Прага, 1925, 1927.
Таборит. Традиційний часопис таборуючих. Прага, 1927.
Технік. Огляди подій із світа техніки. Безплатний додаток до часопису „Наступ". Прага, 1940—1944.
Технічно-господарський вісник. Часопис українських інженерів, техніків й економістів. Прага, 1941.
Товариство українських інжинірів в ЧСР. Комунікат. Прага, 1936—1938. Трубач. Прага, 1930.
Трудова Україна. Центральний орган Української партії соціялістів-революціонерів. Прага, 1932—1938.
Україна, воля і честь. Одноднівка „Січі" [Прага], 1923.
Українська дійсність. Орган політичний, господарський і громадсько-культурний. Прага, 1939—1944.
Українська еміграція. Збірник. Прага, 1922.
Українська кореспонденція. Прага, 1930—1931.
Українська родина. Прага, 1937—1938.
Українська справа. Бюлетень українського політичного, економічного і культурного життя. Прага, 1933—1934.
Українське життя. Подєбради, 1924—1925.
Українське книгознавство. Орган Гуртка бібліологів при Українській господарській академії в ЧСР. Подєбради, 1922.
Український академічний комітет для міжнародної інтелектуальної співпраці при Лізі націй. Комунікат. Прага, 1931.
Український вістник. Орган незалежної республіканськo-демократичної думки. Подєбради, 1925.
Український економіст. Неперіодичний збірник. Подєбради, 1928—1930.
Український інженер. Орган Союзу організацій інженерів українців на еміграції. Подєбради, 1931—1932.
Український інститут громадознавства в Празі. Бюлетень. Прага, 1925/1926.
Український капіталіст. Орган цілком залежної од капіталу думки. [Прага], 1934.
Український медичний вістник. Неперіодичний часопис клінічної та суспільної медицини. Прага, 1923—1925.
Український робітник. Неперіодичний орган празького відділу УВРС. Прага, 1929—1930.
Український самостійник. Часопис Союзу українських провінціяльних організацій (СУПО) в ЧСР. Ліберець, 1935—1938.
Український скиталець. Ліберець, 1920—1922.
Український сокіл. Листок Союзу українського сокільства за кордоном 1934—1938.
Український сокіл. Одноднівка Союзу українського сокільства за кордоном для вшанування 40-ліття діяльности Сокола-батька у Львові. Прага, 1934.
Український стрілець. Орган українського стрілецтва на чужині. Німецьке Яблонне, 1920—1921.
Український студент. Прага, 1920, 1922—1924.
Український театр. Вістник Української драматичної студії в Празі, дійсного члена UMDOČ. Прага, 1937.

Український тиждень. Прага, 1932—1938.
Український шлях. Незалежний часопис. Ліберець, 1936.
УТГІ. Журнал шкільного листування Українського технічно-господарського інституту позаочного навчання при Українській господарській академії в ЧСР. Подєбради, 1932—1933.
Хвилі Кубані. Неперіодичний збірник Громади українців в Кубані. Прага, 1927.
Хроніка Українського інституту громадознавства в Празі. Прага, 1925.
Чорноморець. Неперіодичний громадсько-культурний журнал кубанців-чорноморців. Прага, 1938—1939.
Шлях: науки, мистецтва, політики. Прага, 1928.
Юнацький шлях. Прага, 1930.
Bureau ukrainien de presse. Podébragy, 1926.
Hrad na Ukrajině: čtrnáctidenni zpravodaj. Praha, 1933.
Hlas Ukrajiny. Ordan háj$_I$c$_I$ samostatnost Ukrajiny. Praha, 1923.
Service de presse ukrainien. Prague, 1931.
Ukrainian press service. Prague, 1931.
Ukrajina: neodvislý, politický, hospodářsky a kulturní tydenni list. Praha, 1930—1931.
Ukrajinska Korespondence: zpráva. Praha, 1930.
Ukrajinská lisková služba. Praha, 1920.
Ukrajinské národni pravo. Brno, 1927.
Ukrajinsky buletin. Organ Výkonného komitétu ukrajinských emigrantskych organisaci v ČSR. Praha, 1931—1933.
Ukrajinský přehled: týdenni prěhled ukrajińského tisku. Praha, 1935.
Ukrajinský Union, раніше „Hlas Ukrajiny". Praha, 1924.
Zpravy Ukrajinské dramatické studie v Praze, řadnégo člena ŮMDAČ. Praha, 1937.

Усіх періодичних і неперіодичних видань, що виходили в Чехословаччині в міжвоєнний період і уміщені у Бібліографії, виявлено 198 назв. Безперечно, було їх ще більше. Серед інших східнослов'янських українські періодичні видання представлені найчисленніше.

Розділ III. У цьому розділі книжки вміщено бібліографію друкованої продукції видавництв, організацій, товариств і політичних партій. Стаття має таку структуру: назва установи (українською і чеською мовами), місцезнаходження, роки існування, коротка історія інституції, наукова продукція. Виклад змісту статті пов'язаний часто через відсилачі з розділом I (автура) та розділом II (періодичні та неперіодичні видання). Опис елементів статті ґрунтується на бібліографічних правилах опису. Особливо цінне у ньому те, що у списки занесено не лише тематичні праці (вони групуються на книги, періодики і т. д.), а й річні звіти, програми лекцій навчальних закладів і наукових організацій. Звертаємо на них окрему увагу тому, що вони мало відомі сучаснику.

Авто-тракторові курси української селянської спілки; Агрономічне товариство при Українській господарській академії; Академічна громада студентів Педагогічного інституту ім. М. Драгоманова; Братство українських клясократів-монархістів, гетьманців (Прага, 1930); Ватра (Ужгород, 1924—1930); Видавництво „М. та С." (Прага, 1932).
Видавництво Українського університету.
Видавництво Української молоді.
Видавництво Юрія Тищенка (Ужгород, Перечин, Прага, 1923—1945).
Видавниче товариство при Українській господарській академії.
Виконавча комісія українських еміґрантських організацій в ЧСР.

Винничук А. Г.
Litовий Євген (Прага, 1931—1939).
Вільна громада.
Вільна спілка (Подєбради, 1922—1937).
Всесвіт (Прага, 1919—1920).
Громада кубанців.
Громада соціалістичної молоді ім. М. Драгоманова (Прага, 1921—1922...).
Громада студентів емігрантів з Великої України (Прага, 1922—1925).
Громада українців з Кубані (Прага, 1925—1934).
Група української національної молоді (Прага, 1922—1929).
Гурток журналістів (Прага, 1922).
Гурток студентів наддніпрянців при академічній громаді.
Гурток українських молодих літератів-емігрантів (Прага, 1922).
Гурток українських пчолярів-студентів (Прага, 1920-ті рр.).
День (Прага, 1920).
Дзвін (Прага, 1923).
Дніпрові Пороги (Прага, 1926—1939).
Допомоговий фонд українських і білоруських студентів (Прага, 1930—1938).
Допомоговий фонд української університетської науки (Прага, 1933—1935).
Єдність (Прага, 1928—1929, 1935).
Жовтневе коло (Прага, 1926).
Кабінет народнього господарства Української господарської академії.
Кабінет приватного господарства Української господарської академії.
Кабінет самоврядування Української господарської академії.
Київ. Подєбради, 1925.
Книгарня Станислава Лаврова.
Кобзар (Прага, 1923, 1926).
Колос (Прага, 1940—1945).
Комісія в справі т. зв. нансеновських паспортів (Прага, 1930).
Комісія для переведення виборів до закордонного національного представництва (Прага, 1939).
Комітет для вшанування пам'яти С. Петлюри.
Комітет допомоги голодним України (Прага, 1929—1930, 1933).
Комітет українського національного конґресу (Прага, 1935—1936).
Кооперативний фонд ім. Василя Доманицького.
Кубанський край (Прага, 1929—1933).
Кубань (Прага, 1926—1931).
Культурно-наукове видавництво УНО.
Культурно-просвітний гурток.
Лавров С.
Легія українських націоналістів.
Міжорганізаційний комітет для вшанування пам'яти С. Петлюри (Прага, 1926—1939).
Молода Україна (Прага, 1930).
Молодий кооператор (Прага, 1924).
Музей визвольної боротьби України (Збраслав біля Праги, 1925—1948).
Народна українська рада (Прага, 1929—1939).
Націоналістичний союз українських студентських організацій Нова Україна (Прага, 1922—1928).
Обрій (Подєбради, 1926, 1932).

Об'єднання студентів-емігрантів народів Сходу Європи (Прага, 1924—?).
Організаційна комісія 2-го українського наукового з'їзду (Прага, 1932).
Основа (Прага, 1921, 1925).
Природа (Прага, 1924, 1928, 1929).
Пробоєм (Прага, 1933—1943).
Провід українських націоналістів (Прага, 1928—1931).
Просвітний кружок.
Розбудова нації (Прага, 1933).
Самостійна Україна (Прага, 1930).
Самотужки (Прага, 1928).
Секція мистців, письменників та журналістів УНО.
Секція українських інженерів і техніків при УНО.
Січова рада.
Сіяч (Прага, 1924—1933).
Соціалістична громада ім. Драгоманова.
Союз відродження українського студентства (Прага, 1922—?).
Союз організацій інженерів-українців на еміграції (Подєбради, 1930—1939).
Союз студентів вищих технічних шкіл (Прага, 1921—1922).
Союз українських емігрантських організацій (1930—1939).
Союз українських журналістів і письменників (Прага, 1925—1945).
Союз українських пластунів-емігрантів (Прага, 1930—1939).
Союз українських провінціальних організацій (Ліберец, Прага, 1935).
Союз українських студентів (Прага, 1925).
Союз українського сокільництва за кордоном (Прага, 1931—1939).
Спілка гідротехніків та меліораторів при українській господарській академії.
Спілка соціалістичної молоді „Вільна громада".
Спілка студентів-громадян УРСР (Прага, 1923—1933).
Спілка українських журналістів і письменників.
Спілка українських інженерів на Словаччині (Братислава, 1931, 1935, 1939—1943).
Спілка українських лікарів (Прага, 1922—1940).
Спілка українських лісівників (Прага, 1924—?).
Спілка українських техніків сільського господарства (Подєбради, 1927—1928).
Спілка членів чорноморської української громади м. Севастополя на еміграції (Прага, 1939).
Стілус (Прага, 1935, 1940—1941).
Студентська громада українського педагогічного інституту ім. Драгоманова.
Табір українських інтернованих вояків (Німецьке Яблонне, Ружодол біля Ліберця, Йозефов, 1919—1926).
Тищенко Юрій.
Товариство кооператорів при Українській господарській академії.
Товариство по розповсюдженню кооперативного знання при Українській господарській академії.
Товариство прихильників Української господарської академії.
Товариство українських економістів (Подєбради, 1923, 1929—1930).
Товариство українських інженерів (Прага, 1930—1939).
Товариство українських письменників і журналістів.
Українська академічна громада (Прага, 1919—1945).
Українська академічна громада при Українській господарській академії.
Українська бригада (Німецьке Яблонне, 1920).
Українська гімназія (Прага, Ржевниці, Модржани, 1925—1945).

Українська господарська академія (Подєбради, 1922—1935).
Українська громада (Прага, 1927—1945).
Українська громада студентів Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя (Прага, 1930).
Українська драматична студія (Прага, 1934—1945).
Українська книгарня Станислава Лаврова (Прага, 1919—1925).
Українська книгозбірня-читальня ім. Т. Шевченка (Прага, 1923—1927).
Українська молодь (Прага, 1923—1932).
Українська наукова асоціація (Прага, 1932—1939).
Українська партія соціалістів-революціонерів (Прага, 1919—1935...).
Українська пластова громада Союзу українських пластунів емігрантів.
Українська пластова команда.
Українська радикальна партія (Прага, 1924—?).
Українська радикально-демократична партія (Прага, 1923, 1926, 1928, 1930).
Українська реформована реальна гімназія.
Українська рідна школа (Прага, Подєбради, 1923, 1931).
Українська родина (Прага, 1938—1942).
Українська селянська спілка (Прага, 1923—1935).
Українська соціал-демократична робітнича партія (Прага, 1922—1926, 1928—1930).
Українська студія пластичного мистецтва (Прага, 1923—1950).
Українська школа.
Українське аграрне товариство (Прага, 1929—1930).
Українське вільне козацтво (Прага, 1923, 1936, 1938).
Українське воєнно-наукове товариство (Прага, 1931—?).
Українське історично-філологічне товариство (Прага, 1923—1945).
Українське книгознавство (Подєбради, 1922—1928).
Українське національне об'єднання (Прага, 1939—1945).
Українське педагогічне товариство (Прага, 1930—1939).
Українське правниче товариство (Прага, 1922—1939).
Українське пресове бюро (Прага, 1920, 1924, 1926, 1931).
Українське товариство прихильників книги (Прага, 1926—1939).
Український академічний комітет (Прага, 1924—1940).
Український академічний хор (Прага, 1921—1933).
Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (Прага, 1923—1933).
Український виставочний комітет (Прага, 1926).
Український вільний університет (Прага, 1921—1945).
Український всепрофесійний робітничий союз (Прага, 1928—1939).
Український громадський видавничий фонд (Прага, 1923—1932).
Український громадський комітет (Прага, 1921—1925).
Український дитячий притулок (Подєбради, Модржани, 1933, 1940).
Український жіночий союз (Прага, 1923—1939).
Український інститут громадознавства (Прага, 1925—1941).
Український історичний кабінет (Прага, 1930—1945).
Український комітет (Прага, 1926—1934).
Український національний музей-архів при Українському інституті громадознавства в Празі.
Український пласт (Прага, 1934—1938).

Український робітничий університет при Українському інституті громадознавства.
Український січовий союз за кордоном (Прага, 1923, 1927, 1934).
Український скиталець (Прага, 1920—1923).
Український сокіл (Подєбради, 1925—1939).
Український соціологічний інститут.
Український союз студентів-емігрантів з північно-західних земель України (Прага, 1922, 1927).
Український студент (Прага, 1922—1924).
Український стяг (Прага, 1926).
Український технічно-господарський інститут (Подєбради, 1932—1945).
Український уніон (Оломоуц, Брно, 1925—1927).
Фонд ім. Є. Чикаленка при Українському академічному комітеті.
Центральний виконавчий комітет українських емігрантських організацій.
Центральний союз українських організацій.
Центральний союз українського студентства (Прага, 1922—1934).
Чесько-українська книга (Прага, 1927—1935).

Розділи IV та V малі за обсягом і інформацією. У IV розділі „Varia" вміщено переважно ті праці, які, на думку авторів, „не можна було включити ні в один з попередніх розділів", хоч вони були видані на території Чехословаччини. Для прикладу наведемо з нього декілька позицій: „Зимовий похід 6.XII.1919 — 6.XII.1924 (Прага, 1924); Календарик „Віхтя" (Прага, 1922); Каленович Іван. Отвертий лист до Української колонії в Подєбрадах (Подєбради, 1926); Проголошення українських націоналістів державників (Прага, 1939); Проект будови Українського дому в Празі (Прага, 1934); Українська преса про „Музей визвольної боротьби України" і „Український дім" у Празі (Прага, 1935) та ін.

У V розділі вміщено праці еміґрантів, видаваних за кордоном, але друкованих у Чехословаччині. Вони не ввійшли до списку під іменами авторів. Наприклад, була набрана у Берліні, а друкована у Празі (друкарня Ф. Германа) книжка М. Антоновича „Князь Репнін, генерал-губернатор Саксонії". „Гербарій, книгу віршів 1920—1924" Євгена Маланюка набрано у Гамбурзі і надруковано 1926 р. у Подєбрадах, у друкарні видавництва „Кооперативний фонд ім. В. Доманицького". Так побачили світ праці Т. Пасічника, В. Приходька, Д. Дорошенка (с. 1309—1311).

Подані в цьому огляді переліки, можливо, переобтяжують його, але почерпнутий з Бібліографії матеріал цінний і важливий для джерелознавства до історії українського народу, його науки і культури. На нього повинні звернути увагу укладачі сучасних українських енциклопедичних довідників і енциклопедій — зокрема, під кутом зору добору і звірки повноти реєстру гасел (власне для цього за прізвищем подаємо відомості про характер занять названих осіб) використання інших фактів.

Вражає широта зацікавлень вчених Українського вільного університету, Українського історико-філологічного товариства та Української господарської академії в Подєбрадах. Багато проблем, які досліджувалися у 1920—1930-х рр., актуальні донині (проблеми економіки, кооперації, соціології, не кажучи вже про питання історії, географії, мови і культури взагалі). Через історичні умови ці осягнення української еміґрації в Чехословаччині залишалися для загалу й дослідників в Україні майже не відомими. В опрацюванні й упорядкуванні цього величезного матеріалу й полягає велика заслуга чеських бібліографів перед Україною. Оглядаючи надбання української еміґрації у Чехословаччині, ми доходимо

висновку про необхідність різнобічного вивчення цієї спадщини, введення її у загальний потік української історіографії. Сказане стосується не лише таких виразних феноменів, як правознавство, літературознавча і мовознавча школи, а й економічні науки, соціологія. На велику увагу заслуговують суспільствознавчі праці, дослідження господарського розвитку в СРСР, що проводилися у кабінеті С. Прокоповича, праці Соціологічного інституту під керівництвом Микити Шаповала тощо.

Хоч і не вичерпна, бо ряд друків не збереглося, пропонована українському читачеві Бібліографія чи не найновіша в сучасній славістичній літературі, адже в Бібліографіях Л. Фостера, М. Шатофа та інших[3] український матеріал включений лише фраґментарно. Вона також найдосконаліша методично. Бібліографічні описи складено у відповідності з правилами ISBD і системою, принятою в Англії та США. Повчальним є також те, що національність автора і національна належність твору встановлюється за мовою, тому всю москвофільську спадщину (праці Геровського, Ваврика, Черкаського, Фенцика) упорядники вважають російською.

Обговорюваним тритомником цей проект не завершується. Видання „в майбутньому буде доповнюватися новими томами, до яких увійдуть описи статей, есе та інші літературні твори авторів-еміґрантів, опубліковані в ЧСР у 1918—1945 рр. в еміґрантських, чеських та словацьких періодичних і неперіодичних виданнях" (с. XIII / XVII).

Ми не маємо якихось істотних зауважень рецензованого видання. Правда, викликає сумнів доцільність окремого V розділу для матеріалів „Закордонні видання, надруковані в Чехословаччині" (18 позицій), які могли б бути вміщені у I та II розділах з окремою поміткою щодо характеру цих праць та їх провенієнції. Ця заувага, однак, аж ніяк не кидає тіні на принципи систематизації матеріалу у Бібліографії, тим більше, не применшує пізнавальної вартости книжки.

Пропонована Бібліографія — одна з найповажніших позицій у славістичній науково-довідковій літературі останніх років. Разом з бібліографіями українства Канади і США вона заповнила ще одну прогалину в українській науці.

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

Наукові записки Союзу русинів-українців Словацької Республіки / Відповідальний редактор Мирослав Ілюк.— Пряшів, 1994.— № 19.—120 с.

З понад трирічним запізненням вийшов друком (наприкінці 1995 р. з датою 1994 р.) збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, присвяченої 70-літтю від дня народження найвизначнішого у післявоєнну добу українського письменника й публіциста Пряшівщини Івана Мацинського.

Іван Мацинський — типовий представник післявоєнної інтеліґенції русинів-українців Словаччини. Спочатку він був завзятим москвофілом і переконаним

[3] Фостер Л. Библиография русской зарубежной литературы 1918—1968 гг.; Указатель периодических изданий эмиграции из России и СССР за 1919—1952 гг.; Schatoff M. Half a Century of Russian Serials 1917—1968.

висновку про необхідність різнобічного вивчення цієї спадщини, введення її у загальний потік української історіографії. Сказане стосується не лише таких виразних феноменів, як правознавство, літературознавча і мовознавча школи, а й економічні науки, соціологія. На велику увагу заслуговують суспільствознавчі праці, дослідження господарського розвитку в СРСР, що проводилися у кабінеті С. Прокоповича, праці Соціологічного інституту під керівництвом Микити Шаповала тощо.

Хоч і не вичерпна, бо ряд друків не збереглося, пропонована українському читачеві Бібліографія чи не найновіша в сучасній славістичній літературі, адже в Бібліографіях Л. Фостера, М. Шатофа та інших[3] український матеріал включений лише фраґментарно. Вона також найдосконаліша методично. Бібліографічні описи складено у відповідності з правилами ISBD і системою, принятою в Англії та США. Повчальним є також те, що національність автора і національна належність твору встановлюється за мовою, тому всю москвофільську спадщину (праці Геровського, Ваврика, Черкаського, Фенцика) упорядники вважають російською.

Обговорюваним тритомником цей проект не завершується. Видання „в майбутньому буде доповнюватися новими томами, до яких увійдуть описи статей, есе та інші літературні твори авторів-еміґрантів, опубліковані в ЧСР у 1918—1945 рр. в еміґрантських, чеських та словацьких періодичних і неперіодичних виданнях" (с. XIII / XVII).

Ми не маємо якихось істотних зауважень рецензованого видання. Правда, викликає сумнів доцільність окремого V розділу для матеріалів „Закордонні видання, надруковані в Чехословаччині" (18 позицій), які могли б бути вміщені у I та II розділах з окремою поміткою щодо характеру цих праць та їх провенієнції. Ця заувага, однак, аж ніяк не кидає тіні на принципи систематизації матеріалу у Бібліографії, тим більше, не применшує пізнавальної вартости книжки.

Пропонована Бібліографія — одна з найповажніших позицій у славістичній науково-довідковій літературі останніх років. Разом з бібліографіями українства Канади і США вона заповнила ще одну прогалину в українській науці.

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

Наукові записки Союзу русинів-українців Словацької Республіки / Відповідальний редактор Мирослав Ілюк.— Пряшів, 1994.— № 19.—120 с.

З понад трирічним запізненням вийшов друком (наприкінці 1995 р. з датою 1994 р.) збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, присвяченої 70-літтю від дня народження найвизначнішого у післявоєнну добу українського письменника й публіциста Пряшівщини Івана Мацинського.

Іван Мацинський — типовий представник післявоєнної інтеліґенції русинів-українців Словаччини. Спочатку він був завзятим москвофілом і переконаним

[3] Фостер Л. Библиография русской зарубежной литературы 1918—1968 гг.; Указатель периодических изданий эмиграции из России и СССР за 1919—1952 гг.; Schatoff M. Half a Century of Russian Serials 1917—1968.

комуністом. Вихований на русофільських традиціях, І. Мацинський ще як студент політичного факультету Вищої політичної та соціальної школи у Празі (1946—1948) став ініціатором заснування російськомовного студентського журналу „Костер". У 1949 р. видав у Пряшеві свою першу збірку віршів „Белые облака" (російською мовою). На початку 1950-х рр., ознайомившись з творами Т. Шевченка, І. Франка та тогочасних українських письменників, переконався, що русини Пряшівщини є не складовою частиною російського народу, як його вчили, а українцями.

У 1953 р. І. Мацинський заснував Українську секцію Спілки словацьких письменників з друкованим органом „Дукля" і вже свою другу поетичну збірку "Наша мова" (1956) видав по-українськи. Він самотужки опанував українську літературну мову і став чільним українським письменником Чехо-Словаччини. Та чим глибше вникав в українську історію, тим більше переконувався, що Україна завжди була і залишається колонією Росії, а українська мова на рідних землях і надалі відіграє другорядну роль. Як директор Пряшівського українського національного театру, І. Мацинський поставив на сцені майже всю українську класичну драму та найкращі твори новочасної української драматургії, а як завідувач пряшівського українського видавництва, за десять років видав майже 500 українських книжок, у тому числі 400 шкільних підручників. У його видавництві виходили твори українських письменників, яких у тогочасній Україні не можна було навіть згадувати: Б.-І. Антонича, В. Винниченка, Д. Фальківського, О. Олеся, Н. Королевої, І. Невицької, М. Бараболі, В. Ґренджі-Донського, Н. Гнатюка та інших. Видав він і кілька власних цінних книжок. При видавництві І. Мицинський заснував Клуб приятелів української літератури „Дружба", який налічував майже тисячу членів. Більшість з них зобов'язувалася купувати всі видання художньої та наукової літератури.

У середині 1960-х рр. І. Мацинський захоплено вітав курс на демократизацію суспільства й прилучився до активної боротьби за „соціалізм з людським обличчям". На з'їзді письменників Чехо-Словаччини він виступив з гострою критикою догматичного застою в суспільстві та закликав до прискорення демократичних реформ. І. Мацинський не погодився з радянською окупацією Чехо-Словаччини і свій протест висловив на позачерговому з'їзді компартії Словаччини в серпні того ж 1968 р., делеґатом якого був. У своєму виступі він вимагав, щоб ініціаторів окупації було поставлено перед міжнародним судом. На позачерговий з'їзд компартії у Прагу він уже не потрапив.

З „консолідованої" компартії І. Мацинського виключили (та й сам він не захотів бути членом партії, яка в інтересах якогось химерного „інтернаціоналізму" зреклася своєї самостійности), з посади директора видавництва понизили до рядового редактора, причому його ім'я не могло появитися у пресі. Виключили його навіть з п'ятого курсу університету, не дозволивши захистити диплом абсольвента-україніста, хоч усі іспити протягом п'ятирічного навчання він складав на „відмінно". Та переслідування не відохотили його від роботи над українським словом. Творив „Для шухляди" або друкувався під чужим прізвищем. Під чужим прізвищем упорядкував і видав дев'ять томів „Наукового збірника Музею української культури в Свиднику" — понад п'ять тисяч сторінок друку. Під кінець життя І. Мацинського все ж таки реабілітували і дозволили друкуватися. Його перша книжка після реабілітації „Вінки сонетів" (1985) — унікальне явище в загальноукраїнській літературі. Збірка охоплює двадцять вінків сонетів. Така кількість вінків навіть у світовій літературі — явище рідкісне. Помер І. Мацинський 1987 р.

Рецензований збірник матеріалів наукової конференції містить 14 статей про цього непересічного діяча української культури, причому кожен з авторів розглядає іншу ділянку його творчости.

Збірник відкривається вступним словом, яке зачитав на конференції Юрій Бача,— „Він був великим не тільки на зріст". Автор уважає І. Мацинського „видатним поетом українців Чехо-Словаччини, навіть видатним українським поетом взагалі" (с. 7). Блискучу характеристику діяльности І. Мацинського подав Олекса Мишанич із Києва, який розглянув не лише поетичну спадщину, але головно його праці з історії, культури та літератури Закарпаття, довівши, що у цій ділянці він був першорядний дослідник. У 1965 р. І. Мацинський знайшов та описав невідомий „Буквар" Івана Брадача, виданий у Відні 1770 р., у 1966 р.— єдиний примірник „Книжниці читальної для начинающих" (Будин, 1847) О. Духновича, а ще на початку 1960-х рр. знайшов, ґрунтовно проаналізував і видав рукописний збірник поезій В. Духновича „Poemata" (1832), який до того часу вважали загубленим. Ці три унікальні знахідки, пише О. Мишанич, заслуговують на те, щоб „ім'я І. Мацинського назавжди увійшло в історію закарпатоукраїнської культури" (с. 13). Дуже високу оцінку він дає і монографії І. Мацинського „Розмова сторіч" та його матеріалам до „Словника культури українців Чехо-Словаччини", друкованим на сторінках „Дуклі".

Федір Ковач у своїй статті „Штрихи до портрета" розглянув біографію І. Мацинського. Він, між іншим, пише: „Відомо, що І. Мацинський публічно виступив проти „Харти'77". Чому він це зробив — трудно однозначно висвітлити" (с. 34). Дивує, що таке запитання ставить Ф. Ковач, який у застійні часи „нормалізації" та „консолідації" в українській культурі після 1968 р. обіймав ключові посади — голови ЦК Культурного союзу українських трудящих (організації, котра повністю вилучила І. Мацинського з культурного процесу) та головного редактора „Дуклі", на сторінках якої його ім'я не сміло появитися. Так „Хартію'77" тоді засуджували майже всі. Якби І. Мацинський відмовився підписати її засудження, він би втратив і ті обмежені можливості роботи, які йому тодішня номенклатура надавала.

До речі, незадовго до смерти І. Мацинського Ф. Ковач як редактор „Дуклі" звернувся до нього з рядом запитань, на які він відповів дуже докладно майже на двадцятьох сторінках машинопису. З невідомих причин це інтерв'ю і досі не було опубліковане, а Ф. Ковач ні на конференції, ні у збірнику навіть не згадав його.

Василь Хома розглянув поетичну творчість І. Мацинського, Юрій Муличак — прозу, Юрій Кундрат проаналізував переклади (подавши в кінці аналізу повний їх список), а Андрій Ковач торкнувся питання про його історичні праці. Цікаві спостереження над поезією І. Мацинського висловив Йосиф Шелепець у доповіді „Від Зореслава до Мацинського". На його думку, Зореслав був першим пряшівським поетом, який вийшов із вузьких реґіональних рамок на загальноукраїнську арену, однак завершив цей шлях Мацинський. Микола Штець у своїй доповіді звернув увагу на прагнення І. Мацинського наблизити мову „народної" газети „Нове життя" до народнорозмовної мови місцевого населення. І. Мацинський опрацював окремі норми, які антиукраїнські сили на Пряшівщині намагалися подати як спробу створення „русинського літературного язика". Доповідач докладно проаналізував ці норми і дійшов висновку, що І. Мацинський не мав нічого спільного з творенням „русинської" мови. Він не вигадував ніяких нових граматичних форм, не запозичував правила із сусідніх літературних мов, а просто „прагнув демократизувати українську літературну мову за рахунок елементів народнорозмовної мови її найвіддаленішої гілки, які в силу різних причин не

ввійшли в нормативні посібники або опинилися там на другому або дальшому місці" (с. 85).

В'єра Жемберова та Франтішек Штравс у своїх доповідях вказали на внесок І. Мацинського в дослідження словацької літератури епохи національного відродження. В кінці збірника упорядник вмістив дослівний передрук ювілейної статті автора цих рядків до 65-ліття від дня народження І. Мацинського із журналу „Нова думка", що виходив в Югославії. Цю статтю, авторизовану ювіляром за кілька днів перед смертю, не можна було опублікувати ні у Словаччині, ні, певна річ, в Україні. В Югославії вона з'явилася вже як некролог.

У збірнику, присвяченому життю і творчості найвизначнішого українського поета Пряшівщини, представлено погляди людей різної у недалекому минулому політичної орієнтації. Але всі вони зійшлися на думці, що дослідження життя і творчости І. Мацинського є лише на самому початку. Рецензований збірник — перший крок до такого дослідження.

Микола МУШИНКА

Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак. Словник-довідник з культури української мови.— Львів: Фенікс, 1996.— 368 с.

Історія української лексикографії засвідчує, що розвиток словникарства в Україні, з одного боку, спричинявся мовнонаціональним відродженням, а з другого — впливав на розвій української літературної мови, виявляв його напрямок, головні тенденції мовотворення. Так, наприклад, було в перші десятиріччя нашого століття, коли помітно активізувалась праця українських лексикографів над створенням різноманітних словників. На жаль, піднесення лексикографії за доби українізації не дало очікуваних наслідків, оскільки згодом у Радянській Україні теоретична й прикладна лексикографія ставала заручницею ідеології, спрямованої на усунення національної самобутности української мови, специфіки її лексики, граматики, особливостей слововживання. Саме тому, незважаючи на певні визнані здобутки нашого словникарства, воно на сьогодні не повною мірою задовольняє суспільні потреби. Постійно бракує таких лексикографічних праць, які сприяли б ефективному засвоєнню норм сучасної української літературної мови, поширенню й утвердженню високої культури мовного спілкування. Глибоко усвідомлюючи роль і значення мови як важливого чинника формування національної свідомости, українські лексикографи спрямовують свою діяльність не тільки на перевидання несправедливо забутих, вилучених із суспільної практики, словників, але й на створення нових, покликаних забезпечити мовців всебічними практичними знаннями в галузі культури української мови. З цього погляду привертає увагу рецензований „Словник-довідник з культури української мови", який побачив світ у 1996 році у Львові (видавництво „Фенікс") за науковою редакцією Н. Зелінської і М. Старовойта. Його укладачі Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак відомі як автори інших лексикографічних праць, а також навчальних посібників. Досить згадати „Словник паронімів укра-

ввійшли в нормативні посібники або опинилися там на другому або дальшому місці“ (с. 85).

В'єра Жемберова та Франтішек Штравс у своїх доповідях вказали на внесок І. Мацинського в дослідження словацької літератури епохи національного відродження. В кінці збірника упорядник вмістив дослівний передрук ювілейної статті автора цих рядків до 65-ліття від дня народження І. Мацинського із журналу „Нова думка“, що виходив в Югославії. Цю статтю, авторизовану ювіляром за кілька днів перед смертю, не можна було опублікувати ні у Словаччині, ні, певна річ, в Україні. В Югославії вона з'явилася вже як некролог.

У збірнику, присвяченому життю і творчості найвизначнішого українського поета Пряшівщини, представлено погляди людей різної у недалекому минулому політичної орієнтації. Але всі вони зійшлися на думці, що дослідження життя і творчости І. Мацинського є лише на самому початку. Рецензований збірник — перший крок до такого дослідження.

Микола МУШИНКА

Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак. Словник-довідник з культури української мови.— Львів: Фенікс, 1996.— 368 с.

Історія української лексикографії засвідчує, що розвиток словникарства в Україні, з одного боку, спричинявся мовнонаціональним відродженням, а з другого — впливав на розвій української літературної мови, виявляв його напрямок, головні тенденції мовотворення. Так, наприклад, було в перші десятиріччя нашого століття, коли помітно активізувалась праця українських лексикографів над створенням різноманітних словників. На жаль, піднесення лексикографії за доби українізації не дало очікуваних наслідків, оскільки згодом у Радянській Україні теоретична й прикладна лексикографія ставала заручницею ідеології, спрямованої на усунення національної самобутности української мови, специфіки її лексики, граматики, особливостей слововживання. Саме тому, незважаючи на певні визнані здобутки нашого словникарства, воно на сьогодні не повною мірою задовольняє суспільні потреби. Постійно бракує таких лексикографічних праць, які сприяли б ефективному засвоєнню норм сучасної української літературної мови, поширенню й утвердженню високої культури мовного спілкування. Глибоко усвідомлюючи роль і значення мови як важливого чинника формування національної свідомости, українські лексикографи спрямовують свою діяльність не тільки на перевидання несправедливо забутих, вилучених із суспільної практики, словників, але й на створення нових, покликаних забезпечити мовців всебічними практичними знаннями в галузі культури української мови. З цього погляду привертає увагу рецензований „Словник-довідник з культури української мови“, який побачив світ у 1996 році у Львові (видавництво „Фенікс“) за науковою редакцією Н. Зелінської і М. Старовойта. Його укладачі Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак відомі як автори інших лексикографічних праць, а також навчальних посібників. Досить згадати „Словник паронімів укра-

їнської мови“ Д. Гринчишина та О. Сербенської або підручник З. Терлака й О. Сербенської „Українська мова для початківців“, виданий у 1991 році й призначений для тих носіїв російської мови, які прагнуть опанувати українську мову. Важливо також наголосити на тому, що згаданий довідник визнано однією з найкращих праць, поданих на конкурс, який організували Міністерство освіти України та Міжнародний фонд „Відродження“. Цим словником може успішно послуговуватися не тільки широке коло тих, кого цікавлять питання культури української мови, а й фахівці-мовознавці, працівники засобів масової інформації, вчителі.

Довідник — цінне лексикографічне надбання не лише з огляду на його своєчасність. Адже в ситуації, коли помітним і болісним є невисокий рівень культури мовного спілкування значної частини українських мовців (різних соціальних і вікових груп), подібна довідкова література вкрай потрібна. Однак ця праця відзначається ще й іншими рисами, які виділяють її з-поміж близьких за змістом і спрямуванням лексикографічних видань.

Насамперед варто вказати на універсальний характер рецензованого словника, що зумовлено предметом його лексикографічного аналізу й опису, а також прагматичними настановами. У ньому лінґвальні явища інтерпретуються з погляду культури мови, яка передбачає, як зазначають автори, „досконале володіння літературними нормами на всіх рівнях мовної системи в її усному і писемному різновидах, вміння користуватися мовними засобами“ (с. 10). А тому довідник містить інформацію про лексичну семантику, фонетико-орфоепічні, граматичні, орфографічні, пунктуаційні та інші норми сучасного літературного мововживання.

Так, у словнику подаються стислі тлумачення лексичних значень реєстрових слів. При цьому в необхідних випадках вказується на близькість (тотожність) чи відмінність їх семантики, наприклад: **Надівати — надягати — одягати.** Збігаються у знач. „покривати одягом кого-небудь“. *А Максимові кривому нічого не вадить: шкандибає на милиці і гадки не має. А в неділеньку святую мундир надіває* (Шевченко). *Несміло взяв козак сорочку і надягнув* (Стефаник). *І Ярина дає зброю, а Степан сідлає коня, свого товариша, й жупан одягає* (Шевченко). Тільки **надівати** вжив. у знач. „закріплювати щось на комусь-чомусь“. *Надіти сережки. Надіти окуляри.*

Тільки **одягати** вжив. у знач. „забезпечувати одягом кого-небудь“, „покривати поверхню чогось“. *Одягати дітей. Туман одягає дерева.*

Крім виявлення лексичної семантики, у словнику розкриваються особливості нормативного формо- й словотворення, простежуються синтаксичні зв'язки, правильна сполучуваність слів. При потребі виділяються, а інколи досить повно пояснюються орфограми та пунктограми (словникові статті **не, мало..., нарешті, тире, як** та інші). Варто зауважити, що багатоаспектність лексикографічної характеристики реалізується вибірково, а звідси й різноманітність структури словникових статей, їх оформлення. Деякі з них обмежені тільки наведенням реєстрового слова з певною орфограмою, наприклад: **єсентуцький; етруський; на зло; спідлоба,** *присл.*). При цьому подекуди подано лексичні синоніми (**почасти,** *присл.* Синоніми: частково, не повністю) чи його відмінкові, особові (при дієсловах) форми: **столяр,** -а, *дав.*-ові, *ор.*-ом, *кл.*-е, *мн.*-и, -ів, *дав.*-ам, але два столяри (*не* два столяра); **молоти,** мелю, мелеш, мелемо, мелете, мелять; *нак.* мели, меліть.

Інші словникові статті досить широкі й містять рекомендації щодо нормативного слововживання стосовно різних рівнів системної організації мови, наприклад: **ім'я — іменння — йменння, поширювати — розповсюджувати, сам — самúй — сáмий** та ін. Якраз у таких словникових статтях найповніше реалізується ком-

плексність та згадана універсальність запропонованого авторами лексикографічного опису, що відчутно змінює уявлення про традиційну й поширену вузьку спеціалізацію лінґвістичних словників, тобто їх узвичаєний поділ на тлумачні, орфоепічні, орфографічні, синонімічні тощо. Такий підхід, зрозуміло, відбивається на повноті та вичерпності лексикографічної характеристики. З цього погляду вузькі спеціалізовані словники, поза всяким сумнівом, об'ємніші, детальніші. Проте їх зіставлення з рецензованим довідником виявляє особливу й досить істотну перевагу останнього: ним зручно користуватися. Зацікавлений читач знайде в ньому такий необхідний й достатній мінімум лінґвістичної інформації, який може міститися в кількох різних спеціалізованих словниках.

Вибірковий принцип побудови цієї лексикографічної праці, зумовлений комплексністю самої проблематики мовної культури, вплинув і на добір лінґвального матеріалу та його лексикографічну систематизацію. Це яскраво відбиває реєстр словника, який охоплює, окрім слів (загальних і власних назв, іншомовних запозичень, абревіатур), ще й окремі компоненти складних лексем на зразок **військово...**, **мало...**, та подібні, а також графеми (А[1], Ґ), певні морфеми (**...но**, **...то**). Реєстрові слова належать до різних частин мови (самостійних і службових). Пильну увагу звертають укладачі на правопис прислівників та прислівникових сполучень, складних іменників та прикметників (**спросоння, в ногу, до загину, екс-чемпіон, книжково-ілюстративний, суспільно-політичний**). Фіксуються в довіднику й лексико-семантичні явища (синонімія, паронімія, омонімія). В цій поліаспектності словникового реєстру виразно простежується згадана вибірковість. У даному випадку вона полягає в тому, що в довіднику лексикографічно інтерпретуються різні мовні одиниці, яких об'єднує спільний момент: їх уживання в усному чи писемному мовленні викликає труднощі нормативного характеру. Мета словника якраз і полягає в тому, щоб усунути лексичні, граматичні, орфоепічні, пунктуаційні помилки, що подекуди стали типовими, запобігти порушенню норм сучасної української літературної мови. Помітна сьогодні кількість таких помилок — наслідок міноритарного (підпорядкованого) становища української мови. В ситуації російсько-української двомовности, що супроводжувалась нівеляцією характерних особливостей української мови, з'явилися не тільки неприйнятні мовні покручі (т. зв. „суржик"), але й рекомендовані словниками норми, зорієнтовані на російську мову (**женитися** *на комусь*, **знущатися** *над ким*). Те, що стало звичайним і навіть підтверджувалось авторитетом словників, усувати з мовної практики найважче. Розуміючи це, автори довідника пішли шляхом умотивованого і виправданого використання заборонних ремарок „не", „неправильно", якими послуговуються для виявлення хибного слово- та формовживання, орфографічних помилок, наприклад: **Мішати**, -аю, -аєш; *нак.* -ай, -айте. Перемішувати щось; сполучати що-небудь неоднорідне. *Мішати ложкою кашу. Мішати карти. Мішати жито з пшеницею.* Ненормативним є вживання слова **мішати** у знач. „заважати". Неправильно: *не мішай мені.* Потрібно: **не заважай мені** (с. 196); **Володимирівна**, -и [*не* Володимирівної]; **виїжджати** (*не* виїжжати), **проїзний** (*не* проїздний) тощо.

Особливо важливі й цінні рекомендаційні коментарі, що спрямовують вибір тих мовних варіантів, які є природними для української мови, але невиправдано втратили функціональну активність, не витримуючи конкуренції з аналогічними формами російської мови. Для прикладу наведемо частину словникової статті **...ач[ий], ...яч[ий], ...уч[ий], ...юч[ий]**: „Замість *виступаючий, головуючий, завідуючий, командуючий, працюючі* рекомендуємо вживати слова **промовець, голова, завідувач** (чого), **командувач** (чого), **працівники**" (с. 35). При потребі укладачі

довідника висловлюють подібні рекомендації-застереження і щодо мовних штампів, як, наприклад, у статті **...ання, -ення(-єння), -іння**: „Нагромадження таких іменників „оканцелярює“ мову, в тексті збільшується кількість штампів: *вирішення питання збільшення фінансування*“ (с. 29).

Хотілося б наголосити, що автори ламають ще одне стереотипне уявлення, за яким мовознавчі студії, зокрема й лексикографічні, спроможні тільки реєструвати, досліджувати, пояснювати лінґвальні факти, вловлювати зрушення в сфері нормативного мововживання. На противагу цьому в рецензованому словнику виразно простежується прагнення впливати на відродження, поширення норм, які корелюють із національно-специфічними особливостями рідної мови. При цьому автори виявляють цілком виправдану поміркованість та розуміння широкого кола складних прагматичних проблем мовного спілкування в Україні.

На піднесення рівня мовної культури в сучасному суспільстві впливає чимало чинників, серед яких провідними залишаються, по-перше, ґрунтовне оволодіння нормами рідної мови, по-друге, розвинуте вміння мовців правильно вибрати із величезного багатства й розмаїття лінґвальних засобів (часто варіантних) найвідповідніші у будь-якій конкретній мовленнєвій ситуації. У довіднику певною мірою застосовано обидва чинники.

Свідомому засвоєнню норм слововжитку, лексикографічно викладених у довіднику, сприятиме їх цікаве лінґвістично-дидактичне обґрунтування, яке містять деякі словникові статті, наприклад, **абревіатура** (с. 20), **ґ[ґе]** (с. 90), **...но, ...то** та інші. Окрім того, власне лексикографічній частині праці передує спеціальний розділ „Основні питання культури мови“ (с. 10—15), у якому розкрито такі базові лінґвопоняття, як культура мови, мовна норма та її типи, критерії нормативности, звернуто увагу на варіантність мовних одиниць та її зв'язок з нормативністю. Завдяки наявним у словнику мовознавчим порадам його можна використовувати як навчальний посібник у школі та вузі.

У довіднику досить широко подано лексико-семантичні, дериваційні, фонетичні варіанти слів. За спостереженнями його укладачів, вибір одного із двох чи кількох можливих варіантів (особливо лексичних або словотвірних синонімів) може викликати у мовців труднощі, провокувати помилки. У таких випадках автори зіставляють спільні й відмінні компоненти в семантичній структурі лексем, ілюструючи норми слововживання відповідними прикладами. Зіставний аспект лексикографічного аналізу й опису вимагає адекватної побудови й оформлення словникових статей. Зокрема, їх заголовками часто виступають кілька лексем: **модерний — модернізований — модерністський; низина — низовина; рятівник — рятувальник; ухвала — постанова; у́чений (вче́ний) — уче́ний (вче́ний); національний — націоналістичний; дипломант — дипломат — дипломник.**

„Словник-довідник з культури української мови“ — це наслідок пошуків оптимального лексикографічного опрацювання широкої й багатогранної проблематики мовної культури. Як і будь-який інший пошук, він не позбавлений певних прогалин. Обминаючи розгляд вузькоспеціальних, часткових питань лексикографічної практики, не вдаючись до переліку огріхів, помічених у праці (конкретні зауваження передано авторському колективові), висловимо ті побажання, якими, на наш погляд, зможуть скористатися укладачі словника, продовжуючи плідну діяльність у тій ділянці українського словникарства, яку започаткував рецензований довідник. Варто ще раз наголосити, що він відзначається своєрідними рисами лексикографування лінґвального матеріалу, які заслуговують на фахове зацікавлене обговорення, теоретичне й практичне узагальнення.

Насамперед звертаємо увагу на те, що довідник рекомендовано Міністерством освіти України, отже, він значною мірою зорієнтований на учнівську й студентську аудиторію. Та й власне реєстр словника, як на це вказують автори, формувався шляхом аналізу „шкільних підручників з української мови, літератури та інших дисциплін" (с. 8). Але його багатоаспектність, інформативна насиченість вимагають попередньої підготовлености читачів. Ось чому варто було б у „Передньому слові" ширше висвітлити наукові засади обраного лексикографічного підходу, подати рекомендації та окремі положення, які б допомогли ефективно користуватися довідником.

При укладанні рецензованого словника його автори спиралися на різноманітні джерела довідкового характеру. До їх списку, поданому у праці, необхідно було б долучити й згадані шкільні підручники й посібники.

Зміст довідника, доступність викладу лінґвістичних коментарів зацікавлять широке коло читачів. Він не належить до видань, які використовуються тільки тоді, коли виникають якісь сумніви щодо правильности мововжитку. Його можна й треба читати як інформативний посібник для самовдосконалення, підвищення рівня мовної культури. Але одночасно — це й лексикографічна праця, яка вимагає певної уніфікованої метамови, послідовности в побудові однотипних словникових статей. Проте тут подекуди натрапляємо на невмотивовану відмінність у структурі, лексикографічному описі аналогічних статей, надлишковість деяких вказівок, брак окремих скорочених ремарок. Наприклад, у багатьох випадках при виявленні відмінних семантичних компонентів знаходимо пояснення: „розрізняються значенням" (словникові статті **запорука — порука, ступінь — степінь**). Але при деяких лексемах такого застереження немає (**сходити — виходити, запорізький — запорозький** та ін.). На нашу думку, згадане пояснення „розрізняються значенням" взагалі зайве, коли йдеться про незбіг значень, що розподіляються між окремими лексемами, які далі виділяються як підзаголовки.

У словнику застосовано досить широку систему ремарок, умовних скорочень, список яких додається. Серед них не зайвим було б скорочення у *спол.* чи якесь близьке до нього ремаркування лексем, ужитих у фраземах.

При заборонному коментуванні автори часто послуговуються ремаркою „*не*". Однак одночасно застосовують й інші вказівки: „ненормативним є", „неправильно вживати" чи й ширші звороти. Якщо всі вони тотожні за змістом, то доцільною виглядала б певна уніфікація ремарок. Якщо ж за їх різноманітністю криється змістова відмінність, то треба подати пояснення щодо використання цих заборонних вказівок у словнику. Інколи заборонні коментарі оформлені недостатньо чітко, пор.: **Ангеліна**, -и, *ор.* -ою, *кл.* Ангеліно! *Зменш.-пестл.*: Ангеліночко! Ліно! Лінусю! (*не Ліна*) (с. 28). Обмеження заборонного переліку лише однією лексемою (*не Ліна*) знижує ефект заборони, бо в лінґвістично непідготовлених читачів, схильних до порушення норми, таке застереження може не поширюватися на інші наведені форми кличного відмінка.

Як уже згадувалось, однією з характерних рис довідника є його вибірковість, яка виявляється і в тому, що лексична семантика значної кількости реєстрових слів не розкривається. Тлумачення здебільшого подано тоді, коли постає проблема вибору чи сплутування лексичних значень або йдеться про лексеми, які в недалекому минулому не прийнято було вносити в реєстр українських тлумачних словників. Але в реєстрі рецензованої праці є й такі слова, особливо іншомовного походження, значення яких школярі можуть не знати (**беж, зюйд, дуче, ефедрин** та інші). Вважаємо, що такі лексеми потребують стислої семантичної довідки.

Тлумачення значень, складні випадки слововживання, норми синтаксичної й лексичної сполучуваности укладачі нерідко супроводжують вдалими ілюстраціями (паспортизованими або непаспортизованими). Зауважимо, що подекуди наведені у словнику ілюстративні мікроконтексти викликають застереження, бо не сприймаються як цілком природні (наприклад, *безкольорове обличчя, вишукане ґран-прі*).

Варто також зазначити, що в словнику недостатньо ефективно використовується відсилання з ремаркою *див.*, а це подекуди утруднює пошук інформації. Наприклад, у словниковій статті **-ання, -ення (-єння), -іння** знаходимо цікаві семантичні коментарі щодо іменників **ви́ховання й вихова́ння,** але цих лексем не містить загальний реєстр із відсиланням до згаданої статті.

Висока культура рідного слова ґрунтується на органічному поєднанні лінґвістичних знань із мовною компетенцією. Тим, хто прагне досягти цього, рецензований довідник, на наш погляд, стане у великій пригоді, незважаючи на окремі недогляди, неточності, що трапляються в ньому. Наскільки важко долати в мовленні психологічно стійкі й усталені випадки слововживання, невластивого українській мові, засвідчує зрідка, на жаль, і сам словник. У його тексті інколи натрапляємо на словоформи, стосовно яких автори довідника висловлюють слушні арґументовані застереження. Йдеться, зокрема, про термінологічне словосполучення „висячий дефіс", вжите в словниковій статті **авто-, вело-** і **мотогонки** (с. 23). Мабуть, замість слова „висячий" доречніше було б використати лексему „завислий".

Значення „Словника-довідника з культури української мови" не вичерпується актуальною сьогодні його прагматичною спрямованістю. Безперечно, що він насамперед цінний як практичний посібник. Але його вага в сучасній мовознавчій довідковій літературі визначається і новаторським характером лексикографічної інтерпретації дібраних реєстрових слів. У ньому закладено засади, які повинні спрямувати сучасну лексикографічну практику на укладання словників універсального типу, в яких реєстровому слову давалася б різнобічна характеристика.

Ліля НЕВІДОМСЬКА

Англо-українська антологія американської релігійної поезії / Дібрав, упорядкував і переклав Василь Ящун.— Філядельфія; Пітсбурґ: Св. Софія, 1994.— XIV, 209 с.

Майже десятиліття тому побачила світ збірка оригінальної релігійної поезії, яку уклав Ігор Качуровський[1]. Рецензована антологія — перша спроба збагатити наш поетичний фонд духовної лірики на вагомому й широкому перекладному матеріалі, що охоплює XVII—XX ст. і містить 109 творів 27 американців, 5 англійців і 3 невідомих авторів та 12 українських віршів В. Ящуна в його ж англомовних перекладах. Серед авторів чимало видатних, добре відомих україн-

[1] Хрестоматія української релігійної літератури. Кн. 1. Поезія.— Мюнхен; Лондон, 1988.

Тлумачення значень, складні випадки слововживання, норми синтаксичної й лексичної сполучуваности укладачі нерідко супроводжують вдалими ілюстраціями (паспортизованими або непаспортизованими). Зауважимо, що подекуди наведені у словнику ілюстративні мікроконтексти викликають застереження, бо не сприймаються як цілком природні (наприклад, *безкольорове обличчя, вишукане ґран-прі*).

Варто також зазначити, що в словнику недостатньо ефективно використовується відсилання з ремаркою *див.*, а це подекуди утруднює пошук інформації. Наприклад, у словниковій статті **-ання, -ення (-єння), -іння** знаходимо цікаві семантичні коментарі щодо іменників **ви́ховання й вихова́ння**, але цих лексем не містить загальний реєстр із відсиланням до згаданої статті.

Висока культура рідного слова ґрунтується на органічному поєднанні лінґвістичних знань із мовною компетенцією. Тим, хто прагне досягти цього, рецензований довідник, на наш погляд, стане у великій пригоді, незважаючи на окремі недогляди, неточності, що трапляються в ньому. Наскільки важко долати в мовленні психологічно стійкі й усталені випадки слововживання, невластивого українській мові, засвідчує зрідка, на жаль, і сам словник. У його тексті інколи натрапляємо на словоформи, стосовно яких автори довідника висловлюють слушні арґументовані застереження. Йдеться, зокрема, про термінологічне словосполучення „висячий дефіс", вжите в словниковій статті **авто-, вело- і мотогонки** (с. 23). Мабуть, замість слова „висячий" доречніше було б використати лексему „завислий".

Значення „Словника-довідника з культури української мови" не вичерпується актуальною сьогодні його прагматичною спрямованістю. Безперечно, що він насамперед цінний як практичний посібник. Але його вага в сучасній мовознавчій довідковій літературі визначається і новаторським характером лексикографічної інтерпретації дібраних реєстрових слів. У ньому закладено засади, які повинні спрямувати сучасну лексикографічну практику на укладання словників універсального типу, в яких реєстровому слову давалася б різнобічна характеристика.

Ліля НЕВІДОМСЬКА

Англо-українська антологія американської релігійної поезії / Дібрав, упорядкував і переклав Василь Ящун.— Філядельфія; Пітсбурґ: Св. Софія, 1994.— XIV, 209 с.

Майже десятиліття тому побачила світ збірка ориґінальної релігійної поезії, яку уклав Ігор Качуровський[1]. Рецензована антологія — перша спроба збагатити наш поетичний фонд духовної лірики на вагомому й широкому перекладному матеріалі, що охоплює XVII—XX ст. і містить 109 творів 27 американців, 5 англійців і 3 невідомих авторів та 12 українських віршів В. Ящуна в його ж англомовних перекладах. Серед авторів чимало видатних, добре відомих україн-

[1] Хрестоматія української релігійної літератури. Кн. 1. Поезія.— Мюнхен; Лондон, 1988.

ському читачеві імен: Е. Тейлор, Е. По, Р. Емерсон, Г. Лонґфелло, Дж. Ловел, Р. Кіплінґ, Е. Робінсон й інші.

Ориґінали в антології вміщено поряд з перекладами, що дає можливість знавцеві обох мов збагнути красу й смислову глибину першотворів, доповнивши власну інтерпретацію перекладачевою.

Та, мабуть, найважливіше те, що український читач тепер може глянути на найсвітліше й найпрекрасніше крізь призму дещо іншої ментальности, очима, серцем і словом англомовного поета відкривати для себе Бога, по-новому пізнавати красу і велич його духовних творінь.

Виявляє антологія і багато спільного, такого, що єднає нас. Дивовижно перегукується, зокрема, з нашим церковним гимном вірш Дж. Голленда „Боже, дай нам людей!"

Перекладач Василь Ящун узяв на себе, треба сказати, важке, можливо, навіть непосильне для одного інтерпретатора, завдання: відтворити жанрово-стильове різноманіття духовної лірики різних епох. Адже як упорядник антології він намагався охопити як загальні, спільні для більшости літератур жанри — гимн, оду, молитву, заклинання, присягу, так і локальні, поширені лише в літературі певного народу — гебрейський псалом, що перейшов до християнських релігій, середньовічну містерію тощо. Задум дібрати поезію і справді чудовий. Та чи вдалося здійснити його, чи рівень антології такий високий, як це стверджує відомий літературознавець Володимир Жила[2], беручи за приклад переклад вірша Дж. Вітієра „Щоб світло відчути", хоч у цьому перекладі порушене римування зменшує силу емоційного впливу на читача, а фраза *„від мороку ззаду"* з естетичного погляду вкрай невдала?

За зразок ще вищої проби В. Жилі править інтерпретація „Сьогоднішнього бажання" Дж. Грінліфа, у якій, замість чіткого перехресного авторського римування, римуються лише другий і четвертий вірші. Повз увагу дослідника пройшла *„розеткова хмара"* з попередньої строфи, що викликає зовсім інші, ніж в ориґіналі асоціації (пор.: a rose-cloud).

Ще більше вражає словосполучення *„сонний мус"*, що також не удостоїлося уваги рецензента, якому за взірцевий зразок аналізу знову ж таки править наступна строфа „Псалому життю" Г. Лонґфелло, хоча вона явно програє у зіставленні з перекладом М. Пилинського, опублікованим у збірці „Співець", котру впорядкував Г. Кочур[3].

Навряд чи можна погодитися з категоричним твердженням В. Жили про те, що „переклади релігійної поезії В. Ящуна наскрізь ориґінальні й мистецькі", що в них „повно звучить живе українське слово, його багата інтонація"[4]. Саме інтонація релігійної поезії тут найбільше постраждала. А без інтонації поезія мертва, емоційно безбарвна, неспроможна зворушити, захопити читача. Адже, за влучним висловом К. Чуковського, „інтонація мовлення — його емоційно виразова будова, його душа"[5].

---

[2] Жила В. У розмовах про віру в Бога //Народна воля (Скрентон).— 1994.— 10 листоп.— С. 5.

[3] Див.: Співець: із світової поезії кінця XVIII — першої половини XIX сторіччя.— К., 1972.— С. 181—182. Про цей переклад уже йшлося у нашій розвідці, до якої, проте вкралася прикра друкарська помилка: опущення частини речення знецінило переклад відомого мовознавця, приписаний до того ж М. Липинському. Допущено деякі недогляди в англійському тексті. Див.: Медвідь О. Спочатку було Слово // Дзвін.— 1995.— № 11.— С. 152—154.

[4] Жила В. У розмовах...//Народна воля.— 1994.— 3 листоп.— С. 5.

[5] Чуковский К. Высокое искусство.— М., 1968.— С. 191.

Намагаючись максимально наблизитися до першотворів і якнайповніше передати їх зміст й образний лад, В. Ящун часто жертвує ритмомелодійною структурою, зокрема римуванням. А це позбавляє твори авторських інтонацій, емоційної наснаги.

Намагання якнайточніше передати семантику максимальним наближенням до оригіналів В. Жила вважає найповнішим їх виявленням, „на яке здатна українська мова нашого часу"[6], мимохіть кидаючи виклик, отже, самій мові.

У Ящуновому перекладі вірша Дж. Вітієра „Різдво містика" парне римування замінено непослідовним перехресним. Та це аж ніяк не сприяло досягненню більшої смислової адекватности перекладу. Для переконливости наведемо першотвір і його переклад повністю:

„All hail!" the bells of Christmas rang,
„All hail!" the monks at Christmas sang,
The merry monks who kept with cheer
The gladdest day of all their year.
Be still apart, unmoved thereat,
A pious elder brither sat
Silent, in his accustomed place,
With God's sweet peace upon his face.
„Why sitt'st thou thus?" his brethren cried.
„It is the blessed Christmas-tide;
The Christmas lights are all aglow,
The sacred lilies bud and blow.
„Above our heads the joy-bells ring,
Without the happy children sing,
And all God's creatures hail the morn
On which the holy Christ was born!
„Rejoice with us; no more rebuke
Our gladness with thy quiet look".
The gray monk answered: „Keep, I pray,
Ever as ye list, the Lord's birthday.
„Let heathen Yule fires flicker red
Where thronged refectory feats are spread;
With mystery-play and masque and mime
And wait-songs speed the holy time!
„The blindest faith may haply save;
The Lord accepts the things we have;
And reverence, howsoe'er it strays,
May find at last the shining ways.
„They needs must grope who cannot see,
The blade before the ear must be;
As ye are feeling I have felt,
And where ye dwell I too have dwelt.
„But now, beyond the things of sense,
Beyond occasions and events,
I know, through God's exceedinq grace,
Release from form and time and place.
„I listen, from no mortal tongue,
To hear the song the angels sung:
And wait within myself to know
The Christmas lilies bud and blow.
„The outward symbols disappear
From him whose inward sight is clear,
And small must be the choice of days
To him who fills them all with praise!

[6] Жила В. У розмовах...//Народна воля.— 1994.— 10 листоп.— С. 5.

„Keep while you need it, brothers mine,
With honest zeal your Christmas sign,
But judge not him who every morn
Feels in his heart the Lord Christ born!“ (84—86).

„Христос родився!“ — дзвони дзвонили.
„Христос родився!“ — нісся спів —
Ченці із радістю вітали
Найкращий з красних в році днів.
Там осторонь, без хвилювання,
Старіший серед них монах
Сидів мовчазно, в звиклім місці,
З спокоєм Божим ув очах.
„Чому сидиш так?“ — д'нього браття.—
Таж це Різдво Христа, святки,
Світла різдвяні скрізь палають,
Святі лілеї оживають,
Пускають вже свої бруньки,
Розпукуються, розцвітають.
Над нами дзвонять дзвони втіхи,
Надворі вабить спів дітей,
Вітають ранок всі створіння,
Христос прийшов до всіх людей.
Радій же з нами! Хай не ганить
Утіху нашу спокій твій“.
На те монах сивоголовий:
„Різдво можна славить, вслухаючись в спів.
Хай багром блима груба шана
Різдва в приміщенні їди
З містерії грою і з маскою й мімом,
І співом в антрактах святої хвали.
Спасти себе може засліплена віра,—
Господь нас цінує — які в нас плоди,
І благоговіння, хоч би як блукало,
Вкінці знайти може яскраві шляхи.
Їх треба шукати тому, хто не бачить;
Знай, плід перед зростом бува у цвіту.
У вас почування, що і я їх маю,
Чим ви веселитесь, тим я теж живу.
Тепер же понад відчування і розум,
Понад і підстави, і вислідний труд
Я знаю, великою ласкою Бога
Звільнивсь я від форми і місця й часу.
Вслухаюся я (та не в мову людини),
Щоб янгольську пісню у серці почуть,
І жду, щоб узнати у себе самого
Що в день Рождества лілеї цвітуть.
Символіка зовнішня тане
У того, у кого зір духа ясний,
А вибрати дні малозвані потрібно тому,
Хто сповнює їх лише для хвали.
Держіть, мої браття, як вам це потрібно,
Старанно і чесно ознаку Різдва
Й не ганьте того, хто кожного року
В душі своїй чує Рождество Христа!“ (с. 85—87)

Намагання дотримати букви оріґіналу призвело, крім усього, до неґативної конотації й затемнення змісту у 6—7, 9, 11-й строфах.

Збереженням інтонаційного ладу першотвору, його ритмомелодики й римування можна досягти більшої семантико-стилістичної й прагматичної адекватности перекладу.

Спробуємо проілюструвати наше твердження власним перекладом згаданого твору Дж. Вітіера:

„Славіте!“ — кликав дзвін різдвяний.
„Славіте!“ — линув спів над нами.
Вітали радісно ченці
Найкращі в році світлі дні.
Сидів там сам, без хвилювання,
Як завше, сповнений мовчання
Й спокою Божого — в очах
Старенький набожний монах.
„Чому мовчиш? — питають браття.—
Не радий Божій благодаті?
Уже зійшла зоря різдвяна,
Цвіте лелія Божая, духмяна,
Лунають дзвони понад нами.
Вітають діточки піснями,
Як і всі Божії створіння,
Різдво Христа — своє спасіння.
Радій же з нами й в старости
Не псуй мовчанням радости!“
Монаха відповідь була проста:
„Молитвою вітаю я Христа!“
Ликуйте днесь бенгальськими вогнями,
Банкетами, накритими столами,
Містерією, грою пречудесною,
Вертепом, піснею небесною!
Спасти щасливо може віра,
Молитва, щирая офіра,
Хоч як блукало благоговіння,
Воно веде все ж до спасіння.
Незрячим в пошуках колосся
Стебло відчути довелося.
Мені відомі Ваші почуття:
Таким було й моє життя.
Тепер я все збагнув чудово —
Не розумом, життям чи випадково,
А завдяки безмежній Божій ласці
Живу я поза виміром, немов у казці.
Вслухаюсь, та не в людську мову —
Веду з ангелами розмову,
Відчути хочу в серці я Різдво,
Лелій розквітлих ніжнеє тепло.
Померкне символ тогочасний,
А Духа зір завжди є ясний.
І днів лічба стає пустою,
Якщо займешся Божою хвалою.
Святкуйте ж, браття, дні Різдва,
Щоб ця традиція жила!
Й радійте з тим, у кого зпозарана
В душі лунає пісенька різдвяна[7].

Ще один приклад — вірш Ч. Гейбрієла „Моя вечірня молитва“:

Якщо когобудь я образив сьогодні,
Якщо спричинив якийсь крок не в путтях
І йшов норовливо, свавільно без Тебе —
Прости мені, Господи Боже, прости!

---

[7] Першу редакцію перекладу див.: Вітієр Дж. Різдво // Галицька зоря (Дрогобич).— 1996, 29 лют.— С. 1.

...Прости всі гріхи ці. Тобі я розкрив їх.
Прости і таємні, невидимі мені.
Прости мені, Отче, й учи
Твоєю дорогою в житті моїм йти (с. 177).

Знехтувавши римування і три анафори *if*, В. Ящун намагається компенсувати ці втрати повтором *прости*. Проте тут без великих втрат і зусиль можна зберегти всі авторські повтори, як і римування *ааа* трьох віршів строфи й четвертого в наскрізному повторі не чотиристопного, а двостопного, як в оригінaлі, ямба.

Пор.: *If I have wounded any soul to-day,*
If I have caused one foot to go astray,
If I have walked in my own wilful way —
Good Lord, forgive!
...Forgive the sins I have confessed to Thee,
Forgive the sins I do not see,
That which I know, not, Farther, teach Thou me —
Help me to live (c. 176).

Якщо комусь я душу поранив сьогодні,
Якщо чинив діла неблагородні,
Якщо обрав шляхи небоговгодні,
О Господи, прости!
...Прости гріхи, які я усвідомив.
Прости гріхи, мені ще не відомі.
Навчи в житті з Тобою йти свідомо й
Духовно все рости![8]

Завдяки гнучкости і багатству української мови можна, отже, домогтися не тільки повної семантичної, стилістичної, а й емоційно-експресивної адекватности у перекладах з англійської. Щоправда, переважна односкладовість та двоскладовість англійських слів, у порівнянні з переважною багатоскладовістю українських, стає каменем спотикання при намаганні досягти еквіметричности чи еквілінарности. Вже сама наявність артикля перед англійськими іменниками, на відміну від української мови, робить зайвими підрахунки В. Жили в англійських першотворах та їх українських перекладах, а його висновки щодо більшої багатослівности української мови — типологічно не обґрунтованими. Недоречне, отже, приписування В. Ящунові заслуги за використання набагато менше слів (114 замість 147-ми першотвору) для того, щоб, мовляв, „зробити добрий переклад" „Оди" Едісона, бо чи у тому перекладі порушено авторську інтонацію, не дотримано норм наголошування в українській мові й зовсім втрачено парне римування.

Не рятує становища і „корисна", на думку В. Жили, розстановка наголосів у перекладах В. Ящуна, навпаки, виявляє, що він не прислухається до голосу автора, як і до вимови, що пульсує в народі, на батьківщині перекладача. Особливо вражає наголос на прийменникові *ув*, покликаному додавати мові мелодійности, а не різати вухо, як у фразах: „*і все ув красі*" (103), „*був ув утомі*" (81).

У перекладах трапляються й лексико-семантичні, стилістичні та синтаксичні огріхи: *worshipper — молитвенник* (с. 39), *crook — костир* (с. 25), *I was most low — я була дуже підлегла* (с. 17), *trial — проби* (с. 109), *argument — спірки*

[8] Першу редакцію перекладу опубл.: Успенська вежа (Львів).—1996 — № 2; другу: Галицька зоря.— 1996, 29 лют.

(с. 89), *all my wants redress'd — Ти випрямляв мої нестачі днів-ночей* (с. 27), *Since quickened by thy breath — Оскільки попхнув мене Твій резонер* (с. 33), *Gainst thoughts that fray the restless soul — У них я знаходжу для себе полегшу моїм звинуваченням кисловадким проти думок, що в душі труть залім* (с. 53), *The Spirit over-brooding all — Та Дух у роздумах важенних* (с. 71), *We miss with chart of creed — Невидимі в схемах вір вчиття* (с. 73), *Could foster Christ who was all good — Христу-Доброті всій вихову дали* (с. 185), *Shun passions, fold the hands of thrift — Дай пристрасть набік, рукам склад вигідний, How much, preventing God how much I owe To the Defences thou hast round me set; Example, custom, fear, occasion slow,— These scorned bondmen were my parapet.— Багато винен я Тобі, мій Боже запобіжний, за захисти Твої кругом в моїм житті: За приклад, за звичай, нагод управління.— Вони були завжди поруччям моїм* (с. 63). Не сприяє естетичній чистоті перекладу і засмічення його діалектизмами (*мож, хорий*) чи непотрібними запозиченнями (*оферта*). На русизми натрапляємо навіть у власних творах В. Ящуна: *рішив* (с. 197), *ада ворожда* (с. 195). Зайвим видається і такий його новотвір, як *могута* (там само), бо маємо аж два прекрасні синоніми — *міць* і *могутність*.

Отож, збагачуючи нашу релігійну поезію власним й перекладними творами, не забуваймо про красу й багатство рідної мови, не позбавляймо її інтонаційних переливів — емоційної наснаги, душі мови, а також дбаймо про влучність і образність рідного Слова, враховуймо закони його семантичного розвитку, пам'ятаючи, що лише проникнувши в його глибини, можна максимально наблизитися до першотвору й збагнути Істину. Адже в Бога передусім було Слово!

Ольга МЕДВІДЬ

Askold Melnyczuk. What is told.— Boston; London: Faber & Faber, 1994.— 200 pp.

Одна з важливіших подій в інтелектуальному житті української громади в Америці — поява роману Аскольда Мельничука під цікавим і багатомовним заголовком „What is told". Але, спішимо відразу додати, це — американський роман. Він написаний американським автором, з американської точки зору, для американського читача. Тема його, одначе, і традиція, з якої він постав,— українські. І в цьому новизна книжки. Перед нами перший роман, що ставить український спосіб сприйняття дійсности в русло американського літературного життя. Твір уже здобув прихильну критику — „NYT book review" у числі від 27 березня 1994 р. умістив позитивну рецензію авторства редактора цього журналу Адіди Бекер, а у числі від 19 березня 1995 р. подано новину, що роман Мельничука видруковано ще й у м'якій обкладинці, що і вказує на його дедалі більшу популярність в англомовному світі.

Це — перший роман письменника. Аскольд Мельничук — американець українського походження, народився 1954 р. в Нью-Джерсі; він — поет, перекладач, автор невеликих новел, викладач Бостонського університету й редактор знаного

(с. 89), *all my wants redress'd — Ти випрямляв мої нестачі днів-ночей* (с. 27), *Since quickened by thy breath — Оскільки попхнув мене Твій резонер* (с. 33), *Gainst thoughts that fray the restless soul — У них я знаходжу для себе полегшу моїм звинуваченням кисловадким проти думок, що в душі труть залім* (с. 53), *The Spirit over-brooding all — Та Дух у роздумах важенних* (с. 71), *We miss with chart of creed — Невидимі в схемах вір вчиття* (с. 73), *Could foster Christ who was all good — Христу-Доброті всій вихову дали* (с. 185), *Shun passions, fold the hands of thrift — Дай пристрасть набік, рукам склад вигідний, How much, preventing God how much I owe To the Defences thou hast round me set; Example, custom, fear, occasion slow,— These scorned bondmen were my parapet.— Багато винен я Тобі, мій Боже запобіжний, за захисти Твої кругом в моїм житті: За приклад, за звичай, нагод управління.— Вони були завжди поруччям моїм* (с. 63). Не сприяє естетичній чистоті перекладу і засмічення його діалектизмами (*мож, хорий*) чи непотрібними запозиченнями (*оферта*). На русизми натрапляємо навіть у власних творах В. Ящуна: *рішив* (с. 197), *ада ворожда* (с. 195). Зайвим видається і такий його новотвір, як *могута* (там само), бо маємо аж два прекрасні синоніми — *міць* і *могутність*.

Отож, збагачуючи нашу релігійну поезію власним й перекладними творами, не забуваймо про красу й багатство рідної мови, не позбавляймо її інтонаційних переливів — емоційної наснаги, душі мови, а також дбаймо про влучність і образність рідного Слова, враховуймо закони його семантичного розвитку, пам'ятаючи, що лише проникнувши в його глибини, можна максимально наблизитися до першотвору й збагнути Істину. Адже в Бога передусім було Слово!

Ольга МЕДВІДЬ

Askold Melnyczuk. What is told.— Boston; London: Faber & Faber, 1994.— 200 pp.

Одна з важливіших подій в інтелектуальному житті української громади в Америці — поява роману Аскольда Мельничука під цікавим і багатомовним заголовком „What is told". Але, спішимо відразу додати, це — американський роман. Він написаний американським автором, з американської точки зору, для американського читача. Тема його, одначе, і традиція, з якої він постав,— українські. І в цьому новизна книжки. Перед нами перший роман, що ставить український спосіб сприйняття дійсности в русло американського літературного життя. Твір уже здобув прихильну критику — „NYT book review" у числі від 27 березня 1994 р. умістив позитивну рецензію авторства редактора цього журналу Адіди Бекер, а у числі від 19 березня 1995 р. подано новину, що роман Мельничука видруковано ще й у м'якій обкладинці, що і вказує на його дедалі більшу популярність в англомовному світі.

Це — перший роман письменника. Аскольд Мельничук — американець українського походження, народився 1954 р. в Нью-Джерсі; він — поет, перекладач, автор невеликих новел, викладач Бостонського університету й редактор знаного

в інтелектуальному світі журналу „Agni“, що знаходить на своїх сторінках місце для українознавчих матеріалів.

Роман оповідає про життя та (не) долі трьох поколінь української родини Забобонів — Зенона і Наталки, їхньої дочки Ластівки, зятя Аркадія Вороґа, онука Богдана. Забобони походять з містечка Роздоріжжя, до якого князь Тур приніс християнство в десятому сторіччі. Одразу зазначимо: створюючи історичне підложжя для розвитку сюжету, автор не обтяжує себе ні історичною правдивістю, ні правдивою хронологією. Він перетворює український літопис в леґенду, таку, що кориться лише його творчим законам. Для нього леґенда, міф, формують реальну субстанцію життя: історичні факти і події — нічого більше ніж припадковість. Про це свідчить вже сама назва книги, котра реферує до усної творчости прадавніх українців, а також мотто узяте від Нікоса Казандзакіса: „Чи є щось правдивіше за правду? Так, леґенда. Вона наділяє вічним значенням ефемерну правду“.

З початком твору стає очевидним, що „невтаємничений“ читач (що не знає української мови і традиції) може тільки виграти через своє незнання. Той, хто не знає (і кого то мало обходить), що в часі охрещення українців татари не були ворогами Руси-України, дістане від читання цієї захопливої, збагаченої багатьма міфо-епічними елементами книжки багато більше задоволення ніж ревний оборонець української історії, котрий щораз спіткатиметься об авторові „новації“ щодо української давнини. Винятком тут можуть слугувати лише ті сюжетні ситуації книги, а також окремі слова, що мають комічне забарвлення, зрозуміле майже виключно лише україномовному читачеві, як-от, скажімо, та вульґарність, до якої автор удався, обираючи ім’я для одного з персонажів — ґубернатора Галичини (с. 12). Аскольд Мельничук, до речі, не пригладжує мотивів вульґарности вживанням чужомовних слів. Його мова в цьому сенсі дуже сучасна, перчена тими вульґаризмами та шокуючими образами, які сьогодні стали невід’ємною частиною мовного арсеналу модерних літераторів.

Кажучи про свавільні та неправильні інтерпретації історії, слід ствердити, що їх не можна поставити авторові за докір. Літераторові, нагадаймо, вільно змінювати історію на свій розсуд — саме тому не можна вчитися історії з художньої літератури. Прикладів тому маємо чимало. Скажімо, Орлеанська діва — Жанна Д’арк Шіллера гине не на вогнищі, як про це свідчить історія, а на полі бою, що й надає Шіллеровій п’єсі сильного драматичного ефекту. Є тут певний конфлікт між історичною і поетичною правдою. Як саме далеко „дозволено“ авторові художнього твору відходити від історичної правди — це досі не розв’язана і, вочевидь, узагалі нерозв’язна проблема.

У романі немало символів — імена героїв та назви речей викликають історичні та міфологічні асоціації. Князь Тур, Мельничуків креститель України, наприклад, несе цілий ряд історичних і літературних алюзій, включаючи „Слово о полку Ігоревім“. Відгомін останнього знаходимо також в інших частинах твору, як, зокрема, у рядку „The grass bent in sorrow“ (с. 56), дослівно взятому з епосу: „Ничить трава жалощами“. Автор вплітає в свою англомовну оповідь також багато українських слів, наприклад, „небо і пекло“ (с. 15), „Вар’ятка! Дурна баба!“ (с. 80), „бандура“ (с. 81); деякі з них, однак, неправильно пояснені, скажімо, „ластівка“ не є „sparrow“, а радше „swallow“ (с. 23). Теми історії, релігії, національних узаємин сусідять у романі з сімейним життям і особистісною ідентичністю, з вірністю та зрадою, конфліктом між реальністю й ілюзією, любов’ю, сексуальністю та екзистенціальною самотністю. Сюжетна ж лінія твору пролягає з

України до Німеччини, далі до Нью-Джерсі, так, начебто була дорога українських еміґрантів, що приїхали до Америки по Другій світовій війні.

Розповідь автора вказує на його різноманітні знання світу XX століття і хист органічно вплітати ці знання в тканину роману. Аскольд Мельничук докладно простудіював епохи Першої і Другої світових війн, вивчив обставини, які змусили його предків покинути рідну землю, він збагнув своєю творчою уявою і злидні, і хвилини щастя еміґрантів в „діпівських" часах і роль народної традиції у втриманні української ідентичности. Він добре знає цілість і деталі українського буття. Його опис життя українців в Нью-Йорку дуже живий і реалістичний. Він знає, що важливе, що другорядне; що включити в текст, а що пропустити. У книзі згадано НТШ, собор св. Юра, Народний дім й інші осередки українського культурного життя. Це знання автора, звісно, не обмежене до українського світу. У романі сказано багато з етнопсихологічного погляду цікавого і глибокого про поляків, євреїв, росіян, німців, французів, американців.

Авторові притаманний здоровий аналітичний глузд, тверезий погляд на важливіші історичні події нинішнього століття. За приклад може правити уривок, у якому він оцінює політичні рішення альянтів у Німеччині після Другої світової війни: війна закінчилася. Мільйони людей, що їхні оселі знищено, їхні країни розшматовано, їхніх мерців забуто, відчули себе вільнішими, ніж вони будь-коли про це мріяли. Альянти ж зрозуміли, що виграти війну — тільки половина битви. Тепер вони стали впритул перед наслідками своїх дій. Кожна бомба, кинута однією чи другою стороною, творила нові проблеми. А жертви не зникли. Якби альянти повернулися спиною до переможених, вони б створили цілі народи, що жили б в стані перманентної революції. Замість того, переможці вирішили, гуманно і мудро, відбудувати руїну (с. 47).

Слово автора точне, ясне; красномовне, але не патетичне, а отже, найбільш читабельне. В тісній для слів і просторій для думок манері письма автор схоплює Zeitgeist XX століття, трохи упоряджуючи його хаос, завдяки майстерності викладу. Головніший з авторових прийомів — іронія і той sui generis гумор, що вона його зроджує. Ось як Аскольд Мельничук змальовує історичний 1917 рік: Одного дня Леніна бачили в Цюріху; наступного — у Санкт-Петербурзі. Плітки переконували, що з Романовими покінчено. Інші чутки наполягали, що ті сильні, як ніколи. Австрія на межі капітуляції. Вона була при силі й пообіцяла Галичині незалежність. І восени 1917 Австрія й Німеччина зробили чудо; вони воскресили Польщу (с. 12).

Бачимо серію коротких, стислих речень, а в них — шматки історії, і ті кульмінують у напівіронічній манері.

Гумор Мельничука часто майже нахабний, іноді ґротескний і завжди суто американський. Цей уривок є добрим прикладом:

„Після смерті своєї дружини князь Тур скликав схід села.

— Була битви на небесах,— пояснив він.— Старі боги втратили свою владу. Хтось украв Перунову громовицю.

— Хто ж то зробив? — спитали люди.

— Новий Бог.

— Як ти знаєш, Туре?

— Чому, ви думаєте, ми так страждаємо? Ми молимось, жертвуємо, вбиваємо жирних овець. Але що від цього змінюється? Татари все одно приходять. Це тому, що ми молимось невдахам" (с. 21).

Ясно проглядає американська традиція насміхатися з речей, які уважають загальноприйнятими об'єктами поваги. Неґативне наставлення до молитви невда-

хам, програвцям (losers) корініться в американському Weltanschauung, що над усе вихваляє переможців. Українська ж традиція, навпаки, виосібнює для відзнаки переможених і віншує переважно героїв загиблих, що зажили слави не через конкретні здобутки, а через самопожертву і страждання.

Гумор та іронія відчутні й у змалюванні сюжетних подій на американському континенті, однак події ці вже реалістичніші, ілюзія поступається реальності, особливо там, де оповідь автора стає автобіографічною. Багатьом молодшим американцям українського походження (як і інших меншин, що намагаються зберегти у США свою національну ідентичність) здадуться добре знаними слова про те, що таке бути українцем:

„Коли інші діти грали у софтбол, ходили в кіно і робили уроки, він учився бути українцем.

Увечері щоп'ятниці він ходив до Пластової домівки, де вчився в'язати вузли, стояти на варті й знаходити вихід зі зрадливого лісу. Щосуботи він студіював граматику, історію, літературу й геологію України з окремим наголосом на Роздоріжжі.

У школі, тоді, коли решта дітей говорили про „Yankees" [нью-йоркська бейсбольна команда] або „I spy" [популярна телевізійна програма] він пильно прислухався і гадав, чи його тато купить колись телевізор. Він почав тихцем приносити комікси „Spiderman", котрі ховав на дні своєї коробки для іграшок" (с. 114).

Написаний з легкою сумішшю іронії та співчуття, багатий на оригінальні спостереження людського життя, сміливий і експериментальний, цей роман, не зважаючи на відносну стислість, помічений приємним епічним подихом. Книжку молодого автора вважаємо багатонадійним прологом до його подальших великих творів.

Леонід РУДНИЦЬКИЙ

Фаст Джулиус. Знак чувства бессловесный. Ниренберг Джеральд, Калеро Генри. Словно раскрытую книгу, прочти человека / Перевод с английского С. И. Ананина, А. Р. Баевой.— Минск, 1995.— 380 с.; Пиз Аллан. Язык телодвижений. Как читать мысли других по их жестам.— М., 1995.— 257 с.; Фаст Дж. Язык тела. Э. Холл. Как понять иностранца без слов / Перевод с английского Ю. В. Емельянова.— М., 1995.— 432 с.

Йдеться про праці переважно американських дослідників (у перекладі на російську мову), що займаються проблемами невербальної комунікації (спілкування без слів). Здавна відомо, що людина має здатність чути німе благання очей, беззвучне ридання у застиглій позі, нестримний регіт у незвичній гримасі, бачити доброзичливу мудрість у спокійному погляді, сприймати інформацію про суєтність світу у легкій іронічній посмішці і, розуміючи жести, позу, манери, „почути" людину. Дослідники правильно підкреслюють, що мова тіла первинна у відношенні до усного мовлення, отже, знання її „словника" та „граматики"

хам, програвцям (losers) коріниться в американському Weltanschauung, що над усе вихваляє переможців. Українська ж традиція, навпаки, виосібнює для відзнаки переможених і віншує переважно героїв загиблих, що зажили слави не через конкретні здобутки, а через самопожертву і страждання.

Гумор та іронія відчутні й у змалюванні сюжетних подій на американському континенті, однак події ці вже реалістичніші, ілюзія поступається реальності, особливо там, де оповідь автора стає автобіографічною. Багатьом молодшим американцям українського походження (як і інших меншин, що намагаються зберегти у США свою національну ідентичність) здадуться добре знаними слова про те, що таке бути українцем:

„Коли інші діти грали у софтбол, ходили в кіно і робили уроки, він учився бути українцем.

Увечері щоп'ятниці він ходив до Пластової домівки, де вчився в'язати вузли, стояти на варті й знаходити вихід зі зрадливого лісу. Щосуботи він студіював граматику, історію, літературу й геологію України з окремим наголосом на Роздоріжжі.

У школі, тоді, коли решта дітей говорили про „Yankees" [нью-йоркська бейсбольна команда] або „I spy" [популярна телевізійна програма] він пильно прислухався і гадав, чи його тато купить колись телевізор. Він почав тихцем приносити комікси „Spiderman", котрі ховав на дні своєї коробки для іграшок" (с. 114).

Написаний з легкою сумішшю іронії та співчуття, багатий на оригінальні спостереження людського життя, сміливий і експериментальний, цей роман, не зважаючи на відносну стислість, помічений приємним епічним подихом. Книжку молодого автора вважаємо багатонадійним прологом до його подальших великих творів.

Леонід РУДНИЦЬКИЙ

Фаст Джулиус. Знак чувства бессловесный. Ниренберг Джеральд, Калеро Генри. Словно раскрытую книгу, прочти человека / Перевод с английского С. И. Ананина, А. Р. Баевой.— Минск, 1995.— 380 с.; Пиз Аллан. Язык телодвижений. Как читать мысли других по их жестам.— М., 1995.— 257 с.; Фаст Дж. Язык тела. Э. Холл. Как понять иностранца без слов / Перевод с английского Ю. В. Емельянова.— М., 1995.— 432 с.

Йдеться про праці переважно американських дослідників (у перекладі на російську мову), що займаються проблемами невербальної комунікації (спілкування без слів). Здавна відомо, що людина має здатність чути німе благання очей, беззвучне ридання у застиглій позі, нестримний регіт у незвичній гримасі, бачити доброзичливу мудрість у спокійному погляді, сприймати інформацію про суєтність світу у легкій іронічній посмішці і, розуміючи жести, позу, манери, „почути" людину. Дослідники правильно підкреслюють, що мова тіла первинна у відношенні до усного мовлення, отже, знання її „словника" та „граматики"

допомагає краще пояснити природу звукового мовлення. Автори стверджують, що не так складно встановити зв'язок між специфічними жестами, позами, рухами людини і змістом тієї інформації, яку вона передає, запитуючи, відповідаючи, заявляючи про щось (Фаст, с. 148). Навіть сама мова тіла є доволі ефективним засобом спілкування, якщо ми здатні розуміти її, сприймати найменші нюанси рухів і жестів, які вважають точними індикаторами внутрішнього стану, думок, емоцій і бажань людини. Такий підхід дуже важливий, бо, як каже вчений, слова можуть бути неправдивими, словесне спілкування дуже часто багато речей затемнює (1, 87). Підкреслимо, що ця думка надзвичайно сильно акцентована у працях одного з найвидатніших європейських філософів мови — німецького вченого М. Гайдеґґера. Дж. Фаст подає багато історій (форма розповіді надзвичайно легка) про те, як люди, що не вміють правильно тлумачити жести, позу, погляд своїх партнерів, помиляються і неправильно визначають справжню цінність їхніх слів. Правда, він застерігає, що може бути й неправильне тлумачення мови тіла. Відкриваючи важливість оцінки слів у контексті жестів, автори прагнуть показати значення рухів тіла в контексті слів і в контексті всієї ситуації.

Сьогодні мова людського тіла стала об'єктом ще дуже молодої науки — кінесики. Вона вивчає прояви безсловесного спілкування між людьми, вчить бачити внутрішній світ співрозмовника, розпізнавати приховані бажання, розуміти реакцію на події, допомагає — і це дуже важливо — зрозуміти іншого і, спілкуючись з людьми, викликати до себе довір'я. Як гадають дослідники, ця наука змушує людей побачити предмети, явища, які вони вперто не хочуть зауважувати (3, с. 240). Кінесика вчить здогадуватися під час переговорів, чого хочуть і чого бояться наші партнери, що вони можуть зробити, а що понад їхні сили і можливості, допомагає „перетягувати" їх на свій бік, робити своїми однодумцями і навіть йде далі — допомагає проаналізувати сучасне політичне життя і побачити за словесною зливою справжні наміри партій, зокрема їх лідерів. До речі, Дж. Фаст підкреслює, що багато людей, які займали високі політичні пости, приділяли дуже велику увагу мові тіла, щоб домогтися харизматичного ефекту. Дослідник коротко характеризує в такому плані політичних лідерів — Джона Кеннеді, Роберта Кеннеді, Річарда Ніксона (3, с. 153—154), Франкліна Д. Рузвельта (3, с. 213—219), показує значення мови тіла для лідера взагалі (1, с. 47—49; 3, с. 197—200). З книги довідуємося, що спеціально для політиків антропологи розробляють рекомендації, арґументують потребу робити певні повороти у ставленні до інших держав (3, с. 242). Отже, розглядаючи проблеми людського спілкування в новому ракурсі, ця молода наука, безперечно, збагачує й саму теорію комунікації.

Кінесика використовує результати багатьох наук — соціології, антропології, зоології, психіатрії, базуючись в основному на досягненнях сучасної біхевіористики. Визначивши об'єкт вивчення, кінесіологи виробляють свої методи дослідження, свою термінологію („невербальна комунікація", „азбука рухів", „словник і граматика мови тіла", „лексика мови тіла", „мова простору", „територіальний імператив", „проксеміка", „кінесичний сигнал", „кінесичні знаки", „мова ніг", „мова рук", „кінесичний принцип у рекламі", „тактильні елементи мови", „лінґвіст-кінесіолог" та інші). Серед них є вже свої видатні представники, які проводять спостереження у найрізноманітніших куточках світу; організовані центри, де проводять досліди, визначають напрями розвитку кінесики; відбуваються наукові конференції. Із названих книжок довідуємося про цікаві роботи ряду університетів — Мічиґанського, Невадського, Гарвардського, Пенсильванського, Лаузвільського, а також Каліфорнійського технологічного інституту та інших, які займаються вивченням різноманітних питань цієї науки.

Найбільше місця відведено коментуванню найрізноманітніших жестів, поз, виразу обличчя, з'ясуванню мови рук, ніг, голови, губ, очей, брів тощо. Багата почуттєва сфера людини, широчезна гама позитивних і негативних емоцій — усе це важливий об'єкт вивчення кінесіологів. Увагу, задуму, зосередженість, упевненість, самовладання, зацікавленість, здивування, готовність до співпраці, відвертість, правдивість, щирість, почуття щастя, сором, збентеження, незручність, самовпевненість, брехню, затаювання, незадоволення, незручність, дискомфорт, зверхність, зневагу, огиду, відразу, заперечення, конфлікт, спротив, тривогу, невпевненість виражають не лише слова, а й рухи людського тіла. Навчитися добре розуміти невербальні комунікації, застерігають спеціалісти, так само складно, як і вільно розмовляти іноземною мовою. Але не менш важливо зберегти також свідомий контроль за власними позами й жестами та змістом, який ми хочемо передати слухачам. Автори рекомендують кожного дня хоч би 10 хвилин відвести на те, щоб свідомо „читати" жести інших людей (1, с. 202—203), пам'ятаючи, що символіка жестів у представників різних національностей неоднакова: у японців, наприклад, вона принаймні наполовину незрозуміла для західної публіки (1, с. 34).

Оригінально автори підходять до з'ясування проблеми „людина і простір" (1, с. 42—60; с. 284—303), на численних прикладах показуючи, як „говорить" простір. Дж. Фаст, наприклад, уважає, що натовп досить легко змінює свої настрої власне тому, що при збільшенні його щільности руйнується особиста територія і реакція її власника на це надзвичайно загострюється, людина стає роздратованішою. Такою групою набагато легше управляти (1, с. 49). Спосіб вторгнення в особистий простір використовують у криміналістиці, у ділових стосунках, щоб ослабити чийсь самоконтроль, „зламати" волю іншого. Антропологи виходять з того, що існує нерозривний зв'язок між далеким минулим і теперішнім, а корені культур ведуть до біологічного минулого. Ставлення людини до території є прикладом інфракультурної активности. Власне під цим розуміють поведінку, що передує культурі і лише згодом перетворюється в культуру (3, с. 248). На позначення науки, яка вивчає ці проблеми, Дж. Фаст уводить термін проксеміка.

Ставлення до простору та часу має надзвичайно багато відмінностей в різних культурах. Автори наводять приклади, діляться своїми спостереженнями, зіставляють факти, змушуючи глянути на наші взаємини з людьми інших національностей та інших культур іншими очима.

Є один аспект,— і він для нас дуже важливий,— якого торкається кінесика. Це проблеми національної культури, її взаємини з іншими культурами, погляд кінесіологів на т. зв. „загальнолюдські цінності". Е. Голл, наприклад, пише: „Роки дослідження переконали мене в тому, що найважливішим завданням є не розуміння чужої культури, а пізнання своєї власної. Я також переконаний у тому, що навіть дуже стараючись, можеш лише приблизно зрозуміти чужу культуру. Кінцевою метою такого дослідження є усвідомлення того, як працює наша власна система" (3, с. 270). Авторитетний антрополог-етнограф підкреслює, що пізнання своєї культури — це гігантська справа для будь-якої людини; його порада: та людина, яка постійно заглиблюється в нові галузі своєї культури, може запобігти атрофії своїх інтелектуальних можливостей (3, с. 271). Він приходить до висновку, що людина має усвідомити себе носієм певних культурних навичок, які постійно потребують удосконалення, і може виразити себе як особистість найбільш природно і найкраще в рамках певної культури. Тільки тоді вона може показати світові своє справжнє обличчя, а також пізнати себе, свої природні потреби і набагато краще реалізувати свої можливості в сучасному світі, що постійно змі-

нюється. Однаковими людей може робити хіба бідність, яка вчить усіх дивно однаковим манерам поведінки.

Кінесика руйнує стереотипи про т. зв. „єдині цивілізовані норми поведінки" і „загальнолюдські цінності". На основі багаторічних спостережень над особливостями різних культур дослідники зауважують, що американська прямолінійність, прагнення „називати речі своїми іменами" викликали у греків, які добрим тоном уважають витонченість, просто неприязнь. Тому, наприклад , США і Греція мали лише серію безрезультатних зустрічей на високому рівні. Араб уважає святотатством планувати майбутній урожай чи взагалі говорити щось реально про майбутнє, бо, як він гадає, тільки Бог може щось про це знати.

Корисно почути з цього приводу думку авторитетного дослідника-американця про поведінку його співвітчизників: „Хоч американці,— каже Е. Голл,— витратили мільярди доларів на допомогу іншим державам, вони не домоглися любови і поваги до себе за межами своєї країни. У багатьох країнах американців не люблять, в інших — їх просто терплять" (3, с. 226). Суттєву причину цього він убачає в самій поведінці американців. Відверто, нічим не прикриваючи, говорить про те, що поведінка американця, яку вважають нормальною у 50-ти штатах Америки, може сприйматися як ненормальна, її можуть трактувати навіть як таку, що зневажає людину, більше ніж у півтораста державах світу. Гордість Америки — діловитість — в інших культурних середовищах можуть вважати проявом нахабства, набридливости. А самі американці поведінку багатьох іноземців можуть сприймати як щось аґресивне або навіть абсурдне. Про ці речі розмірковує перекладач — росіянин Ю. Ємельянов, аналізуючи розпад СРСР. Він пише: „Мабуть, проблеми, які глибоко занепокоїли американського антрополога, торкаються не тільки американців і Сполучених Штатів". Правда, стверджує він, проблеми, що породили погіршення відносин нашої країни з колишніми нашими союзниками, які дістали від нас чималу допомогу, відрізняються від проблем американської зовнішньої політики. Правда і те, що причини розпаду СРСР і загострення міжнаціональних протиріч мало що не в кожній із колишніх „братських республік" інші, ніж ті, що призводять до расових і міжетнічних зіткнень у США. Але немаловажну роль у цих подіях, визнає представник російської еліти, відіграло і далі відіграє взаємне нерозуміння між представниками різних національностей. Мабуть, не все ще сказав перекладач, ще світ почув від найвищого представника російського народу сакраментальну фразу „Что нам делать с Украиной", але вже те, що серед росіян починають говорити на такі теми і вже не мають сили змусити усіх нас співати „А Росія лучше всех", вселяє надію на можливе у майбутньому співжиття „на рівних".

Неувага до іншої культури, нав'язування їй інших культурних орієнтирів та „норм поведінки" стало джерелом багатьох людських трагедій, які призвели до небаченого за останні десятиліття на території Євразії масового переселення цілих народів. Орієнтація на „загальнолюдські цінності" стала причиною зневажливого ставлення до національної традиції, до трактування національної культури як другосортної. Нерозуміння суті національних відмінностей, цинічне іґнорування національних особливостей мали наслідком розпалювання затяжних і гострих міжнаціональних конфліктів.

Про те, що елементарне нехтування особливостей національної культури може відіграти роль каталізатора кривавих конфліктів, свідчить багато фактів світової історії. Запобігти виникненню таких конфліктів можна, заздалегідь звернувши увагу на необхідність дотримання місцевих правил етикету, збереження поваги до місцевих звичаїв і традицій" (3, с. 8).

Отже, ці дослідження дають змогу по-новому побачити національне питання. Правда, пошуки дослідників спрямовані на те, щоб знайти корені великої світової культури у біологічному минулому людини, показати, що ці корені дали сходи, які мають багато подібного в різних культурах. Однак наявність загальної біологічної природи і величезної подібности у культурних цінностях та орієнтирах людей усіх країн Землі не означає культурної одноманітности чи поділу народів на „культурно розвинутих" і „культурно нерозвинутих". На основі величезної дослідницької роботи Е. Голл, наприклад, показує, що відмінності у національних культурах мають глибший характер, ніж це уявляється тим, хто у США вважає неамериканців „недорозвинутими американцями", і тим, хто вірить у „єдині цивілізовані норми", до яких ще треба усім доростати.

Висновок ученого: набагато краще виходити з кардинальних відмінностей між народами і проявляти величезну обережність і такт у взаєминах з людьми іншого роду і племени, ніж нав'язувати їм устав свого монастиря, ризикуючи тим викликати їх бурхливий протест. Величезний досвід навчив нас, пише Е. Голл, принаймні одного: культура — це не просто звичаї, які можна надягнути на себе як одяг чи скинути з себе. Людина, знайомлячись з іншої культурою, стикається із зовсім іншим способом організації життя, мислення, світобачення, сприйняття основних принципів щодо сім'ї, держави, економічної діяльности і взагалі людини (3, с. 238). Нічого говорити, що власне такий підхід дає змогу більш-менш спокійно реґулювати найгостріші проблеми, пов'язані з життям національних меншин у багатонаціональній державі.

Вважаємо, що безперечною заслугою кінесики є те, що вона створила теорію культури, яка базується на комунікаційній моделі, і успішно застосовує її для з'ясування багатьох складних питань, пов'язаних із природою та суттю людини, етносу-народу, нації.

Рецензовані книжки мають різноманітні додатки. Наприклад, есенсіонально викладено рекомендації „Як поводитися діловій людині в різних країнах світу" (3, с. 404—429), укладено предметно-іменний вказівник (1, с. 365—382), подано основну літературу (переважно англійською мовою: 1, с. 181—182; 361—364), уміщено багато ілюстрацій, на яких зафіксовані типові пози, жести, міміка.

Такі праці викликають загальне зацікавлення, сприяють тому, що людина може більше пізнати себе та інших, зрозуміти, що діється з нею та навколо неї. Наприклад, книга Аллана Піза, яка має насамперед важливе практичне значення, вийшла на Заході величезним тиражем (один мільйон примірників) 26 мовами світу. Аллан Піз — авторитетний австралійський спеціаліст зі світовим іменем, голова навчального центру, де на основі найсучасніших досягнень з теорії комунікації кваліфіковано готують аґентів для торгівлі. Він організатор особливо популярних телесеріалів, а також сотень нарад і семінарів з проблем спілкування.

Наш висновок: видатні представники математики, фізики, фізіології, зокрема Луї де Бройль, Нільс Бор, Альберт Ейнштейн, Іван Павлов, ще в 1950—1960-х рр. підкреслювали, що роль гуманітарних наук у світі через декілька десятиліть стане надзвичайно важливою. Ми стали свідками того, як формуються нові гуманітарні науки, виникаючи переважно на стику різних дисциплін; вони підтверджують, що центр наукових зацікавлень переміщується до людини, її внутрішнього світу, до її прагнень і можливостей реалізувати себе. У час антропометричного „вибуху", в який вступила світова наука, кінесика повертає нас до самої людини, її природи.

Світ, визнавши Україну, пізнає її, уважно вивчає. Однак, хоч як це прикро усвідомлювати, мусимо собі сказати, що сьогодні Україна говорить ще дуже мало

своєю природною культурою. Упродовж багатьох невольничих літ Україну безсоромно обкрадали, зневажали її величезне багатство — духовний світ, знищували з дивовижною методичністю і наполегливістю її національну суть, силоміць наклеювали на неї чужинецьке. На тернистій дорозі навіть непомітно для себе вона розгублювала свої духовні й матеріальні цінності. І що найбільш парадоксально — не кожний з нас може повністю усвідомити ціну наших величезних втрат. Нас чекає довга і тяжка праця над тим, щоб пізнавати світ і себе в ньому, визначити собі там добре місце.

У складному процесі пізнання себе і визначення свого місця у світі конче потрібно, щоб найсучасніші досягнення з теорії та практики комунікації, в тому числі з проксеміки, не тільки ставали здобутком науки в Україні, а органічно входили у свідомість політиків, бізнесменів, представників культури. Україна поки що не має змоги розгорнути такі дослідження. Правда, є скромні спроби дати конспективний виклад цих популярних і потрібних теорій. Маємо на увазі насамперед працю О. Корніяки „Мистецтво ґречності. Чи вміємо ми себе поводити?" (К., 1995.— 96 с.). Але Україна може мати сьогодні добрі переклади цікавих і потрібних для нашої суспільности праць, які, з одного боку, даватимуть найновішу наукову інформацію, з другого — вводитимуть рідною мовою в обіг певну систему наукових понять. І це одна з найбільш невідкладних справ сучасности.

Олександра СЕРБЕНСЬКА

Василь Лизанчук. Навічно кайдани кували. Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні.— Львів, 1995.— 414 с.

Праця проф. Василя Лизанчука вже дістала схвальні відгуки в пресі, її прихильно прийняла громадськість; вона заслужено зайняла своє місце серед досліджень про багатовікове гноблення українського народу, про ті сотні бід, що як писав Франко, „тяглись за нами вслід, щоб нашу честь, язик, ім'я затерти..."

Основна тема книги — доля рідної мови, її стан і статус, опис тих поневірянь, яких їй довелося зазнати в Україні на довгій хресній дорозі до визнання державною, а також урядова політика щодо організації освіти. Переплітаючи ці дві лінії, вміло додаючи інші (наприклад, видавничу справу, діяльність православної церкви Московського патріархату), автор відтворює складний механізм російщення України, в якому кожна нова деталь, „докручена" до нього, мала робити його сильнішим, ефективнішим, надійнішим.

Тема російщення розкрита насамперед у багатьох документах, хоч автор вважає, що то „незначна частина, яку вдалося розшукати" (с. 289),— чимало з них він виявив у колишніх таємних архівах та спецфондах. Це — укази, постанови, інструкції, накази, заходи найвищих державних установ царської Росії, московської церкви, партійних і державних органів колишніх СРСР та УРСР. Вони є надзвичайно цінною частиною книги, тими незаперечними доказами, які великий суд історії, а насамперед людської справедливости та порядности мусить врахувати, ставлячи на терези Феміди добро й зло, що його чинили народові

своєю природною культурою. Упродовж багатьох невольничих літ Україну безсоромно обкрадали, зневажали її величезне багатство — духовний світ, знищували з дивовижною методичністю і наполегливістю її національну суть, силоміць наклеювали на неї чужинецьке. На тернистій дорозі навіть непомітно для себе вона розгублювала свої духовні й матеріальні цінності. І що найбільш парадоксально — не кожний з нас може повністю усвідомити ціну наших величезних втрат. Нас чекає довга і тяжка праця над тим, щоб пізнавати світ і себе в ньому, визначити собі там добре місце.

У складному процесі пізнання себе і визначення свого місця у світі конче потрібно, щоб найсучасніші досягнення з теорії та практики комунікації, в тому числі з проксеміки, не тільки ставали здобутком науки в Україні, а органічно входили у свідомість політиків, бізнесменів, представників культури. Україна поки що не має змоги розгорнути такі дослідження. Правда, є скромні спроби дати конспективний виклад цих популярних і потрібних теорій. Маємо на увазі насамперед працю О. Корніяки „Мистецтво ґречності. Чи вміємо ми себе поводити?“ (К., 1995.— 96 с.). Але Україна може мати сьогодні добрі переклади цікавих і потрібних для нашої суспільности праць, які, з одного боку, даватимуть найновішу наукову інформацію, з другого — вводитимуть рідною мовою в обіг певну систему наукових понять. І це одна з найбільш невідкладних справ сучасности.

Олександра СЕРБЕНСЬКА

Василь Лизанчук. Навічно кайдани кували. Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні.— Львів, 1995.— 414 с.

Праця проф. Василя Лизанчука вже дістала схвальні відгуки в пресі, її прихильно прийняла громадськість; вона заслужено зайняла своє місце серед досліджень про багатовікове гноблення українського народу, про ті сотні бід, що як писав Франко, „тяглись за нами вслід, щоб нашу честь, язик, ім'я затерти...“

Основна тема книги — доля рідної мови, її стан і статус, опис тих поневірянь, яких їй довелося зазнати в Україні на довгій хресній дорозі до визнання державною, а також урядова політика щодо організації освіти. Переплітаючи ці дві лінії, вміло додаючи інші (наприклад, видавничу справу, діяльність православної церкви Московського патріархату), автор відтворює складний механізм російщення України, в якому кожна нова деталь, „докручена“ до нього, мала робити його сильнішим, ефективнішим, надійнішим.

Тема російщення розкрита насамперед у багатьох документах, хоч автор вважає, що то „незначна частина, яку вдалося розшукати“ (с. 289),— чимало з них він виявив у колишніх таємних архівах та спецфондах. Це — укази, постанови, інструкції, накази, заходи найвищих державних установ царської Росії, московської церкви, партійних і державних органів колишніх СРСР та УРСР. Вони є надзвичайно цінною частиною книги, тими незаперечними доказами, які великий суд історії, а насамперед людської справедливости та порядности мусить врахувати, ставлячи на терези Феміди добро й зло, що його чинили народові

найближчі сусіди. Зіставляючи документи двох епох — дожовтневої і радянської, бачиш, що не було між ними різниці, хіба що та „друга“ була поставлена на добрий науковий ґрунт, її теорія і практика нищення українства базувалася на найновіших досягненнях науки про маніпулювання людською психологією.

Відчутне прагнення автора „докопатися“ до суті справи, ще раз перевірити те, що, здається, стало загальновідомим. Коментуючи, наприклад, документ, зміст якого більш-менш відомий, автор намагається уточнити окремі моменти, показати державно-політичне тло його появи, визначити наслідки дії. Так, наприклад, з тексту опублікованого валуєвського циркуляра (с. 93—95) читач може довідатися, кому насправді приписували сумнозвісну формулу „не было, нет и быть не может“. Виявляється, самі „малороси“ — і то їх більша частина, і та найосвіченіша, і власне та, що найбільше дбає про благо свого народу,— прийшли до такого висновку, а „височайша“ влада, враховуючи побажання розумної та освіченої „більшости“, узаконила розпорядження про те, що для малоросів шкідливі книги українською мовою як духовного змісту, так і для початкової освіти. Духовна цензура визнала „опасным и вредным“ навіть переклад українською мовою Нового Заповіту. Розпорядження удостоїлося „монаршего благоволения“.

У праці поглиблено тему, якої вже торкалися у багатьох дослідженнях,— всевладности бюрократії, безсоромности російського чиновництва, яке впродовж багатьох років, опановуючи Україну, планово й методично нищило її, застосовуючи найрізноманітніші способи, серед яких одним із найефективніших виявився лінґвоцид.

Цю аґресивність до всього проґресивного в російському чиновництві бачив ще І. Франко, характеризуючи його як „безодвічальне і ненаситне в своїй зажерливості“, називаючи „поліпом, що висисає Росію“, „бюрократичною ордою“. 1905 р. він писав про російську бюрократію: „Вона згноїла кілька генерацій найкращої російської інтелігенції в тюремних льохах та сибірських снігах, довела до нечуваного зубожіння, темноти та занепаду десятки мільйонів російського люду, видушила всі живі соки з російських земств, стіснила до краю російські університети, витиснувши з них майже всі найкращі, талановиті вчительські сили, довела до абсурду середнє шкільництво, звела на нижчий ступінь людову школу, віддавши її в руки попів, здеморалізувала судівництво... вона осоромила Росію на весь світ безумною системою русифікації в Польщі та в Литві, забороною української мови... грабуванням своїх власних вірмен і т. ін. Нічого внутрі Росії вона не лишила нетиканим, на все мусила покласти свою медвежу лапу, всюди мусила напакостити, в своїм сліпім нерозумінні ламаючи те, що природне, живе, чесне, а підпираючи здирство, шахрайство та деморалізацію в усякій формі“[1].

Михайло Грушевський, характеризуючи російську бюрократію як феномен російського державного життя, добирав дуже промовисті найменування: „бюрократическая инквизиция“, „отвратительный вампир“, „бюрократическое мракобесие“ (с. 121—122). Генетичною особливістю того чиновництва стала подиву гідна запопадливість до нищення будь-яких проявів живого українського духу та зловмисне невиконання тих законів та розпоряджень, що мали б іноді у дуже складних умовах хоч би частково полегшувати долю української культури. Тут він „изощрялся“, втрачаючи здоровий глузд, порушуючи елементарні правила людського співжиття, прагнучи продемонструвати свою „благонадьожность“, відданість ідеї самодержавія, народности, православія. Хоч цей період вивчений

---

[1] Франко І. Подуви весни в Росії // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1986.— Т. 45.— С. 354.

доволі докладно, автор зумів систематизувати матеріал, доповнити новими фактами, насамперед з періодики, показуючи, з одного боку, чиновницькі дії, а другого — протидію інтеліґентських сил, що навіть у найскладніші моменти ставали на захист рідної культури.

У розділах, що висвітлюють стан і статус української мови в тоталітарній системі, весь матеріал засвідчує: зберігши свою україножерську суть, чиновництво нової імперії — СРСР, збагачене „безсмертним" ученням марксизму-ленінізму, стало неперевершено рафінованим у реалізації ідеї „злиття націй", утворенні „єдиного радянського народу", „пролетарської культури", у збагаченні теорії „гармонійної двомовности", „двох рідних мов" та інтенсивного втілення їх у життя. В архівах, що стали доступними, дослідник виявив багато нових документів, зокрема 1970—1980 рр. (на щастя, не всі були знищені), які надходили до відповідних інстанцій під грифом „совершенно секретно", „цілком таємно", „не для преси", а служби самовіддано, з повною віддачею сил упроваджували їх у життя. Названо організації, високопоставлених осіб, що продукували постанови та інструкції, відомі безапеляційні їх виконавці.

Дуже добре, що автор повністю подав тексти ще невідомих для загалу документів, зміст яких розкриває цинізм найвищих інстанцій колишньої УРСР у ставленні до української мови та культури. Це — „Про заходи по організації та виконання постанови ЦК КПРС від 31 серпня 1978 р.", „Про дальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках", самі „Заходи", „Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 10 червня 1983 року" (с. 404—412). Виконання різноманітних заходів, у яких все було так добре продумане і так чітко сплановане, мало якомога скоріше й остаточно закінчити російщення України. Такими є, наприклад, рішення колеґії Міністерства освіти УРСР про вивчення і викладання російської мови в загальноосвітніх школах і педагогічних навчальних закладах (с. 271—272), циркуляр з Міністерства освіти УРСР ректорам вищих і директорам середніх спеціальних навчальних закладів (с. 278—279), рекомендації науково-практичних та науково-теоретичних конференцій щодо вивчення російської мови (с. 272—275), циркуляр міністра освіти УРСР А. Маринича (с. 277—278) та інші. Авторові вдалося розшукати низку документів, які характеризують діяльність Львівського університету в цьому напрямі. Це доповіді, які підготував ректорат Львівського університету ім. І. Франка, даючи докладний перелік дисциплін, котрі вже читають російською, відповідна постанова парткому Львівського університету ім. І. Франка, доповіді начальникові навчально-методичного управління Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР В. Красникову (с. 279—289).

Проблема „лінґвоцид через освіту" вичленована з-поміж інших, уже усвідомлена як надзвичайно важлива[2], однак ще не підраховано, скільки грошей, запрацьованих чорними руками українського селянина, пішло на обладнання кабінетів російської мови та літератури, для видання спеціального журналу „Русский язык и литература в школах УССР", на організацію найрізноманітніших конференцій, на яких мудрі голови радилися, як змусити українських дітей від дошкільних й до вищих навчальних закладів не тільки вивчати російську мову (бо нічого поганого в цьому не бачимо), а запроваджувати її активно у свою мовленнєву практику. Тисячі дітей, позбавлені живильних струменів рідної мови, не могли розвинутися в повноцінні особистості, з'явилося кілька поколінь на-

---

[2] Див. ще: Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація: Тези про місце і роль мови в національному відродженні України.— Дрогобич, 1994.— С. 42—54.

півмовних українців, роздвоєна душа котрих не знала, якого берега триматися, Україна втрачала своїх дітей, натомість зростало „русскоязычное население".

Дослідник доволі повно окреслив політичний ракурс проблеми, дав деякі психолінґвістичні штрихи. Але є одне важливе політичне питання, про яке не маємо права забувати. Багато політиків, трактуючи Україну як „зневажену падчерку Європи" (О. Довженко), дивилися на безсоромне матеріальне і моральне обкрадання великого народу з глибоким європейським корінням і вишуканою культурою, на те життя в абсурді надто спокійно. „Салоновим більшовизмом" назвав таку поведінку західних політиків польський культуролог Юзеф Смаґа. Вважаємо, що й таку сторінку нашої найновішої історії варто писати.

Автор подає багато найрізноманітніших цифр: з офіційних матеріалів уряду часів „українізації" (с. 209, 214, 217, 225, 228), про той безпросвітний стан, у якому опинилася українська мова повоєнного часу. Однак не всі цифри можна сприймати, на наше переконання, однаково. З досвіду знаємо, що таке радянська статистика, знаємо, як ті цифри „підганяли", щоб усе „грало", щоб світові показати переваги „розвинутого соціалізму", досягнень найбільш „демократичної" держави. Зокрема йдеться про цифри, що засвідчують, як різко зменшилася кількість тих, хто вважав українську мову рідною (с. 290—291). По-перше, так уже „історично склалося", що українцям — і про це вже відверто почали говорити в часи перебудови[3] — діставалися менш престижні позиції як у суспільному виробництві, участі в управлінні, так і в освіті; у них був нижчий освітній рівень; говорити українською мовою — це в розумінні багатьох навіть високопоставлених чиновників означало бути українським буржуазним націоналістом; у місті розмовляти українською означало — принаймні в підсвідомості отого забитого, десятиліттями зневажуваного, виселекціонованого на мінус голодом, Сибіром, вічним страхом колгоспного рабства українського селянина — бути неповноцінною людиною. Власне цей психологічний аспект, пов'язаний із самою суттю людини, ми, здається, ще не вміємо бачити і максимально враховувати. Були певні неписані правила, за якими українцям не було потреби знати закони людської психіки, аналізувати ті маніпуляції, що чинили над ними.

По-друге, на основі яких лінґвістичних аналізів можна твердити, що та друга мова справді російська? Автор цих рядків була свідком того, як під час наукової конференції, що проходила в Донецьку 1990 р., відповідальний працівник Інституту мовознавства АН УРСР (Київ) переконувала, оперуючи цифрами, що рідною мовою населення Донеччини вже стала російська. Інший лінґвіст заперечила, арґументуючи таким фактом: вона записала на магнітофон мовлення декількох мовців, які переконані, що розмовляють російською, однак лінґвістичний аналіз, який вона провела, показав, що то звичайний суржик, фонетичною і морфологічною основою якого є українська національна мова. Адже функціонально сильніша російська мова, яка мала поширення на виробництві, в науці, армії, спорті, у сфері ділових відносин, за законами інтерференції „накладала" свої флексії, фонетичні особливості, словотворчі ресурси, „напливала" на синтаксис спорідненої української мови. При низькому стані загальної освічености витворилася мішанина двох мов, що дістала згірдну назву „суржик". Процес очищення від інтерференційних нашарувань сьогодні дуже активний, приходить розуміння потреби зберегти монолінґвальну основу літературної та й національної мови. А суржик як різновид національної мови потребує докладного лінґвістичного аналі-

[3] Див.: Тези доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції „Здійснення ленінської національної політики на Донбасі" (Донецьк, 21—24 лютого 1990 р.). Секції І, ІІ, ІІІ.— Донецьк, 1990.— С. 6.

зу (до речі, його історія в Україні ще не написана). У багатьох випадках можемо переконатися, що в основі суржику народна мова, бо, наприклад, у ненормативному з погляду сучасних реґул слові *получив* збережені фонетичні та морфологічні особливості національної мови (нема „**акання**“, звук [**ч**] твердий, є специфічно український суфікс минулого часу **-в**), коли українець каже *не хватає, больниця, сапоги,* то це з погляду фонетики і морфології зовсім не те, що російські слова *не хватает, больница, сапоги* і т. ін.

До мови як надзвичайно складного явища, пов'язаного з самою суттю людського „я“, з духовною сферою народу, треба підходити з багатьох аспектів, а при аналізі стану і статусу брати до уваги хоча б три найважливіші — соціолінґвістичний, психолінґвістичний, власне лінґвістичний, зважати на такі фактори соціолінґвістики, як престиж мови, тип мовленнєвої ситуації, стратифікаційний та ситуативний статус учасників комунікативного акту, враховувати чинники психолінґвістичні — ціннісні орієнтації мовця, його мотивацію, тип темпераменту, психічний стан, проводити соціолінґвістичне дослідження таких типів сприйняття мови, як інструментальне, інтеґральне, естетичне. Та це робота вже для цілого інституту.

А хіба щодо цифр про кількість українців в Україні не виникає ряд застережень? Дослідники вже оприлюднили, що наприклад, результати перепису 1937 р. були визнані урядом дефектними, ставлять під сумнів достовірність матеріалів 1939 р., говорять, що в 1926 р. питання про національність розглядалось за етнічною ознакою, виходячи з генетичного визначення народности, в інших переписах національність розглядали як соціально-психологічну ознаку. Бо й справді, як бути, коли батько українець, мати білоруска, а їхні діти вже записані як росіяни? Кому вірити?

Автор, оперуючи важливими документами, незаперечними фактами, прагне бути максимально об'єктивним, але, розкриваючи механізм безсоромного збиткування, він ні на мить не залишається байдужим. Усю працю пронизує публіцистична, в тому доброму розумінні слова, тональність. Вона виявляється у структурі роботи, у самій назві книги, заголовках розділів („...Од Бога і голос той, і ті слова ідуть меж люди!“, „Заступила чорна хмара та білую хмару“, „Довелось запить з московської чаші московську отруту!“, „Встане Україна і розвіє тьму неволі“ та інші), у способі коментування. Через усю книгу проходить образ-символ кайданів, який в українській культурі, мабуть, як ніде в іншій, особливо сильний. Бряжчали кайдани на руках українців-галерників, ламаючи вольний дух запорожців, на руках тих, кого гнали в Сибір, були кайдани, які, мов гадь, обмотували душу, у ржу перетворювали серце. До цього образу Шевченко додає великий символ християнства — хрест, що, з одного боку, поглиблює картину народних страждань, з другого, породжує віру, асоціюючись з воскресінням. Уповаючи на милосердіє Божої Матері, Шевченко благав зглянутися, воззрити на отих „окрадених, сліпих невольників“, дати їм силу святого мученика Сина, „щоб хрест-кайдани донесли до самого-самого краю“. Зі словом цієї тематичної групи „скувати“ Франко творить образ замученого народу, якого ворог „зрадою й розбоєм скував на вірність“. То вже не просто кайдани на руках — то вже скована душа.

Але й на цьому образі зуміли спекулювати. У голови кількох поколінь вбивали, що збулися слова святого для українця заповіту Шевченка „вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте“. Їх реалізувала „найвеличніша“ подія нашого століття — жовтнева революція: ланцюги порвані, маєте таку жадану й омріяну волю. А кайдани ще більше обвивали, але вже не тільки руки, ноги, а й живу душу, і, хоч сьогодні юридично Україна розкута, але не

всі зуміли „розмотати“ кайдани, для яких в епоху будівництва соціалізму, що дійшов до стадії „розвинутого“, використовували дуже сильний і тривкий матеріал.

До такої праці, як рецензована, конче потрібний реєстр власних назв. У тексті багато прізвищ — від високопоставлених чинів, владна рука яких підписувала накази знищувати українство — і насамперед мову, до тих, хто, нехтуючи кар'єру, навіть у найважчі часи ставав на захист рідної культури, є зворушливі передсмертні листи тих, хто, пізнавши всю підступність тоталітарної системи, наклав на себе руки. Є й прізвища іноземців, які з глибоким розумінням ставилися до української справи (с. 112—114). Автор оперує назвами організацій, інституцій, товариств, коментує укази, циркуляри, що їх продукували „високі“ канцелярії, а також рішення, резолюції важливих з'їздів, конференцій. У книзі опубліковано повністю чи частково багато документів, використано факти з низки періодичних видань, книг, брошур, є відомості про долю української мови в різних реґіонах краю, автор говорить про факти, а навіть „дикі“ історії, які траплялися в різних містах України тощо. Тому реєстр таких назв, поданих у відповідній системі, не тільки полегшить користування книгою, а спонукатиме до пошуків нових чи подібних фактів, до уточнення, доповнення тощо.

Книга надзвичайно потрібна для сучасного державотворчого процесу. Прочитавши її, кожний зробить свої висновки. І найважливіший, як нам здається, такий: витримавши шалений багатовіковий наступ, українство не тільки вистояло; його чистий струмінь пробивався навіть у часи найжорстокіших переслідувань, бо завжди живив його великий Дух творення. Та ніколи не треба забувати, що Україна має надзвичайно підступного ворога з виплеканим у собі — а то й у доволі значної частини російської інтеліґенції — геном ненависти й злоби, з багатовіковим досвідом цинічного нищення всього українського, ворога, який постійно руйнує організм української нації, ослаблює його імунну систему. Тому потрібна добре продумана програма дій, вироблена стратегія і тактика й то не тільки державних інституцій, чимало з яких поки що не спроможні чи не хочуть щось суттєве в цьому напрямку робити, а кожної інтеліґентної сили, що прагне бути причетною до великої справи державотворення, вміє не тільки боронити свою культуру й мову, а й передбачувати злі наміри антиукраїнських сил, планувати активні випереджувальні дії.

Праця Василя Лизанчука утверджує природне право рідного народу мати свою Державу, працювати для неї, максимально враховуючи гіркий досвід багатьох втрат і позбуваючись примарних надій на безкорисливу допомогу й любов будь-яких братів.

Олександра СЕРБЕНСЬКА

Krakowskie zeszyty ukrainoznawcze — Краківські українознавчі зошити.— Kraków — Краків, 1994—1995.— Т. III—IV.— 541 с.

Українсько-польські взаємовідносини становлять цікаву і насичену сторінку міжнародного життя. Вони майже адекватно віддзеркалюють загальний настрій конкретного історичного періоду, який досить часто залежить від дії геополітичних, етно-культурних, мовно-національних та інших чинників.

всі зуміли „розмотати" кайдани, для яких в епоху будівництва соціалізму, що дійшов до стадії „розвинутого", використовували дуже сильний і тривкий матеріал.

До такої праці, як рецензована, конче потрібний реєстр власних назв. У тексті багато прізвищ — від високопоставлених чинів, владна рука яких підписувала накази знищувати українство — і насамперед мову, до тих, хто, нехтуючи кар'єру, навіть у найважчі часи ставав на захист рідної культури, є зворушливі передсмертні листи тих, хто, пізнавши всю підступність тоталітарної системи, наклав на себе руки. Є й прізвища іноземців, які з глибоким розумінням ставилися до української справи (с. 112—114). Автор оперує назвами організацій, інституцій, товариств, коментує укази, циркуляри, що їх продукували „високі" канцелярії, а також рішення, резолюції важливих з'їздів, конференцій. У книзі опубліковано повністю чи частково багато документів, використано факти з низки періодичних видань, книг, брошур, є відомості про долю української мови в різних реґіонах краю, автор говорить про факти, а навіть „дикі" історії, які траплялися в різних містах України тощо. Тому реєстр таких назв, поданих у відповідній системі, не тільки полегшить користування книгою, а спонукатиме до пошуків нових чи подібних фактів, до уточнення, доповнення тощо.

Книга надзвичайно потрібна для сучасного державотворчого процесу. Прочитавши її, кожний зробить свої висновки. І найважливіший, як нам здається, такий: витримавши шалений багатовіковий наступ, українство не тільки вистояло; його чистий струмінь пробивався навіть у часи найжорстокіших переслідувань, бо завжди живив його великий Дух творення. Та ніколи не треба забувати, що Україна має надзвичайно підступного ворога з виплеканим у собі — а то й у доволі значної частини російської інтеліґенції — геном ненависти й злоби, з багатовіковим досвідом цинічного нищення всього українського, ворога, який постійно руйнує організм української нації, ослаблює його імунну систему. Тому потрібна добре продумана програма дій, вироблена стратегія і тактика й то не тільки державних інституцій, чимало з яких поки що не спроможні чи не хочуть щось суттєве в цьому напрямку робити, а кожної інтеліґентної сили, що прагне бути причетною до великої справи державотворення, вміє не тільки боронити свою культуру й мову, а й передбачувати злі наміри антиукраїнських сил, планувати активні випереджувальні дії.

Праця Василя Лизанчука утверджує природне право рідного народу мати свою Державу, працювати для неї, максимально враховуючи гіркий досвід багатьох втрат і позбуваючись примарних надій на безкорисливу допомогу й любов будь-яких братів.

Олександра СЕРБЕНСЬКА

Krakowskie zeszyty ukrainoznawcze — Краківські українознавчі зошити.— Kraków — Краків, 1994—1995.— Т. III—IV.— 541 с.

Українсько-польські взаємовідносини становлять цікаву і насичену сторінку міжнародного життя. Вони майже адекватно віддзеркалюють загальний настрій конкретного історичного періоду, який досить часто залежить від дії геополітичних, етно-культурних, мовно-національних та інших чинників.

Наприкінці XX ст. українсько-польські зв'язки значно пожвавішали, що зумовлено насамперед зміною барв геополітичного обличчя Східної Європи. Останнім часом за участю українських і польських учених проходять численні наукові конференції, симпозіуми, круглі столи, на яких розглядаються переважно малодосліджені питання українсько-польських взаємовідносин або ж висвітлюються ті гострі проблеми, які до нинішніх часів були замовчуваними чи навіть забороненими. Досить назвати хоча б такі конференції, як „Польсько-українські відносини міжвоєнного періоду в контексті союзу Пілсудський-Петлюра й Міжнародної обумовлености" (Варшава, 1995), круглий стіл „Українсько-польські стосунки сьогодні та в майбутньому" (Мельбурн, 1995), „Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни" (Луцьк, 1996) та інші; одночасно розширюється обмін науковими і педагогічними кадрами між українськими та польськими навчальними й академічними закладами; активно провадиться робота над створенням перекладного польсько-українського словника (це, до речі, спільний науковий проект деяких академічних установ України і Польщі); поглиблюється вивчення діалектів на територіях обох держав; до опрацювання української тематики залучаються нові творчі наукові сили. Зміцнюються також міжкультурні зв'язки. Принагідно назвемо фестиваль української культури у Перемишлі (1996), а також фестиваль польської культури в Україні (1996), організаторами якого виступили Федерація польських організацій в Україні, Спілка поляків України та Товариство польської культури Львівщини.

Деякі актуальні питання українсько-польських відносин розглядалися також на заняттях Міжнародної післядипломної школи гуманітарних наук Східно-Центральної Європи, створеної нещодавно з ініціативи деяких польських та українських учених за сприянням Фундації Стефана Баторія і Міжнародного фонду „Відродження".

Треба зазначити, що деякі проблеми українсько-польських зв'язків знаходять своє висвітлення у періодичних виданнях наукового характеру, зокрема на сторінках „Варшавських україознавчих записок" та „Краківських україознавчих зошитів". „Краківські україознавчі зошити" готують до друку працівники кафедри україністики Інституту східнослов'янської філології Ягеллонського університету та Центру української науки і культури. Перед нами — 3—4 том цього наукового видання[1]. Основні матеріали, вміщені у ньому, присвячено діяльності Папи Римського Івана Павла II, літературознавчому аналізу деяких художніх творів українських та польських письменників, дослідженню Лемківщини, Підляшшя та Холмщини.

Рецензований збірник складається з шести частин. У першій частині „Jan Paweł II wobec Wschodu chrześcijańskiego" подано матеріали наукової конференції „Іван Павло II і християнський Схід", яка проходила 15—16 листопада 1993 року в актовому залі „Коллеґіум новум" Ягеллонського університету і була присвячена п'ятнадцятилітньому ювілею понтифікату папи-слов'янина. Її організували члени Фундації св. Володимира спільно з філологічним відділом Ягеллонського університету та відділом історії костьолу Папської богословської академії у Кракові. У дискусіях та виступах взяли участь дослідники з України, Польщі, Литви, Росії та Вірменії. Тематика їхніх рефератів багатопланова: ставлення Папи Римського Івана Павла II до найважливіших моментів українського

[1] Рецензію на 1—2 том „Краківських україознавчих зошитів" опубліковано у „Записках Наукового товариства імені Шевченка. Праці Філологічної секції" (Львів, 1995.— Т. 229.— С. 606—610).

релігійного життя висвітлювалося у доповідях о. Здислава Кіяса „Іван Павло II стосовно хрещення Руси-України“, Володимира Мокрого „Українські справи у роздумах Івана Павла II“, Тараса Возняка „Між Сциллою і Харибдою: нові проблеми в українській церкві та Апостольська Столиця“; поетична творчість Івана Павла II розглядалася у виступах Володимира Мокрого „Українські прочитання поетичних і релігійних послань Кароля Войтили — Івана Павла II“, Олени Твердислової „Папа Римський Іван Павло II — літературний портрет“; окремі сторінки з історії відносин між Ватиканом і Українською греко-католицькою церквою знайшли своє відображення у доповіді о. Тадеуша Сливи „Стосунок Апостольської Столиці до уніатської церкви у XVI—XVIII ст.“; певна кількість рефератів була присвячена аналізові ватикано-литовських взаємовідносин — доповіді Мечислава Яцкевича „Святий Отець Павло II і Литва“, Ришарда Лужного „Подорож-проща папи до надбалтійських країн та її слов'янські аспекти“. Як бачимо, зміст першої частини охоплює найактуальніші питання, пов'язані з життям та діяльністю Папи-слов'янина. У ньому подано малодоступні для українського читача матеріали, що значно збагачують його світогляд і набувають особливого значення у час святкування 400-ліття Берестейської унії та підготовки до приїзду Папи Римського в Україну, який заплановано на 1997 р. Українські читачі (та й не тільки українські) мають можливість ознайомитися з посланням Вселенського Архиєрея Івана Павла II до українців католиків з нагоди 1000-ліття хрещення Київської Руси „Великий дар Хрещення“, а також двома апостольськими листами Івана Павла II з нагоди 1000-ліття хрещення Київської Руси та 400-річчя Берестейської унії. Ці папські документи супроводжуються невеликим коментарем Мирослава Лабуньки, який звертає увагу на цікаві чи контроверсійні місця у текстах послання та апостольського листа „Ідіть у світ“. Уважаємо, що ці публікації стануть у пригоді студентам-богословам, теологам, священикам, історикам, усім, хто має на меті глибше пізнати історію рідної церкви.

У цій же частині вміщено матеріали про роль української православної церкви у XIX ст., про місце Української автокефальної православної церкви у процесі над „Спілкою визволення України“, а також доповідь блаженнішого Патріарха Йосифа Сліпого про Українську католицьку церкву по тридцяти п'яти роках її переслідування „Церква мучеників“, передруковану з двомісячника „Відгомін любови“ (1981, берез.— Ч. 2).

У другій частині „Краківських українознавчих зошитів“ подано переважно літературознавчі статті. Біблійні образи та мотиви висвітлено у статтях Ольги Сінькевич (Львів) „Біблійна основа „Саду божественних пісней“ Григорія Сковороди“ та Любові Боярської (Київ) „Біблійні мотиви в дилогії Василя Земляка „Лебедина зграя“ і „Зелені Млини“. Філософський підхід до інтерпретації поетичних та прозових образів, докладний аналіз побудованої за законами барокової естетики символічности у поезії Г. Сковороди, міфолого-реалістичного паралелізму у творах В. Земляка створюють справжню наукову картину пізнання художнього тексту, дають розуміння його (тексту) як моделі мікрокосмосу людської душі.

Цікавий підхід до вивчення проблеми „Шевченко і читач“ знаходимо у статті Марії Зубрицької (Львів) „Феноменологічний аспект категорії читача в поетичній творчості Тараса Шевченка“. На думку дослідниці, у Шевченковій поезії завжди присутня категорія читача — в явній чи прихованій формах. „Шевченкові тексти немислимі без категорії читача як гомогенного елементу їх структури. Орієнтованість на уявного реципієнта як можливу модель свого співбесідника забезпечує широкий діапазон інтерпретаційної спроможності“ (с. 298). Водночас варіантність рецепції породжується універсалізмом поетичного мислення. У поезії Шевченка

панує атмосфера особливої інтимности як у стосунках з читачем, так і у зверненні до абстрактних понять. Світ його поезії — відкритий, позачасовий і позапросторовий, наділений божественною силою і багатоманітністю.

У трьох наступних статтях аналізується творчість польських письменників. Так, Людмила Сірик (Люблін) у статті „Волинь у творчій біографії Юзефа Лободовського" зосереджує свою увагу на висвітленні проблеми „Лободовський та Україна". Юзеф Лободовський (1909—1988) — польський поет, прозаїк, публіцист і перекладач. Його життя та діяльність — це суцільна мандрівка по великих і малих країнах, де він постійно знаходив зв'язок з представниками польсько-української інтелектуальної еміґрації. Від 1933 до 1939 р. він постійно писав до луцького тижневика „Wołyń". У його газетних публікаціях переважала тема України, яка згодом стала панівною і в поетичному доробку Ю. Лободовського. Літературознавці справедливо зауважують, що поезія Ю. Лободовського великою мірою базується на традиціях українського романтизму та культури Орієнту. До української тематики він повертається і в післявоєнні роки: досить назвати тут публіцистичні статті у паризькому тижневику „Kultura", літературознавчі праці „Taras Szewczenko. 1814—1864", „W stuleciu Lesi Ukrainki" та інших, а також переклади творів Михайла Драй-Хмари, Павла Филиповича, Миколи Зерова, Василя Симоненка, Василя Стуса, Григора Тютюнника, Юрія Щербака, Василя Барки, Емми Андієвської, Івана Багряного, Юрія Дарагана, Юрія Клена, Олекси Стефановича, Олени Теліги та багатьох інших. Він також виступав на численних конференціях, творчих вечорах. Невтомна праця Ю. Лободовського надавала живого імпульсу добросусідським відносинам між Україною і Польщею. Доречно буде нагадати читачам, що зовсім недавно у львівському видавництві „Каменяр" у серії двомовних видань з'явилися твори А. Міцкевича, Ю. Словацького та Ю. Лободовського. Невдовзі побачить світ антологія сучасної польської поезії, до якої увійдуть твори Ч. Мілоша, К. Войтили, В. Шембровської (цьогорічного лауреата Нобелівської премії) та інших.

„Мотив церкви у польській поезії після Другої світової війни" — так називається стаття Веслави Войтович (Краків). У ній автор аналізує поетичну творчість Казимира Вежинського, Яна Зиха, Єжи Гарасимовича, Веслава Кошелі, Вацлава Ошайци, Анджея Ольшанського, Войцеха Белона, Володимира Вітковського та інших. Крізь поетичну канву проглядає образ церкви як лірико-ностальгійний, пейзажно-романтичний, інколи як символ чогось постійного і тривалого — інколи — як символ знищеного лемківського села...

Досить широко подається характеристика суспільно-політичного руху в Галичині на прикладі повісті Яна Захаріясевича „Святий Юр". Маємо на увазі передовсім статтю Романа Коропецького (Кембридж).

На жаль, лише одну статтю присвячено мовознавчій проблематиці. У своєму дослідженні „Українські слова у найновішій польській лексикографії" Адам Фаловський (Краків) робить цікаву спробу зібрати воєдино український лексичний матеріал, засвідчений у лексикографічних працях польських дослідників, показати основні лексичні групи запозичень та роль української мови як посередниці у процесі засвоєння польською мовою румунізмів, грецизмів, тюркізмів тощо, подати етимологічні довідки для українських слів, а також простежити в окремих моментах семантичну еволюцію слова. Ця стаття складається з двох частин: у першій частині репрезентовано невеликий словник українських слів, до реєстру якого внесено 127 слів. Кожне слово має різнопланову характеристику: семантичну, стилістичну, етимологічну, хронологічну. У другій частині на підставі укладеного словника А. Фаловський робить узагальнення щодо часу появи укра-

їнських слів у польській мові, коротко розглядає головні джерела походження українізмів, звертає увагу на стилістичне забарвлення українських запозичень та їх функціональне обмеження, а також вказує на семантичну стабільність та змінність у процесі входження іншомовного слова у лексичну систему польської мови. Як слушно зауважує сам автор, це лише перший погляд на проблему українсько-польських мовних контактів, які відбувалися і відбуваються досі у тій чи тій мірі і, звичайно, заслуговують на серйозне опрацювання. На нашу думку, значно доповнять наукові спостереження польського дослідника українські лексикографічні праці останніх років (наприклад, „Словник української мови XVI — першої половини XVII ст." (Львів, 1994—1996.— Вип. 1—3); готуються до друку 4 і 5 випуски цього видання), цінні картотечні матеріали, які зберігаються у Києві в Інституті української мови НАН України та у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові тощо.

У третій частині збірника — „Реґіональні студії і матеріали" — вміщено наукові розвідки, у яких розглядаються окремі сторінки історії Лемківщини, Підляшшя та Холмщини. Так, Ярослав Мокляк (Краків) у своїй статті докладно розповідає про діяльність українських культурно-освітніх і господарських організацій, які діяли у часи Другої Речі Посполитої. Адже, як відомо, у перші післявоєнні роки (після 1919 р.) значно активізувався український рух на Лемківщині завдяки міґрації українських учителів та греко-католицького духівництва. Власне у той час пожвавлює свою роботу на лемківських землях одна з найсильніших культурно-освітніх організацій „Просвіта". Філії цієї організації виникають у Новому Санчі (1902), Сяноку (1903), Яслі (1904). Однак Перша світова війна перервала їх діяльність і лише на початку 1920-х рр. філії „Просвіти" починають налагоджувати свою роботу. Цьому сприяло і те, що головний уряд „Просвіти" спрямував свою діяльність на тісніші зв'язки з провінціальною інтеліґенцією. Автор статті залучає великий фактичний матеріал, зібраний в українських та польських архівах. Це допомагає йому точніше відтворити сам процес активізації культурно-освітнього руху на Лемківщині, навести більш відповідні реальному стану статистичні дані щодо розширення українських культурних осередків тощо. На особливу увагу заслуговує цікавий матеріал про діяльність Лемківської комісії, яка покликана була боронити Лемківщину від денаціоналізації та сприяти розвитку української самосвідомости. Комісія під свою оруду взяла три ділянки: школу, господарство і культуру. У той час налагоджується також видання лемківських часописів „Наш Лемко" і „Лемко". З'являються нові книжки у серії „Бібліотека Лемківщини". Ярослав Мокляк у своїй статті висвітлює роль інших прогресивних організацій, які мали вплив на тодішній культурно-освітній розвиток,— Комітету оборони народних прав і розвитку освіти, Організації оборони Лемківщини, Організації оборони Лемківщини Західної України, Товариства взаємної помочі українських вчителів, таємної організації „Будова України", музею „Лемківщина", Українського педагогічного товариства „Рідна школа" та інших. На жаль, про організації економічного характеру у цій статті сказано дуже мало.

Історія Підляшшя та Холмщини висвітлюється у статтях польських дослідників: Єжи Гаврилюка (Більськ-Підляський) „Розвиток підляських міст і їх етнічний склад у XV — першій пол. XVII ст.", Романа Висоцького (Білосток) „Українська людність Більського повіту і народне питання у міжвоєнному часі", Гжегожа Купріяновича (Люблін) „Українська видавнича діяльність на Холмщині і Південному Підляшші у 1918—1926 роках". Варто підкреслити, що ці наукові розвідки написані на багатому джерельному матеріалі з цілком доцільним використанням статистики, карт різного характеру тощо. Водночас недостатньо, а в

деяких випадках цілком недостатньо залучено до опрацювання цих тем матеріал з українських архівів та наукових праць українських учених.

Цілком відокремлено у цій частині подано статтю Василя Пуцка (Калуга) „Волинські ікони Богородиці Одигітрії“. Цю невелику мистецтвознавчу розвідку присвячено питанню іконографічного розвитку образу Богородиці Одигітрії у волинському іконописі давніших часів. Зміст її доповнено 20 чорно-білими ілюстраціями.

У четвертій частині збірника — „Українці в Кракові“ — вміщено невелику за обсягом статтю Тадеуша Філяра (Краків) „В Кракові, де блакитна Вісла пливе...“ Краківське ехо польсько-української війни за Львів і Східну Галичину у 1918—1919 роках“. Автор зосереджує свою увагу переважно на описі побуту інтернованих та полонених під час перебування у таборі Демб'є. За спогадами греко-католицького священика Володимира Венгриновича, цей табір був досить великим. Полонені та інтерновані мали можливість читати польську пресу, брати участь у політичних дискусіях, у концертах, відвідувати капличку, при потребі — шпиталь. У таборі перебувало багато полонених, насамперед, з більшовицької армії, Української галицької армії, а також чимало інтернованих зі Східної Галичини. На жаль, через брак докладних списків табірників, не можна встановити точної кількости військовополонених та інтернованих. Навесні 1920 р. за рішенням Міністерства військових справ значну частину інтернованих звільнено. Про деякі моменти табірного життя можна дізнатися також з перегляду рисунків Льва Геца, який на той час перебував у цьому таборі.

У п'ятій частині, „Огляди і рецензії“, читачі мають змогу ознайомитися з двома рецензіями: Гелени Дуць-Файфер (Краків) на книжку М. Сивіцького „Богдан Лепкий: життя і творчість“ і Юрія Мицика (Дніпропетровськ) на працю Єжи Гаврилюка „Zarys historii Cerkwi Prawosławnej na Podlasiu w X—XVII w.“.

В останній частині публікуються джерельні матеріали, документи суспільного характеру, наукові нотатки, публіцистичні матеріали з 1978—1994 рр., які уклали та зредаґували Ришард Лужний, Володимир Мокрий і Анжей Зємба.

У цілому ж „Краківські українознавчі студії“ демонструють високий фаховий рівень авторського колективу, який прагне різнобічно подати історію відносин двох сусідніх народів, дослідити нові сторінки історико-культурних переплетінь, виявити їх європейський характер. Власне у цьому руслі треба працювати й далі, а сьогодні маємо нагоду радіти з появи наукового видання, такого потрібного і польським, і українським ученим.

Ольга КРОВИЦЬКА

К. Ф. Герман. Атлас українських говірок Північної Буковини. Фонетика, фонологія.— Чернівці, 1995.— 410 с.; К. Ф. Герман. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінґвогеографічному аспектах.— Чернівці, 1995.— 392 с.

У 1995 р. у Чернівцях були опубліковані дві праці, які взаємозумовлюють і взаємодоповнюють одна одну: „Атлас українських говірок Північної Буковини. Фонетика, фонологія“ і „Українські говірки Північної Буковини в історичному та

деяких випадках цілком недостатньо залучено до опрацювання цих тем матеріал з українських архівів та наукових праць українських учених.

Цілком відокремлено у цій частині подано статтю Василя Пуцка (Калуга) „Волинські ікони Богородиці Одигітрії“. Цю невелику мистецтвознавчу розвідку присвячено питанню іконографічного розвитку образу Богородиці Одигітрії у волинському іконописі давніших часів. Зміст її доповнено 20 чорно-білими ілюстраціями.

У четвертій частині збірника — „Українці в Кракові“ — вміщено невелику за обсягом статтю Тадеуша Філяра (Краків) „В Кракові, де блакитна Вісла пливе...“ Краківське ехо польсько-української війни за Львів і Східну Галичину у 1918—1919 роках“. Автор зосереджує свою увагу переважно на описі побуту інтернованих та полонених під час перебування у таборі Демб'є. За спогадами греко-католицького священика Володимира Венгриновича, цей табір був досить великим. Полонені та інтерновані мали можливість читати польську пресу, брати участь у політичних дискусіях, у концертах, відвідувати капличку, при потребі — шпиталь. У таборі перебувало багато полонених, насамперед, з більшовицької армії, Української галицької армії, а також чимало інтернованих зі Східної Галичини. На жаль, через брак докладних списків табірників, не можна встановити точної кількости військовополонених та інтернованих. Навесні 1920 р. за рішенням Міністерства військових справ значну частину інтернованих звільнено. Про деякі моменти табірного життя можна дізнатися також з перегляду рисунків Льва Геца, який на той час перебував у цьому таборі.

У п'ятій частині, „Огляди і рецензії“, читачі мають змогу ознайомитися з двома рецензіями: Гелени Дуць-Файфер (Краків) на книжку М. Сивіцького „Богдан Лепкий: життя і творчість“ і Юрія Мицика (Дніпропетровськ) на працю Єжи Гаврилюка „Zarys historii Cerkwi Prawosławnej na Podlasiu w X—XVII w.“.

В останній частині публікуються джерельні матеріали, документи суспільного характеру, наукові нотатки, публіцистичні матеріали з 1978—1994 рр., які уклали та зредаґували Ришард Лужний, Володимир Мокрий і Анжей Зємба.

У цілому ж „Краківські українознавчі студії“ демонструють високий фаховий рівень авторського колективу, який прагне різнобічно подати історію відносин двох сусідніх народів, дослідити нові сторінки історико-культурних переплетінь, виявити їх європейський характер. Власне у цьому руслі треба працювати й далі, а сьогодні маємо нагоду радіти з появи наукового видання, такого потрібного і польським, і українським ученим.

Ольга КРОВИЦЬКА

К. Ф. Герман. Атлас українських говірок Північної Буковини. Фонетика, фонологія.— Чернівці, 1995.— 410 с.; К. Ф. Герман. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінґвогеографічному аспектах.— Чернівці, 1995.— 392 с.

У 1995 р. у Чернівцях були опубліковані дві праці, які взаємозумовлюють і взаємодоповнюють одна одну: „Атлас українських говірок Північної Буковини. Фонетика, фонологія“ і „Українські говірки Північної Буковини в історичному та

лінґвогеографічному аспектах". Автором цих праць є відомий буковинський діалектолог К. Герман, сам уродженець Буковини, прекрасний знавець цих говірок, який майже тридцять років йшов до логічного завершення своїх досліджень, вагомим результатом яких є обидві рецензовані праці.

Дослідження народних говорів на будь-якому структурному рівні завжди є актуальною і надзвичайно потрібною справою, тим більше, якщо об'єкт дослідження — звуковий рівень, який здавна найбільше привертав увагу дослідників і багатьма з них й досі вважається найсуттєвішим при визначенні критеріїв групування діалектів як однієї, так і різних мов. Це зумовлено, очевидно, тим, що саме з погляду фонетичної системи говори багатьох слов'янських мов, зокрема українські, творять справді різноманітну і цікаву в територіальному плані картину, яка є живою історією мови в її просторовій проекції й одночасно свідченням того, що на час формування української національної мови найважливіші відмінності між діалектами були власне у фонетиці.

Праці К. Германа викликають неабияке зацікавлення і з огляду на реґіон дослідження. Говірки Північної Буковини, як і інші карпатські, зберігають чимало архаїчних рис на всіх мовних рівнях. Як слушно зауважує автор, саме на цих землях, розміщених у самому центрі Європи, протягом тисячоліть перехрещувались важливі торгові й воєнні шляхи, стикались життєві інтереси різних племен і народів, що не могло не залишити глибоких слідів у діалектній мові реґіону.

Рецензовані праці мають не тільки лінґвістичне, а й екстралінґвальне значення, зокрема в наш час, коли даються такі неоднозначні тлумачення й оцінки взаємовідносин Північної і Південної Буковини і, залежно від позиції дискутантів, висловлюються різні думки навіть стосовно автохтонности українського населення у досліджуваному реґіоні.

У своїй праці К. Герман не опускає гострих моментів, а, навпаки, пам'ятає про них постійно: і тоді, коли описує фонетичну і фонологічну системи українських говірок Північної Буковини в лінґвогеографічному аспекті, і тоді, коли за даними фонетичного і фонологічного рівня висвітлює історію виникнення, шляхи формування і розвитку окремих мовних явищ чи поглиблено вивчає зв'язки українських говірок Північної Буковини з сусідніми українськими говорами, а також з іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами та їх діалектами.

Основою цього дослідження є „Атлас українських говірок Північної Буковини" — перший спеціальний лінґвістичний атлас цього реґіону[1]. Головні засади і принципи картографування, засоби картографічної символіки, послідовність їх застосування на окремих картах в основному витримані й вповні забезпечують картографічний ефект. На картах експозиція матеріалу переважає над його інтерпретацією, що, зрештою, відповідає поставленим завданням.

Цінну інформацію подають допоміжні історичні карти, на яких за даними археологічних розкопок відображено слов'янські поселення на досліджуваній території (карти II—V), показано належність Буковини до окремих держав у різні історичні періоди, скартографовано гідроніми Буковини, Східних Карпат, Прикарпаття та Придунав'я; завершує цю серію карта про етнічний склад населення

[1] Говірки Північної Буковини як складова частина вже раніше входили до Карпатського діалектологічного атласу (М., 1967), Атласу української мови (К., 1988.— Т. 2), Загальнослов'янського лінгвістичного атласу (серія фонетико-граматична) (Белград, 1988.— Вип. 1; М., 1990.— Вип. 2а; Вроцлав, 1990.— Вип. 2б); Загальнокарпатського діалектологічного атласу (Кишинів, 1989.— Вип. 1; М., 1994.— Вип. 2; Варшава, 1991.— Вип. 3; Львів, 1993.— Вип. 4).

досліджуваного реґіону. Всі ці карти, які містять екстралінґвальну інформацію, без сумніву, допомагають сприймати матеріал лінґвістичних карт.

Основний корпус атласу становлять власне лінґвістичні карти, створені на основі відповідей на 163 фонетичні питання спеціальної програми, з якою автор працював у польових умовах (якщо врахувати, що значна кількість питань представлена декількома словами-репрезентантами, то фактичний матеріал зібрано справді об'ємний і багатий).

Позитивним є й той факт, що, як зазначено у вступі до атласу, в кожному обстеженому населеному пункті зроблено магнітофонні записи, без чого досліджувати мовні явища звукового рівня при сучасних вимогах було б неможливо.

Завершується атлас картою № 322, на якій подано класифікацію українських говірок Північної Буковини. Про цю карту мова йтиме далі, оскільки в монографії цій проблемі присвячено окремий розділ.

При загальній високій оцінці „Атлас українських говірок Північної Буковини", він викликає й деякі зауваження і побажання. Зокрема, дуже шкода, що до карт не подано коментарів, як це прийнято в атласах будь-якого типу. Те, що матеріали атласу описані й проаналізовані в окремій монографії, аж ніяк не знімає потреби коментаря, у якому була б і відповідна характеристика картографованого матеріалу (зібраного, наприклад, від інформаторів різного віку або ж неоднозначного за походженням тощо), були б пояснення до окремих способів і засобів картографування (коли, наприклад, є потреба, іноді з технічних міркувань, об'єднати одним знаком ті чи інші варіанти) тощо.

Саме у коментарях, на нашу думку, К. Герман повинен був прив'язати карти свого атласу до відповідних карт загальнонаціонального Атласу української мови (далі — АУМ), т. 2, якщо ареали обох атласів співвідносні, адже з Північної Буковини в АУМ представлено 40 населених пунктів, що становить третину населених пунктів, охоплених „Атласом українських говірок Північної Буковини". Звичайно, мова йде не про формальне коментування — його потреба повинна зумовлюватись матеріалом. Коментарі можуть бути докладнішими і містити допоміжний матеріал — пояснення й уточнення, як, наприклад, в атласі Й. Дзендзелівського[2], можуть бути лаконічними, а до окремих карт з докладними леґендами й однотипним матеріалом їх може не бути зовсім, як, наприклад, в атласі Т. Назарової[3], але, незалежно від типу коментаря, до більшості поданих в Атласі карт вони є потрібними.

Можна висловити окремі зауваження стосовно недотримання співвідносности знаків на однотипних картах (наприклад, карти № 112, 113 і 117, 118) щодо неефективного використання функціонального навантаження кольору (застосування контурних і зафарбованих знаків, зокрема на картах № 91 і 92), порушення головних і другорядних планів зображення мовних явищ (як, наприклад, на карті № 101, на якій графічно не відокремлено зображення явищ словотвірного рівня від фонетичного), доцільности вміщення в Атласі окремих малоінформативних карт, які не виявляють жодних протиставлень (карти № 23, 106, 109, 110 та деякі інші) або ж подають випадкову інформацію (№ 46).

Однак ці зауваження неістотні і ні в якому разі не знижують загальної позитивної оцінки „Атласу українських говірок Північної Буковини". Їх можна

---

[2] Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області (Лексика).— Ужгород, 1958.— Ч. 1; 1960.— Ч. 2; 1993.— Ч. 3.

[3] Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті.— К., 1985.

розцінювати як побажання, які можуть стати у нагоді авторові при підготовці наступних томів атласу, які, як нам відомо, він готує до друку.

Теоретичним і практичним осмисленням матеріалу, поданого в Атласі, можна вважати монографію К. Германа „Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінґвогеографічному аспекті, Фонетика, фонологія".

Монографія має продуману структуру, всі необхідні допоміжні матеріали, серед яких варто особливо виділити алфавітний і порядковий покажчики назв населених пунктів Північної Буковини з доданою картосхемою їх розташування і окремою картою класифікації українських говірок Північної Буковини.

На початку праці К. Герман подає вичерпну історичну, археологічну і соціологічну довідку про досліджувану територію, докладно спиняється на перших писемних згадках про населені пункти Північної Буковини, висвітлює етнічний склад населення Чернівецької области, у якій, за переписом 1990 р., проживало: 70,8 відсотка українців, 10,6 — румунів, 8,9 — молдаван, 6,7 — росіян, 1,75 — євреїв, 0,4 відсотка поляків, аналізує праці попередніх дослідників про членування досліджуваної діалектної території, вказує на суперечливість поглядів окремих науковців у цьому питанні й доходить цілком слушного висновку, що остаточну класифікацію говірок цього, як і будь-якого іншого, реґіону можна здійснити тільки за даними усіх мовних рівнів, а не лише фонетичного чи фонологічного.

Перший і другий розділи монографії, у яких висвітлено історію фонетичних змін української мови з урахуванням ареального аспекту і подано детальний опис фонологічної та звукової систем говірок Північної Буковини, привертають увагу величезним фактичним матеріалом і вдалою спробою автора вишикувати схему-ланцюжок фонетичних змін та знайти відповіді на цілий ряд питань, часто неоднозначно трактованих і дискусійних.

Ґрунтовний аналіз фонетичних змін на рівні вокалізму і консонантизму дав підставу підтвердити думки про автохтонність українського населення на Буковині і про безперервний розвиток української мови на досліджуваній території від найдавніших часів.

Велике зацікавлення викликає останній, третій розділ монографії, який має умовну назву „Походження українських говірок Північної Буковини", хоч насправді обсяг досліджуваних проблем значно ширший. Головну увагу в ньому зосереджено на членуванні українських говірок Північної Буковини. Загалом К. Герман підтверджує думки попередніх дослідників, згідно з якими на території Північної Буковини, зокрема у гірських районах Чернівецької области — Вижницькому і Путильському, поширені гуцульські говірки, а центральну частину займають власне буковинські. У північно-східному закутку досліджуваного реґіону К. Герман виділяє подільські говірки, які, очевидно, можуть бути на цій території тільки завершенням основного великого, поширеного на північному сході ареалу подільського говору.

Кожний з цих типів говірок охарактеризований з уваги на спільні й розрізнювальні риси, наведено пасма ізоглос, які відокремлюють один діалектний тип від іншого, з одного боку, і які взаємопроникають на ту чи іншу діалектну територію, з другого. На цій основі автор виділяє чотири типи буковинських говірок: буковинсько-надпрутські; буковинські говірки з рисами гуцульських; буковинські говірки з рисами наддністрянських; буковинські говірки з рисами подільських. Треба вітати зусилля К. Германа, який послідовно намагається локалізувати кожний із виділених типів досліджуваних говірок, називаючи не тільки райони, а й конкретні пункти, у яких вони поширені.

При цьому здебільшого береться до уваги і класифікація, зроблена попередніми дослідниками, з якими К. Герман або погоджується (як, наприклад, з І. Матвіясом), або ж дискутує (як, зокрема, з Б. Кобилянським). Правда, не всі положення стосовно цієї проблеми переконливі й до кінця з'ясовані. В окремих випадках не відчувається чіткої позиції самого автора. Наприклад, на зведених картах атласу (карти № 315, 316, 319), К. Герман оперує терміном буковинсько-покутські говірки, а вже у монографії про покутські говірки не згадується жодним словом, залишаються тільки буковинські. Оскільки термін буковинсько-покутські чи покутсько-буковинські говірки увійшов у традиційну класифікацію української діалектної території, авторові слід було чіткіше виявити свою позицію щодо оцінки власне покутських говірок, які дослідники характеризують дещо по-різному: то як перехідні між буковинськими і наддністрянськими говорами (Ф. Жилко), то як такі, що виникли в результаті схрещення на Покутті гуцульської і наддністрянської експансії (О. Горбач).

На нашу думку, яка підтверджується й матеріалами лінґвістичних атласів — АУМ, „Атласу українських говірок Північної Буковини" та інших, термін покутсько-буковинські говірки цілком прийнятний і назагал не суперечить класифікації українських говірок Північної Буковини, яку запропонував К. Герман.

Певне застереження викликають виділені на карті № 322 атласу К. Германа ареали перехідних говірок між гуцульськими і буковинськими та між буковинськими і подільськими. Те, що між окремими говорами проходять ізоглоси, які переважно являють собою різної конфіґурації смуги, а не вузьку лінію, є цілком закономірним явищем на стику неоднакових говіркових масивів, однак не завжди вони дають підставу для виділення ареалу перехідних говірок. Інша річ — межа між буковинськими і наддністрянськими говорами, які справді відокремлюються смугою перехідних говірок, як це виявив ще Кость Кисілевський на карті, доданій до його праці „Надпрутський говір" (сам термін „надпрутські говірки" теж належить К. Кисілевському). До речі, ні у списку використаної літератури, ні в монографії праця К. Кисілевського „Надпрутський говір" (опублікована в Записках НТШ, т. CLXII. Збірник філологічної секції, т. 25.— 1954) не згадується, хоч стосується вона значної частини території, яку досліджує К. Герман, і подає ряд ізофон, які розглядаються і в рецензованій праці. Треба відзначити, що загальна оцінка окремих ізофон, їх стратиграфія в обох авторів оцінюється дещо по-різному, отже є тут цікавий матеріал для дискусії.

Шкода також, що до рук автора не потрапили опубліковані випуски Загальнокарпатського діалектологічного атласу, окремі карти якого подали б цінну інформацію про загальні ареали деяких слів-репрезентантів, аналізованих у праці.

Окремі твердження у монографії є дискусійними і викликають застереження, як наприклад, твердження про те, що іменники середнього роду типу *зіл'є* у буковинських говірках зберігають давню флексію-**je**, отже є явищем морфологічним (с. 39, 48), хоч інші дослідники (А. Залеський) переконливо підтверджують, що це результат фонетичних змін — відомого перезвуку **а** в **е** після м'яких приголосних; безпідставно до специфічних рис буковинських говірок віднесено такі особливості, як префікс **ві** — (ві'би^{е}ти^{е}) чи ствердіння кінцевих **сь-** (цес) і **ц**, **с** у суфіксах (хлопец), оскільки ці риси властиві й гуцульським говіркам; не завжди чітко розмежовано позиційний вияв тої чи іншої фонеми від самостійної фонеми (наприклад, **и** і **и**^{ы}). В окремих випадках К. Герман обмежується висвітленням історії окремих звуків, не показуючи, як протікали на досліджуваній території ті чи інші фонетичні процеси в різні періоди. Ті та інші моменти

створюють враження, що історичний аспект у монографії забезпечений слабше від лінґвогеографічного.

А загалом праця К. Германа „Атлас українських говірок Північної Буковини. Фонетика, фонологія“ і монографія „Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінґвогеографічному аспектах“ — як перший ґрунтовний фонетичний опис говірок Північної Буковини — є помітним явищем в українській діалектологічній науці, новим внеском у теорію і практику реґіональної лінґвістичної географії.

Ярослава ЗАКРЕВСЬКА

Говірки Чорнобильської зони. Тексти / Упорядники: Гриценко П. Ю.— керівник наукового проекту, Прилипко Н. П., Малахівська О. А., Москаленко Л. А., Анісімова Л. Г., Бідноший Ю. І., Гриценко С. П., Дика Л. В., Поістогова М. В., Рябець Л. В.— К.: Довіра, 1996.— 358 с.

До десятиріччя трагічної дати — Чорнобильської катастрофи — вийшла з друку унікальна книга — діалектні тексти Чорнобильської зони, що є результатом праці над створенням спеціального мовного фонду Чорнобильської зони — проектом, здійснюваним у рамках Державної програми збереження етнокультурної спадщини Українського Полісся, яке потерпіло від Чорнобильської катастрофи. Книгу підготувала група працівників відділу діалектології Інституту української мови НАН України під керівництвом проф. П. Гриценка.

Чорнобильська зона — це майже безлюдна територія (ще у 1986 р. вона займала 2044 кв. м — с. 3), що виникла внаслідок відселення мешканців сіл північної Київщини (Чорнобильський і Поліський р-ни) та північно-східної Житомирщини (Народицький р-н). Від самого початку і до сьогодні не можна точно окреслити географії цих переселень, оскільки цей процес був не тільки нерегульованим, але й стихійним і залишився незавершеним досі. Очевидне одне: „[...] внаслідок переселень зруйнована цілісність сіл як мікросоціумів з притаманними їм традиціями, мовою (своїми завжди специфічними і ніде більше не повтореними діалектною і ономастичною системами), культурою, своїми інформаційними фондами, які складалися у межах мікросоціумів як нерозчленованих колективів мовців і зберігали свою актуальність у повному обсязі лише у цьому колективі і лише у локусі його формування і природного розвитку“[1].

У зв'язку з утворенням Чорнобильської зони виникло і поняття чорнобильські говірки, що співвідноситься насамперед з говірками переселенців із цієї зони, якого раніше, при традиційному членуванні української діалектної території, не виділялося, оскільки ці говірки входили до середньополіського діалекту нижньої течії р. Прип'яті.

Сьогодні, у зв'язку з відселенням, цілісний діалектний ареал Центрального Полісся зазнав руйнації, а це означає, що порушено цілісність усього поліського

---

[1] Гриценко П. Говірки Чорнобильської зони сьогодні // Полісся: мова, культура, історія.— К., 1996.— С. 39.

створюють враження, що історичний аспект у монографії забезпечений слабше від лінґвогеографічного.

А загалом праця К. Германа „Атлас українських говірок Північної Буковини. Фонетика, фонологія" і монографія „Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінґвогеографічному аспектах" — як перший ґрунтовний фонетичний опис говірок Північної Буковини — є помітним явищем в українській діалектологічній науці, новим внеском у теорію і практику реґіональної лінґвістичної географії.

Ярослава ЗАКРЕВСЬКА

Говірки Чорнобильської зони. Тексти / Упорядники: Гриценко П. Ю.— керівник наукового проекту, Прилипко Н. П., Малахівська О. А., Москаленко Л. А., Анісімова Л. Г., Бідноший Ю. І., Гриценко С. П., Дика Л. В., Поістогова М. В., Рябець Л. В.— К.: Довіра, 1996.— 358 с.

До десятиріччя трагічної дати — Чорнобильської катастрофи — вийшла з друку унікальна книга — діалектні тексти Чорнобильської зони, що є результатом праці над створенням спеціального мовного фонду Чорнобильської зони — проектом, здійснюваним у рамках Державної програми збереження етнокультурної спадщини Українського Полісся, яке потерпіло від Чорнобильської катастрофи. Книгу підготувала група працівників відділу діалектології Інституту української мови НАН України під керівництвом проф. П. Гриценка.

Чорнобильська зона — це майже безлюдна територія (ще у 1986 р. вона займала 2044 кв. м — с. 3), що виникла внаслідок відселення мешканців сіл північної Київщини (Чорнобильський і Поліський р-ни) та північно-східної Житомирщини (Народицький р-н). Від самого початку і до сьогодні не можна точно окреслити географії цих переселень, оскільки цей процес був не тільки нерегульованим, але й стихійним і залишився незавершеним досі. Очевидне одне: „[...] внаслідок переселень зруйнована цілісність сіл як мікросоціумів з притаманними їм традиціями, мовою (своїми завжди специфічними і ніде більше не повтореними діалектною і ономастичною системами), культурою, своїми інформаційними фондами, які складалися у межах мікросоціумів як нерозчленованих колективів мовців і зберігали свою актуальність у повному обсязі лише у цьому колективі і лише у локусі його формування і природного розвитку"[1].

У зв'язку з утворенням Чорнобильської зони виникло і поняття чорнобильські говірки, що співвідноситься насамперед з говірками переселенців із цієї зони, якого раніше, при традиційному членуванні української діалектної території, не виділялося, оскільки ці говірки входили до середньополіського діалекту нижньої течії р. Прип'яті.

Сьогодні, у зв'язку з відселенням, цілісний діалектний ареал Центрального Полісся зазнав руйнації, а це означає, що порушено цілісність усього поліського

---

[1] Гриценко П. Говірки Чорнобильської зони сьогодні // Полісся: мова, культура, історія.— К., 1996.— С. 39.

мовного ареалу, який багато дослідників пов'язує з основною територією праслов'янської мови.

Середньополіські говірки, так само, як і інші поліські, здавна привертали увагу дослідників. Однак, хоча й маємо окремі ґрунтовні описові, лінґвогеографічні та лексикографічні праці[2], кілька кандидатських і докторських дисертаційних досліджень, ці говори вивчено все ще недостатньо. Крім того, кожна із праць названих типів має певні обмеження щодо обсягу, вияву і характеру поданого в ній матеріалу, що зумовлено завданнями, які ставили перед собою їх автори. Неповноту свідчень описових та лінґвогеографічних праць значною мірою можуть доповнити діалектні тексти, що, як слушно зазначено у вступній статті до книги, є наближеним до фотографічного відтворення не лише окремих звуків, словоформ, а й послідовности розгортання тексту як цілости у мовленнєвому потоці. Діалектні тексти, з одного боку, засвідчують наявність певних універсальних ознак текстотворення, які властиві і писемним недіалектним текстам, з другого — мають ряд специфічних рис, які суттєво відрізняють їх від писемних текстів. „У діалектному тексті як різновиді мовного простору,— пише П. Гриценко,— виявляється реальне співвідношення структурних елементів говірки, їх синтагматичні зв'язки, квантитативні характеристики; у ньому виразно проступає поділ одиниць за частотою їх використання у говірковому мовленні. Саме функціональні характеристики, які, зрештою, творять індивідуальне обличчя говірки, в описових працях найчастіше зневиразнені, а при лінгвістичному картографуванні практично не враховуються. Тому для відтворення говірки як функціональної системи необхідним є залучення до аналізу значних за обсягом діалектних текстів" (с. 9).

Особлива цінність діалектних текстів у слов'янській діалектології усвідомлена давно. Що ж стосується українських діалектних текстів, то зібрано їх вкрай мало, хоч у різний час були опубліковані навіть окремі збірки українських діалектних текстів[3], не кажучи вже про зразки суцільних текстів, які додавано до ряду діалектологічних праць[4].

Серед хрестоматій вирізняється об'ємний збірник текстів „Говори української мови", що досі є найповнішим зібранням текстів з усієї України. Належно опрацьований, цей збірник істотно відрізняється від усіх попередніх публікацій діалектних текстів, оскільки зроблений на основі магнітофонних записів суцільного діалектного мовлення, згодом транскрибованих в уніфікованому фонетичному записі, з дотриманням усіх вимог щодо паспортизації. Проте він не позбавлений окремих недоліків, на що вказувалося в деяких рецензіях[5] (йдеться про впорядкування текстів не за говорами, як це загальноприйнято, а за адміністративним поділом, про брак словничка малозрозумілих слів, тематичну одноманітність тек-

---

[2] Див., наприклад: Лисенко П. С. Словник поліських говорів.— К., 1974 та ін.; Залеський А. М. Говірки Київського Полісся // Київське Полісся: (етнолінгвістичне дослідження).— К., 1989.— С. 41—75; Никончук М. В. Лінгвістичний атлас Правобережного Полісся.— К.; Житомир, 1994; Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті.— К., 1985.

[3] Див., наприклад: Дурново Н. Н. Хрестоматия по малорусской диалектологии.— М., 1913; Курило О. Матеріали до української діалектології та фольклористики.— К., 1928; Говори української мови: Збірник текстів / Упоряд.: С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипко.— К., 1977.

[4] Пор., зокрема: Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови.— К., 1955; Kuraszkiewicz W. Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych.— Wyd. 2.— Warszawa, 1963; Москаленко А. А. Методичні рекомендації для практичних занять з української діалектології.— Одеса, 1965; вип. 2.— Одеса, 1966.

[5] Див., наприклад: Горбач О. Українська діалектологія після Ф. Жилка // Сучасність.— 1978.— Ч. 9.— С. 110—113.

стів, інколи надмірно „заідеологізованих", що, як ми знаємо, аж ніяк не залежало в час видання книжки від волі упорядників).

Рецензовану хрестоматію текстів „Говірки Чорнобильської зони" впорядковано з урахуванням найновіших досягнень слов'янської діалектології. Упорядники збірника на всіх етапах праці дотримувались виразної концепції, чітко викладеної у вступі до збірника і у вступній статті керівника проекту П. Гриценка „Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок" (с. 7—19).

Суть її полягає в тому, щоб зібрати такий діалектний матеріал у різних місцях проживання вихідців із колись одного села (з огляду на динаміку людности у місцях переселення), який дав би змогу відтворити, реконструювати говірку як систему. „Ці обставини,— написано у вступі,— змінили характер польової роботи діалектологів, переорієнтувавши її із записування матеріалів за програмами з чітко окресленим колом питань на фіксацію текстів, які, охоплюючи базові питання відомих програм, відтворювали б мовленнєвий образ говірки" (с. 4).

У результаті діалектологічних експедицій, проведених працівниками відділу діалектології Інституту української мови НАН України протягом 1994—1996 років, створено спеціальний фонофонд — зібрання магнітофонних записів, частину яких у транскрибованому вигляді вміщено в книзі „Говірки Чорнобильської зони. Тексти".

У праці вміщено дві надзвичайно важливі карти: 1. Чорнобильська зона відчуження і 2. Мережа обстеження чорнобильських говірок. На другій карті виділено квадрат (його ж подано поряд у збільшеному масштабі), на якому нанесено села, де записано подані у книзі, говіркові тексти. Це типові середньополіські говірки колишніх сіл Рудьки, Стечанка і Чистогалівка Чорнобильського району та сіл Денисовичі й Луб'янка Поліського району, що визнані базовими, однак зараз вони функціонують як переселенські острівні у новому діалектному оточенні, що виразно показано на карті № 2.

Діалектні тексти з колишніх сіл Буда, Буряківка, Річиця, Товстий Ліс Чорнобильського району та Варовичі й Мартиновичі Поліського району дають можливість здійснити перші зіставлення з наведеними базовими говірками.

З кожного населеного пункту подано дуже точну довідку про інформаторів, їх вік, освіту, з конкретною вказівкою про авторство тих чи інших текстів. Шкода, що серед інформаторів так мало осіб середнього і молодшого віку. Те, що надано перевагу інформаторам старшого покоління,— цілком закономірно, але для порівняння цікаво було б мати тексти, записані від інформаторів різного віку, на що варто звернути увагу при підготовці наступних томів.

Особливо цінною є інформація про попередні праці, у яких відбито особливості врахованих у книзі говірок, яка відразу спрямовує зацікавленого читача до відповідної літератури (в окремих випадках, як, наприклад, стосовно говірок с. Денисовичі чи Луб'янка, таких праць названо по 12—14).

Що ж до довідки про саме село, яка охоплює дані про розташування населеного пункту, початки його історії, кількість мешканців, наявність (чи відсутність) культової споруди і якомога точніші відомості, коли, куди і як були переселені мешканці села — компактно (як, наприклад, із с. Денисовичі), переважною більшістю (як із с. Рудьки) чи частинами (як із сіл Річиця, Товстий Ліс) тощо, коли і у якому селі здійснено запис діалектних текстів, то вона подана перед публікацією текстів з кожного населеного пункту.

Подані тексти дуже інформативні й тематично різнопланові, однак провідні теми оповідей простежуються чітко — село, Чорнобильська трагедія; ліс, природа; земля, господарювання; будинок, домашнє господарство; різні види госпо-

дарської діяльности, ремесла; людина, її життя, традиційна духовна культура, що вказано в тематичному покажчику (с. 355—357). Деякі інформатори в своїх оповідях звернули увагу на особливості традиційної духовної культури, вірувань, обрядів, специфіку локальної господарської діяльности, які зникають, інколи безслідно. Отже, вміщені тексти відтворюють не лише мовний образ говірки, але й життя діалектоносіїв, пережиту ними трагедію, „адже життя цих людей чітко розділене на **там** і **тут**, на **до** і **після** трагедії" (с. 4). Тому ці тексти мають виняткове значення як для мовознавців, так і для етноліньвістів, етнографів, фольклористів, соціологів, психологів, істориків.

Тексти збірника транскрибовано. В основі транскрипції, використовуваної у збірнику, лежить система знаків, що її уклав А. Залеський для хрестоматії „Говори української мови" і яка була апробована й у тритомному Атласі української мови[6].

Цю систему знаків, як відзначено у вступній статті, доповнено, у зв'язку з чим транскрипція, подана у збірнику (с. 16—19) „включає набір знаків, який передає максимально повний репертуар усіх відомих звуків українських говірок, що зафіксовані і описані на сьогодні діалектологами".

Подання такої повної транскрипції треба тільки вітати, але, на нашу думку, вона повинна знайти місце не так у реґіональному збірнику діалектних текстів, як в окремо виданій інструкції для підготовки діалектних хрестоматій, яка мала б загальний характер і могла б бути зразком для підготовки текстів з будь-якої діалектної території. Для читача книги „Говірки Чорнобильської зони. Тексти" було б зручніше, якби вміщена у ній транскрипція включала набір тільки тих транскрипційних знаків, які відбиті у поданих текстах, або ж тих, які властиві звуковим системам середньополіських говірок взагалі, оскільки рецензований збірник є першим у запланованій серії.

Добре, що при транскрибуванні упорядники намагались повністю передати розмаїття діалектного мовлення, не втискали в установлені рамки вияви тих чи інших фонем і звукових сеґментів, різноманітні реалізації фонем залежно від інтонації вислову, зберігали такі характерні особливості усного діалектного мовлення, як повтори, перериви розповіді, пропуски окремих членів речення тощо. Однак в окремих моментах таке фотографування магнітофонних записів розповіді інформаторів видається зайвим — деякі повтори, перериви розповіді, зумовлені випадковими зовнішніми чинниками, можна було б пропустити. В цілому транскрибовані тексти вдало передають звукову різнобарвність кожної із записаних говірок, по можливості відбивають градацію змін одного звукотипа до іншого, що пов'язане із значними труднощами при ідентифікації акустично близьких, але все ж відмінних звуків.

З появою книги „Говірки Чорнобильської зони. Тексти" українське і слов'янське мовознавство збагатилось надзвичайно цінною працею, виконаною на справді високому науковому рівні, у прекрасному поліграфічному оформленні. Цей збірник може бути еталоном для створення праць такого типу. А ще гідна подиву стислість строків, у які упорядники зібрали матеріал (1994—1996), опрацювали, підготували до друку і опублікували. Адже підготовка діалектних текстів належить до найбільш трудомістких і складних праць.

Ярослава ЗАКРЕВСЬКА

---

[6] Атлас української мови.— К., 1984.— Т. 1: Полісся, середня Наддніпрянщина і суміжні землі; К., 1988.— Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. *Титульна сторінка книжки М. Ґрабовського "Literatura i krytyka".— Wilno, 1837 р.*
2. *Титульна сторінка збірки М. Максимовича "Малороссійскія пѣсни".*— Москва, 1827 р.
3. *Титульна сторінка збірки М. Максимовича "Украинскія народныя пѣсни",*— Москва, 1834 р.
4. *Географічні назви з формантом *-inъ X—XIV ст.*
5. *Географічні назви з формантом *-inъ XV—XVI ст.*
6. *Географічні назви з формантом *-inъ XVII—XVIII ст.*
7. *Географічні назви з формантом *-inъ XIX—XX ст.*
8. *Географічні назви з формантом *-ov X—XIV ст.*
9. *Географічні назви з формантом *-ov XV—XVI ст.*
10. *Географічні назви з формантом *-ov XVII—XVIII ст.*
11. *Географічні назви з формантом *-ov XIX—XX ст.*
12. *Загальна динаміка розвитку назв на *-inъ протягом X—XX ст.*
13. *Загальна динаміка розвитку назв на *-ov протягом X—XX ст.*
14. *Загальна динаміка розвитку збережених, новозасвідчених та зниклих назв на *-inъ протягом X—XX ст.*
15. *Загальна динаміка розвитку збережених, новозасвідчених та зниклих назв на *-ov протягом X—XX ст.*
16. *Сторінка із Кролевецької ратушної книги XVII—XVIII ст. Писар Дионісій Максимович. XVII ст.*
17. *Сторінка із Кролевецької ратушної книги XVII—XVIII ст. Невідомий писар. XVIII ст.*
18. *Українська діалектологічна паракситонеза*
19. *Іван Вагилевич (Далибор). Літографія С. Бартуса з дагеротипу 1847 р.*
20. *Титульна сторінка рукопису поеми "Слово о полку Ігоревім". 1865 р. Автограф*
21. *Сторінка із вступу І. Вагилевича до рукопису поеми "Слово о полку Ігоревім". 1865 р. Автограф*
22. *Сторінка із перекладу І. Вагилевича "Слово о полку Ігоревім" українською мовою. 1865 р. Автограф*
23. *Титульна сторінка рукопису поеми "Слово о полку Ігоревім". 30-і рр. XIX ст. Автограф*
24. *Прикінцеві сторінки рукопису поеми "Слово о полку Ігоревім". 30-і рр. XIX ст. Автограф*
25. *Осип Маковей. 1898 р.*
26. *Перша сторінка листа Осипа Маковея до Василя Щурата. 1896 р.*
27. *Президія Українського Центрального Комітету. Зліва направо сидять: К. Паньківський, В. Кубійович, В. Глібовицький; стоять — М. Сопуляк, П. Ісаїв; А. Фіґоль, невстановлена особа, О. Тарнавський, Я. Мазурак, М. Кушнір.— Краків, 1943 р.*
28. *Заява Уласа Самчука про вступ до Спілки Праці українських письменників у Львові. 1943 р.*
29. *Заява Марії Цуканової про вступ до Спілки Праці українських письменників у Львові. 1943 р.*
30. *Уривок з автобіографії Михайла Зерова. 1944 р.*